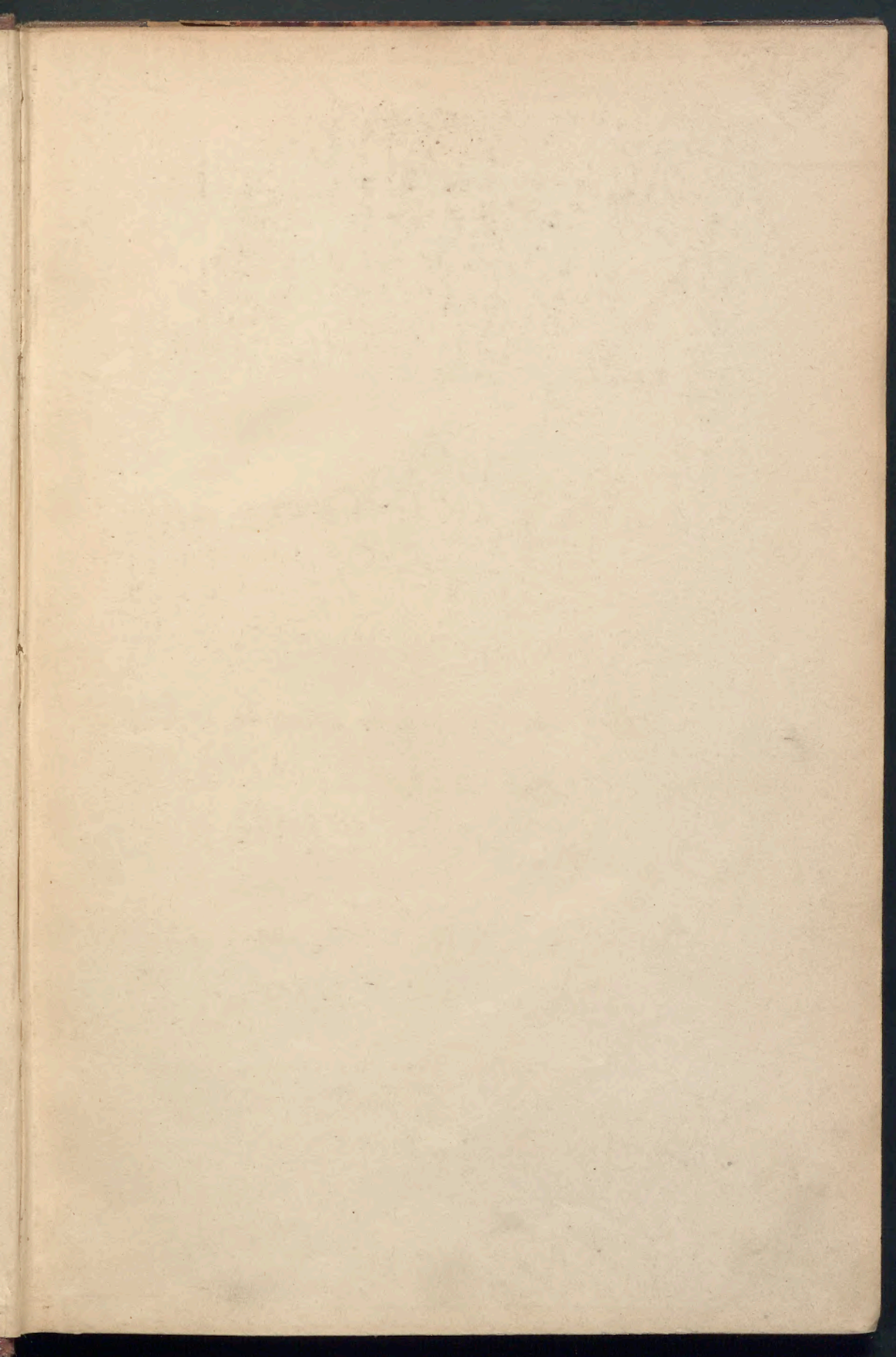

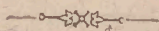
I-555

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՊԵՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Է. ԳԻՐԳ

1899—№ 1.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի. | Тип. К. МАРТИРОСЯНИЦА

Орбеляновская ул. д. № 1-2.

1899

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.
Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (Москвы, По-
литехнический Музей, на Любанской площади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE.

in-8° mensuel, Paris

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE
DE PARIS.

10 année, 1900

Abonnement: France et Étranger, 10 fr. Le Numéro, 1 fr.

REVUE

des

TRADITIONS POPULAIRES.

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse: M. Paul Sébillot, 80. Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FÜR

ETHNOLOGIE

Redactions-Commission:

V. Bastian, Virchow, A. Voss.

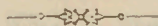
Preis 23 mark.

Adresse: Bureau der Gesellschaft SW. Königgrätzerstrasse 120,
im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՊԵՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Ե. ԳԻՐԳ

1899—№ 1.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի. || Тип. К. МАРТИРОСЯНЦА

Орбелиановская ул. д. № 1 | 2.

1899

УЧЕБНИКЪ
АРИТМЕТИКИ
ДЛЯ
ВЪВЕДЕНИЯ
ВЪ
УЧЕБНУЮ
АРИТМЕТИКУ

Дозволено цензурою, Тифлисъ. 1-го ноября 1899 года.

2749

17-8981

—8981—

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ը Ջ Ե Գ Բ Ո Ւ Թ Ի Ն

ԿՈՆԴԱԿ ՎԵՃՓՇՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ	5—6
ԲՈՒՎԱՆԸԻՒ ԿԱՄ ՀԱՐԲ ԳԱԻՈՒ, ԲԵՆԱԵԼԻ	5—184
Պատմական տեսութիւն 5. Տեղագրութիւն. 10. Ազգաբնակչութիւն 34. Կառավարութիւն 39. Բնակարան 43. Զգեստ և զարդ 45. Պարագմունք 50. Ուտեստ 75. Ընտանեկան բարք՝ հարսանիք 90. Ծնունդ 123. Մանկանց դաստիարակութիւն 134. Ընտանեկան կեանք 145. Ժողովրդական դեղեր 155. Մահ և Թաղումն 172. Հոգի և հանդերձեալ կեանք 182.	
ԱՆՃԱԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Գ. ք. Նժդէհեանի.	
Ո. Երզեր	185—199
ՀԻՐԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ, Մ. Իսահակեանի	200—212
ԳՆԱՋԱԿԻ ԳԱԻՈՒ, Ե. Լալայեանի	213—360
Պատմական տեսութիւն 213. Հայ մելիքութիւններ 218. Մելիքների հասարակական և իրաւաբանական սովորութիւնները 249. Բնադրութիւն 270. Քաղաքական մասն՝ Գանձակ 297. Հայոց նշանաւոր դիւղեր 307. Նշանաւոր վանքեր 335. Նշանաւոր բերդեր 349. Գերմանական զաղութներ 354. Մալականների գիւղեր 358. Թուրքերի գիւղեր 360.	
ՀԱՄԱԿԵՐՏԻ ՀԱՅՐԱՊ. Յ. Մուրադեանի	361—406
Տղաբերք և կնունք 361. Ընտանեկան կեանքը 369. Հասարակական կեանքը 382. Ժողովրդական դեղեր 389. Մահ և Թաղումն 401. Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին 404.	
ԳՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆ. Պ. Պառչեան	407—408

ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ. Ա, Պօզո- դաչի, Թարգմ. Ե. Լալայեանի	2—24
Արեւակցութիւն.— Տեղակցութեան վրայ հիմնուած հասարակական կեանք.— Պետութեան ծագումը.— Սկզբնական պետութեան բնաւորութիւնը.— Հերբերդ Սպենսէրի կարծիքը. 3—Հնտանեկան և քաղաքական հասարակութիւններ.— Միջնորդներ.— Ֆիլսոփէլ ղըկու- լանժ.— Իհէրինգ. 12—Եղրակացութիւն. 20:	
ՏԱՅԵՐԻՔ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, պրօֆ. Ռատցելի, Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի.	24—40
Ստացուած գրքեր.	41
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Քարտէզներ՝ 1) Բուլանըխի և 2) Գանձակի: 3—10) Բուլանը-
խին վերաբերեալ նկարներ. 11) Գանձակի հրապարակը. 12) Ջահ-Աբասի
հիմնած մզկիթը. 13) Բէկլար բէկ Մելիք-Բէկլարեան. 14) Ալիին և
Բէկը. 15) Չարեքաչ վանքը. 16) Գանձակի բերդը. 17) Նումրուզ
բերդը. 18 Պ. Պուօշեան:

ԼԻՏԵՐ ԺԵՌԵՆ ԵՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԸՆՀԸՍԸՆԵԼԻ
կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս
ամենայն Հայոց Ժայրագոյն Պատրիարք համագգական
Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ
Սրբոյ կաթողիկէ **Է. ԶՄԻԱԾՆԻ**. Առ ամենայն ուխտ-
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գտանեցելոց ի կովկաս, Ձեզ-
հոգեւորն Փոխանորդացդ Վինակաց, Բարեւորն վանա-
հարցդ, Սրժանապատիւ աւագ Երիցանցդ, Բարեկրօն Քա-
հանայիցդ, Ղնորհունակ Սարկաւագացդ, Յարգելի Տանու-
սեարցդ եւ Գիւղապետացդ, հարազատ որդւոց Մայր Աթոռոյ
Հայրապետական Օրհնութեամբ յայտ առնեմք.

Սրբազան եւ վեհապան՝ յիշատակարանք քրիստոնէական
Նախահարցն Մերոց եւ պարծանք պարծանաց անցեալ
փառաց Մայր Հայրենեաց կիսակործան Տանարք եւ ամայի
Մենասանք՝ ըստ հանգամանաց ժամանակաց հասեալք ի
վերջին քայլալման եւ անհետացման, տանելով եւ սպառե-
լով զնորիւրական յիշատակարանս ողորմած եւ ջերմեռանդ
բարեբարաց, ապաքէն մխիթարութիւն իմն է տեսնել
զվասակա հետաքրքիր Բանասիր Գրասիրաց, որք յանձն
առնուն աշխատանք եւ ներութեամբ ժողովել զնշխարս
մնացեալ յիշատակարանացն այնոցիկ եւ ի յօյս հանել
սպազրութեամբ, որով մասակարարին նիւթ առատ պատ-
մարան ուսումնասիրաց եւ տան զօհացումն ըզմից հայրե-
նասիրաց հեռաւորաց որոց քաղցր է եթէ ոչ տեսնել ա-
յօք զհայրենի աշխարհն եւ զսրբավայրս, զէք զանցելոյն
նորա փառաց եւ զպարծանաց լսել զբարբառ:

ի թիւս այնպիսեաց վասակաւորաց տեսանեմք ի չորից ամէ հետէ նոր ոմն աշխատաւէր, այն է Պ. Երուանդ Լալայեան, խմբագիր Ազգագրական վեցամսեայ հանդիսի, որ ֆրանսացան վասակօք ի լոյս էած գորեսին հասորս հանդիսին Ազգագրական, Տեղագրական, Հնախօսական եւ Դիտական նոյն բովանդակութեամբ եւ Մեք գիտեմք թէ ֆանիօն դժուարին է հաւաքումն, դասաւորումն եւ հրատարակութիւն նոցին եւ որչա՞փ կարօսին այնպիսիք ընդհանրապէս հրատարակիչ՝ ֆաշտլերութեան եւ նպատսից, թէ հիւրական եւ թէ բարոյական:

Ըստ նիւթականին Մեք թողումք զայն ի կամս ազգասէր բարեւրաց ազգիս, իսկ ըստ բարոյականին որպէս Հայրապետ հայոց, սովին կոնդակաւ պարսիս ի վերայ Ձեր դնեմք, որոց ընթերնում եւ տեսնէմք զայս, ամենայն կերպիւ սատար հանդիսասցիմք Պ. Երուանդայ՝ հրատարակչի «Ազգագրական հանդիսի» առ ի ժողովել գլխատակաւանս, գնիւթս ազգագրականս, զբարս ընտանեկանս, գտնութիւնս նահապետականս եւ այլն. զի եւ նա գտնելով զբարոյական աջակցութիւն ի ձեռնհասից Մերագնէից՝ յարատեւեցէ յայն ազգօգուտ եւ պիտանի գործ հրատարակութեան:

Եմք եւ մնամք աղօթող վասն այնպիսեաց եւ ցանկացող յառաջադիմութեան եւ բարօրութեան սիրեցեալ ազգիս:

Մ. Կ. ամ. Հայոց

թ. 287

չ 3-ն Մարտի 1899 ամի

և ըստ տոմարիս ՌՅԽԸ

ի Հայրապետութեան Մերում 2 ամի

ի Ք. Տիփլիս:

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

[illegible]

Բ Ո Ւ Լ Ա Ն Ը Խ

Կ Ա Մ

ՀԱՐՔ ԳԱԻԱՌ

ԲԵՏԱԼԻ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հարքը Տուրուբերան նահանգի 16-րդ գաւառն է՝ որ հիմա կը կոչուի Բուլանք¹⁾։

Այս գաւառը երկու մասի կը բաժնուի, Վերին և Ներին Բուլանքներ, որոնք Խանքէզ նահանգի (կիսավիճակ, փոքր գաւառ, միւլղուրլըխ) հետ միասին կը լրացնեն հին Հարքը։

Ազգիս նախահայր Հաչկ նահապետը՝ ըստ Մովսէս Խորենացու, Բաբելոնից երբ վերադարձաւ, իւր առաջին բնակութիւնը այս տեղ հաստատեց. այն գիւղը՝ ուր առաջին անգամ բնակուեցաւ, իւր անունով կոչեց Հաչկէն (որ ոմանց կարծիքով Բլէջան սարի արևելեան ստորոտը, այժմեայ Խանքէզ-աւեր քաղաք—կոչուած գիւղի տեղը կրնկնայ), իսկ գաւառը՝ Հարք։

Հաչկայ և իւր մօտիկ յաջորդներու ժամանակները երկրի կառավարութեան կենտրոնը Հաչկաշէն եղած կը լինի. բայց վերջը Տարօնոյ երկրին տիրապետող նախարարութեանը ենթարկուելով՝ կը կառավարուէր վերջնոյս կենտրոնից, որովհետեւ նպաստաւոր զիրք չունէ նալով՝ առանձին նախարարութիւն չստեղծեց իւր համար։

Հարքայ առաջին եկեղեցին կամ եպիսկոպոսարանը հիմնեց ս. Լուսաւորիչը, որ կը գտնուէր Մանազկերտի մէջ. բայց որովհետեւ սորա եպիսկոպոսները երբեմն Մանազկերտի և երբեմն Հարքայ անունով կը յիշատակուին, կը թուի թէ, Ապահունիք և Հարք գաւառ-

¹⁾ Բուլանքի բառը (տաճ.) կը նշանակէ պալատ, երևի՛ երկրի սև հողերու և ճահճային մօրուտներու պատճառով, որոնք երբեմն գաւառի մեծ մասը գրաւած էին։

Այս յօդուածը հիմնովին ուղղել և դասաւորել եմ։

Ե. Լ.

ները մէկ թեմ կը կազմէին և մէկ եպիսկոպոս երկու թեմի անունով ևս կը յիշուի:

Այսպէս՝ ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի, Խոսրով Բ-ի ժամանակ՝ Աբխազները Հարքայ եպիսկոպոսն է, ըստ Բուզանդայ՝ Մանագլերտի:

Ե. Դարուն՝ երեւի այս թեմը բաժանուեցաւ երկու մասի և իւրաքանչիւրը իւր առանձին եպիսկոպոսարանը ունէր, որովհետեւ Արտաշատի ժողովին ներկայացան Հարքայ անունով Մելիտէ եպիսկոպոսը, իսկ Ապահունեաց անունովը Երեմիա եպիսկոպոսը:

Ներսէս Ջինողի ժամանակ, Դունայ ժողովին (645) Հարքայ անունով ներկայացաւ Ներսէս եպիսկոպոսը, որ կաթողիկոսից անմիջապէս յետոյ կը յիշուի:

Մանագլերտի ժողովին ներկայ էր Արիիոս եպիսկոպոսը. (Հարքայ անունով), իսկ Լաստիվերտցին կը յիշէ ոմն Յակովբոս եպիսկոպոս, որ Թոնդրակեցոց աղանդին հետևող լինելով՝ ճակատը աղուեսադրոշմով խարեց ժամանակի հոգևորականութիւնը:

Հազարացոց և Թրքական տիրապետութեան ժամանակները, երբ Խլաթ և Մանագլերտ քաղաքները Չանի—Արմէն կոչուած ամիրաները կը նստէին, Հարքը կը պատկանէր այս կենդրոններէն մէկին կամ միւսին:

1053-ին, Մանագլերտի պաշարման ժամանակը, իբրև սահմանակից գաւառ Ապահունեաց և միւսնոյն կենտրոն ունենալով Մանագլերտ քաղաքը, Հարքը ենթարկուեցաւ անշուշտ Տուղրիլ բէկի կատաղի արշաւանացը ու աւերածութեանցը:

Այնուհետեւ թէ քանի քանի ամիրաներու, բէկերու և ազգեցիկ բռնակալներու ձեռքը ընկած ու ելած է՝ այդ միայն ժամանակին յայտնի է: Թուականիցս դար ու կէս առաջ, Բուլանըխը կը պատկանէր Տարօնոյ երկրին տիրող Ալագին-բէկի իշխանութեանը ու կը կառավարուէր *սիւլթան* ու *սիւլթան* կոչուած պաշտօնեաներով, իսկ Մանագլերտ քաղաքն ու գաւառը կը պատկանէր *Բախլի* կոչուած թուրքերուն, որոնք մինչև այժմ ևս կան և տակաւին կը կոչուին *Բախլի*:

Այժմ Բուլանըխ և Մանագլերտ (Ապահունիք) գաւառները Մշոյ առաջնորդութեան վիճակը կը կազմեն իւրաքանչիւրն իւր առանձին փոխանորդութիւնով: Բուլանըխայ փոխ-առաջնորդը կը նստի Աուիա ս. Դանիէլի վանքը (միաբաններու աւագը), իսկ Մանագլերտին՝ որ սովորաբար քահանայ մ'է, ի Մանագլերտ ¹⁾:

Քաղաքականապէս այժմ Վերին և Ներքին Բուլանըխները կը

1) „Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի“ Ինճիւնեան (տես Հարք“). „Լուսմայ“ հանդէս, 1897, գիրք Ա. (տես Մշոյ աշխարհ):

կազմեն մէկ խումբ (գաւառ), որ Բիթլիսի վեկայեթի մէջ կրնանայ և Մշոյ միւթէսէրիֆուլեանը ենթարկուած է:

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

Այժմեայ Բուլանըիւր իւր քաղաքանապէս որոշուած յայտնի սահմաններովը՝ կրնանայ $59^{\circ} 33'$ — $60^{\circ} 3'$ արևելեան երկարութեան և $39^{\circ} 12'$ հիւսիսային լայնութեան աստիճաններու տակը. որով ամբողջ գաւառի երկարութիւնը հաւասար է $57\frac{1}{2}$ վերստի և լայնութիւնը՝ 23 վերստի:

Սահմանը. — Արևելքից և հիւսիսից՝ սահմանակից է Մանազկերտ (Ապահունիք) գաւառին և, այս սահմանակցութեան մէջ մի որևէ բնական բաժանումն — լեռ կամ գետ — չկայ. հարակից՝ խլաթ (Բզնունիք) և Տարօն գաւառներուն, անջրպետող զծերն են Քօսուլայ (Վարաժնունեաց) լեռնաշղթայն, Նազուկայ լիճը և Քաքաուլու գիւղի ~~արևմուտքից~~ արևմուտքից՝ Խնուս (Մարգարի) գաւառին և Խանդըէզ ~~հարակից~~ մէջ տեղ ընկած լինելով Խօյլի-Բաբա լեռը, Խամուր բերդի սարը և վերջնոյս կից Զեռնակ լեռնաշղթայն:

Դիրքը. — Դիրքը լեռնային է և բաղկացած է անհամար մեծ ու փոքր ~~արևմտեայ~~ զարու դաշտերից, բլուր և բլրակներից և զատուք բաժանող նեղ ու լայն և երկայն ու կարճ ձորերից ու ձորակներից: Ամբողջ հարք գաւառի մէջ կարելի է տեսնել մի քանի ոչ շատ տափարակ ու հարթ դաշտակներ, որպիսիք են ի վերին Բուլանըիս 1) ~~սահմանայ~~ դաշտը, որ խաչուլայ կամ խաղանայ լճակից կոկսի և մինչև Քակաուլու գիւղը կը տարածուի. 2) Կոփ գիւղի՝ Աջի սու, Զօւեր, Բաստովար, Ալիս և Զամբ կոչուած գուրանները ու յակոնները՝ որ զէպի արևմուտք երկարանալով կը միանան Մանազկերտի հարևանի (եօթներանգ) ընդարձակ դաշտին և կը վերջանան Արածանի գետի և Զեռնակայ սարափանց վրայ. 3) Կողակայ դաշտակը. 4) Լիզ գիւղի Կոփ մարգատտանը և Զահբարաթայ գեղեցկադիր գուրանը (ի ներքին Բուլանըիս):

Առհասարակ Բուլանըիս և շրջակայ գաւառները, իբրև

կից երկիրներ Բարձր Հայոց Բիւզէ՛ւ լեռներու, կանուանուին (տաճկ.) սարհաթ, որու իսկական նշանակութիւնն է թէ՛ւ սահ-
մանագլուխ, բայց Հայ և Քուրդ ժողովուրդը Բարձր-սարհի մըտ-
քով կը գործածեն ¹⁾):

Լեռներ. — Բուլանըխայ ամենաբարձր և գլխաւոր լեռն է.
ա) Բէշլան ²⁾, որ ընկած լինելով գաւառի մէջ տեղը՝ բաժան-
ւած է երկու մասի և, այդ մասերը կը կոչուին Վէրի և Ների
Բաշլանի: Բէշլան լեռը բաղմաթիւ թւեր և դազաթներ ու-
նի, որոնցից նշանաւորներն են՝ 1) Դոման. 2) Բերի սար.
3) Ղէր-ի. 4) Ջոլ Հայալ. 5) Փոթր Հայալ. 6) Խաչա. 7) Քո-
սայ սար. 8) Քալու-սար. 9) Ջրովտրո- սար. 10) Ջոլ Ժանայ.
11) Զաթր Բաշլա և այլն:

բ) Խոյլէ-Բաշ ³⁾. — Այս լեռը կը գտնուի Խնուսայ, Խանդ-
րէզի և Ներքին Բուլանըխայ մէջ տեղը. Բէշլանից յետոյ երկ-
րորդը իւր մեծութեամբ:

գ) Խաճաթ Բերդ — սար. — սկսելով Խոյլի-բաբա սարից Հա-
րաւ արևմուտքից երկարացած է Հիւսիս արևելք, որու շա-
րունակութիւնն է՝

դ) Զեբան լեռնաշղթան, որ ուղիղ Հիւսիս-Հարաւ կերկա-
րանայ և որու ամենաբարձր դազաթը 886՝ ոտք բարձրու-
թիւն ունի:

ե) Ներքին Բուլանըխայ Հարաւը երկարացած է Քոստայ
լեռնաշղթան և՝

¹⁾ " . . . և ինքն (Հայկ) խաղայ, ասէ, այլոց աղիւնն ընդ արևմուտս
Հիւսիսոյ, գայ բնակէ ի Բարձր-սարհի՝ դաշտի միում և անուանէ զանուն
լեռնաբարձրի Հարհ" (Խոր.):

²⁾ Բէշլան անունը նախ կստուգաբանուի՝ իբր Բէշլան (Բէշլայ մար-
մինը), որ հաւանական չէ, ճերբորու պատմածին նայելով՝ ոմն
Բէշլան թագաւոր, երբեմն տիրեր է այդ կողմերը և լեռը նորա ա-
նունով կոչուեր է Բէշլան: Բայց որովհետեւ Խլաթ գաւառի Փրխուս
գիւղացիք այդ սարից փչող քամին լեռան անունով Բէշլ կանուա-
նեն, որ ըստ երևոյթին՝ քրդերէնի, նաև պարսկերէնի օրէնքով,
Բէշլանի եզակի ձևը կրնայ լինել, պէտք է ընդունել, որ իւր չա-
տուկ նշանակութիւնը կունենայ:

³⁾ Փողովդական աւանդութեան համաձայն՝ հին ժամանակ Խոյլէյի
մի ճգնաւոր այս լեռան գլուխը ճգնութեամբ պարապելով՝ սարը
նորա անունով կոչուեր է Խոյլէ-Բաշ (Խոյլեցի հայրիկ):

դ) Վերին Բուլանըխայ հարաւը՝ Քակարլու գիւղի քռաները կամ լեռնաշղթան:

Բուլանըխներն ունին մի քանի հաղորդակցութեան դրոներ կամ կիրճեր՝ շրջակայ գաւառները անցնելու համար. արեւմտեան հարաւային, կողմից՝ Չալխայ գետինը, Ներքին Բուլանըխայ հարաւը՝ Կելա-ա-աշու ձորը, Վերին Բուլանըխայ հարաւը՝ Գրայ գետինը, Տարօն և Խլաթ երթալու համար: Խնուս գաւառի կողմից՝ Զեռնակայ փոքր լեռնուղին:

Լճեր.—Բուլանըխայ, Բզնունեաց և Վարաժնունիքի մէջ տեղը ընկած է 1) Նալ-ա-աշու լիճը, կապտագոյն երեսով, քաղցրահամ ջրով և համեղ ձկներով լիք. ձմեռը կը սառի և վրայով ճամբորդութիւն կը լինի: Երկրի ոռոգման տեսակէտով շրջակայ գաւառները ոչ մի կերպ չեն օգտուեր այս լճից. միայն Բզնունեաց Փրխուս գիւղի յետևով առու մի կը բղխի և առանց արտօրէից ջուր բաշխելու՝ կը վաղէ Վանայ ծովը. թէև երբեմն կը գաղբի հոսելուց. տարածութիւնը մօտ $2\frac{1}{4}$ ժամ կը հաշուի:

2. Խաչ-ա-աշու լիճ. Խաչ-ա-աշու լիճ.—մօտիկ գտնուող համանուն գիւղի և դաշտակի անունով այդպէս կոչուած. ջուրը պղտոր՝ բաց քաղցրահամ, և բաղմամբիւ մանր ու բէդ ձկներով լիք. շրջակայ գիւղօրէից իւր բաշխած ջրովը Վերին Բուլանըխայ Նեղոսը կոչուելու արժանի է. ձմեռը կը սառի և վրայով ճամբորդութիւն կը լինի: Այս լճակը գոյացած է անձրևաջրերից, բաց ժողովուրդը կը հաւատացնէ՝ որ մէջը ջրի ակներ ևս կը դտնուին, թէև երաշտ տարիները զգալի կերպով կը նուազի. տարածութիւնը մէկ քառորդ ժամ է:

Լճակիս մէջ կան երկու փոքրիկ կղզիներ, ուր քաջ լողւորները կարող են երթալ և դալ. սրանք թռչնոց ծերտից սպիտակած են և հեռուից կրային գոյն ու փայլ ունին ¹⁾:

1) Այս լճակի մէջ կը գտնուի նաև Պաշ-Խաչ-ա-աշու հրեղէն թուրը, որու մասին ժողովուրդը հետևեալ աւանդութիւնը ունի:

Ձէխեաղուպ գիւղի նախորդը՝ իւր նախիւրը արածելու ժամանակ, պաշ-ա-աշու լիճը հանգիստ չմնար և պատահմամբ գետնից մի իւր պաշ-ա-աշու (կարծելով թէ քար է) վերցնելով՝ չար կովու կողքին կը խփէ, որ ծակելով կեն-

Գեհեր. 1) Մարտի գետ (Արածանին), որ Մանազկերտ գաւառից կանցնի Բուլանըխը և Չհար Բօրայ սեղմ կրճերը ճեղքելով կանցնի Տարօն: Վերին Բուլանըխայ ձերվանշէի գիւղի առաջ Արածանուն կը միանայ Խնուս գետը:

Դանուս կողերը՝ միւս կողմից դուրս կուգայ. նախորդը կարծուած հրաշալի քարը կը պահէ. պառաւ կերթայ Պաշ Լաւառի մօտ գանգատի 1): Թագաւորը նախորդը կանչելով կուգէ պատմել, բայց սա ցոյց կուտայ կլորակ առաւրկան՝ որ մէկ հարուածով կովու կողերը ծակելով անցեր էր միւս կողմը: Պաշ Թագաւորը շատ իմաստուն կը լինի, նախորդը առանց պատմելու ճանապարհ կը դնէ, պառաւին ևս իւր կովու գինը կը վճարէ, իսկ չորսը՝ որ հրաշալի պողպատ կը լինի, ինքը կառնէ, և նմոյշի համար կտոր մի վերցնելով, կը յանձնէ թուր շինողին իրեն համար նախ մի հէշ պատրաստելու. հերոնը ստանալուց յետոյ մնացած երկաթն ևս կը յանձնէ մի Լաւ շինելու: Թուր շինողը կիմանայ Թագաւորի յանձնած երկաթի զօրութիւնը, աչդ երկաթը կը պահէ և ուրիշ հասարակ մետաղից մի թուր կը պատրաստէ Թագաւորի համար. ներկայացուած ժամանակ՝ Թագաւորը հերոնը կը զարկէ թրի լատին, որ ջրի նման ծակելով միւս կողմը կանցնի. վարպետը կը բրուսուի իւր խարդախութեան մէջը և Թագաւորի սպառնալիքի վրայ կստիպուի իսկական պողպատիցը պատրաստել հրաշալի Լաւ Պաշ Լաւառի: Այս թրի գլխաւոր յատկութիւնը այն էր, որ թշնամուն հարուած տուած ժամանակ՝ որքան էլ սա հեռու գտնուէր՝ անախ՝ 2) կերկննար և հարուածը, որ անկասկած մահացու պիտի լինէր, կը հասցնէր:

Պաշ Թագաւորը կը ծերանայ. մտածելով որ իւր անցմանից յետոյ թրի ժառանգութեան համար իւր երեք որդոց մէջ անշուշտ խռովութիւն և արնհեղութիւն տեղի կունենայ, կը կանչէ երեք որդին և թուրը յանձնելով նրան՝ կը պատուիրէ տանել և ձգել մօտակայ աղբիւրի մէջը և գալ, ու ինչ որ կը պատահի պատմել իրեն: Երեք որդին թուրը կը պահէ. և ներկայանալով Թագաւորին կը յայտնէ որ իւր հրամանը կատարած է. բայց պատահածի մասին ոչինչ չտեսնելու Թագաւորը թուրը կը յանձնէ միջին որդուն. սա ևս միևնոյն կերպ կը խաբէ Թագաւոր հայրը. վերջապէս կը յանձնուի փոքր որդուն, սա իսկութեամբ կը կատարէ իւր հօր պատուէրը. և երբ հրաշալի պողպատը կը ձգէ աղբիւրի մէջ՝ ձիւս գլուխը դարձուցած ամենայն ուժով կը փախչի, բայց երկարի յետևի ոտքերը միշտ ջրի մէջ կը լինին, մինչև որ ջուրն իւր խաթը (չափը) կառնէ և յետև դառնալով ահագին ծով մի տարածուած կը տեսնէ—խազանայ լճակը:

Քաջերէի ամենագոյնը թուրը առնելով իւր գլխու տակը կը դնէ և, մինչև այսօր էլ դեռ իւր գլխու տակը դրած է, ու ամէն հաշիւ օր՝ երբ միւս քաջերը կուգան կուռելու հրաշալի թրի համար, մեծ իրարանցում և աղմուկ տեղի կունենայ ծովու յատակը. աչդ պատճառով ջուրը կը պղտորուի և եթէ ուշադրութեամբ մտիկ անող լինի՝ որոտում կը լսուի ծովի տակից՝:

1) Ոմանք այս Թագաւորի տեղը Լաւա գիւղը կը համարեն և, ոմանք՝ Այեւհօշէ (այժմ աւերակ) բերդը, որ Արփայ վանքի վերելք կը գտնուի:

2) Անա կը նշանակէ հեղուկ մարմիններու ծորելով երկարնալը, օրինակ մեղրի և հալած մետաղներու ճեւալը, ծորելը:

Մուրադ գետից ժողովուրդը ուղղման տեսակետով ոչ մի կերպ չօգտուելու, միայն դարերից ի վեր Արածանին իւր արած ճամբորդութեան միջոցին աջ ու ձախ խոտորելով կազմած է տափարակ, խոտաւէտ և սքանչելի դրքով ու յարմարութիւններով բարեբեր դաշտ ու դուրաններ, որոնցից առատ բերք և խոտ ու արօտ կստացուի:

2) Քո- ջո-ր.—Սա կը բղխի խաղանայ լճակից, որ պղտոր լինելու համար Կո- (կոյր) անունը ստացեր է: Քո- ջո-րը թէև փոքր՝ բայց շրջակայ գիւղերից իւր բաշխած ջրովը կարի օգտակար և բարերար դեր ունի ստանձնած. բազմաթիւ ջրաղացներ դարձնելով և արտ ու անդաստաններու կենդանութիւն բաշխելով կը վազէ դէպի արեւմուտք և կը թափի Արածանին: Այս գետակն ևս աջ ու ձախ ծռուելով տուած է բնակչաց տըղմային (լիւ) գորշագոյն և վերին աստիճանի ընտիր ու պարար հողեր, որոնք ժողովրդական բարբառով յաճախ կը կոչուին:

3) Սե- ջո-ր.—Բլէջան սարի հիւսիսը գտնուող Գո- ջո-րը փոքր լեռան տակից բղխելով կը թափի Քո- ջո-րի մէջ. այս վտակը երբեմն կը բարձրանար Ալ- կոչուած դաշտի վրայ և կազմած էր Կոփայ երեւելի շամբը, որ հետզհետէ ցամաքելով դարձած է այսօր ընդարձակ մարգագետին (տարեկան մօտ 2000 բարդ խոտ արտադրող):

4) Վո-ր- կամ Լո-ր գետ.—Բլէջան լեռան արեւմտեան կողմը գտնուած Փիօնք և Մալաքենդ գիւղերու աղբիւրներից գոյանալով և բաւական թուով ջրաղացներու և արտօրէից ջուր տալով կանցնի արեւմուտք և կը թափի Արածանին:

Անհամար ու անթիւ են սառնորակ աղբիւրները, առուներն ու առուակները, որոնց մի առ մի թուելը անկարելի է, և որոնցով կարող է պարծենալ Բուլանըիւր. այսպէս Կո- ջո-րի ու Լո-րի Բո-լա-ր ի Բլէջան. Բլուր, Թեղուտ, Գեթօլան և ուրիշ գիւղերու աղբիւրները, որ կենդանարար գոյութիւն և համ ունին:

Կլիմայ. Բուլանըիսայ կլիման գիտնականօրէն չափուած չէ. բայց առողջարար է իւր բարձր և լեռնային դրքի շնորհիւ. թէև հիւանդութիւններից զերծ չէ ժողովուրդը, բայց այդ ոչ

եթէ կլիմային՝ այլ անմաքուր կենցաղավարութեան տալու է, որ յատուկ է գիւղական անյարմար բնակարաններուն *):

Գարուն՝ հաճելի եղանակով կսկսի, թէև փոփոխական. ամառը շոգ և չորային, և Տարօնոյ երկրի նման թէև լեռները երբեմն մշուշով կը ծածկուին ու բաւական առատութեամբ զազպայ կիջնէ, բայց նորա նման ենթարկուած չէ մարախի վտանգին, որ սովորաբար տաք տեղերը իւր պատրաստի հողը կը գտնէ:

Աշուն՝ երբ չորային է, գիշերները թանձր եղեամն կը նստի, որ քլաչափ խորութեամբ հողի ներսը կը թափանցէ, հակառակ պարագային՝ սուր և խալթող ցուրտ կը լինի տեղացող հողմախառն անձրևներու պատճառով:

Ճմեռուայ սկիզբները առանց շատ ցուրտ ու ցմախի անընդհատ ձիւն կը տեղայ և, ինչպէս ամառնային՝ նոյնպէս և ձմեռնային արևադարձներէց յետոյ երկար օրեր միօրինակ պարզկայ կը լինին, որ կը կոչուի (քրդ.) շէշ (քառսունք): Չլայի ցուրտը վերջին աստիճան կը սաստկանայ, գետինը այնպիսի ուժով կը ժրէ՝ որ շինութեանց տանիքները կը տրաքուին, Խաղանայ լճակի սառույցը, որ արշինից աւելի թանձր կը լինի, կը բացուի և սառույցի ճեղքուելու ձայնն ու որոտումը օրերով և շաբաթներով կը լսուի գաւառի ամէն կողմերը. գիշերները թանձր մէգ կը նստի ամբողջ գաւառի վրայ. մինչև որ արևը կը ծագի ու մէգը կսկսի կամաց-կամաց բարձրանալ սարերը:

Մշոյ աշխարհի ձմեռը շատ շուտով կուգայ. Նոյեմբեր և երբեմն Հոկտեմբեր ամիսներէց կսկսի ու կերկարի մինչև Ապրիլի 10—20, երբեմն աւելի երկար ու կարճ. անձիւն ձմեռներ ևս պատահեր են, ինչպէս կը պատմեն ծերերը. և այդպիսի տարիները կը կոչուին «սառի»:

Յունուարի վեցը ձմեռուայ կէսը կը հաշուի, որից յետոյ կուգան «Ճատ (փետրուար) օր քանց օր վատ» օրերը: Գիշերայն (գալերը վառող, խանձող ցուրտը). Պատանայ ցուրտը,

*) 1892 թուականի խօլերան միայն 2—3 գետեզերեայ գիւղերը տաքացուեցաւ և թեթեւ զոհեր տանելով անհետացաւ:

«. Սարգիսն ա- ի-ր Բեբը, Զիբը, Զը-՝-Զիբը, Տանայ և Տանասայ օրերը, որոնք եօթնեակ օրեր ունեցող ցուրտ եղանակի անուններ են »):

Վերջին հիշը (օղի խառնակութիւն) կը համարուի (զոմէշներ ջարդողը), այսինքն՝ Ապրիլի 7-ը, բայց այդ ժամանակն ևս մեր երկրի օդ ու եղանակին չեն կարող վստահել և սովորութիւն ունին ասելու.

Հաւթէ Ադարէ՝	Ադար ամսի եօթին
Առաքու սարէ դարէ,	Ջուրը ելաւ ճառի գլուխը.
Նա լը խախուէվ ու Ծուարէ,	Բայց ոչ թէ ի Խախուե ու Ծուար, **)
Ա՛ լը Մուսուկ ու Չանգալ է»:	Այլ Մուսուկայ ու Չանգալայ կողմերը:

Փետրուարի վերջերը բարդ ի բարդ ամպեր կը գոյանան, եղանակը կը մեղմանայ, օդը հաճելի քնքշութեամբ կանօսրանայ և երբեմն մանրիկ խլորիկներ (ձիւն) կը թափին ցած. վայրկեանական փոփոխութեամբ կը տեղայ չոր ձիւն, ապա շրթայ (ջրախառն և խոշոր դրքով ձիւն) որ լակլակ խառի (արագելի ձիւն) ևս կը կոչուի: Բայց նորէն պարզկան կը ժրէ ձիւնը, որ հիանալի եղուճ կամ (քրդ.) «ռէշ» կը գոյանայ և, որու վրայ ձիաւորներն անգամ կարող են ազատօրէն անց ու դարձ անել, նորից մի շլոփայ, մի չոր ձիւն, մի լալալ անձրև և դարձեալ ձիւն, ապա թանձր մառախուղ՝ որ օրերով գետնին կպած կը լինի, իրարու յաջորդելով կը մաքառեն մէկմէկու հետ, երկնելու համար Հայոց աշխարհի չնաշխտրհիկ գարունը:

*) Հաւթ Զիվի,
Հաւթ Զըռ-Զիվի,
Հաւթ Տանայ
Հաւթ Տանտանայ
Հէ հաւթ ուօթի՝
Լը պաշուայ ման ա:

(Եօթ օր Զիվի,
Եօթ օր Զըռ-Զիվի
Եօթ օր Տանայ
Եօթ՝ Տանտանայ,
Դեռ եօթ. օր էլ
Յետև կը մնայ):

Բայց Զիվիը ասած ունի՝

Զիվի ըմ՝ ու Զիվիդարն,
Արքէ բարրմ՝ բուհարրմ,
Արքէ նա բարրմ՝
Սարըմ ու սարմրդարրմ.

Զիվի՝ ու Զիվիդարն եմ,
Թէ անձրևեցի՝ գարուն եմ,
Թէ չանձրևեցի՝ ցուրտ ու սառնամանիք եմ:

**) Բաղէշին մօտիկ՝ հայ գիւղեր են:

«Մարտ վեց՝ ձիւն ձեան ցեց», և «Մարտ ընին՝ լակլակ վրը բնին» գալով կողջունէ Հայոց գարունը: Երկինքը կը մըքլկէ (մթնանալ) և կը ցօղէ երկրորդ թաթախ անձրևը. բայց թաթախ անձրևները 8—10 թիւ բարձրութեամբ և հողի վրայ զմռսուած ձեան համար ոչինչ են. անձրևը միայն կը կակղացնէ սպիտակ սաւանի մակերևոյթը և հարաւ «սփն» փչելով՝ ձիւնը կսկսի լըխկիլ (կակղանալ) կտոր կտոր դառնալ ու դարուկողերը գլուխնին դուրս կուտան հնգամսեայ բանդարգելանոցից:

Երկրի սևութիւնը կսկսի արևելեան կողմից, Վանայ ծովու ազդեցութեան շնորհիւ, թէև ձիւն հայեցնողը հարաւ քամին և նոյն ուղղութեամբ տեղացող անձրևներն են:

Ապրիլի 10—15-ից յետոյ կսկսին «չրի-չրի» փչելը, կեանքն ու բնութիւնը նորոգութեան շրջանը կը մտնեն:

Հողմուճք. Հակառակ ուղղութեամբ փչող երկու ախոյեան քամիներ կը հոսեն Բուլանըխ գաւառը, որոնք երկրի բուսականութեան վրայ զգալի ազդեցութիւն ունին և նորա բախտը կորոշեն:

1) Մշոյ «սփն», որ կը փչէ արևմտեան հարաւային ուղղութեամբ. տաք երկիրներէից գալով՝ տաք ու չոր է, հացաբոյսերու վրայ կարմրագոյն ժանգ թափելով ցօղունները կը հարէ և, հատիկները կը նուազացնէ (բարակնալ, նուազրուկ դառնալ):

2) Աջոյ «սփն», որ Պարսից կամ արևելեան կողմէն կը հոսէ, և Վանայ ծովու վրայից անցնելով՝ կենդանարար զովութիւն և տամկութիւն կը շնորհէ բուսականութեան: Կը լինին տարիներ, բոլորովին երաշտ, որ ամենեւին անձրև չցօղեր, բայց այս բարերար քամու շնորհիւ առատ բերք կստացուի, ցորենի երկայնութիւնը կանգունից աւելի չլիներ, բայց կը ծանրաբեռնուին ատոք հասկերով:

Տարօրինակ է, որ այս հողմերը բոլորովին ներհակ ազդեցութիւն ունին Տարօնոյ դաշտերի բուսականութեան վրայ. ինչ որ մէկի համար կենդանատու է՝ միւսի համար մահացու է. դորա պատճառը՝ ժողովուրդը այս երկու գաւառներն անջրպետող լեռներուն կուտայ. որոնց մէջ գտնուած վնասակար հանքերու վրայից օդը անցնելով կը թունաւորուի (?):

3) Հարա-ասի. — ուղիղ հարաւից կը փչէ դարնան սկզբներուն, որ երկրի սեւութեան զլիաւոր պատճառն է:

4) Հիւսիս-ասի. — խեղդ աշնան և ձմեռ ժամանակ հիւսիսից փչող խալթող և սուր քամին, որ շատ երկար չտևեր:

5) Պարսէզ. — Հիւսիս-արևմտեան կողմից փչող խիստ ցուրտ և խալթող բարակ քամին, որու հոսելը նշան է երկնքի պարզութեան, որ իրաւի իւր անունը կարդարացնէ:

6) Պակաս չեն նաև ասիական (փոքրիկ թաթառ) և փոքրիկները, որ մինչև երկինքը կը բարձրանան:

7) Չմեռները անպակաս են Բեռլ (բուք) և Գեռլ (գետնի երեսով եղած բուք), Ժամանակը և այլն և այլն:

Բուսականութիւն. — Համեմատելով շրջակայքի հետ, Բուլանըսը լեռնադաշտային երկիր լինելով՝ գերազանց է իւր ճոխ բուսականութեամբը: Ստորև դնում ենք այն բոյսերի անունները, որոնց լատիներէնը կարողացանք գտնել, օգտուելով մասամբ բուսաբանական ռուսերէն ատլասից, մասամբ էլ Թիֆլիսի շրջակայքից ինձ ծանօթ բոյսերը պ. Աղէքսանդր Քալանթարի միջոցով ներկայացնելով երկրագործական միջոցների լիազօր՝ պ. Մեդվեդին *):

Աղբալբուկ *Sisymbrium Sophia*, Չորցած ժամանակ կընմանի մանանեխի խոտին:

Արմաթիթոն կամ Քարսիկ *Geranium pratense* եւ *Geranium Robertianum*.

Աղբաւնց արիւն *Anoplantus Fournesfortii*.

Ամիւ կամ Ամիւ. — առուցտը, երբ ամառը կը հնձեն, երկրորդ անգամ ջուր կուտան և այս անգամ աճող փափուկ առուցտը կանուանեն աճի կամ աճի:

Անոխ (Անանուխ) *Mentha silvestris*.

Առաքառաւ կամ Անքառաւ *Grafalium arenarium*.

Արջնրնկոյզ *Datura sfomonium* փշախնձորի.

Աւելուկ *Rumex obtusifolia*, հաստարմատ բազմամեայ բոյս, որու թփերը կը գալեն՝ ձմռան ձիթով կամ իւղով տապակելու կամ առանձին սխտորով միասին ուտելու համար, իսկ 1—1½ արշին բարձրութեամբ ցօղունները կը գործածուին իբրեւ ախի (Թիֆլիզցոյ Խոջկոչուած բանջարը):

*) Պարտք եմ համարում այս երկու պարոններին խորին շնորհակալութիւնս յայտնելու:

Աւել հոսուկ *Arlemisia*. Ծաղիկ աւել.—մանիշակագոյն ծաղիկ ունեցող աւելխոտը. Ոսկոր աւել.—փայտի նման ամուր մի տեսակ ընտիր աւելխոտ.—Խաբուն աւել. Կարմիր աւել:

Բլթեմ, թէև ծաղիկ չունի, բայց նշանաւոր է իւր պատուական հոտովը. 1—2 թիզ բարձրութեամբ, հերթադիր թփերով, սակաւ ինչ նման դաղձի: Գեղջուկ աղջկերանց միակ անուշունքը (ԱՄՄ), որ մանրելով և շաղախելով կը չորացնեն և իրե՛ց գօտիկներու մէջ կը դնեն:

Բառեղ կամ Բաղեղ *Convolvulus sepium* և *Orvensis* L.

Գազ կլոր, *Astragalus* (*tragagantus* *Caucasicus*) Ուռ գազ, Տափակ գազ, Մեղուագազ, Կարմիր գազ, Թսան գազ: Գազերը ընդհանրապէս բոլ կարճակեն, ճիթրենի նման մանր և բաց կարմիր գոյնով ծաղիկներ կուտան. չորացնելով վառարանի լաւ կաջան կը լինին և, չարդի պակասութեան ժամանակ, ճղճղնելով անասնոց կը կերցնեն, որ թէև անասունները ախորժակով կուտեն, բայց միւսը կը դառնացնէ: Նշանաւոր է նաև գազի խիժը (խէժ), որ շրեշից աւելի մաճուցիկ է:

Գաղսիկ ուռ *Myosurus minimus*.

Գիգ *Testuca* sp. գգուած բրդի նման՝ հատ հատ ձարխոտ, որ ընտիր ճարակ է անասնոց (լեռները բուսնող):

Գորսնուկ *Achilla mille folium*.

Գորսնբուրդ կամ մամուռ. ջրերու և ճահիճներու վրայ գոյացած բուսական մազմուկը, որ չորացնելով՝ շատ տեղեր բրդի փոխացէն բարձրու մէջ կը լցնեն:

Գոգիկ, *Scorzonesa hispanica*.—խիժ, նուիճ, ալճամօրուք, վիշապախոտ:

Ձիագոգիկ.—երկարարմատ գոգիկ, որ դառն կաթ ունենալու համար չուտուիր:

Դաղձ *Mentha piperita*.

Դասօ *Stipa pennata*.

Դդման—դդմի թփերու նման բոլորածև բայց կաղամբի գոյնով և միմիայն գետեգերքը բուսնող բոյս և բանջար, նման *asarum* բոյսին. նորա թփերը խաշելով արեւ կը պատրաստեն:

Եգան լեզու *plantagomedia*.

Երեմնուկ *Trifolium pratens*.

Երնջակ *Eryngium planum*.—դալար ժամանակ թէ հում կուտուի և թէ աղան կը դրուի:

Թրուարու *Rumea acetoso*.

Ժախ.—անրաճանօթ և շատ գործածական բանջար (ըստ

Թիֆլիզցոյ՝ բուռ, ևս ծառի, կաշիւան (տաւ. եաբանի թուրփ, բուրչալախ), որու դալար որձան խաշելով և թթուեցնելով կուտեն, բայց ջղաչին թելերից կազմուած լինելով՝ դժուարամարս է:

Եւկաթնուկ *Euphorbia* sp.

Լոսակ *Mandragora Bryona Mocrrophylla*.

Լուի ծաղիկ, *Anthemis nobilis*.

Խաւոճիկ (խաւարճիկ *Rheum Ribes*. քրդերէն՝ Ռըմբէզ).— Ճանօթ իւր լինոնհամ թթուութեամբը. սորա իզայինը (միայն թըփերը՝ առանց որձայի) կը կոչուի Գաբ:

Խոլորս *Vicia cracca*.

Խոնդաս *Verbascum thapsus*.

Խոովս *Scrophularia* sp. s. vernolis, s. alota, s. (nodosa).

Ծնեքեկ *Asparagus officinalis*.—դալար ժամանակ իւղով, ձուով տապակելով կուտուի. մեծնալով՝ կը կոչուի Զահաղ, կարմիր կլորակ և սև կորիզով պտուղներ տալուն համար:

Ծիբրեկ *Thimus acinos*.

Կառ *Onopordon acanthium*.

Կարմիր գլուխ (խոտ)—*holeus lanatus*.

Կեռոյ-կեռոյ (Պրտու) *Tipha latifolia*.

Կեռս կամ կեռսուկ.—Երկու տեսակ կայ, արտի և սարի. ընտրը սարի կեռսուկն է, որ գորշագոյն թուփ և որձաչ ունի և հում կուտուի: Իսկ արմատից ստացած կաթը՝ արևի դէմ դնելով կամ թեթև եփ տալով, կը մաճնի և կը պատրաստուի հանրաճանօթ ուշատ գործածական ծածուկ (մաստակ):

Կիծուկ *Sentaura cyanus-baculhesa*.—Գարնան սկզբներուն երեսայք կուտեն արմատը:

Կլոր հիկ *Scirpus iacustris*.

Կոպղ *Carbina acaulis*.

Կորնկան *Coronilla varia*.

Կորնկնուկ *Trifolium arvens*.

Կուռք փսիկ *Bromus mollis*.

Կցկցուկ կամ Երծաթլոս *Equisetum arvense*.

Հաշի բաւ *Butomus umbellatus*.

Հաւածոր *Onosmu* sp.—սորա գազարի նման կարմրագոյն արմատը դիւղացիք ձեռնափայտերու վրայ կապելով գոյնզգոյն կը ներկեն:

Ճարհուուկ *Cichorium intibus*.

Ճլնուկ (մանրիկ ճիւլ խոտ).—ջրափներ և ճահճային տեղեր բուսող փոքր ճիւլ խոտը:

Ճեհաւոս *Paëonia officinalis*. Փեննայ ճաղիկը:

ձովեյ Anthoxanthum adorum.

Մասուսակ Glycyrrhiza-Glabra.

Մեղրածուծ. Orobanche. Քրդերէն՝ Պարէ Տիւն (Տարու- Բարու-ձ):

Մկնփուռ Diprucus silvestris Huds.

Մորեմուկ Rubus idacus.

Մուշաբաղ Մաւսուկ Crocus vernus Welld.—կաթնատամ ար-
մատ ունեցող սաւտուկը:

Նզլի ծաղիկ Tussilago farfara.

Ջանսխոռուկ Allium rotundum. սխտորուկի նման՝ բայց պրտի
նմանութեամբ թփերը քիչ լաշն, հոտը զգուելի. անասունները ու-
տելով, կը փքին (ուռչիլ):

Ջօլ pisum.—(ուռն) թէ հում և թէ խաշած կուտուի:

Ջոնդեռ Briza media.

Պոչուկ Alopecurus pratensis.

Պոչուկ փսիկ Millium effusum.

Սանամափի Thalictrum.

Սեւ սոնիճ Nigritella nigra.

Սիճ Tragopegon pratensis.

Սիպեղ Bunium Falcaria.

Սպանդ կաւ Սպանջ Peganum.

Տասաւ (տատասկ) փուշ:

Տափակ ճիլ joncus effusus.

Տեղս Althaca. սորա ծաղիկները զիւղացի կանաչք սապոնի մէջ
կը ձգեն հոտ տալու և փրփրալու համար:

Տորնուկ.—վաչրի, կեղծ տորոն:

Յորնուկ Lolium perenne.

Փառփառ. Peplis partula.—քրքրէ՛, անձեռնուկ, թիֆլիզցոց քանդակուք:

Փսիկ խոս Gliceria fluitans.

Քապապա-խաւամա կամ՝

Քուպապ-քուամա և կամ

Քապանակ.

} Taraxacum officinale.

Քարագործ (քարաքոս).—Քարերու վրայ զտնուած բուսական
քոսը, որ չորնալուց յետոյ երեխայք թրջելով ու քարով տրո-
րելով՝ հիւթը ձեռքերնին կը քսեն հինաչի նման կարմրութիւն տա-
լու համար: Հանելու ժամանակ կերգեն՝

«Քարագործ, քարէն է ելի,

Ամբարբերդէն է թռի»:

Քօսայ խոս.—ցորնուկի նման, բայց անհասի լինելու համար՝
քօսայ (գօշ) կը կոչուի:

Օւիւնգր *Teucrium polium*.

Օւոու *Matricaria*.

Օնիսուկ *Ononis hircina jacq.*

Օնու բուր ծաղկաւէտ, *Sparganium ramosium*.

Բուլանքիսցոց լեզուով բոյսերի մասերն են՝

1. Բոյս (տաճ.) արմատ. քօքի վրայի մազմզուկները լեն: Արմատը եթէ բազմամեայ է՝ կը կոչուի Բոյս, օրինակ՝ աւելուկի, աւելուկի, մարոխի կապի արմատները: 2. Ուշու. ցօղունը եթէ ծակ է, կը կոչուի Բոյս, օրինակ, խաւարծիլի, ժախի, բողի, կանկարի կապի որմանները: 3. Կոթու. որման կտրելուց չետոյ մնացած ստորին մասը կը կոչուի Կոթու: 4. Յորենի ցօղունը կը կոչուի Կոթու, սորա կոթողը՝ Կոթու և Կոթու: 5. Տոյս.—կանանիի և հաստ փշերու կոթողները: 6. Կոթու.—փայտի՝ կարճ կտրուած կոթողը, որ դանակի պէս սուր կը լինի: 7. Ուշ.—փայտերու ճիւղերու կտրուած ստորին կարճ մասը: 8. Բոյսերու վերին մասերն են՝ ա) Լուսի, բ) Ծաղի, գ) Խաւիւր (օրինակ. պտուկի վառարար կը կոչուի Խաւիւր) բոյսերու բաժակաձև խաշխաշը, որ միւսնոցն ժամանակ է սերմնարան, մի քանիսին մեծագիւր կը լինի և կը կոչուի Կոթու, օր. սղանգի, տաքդեղի (ծիծակա) կապի պաճուկները:

Բանջարները ձմռան պահելու համար ծամերու նման կը հլուսեն, և կանուանեն Կոթու, իսկ հլուսկէնը՝ Կոթու:

Տները ծածկելու համար քաղուած և չորչուցած բոյսերու որմանները կը կոչուին Կոթու, նաև՝ Կոթու (վերջինս քրդերէն):

Ժամանակին քաղուած ու կապուած բոյսերու հաւաքը կը կոչուի Կոթու. եթէ ժամանակը անցնի, խոտը դեղնանայ, ապա քաղուի, Կոթու:

Հանգանակն ցիւրերը եւ ջրերը.

1) Կաղնին (կաւնին). գորշ—դեղնագոյն և կաւնանման լւղային կաւանիւթ, որ գլուղական կանայք սասորնի տեղ կը գործածեն ծամերնին լը: ուսնալով, որոնց ասելով թէ կակուղ կը պահէ մագերը և թէ չթողուր որ ծծուկն (խաւնուկ): 2) Կաւին.—սովորական կաւններու գոյնից քիչ տարբեր, (աւելի դեղին կը գարկէ քան սպիտակ), որ առատութեամբ կը գտնուի ամէն տեղ, աւելի շատ քանակութեամբ՝ Կոթու վանքի քրդները, որով գլուղական ուսանողները իրենց դպրոցական կարիքը կը լրացնեն: 3) Օւալիւ.—պլտակ դեղին, շատ հասարակ և ստորին կարգի կաւային հող, որով կանայք ծեփ և կոպիտ սրուածքներ կանեն: 4) Սպիտակ կաւ.—Ամեն տեղ առատորէն կը գտնուի և շատ գործածական է գլուղացոց մօտ, որից կը պատրաստեն ցորենի, ալիւրի և ձաւարի փեթակներ, կանանց համար սրնդուկներ, մեղրի փեթակներ, և սենեակներու սրուածքներ: 5) Կաւմիր կաւ (խեցեղենի կաւ), որ երկու տեսակ ունի, ա) Ալիւր, (Ներքին Բուլանքիս) Լիզ գիւղի կաւահանքից ստացուածը, բ) Բուլանքիսի կաւ, (Վերին Բուլանքիս) Կոթու գիւղի կաւահանքից ձեռք բերուածը: Այս կաւերով կը շինուին բոլոր տեսակի ամանները, միայն կարմիր կաւով կը պատրաստուի Լուսի: 6) Կիր, չայտնի հանք առ այժմ չայտնի չկայ, և գործածութեան

համար ձեռք կը բերուին այս ու այն կողմեր ընկած հատուկոտոր կրակին քարերը: 7) Քարահամբ. ձինուլթեանց համար առաջին կարգի ամրութիւն ունեցող քարեր կը գտնուեն Վոփ գիւղին մօտիկ Ալիս կոչուած քարահանքը, և տեղի անունով կը կոչուին Ալիս քար, կարմրագոյն կամ ծիրանագոյն երանգով: Իսկ կազմութեամբ խիստ փափուկ, գորշագոյն գոյնով քարեր կը գտնուեն Տրտօփ, Մալաքինդ, Լիզ, Յատկոն և ջրակայ գիւղերու սահմանաց մէջ և կը կոչուին Փոք քար (փուխը): 8) Աւազաւար. որից կը պատրաստեն ջրաղացի, քնի և երկաթի քարեր, և կը գտնուի գլխաւորապէս Ապրի գիւղը, բայց շատ լաւ տեսակից չէ: 9) Գալլախազ քարեր. դանազան գոյնով և կազմութեամբ ամեն տեղ կը գտնուին, կան նաև հրաբխային կլոր մանր քարեր ևս, որոնք ժողովրդի լեզուով կը կոչուին «սոսի» քար: 10) Եռաւար.—Թրքէ-Ջիրոյ գետուկից և Ապրի գիւղից սկսած մինչև Արածանի գետի մօտ գտնուող Ազնաուրի բերդը, ամբողջ լեռնաշղթայն կազմուած է «սոսի» անհամար կտորներէ, որոնք կը կոչուեն եռաւար, որով դարբինները երկաթը կեռացնեն (լաւ կարմրացնեն): 11) Նաւրիկ.—Ջիւղնակ սարի ետեւը, մի տեսակ քարիւղ կայ, որ յօգացաւ (քամի) ունեցող անասուններու ցաւագար անդամներուն կը քսեն և արդիւնք աջող է շատ անգամ: 12) Խուս-Խրան աղբիւր.—Վերին Բուլանքիայ Լաթար գիւղին մօտիկ մի հանքային ջրի շատրուան, որ շատ անգամ փոխանակ ջրի՝ չոր աւազ կը ցայտէ վերև, և անախորժ հոտ ունենալու համար՝ քովից թռչող հաւքերը կսպանէ: 13) Հանքային ջրեր են նաև Վոփ գիւղի առաջ գտնուած Զօռգօլի (այլ լիճ) և ջրը ջրակայ բաղամթիւ ակունքներու ջրերը, որոնց վրայ սերուց կը բուսէ և դառն աղի համ ունին. այս ջրերը բնականաբար զիտնականօրէն քննուած չեն և չգիտցուի ինչ նիւթեր կը պարունակեն:

Երբեմն քոսոտ անձինք Զօռգօլի ջրերով կը փորձեն լողանալ և կառողջանան ընդհանրապէս:

14) Նշանաւոր են աղահանքերը, որոնք առատ և մաքուր ճերմակ աղ կարտադրեն և կը գտնուեն Խնուսայ ու Բուլանքիայ սահմանակցութեան մէջը. որոնցից մէկը կը կոչուի Խոփի քար, կարմրագոյն աղ արտադրելուն համար և միւսն՝ «սոսի» քար, սովորական սպիտակ աղ տալու պատճառով:

Կ Ե Ն Պ Ա Ն Ի Ն Ե Ր

Ա. Որդունք կամ ժմունք

1. Պիսուկ.—մարդու փորի մէջ գտնուած ամենափոքրիկ որդը: 2. Կրօր.—Գարնան սկզբներուն՝ ջրերու մէջ ձայն արձակող ճիճուն: 4. Տգրուկ.—4. Թրքուռ.—5. Կաղամբի ուղ, և այլն:

Բ. Խեցեմորքք.

1. Ախտօփ (խխունջ), որու պատեանը կը կոչուի «սոսի», և իբրև բժժանք կը ծառայէ գիւղացոց: 2. Ծմրուկ (մեծ և ազնիւ պատեանաւոր խխունջ). սորա որոճիկն ևս իբրև ծմրկալու (մարմնու ջարդուելու, ջղաձգութեան) դեղ կը համարուի և կը կարուի երեխայոց քամակին: 3. Սնկլի ականջ (սն-побатоу ушко). 4. Խաչուփառ (խեչափառ). 5. Կիրիւայ կամ կօս կիրիւայ (կրիայ):

Գ. Ջրային կենդանիք.

1. Զկներ.—Լեռնայի, հողայի, Խաչուկայի, Խաչուկայի, Խաչուկայի (ընչացք ունեցողը, որ օձու նման բարակ կը լինի). Խաչուկ, Խաչուկ (կարմրախաչ):

2. Օձնէ գորս (կանանչագոյն գորտը՝ որ ջրերու մէջ կապրի). Բռնէ՛ք չորս (գորտի ամենափոքրը, որդի ձեռով).

Դ. Յամափային կենդանիք.

1. Սողուններ.—1) Յամա՛ն գորս, 2) Կորնէն (անջրդի տեղեր ապրողը), 3) Կորնէն կամ Կորնէնի, 4) Կորնէնի (ПЯТНАСТЫЙ ПЯТО). Օձնէ՛ զանազան տեսակի. Եւ՛ն օձ, Կորնէն օձ, Ծամբու՛ն օձ, կամ Զահմարն (օձարքայիկ), Կորնէն (Խաւաղ) օձ, Կորնէն օձ (մեծամեծ օձեր):

2. Բոլորներ (միջատներ). 1) Ոչիլ (մարդու, գոմէշի և ոչխարի վրայ գոչացած միջատը, որոնցից՝ մարդու ոչիլի ամենափոքրը կը կոչուի Կորնէն), 2) Գիւնայ, եզան և կովու ոչիլը (գենայ), 3) Միլիկ—փայտոջիլ (Թախիթաբիթի). 4) Լու—որու ձուները կը կոչուին Կորնէն. 5) Տիգ—ձիու և գոմէշու ամորձեաց կպչող միջատը. 6) Զանն, 7) Զանանան (խոշոր տեսակը), 8) Պապուկ, (նեպուկ կամ նեպակ), խոնաւ տեղերը գոչացած սպիտակ, բազմոտանի միջատը. 9) Զիւնիւրայ—մորեխի նման ոտքերը բարձր՝ սեւագոյն կամ չամչագոյն միջատը, որ հաց գանուած տեղերը շատ կը հաւաքուեն և գիշերով ձայն կը հանեն: 10) Թորան բլուն—զգուելի հոտ ունեցող, սև գոյնով միջատը: 11) Զասկի բլուն.—կարմիր գոյնով և սև պոչով (կետեր) լայտնի միջատը: 12) Թիւրի բլուն.—կոչագոյն, թրեք կլորողը. 13) Զիւնիկ—երկարաձիկ՝ իւզային մորթով միջատը. որից սպեղանի կը պատրաստեն իւղի մէջ ձգելով: 14) Դիւզ.—ձայնաւոր բլունը. 15) Ոսկի դիւզ. փայլուն, ոսկեգոյն միջատը. 16) Պիծակ.—կեղծ մեղուն, որ դաշտերը՝ փշրու վրայ իւր բլիւնները վարպետութեամբ կը հլուէ և ստորին կարգի՝ ու սակաւ քանակութեամբ մեղր ևս կը շինէ: 17) Մեղուն (մեղու), 18) Բոնեղ կամ կնէ, որ ամառը անտառնեները սուր խալթոցով կծելով կը հալածէ: 19) Կիսուր—մորեխ. 20) Միլիկ—մեղ, մեղուկ. 21) Անկիւնուկ կամ սողսողիկ—բազմոտանի երկար միջատը, որ գիւղական տներու առաստաղի կամ պատերու մէջ կը բնակի: 22) Կարին. 23) Սարանգոսիկ (սարգ) կամ սեւ Յարոյ. սորա ոտայնանկա՛ծ նիւթն ևս նոյն անունն ունի. 24) Դաւիս սարանգոսիկ (Крестовик):

Յաւեր (Թռչուններ).

Ապուրիկ—փոքրիկ ճնճուկ, 2. Զնճուկ—ծիտ թռչունը. 3. Դեղձանիկ կամ դեղին ու ճնճուկ. 4. Արսնիկ. արտերու մէջ բնակող մի տեսակ ճնճուկ. 5. Սարիկ. սարեակ թռչունը. 6. Զրզուր կամ բալախարիկ, մորեխ ջարդողը. 7. Լոր. 8. Զուր. 9. Կախ. 10. Եղնիկ (աղանի) 11. Կախ. 12. Պուպու, յոպոպ թռչունը. 13. Սարի պուպու, Կախ թռչունը. 14. Կեռոյ—Կեռոյ. գետափները՝ Վակերու մէջ բոցն դնող՝ վզին կանանչ օղակ ունեցող թռչուն մի որ անախորժ հոտ կարձակէ: 15. Ծիծեռնիկ, ծիծեռնակ. 16. Բլուր (սոխակ). 17. Տաւալ, աղանու նման՝ բայց բարձրավիզ գեղեցիկ թռչուն մի. 18. Տիւրիլի.—ճնճուկից քիչ բարձր և երկար ոտներով ջրային տեղեր ապրող թռչուն. 19. Կիւիլ.—յոպոպի նման՝ գլխուն սուր կնճուղ ունեցող սևափետուր թռչուն մի, որ ջրաւտ տեղերը իւր բոցն կը դնէ: 20. Գլիւ—գլիւ.—Տիւրիլու կամ ճնճուկի նմանութեամբ մի թռչուն, որ իւր անունը միշտ երգելով կը թռչուայ այս ու այն կողմը: 21. Զարեկ. ագուալի նման սևափետուր թռչուն. 22. Ագուա. 23. Անճեղ. 24. Բաղ, (բնտանի և վայրենի). 25. Բաւաղ. կարմրագեղին փետուրներով և գլխին քաշ (պիսակ) ունեցող թռչուն. 26. Դազ (սագ).—բնտանի և վայրենի. 27. Կուրնկ. 28. Արս. 29. Զրուարս. 30. Աղիլայի. ջրի աղեղները (ափերը) ապրող, կռնկու նման բարձրա-

վիզ թուղուն մի 31. Ջրխոսան (թանձր թուղունը). 32. Սրտեկ. 33. Չկնկուլ, անձեղի նման ձկնորս թուղունը. 34. Կոնդոյ (քոռ բու). 35. Յուրուր (ցինուրուր). 36. Գիլիաւ (արծիւ). 37. Բազէ կամ արմաջա. 38. Լակլակ (արագիւ). 39. Գիւերհաւուկ (շղջիկ):

Ա. Չորհոսանիք.—ա) Վայրենիներ.

1) Գայլ, 2) աք, 3) աղաւթ, 4) ալլալ (վագր) և երբեմն կերեայ սարերը. 5) լադալ (նապաստակ). 6) ճախր. 7) ռիւս, որ՝ գիւղացոց ասելով, իւր պոչին միգելով կը ցանէ ոչխարներու վրայ, որոնք խկոյն կը սատկեն: 8) Կուլ, 9) թուռնի (աքիւ). 10) Խլաւր (քոռ մուկը), 11) Մուլ, 12) Չալ (սպիտակ և երկարաձիգ մուկը, որ ձմեռը ճերմակ՝ իսկ ամառը գորշագոյն կը դառնայ): 13) Խորափու ճալ—դաշտային սևաչեայ խոշոր մուկը: 14) Ջրաւ (կուղբ). 15) Ուլի (ժողովրդական լեզուով՝ թռչն). 16) Վայրի չորաւ. 17) Ածեմաւ և 18) Վայրի ռիւս:

Բ) Հնգանի կենդանիներ.

1. Զաւ, որ մի քանի տեսակներ ունի. Բալի (բոնջի) կամ Դաւաւ. (բրդ.) Տաթի (թաղի, բերձէ). Գաւի (բրդ.) կամ Գիւլիւր շուն (մեծ գամիւ). Զաւի ոչ սկունդ և ոչ գիւլեղդ, այլ սոցա մէջ՝ միջակ բարձրութեամբ շները: 2. Կառաւ, 3. Վաւա չորաւ (գեղեցիկ և երկար մազերով կատու, վանայ յատուկ). 4. Ուլիւր. 5. Այծ, որու մէկ տեսակն է Ֆիւլի կամ չաւա ալծը, և որու մազերով կը շինեն վանայ, բնտիր շաւրը. 6. Էլ, 7. Գաւի. 8. Զի. 9. Զաւի. 10. Էլ կամ Վոլ:

Վերին Բուլանըիայ գլխու ու գիւղերը.

1. Կուլի.—երկու Բուլանըիայ կառավարութեան կենտրոնավայրը (մէրքէղի հիւքմէթ) և առաջին բազմամարդ գիւղը ընդհանուր գաւառի մէջ, որ ունի մօտաւորապէս 450 տուն և 1409 արական անձ *): Գաւառի մէջլիսի իգարէն (վարչական ժողովը) բիդայիթ մահքէմէն (նախնական դատարանը), և հեռագրատունը կը գտնուին այս գիւղի մէջ, գիւղն ունի երկու գլխաւոր թաղ, Վէրի և Դէրի, երկու եկեղեցի, մէկը ս. Աստուածածին և միւսը՝ Թուխ-Մանուկ անունով, և մի կիսաւեր մատուռ՝ ս. Ստեփաննոս: Սոյն 1898 թուականին ձեռնարկուած է կանգնելու և մի ճէճէթ թուրք պաշտօնականներու և երթեւեկ մահմէտականաց համար:

Այս գիւղը կը վերաշինուի դարու կէս աւելի առաջ, Ալագին բէկի տան տիրապետութեան ժամանակը, նախկին Վաւա անունով աւերակի վրայ, որ ծերերու ասելով եղէգնուտ շամբ մի կը ներկայացնէր, ինք վայրենի խոզերով և ուրիշ անասուններով:

Սորա անուան սկզբնաւորութեան մասին ժողովուրդն ունի

*) Պաշտօնական աղբիւրէ քաղուած.—կանանց թիւը յայտնի չէ:

Հետևեալ ազգային աւանդութիւնը. — Արշակունի Տիրան թագաւորը ս. Դանիէլ ասորին խեղդամահ անել կուտայ Մանազկերտի մէջ (?) որու մարմինը՝ որ սրբոյն նախաւանդ կտակի Համաձայն պարտ էին թաղել իւր ճգնատեղին (այժմու ս. Դանիէլի վանքը, որ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ Կոփայ Հարաւային կողմը կրնկնայ), սալլի վրայ դնելով կուգան Կոփ գիւղի առջև, ուր սալլի հօֆէ կոչուած տախտակը կը կոտորուի և, տեղի անունը կը մնայ Կոփ:

2. Երկրորդը իւր մեծութեամբ և բազմամարդութեամբը վերին Բուլանըխայ արևելեան գիւղերու՝ է Զէխ-Շաղուպ գիւղը, որ մօտիկ 200 տուն բնակիչ ունի և $3\frac{3}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Կոփ գիւղի արևելեան կողմը, մի ձորակի գլխին կանգնած, շրջապատուած բարդի ծառերով, զարդարուած բազմաթիւ ջրաղացներով, սրածայր ծիւ-պալ քարերով ու մի քրջփչան վտակով՝ որ կը հոսէ խաչանայ լճակից:

Այս գիւղն ևս Հաստատուած է 100—150 տարի առաջ տիգրանակերտցի Բաղդար անուն Հայու մի Հողատալութեամբ, բայց չգիտցուի ինչ պատճառով թրքական անուն կը կրէ վրան: Զուտ Հայաբնակ է:

3. Մեքբար. Զէխ-Շաղուպ գիւղի հիւսիս — արևելեան կողմը. $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. մի փոքրիկ ձորակի՝ և սորա առուի ձախ եզերքի վրայ Հաստատուած, Հաղիւ 20 տուն Հայ բնակիչներով: Այս գիւղի արևելեան կողմը՝ վերոգրեալ առուի աջ ափին, թեղակոյտի նման հիւսիս — Հարաւ ձգուած երկու բլրակներ կան, որոնց վրայ Հին աւերակ բերդերու բեկորներ կը նշմարուեն և որոնք՝ տեղական ազգայնոց աւանդածի Համաձայն, կը պատկանին եղեր երկու Հայ իշխան եղբայրներու, մէկի անունը Մեքբար և գիւղը նորա անունով՝ Միր-բար (?) կը կոչուի *):

*) Յարգելով հանդերձ ազգային աւանդութիւնները, այստեղ իբրև նմոյշ ցոյց կուտանք, թէ ինչպէս ժողովուրդը անհանգիստ դասեր կը ստեղծէ:

«Իդա Թիֆլիս ինչ անուն է» կը հարցնէ Թորոսը. պատասխան Կիրակոսի. — Մարդ մէ Թաւ (գիւղ մի ի Տարօն) մէկ Լաւ (գիւղ մի ի Բուլանըխ) կերթան Վրաստան. գեղ մէ կը շինին ուրանց. մէկ կըսէ՝ իմ գեղի անուն

Այս բլրակները կապուած էին մէկ-մէկու հետ մի կամուրջով երկու իշխան եղբարց երթեկուծեան և այցելութեան համար:

4. Լաթար.—կը կարծուի որ Լաթարը լինի Գալուսի գիւղը, ուր Պարսիկներ Տիրան թագաւորի աջքերը կուրացուցին: Կը գտնուի Վերին Բուլանըխայ արեւելեան հարաւային ծայրը. Կոփ գիւղից $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. այստեղ կը բնակին 20—30 տուն հայ և բաւական նշանաւոր անուն ու ջլախ ունեցող շէխեր, որոնք հարկատու չեն, և գիւղը նոցա կը պատկանի:

5. Խարաբաւահը գիւղ (աւեր քաղաք). Բլէշան լեռան արեւելեան ստորոտը և Կոփ գիւղի արեւմտեան հարաւային կողմը կը գտնուի $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. կը կարծուի որ Խարաբաւահը լինի Հայկաշէն —մեր նախահայր Հայկայ անդրանիկ գիւղը: Այդ իհարկէ ենթադրութիւն է, բայց ինչպէս անունը ցոյց կուտայ, գիւղը հաստատուած է հին քաղաքի մի աւերակներու վրայ և՛ բացի տեղական աւանդութիւններից, մօտ տարիներս դտնուած խեցեղէն ագուգանքերով շինուած ջրանցքները և մօտակայ ընդարձակ այգեստանները *) ևս այդ քաղաքի գոյութիւնը կը հաստատեն և փառաւոր անցեալը ցոյց կուտան:

6. Խաչլու.—Համանուն լճակի հարաւային ափի վրայ հաստատուած քրդական գիւղ մի 25—30 տներից բաղկացած, ուր միայն մէկ հայ տուն կը գտնուի: Այս գիւղը առաջ գուտ հայաբնակ էր. մի հոյակապ և հարուստ վանքով՝ ս. Վարապետ անուամբ:

Ներքին Բուլանըխայ նշանաւոր գիւղերն են՝

7. Այրի. երեւելի օջախ և ուխտատեղի քրդաց, ուր հայերն

դնին վրէժն, մէկ էլ կըսէ՝ չէ, թըղ իմ գեղի անուն դրուի վրէժն. կը կռուին քառիշէն (հաշտուել) սորա (յետոյ) երկուսէլ զուրանց գեղի անուն մէկ տեղ կը դնին վրը էդ գեղին. գեղը կը կոչուի Թիւ—չիւ և ապա (աղաւաղուելով) Թիֆլիս:

*) Խարաբաւահի այգեստանները այժմ ևս „Իգէստան“ անունով յատնի են ժողովրդին, ուր կոփեցի Նրկոյեան հովիւ Յակէն խաղողի ողկոյզներ կարողացեր է գտնել:

ևս երբեմն ուխտի կերթան. գիւղը կը պատկանի յորդոց որդի միմեանց յաջորդող շէխերու՝ որոնք՝ կը պատմեն որ, յունական ծագումն ունին. և այժմեայ ջահն քրիստոնէական եկեղեցի մի է եղած: Բլէջան սարի հիւսիսային արևմտեան ստորոտը կը գտնուի:

8. Լիզ. — Ներքին Բուլանըխայ ամենաբազմամարդ գիւղը, որը 250 տուն, զուտ հայաբնակ. կը գտնուի Բլէջան լեռան արևմտեան կողմը, Ապրի գիւղից 1 ժամ հեռավորութեամբ, Վարդ գետակի ձախ ափի վրայ: Այս գիւղի մէջ կայ մի բլրակ՝ աւերակ բերդի մի բեկորներով, ուր 100-150 տարի առաջ նոյն գիւղացի Բօրոյ անունով Հայ մի պատապարուելով մեծ քաջութիւններ է ցոյց տուեր թշնամեաց դէմ:

Միւս գիւղերն են՝ Յաւի, կամ Աւի, Փրգաշէն (Բրդաշէն?) Ագրի, Կոզի, Աւճի. նաև Փիս, որոնց անունները հայկական կազմութիւն ունին թէև, բայց մի որեւիցէ ազգային աւանդութիւն չկայ դոցա մասին:

ԲՈՒԼԱՆԵՐԽԱՅ ԱՐՔԱՎԱՅՐԵՐ.

Դաւառիս մէջ կը գտնուին բազմաթիւ սրբավայրեր, որոնցից մեծ մասը աւերակ է և կը ներկայացնեն փոքրիկ խոցեր, քարակոյտեր, մի քանի տեղեր որքան ծառաստաններ ևայլն, ուր շարունակ ուխտադնացութիւններ կը լինին. բնորոշ, զօրաւոր և խնդրակատար են մանաւանդ այն սուրբերը, որոնք բարձունքներու, լեռներու կատարներու վրայ են բնակուած՝ կամ ծառերով շրջապատուած. սոցանից առաջին տեղը տալու է՝

1. Կոփայ ս. Դանիէլի վանքին, որ այդ գիւղի (Կոփ) հարաւային կողմը, $\frac{1}{2}$ ժամ հեռավորութեամբ՝ քարուտ բլրակի մի լանջի վրայ հաստատուած է. ունի փոքր՝ բայց ճաշակով շինուած եկեղեցի մի առանց զանգակատան:

Վանքիս հիմնարկութեան ժամանակի վրայ պատմութեան մէջ որոշ ցուցմունք չկայ. բայց պէտք է կարծել որ Գ. դարին շինուած լինի. որովհետև ս. Դանիէլ Ասորին, որ այդ դարին Տիրան թագաւորից ոպանուեցաւ, մարմինը ըստ վկայութեան Փ. Բուզանդի՝ թաղեցին իր ճգնատեղին. իսկ ըստ ազ-

դային (տեղական) ամանորութեան՝ ս. Դանիէլի ճգնարանն էր այժմու ս. Դանիէլի վանքի հիւսիսը ընկած փոքրիկ ձորակի մէջ գտնուած քարաշէն մի մատուռը, որը շուրջընտէր էին շէջէ կը կարծուի. և ոմանք կը կարծեն նաև՝ որ այդ ձորակը լինի Բուզանդի մանրամասն նկարագրած «Հոյեայ դրախտը», բայց որովհետև լիշեալ պատմիչը կաւելացնէ և «Հանդեպ Յոսէփին», հետևապէս և Հացեաց գրախոր ոչ թէ Հարքայ՝ այլ Տարօնոյ մէջ կընկնայ:

Միշտ ս. Վարապետի վանքին ենթարկեալ լինելով, ինչպէս այժմ յետ ընկած է՝ փառաւոր անցեալ էլ չունի և, աչքի զարկող հոգևորականներ տուած չէ ազգին, գոնէ պատմութիւնը ոչինչ չը յայտնէր բացի ոմն Յակովբոս եպիսկոպոսից, որ թոնդրակեցոց աղանդին հետևող լինելով՝ աղուխաղրոշմով կնքուած է ճակատին հետ անունն և ու:

Վանքը պարսպապատ է և բացի ոչխարաց գոմից և մարազից, միաբանութեան սենեակները (թուով 8—9 հատ) և երկյարկանի փոքրիկ առաջնորդարանը պարսպի մէջ կը գրտնուին:—Վանքը կը կառավարեն երեք վարդապետներ, որոնցից աւագը պաշտօնապէս թէև կը ճանչցուի Մշոյ Առաջնորդարանի փոխանորդ, բայց կառավարութեան (գաւառի մէջլիսի իդարէի) մէջ ձայն չունի, և մէջլիսի խորհրդներուն չմասնակցեր: Միաբանութեան թիւը կը լրացնեն մի քանի ծառաներ, տրնտեսներ և այլն. դպրոց, ուսուցիչ, ուսանող, տիրացու (գոնէ ժամասացներ) և սարկաւագ չունին...:

Վանքը ունի ներկայիս 8—9 գոմէշ, 10 կով, 8 եղ, 60 պուլի ոչխար, երկու ջրաղաց, մի դինջ կամ չափածէճ, և ընտիր հող ունեցող արտեր, երեք մարգագետին և այլն. ջրաղացներն ու անշարժ կալուածքը կառավարութիւնը դնահատած է 87500 ղուրուշ (piastre) և, տարեկան $\frac{4}{1000}$ -ի հաշուով, 350 ղուրուշ տուրք կը վճարէ արքունի գանձարանին, բացի ոչխարաց հարկէն (այժմ 4 ղուրուշ) և արմտեաց բերքերէն $11\frac{1}{2}\%$ ի հաշուով նոյնութեամբ առնուած տասանորդը:

Վանքը եկամտի աղբիւր ունի ուրեմն 1) իւր արտերը, 2) ջրաղացներն ու դինկը, և 3) 12 կտոր գիւղերէ ստանալիք

ցարեն (պտղի) ձէթ, իւղ, պանիր, հողեբաժին ևայլն, որոնց մասին որոշակի ոչինչ կարելի չէ ասել, որովհետեւ քոֆար կամ հաշիւ— բացակայ են այն տեղէն:

Նշանաւոր հնութիւն, մատեան, արձանագրութիւն ևայլն չկան, միայն պարսպի հիւսիսային դրան վրայ զրուած է. «Այս վանքը մի ժամանակ այնքան մալ ու տաւառ ունէր, որ գահոց գահ (24 ժամուայ մէջ) 50 (ծ) կողով քրիֆ կը քափուէր». թրքով ուզեր են վանքի փառաւոր անցեալը ցոյց տալ:

Տապանագիրներէն ուշագրաւ է մի այն հետեւեալը.

«Այս է տապան խաչատուրի,

«Քաջաբարող վարդապետի,

«Միաբանին Ուչ-քիլիսի,

«Ի թվին Հայոց... ի (եղծուած)»:

Այս այն արժանաւիշատակ խաչատուր վարդապետն է, որ Ղլաշկերտոցոյ յայտնի է. «ղարաբաղցի քաջ խաչատուր վարդապետ» անունով. պարսկական արշաւանքներու ժամանակ, Բագրևանդայ ս. Յովհաննու վանքը առաջնորդ եղած ատեն, զարմանալի քաջութեամբ ազգը պաշտպանելուց յետոյ, զերի կրնկնայ Պարսից ձեռքը և, Պարսկաստան բանդ, չարչարանք կրելով՝ վերջապէս կազատուի և Կովսայ վանքը զալով յաւիտենական քնով կը հանգչի:

Ս. Դանիէլի ուխտագնացութիւնը տարին մէկ անգամ կը լինի Վարդապառի տօնին, ուր Բուլանըխայ և Մանազկերտի մօտիկ գիւղերէն բաւական բազմութիւն կը յաճախէ:

—

2. Համգաշէխ գիւղի ս. Թուխ մանուկ հին եկեղեցու մատուր. Թուխ-մանուկ անունով եկեղեցիներ շատ կան Մշոյ աշխարհը, որոնցից շատ ժողովրդականութիւն վայելողը այս մեր լիշաճն է, և, որու համար ժողովուրդ կաւանդէ թէ «բոլոր լուսնի է եղած, և քրիստոնեայ դառնալով նահատակուեր է և ուրբը դարձեր: Թուխ-մանուկ եկեղեցիմ՝ ևս ի Կով կը գտնուի և շաբաթ երեկոսները կը յարգուի խնկով և ճրագլուտով (ձէթ): Առաջին Թուխ-մանուկի ուխտագնացութիւնը կը պատահի օգոստոսին—ս. Աստուածածնայ տօնին:

3) Մաշտու (մէջիտու) գիւղի ս. Յովհաննու մատուռը որ ծառերով է շրջապատուած և ամէն անգամ ուխտաւորներ կը յաճախեն:

4) Գրսայ ս. Յովհաննէսը. (Նազուկայ լճի հիւսիսային ափին, Գիրս գիւղի դիմացը). փոքրիկ անտառով պատած հին աւերակ վանքմ'է, այս վանքի ծառերը սրբազան կը համարուին և, հայ թէ քիւրդ երկիւղ կը կրէ մի ճիւղ անգամ քաղել:

5) Ներքին Բուլանըխայ մէջ, Գրբմեւ կոչուած և նորգե-
նի փայտի անտառով ծածկուած սուրբը. այս տեղի փայտերն ևս անմատչելի են հայ թէ քիւրդ ժողովրդին և ճիւղ մ' ան-
գամ վերցնողը կը պատժուի դիւահարութեամբ կամ փորձան-
քի հանդիպելով:

6) Խոյլի-բաբա սարի գլխու սուրբը, ուր ցաւագարներ կը գիմեն և այնտեղ գտնուած աղբիւրովը կը լուացուին:

7) Կոփ գիւղին մօտիկ Գոնկլիկ սարի գլխի սուրբը, որի համար կը պատմուի, թէ մի ճգնաւոր եղած է և գիւղացոյց հորթերը գողնալով կապրի եղեր: Բաւական հորթեր կորսուելէ յետոյ կիմացուի որ գողը Գոնկլիկի ճգնաւորն է. մի անգամ մի մարդու հորթն ևս կը կորսուի, կը բարձրանայ լեռը և, երբ ճգնաւորը հեռուէն տեսնելով եկողը կը հարցնէ. «Ին վով է».
— «Քու հէրն անիծած, չէ՞ մեր գեղն յմէն (ամենքը) անհոր-
թիկ կով է» կը պատասխանուի: Ճգնաւորը տեսնելով որ իւր գողութիւնը կը յայտնուի՝ կանխապահանայ թէև, բայց երախտա-
գէտ ժողովուրդը իւր հորթակեր ճգնաւորը կը չիշէ տակաւին և երբեմն երբեմն այցելութեան ևս կերթայ նորա սրբավայրին:

8) Նօնջալու և Կոփ գիւղերու մէջ տեղը, ճանապարհի վրայ կը գտնուի մի մատուռ և մէջը յունական գրերով ծած-
կուած մի շերիմ, որուն ժողովուրդը Թադոս առաքեալ անունը կուտայ, անցնող դարձողը իւր ճանապարհը կը ծռէ և մէկ մէկ համբոյրներով և մացառներուն հանդերձի կտորներ փաթաթե-
լով իւր ուխտը կը կատարէ:

Բ Ե Ր Պ Ե Ր

Բուլանըխայ մէջ կը գտնուեն հետևեալ կիսաւեր բերդերը, որոնց մասին մի որևիցէ աւանդութիւն կամ զրոյց չկայ.

1. Բլէշանայ բերդ. Համանուն սարի վրայ կառուցուած. սրբատաշ վէմ քարէրով, որու հսկայական պատերը տակաւին կանգուն կը կենան և միայն կտուրը կամ տանիքը քանդուած է:

2. Խամուր բերդ. Համանուն սարի վրայ կառուցուած:

3. Զերնակայ բերդ. — նոյն անուն սարի վրայ շինուած հսկայական պարիսպներով մի աւերակ բերդ:

4. Ազնաուրի բերդ. — Վերին և Ներքին Բուլանըխները անջրպետող Թրքէ-Զիրոյ *) կոչուած գետակի արևմտեան ծայրը՝ Արածանի գետին մօտիկ, հին աւերակ բերդ մի. որու շինութիւնը ժողովուրդը Ազնաուրներուն (գիւցագունք) կը վերագրէ:

5. Լգայ բերդ. — Համանուն գիւղի մէջ՝ աւերակ այժմ. դար ու կէս առաջ բոլորովին կանգուն էր, ուր ժողովուրդը թշնամեաց արշաւանքներու դէմ կը պաշտպանուէր:

6. Կելա հօւկ. — Կոխայ ս. Դանիէլի վանքին մօտիկ՝ Հաւալային արևմտեան կողմը, վոքրիկ բլրակի մի վրայ գտնուած աւերակ ամրոց մի, ուր՝ կը պատմեն թէ՛ կը նստէր Պռօշ թագաւորը:

Այս ամրոցի մէջ՝ արևմտեան կողմը, ջրհորի նման բաւական խորունկ հոր մի կայ, որուն ժողովուրդը հաւանաւոր կուտայ, աւանդելով թէ՛ Կելահօշկայ թագաւորը չարագործները այնտեղ ձգել կուտար:

Վերագրեալ բերդերն ու ամրոցները քննուած չեն մինչև հիմայ, որոնք թերևս թանկագին քիշատակարաններ և նայն իսկ բեռնադրեր էլ պիտի ցոյց տային:

Բայի սոցանից բոլոր դաւառի մէջ անթիւ են այս ու այն կողմ ընկած գիւղերու, վանքերու, եկեղեցիներու և զանազան շինութեանց աւերակաց կոյտերը, հոգաբուրները, խաչարձանները և այլն, որոնց տակ թաղուած կը մնան հնութիւններ կայացնող զանազան իրեր, որոնք ժամանակ ժամանակ երևան կուգան և տղիսութեան պատճառով կանհետանան. օրինակ՝ բլրնդէ գորշէր, Տէնէր, Քաւր, Դանաշ և մինչև իսկ մարդակերպ (բրոնզէ) կուռքեր և այլն և այլն:

*) Զիրիմ կամ Դամբարան Զիրոյի:

Ա Ջ Գ Ա Բ Ն Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Բուլանըխայ ազգաբնակութիւնը երկու զլխաւոր տարրերից կը բաղկանայ. Հայ և Քուրդ. (միայն մի գիւղ Չէրքէզ կը գտնուի ներքին Բուլանըխայ մէջ). որոնք զետեղուած են 52 մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ:

Գաւառիս Հայ և Քուրդ բնակիչները, սակաւ բացառութեամբ, քաջառողջ, պնդակազմ, ջլուտ, երկայնահասակ. (ոչ շատ) մեծամասնութիւնը միջահասակ, թուի երես (մեծ մասը). ցորենամորթ, խարտէշ շէկ և պոժիկ (չափազանց շէկ) — փոքր մաս միմիայն, և բաւական կանոնաւոր գէմքով անձինքներից կը բաղկանան:

Ըմբշամարտութեան հռչակ ունեցող անձինք ևս կը դրսնուին, բայց մեծամասնութիւնը միջակ ոյժ ունեցողներ պէտք է համարել, և՛ եթէ մի որեւէ հիւանդութեամբ վնասուած չեն, արհեստի, ուսման և հողագործութեան մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած:

Վանայք՝ նոյնպէս են ցորենամորթ, թուի երես, խարտեաշ, շէկ. պոժիկ (քիչ թուով), սևաչեայ, խայտակն, թիկնաւէտ. լայն կրծքով, մեծամասնութիւնը միջահասակ, երկու տակ կամ հաստիկ և բաւական զեղեցիկ. բայց աշխատութեան ենթարկուած լինելով՝ դուարթ և կարմրերես չեն: Վանայք առհասարակ ուշիմ, աշխատասէր և տնարար են ու մինչև անգամ մարդաց աշխատութեանց ևս կը մասնակցեն. հնազանդ են՝ բայց կռուարարներն ևս պակաս չեն. բարոյապէս պիտի բաց բացառութիւնը կազմողներու թիւն ևս աւելնալու վրայ է. սարսափելի տգէտ ու նախապաշարեալ են:

Բնակչաց ճիշտ թիւը գտնելը առայժմ անհնարին է, որովհետեւ կանոնաւոր վիճակագրութիւն չկայ: Ղայի Ռայի (ոչ մահմետական) զինուորական տուրքի ենթարկուած լինելով, ծրնուած արուները իսկոյն կարճանագրուեն. իսկ իրական սեռի ծնուածները՝ (զոնէ Բուլանըխայ մէջ այսպէս է) ոչ. թէև կանայք ևս «Սմանիէ թէզքէրէ» կամ «Ժողովրդական լեզուով մէկ

մէկ գլխաւոր ստանալու համար առանձին կարճանագրուեն, բայց Բուլանըխայ գիւղերու մեծ մասը սորանից ևս ազատ է: Արդ՝ երկարատե աշխատութիւնից յետոյ գտանք՝ որ ներկայ 1898 թուին, գաւառը տուած է արքունի գանձարանին 386,190 ղուրուշ *) զինուորական տուրք. իւրաքանչիւր անհատ պարտաւորեալ լինելով տարեկան 35 ղուրուշ վճարելու, ուրեմն կուսենանք 10,163 անձ.— ընդհանուր թիւ Բուլանըխայ հայ արական սեռի անձանց: Կանանց թիւը մեզ անյայտ և Քրդացը անմատչելի լինելով՝ բնակչաց ընդհանուր թուոյն վրայ ենթադրութիւններ անելուց հեռու կը փախչենք:

Այս հայ բնակիչները Տուրուբերան նահանգին սահմանակից հարաւային և հարաւ-արեւելեան կողմերից զաղթող եկուորներ են, մի մասն ևս՝ դարձեալ նոյն ուղղութեամբ եկող, բայց միւսնոյն նահանգի տարբեր գաւառներու նախկին բնիկներ են:

Վերին Բուլանըխայ արեւելեան գիւղերը՝ Խլաթայ (Բզնունիք), Խիզանայ, Մոկայ (նոյն անուն նահանգից) և Սրճեշի կողմերի գաղթականութիւն են. և սակաւ փոփոխութեամբ իրենց զործածած լեզուն Վառաշահաբաշի կը պատկանի: Վերին Բուլանըխայ արեւմտեան գիւղերը և քիչ բացառութեամբ ամբողջ ներքին Բուլանըխայ բնակիչները՝ Բշէրու, Սասնոյ, Խոյթայ, Մօտկանայ և Տարօնոյ գաւառներու նախկին բնակիչներից են և, սոցա լեզուն կը պատկանի Տարօնոյ կամ Մշոյ գաւառաբարբառին:

Այդ գաղթականութիւնը տեղի ունեցած է Ալադին բէկի տան տիրապետութեան ժամանակ. այդ ժամանակները տեղի ունեցած պարսկական և ուրիշ ներքին արշաւանաց և այլ խառնակութեանց պատճառով՝ գաւառները կրակի և սուրի կը մատնուէին, ու մազապուրծ ազատուած խեղճ ժողովուրդը կը դիմէր (Ռուսաստան **):

Երբ Ալադին բէկի յետնորդք՝ Մշոյ փաշաները, ձեռք

*) Պաշտօնական աղբիւրից է առնուած:

**) Գեօքչայ և Ապարան գաւառներու հայերը մեծ մասամբ Բուլանըխի և շրջակայ գաւառներու բնակիչներից են:

դարկին երկրի շինութեան հող տանելու, գունդագունդ հայեր այս ու այն կողմից թափուեցան Տարօն, Բուլանըխ և շրջակայ իրենց իշխանութեան պատկանեալ գաւառները: Տեղափոխութիւնը կը կատարուէր նշանաւոր գերդաստաններու միջոցով. որոնք իսկոյն և եթ գիւղեր հաստատելով գերդաստանի օջախի հիմքը կը դնէին և գիւղի աւագութիւնը կստանձնէին:

Քրդեր. — Բուլանըխայ քրդեր (յատկապէս հասանանցիք, որոնց վերաբերմամբ կը մասնաւորենք մեր խօսքը) կաստայական կազմակերպութիւն ունին: Սրանց նախահայր Հաջի Մահմուդի երկրորդ ամուսնութիւնից սերած որդիքը զիրենք կանուանեն *Բուլան* (ազնուական), իսկ նախկին կնոջ որդոց ներկայ սերունդը կը կոչուի *աշեր*, որ թուրքութեան երկրորդական կարգի զստակարգն է. կը մնան ստորին դասակարգի քրդեր՝ որոնց ազգային անունն է *Կրմաշ* և հասարակօրէն *աշա* (հպատակ):

Թուրքութեան հաւասար պատւաւոր տեղ կը բռնեն օջախի տէր հոգևորականները (Նպրի և Լաթար գիւղերու շէխերը), որոնք իրենց սեփական գիւղերը ունին, հարկատուութեան ենթարկուած չեն և քրդաց կրօնի ներկայացուցիչները կը համարուեն: Մինչ թուրքները միապետական երկիւղ և սարսափ կազդեն ռայա քրդին, շէխերը կրօնական զգացման հետ դարաւոր օջախի ներկայացուցչի պատկանանքը կը ներշնչեն:

Ռայա քուրդը հողային սեփականութիւնից զրկուած է — ուր որ գետեղուած են նոքա, հողով ջրով թուրքներուն կը պատկանեն. որքան որ մի որեւէ աղայի ճառայութեան մէջն են իրենց անունով առժամանակեայ ճանցցուած հողը կը վարեն ու ցանեն բոլորովին առանձին, բաց տեղէ տեղ գաղթել ուզած ժամանակ, բացի իրենց շարժական գոյքից ու կաշքից, ոչինչի տէր դառնալ չեն կարող:

Բացառութիւն կը կիսգտեն մի քանի զուտ, ռայա քուրդ գիւղերը, որոնք տէրութիւնից հողեր *աշա* արած են և հայոց նման սեփական կալուածքի տէր են: Սոցա գիւղերը, հայոց նման, ունին իրենց *աշեր* (ծերերը), քաթիլպը, գզիլը և այլն գիւղերը կառավարելու, և գիւղակտն դատաւորութեան գործերը տեսնելու:

Իսկ ուր որ թուրքն հետ միասին կասրեն, երբէք ձայն չունեն ազնուական աղաներու դիմացը, որոնք անսահման իրաւունքի տէր կը համարուին իրենց գիւղերու հողին, ջրին և նոյն իսկ կորմանջի կեանքին ու գոյքին: Բաց ազատութիւն ունին տէր դառնալու իրենց վար ու վաստակին, տաւար-ոչխարին և գիւղական խրճիթի կամ դաշտային *հիւ* տակ վայելելու քրդական դրացիական ազատ իրաւունք-

ները, որքան որ հնազանդ են իրենց աղաներուն. հակառակ պարագային զրկուելով իրենց ունեցածից՝ ճանապարհ կը դրուին՝ կամ նոյն իսկ կսպանուեն:

Քրդական կեանքը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ներկացնելով, այստեղ մի քանի ընդհանուր գծեր կուտանք միայն թոռներու կեանքից:

Հասանանցի թոռները բնութեամբ անվեհեր, գոռոզ, պատե՜րագմասէր և անկախ մի ցեղ լինելով, Տարօն եղած ժամանակ ընդհարումներ ունեցան Ալադին բէկի զօրաւոր տան հետ, բայց մրցումը անհաւասար լինելով՝ տեղի տալով քաշուեցան Բուլանըխ և Մանազկերտ գաւառները, թէև երբէք վրիժապարտ չմնացին. աչպէս՝ երբ Ալադին բէկեանք Խէլըդեան Փարըզ աղան Մուշ տանելով և վրան գայլի մորթի ձգելով շներուն խեղդել տուին, հասանացիք ևս, Խուրշուդ բէկը (Ալադին բէկի տնից) Մանազկերտ եկած ժամանակ, յարմար առիթը ձեռքից չփախցնելու համար, չարաչար սպանեցին:

Թոռները՝ իրենք իրենց ազնուականութեան ծագումն տալով, հասարակ—*իրման* և նոյն իսկ ազգական *աչք* դասակարգերից բնաւ երբէք աղջիկ չեն առներ, մեծ ստորութիւն է այդ նոցա համար. ամուսին կընտրուի ազգականութեան մէջից և, խիստ սակաւ անգամ պատուաւոր աշիրներից:

Բազմակնութիւնը հայրական սովորութեան հակառակ կը համարեն. աչնպէս որ բացառութիւն կազմողները ընդհանուրի դիմաց խիստ փոքր թիւ մի կը կազմեն: Անպատուութիւն է նոյնպէս առեւանգելով ամուսին ձեռք բերելը (երբէք լսուած ու տեսնուած չէ), մինչդեռ այդ կործանչի սիրելի սովորութիւններից մէկն է. տեսնուած չէ նոյնպէս որ թոռն մի իւր կինը թող տաչ (ապահարզան), եթէ նա դրժգոհ լինի իւր խաթունից՝ ի հեճուկս սորա, երկրորդ կին մի կառնէ և, եթէ ծուռ ճանապարհի վրայ տեսնէ, շատ անգամ հրացանի կը բռնէ:

Ծանրաբարոյ և վեհանձն լինելով՝ ուխտադրութիւնը վատութիւն կը համարեն, և թոռնի օջախին կամ վրանին դիմող անձը կը պաշտպանուի որքան էլ ծանր յանցագործ լինի:

Քաջ ձիաւոր են և, պատերազմից չփախչելը Խէլըդի տան նշանաբանը կը համարուի, եթէ նոյն իսկ մէկ մարդ հարիւրաւոր թշնամիներու մէջ անգամ ընկած լինի: Խիստ բենառու են և վրէժխնդիր, ու վրէժխնդրութիւնը *իրդոյ որդի* կը տեւէ, ըստ քրդական այս առածին՝ թէ «դուժմընէ բաւան նաբէ դոսէ լաւան» (հայերնու թշնամին որդոյ բարեկամ չլինի):

Երկու եղբայր մէկ ամանի մէջ հաց չեն ուտեր, այդ արդէն Տա-

լէհի կտակն է. այդ պատճառով շուտով նոքա կը բաժնուեն մէկմէկից և առիթ կունենան նորանոր հողեր ձեռք բերելու. շատ անգամ հայրը իւր կենդանութեան ժամանակ որդիքը կը բաժանէ մէկմէկից և առանձին գիւղեր կը յանձնէ նոցա իշխանութեան, ուր երիտասարդ թոռնը գիւղի իշխանութիւնը ստանձնելով՝ խմբերով ծառաներ կը հաւաքէ իւր շուրջը իւր հողերը մշակել տալու և ուրիշ ծառայութիւնքը կատարել տալու:

Յեղի մէջ խռովութիւնը անպակաս է և յաճախ զիրար անխնայաբար կը ջարդեն, բայց հասարակաց թշնամու դէմ ցեղական ատելութիւնը, խռովութիւնը կը դադրի. եթէ սպանութիւնը ցեղի մէջ պատահի, առնելու սովորութիւն չկայ, յարմար առիթի կսպասեն, մինչև որ աբեան խորհրդէն որոշ լռութիւն:

Տարբեր էլի կամ աշիրաթի կողմից եղած թողուն, աշիր կամ նոյնիսկ կորմանջ անհատի վիրաւորանքի, կողոպտուելու և սպանութեան համար ցեղը վրիժառու կը լինի, որովհետև պատիւը ցեղին կը վերաբերի, և «գրաւ ժը գառանէ է» *) առաձի համաձայն, թշնամու ամենահեռաւոր ազգականն ու բարեկամը անգամ կը պատժուի՝ երբ ձեռք ընկնի:

Բոլոր ցեղին (որ կը կոչուի Էն) կիշխէ ու կը հսկէ մէկ տուն կամ այս տան գլխաւորը՝ որ իբրև մի մեծ գերդաստանի հայր կը կոչուի Էն-աբեան (ցեղի կամ էլի աղան):

Թողուններու կանայք նոյնպէս վեհանձն, ծանրաբարոյ և գոռոզ են, թէև մահմետական՝ բայց թուրք կանանց նման հաշման (ծածկոց) և նոյն իսկ սրտանոց (կրծկալ) չեն գործածներ. լաւ ձիաւորութիւն էլ կանեն և պատերազմի անգամ կը մասնակցին, երբ հարկը ստիպէ: Երբ տղամարդը տունը չգտնուի, գիւղին ու ծառաներուն հրամայողը, եկող հիւրը հիւրասիրողը թողնուհին է:

Թողունուհիք գեղեցիկ են. նոցա պարթև հասակը, խասուտիկ (բալաք)՝ աչքերը և ոլոռած բուբուշն ու գուլանկները (ծամերու՝ ճակատի և երեսի կողմը թողնուած խոպոպները) գրաւիչ են, երբ թիկնանց վրայ փռուած հիւսուած վարսերը գլխակապի խառ ու մառ ծոպերու հետ միասին կրնկնան նոցա դալար ու ճօճուն միջաց վրայ և նոքա իրենց յատուկ ողիկ մողիկ քաջերով կը շորորան ծանրութեամբ:

Բարոյապէս աբեան է. բացառութիւն ևս կայ:

Քրդաց չարաբերութիւնը հալոց հետ աւելի մտերմական է քան Օսմանցոց. արհամարանքով կը նայեն տաճիկներուն, որոնց Ռահի քը-

*) «Բեռն» նախիրից պէտք է վերցնել, չնայելով որ գրաւելի առարկան կարող է այնպիսի մի անհատի պատկանած լինել, որ բոլորովին անպատու է, բաւական է՝ որ թշնամի ցեղին կը վերաբերի:

— Եւ Բեհեմ (ապերախտ հոռոմ) անարգական անունները կուտան, Մեր խօսքը այսքանի տարուայ նկատմամբ չպէտք է հասկանալ, երբ նոցա ֆանատիկոսութիւնը գրգռուած է չարամիտ կրօնաւորներու դրդմամբ:

Կ Բ Օ Ն. — Հայերը սակաւ բացառութեամբ Լուսաւորչական են. միայն Ծ—Յ տուն լուտերական հայեր կը գտնուին այս ու այն գիւղը: Քրդերը Օսմանեան թուրքերու հետ կրօնքին կը հետեւեն և շաքի՛ն ճիւղին կը պատկանին:

Վ ա ո ա վ ա ր ու թ ի ն.

Հայ գեղջկական դասակարգը. շնուցի վեր գիւղական հայ ծանուտէրը օտար լեզուով կոչուած է Ռէ՛ կամ Մէլէ՛. օսմանեան թէշէ՛շալէ (օրինաց կազմակերպութիւն) դուրս գալուց առաջ ռէսուլթիւնը ժառանգական էր գիւղի խառնուած կամ օշա՛ն կոչուած տներու համար. համայնքը տիրող դրութեան հպատակելով՝ սոյն ժառանգական—միապետական իշխանութեան ընդդիմանալ չէր կարող:

Հայ մելիքները իրանց նիստ ու կացով կը նմանէին թուրք քրդերուն, գիւղի (ռէսուլթեան) և երկրի (մելիքութեան) պաշտօնը իրենց ձեռքը լինելով, կազմելով մեծ գերդաստան, ունենալով ընդարձակ հողեր և հարստութիւն՝ մեծ ազդեցութիւն ունէին հասարակ դասակարգի վրայ. ի՛նչ կ'սօսեով, ժողովուրդը այս ու այն կողմը դարձնելու ղեկը նոցա ձեռքի մէջն էր *):

Իւրաքանչիւր ռէս-մելիքը ունէր իւր բազմանդամ գերդաստանը. որ համայնքի հետ միասին կը կազմէին մի հայկական էշ, որուն կիշ խէր նա՛ իբրեւ էշաղա՛ն (ցեղապետ):

Իշխանութեան առաջնութիւնը մէկմէկից խլելու համար խռովութիւնը անպակաս էր նաեւ ռէս-մելիքներու մէջը. որոնք շատ ան-

*) Նոցա հարստութեան վրայ մի գաղափար ունենալու համար չիշենք ի միջի այլոց Մանազկերտ գաւառի՝ Հառն քաղաքի գիւղի խոյնի տունը, որ հասարակ ժողովրդից տարբերուելու համար՝ 10—12 արծաթապատ խարազաններ շինել տուած էին, անհամար ոչխարաց կաթը դրսից փողբախներով կը հոսէր տան մեծադիր կաթսաների մէջ, տարին մի անգամ հազարաթող կանէին, այսինքն երբ ոչխարաց թիւը 1000-ի հասնէր, մի ոչխար կը թողնէին սարեր, երբ ընծայ Աստուծոյ՝ կամ նորա ստեղծած գայլ ու գազանին: Նոքա առանձին աղահանք ունէին իրենց իշխանութեան տակ, որ ցարդ խոյնի տան անունը պահած է. ընդարձակ արտ ու անդաստան, մարգագետիններ ու արօտատեղիք, ձիթհանք, ջրաղաց, ձիու, կովու, մատակի ջուկ ջուկ նախիրներ և այլն: Միւս մելիքները նոյնպէս ազդեցիկ դրքի հետ պակաս հարստութիւն չունէին. բայց այժմ՝ միայն ստուերն է մնացեր այդ նշանաւոր օջախներուն:

գամ ստոր միջոցներու ևս կը դիմէին: Ախոյեան մելիքներից այն կողմը միշտ չաղթող կը հանդիսանար, որ բազմաթիւ կողմնակիցներ և մանաւանդ՝ շատ քեռեր (փայտով կռողներ) ունէր. վրէժխնդրութիւնը՝ քրդաց նման, ռէսներու մէջ յարդաւոր կը տւէր, բայց տարբեր գիւղի կամ գաւառի գերդաստանաց հետ ունեցած մրցութեանց մէջ՝ խռովութիւնը կը դադրէր թէ և առժամանակ, բայց ցեղական ռիսն ու ատելութիւնը կը մնար:

Ժողովուրդը մինչև այժմ ևս, այս կարգի գերդաստանաց վատ կողմերը հաշուի չառնելով՝ կանուանէ իւր երկրի համար *հաւա* (անկիւն) և *հաւա* (եղջիւր):

Տակաւին ժողովրդի յիշողութեան մէջ կենդանի կը մնան պատկեր ու կերպարանք՝ պարթեաւահասակ, թիկնաւէտ, արծուէքիթ և լայնալանջ ռէս-մելիքներու, որոնք կը հագնէին լայն շաւար (անդրափառիք) մէջքը կապած պարսկական թանկագին շալ-դօտի, որ պորտից սկսած մինչև ծծերու տակը լայն կերպով կը փռուէր. կուրծքերը բաց՝ հանգերձներուն կոճակ չլինելու համար, այնպէս որ, նոցա կրծքի մազերը հեռուից անգամ նկատելի կը լինէին. գլուխին կը դնէին կէս արշինից աւելի երկայն թանձր ֆէս, որու բոլորը թանձր փաթաթոց կար, բայց կէս մասը իւր գազաթից կարած երկար պխովը (պուխ, ծոպ, փիւսկիւ) թիկնանց վրայ կը դառնար ու գրեթէ մինչև մէջքը կը հասնէր: Ազանելիքը կարմիր ջահեր (մոյգ) և, բոլոր հանգերձներու վրայ մի *հաւ* (մուշտակ), կամ երկար *հաւ*, որ սովորաբար շալվարի վրայ *հաւա* կը ձգուէր:

Քիւրքի փոխարէն կը գործածուէր հաւաւանի կոշուած լայն զգեստն ևս, որու թւերը նոյնպէս կախ կը ձգուէր:

Տանուտէր մելիքից յետոյ կուգան գիւղի *հաւա* *) *հիւհամիայ* և *աշէր* **) կոչուած դասակարգերը. սրանցից համփաները, երբեմն ևս կիսահամփէք, ռէսի հետ միանալով կը կազմեն գիւղական վարչական *հաւա*, որոնք ինչպէս առաջ, նոյնպէս և ներկայիս, հասարակական ամեն ներքին գործերը կորոշեն ու կը վճռեն. մնացած *աշէր* և աղբատ դասակարգերը համայնական խնդիրներ վճռելու համար գրեթէ ձայն չունին սլոթմ, իսկ առաջ՝ բնաւ երբէք չունէին:

Դասակարգերու աստիճանն ու կարողութիւնը որոշող չափերն են *աշէր* (պարսկական փուլ-փող բառը) և *հաւա*:

*) *հաւա* (պարսկերէն) բառի իսկական նշանակութիւնն է *հաւա* (պարսկերէն) բառը:

**) *Աշէր* ժողովրդական բառ է և կը նշանակէ *ձգուի*:

Առաջնակարգ տեղը թողնելով ունին՝ համփոխները կը նշանակուին 4—6 պլիկ, կիսահամփէք՝ սոցա կէսը, պճեղները՝ 1 պլիկ կամ 2 դանգ, աչսինքն $\frac{1}{2}$ պլիկ, որովհետեւ պլիկը հաւասար է չորս դանգի. աղբատները՝ $\frac{1}{2}$ և մինչև իսկ $\frac{1}{4}$ դանգ:

Դարձեալ առաջնակարգ ձայնն ու տեղը և veto-ի իրաւունքը թողնելով ունին՝ մէկ համփան ունի երկու կիսհամփի ձայն և իրաւունք, կիսհամփան՝ երեք պճեղի, և պճեղը՝ չորս ու հինգ դանգ ունեցողի:

Այս դրութիւնը գրեթէ ներկայիս էլ անփոփոխ կը մնայ:

Ներկայ գիւղական պաշտօնեութիւնը. Գիւղական ներկայ պաշտօնէութիւնը կը կազմեն 1. «Էռ» (տանուտէր) 2. Ծերոց Ժողովը (մէջլիսի իւթիար). 3. Գրառը (քաթիպ) և 4. Գուրը (ստորին պաշտօնեայ):

Բացի գզիրից, որ ձայն չունի, հասարակական խնդիրներ կարգադրելու և վճռելու համար իւրաքանչիւր մէջլիսը ունի մի ձայն, մի ձայնի իրաւունք ևս տրուած է քաթիպին. իսկ «Էռ» ինչպէս անունը ցոյց կուտայ *) ծերոց Ժողովի նախագահը լինելով կարող է մէջլիսներու որոշումը ընդունել կամ չընդունել:

Գիւղական պաշտօնեաներու հաստատութիւնը՝ պետական ռէնքի սրամագրութեամբ, այժմ դրուած է ընտրական սկզբունքի վրայ. ամէն մի դասակարգային հարուստ՝ թէ աղքատ, անհատի ձայնը օրէնքը չարգելով, իւրաքանչիւր գիւղացին կը մասնակցի իւր գիւղի գլխաւորի ընտրութեան Գուր ու ստորագրութեամբ:

Ուէս լինել ցանկացող անձը իւրաքանչիւր գիւղացուն կը ներկայացնէ իւր հաւաքը (հանրագրութիւն), որպէսզի սա իւր ստորագրութիւնը կամ կնիքը դնէ վրան **): Մագբաթայն մէջ ցոյց կը տրուին նախորդ ունի թուութիւնը, անընդունակութիւնը, արքունի և հասարակական շահերուն վնասակար լինելը և նորընտիր ունի ընտիր ընտիր չատկութիւններ ունենալը: Ընտրելի ունի մի քանի տասնեակ կնիքներով նախշուած մագբաթան օսմանեան կլորակ-դեղին ոսկիներով միասին կը ներկայացնէ դաւառի գալմալամին և կստանայ իւր իշխանութեան բուլուրլիին (հրամանագիրը):

Նորընտիր ունի կարող է նոր ծերից Ժողով կազմել, թափել հները (պաշտօնանկ) և ընտրել նորերը. կարգել քաթիպ ու գզիր և այլն:

Գիւղական պաշտօնեաներ ու իւրաքանչիւրի գործը եւ ստացած վարձք կամ օգուտը: հասարակական ուրախութեանց, հարսանիքներու,

*) Ռէյս, նախագահ.

**) Կնիք չեղած ժամանակ թանաքի բիծ մի կը թողնեն ստորագրութեան տակ՝ հաւաք—սովորաբար ճկոյթը—գարկելու համար:

պսակի հանդէսին և այլն, չատուկ հրաւերով ռէսը կը մասնակցի և կտրական 5 դուրուշ տուրք մի կառնէ փեսայից:

Մի քանի գիւղեր պարտադիր եղանակով և մի մասը ի յարգանս ռէսի՝ գիւղացիք պարտաւոր են տանուտէրին եկող հիւրերուն հաւ, ձու, անասնոցը՝ խոտ, յարդ, գարի և այլն տալ, նորա արտերը քաղելու, ճեճելու և այլն գործողութեանց օգնել և այլն:

Մէջլիսները ռէսի հետ միանալով՝ տէրութեան մի պաշտօնեայի մասնակցութեամբ, նորաձին արունները արձանագրել կուտան արքունի տոմարի մէջ. մեռածները հանել կուտան. բաց առանձին երաշխաւորութիւն չանձն առնելով՝ որ նֆուսի (անձի) գողօնք տեղի չունենայ:

Գարուն բացուելուն պէս՝ կը կազմեն գիւղական անասնոց նախնիք, որոշելով նախորդի վարձքը. նոյնպէս հոբէր (հորթերու նախնիքը) հոբէր (ծիւղ, հօտ ոչխարի). կը վարձեն խոտաւոր (մարգաստանի պահապան), հրաւեր (արտերուն հաւասարապէս ջուր բաշխող ջրպան պաշտօնեան):

Կարող են մէջլիսները երթալ հէճէ (որոշելու) կերցուած արտերու, խոտերու և մարգերու, որոշելով տուգանքի քանակութիւնը՝ որը պարտաւոր է արտ ու խոտ կերցնող հովիւը, նախորդը և կամ ով որ է, վճարել վնասուողին:

Սոյն պաշտօնէութիւնը կը հսկէ նաև տասանորդի կապալառուներու վրայ, ցորենի տասանորդը գանձելու ժամանակ, որպէսզի ժողովուրդը չկեղեքեն. ընդհանրութեան անունով տեղի ունեցած ծախքերը չեն վրայ կը բաժանէ և հարկահաններու հետ միասին կը հաւաքէ արքունի տուրքը:

Մէջլիսները իրենց կատարած ծառայութեանց համար ոչինչ վարձ չունին, իսկ ռէսները՝ մի քանի գիւղեր, սերման գլուխ $\frac{1}{3}$ արքունի կօտ ընդեղէն կառնեն և, մի քանիսը՝ ոչինչ:

Քաւէր պաշտօնն է գիւղացոց տուրքերը առնել և յանձնել արքունի գանձարանին, որու համար նա պատասխանատու է թէ պետութեան և թէ ժողովրդի առաջ. իւրաքանչիւր անհատի՝ ինչքան և քանի անգամ որ փող առնէ, պարտաւոր է իւր ստորագրութեամբ և կնքով ստացագիր տալ. Քաթիպն ևս, կտրական վարձք սերման գլուխ $\frac{1}{3}$ արքունի կօտ ընդեղէն կստանայ, բացի Կալոցի վրայ ցորենից մասն հանելով:

Քաւէր յատկացուած է ռէսի և քաթիպի ծառայութեանց, հիւրեր բաժանելու, հարկատան ոստիկանին ցոյց տալու տուրք տուող տուողը և այլն. գղերը գիւղից կստանայ տարեկան վարձ 8—10 հոսլանըխայ հէշ ցորեն, ոտնաման, մի ձեռք հանդերձ և այլն:

Ժողովրդի լուսաւորութիւնը

Դարերից ի վեր Բուլանըխայ գաւառակի լուսաւորութեան կենդրոնը համարուել է ս. Կարապետի վանքը: Վերջին տարիներս Պօլսոյ Միացեալ բնկերութիւնը բացած էր Կոփայ ս. Դանիէլի վանքին և Լիզ գիւղին մէջ երկու ուսումնարան, բոլց աշտօր դռքա ևս փակ են:

Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Բուլանըխայ ազգայնոց բնակարանները շատ վատ են առողջապահական տեսակէտով, գիւղացու տունը՝ է ննջարան, ճաշարան, խոհանոց և այլն. երբ 30—40 անձերից բաղկացած մի գերդաստան միւսնոցն չարկի տակ նստի, կանգնի, լուացուի, հաց թխէ, կերակուր եփէ, ճաշէ ու քնանայ, հասկանալի է, թէ որքան վատառողջ կը լինի այդպիսի բնակարանը, մանաւանդ աղքատ դասակարգի այն տները, որոնց կից է անասնոց ախոռը, որ միջնորմով ջրկուած չէ և միւսնոցն կարգով գիւղացին իւր անասնոց հետ միասին կը պառկի հանգըստանալու համար, մէկը քարէնման բարձի և միւսը մսր թմբան վրայ: Դաշտային կեանքից, կենսատու օդի և ջրի միջոցով ստացած օգուտը, գիւղացիք կը տուժեն անչարմար բնակարաններու մէջ:

Գիւղական բնակարանները կը բաղկանան հետեւեալ մասերից.

1) Տուն, ուր գիւղացին կը բնակի: Սա այսպէս կը շինուի: Պատ շարողը քառակուսի ձևով գետինը մէկ կամ կէս արշինաչափ փորել տալով, կը ձգէ առաջին քարը որ կը կոչուի հիմ. հիման վրայ հետզհետէ կը բարձրացնեն պատը: Դրսի կողմից պատ չշարուեր, ալ հողով կը ծածկուի, որու վերևի կողմը կը կոչուի հող փուշ պատ, իսկ ներքևին՝ պատ (գրեթէ գետինին հաւասար մասը). լոկ տլից (հողէ ցելս) և անսաշ քարերից շինուած պատի ներսի կողմը, քառակուսի փոքրիկ բացուածքներ կը թողնուեն, որոնք կը կոչուեն աշտօր (պատուհան և ոչ լուսամուտ) երկու շինութեան մեջնորմի մէջ թողնուած փոքրիկ ծակը՝ փուշ: Քառակուսի պատերու իրար կտրած տեղը կանուանուի փուշ (անկիւն), և սորա վերջին ծայրը՝ պատի Պատերից մէկուն մէջ կը թողնուի և մի մեծ անցք փուշ համար:

Երբ պատերը բարձրացան 4—5 արշինաչափ, սոցա առջև կը տրնկուին հաստ գերանից սներ, որոնք կը կանգնեն սնորհու վրայ. պատերու և սներու վրայ կը դրուին գերաններ, որոնք հետզհետէ դասուելով ու բարձրանալով կը գոյանայ պատը (սուր) խոփ (սրածայր տանիք): Գերաններու վրայ կը ձգեն մարգակներ. քիթ, փուշ և վերջը խոշոր չարդ ու խոնաւ հող և վերջապէս փուշ:

Ծածկուելուց յետոյ խուբաչի դրսու կողմը կը կոչուի *բաշի*, իսկ ներսին՝ *յաշի* (առաստաղ)։ խուբաչի ծալքը ծակ մի կը թողնուի լոյս և օդ ներս թափանցելու համար և կանուանեն *էրէշ*։ մեծամեծ տներուն երգիքից ցած ուրիշ ծակ մ'ես կը թողնեն *ծիւշ* անունով։ որու անունը ցոյց կուտայ ինչ պաշտօնի ծառայելը։

Նայելով թէ խուբաչի գերանները ինչ կերպով կը դարսուեն, նորա համեմատ ևս տան բռուածքը կը կոչուի *հաւաշի* կամ *սահաշի* որոնց համար 400—500 ընտիր գերաններ կը գործածուեն, և ամենամեծ հազարաշէն տներու յատակի տարածութիւնը մօտաւորապէս հարիւր քառակուսի արշին կը լինի։ Հարուստները տներու առաջ կը շինեն նաև պարսպապատ լայն բաշի։

Տան ներսի դռնից՝ փողանաձև մօտ երկու արշին լայնութեամբ երկու պատեր կերկարացուին, որոնց միջոցը կը կոչուի *բաշի* և սորա ծալքը կը կախուի դրսու դուռը։ փողանի ծածկոյթի (յառիքի) ծալքը որ դրսու դռնից դուրս ցցուած կը մնայ, կանուանուի *ցաշի*։

Դռան շէշի (սեամ), *բաշի* (դրանդին) և երկու *կաշի* կը կազմեն մի քառակուսի շրջանակ, որու վրայ դուռը կը յենուի և *ծիւշ* (ծղխնի) ու *իւշի* (վերին ծղխնին) շնորհիւ կը բացուի ու կը դուրսի։

2) Քօխ (քրդ.)—Մեծ տներու վրայ թողնուած փոքրիկ՝ քառակուսի ձևով շինուած սենեակ։

3) Մառան. գրեթէ քօխերու նման՝ տափակ տանիքով, բացքից մեծկակ ձևով կը շինուին մառանները, ուր կը դարսեն թան ու թացանը, թուփ ու թթուն և ամէն տեսակի մարակաները։

4) Յօղա (հիւրասենեակ), որ շատ անգամ ունենորները սրբատաշ քարերով կը շինեն։ օղաները երկարաձև են, այսինքն երկու պատը երկայն՝ և երկուքը կարճ։ մէկ կարճ պատի մէջ կը բացուի դուռը, փողանը և սորա դրսու դասը։ միւս կարճի մէջ, դռներու դէմ ուղէմը, կը շինուի *բաշի* կամ *օշի*, վառարանի տեղ ծառայելու համար։ կողքի մէկ պատի կէսը ցած կը թողնուի և կուենայ *սաշի* (թումը նստարանի համար), որ փայտէ ճաղերով կը ջոկուի կշտի ախոռից, գրեթէ միջնորմի տեղ ծառայելով ախոռին և *յաշի* (ախոռը հիւրերու ձիերու համար շինուած կը լինի)։

Յօղայի դրսու դռան աջ կամ ձախ կողմը, առաջը բաց, և փայտերով ճաղած մի բարձր սաքու կը թողնուի (տան.) *սաշի* (իբր թէ *սաշի*) անունով, որ ամարանոցի տեղ կը ծառայէ։

5) Թաւլայ (քրդ.)— *թաւլայ* (անասնոց բնակութեան համար).— ախոռ բոլորովին երկարաձև կը շինուի երկու պատը կարճ և երկուքը երկար։ Մէկ կարճ պատից սկսած մինչև միւսը, երկու կողմից՝ հաւասար հեռաւորութեամբ բազմաթիւ սներ կը տնկուին, որոնց մէջը փո-

դանաձև կը մնայ՝ կարճ պատերից մինչև առաջի սները եղած միջոցը կը կոչուին *Ծառ*, ծռամաղներից յետոյ եկող սներու միջոցները՝ *Ժի* (ուղղութիւնը մէկ կարճ պատից մինչև միւսը կը գնայ): Իւրաքանչիւր փակի մէջ կը կապուի մէկ կամ երկու անասուն: Փակերու և ծռամաղներու մէջ զետեղուած անասնոց զուգները դարձած կը լինին երկայն պատերու առաջ ձգուած մսուրներու վրայ, և յետոյքը միջին փողանի վրայ:

Թաւալսի մէջ տեղը կը շինուի մի փոքր փոս, ուր անասնոց թրիքը կը հաւաքեն և կանուանեն *Բռնոց*, այն քարը, որ թրքնոցի մօտ տնկուած է թրքի կողովը վրան դնելու համար, կը կոչուի *Բռնոցի քար*, որու պաշտօն կատարող սանդխտանման և նոյն երկայնութեամբ փայտէ գործիքը կանուանեն *Խալ*:

Ախոռը անպայման սալաշատակ պէտք է լինի, որ անասնոց երթալով գալովը դար ու փոսեր չգոչանան:

6) Մարագ (յարդանոց).—Իսկ և իսկ ախոռներու նման *Ծառաշէն* ու *Ժի* կը շինուին մարագները, առանց սալաշատակի և մսուրի, միայն յարդ ածելու համար:

7) Գոմ կը կոչուին ոչխարաց բնակարանները, որ մարագից ու ախոռից քիչ տարբերութեամբ կը շինուին, առանց սալաշատակի և մսուրի, որովհետև ոչխարները խառնիխառն կը նստին:

Զ Գ Ե Ս Տ Ե Ի Զ Ա Ր Դ

Կ ա ն ա ն ց .

Բուլանըխայ՝ ինչպէս և Մշոյ շրջակայ գաւառաց հայ հանք հագուստը քրդական, տաճկական և յունական ձևերու խառնուրդ մի է, ուստահայաստանի Բերդ կոչուած Յոյն գեղջկուհիներու տղեղ հագուստի մի տեսակը քիչ փոփոխութեամբ, տարբերութիւնը միայն հանդերձներու երկայն թողնելն է, մինչդեռ հոռոմուհիք խիստ կարճ կը ձգեն:

Կանայք (նոյն և ազապ աղջիկները) կը հագնեն նախ *Խալ* շաւի, սորա վրայ՝ պղնձաւոր կարմիր շապիկ, ապա մի քանի *Խալ* մանասայ, իփէքլի և խովթնի նիւթերից պատրաստուած, մէջքը կը կապեն թանձր *Ժի* և շատերը սորա ու հանդերձներու հաստատութեամբը չբաւականանալով *Խալ* (համետ, կտոր մի հաստ թաղիք՝ կամ ինչևէ) ևս կաւելացնեն, գօտին կապելուց յետոյ՝ սպիտակ շապիկից սկսեալ բոլոր հանդերձներու առաջի մասը ծալելով յետևի կողմը կը տանեն և միզարի (զոգնոցի) թելերովը կամրացնեն:

Հարսանիքի և տօն օրերուն այս հանդերձներու վրայ կաւելացնեն ասուից պատրաստուած *Խալ* անունով զգեստն ևս, որ նոյնպէս

կը քշտեն. դալմա չունեցողները ասուէ «շ» (կարճ պինժակ) ևս կը հազնեն, որ գօտու տակ վերջանալով դալմալի նմանութիւնը կունենայ:

Գլխի յարդարանք.

Աղջիկները հասարակ օրեր՝ էռն եռանկիւնի ծալելով գլխներու վրայ կը ձգեն, որու ծայրերը ծնօտի տակով այս ու այն երեսի կողմը տարած՝ վերավազուկ (հարեանցի) կամրացնեն, կամ դազաթի վրայ յետև առաջ տանելով կը կապեն, որ կը կոչուի շշի. իսկ հանդիսաւոր օրերը գլխարկի վրայ կարած արծաթէ թասը կը գործածեն, որու ծայրերը կարճ օղակներով մահիկներ կան կախուած. ճակատին կը կապեն «պէշ» և երեսներէն՝ «շիշ» կամ «շիշ» (տաճ. զիլփ, խոպոպ) սրտանոցի (կրճկալի) երկու կողմերէն կը կախեն արծաթէ շշեր և փորու վրայ՝ «մար»:

Վզից կը կախեն զանազան ուլունքներու հետ արծաթեայ «շշ»-ը, որու ծայրը մահեկով կը վերջանայ, թւերուն կը կապեն «շշ» և քամակին՝ «մաշ» (վահան), որոնք փոքրիկ բարձիկներ են վրանին մանր արծաթ դրամներ կարուած, դաստակները կանցկացնեն «պաշ»-ը, քիթը՝ ոսկի կամ արծաթ «պաշ» (փոքրագլի ոսկի կամ արծաթ դրամ, կամ դրամի նմանութեամբ շինուած և փրուզայ ակնով յեռած մի բան), ականջներէն՝ արծաթէ «պաշ» և սոցանով չբաւականանալով՝ մեծ մասը ճակատի մէջ տեղը լեղակագոյն թանաքով կը «խեն» (կիտուած):

Բոլոր հասակի իգական սեռը՝ կարծես պարտադիր եղանակով, ոտքերու ճաններու վերևը, «շշ» կոչուած մանր ուլունքներու շարան կը կապեն, որ շատ սիրելի է կանանց:

Հարսները վերոգրեալ զգտերից աւելորդ մասը թափելով՝ մինչև երեխայ բերելը «շշ» և ոսկեշարը կը գործածեն, բայց յետոյ թասը ձգելով ֆէսի տակ կլորակ տախտակ ու բարձիկ մի կը դնեն, որ կը անուանուի (բրդ.) «պաշ». քոֆու բոլորը կը կապեն գոյնզգոյն մետաքսէ «պաշ» (փոքր ու նօսը թաշկինակներ), որոնց ծայրերը յետևի կողմը կը կապուի ծոպեր գոյացնելով, եթէ ոսկեշարք չգործածեն, ճակատկապ մ'ևս կաւելացնեն «պաշ» մի աւելացնելով ճակատի վրայ (ճակատկապիչ՝ ցցունք):

Միջին հասակի կանայքը ալևս քոֆու տախտակը չեն գործածեր, ալ միայն «պաշ», որ գլխարկին կոնաձև կուտայ. Գլխարկի ծածկոթներին էռն (տպածոյ՝ նօսը նիւթ) և «մաշ» (կարմիր շղարշատեռ)՝ աղջկանց և հարսներու համար, ու «պաշ» *) միջին հասակի կընկալ և պառաւանց համար:

*) Յատկապէս մարդոց և կանանց գլխակապի ու փաթոյթի համար Բաղէշ պատրաստուած նիւթեր:

Թէ աղջիկներ, թէ հարսներ և թէ մանկամարդ կանայք, ծամերնին 10—12 հիւստակ կը հիւսեն և ծոպերով, ծամ թելերով կամ-րացնեն, իսկ Զօշի կանայք ու պառաւները, միայն երկու ձիւ կը թողնեն և անծոպ ծամ թելերով կամրացնեն:

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն

Հնդհանուր գործածական է թէ աչք և թէ կին մարդոց համար, կարմիր և երբեմն սև գոշնով Բաղեշ ու Մուշ պատրաստուած «շ կոչուած կօշիկը. երբեմն շատ յարգի էր կարմրագոշն և երկարափող Զօշ (մոզգ) կօշիկը, բայց այժմ գործածութիւնից ընկած է. իսկ այժմ տարածուելու վրայ է եւրոպական կօշիկը («շէ կամ տուֆլիկի ձևով) որ տաճկերէն չօշուրայ կը կոչուի:

Տանու ճառայութեանց մէջ կը գործածեն նաև ձիւ (հողաթափ) որ սօլի նման կարմիր ու սև գոշներով կը լինի:

Քրդական կանանց հագուստը և գուգս ու զարդարանքը նոշնալէս ձոխ ու բազմազան է, միայն նոցա աղջիկները շշէլ չեն գործածեր, այլ խամթերով կապուած Լա ու քօֆու նման բան մի, որ յետևը կունենան փողերով ու սաղափներով զարդարուած Բաշուլ (ասուէ երէզ), հանդերձներու ձևը շատ տարբերութիւն չունի հայկական համարուածից, տարբերութիւնը միայն նիւթի ընտրութեան և հանդերձները շատ բարձր չբշտելու մէջն է. օրինակ նոքա Կաֆի—շիլա շապիկ երբէք չեն գործածեր, փալան դնելու սովորութիւն չունին, գօտիկը աւհասարակ ոչ թէ երկար՝ այլ քառակուսի շալ կը լինի, և եռանկիւնի ծալերով մէկ անկիւնը վար կը թողնեն ծոպերով, որովհետև ծալէն և Բեշուլ Լէշ չգիտեն պատրաստել հայ կանանց նման:

Ծամերը հայուհեաց նման կը հիւստակեն, և ճակատի վրայ Բաշ կը թողնեն (ցցունք), որ լաւ սանրելով հաւասար կը մկրատեն. աչքի կը զարկեն մանաւանդ քրդուհեաց երկար և ոլորուն Գաշանիկը (երեսներու վրայ թողնուած մազէ խոպոպներ):

Ագանելիքը նոշնալէս «շ, Զօշ և չօշուրայ:

Այլ մարդոց հագուստները.

Ա. Հայոց. հայերը կը հագնեն Բաղեշի կամ ամերիկեան կտաներից շինուած սպիտակ շալի, սորա վրայ Կաշ կամ մանասաջ և ալյն Էշ (Ժլիւտկա) որ բամբակէ կոճակներով և օղակներով զարդարուած կը լինի. ելակի վրայ՝ կարճ Էշէ (նոշն կերպ կոճակներով) ապա՝ կարմիր շիլայ կամ մանասաջ Կաշ:

Սոցա վրայ թանձր գօտիներ փռելով՝ հարուստները կը հագնեն ասուէ կարճ Կաշ, աղքատ ու միջին դասակարգը, մանաւանդ բանոր մարդիկ՝ Գիլըք աչծի Կաշ կոչուած մազէ և սալթալի մեծութեամբ

որ անմազ (քօսաչ) կամ բոկուն (քիւ, ծոպ) կը լինի: Հարսանիքի և տօն օրերը, երիտասարդները սալթաչի վրայ կը հագնեն նոյն մեծութիւն և ռուսահայոց հոգանքով նման թւերը կախ չափ չուխա, որու քամակը կը պարտունէ և զուտ արծաթաթելերից բանուած կը լինի. (հետզհետէ գործածութիւնից կրնկնայ):

Բաղէշի կտաւից կը պատրաստեն նոյնպէս գլխի, որու վրայ կը հագնին բրդէ և ասուէ շալվարներ. սրանցից աւաջիներ ներկուած կը լինի կամ աններկ: Չուխայ շալվարը հին ժամանակի բաւական անուներ կը կրէր, որ Օսմանցոց հին անդրապարտիքի անձուներ ձևն ու լաջնութիւնը ունէր, իսկ այժմ քրդական շալվարի զուտ շալվարի նման կը շինուի:

Բոլոր հանդերձներու վրայ երբեմն կը հագնուէր զուտ կեփի մազից պատրաստուած խիստ լաջն ուղի, որ լինէր ուղի կոչուէր, և այժմ գործածութիւնից ընկած է, որովհետեւ հիմա չուխա (պալտօ) կը գործածեն, բայց անձև:

Գլուխը կը դնեն պատանիներ՝ բլուրի, երիտասարդներ՝ բրդէ կամ բլուրի և ծերեր՝ անպատճառ քօլոս՝ որոնց բոլորը կը փաթաթեն բլուրի, ծերի, գլուխ (սեւագոյն մետաքսէ՝ և ուրիշ նիւթերից շինուած գլխի փաթոյթ), և այլն:

Մինչև պատանեկութեան հասակը՝ տղայոց գլուխը կը սափրեն այսպէս. ճակատի վրայ փունջ մի մազ կը թողնեն, որ կը կոչուի բլուր, երեսներու կողմից թողնուած խոպոպները՝ գլուխ, բուրձից վերև ամբողջ գլուխը շուրջանակի կը գերծեն, գազաթի ծալքը փունջ մի մազ կը մնայ, որու մէջ տեղը սպիտակ կածելեն, որ գործածուի Լոյս ուրիշ ուղիքից ընդէն *):

Երիտասարդական հասակին Բուրձն ու գուլանկը կը վերջացնեն, միայն գլխու փունջը և իւր աստղաձև նշանը կը մնան ցմահ **):

Երբեմն երիտասարդները այս փունջ մազերը երկարացնելով երկու հիւստակ կը հիւսէին, և ականջներից էլ գլխեղբ կը կախէին:

Մուրուք թողնելու սովորութիւն գրեթէ բոլորովին կայ:

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն

Ոտնամաններն են՝ հասարակ (խամ), ներկուած և դեղուն չափեր (տրեխ), Բաղէշի և Մշու սօլ, երբեմն՝ չարգի ջլան և այժմ կօնդուրայ:

*) „... և մանուկն Արտաւազդ... և էր նա ի տղայ տիոց և ըստ մանուկեան օրերի, ըստ նշանի Լոյս՝ որպէս օրէն էր, զգլուխ մանկուտունն որպէս ի ժամանակին գերծեալ էր զմանկանն Արտաւազդայ, և ցցանա՝ (Բուրձն և գուլանկ) էր թողեալ և քիւ (գազաթի վրայ ի մազը) արձակեալ“: (Փ. Բուզանդ)

**) Գլխու այս ձև սափրելն ևս հետզհետէ վերջանալու վրայ է:

Քրդաց հագուստը. Չապիկ և փոխանը կը պատրաստուին բաղէշի թանձր և ամերիկեան բարակ կտաններէց, շալվարը՝ աններկ բերդից, Վանայ գանազան գոյնի շալերից և ասուէից, որոնց կողքերը (միայն ասուէ շալվարին) կը պարտին թելեր կը դնեն: Քրդական շալվարը Օսմանցոց հին լայն՝ և երկարաձագ շալվարներէց սկսեց տարբերուել վերջին տարիներս, որուն շնորհիւ անունը կուտան: Կը գործածեն երկայն և կարճ անթարիներ, իշլըքներ, ելակներ, կրծքերը բազմաթիւ կոճակներով զարդարուած, հանդերձներու վրայ կը հագնեն *սեմ*, բսկուն և անմագ սպաներ, *շաւա* չուխայ, մէջքերնին կը կապեն Սըղերդի և պարսկական թանկագին շալեր, և բոլոր հանդերձներու վրայ երբեմն՝ հայոց նման թեւանի լայն *սեմ*, իսկ ամառները՝ շղարշանման սպիտակ ծածկոց, որ *սեմ* է *Բաւր*: *) կը կոչուէր և թուրքներուն ու պատուաւոր շէխերուն միայն շատուկ էր **):

Մանկութեան ժամանակից սկսած՝ կը դնեն գլուխին ազգային *սեմ* գտակը, որ բրդից կամ դժիլիկից կը շինեն և այժմ ձեռք երկայնացնելով՝ ծալքը *սեմ* (փոս) կը թողնեն, ու չորս բոլորը 30-ից աւելի եագմա և փուշիներ կը փաթաթեն որ շատ սիրելի է իրենց:

Ռաջա քրդերը գլուխնին կը դերձեն բոլորովին, միայն պատանիները Բուբուշ, գուլանի, և գէս կարճակեն, բայց գաղաթի վրայ հայոց աստղանշանը չեն թողներ:

Թուրքներու որդիք նոյնպէս բուբուշ ու գուլանի կը թողնեն և (մեծերն էլ) երկար գէս կարճակեն, մուրուք թողնելու սովորութիւն բնաւ չկայ (թուրքներուն), բայց բեղերու յետեւ բարձիկներ անպատճառ կը թողնեն՝ որ իրենց լեզուով *սեմ* կը կոչուի: Ռաջա քրդերու ծերերը երբեմն մուրուք կը թողնեն:

Ոճամաններն՝ տրեխ, ջգմա և կոնդուրայ:

*) Բասրա քաղաքի անունով:

**) Վարելու ձեռք տես կանանց արհեստագործութեան մէջ:

Պ Ա Ր Ա Պ Մ Ո Ւ Ն Ք

I. Երկրագործութիւն

Ռուսները սոցիալական արտադրութեան միջոցը երկրագործութիւնն է. նորա հարստութեան հիմքը հողի վրայ է դրած: Գիւղացին իրաւունքով հողը կը համարէ զրական հարստութիւն, ուրիշ՝ զրամական կարողութիւն, անասուն, ինչք կը համարէ «ձեռքի կեղտ, որ այսօր կայ՝ վաղ չկայ»: Նորա սիրտը կ'աւելնէ հողին, ինչպէս մի անսպասելի հարստութեան աղբիւրին:

Ռուսները սոցիալական արտադրութեան մշակելու միջոցներն են՝

1. հին ձև արօր.	} տես «Ինքնաշին».
2. բէշարայ.	
3. գութան.	
4. մանկեռ.	
5. ցաք.	

Յացի նորանից որ վերագրեալ գործիքները հին ձևով են, երկրի պարարտացման միջոցներուն ևս անգէտ ու անփութ է ժողովուրդը. և եթէ գաւառի հողը բնականից արգաւանդ և արգասաբեր չը լինէր, բոլորովին աղքատութեան ու թշուառութեան կը մատնուէր գիւղացին. իւր ողորմելի գոցութիւնը՝ հողի շնորհին է, որ կը քաշքշէ և մի կերպ կապրի:

Ինչպէս շրջակայ գաւառները, նոյնպէս և Ռուսները անտառազուրկ լինելով, ժողովուրդը ստիպուած է անասնոց թրիքը իբրև վառելիք գործածել, հետևաբար և սորանով չէ կարող հողը պարարտացնել, միայն կաղամբի քաղցրութեամբ «կ'աղբուին» փոշիով (ցանի ալրուածք), որ բաւական ոչ ժ կուտայ հողին. սակաւ անգամ ոչխարի հօտերը կը նստեցնեն արտերու մէջ, սրունց՝ մանաւանդ ճէշը, վերին աստիճանի ոչ ժ կուտայ գետնին, բայց այս ևս պատահաբար, որովհետև ժողովուրդը սովորութեամբ չգիտէ գոնէ հօտերը հերթով նստեցնել այս ու այն արտի մէջ և, հովիւները առհասարակ կընտրեն այն «հօտ» արտերը, ուր գիշերով իրենց հօտերը կարող էին հանգիստ և ապահով մակաղիլ:

Պարարտացման համար կը մնայ միայն մէկ միջոց, արտը հէփէլ և յէփէլ, այսինքն մէկ կամ երկու տարի ցանելուց յետոյ, երրորդ տարին միայն լւարէ և թողնել ամբողջ տարին պարապ, որ արևի առջև

աչրուի, ուր աչրած հողի հետ բուսական արմատներ ու զանազան խոտեր նոցնպէս աչրուելով բաւական սնունդ կը պարտաստեն եկող տարուայ ցանքի համար:

Պատահաբար արտերը 3—4 տարով մնալով Էբու, այսինքն անվարել, բաւական կը հասնան, բայց այս պարարտացման անուղղակի միջոցմէ:

Բուլանըխցին (հայ) թէ Լ բաւական ընդարձակ հող ունի, բայց թշուառութիւնն ու աղքատութիւնը կստիպեն նորան շարունակ պանդխտել և հողի մշակութիւնը թողնել երեսի վրայ: Վար ու ցանք անելու համար հարկաւոր է ունենալ առնուազն չոր եղ, որովհետեւ երկրի հողը բաւական ամուր և բուսականութիւնը զօրեղարմատ լինելով երկու եզնով վարել չլինի, ամենաչարմար և գործածական ծառեր գոմեշեղէնն է. փոքրիշատէ կանոնաւոր լուծքմ՝ ունենալու համար, հարկաւոր է ունենալ Էբու 400 եւ Էբու եղ. հողից լի ու լի կօգտուին նոքա՝ որոնք մէկից աւելի լուծքեր և լաւ անասուններ ունեն:

Երբ այս միջոցները պակսին, շատ անգամ երկու տուն կը միանան Էբու լուծք լծելու, և երբ բոլորովին կարողութիւնից կրնանին, պէտք է փող վերցնել, լուծքը վերականգնելու՝ կամ Էբու Էբու դառնալ:

Մեր Էբու-Էբու եղած ցանքի օրէնքն այս է. գիւղացին կստանայ մի որոշ գումար և սերմացու ցորեն դրամատէրից. իւր անասնոց հետ միասին կատարած 4—5 ամսուայ դառնաքիտն աշխատութիւնից յետոյ, կալոցի ժանանակ, դրամատէրը Էբու մէջ տեղից կը վերցնէ, ապա մնացածը կէս առ կէս կը բաժնուի պարտատիրոջ (դրամատէր) և պարտապանի (մերիբայ) վրայ. իսկ դրամադուլսը կը մնայ դարձեալ Էբու, որը երբ գիւղացին աջողեցաւ վճարել, մերիբայութիւնը կը դադրի Օրինակ. եթէ Ա. վերառնէ Բ-ից 30 օսմանեան ոսկի (մերիբայութեան) պարտք և 100 կօտ *) (սերմացու) ցորեն, և եթէ կալոցին արդիւնք ունեցաւ 800 կօտ ցորեն՝ $11\frac{1}{2}\%$ հաշուով 92 կօտ պետութիւնը կը տանէ տասանորդ, մնացած 708 կօտից 100 կօտը դրամատէր Ա կը վերցնէ իւր սերմը, ապա 608 կօտը կէս առ կէս կը բաժնուի Ա ի և Բ-ի վրայ. 30 ոսկին կը մնայ պարտք նոցնութեամբ: Յարկ սովորաբար գիւղացուն կը մնայ, բայց վերջին տարիները բաժնողներ ևս գտնուեցան:

Երկրագործութիւնը կը կատարուի ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամի մասնակցութեամբ, կանայք և փոքր աղջիկներն անգամ անմասն չեն այս աշխատութիւնից. ընտանի ամէն մէկ անհատը իւր

*) Տես Էբու և Էբու,

տան մշակն է. 6--7 տարեկանից սկսած, տան արու զաւակը արդէն աշխատաւորներու թուոյն մէջն է:

Պանդխտութեան պատճառով թէև շատ թուով անձինք կը բացակայեն, բայց խմբովին ապրելու սովորութիւն ունենալով՝ անպատճառ մի քանի անձինք ևս տունը կը մնան երկրագործութիւնը շարունակելու. նոյն իսկ պանդխտութիւնը շատ անգամ ընտրութեամբ և հերթով տեղի կունենայ, պանդխտացողը պէտք է դրամ աշխատի, իսկ տուն մնացողը քանի շահէ:

Յանքի ժամանակը կսկսի գարնան սկզբից, սովորաբար մարտի սկիզբներէից կամ կէսից՝ մինչև Մալխի 10—15-ը, այս ժամանակամիջոցից առաջ՝ կիմաչի խստութիւնը թույլ չի տար, իսկ մալխի 15 ից չետոյ ցանքը անպէտք կը համարուի, որովհետև կամ չիբուսնի, կամ դժուար կը հասցնէ եղանակը.

„Մարտայ ցանիս՝ մարդ իս,

Ապրիլու ցանիս՝ կապրիս,

Մայիս՝ ցանիս վալիս, չցանիս վալիս“:

Աշնանային գիշերահաւասարից քիչ առաջ ու չետ կը ցանուին խաւիք և բուն աշունից մինչև իւլի աշնան վերջերը աշնցան և զարնցան իսկ:

Մշակած հացահատիկները հետեւեալներն են.

1. Բուն ցորեն կամ Խոտհոտ-գորնցան, որու մի քանի տեսակները կան, Խոտհոտ (անքիս, անմաղ) Խոտհոտը (տճ. սևահասկ) ցորենը՝ որ քառակուսի հասկեր ունի և ալն. 2. բուն Խոտհոտ կամ Խոտհոտ-հոտ, որ առհասարակ աշուն կը ցանուի, միայն երբ անպէտք սերմունքները միջից ջնջելու համար գարնան սկզբին ցանեն՝ կը կոչուի Խոտհոտ: Սպիտակահատի կամ աշնցանի ընտիր տեսակն է Խոտհոտ, որ տեսանք վերև, թէ երբ կը ցանուի և անպատճառ ջրբէ պէտք է լինի: 3. Տարնի, գոյնով գարնցանի նման, բայց նուազորակ ու նիհար հատերով և խիստ դժուարամարս. այս հացահատիկը շատ քիչ կը մշակուի, սորա հաշրենիքը կը համարուի Բզնունեաց (Խլաթ) գաւառը: 4. Զաւիտ (քրդ. զարէ ցորեն), տեսքը զարու, բայց համը ցորենի է, սա ևս աշնցանի կարգիցն է իբրև սպիտակահատ, և աշուն ու գարուն կը ցանուի: 5. Գորն, որ կը ցանուի խեղդ աշնան և գարնան սկզբներուն: 6. Արնի. Յունիսի ամսուայ վերջերը կը ցանեն: 7. Գորն-Կորեկի մի տեսակը: 8. Արաւոտ. 9. Առնաւի, որու փշոտ գնդաձև զլիւռ մէջ կը գտնուին սպիտակ հատերը, որոնք ձէթ կարտադրեն: 10. Ուռ, 11. Սիւռ. 12. Քունչնայ (ոլուն) 13. Սիւռ (կտաւատի նման ձէթ տուող): 14. Առնի (կանեփ) = Cananbis. սերմունք տուողը. սերմ չարտադրողն ևս կը կոչուի շիւ (Իֆանիւ ըստ գիւղացոյց), կա-

նանփի հունդը կանուանուի $\frac{1}{2}$, յայտնի իւր ընտիր ձիթովը, որով կերակուր կը պատրաստուի:

Այս հացահատիկներէից ամենից շատ տարածուած են գարնցանը, աշնցանը, գարին և կտաւատը. որոնցից ստացուած արդիւնքն է ժողովրդի ապրուստի միակ միջոցը, որ թէև բաւական առատութեամբ կստացուի, բայց արտահանութեան միջոցներ չլինելով՝ աժտն տարիները չհաւատալու աստիճան ցած կիջնէ, «հողին հաւասար կը դառնայ». դրամատէրերը օգտուելով հանգամանքից կը գրաւեն երկրի բերքը և թանկութեան ժամանակ տասնապատիկ բարձր գնով կը ծախեն թշուառ ժողովրդի վրայ: Այսպէս ամենաաժան տարին, ցորենի $\frac{1}{2}$ (5 կօտը) = $4\frac{1}{2}$ փութի, կաժէ 12 զուրուշ (1 ռուբլի կամ 1,032 ռուբլի) *), իսկ ամենաթանգ տարին, 200 զուրուշի (17 ռուբլի 20 կոպ.) ներկայ 1898 թուականին՝ 1 քիւպ կամ $4\frac{1}{2}$ փութը ցորենի ծախուեցաւ 45—50 զուրուշով (3 ռուբլի 87 կոպ.—4 ռուբլի 30 կ.):

Փաւառի ընդհանուր արդիւնաբերութեան որքանութեան մասին մի գաղափար տալու համար ուրիշ հնարաւորութիւն չունենք, միայն՝ նայելով որ, Բուլանըխայ՝ ներկայ (1898) տարուայ տասանորդը ծախուած լինելով 653,160 զուրուշ և 2240 քիլ ցորենով և, իւրաքանչիւր քիլը տէրութիւնը գնահատած լինելով 10 զուրուշ, կուսենանք $\frac{653160}{10} = 65316 + 2240 = 67556$ քիլ ցորեն:

Վերոգրեալ 653,160 զուրուշի $\frac{1}{3}$ մասը, այսինքն՝ 217,720 զուրուշ, Խաւարէն բաց երթանք, այն է՝ խոտերու, բօստաններու, մեղրի փեթակներու տասանորդական արժէքը, որ անշուշտ դրամով կը վճարուի, կը մնայ $\frac{435440}{10} + 2240$ քիլը, = 45784 քիլ: Որովհետև տասանորդը կը գանձուի $11\frac{1}{2}$ ‰, սոյն հաշուով ընդհանուր գաւառը ներկայ թուականիս ունեցած է՝ 398127 քիլ գրեթէ, կամ՝ 716621 փութ բերք (ցորեն, գարի, կորիկ, կտաւատ և այլն):

Որովհետև կապալառուները փորձ վարպետ են իրենց արհեստի մէջ, պէտք է գիտնալ որ նոքա պետութիւնից գնած տասանորդը գանձելուց յետոյ, դեռ աւելին ևս կը կլթեն ժողովրդից, հետեւեալ և մեր ցոյց տուած հաշիւը եթէ ոչ ճիշդ, գոնէ՝ ճշգրտութեան մօտիկ համարելու է:

Չմշակուած գետինը կը կոչուի Կոբ, եթէ մշակեն ցորեն ցանելու համար, դեռ չցանուած՝ կանուանուի հերէ. երկրորդուած հերկը՝ հէշ կամ յէշ (չեղեղեղ). հերկ ու հերի վարերը պէտք է ուղղահայեաց կտրեն մէկ զմէկ, այսինքն՝ հակառակ ուղղութեամբ վարուեն, որպէս զի «վար հետ վարի» չգայ:

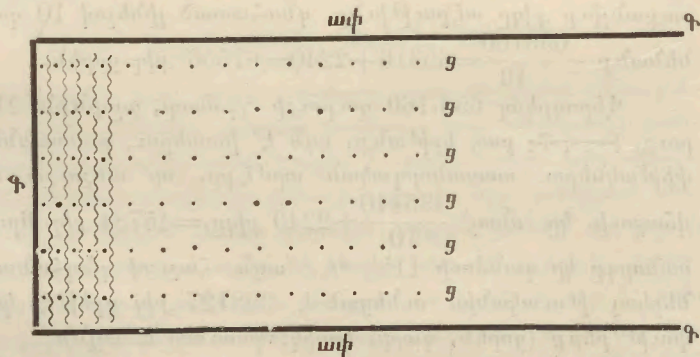
*) 100 զրուշը, այժմեայ ընթացիկ գնով (փիացա) հաւասար լինելով 8 ռուբլի 60 կոպէկի:

Որոշ սահմաններով մշակուած գետնի մի մասը կը կոչուի *ար*, եթէ արտը չարմարութիւն չունի ջրուելու՝ կանուանուի *առի* (անջրգի), իսկ ջր-
բւողը՝ *ջրաբէ*. գիւղերու առաջ գտնուած ամենամօտիկ արտերը կասուեն
առիք (աղբուելու կամ աղբուած), գետափնեայ այն արտերը, որ գետաջրի
այս ու այն կողմը խոտորուելովը, լի կամ տղմային հողերից են կազմուած
ու գորշագոյն են, կը կոչուեն *առի* կամ *յառի*, քարքարոտ և խոշոր աւազ ու
քար պարունակող արտերը՝ *խիւ* կամ *խաւ*, կաւճային խաւերով յատակ ու-
նեցող հող կամ՝ արտը՝ *առի* կամ *գռի*: Ջարունակ խոնաւութիւնից մածու-
ցիկ հողերը կանուանուին *չիւ*, (հողի կանոնաւոր խոնաւութիւնը՝ *հարառի*),
իսկ փխրուն ու հատ հողը՝ *արառ*:

Երկրագործութեան ամենաչարմար և առաջնակարգ տեղերը իրաւուն-
քով կը համարուեն 1. սև հողից կազմուած արտերը. 2. յակոնները և 3. կար-
մրասև հողերը. միւս՝ խրած. գղիճ կամ տաթ և կէզ հողերը՝ երկրորդական են:

Արտերը կը լինին *առի-առի*. *երիւ* (երկարաձև) և շատ հեղ՝ *անկա-
նոն* ձևերով: Տարբեր անձնաւորութեանց պատկանեալ արտերը մէկ մէկից
կը զատուեն բարակ կորդ գետիներով, որոնք կը կոչուեն *առի* (սահման):

Վար.—Արօրով, բեշարով, գութանով կամ մանկեռով արտը փո-
բելը կը կոչուի *վար*. արտը եթէ մեծ է, վարելու ժամանակ գիւղացին
կը բաժանէ *գործեր*, որպէս զի անասունները երկայն ճամբայ կտրե-
լով չոգնեն:

Քառակուսի ձևով 4 գծերու մէջ պարունակուած հողը մի գործ է,
առի գծերը կը կոչուեն *առի*. Երբ... կէտերը կանուանուեն *յառի*. որոնք, ա-
ռաջին ակոսից սկսած սովորաբար 7—8 չիւ (լայն քայլք, բացուած սրուն-
քի) կը լինին. և ծալքերը կոշտեր կը տնկուին, որպէս զի ցորենը ցանած
ժամանակ որոշ չափով ցփնուի (ցանուի). ցորեն ցանողը առ ափանից ա-
ռափան երթալով գալով կը ցանէ (2 անգամ), ապա արօրը կը վարէ, որու
լարաքանչիւր բացառածքը կանուանուի *յառի* (ակոս):

Արտը վարելուց յետոյ, իւրաքանչիւր օրուայ վարը պէտք է շու-
տով *յառի* ցաքով կամ տափանով, որպէս զի հողի հարունքը (խոնա-
ւութիւնը) չելնէ և արտի մակերևոյթը հարթուի, որ քաղոցի ժամա-
նակ գերանդին դիւրութեամբ հնձէ:

Արտերը ջրելու համար, ցանելուց յետոյ 7—8 փայլ լայնութեամբ ակօսներ՝ կը բացուին, որոնց միջոցը կանուանուի իւրի. մեծ կօրին՝ փշափօրի, որու ակօսը երբեմն ևս կանգաւոր, կը կոչուի, եթէ ճանապարհը դարուստ է և չեղած *) բարձրացուցած կամ կարգաւորուած է. ջուրը կը վազէ ակօսներով և ուրիշներ կեղնէ կօրիներու վրայ:

կօրի
Λ ուրդ
կօրի
Λ ուրդ
գլխակօրի.
Λ ուրդ

գլխակօր կանաւահն

Ահա ցորենը ցանեցին, վարեցին և ցաքեցին. ցորենահատիկը մալը հողի արգանդի մէջ նախ կը հաշտի, ապա ծէշ կը թափէ դուրս, որ երբ գեղեցիկ կերպով կսկսի թփառջնալ (թուսի տալ) և մէկ երկու թփաչափ բարձրանալ՝ կը կոչուի աշտաշտ և իւր գեղեցիկ մուգ կանաչ գոյնը՝ հաշտ անուանուի. երբ հնձելու մօտ կը լինի՝ բաց գեղ դալար է՝ կանուանուի եղի ու գոյնը խնդրանի, իսկ երբ խիստ չորանայ և ծերուկի նման կճկի՝ կոնճել:

Գարուն բացուելուն պէս ցանուած ցորենի ցանքը կը կոչուի հէ, իսկ ամենայետինը (Մայիսի 10—15) չեւի:

Ցորենի բոյսի մասերն են՝ քօք (տաճ.) = արմատ, ծղօտ կամ ծղօն, կրութ (հասկ) և իւ կամ իւր, կրութը ծածկող մազերը:

Հունձ.—Ցորեն քաղելու համար հարկաւոր է մի դազգահ (կազմուածք), այսինքն երեք մարդոց միաւորութիւն, որոնցից մէկը պէտք է քաղէ և կը կոչուի քաղար. միւսը կապէ՝ և կանգաւոր, իսկ երրորդը փոցխէ—փոցխար:

Ցորենը ընկած ժամանակ գերանդու բացած կորած և բացուածք կը կոչուի օն և սորա ծալը հաւաքուած ցորենը՝ ծուր: Եթէ հընձողները 2—3 քաղաւ լինեն և մէկանց երեք հողի հնձեն, առաջին օն բացանողը կը կոչուի օնած, երկրորդը՝ օնածաւքէր և երրորդը օնար:

Խոտի հունձը ցորենից սորանով կը տարբերի, որ օնածը եթէ ճախից աջ կը հնձէ և աջ կողմի վրայ ծուր կը կազմէ, օնածաւքէր պէտք է աջից ձախ հնձէ և առաջինի ծուր ծուր լափէ, այսինքն Ցորենը չհըն-

*) Կորդ կամ ջնգոտ չափերներէ քաղուած կորուած հող.

ձուած խոտից ջոկէ. ցորենին ծոր թափել չպէտք է անել նորա համար, որ հնձուածի հասկերը չհնձուածին դպչելով չփշրուեն:

Հնձուած ցորենը *հալալ* նախ *խորհրդ* (բրդ. գուրգ) կը շինէ, ապա *բարդ-բարդ* կը դիզէ. բարդը կը բաղկանայ 30 խուրձերից *):

Ծեծ և կալուկոս.—Բարդոցները կրելով սալներով՝ կը թափեն կալերու մէջ, կամ կը դիզեն մէկ կողմը կամաց-կամաց ծեծելու (մանրելու) համար. իւրաքանչիւր տուն իւր չարդանոց—մարագի առաջ ունի բաց գետին՝ որ կը կոչուի *հալ* ցորենը խրձու կերպ *հալ* կը ձգեն, հարուստ տները, 20 բարդի չափ, խուրձերը ուղղահայեաց և խիտ կը կանգնեցնեն և 40—50 անասուն վրան հանելով կը տորեն նախ, կամ որ ամենագործածական ձևն է, խուրձերը արձակելով կը գզգզեն (ժողովրդական լեզուով՝ *հալել*, *հալել* **) և առաջ անասուններով տորերելով ապա սովորական գործիքներով կը մանրեն:

Կալի դիրքը (ցորենի) բոլորակի լինելով շրջանակ մի կը ձևացնէ: *Կալ* ձգելով ցորենը կը մանրեն *հալ*, (նկար դ.) *հալ* և *հալ* ջրով: Կամը երկփեղկ տախտակներից միացած գործիք մէ (տես նկար դ.), որու մէկ կողմը սուր գալախազ քարերով ծածկուած է ցորենը մանրելու համար: 10—20 թուով և շղթայով վզերից մէկ մէկու կապուած անասնոց խումբը կը կոչուի *հալ*. իսկ *ջրհալ* է երկու անիւ ունեցող գլանաձև մի *հալ*, որու վրայ շարուած ուրագի ձևով սուր երկաթները ածելու նման ցորենը կը մանրեն: Բոլորակի պտտելով առաջ կընկնին մի քանի կամեր, սոցա յետևը *հալ*, ապա ջարջառը, որոնցից կամն ու ջարջառը կը կտրտեն և կը մանրեն, իսկ կոռին ոտներով մանր ու բէզը կը խառնէ իրար:

Մէկ ջարջառ, մէկ կոռի և 3—4 կամ մի շաբաթուայ մէջ կարող են 15—20 բարդ ցորեն ծեծել ու մանրել:

Մանրած ցորենախառն չարդի կոչտը կը կոչուի *լեռ* թեղերը երկարաձև կը լինեն և այնպէս կը ձգուեն, որ փշով քամին ուղղահայեաց կտրէ, սակաւ բացառութեամբ Բուլանըխցոց թեղերը հիւսիսից հարաւ կամ քիչ շեղ հիւսիս. արևմուտքից հարաւ արևելք կերկարացուին, որովհետև քամին կը հոսէ արևմուտքից կամ արևմտեան հարաւից:

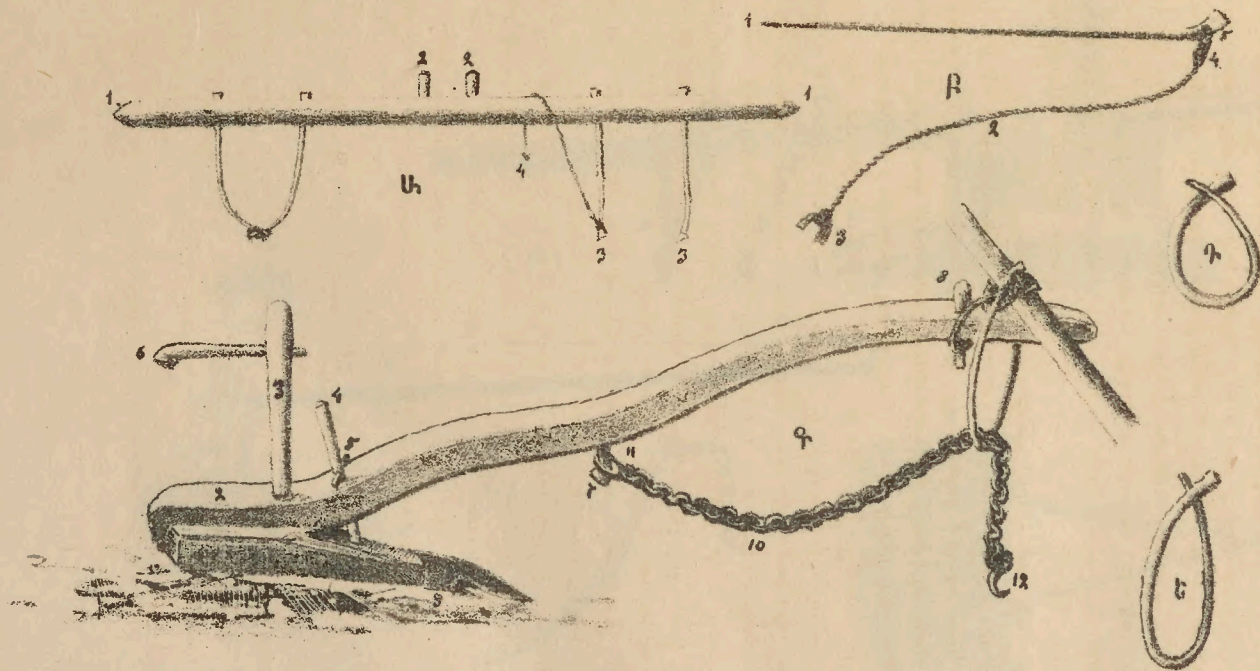
Ցորենը ջոկելու համար չարդի քամուն տալը կը կոչուի երև ***). գտուած ցորենակոչտը՝ շեռ, մանրուկ ծղոնները՝ յարդ, չարդ, նաև՝ *դարմաշ*, չարդի շատ մանր մասը՝ *մաշ* կամ *մաշ*. իսկ խոշոր մնացածը՝ *կա-*

*) խոտի խուրձը նախ *խորհրդ* կը շինեն, ապա երկու խորումը միացնելով կը կազմեն մէկ խուրձ. ցորենը խորում չունի:

**) Արմատն է՝ *հալ*:

***) Ցորեն գտող կամ երնող մեքենաներ էլ բաւական թուով ներմուծուած են այժմ գաւառի մէջ:

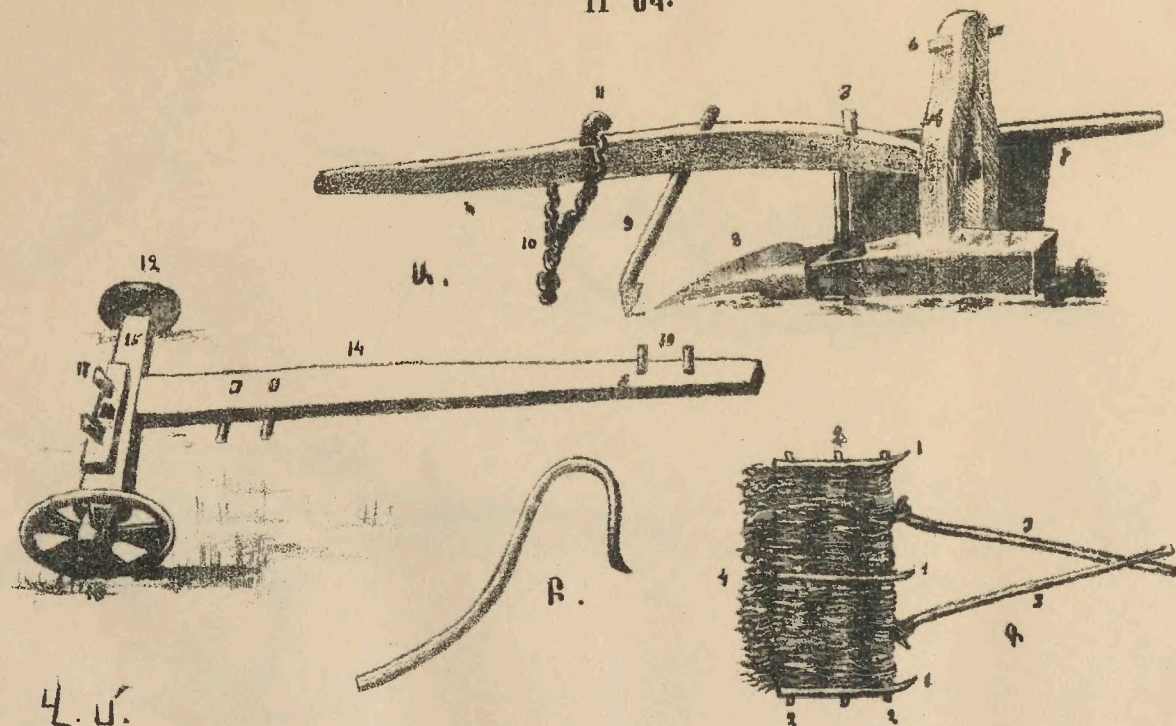
I. հ. Կ.

Կ. Ե.

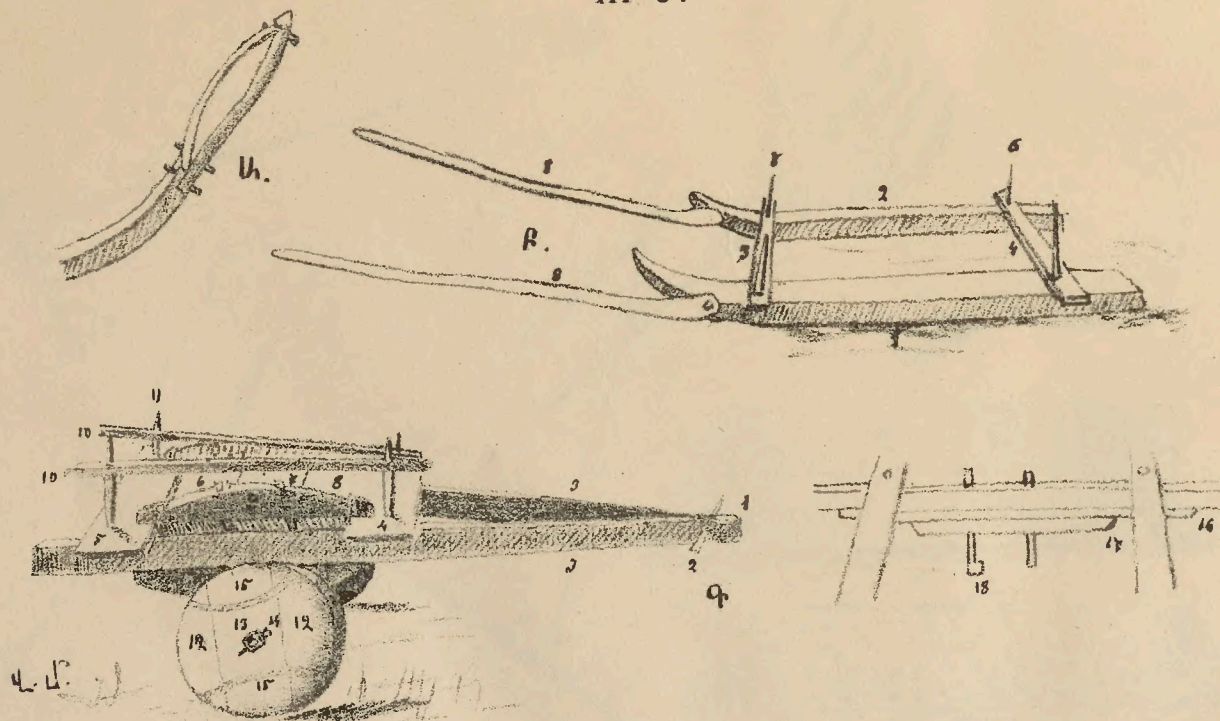
- Ո. Լուծ—1) կնճակ, 2) բկի, 3) սամի, 4) սամօտ, Բ. խարազան—1) խարզնկոթ, 2) մորակ, 3) շամի, 4) ոլոր, 5) գլուխի Գ. արօր—1) առատամ, 2) համ, 3) մամ, 4) թուր, 5) հաւուկ, 6) մանճբուռ, 7) արմնտա, 8) գործեոր, 9) խոփ, 10) շղթայ, 11) մեծ օղակ, 12) ագուաւուկ Դ. Կանգրիւ, Ե. ձգատայ:

II հ. 4.

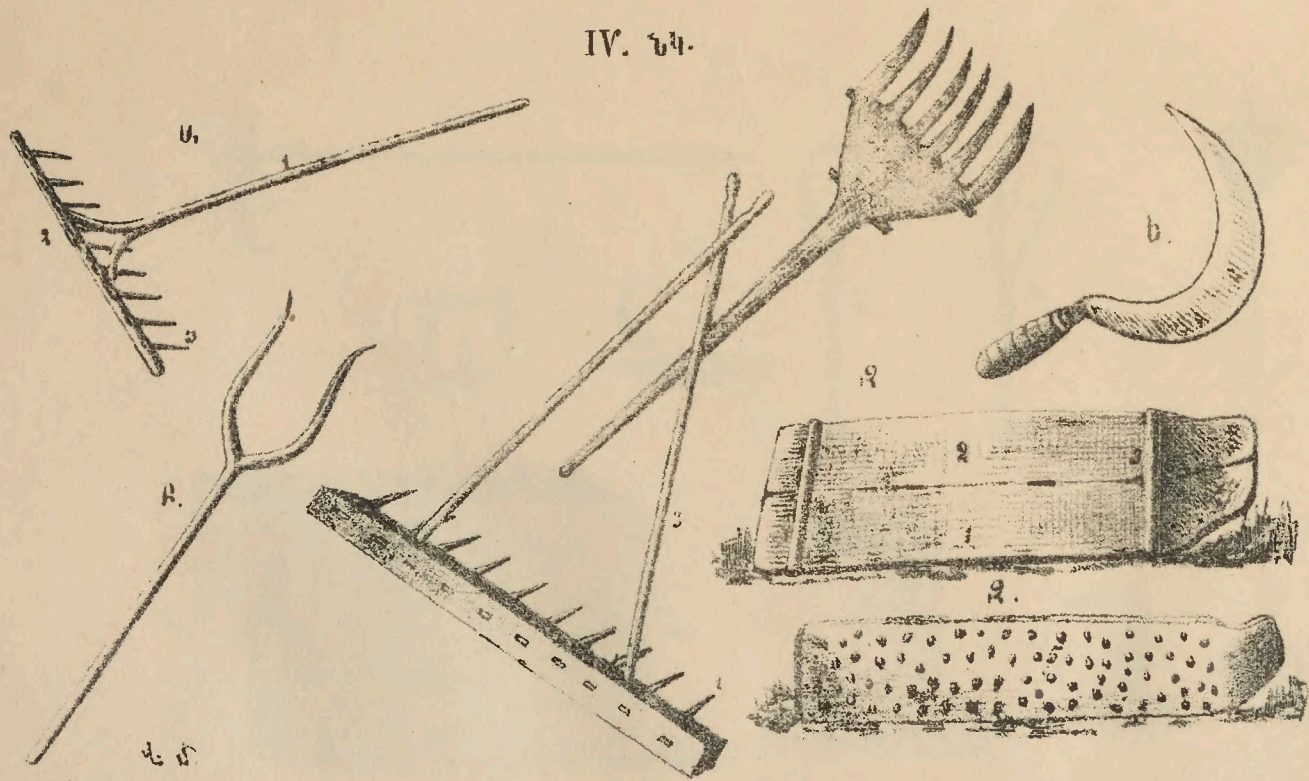
- Ա. գութան—1) առատամ, 2) համ, 3) թուր, 4) մանձ, 5) մանձաղբէր, 6) փայտ-մանձուր, 7) թև, 8) խոփ, 9) ձեւիչ, 10) շղթայ, 11) արմատայ, 12) մուսիկ, 13) կուռ, 14) խարզան, 15) սեռ, 16) բարձ, 17) արմատայ: Բ. բանոքի, Գ. ծաք—1) կեռ, զլուխ փայտեր, 2) ցաք գլուխ, ցաքձող, 3) պարոր-փայտեր, 4) ցաքլից:

III նկ.

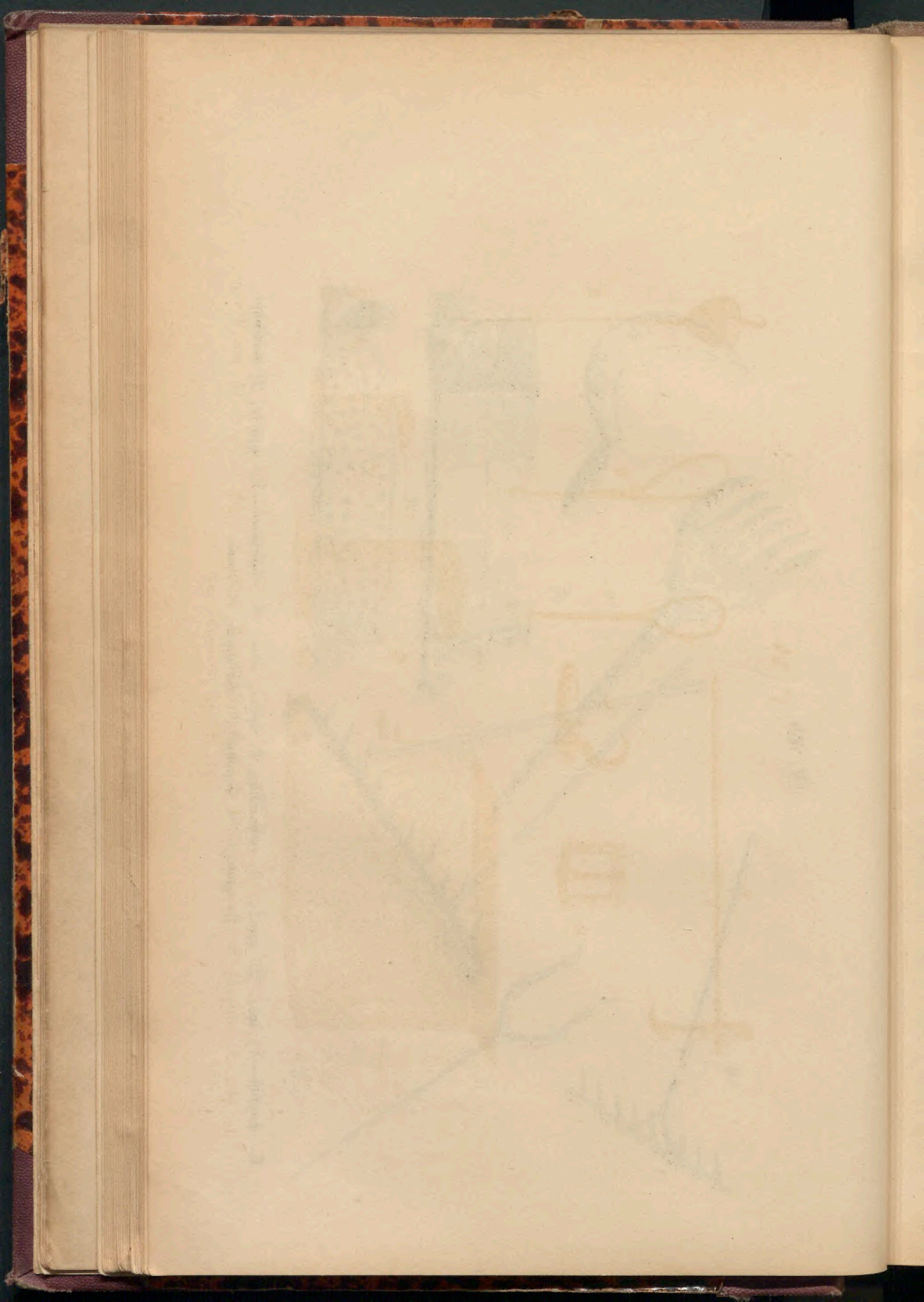

Ա. գահուկ, Բ. բալխեր — 1) և 2) քաշեր, 3) և չորրորդ կողմիք, 7, 6...) սրքտա (ցից), 8) սլարոր, Գ. տալ — 1) մուրուք, 2) ականջ, 3) առեղ, 4) և 5) կոփ, 6), 7), 8) տախտակներ, 9) աշամաղ, 10) թիեր, 11) սրքտա (ցից), 12) նեց, 13) սրձալ, 14) անհող, 15) կես երկաթներ, 16) բարձ, 17) լակտաներ, 18) ակաւներ:

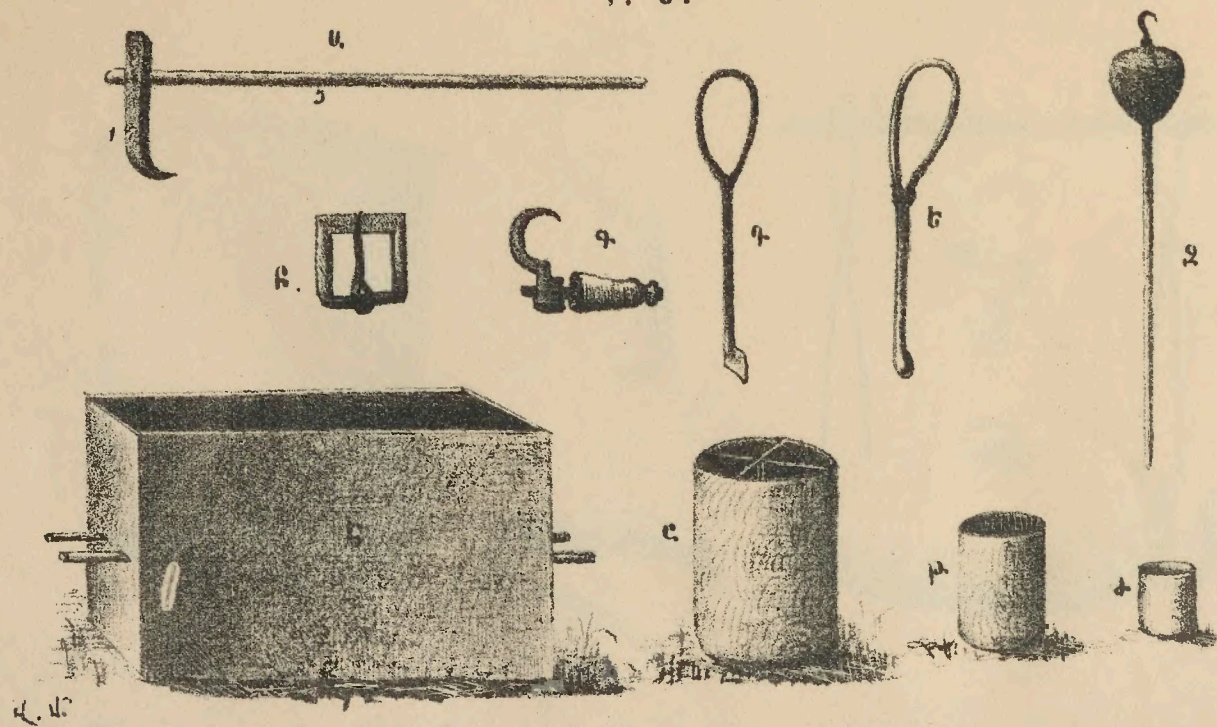
IV. 64.

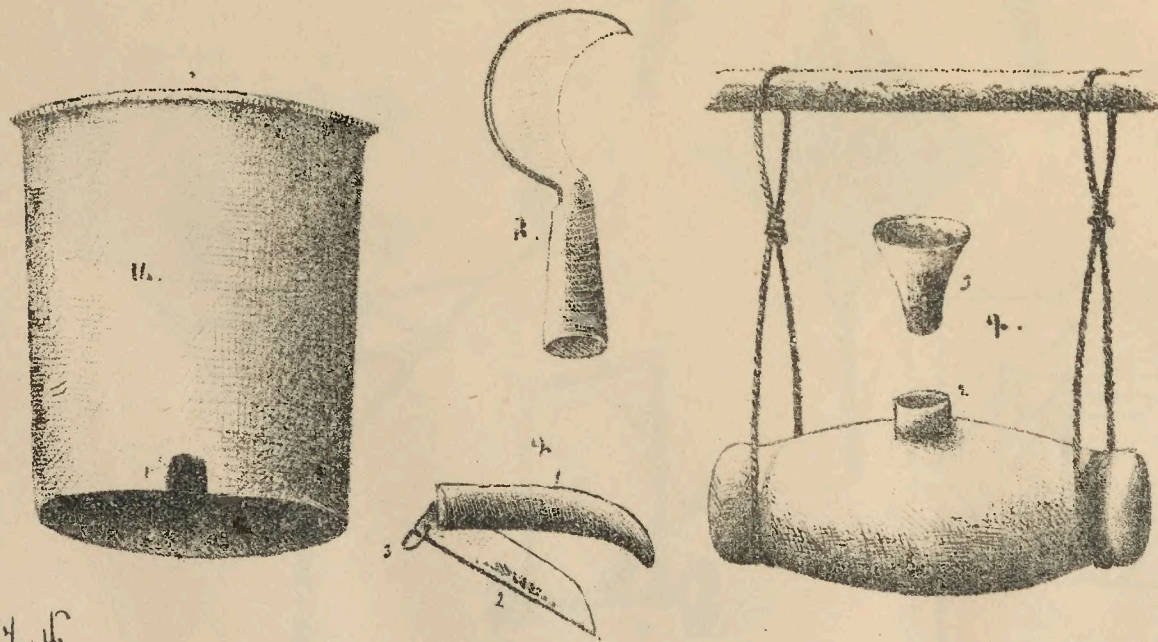
11. փոցխի—1) պոչ, 2) գլուխ, 3) ակունքեր, Բ. երկու մատ, Գ. մանկեառ—1) գլուխ, 2) մատներ, 3) պաշոր, Գ. հորսելի, Ե. մանգզոն, Զ. կամ:

V. նկ.

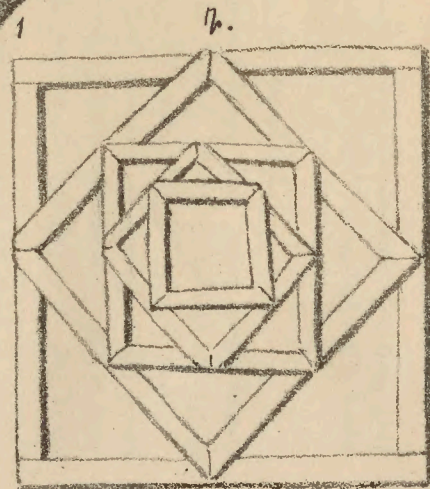
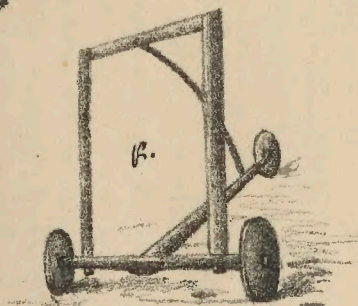
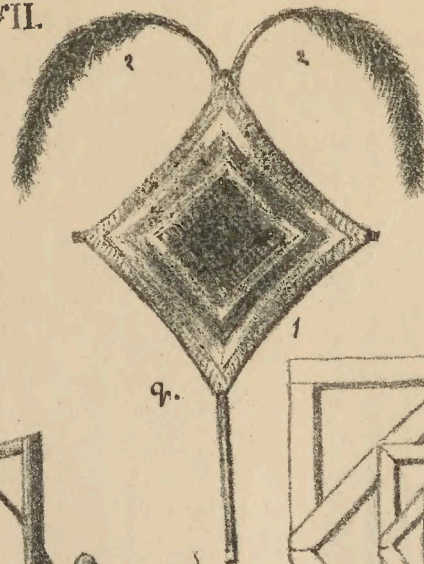
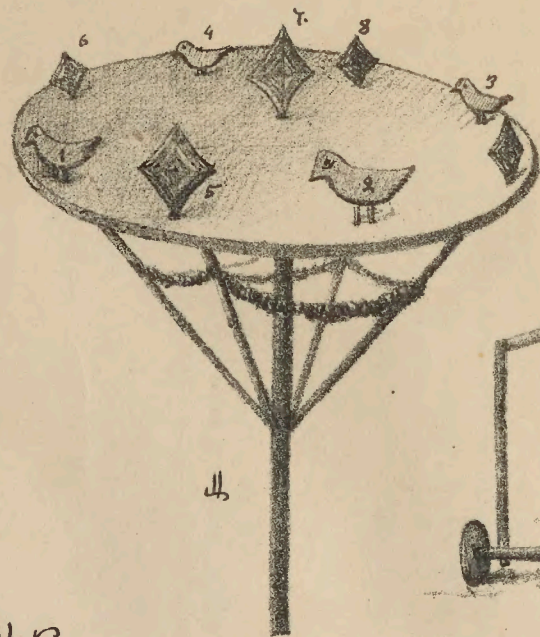

Ա. կեռ, Բ. ալվոցուկ, Գ. լակդան, Դ. և Ե. առնոսարկներ, Զ. իլիկ, Է. շնիկ, Ը. արքունի կոտ, Թ. ըռ-
պիկ, Փ. գիւլ-ղապան կոտ:

Ա. Թոնդեր—1) աղ, 2) շրթներ, 3) կողեր, Բ. լող, Գ. չախու—1) կոթ, 2) լեզու, 3) ճասճիկ, Գ. ծծու մ.

ՆԿ. VII.

Հ.Ր

Ը. նուրձ, Բ. գոնէլ, Գ. պսակ, Դ. հագարաշէն տան ծածքը:

մին: Կոճոնի մէջ եթէ կը գտնուին չծեծուած հասկեր, կոճոններ (բոյսերու արմատներ, կոճեր) և խոշոր ծղոններ՝ որոնք պէտք է նորից կալսուեն, մանրուեն, կը կոչուեն Խոշոր:

Գաւառի բերրիութիւնը.

Խնչպէս է գաւառի բերրիութիւնը, կամ բարդ որոմն հրքան բերք կը թափէ—այդ իմանալու համար պէտք է ծանօթանանք մի քանի չափերու հետ: Փողովուրդը կը գործածէ երկու տեսակ չափեր.— փոքրիկ և մեծ: առաջինի վրայ վստահել չէ կարելի ուղիղ հաշիւներ կազմելու համար, միօրինակ չլինելու պատճառով (մեծ ու պրգտիկ). կը մնան միայն արքունի չափերը, 1. Կո, (նկար. V. Ը.) 2. Կէ, 3. Կէ (նկար V. Է.):

1. Սրբունի կօտը կը կշռէ 12 հօխայ կամ 36 ֆունտ, (3 զրրվանքան հաւասար լինելով 1 հօխայի), 1 Կէ երկու կօտ լինելով = 24 հօխայի կամ 1 պուտ և 32 ֆունտի, Կէ կը պարունակէ 2 քիլ կամ 48 հօխայ, այն է՝ 3 պուտ և 24 ֆունտ:

Ռուկանրիւր Հայաստանի ամենաբերրի գաւառներից մէկն է, և իւր բարեբերութեամբը կարող է մրցել Ջիրակայ, Տարօնոյ, Խնուսայ և Բինգօլ լեռներու արգասաւէտ բարձրութեանց հետ: Ականատես անձանց վկայութեան նայելով՝ միմիայն հէկ հաշիւ գոյացած ցորենի Կէ վրայ նկատեր են 1—95 ցողուն, հետեապէս և՛ 1—95 հասկ, իւրաքանչիւր հասկը ուղիղ մէկ Կէ *) երկայնութեամբ. փորձի համար չափելով իւրաքանչիւր բարդը տուեր է 4 շնիկ (14 պուտ 16 ֆունտ):

Որովհետև, ինչպէս վերը չի շեցինք, հողի պարարտացումն չլինելով՝ երկար մշակութեամբ երկրի թափը, ուժը կոտրեր է, և այսօրուայ Ռուկանրիւր 30 տարի առաջ եղած բերրիութիւնը չունի. բայց և այնպէս այս օր ևս, զարու մէկ բարդը կը թափէ 4—5 շնիկ (14 պ. 16 ֆ.—16 պ.):

Խուամի բարդը կը թափէ 3—4 շնիկ (10 պ. 32 ֆ.—14 պ. 16 ֆ.)

Գարնցանի » » 2½—3 » (9 պ.—10 պ. 32 ֆ.)

Կորեկի » » 5—6 » (16 պ.—21 պ. 20 ֆ.)

Կտաւատի » » 3—4 » (10 պ.—32 ֆ.—14 պ. 16 ֆ.):

Մշակի համար առանձին 6 միրու (արքունի) կօտ, այն է 5 պուտ 16 ֆունտ ցորեն ցաներ են՝ և ստացուած է 18 բարդ ցորեն, ընդունելով որ եթէ բարդը 2½ շնիկ ցորեն տուած լինէր, 18 բարդից կը ստացուէր 45 շնիկ կամ 162 պուտ բերք, որ այժմ, գուցէ. անհաւատալի թուի, բայց իրողութիւն է:

*) Վերև՝ իբրև հացահատիկներու չափ գործածուած Կէ արաբերէն է և կը նշ. Կէ (bisseau), իսկ վերջինս՝ բուլթ և ցուցամատերու բացուածքի չափին կատուի:

IV. ԱՐՋԵՍՏ ԵՒ ԱՐՋԵՍՏԱՌՈՐՆԵՐ.

Ա. Նաճարներ (Հիւսն, դուլգար). Ինչպէս ամէն արհեստ, նոյնպէս և նաճարութիւնը կը սովորեն մէկմէկից աշակերտութեամբ. մինչև սովորելը, աշակերտները բոլորովին ձրի կը ծառայեն ուստաներուն. երբ «չրադ» կը լինին, այսինքն կաւարտեն, 1—2 տարի կստանան առնուած վարձքի $\frac{1}{3}$ կամ $\frac{1}{4}$ մասը, ապա հաւասար կէսը:

Եթէ մէկ գիւղի մէջ մէկից աւելի նաճարներ գտնուին, ժողովուրդը կը թեմեն (մուշտարի) և ամէն մէկը իւր թեմի համար կը պատրաստէ հետեւեալ դորձիքները. ատաղձը կը հոգայ հաւաքին և դուլգարը կստանայ միայն իւր հաւաքին (շինելու վարձքը). իւրաքանչիւր գործիքի դէմ կը նշանակենք իւր շինելու գինը, որ Կոնստանտնուպոլսի որոշուած է հին ժամանակներից ի վեր և այսօր ևս ընդունուած է նաճարի և ընտանիքի համաձայնութեամբ, միայն մի քանի տեղեր այս վարձքերը կը տարբերեն մէկմէկից:

Խաւարի իւր կամ խաւարի (տես նկար I. Բ. 1.), որ հասարակ ձեռնափայտի մեծութիւնն ունի, և հաստ կողմը փոքր ինչ կեռ է. այս կեռ գլուխը կը տաշէ նաճարը, ապա շաղափով կը ծակէ խաւարանի պէտքը (մտրակ, դամշի) անցկացնելու համար:

Կոնստանտնուպոլսի (նկար I. Զ.), փայտէ կեռ օղակ մի, որու մէկ գլուխը կը քարտուի և միւս ծայրը երկաթէ գամով վրան կ'ամրացուի.

Զգար (նկար I. Ե.), կանտրիւի նման փայտէ երկարած օղակ մի: Կանտրիւ ու ձգատուն արօրի սարքը կամբողջացնեն, (տես արտ.):

Բաշի (նկար II. Բ.), կեռ գլուխ փայտ մի, որով կապարար (տես հոն) ցորենը կը հաւաքէ խուրձ կապելու համար:

Այս ցորս փոքրիկ գործիքներու շինութեան համար նաճարը ոչինչ վարձք չստանար թեթև աշխատութեամբ պատրաստելու համար:

Փոյլ (նկար V. ա.) ատամնաւոր փայտէ գործիք մի, որ քաղած ցորենի և խոտի աւելի մանրուկները հաւաքելու կը ծառայէ:

Երկու հոն (նկար IV. բ.) խուրձը սալի վրայ բարձրացնելու և ցորենը աշնելու (տես կալու կուտ, աշն) գործիք.— անվարձ:

Հորի (նկար IV. գ.). թեղը երկու, իւր խառնելու կամ շրջման գործիք ատամնաւոր. 3—4 դր. կամ 25,8 կոպ.— 34,4 կոպ.:

Բաց ընդհանրապէս հորի կատարող Մուշ քաղաքից ինչպէս և Կոնստանտնուպոլսի (նկար Գ.) Բասէնից:

Հարի կամ արի (նկար I. Գ.), գետին վարդ, հերիդ և հեղդ հանրածանօթ գործիքը:

Արտ սարքելու կերպը.— Արօրի գլուխը կանցկացնեն փոկով լրծան վրայ կապուած (Բիւնդը մէջ տեղը) կանտրիւի մէջը. Գործարը կանտրիւի մէջից արօրը կը քաշէ. գոմէշները կերթան և արօրն մաճ-

կալի հսկողութեամբ կը վարէ։ Երբ մենակ երկու գոմէշ քաշեն արօրը՝ լուծքը կը կոչուի *հալի*, որպէսզի գոմշուկները չտգնին, հարկաւոր են զոյգ մի օգնական եղներ։ Ղլթալի *հալի* կանցկացնեն արօրի արմատային և ամուլան գոմէշներու միջովը երկարացնելով *հալի* Ղլթան կը կապեն փոքր լծան մի վրայ։ որուն կը լծուին երկու եղներ և, կը կոչուին *հալի*։ որպէսզի վարելու ժամանակ հօրեքի Ղլթան ցածնալով գոմէշներու ոտքերը չընկնան, չգործիքը կանտրիւի կշտից կը կախեն՝ որ Ղլթան վեր բարձրացնէ։ (Եթէ Ղլթալի փոխարէն կանանիից հիսուած ոլորուն թոկ գործածուի՝ վերջինս կը կոչուի *հալի*)։ Եթէ Ղլթալի, հօրստի և փոկի կապոցը բկիներու մէջից աջ ու ձախ խոտորուի՝ կասեն *հալի* *) անցաւ աջ՝ կամ ձախ կողմը։

Արօրն ունի երկու *հալի* (գոմէշներու զոյգը) և *հալի* (եղներու զոյգը), ամուլը կառավարող և մանձ բռնող երկրագործը կը կոչուի մանձկալ, *հալի* քշող և սորա լծան վրայ նստող փոքրիկ երկրագործը՝ *հալի*։

Եթէ արօրի առատամն ու համը կը կազմեն *հալի* արօրը կը կոչուի *հալի*, եթէ *հալի* *հալի* *հալի*։ Եթէ արօրի վերջին կողմը, համի և առատամի միացման տեղը, բացուի և վերջինները հեռանան մէկմէկից, կասուի արօրն *հալի* (դանակ)։ Եթէ արօրի ծայրը կանդրիւ մէջից ծռուի և ելնէ լծան վրայ, կասեն արօրն *հալի*։ Եթէ խոփը ծռուի՝ *հալի*, եթէ առատամի ծայրը, խոփի տակ, թաց հող բռնէ և արօրը չմտնէ ի հող, կասեն արօրի *հալի* և բռներ։

Արօրի շինութեան վարձքը 6 դուրուշ (51. 6 կոպ.) է։

Լուծ (ամուլան և հօրեքի նկար I ա.). լծան սամոտիքի ծակերից մինչև գլուխները կը կոչուին *լուծ* (լծան)=3 դրշ. կամ 25,8 կոպ.։

Գուլան (նկար II.)։

Սա խորունկ վարելով՝ արօրի նման մէկ ամուլով և մէկ հօղիքով չբանիր, այլ 7—8 ամուլներից և հօրեքներից կը բաղկանայ, որոնք *հալի* կը կոչուին հետևեալ անուններով։

1. Ամուլ. 2. ուծալան. 3. խորունկալան. 4. խոփը *հալի*. 5. *հալի*. 6. *հալի*. 7. *հալի*։

Պարզ է, որ գոլթանով եղած վարը արօրի նման չլինէր, որովհետև, գոլթանը՝ ակօս բացած ժամանակ, կշտի տախտակը հողը կ շրջէ մէկ կողմի վրայ, եթէ նորից վերադառնայ միևնոյն ակօսի կըշտին վարելու, այս անգամ հողը կը շրջուի հակառակ կողմով, բացի

*) Սալի վրայ ցորենի բարձր կապող պարանը՝ որ կը կոչուի *հալի* երբ *հալի* նոյնպէս կանուանեն *հալի* (ծալի). փոխաբերաբար մի տեղից շուտով փախչելը և քիչ միջոցի մէջ շատ ճանապարհ կտրելը նոյնպէս կը կոչուի *հալի* (ծալի) նման կտրել ճանապարհը)։

սորանից հասի կունդը դուրս կը մնայ և մեծ անիւր ակօսի մէջ յըտնելով համը կը բարձրացնէ և ձևիչն ու խոփը ալ ևս չեն կարող վարել. ալ Գործը (տես վեր ու յաւել) գնելուց յետոյ, չաջորդաբար մի ակօս գործի աչս կողմից և մի ակօս միւս կողմից կսկսի վարել. մէջ տեղ թողնելով բաց գետին, որ կը կոչուի «նիւս» որ հետզհետէ բարակնալով կանուանուի չաղաւ:

Գութանով միայն հերկ կը լինի և ոչ յաւել. գութանի կապելը (շինելը) կարժէ 50 ղուրուշ կամ 4 ուրբի 30 կոպէկ:

Բէշարայ (անճար) = փոքր գութան, որ անիւներ չունի, և համը առատամի վրայ կը դրուի արօրի նման: Բէշարան կազմելը կարժէ 15—20 ղուրուշ կամ 1 ուրբի 29 կոպ.—1 ու. 72 կոպ.:

Մահիւ (նկար IV. գ.), առհասարակ գութնավոր հերկերը երբեմն ևս արօրով եղած հերկ ու հեղ արտերու փութը հողերը վարելու համար աչս գործիքը կը գործածուի, կարիք չունենալով խորունկ վարելու. մանկեռին կը ձգուեն երկու (3) պարիսի (տես նաև յաւել) որոնք կը կապուին լծան, և վրան կանգնելով վարը կը վարեն. սորա շինելը կարժէ 5—6 ղուրուշ 43 կոպ.—51,6 կոպէկ:

Վարանող գործիքները վերջացան, այժմ հարկաւոր է տափնող հարթող և հաւասարեցնողը, և սորա համար հնարուած է՝

Յաւ (նկար II գ.). երեք (1, 1, 1) կեռ գլուխ փայտերու մէջ կանցկացնեն երեք երկաշն փայտեր, որոնցից առաջինները կը կոչուին յաւել Գլուխ և վերջինները յաւաղ, սոցա մէջը կանցկացնեն՝ կամ ճիշտը՝ կը հիւսեն, դալար փայտեր (14), որոնք կանուանուեն յաւելի, ապա պարտփայտերը ձգելով՝ արօրի նման լծան վրայ կամրացնեն և վրան կանգնելով վարածը կը հարթեն կամ կը յաւել: Յաւի միայն գլուխները և ճաղերը շինելը կարժէ 3 ղուրուշ կամ 25,8 կոպէկ:

Սայա «էշ» (նկար III. գ.) արօրից յետոյ գիւղացու ամենապիտանի գործիքը.

Սայլի կազմել կապելը կարժէ 50—60 ղուրուշ կամ 4 ուրբի 30 կոպ.—5 ուրբի 16 կոպ. իսկ կնդներ մարանելը՝ (մասունքը միացնել իրարու) կարժէ 40 ղուրուշ (3 ու. 44 կոպ.):

Բալիկ (նկար III. բ.) կը ծառայէ ձմեռ ժամանակ, և կը շինուի 10 ղուրուշով (86 կոպ.).

Դահուի (նկար III. ա.) = ձեռքով քաշելու փոքր բալիկ. որու պարօրները կամրացուեն քաշերու վրայ և կը շինուի 15—20 ղուրուշով (1 ուրբի 29 կոպ.—1 ու. 72 կոպ.):

Գանէլ կը կոչուին աչս փոքր սայլերը, որոնք թեթև ապրանք կամ ծանրութեան փոխադրելու կը ծառայեն և կնդները դօղ (օղ) չունեն. գանէլ Բուլանըխցիք կստանան Բասէնից:

ձգու գունել 1—2 ղուրուշ (86 կոպ.—1,72 կ.) (տես, մանկատա-
ճութիւն, ճնունդ և մկրտութիւն):

Օրոյ (օրօրոց)—20 ղուրուշ (1 ռ. 72 կ.):

Ալուաներ. 2—3 ղուրուշ (17,2 կոպ.—25,8 կոպ.):

Փայտե սնորուկ (20 դուրշ=1 ռ. 72 կոպ.):

Սահեճ (փոխանակ մահճակալի)—40 ղուրուշ (3 ռ. 44 կոպ.):

Սէա դուռ (տախտակէ):

Ծղիկէ դուռ.—առաջինից այն տարբերութիւնն ունի, որ փոխա-
նակ տախտակներու, դալար փայտերով կը հիւսուեն, որոնք կը կո-
չուին առաջ: Աղտուած դռները թրիքով կը ձեփեն՝ ցուրտը ներս չվա-
զելու համար:

Փակահեր (գիւղական, փայտաշէն). որու մասերն են՝ 1. սող-
նակ (պարզունակ, ՅԱՃՅԱՅԱՅԱ). 2. հարէր, որոնք կիջնեն սողնակի քար-
տերու (փոսերու) մէջ և կարգեւն յետ ու առաջ երթալ, 3. բալ-
նիք (բանալիք) և, այս երեք մասունքները պարունակող կրիայի
նման փայտը՝ կրիճակ *):

Բանալին սովորաբար մէկ կողմից կունենայ քարտեր կամ հա-
տեր, եթէ երկու կողմից լինեն շինուած, կը կոչուի քիւրանի (սատա-
նայական):

Լուղի (նկ. V. Ժ.) (1/4 մաս կօտի), գիւղական հօ (նկար V. Թ.)
արտաքին հօ (նկար V. Ը:). որոնք կստացուին ուրիշ տեղերից և միայն
նաճարը կամրացնէ անվարձ: Արքունի կօտից քիչ մեծութիւն ունին
ջրհորի, կաթի և այլ բաները (դոյ), որոնք նոյն կերպ դրսից կստա-
ցուին և կը պատրաստուին:

Զնի (նկար V Է) (20 ղուրուշ=1 ռ. 72 կոպ.):

Ջրաղացի դուռ, որու մէջից աղունի ցորենը կը թափի քարե-
րու մէջ:

Լակահ (քրդ.) կամ Կեօր, որով փալախ խոտից ջուլ կամ Կե-
(խոտէ չուան, պարան) կը պատրաստեն (նկար V. Ե):

Քարճան (իլիկ, ռոք, թեշիկ), որոյ մասերն 1) պոչը, 2) գլուխը
և 3) ճիճեռը (վերջինս երկաթէ) նկար V Զ.)

Անասորի (նկար V Դ, Ե.) բուրդ մանելու քարմանի օգնական
փոքր գործիք մի:

Սահարակա տուն բռները՝ կարժէ 20—30 ղուրուշ:

Հաղարաշէ տուն բռները՝ 40—50 ղուրուշ (տես Բնակարան):

Գրդնու. հացը բացանող պան, անվարձ:

Սեւան (հացի) 1. կլոր. 2. ծալովի:

*) Թերեւս սորա նմանութեամբ բերանը (մարդոց) կանուանեն Կրիճ, որ կը թուի թէ առաջինի արմատն է:

Բ. ԴԱՐԲԻՆՆԵՐ.

Ընդհանուր գալառի մէջ կը գտնուին 4—5 դարբիններ, որոնցից ստորին կարգի առարկաներ պատրաստողները կը շինեն և կը կարկատեն հետևեալ երկաթէ գործիքները: Իւրաքանչիւրի դիմացը կը նշանակուի իւր շինութեան վարձքը:

Փոքր և մեծ մեխեր, որոնցից վերջինները կը գլուխ ունենան լով կը կոչուին հալու ճիւղ: 20—30 փարաշ=4.3 կոպ.—6,4 կոպ.:

Ծիծեռ (քարմանի), (նկար V. 2 3) 10 փարաշ=2—3 կոպ.

Հերոն 20 փարաշ=4,6 կոպ.

Նաւէ (ոտնամանի լուսնաձև պատեր), մեխերով միասին ամրացնելու համար կոշիկի վրայ 1 ղուրուշ=8,6 կոպ.

Կէ (նկար V. Ը) խոտի կամ ցորենի խուրճը քաշելու գործիք, որու պոչը փայտ կը լինի, միայն շինելը 2 1/2 ղուրուշ 21 1/2 կոպէկ, երկաթի գնով՝ 5 ղուրուշ=43 կոպ.

Գերան (կոտրածը անագով կպցնել). որ կը կատարուի այսպէս.—անուշադրի մանրուկը կը դնէ կոտրածի վրայ, ապա հրաշէկ դարձուցած հաւանու զործիքը կը քսէ անագին և, հալածը վերցնելով կը քսէ անուշադրին, որոնք նախ կը լուծուին, ապա սառելով կամրանան և կամրացնեն կոտրածը. մէկ լէհմը կարժէ 1/2—1 ղուրուշ=4,3 կոպ.—8,6 կ.:

9. Այլուկ—ПРЯЖЕА (գօտեփոկի կամ ղալիշի), կարժէ 1/2 ղուրուշ=4,3 կոպ. (նկար V. ԻԴ.).

10. Գորբի ճաղէր. 2 ղուրուշ=17,2 կոպ.

11. Դանակ կամ չափու (նկար V. Գ.) որու կոթը կը պատրաստուի անասնոց եղջիւրից:

Մեծ կամ գլխաւոր դարբինները կը շինեն

1. Դանակ (նկար V Ե.)—մանգաղ. 5 ղ.=43 կ.

2. Դարանի (մեծ մանկղոն), 7 ղ.=60, 3 կ.

3. Գերանի, որու մասերն են փայտէ պոչը կամ գերանի, բերան, թիւ, պառիկ և նախ (Վերջի մասը պոչի կողմից գերանդին երկար գործածուելուց մաշուելով կը կոչուի լու (գուցէ լազ ազգի անհատներու նման բարակ): 17—20 ղրշ.

4. Լու (նկար VI. Բ.) փայտ քաղելու (կտրելու) գործիք 5 ղ.=43 կոպէկ:

5. Կոշիկ 5 ղ. 43 կոպ.

6. Չափու 1 ղ.=8.6 կոպ.

7. Հերան 8 ղ.=68.8 կոպ.

8. Դանակ (առաջինից մեծ) 20 ղ.=1 ա. 72 կոպ.

9. Բնական (տախտակ հարթող գործիքը) *) որուն մի քանի տեսակները կան, Էլեհան (տախտակի եզրը քերող), Բեյրահան (փայտի միայն մէջը տաշող, քերող) Բեյրահան (մկնատամ) որ ծաշը փոքրիկ ատամներ ունենալով, երբ տախտակը քերէ՝ ետեւ ատամներու թուով փոսիկներ կառաջացնէ, մէկ ռնդան կարժէ 5 դ.=43 կ.

10. Շղթայ (զինջիլ) 25—30 դ.=2 ռ. 15 կոպ.—2 ռ. 58 կ.

11. Խոփ (տես արօր)—20 դ.=1 ռ. 72 կոպ.

12. Խոփ Դրեշ (մաշուած ծաշրին երկաթ աւելացնել) 4—5 դուրուշ=34.4 կոպ.—43 կոպ.

13. Գուլնի Խոփ (տես գութան) 80 դուրուշ=6 ռ. 88 կոպ.

14. Գուլնի Խոփ գողելը՝ 20 դուրուշ=1 ռ. 72 կոպ.

15. Զեշ (տես գութան) 18 դուրուշ=1 ռ. 55 կոպ.

16. Կէշ Դոշեր (օղ) (տես սայլ) 70 դուրուշ=6 ռ...

17. » Գոշայ (« ») 5 դուրուշ=43 կոպ.

18. Գոշայ օղեր (« ») 1—2 դուրուշ=8.6 կ.—17, 2 կ.

19. Կէշ 2 1/2 դուրուշ=21,5 կոպ.

20. Խոփահան (երկու ակիշ շղթայով մէկ մէկու կապուած) 5 դուրուշ 4 կոպ.

21. Խոփահան (խաշերկաթ) թունդրի վրայ դնելու երկաթ. որու վրայ ամաններ կը շարուին, 10 դուրուշ=86 կոպ.

25. Կէշահան—խմորուաշտը քերելու թաթաւոր փոքր երկաթ. 1/2 դուրուշ=4,3 կոպ.

23. Կահան, որու ձկան քամակի նման եղած սուր կողմը կը կոչուի Կահան. } Դարբնի համար պիտանի գործիքներ:

24. Կահան—մեծ կռան

Իսկ Խոփայ (lime), քարթիկ (փոքր խարտոց), Կոշահան (մեծ խարտոց), սղոց և Դարբնի Կահան կամ Կահան կոչուած երկաթէ գործիքները դրսից կստացուեն.

Գ. պատշաւող (մնա) և ուսա պատշարողները կը շինեն գիւղական ամէն կարգի շինութիւնները (տես Բնական) և օրական վարձ կստանան 5—10 դուրուշ (43 կոպ.—86 կոպ.). Սոցա գործիքներն են.

1. Կոշ (երկար թել) պատի ուղղութեամբ բռնելու համար որ սա չետ ու առաջ չբարձրանայ. 2. Զեշայ Կոշ (treille de maçon). 3. Կոշ (OTBECB—կապարալար)

Գաւառի մէջ կը գտնուեն նաև վանք, եկեղեցի, պարիսպ, կամուրջ և այլ սրբատաշ քարերով շինուելիք շինութեանց վարպետ-

*) Ռնդան եթէ սովորականից մեծ լինի կը կոչուի Գոշահան (տափակքեր):

ներ, որոնք հասանունով յայտնի են ժողովրդին, և այս կարգի շինութիւնները կառուցանելու համար առանձին սակարկութիւն կը լինի ուստաներու և ժողովրդի մէջ:

Գ. բրուսներ. ներքին Բուլանըխայ (Աիզ գիւղի) բրուսները տեղացիներն են, իսկ վերին Բուլանըխայ համար Բաղէշի մօտ գտնուող Խուլգիք գիւղացի բրուսներից կը հրաւիրուեն, որոնք գաւառի մէջ գտնուած կաւերից կը պատրաստեն հետեւեալ ամանները.

1. Իսթի. ջուր խմելու փոքր աման:
 2. Կաւառ—երկարաձև՝ քլաչափ բարձրութեամբ ջուր խմելու աման:
 3. Կաւառ—կաւ սափեկ—թղաչափ բարձրութեամբ մէկ կանթով ջուր խմելու աման, այս երեք փոքր ամանները միասին՝ ժողովրդական բարբառով կը կոչուին ջրեփ: Բրուսը սոցա համար առանձին վարձք չառներ, այլ մեծ ամաններու վրայ հաշուելով կը ծախուեն:
 4. Կաւառ—կփան նման փոքր աման, մէկ կանթով, 4 հատը $\frac{1}{3}$ արփուսի կօտ *) ցորեն կարծէ:
 5. Կաւառ—կաւ (շունիթ). նոյն գնով կը ծախուի:
 6. Բաղէշի—փոքր փարջ, որու կողորդը խուլ կը թողնեն և փոքրիկ ծակեր կը բանան որ ջուրը բղբղացնէ. (նոյն գնով):
 7. Իսթի—փարջի բարձրութեամբ՝ բայց գլխէ գլուխ լայն թողնուած և առանց կանթի, (նոյն գնով):
 8. Կաւառ—մեծ խնդրիկ և մէկ կանթով, 2 հատը $\frac{1}{3}$ կօտ ցորեն.
 9. Կաւառ. իսկ նման փարջի՝ բայց գրեթէ մէկ արշին բարձրութեամբ, 1 հատը $\frac{1}{3}$ կօտ ցորեն.
 10. Կաւառ—կփան կէս մեծութեամբ, 2 հատը $\frac{1}{3}$ կօտ ցորեն.
 11. Կաւառ—բերանը տափակ և սովորական կփան մեծութեամբ: (նոյն գնով).
 12. Կաւառ—2—2 $\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեամբ՝ լայնափոր, նեղ տակով և տակից քիչ լայն բերան ու շրթունք ունեցող աման, գինը մէկ մեծ կարասի՝ 5 $\frac{1}{3}$ —6 $\frac{2}{3}$ կօտ ցորեն.
 13. Կաւառ—առաջինի կէս մեծութեամբ և կէս գնով:
 14. Կաւառ—կաւառի կէս մեծութեամբ և կէս գնով:
 15. Կաւառ:
 16. Կաւառ Բաղէշի
 17. Կաւառ Բաղէշի
- Կաւառ Բաղէշի քիչ փոքր և մէկ մէկից սակաւիկ մի տարբեր Կաւառներ, որոնց իւրաքանչիւրի գինը $\frac{1}{3}$ — $\frac{2}{3}$ կօտ ցորեն է:
18. Կաւառ (նաև Կաւառ ըստ ոմանց) գրեթէ հաւասար բարձրութեամբ և լայնութեամբ, երկու կանթով աման (տաճ, չափէ) կերակուր եփելու աման, բայց սա դրսից կտտացուի, բրուսները չգիտեն պատրաստել:
19. Կաւառ—պուտուկից բարձր և երկարաձև՝ երկու կթանով աման, գինը $\frac{1}{3}$ — $\frac{2}{3}$ կօտ ցորեն:
20. Կաւառ լայնափոր և հաստ ճետիկ.
21. Կաւառ կարասանման ճետիկ.
22. Կաւառ—փոքրիկ պուտուկ (կճուկ), սա ևս դրսից կտտացուի:
23. Կաւառ (թերևս Կաւառ) փոքրիկ Կաւառ, որով իւր կը հալեն:

*) Այսուհետև միայն Կաւառ կը չիշենք առանց Կաւառ բառի:

24. ճնլիլ. — մեծ աւել, պուտուկի կամ ծափիկի ձևով
 25. ճնոյ (ճնոյ). — ուխալի մեծութեամբ՝ բայց մէկ կլթանով և տարբեր ձևով զինուած աման, 3-ը $1\frac{1}{3}$ կօտ ցորեն:
 26. ճոռիլ. — ճոռ. (ծոռ.) ունեցող քիթոց (նոյն գնով):
 27. ճասայ (տաճ.). — ճասայ, խեցեղէն պնակ, քեղան. 4 հատը $1\frac{1}{3}$ կօտ ցորեն:
 28. ճալրալ. — մեծ քասայ:
 29. ճէշով (քրդ.). ալսինքն՝ որոշուած քասայի նման միայն մէջ տեղը մի կաւէ ցից կը շինուի, ոտքը վրան դնելու համար:
 30. քաշք.
 31. ճիւղիլ. — պզտիկ տաշտ.
 32. ճիւղ. — խնոց, որով մածուն կը հարեն իւղ հանելու համար (նկ.
 VI. Դ.) $5\frac{1}{3}$ — $6\frac{2}{3}$ կօտ.
 33. քովլի (քրդ.). ճիւղ.
 34. քիւլիլ.
 35. քիւլիլ. } փոքրիկ ամաններ, մէջը ուլունք, փող ածելու:

Փայտեղէն ամաններ

36. քիւլ.
 37. ճիւլիլ. — մեծ գդալ.
 38. ճիւլիլ. — մեծ չոկեկ.
 39. ճիւլիլ. (նոյէ կօտիկի նման).
 40. քիւլ. — մեծ և խոր կօտիկ.
 41. քիւլ. — մեծ և բացաձև քիւլ.
 42. ճիւլիլ քաշք.
 43. քիւլիլ, փայտէ գոյլ.
- } բոլորը դրսից կստացուին.

Եթէ երկարաձև ամաններու միայն վրը կօտրուի՝ ամանը կը կոչուի քիւլիլ, եթէ վրը և փորի կէսը գնաց և մնաց միայն ուղքը՝ կը կոչուի հոյ *):

Ե. Սալիլիլ (բարբարներ). Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ կը գտնուեն մէկ երկու սափրիչներ, որոնցից շատերը շատ անգամ ածելի էլ չունին և դանակով կը քերթեն մարդոց գլուխն ու երեսները, և վարձք կստանան տարին մէկ մարդուն՝ սերման գլուխ՝ մէկ գիւղական կօտ ցորեն ($1\frac{1}{3}$ -ը արքունի կօտի, կամ 4 օխայ=12 ֆունտի), ալսինքն՝ մէկ մարդու համար՝ 1 գ. կօտ գարնցան, 1 կօտ աշնցան, 1 կօտ գարի, 1 կօտ. կտաւատ...: Բայց ընդհանրապէս սափրիչները լիովին չեն վարձատրուեր «Ժամանկու» հաստատուած իրաւունքովը և երբեմն այս իրաւութի փոխարէնը՝ ցոյ, յարք, խոյ և այլն վճարելով բաւականութիւն կուտան: Մի քանի տեղեր երբեք վրայ՝ սերման գլուխ մէկ գ. կօտ ցորեն կառնուի:

Զ. Առաջին մանուկներ. Այս արհեստաւորները կանաչից, ածուհից և տաւարներու պոչի-մազից կը պատրաստեն՝

*) Պղնձեղէն ամաններու անունները քրդերէն կամ տաճկերէն լինելով զանց կառնենք:

1. Սաբէլէ՛ լծան սամոտիքը լծկան տաւարներու վզին կապելու համար.

2. Անանսիից՝ կապեր, անասունները կապոտելու համար.

3. Հարոյ (տես արօր և հօրէք).

4. Ըողա՞ն մազից և կանանիւց. ցորենի, խոտի... բարդերը սալի վերայ կապելու համար: Սոքա ունին իրենց առանձին Դէշահէրը վերոգրեալ աւարկանեցր պատրաստելու համար:

Ի. Փինաչիներ (հնակարկատ). Սոքա կը կարկատեն հին տրեխներ և ոտնամաններ ստանալով 1—1½ զուրուշ. և կը պատրաստեն Բէրդա՞ն տրեխներ—1—2 զուրուշ (8,6 կոպ.—12,9, կոպ.—17,2 կոպ.):

Մի քանի արհեստներ գիւղացին իրեն համար կը սովորի և իբրև միջոց շահագործութեան չճառայեր նորա համար. օրինակ՝

1. Հաղա՞ն կամ Խոմ Կարա՞ն (տրեխ), որ չխաղախորդուած կաշուց կը պատրաստեն:

2. Ներկա՞ծ Կրէն.—Որպէս զի ոտնամանը ձմեռուայ տիւ ու ճըճեխին թրջուելով չհոտի, Խոմ կաշին կը ներկեն կաղթփով, արջասպով, գխտորով և նուան կեղևով, որով ոտնամանը կարմիր կապուտ գոյն ստանալով կը Կարա՞ն և թացութիւնը չճծեր:

3. Դէրդա՞ն Կարա՞ն.—Կաշին երբ հողա՞ (տես ներքեւն՝ աղաղ կամ աղաղոց) դրին և լաւ փափկացաւ. մազերը վրայից կը քերեն և կսկսեն ձմռել (տորոբել) ձեռքով՝ կամ փայտի և սուր երկաթէ գործիքներու վրայ երկար բարակ քսելով, երբ բաւական ճերմակցաւ հոգ Երեւից ձէթ կը քսեն և կսկսեն նորից ձմռել, ապա կը պատրաստեն Բէրդա՞ն Կարա՞ններ, փաթէր (տես արօր) լարէր, Խաղա՞ն ուրէր և այլն:

Փա՞ն երկու կտոր երկարած. կաշիներ ոլորելով կը շինուի, և գլխաւորաբար արօրը քաշելու համար կը գործածուի, իսկ լորխը՝ փոկի վերև ասած երկու կաշիները որ կտրուած չեն մէկմէկից, ոչ թէ ոլորելով՝ այլ տափակած և իրարու վրայ կը ծալուի և սալի համար կը ծառայեցնեն. խարազանը նոյնպէս փոկի նման՝ բայց երեք բարակ և ոլորուն առասաններից կը շինուի, վերևի գլուխը օղակ մի կը պատրաստուի որ կը կոչուի Կաշի, ներքեւի գլխից ուրիշ կտոր մի կաշի կաւելացուի՝ որ կանուանուի Զէփ, իսկ ոլորը կոշու միջոցով խարզնկոթից կախող փոքր և բարակ կտոր առասանը՝ Կաշի՞ն:

Տրեխներն ունեն հետևեալ մասերը.—Կէն, Կարա՞ն և Կաշի. այն ծակտիք՝ որոնց մէջ առասաններ կանցկացնեն տրեխը ոտաց վրայ ամրացնելու համար՝ կը կոչուեն Կարա՞ն *):

Դոգա՞ն և Կարա՞ն (սուքրա), այծի, ոչխարի՝ երբեմն ևս երնջի կամ արջառի ամբողջ մորթը աղաղ դնելով և Բէրդա՞ն կը պատրաստեն. առաջինը երկրագործները վրանին կապելով կը գործածեն, իսկ երկրորդը հացի սեղանի տակ կը փռուի: Այս մորթիք առանց դժգոհելու կը ջանձնեն Դոգա՞ններ (ցիգան, բոշա). շինել տալու համար հող, Կարա՞ն, Կաշի և Կարա՞ն կոչուած

*) Երբ տրեխը ծակուի և մի կտոր կաշի դնեն մէջը առանց կարելու, այդ կտորը կանուանեն Կարա՞ն, իսկ երբ տրեխի ծակտիքը առասաններով կարկատուի կամ իրարու վրայ քաշուի՝ կը կոչուի Կարա՞ն և սորա նմանութեամբ ծաղկատարն կը կոչուի Կարա՞ն:

մաղերը, (ձիերու պոչի մաղերից պատրաստուած մաղերն ևս կը կոչուեն ձարեմաղ):

Հաւերու ազդարմորթին ևս կանայք ալիւրի մէջ ձգելով կը փափկացնեն և կը պատրաստեն հաշիւ աչաց դեղ (ծարեր) ածելու համար:

Ը. Անասնաբոյժ (Ջաբար). Ջաբար կը կոչուեն անասնաբոյժները, որոնք գլխաւորապէս անասնոց և մարդոց կոտրած անդամները կը կապեն, անասուններ կը հրէն (մալել, կուրտ):

Եզն ու ոչխարը կը կրտեն ձուերը ոլորելով և քշելով դէպի վերև՝ կաշու տակը, և յետոյ թելով ամուր կը կապեն վաշտ չգալու համար, իսկ գոմէշներուն՝ ամորձիքի կաշին հատու ածելով բանալուց յետոյ, հրաշէկ երկաթով ջղերը խարելով կը կտրեն և պորներու մէջ կածեն ձիթով խարկած ալիւր:

Ստորածը համար՝ տես «հիւանդութեանց» բաժինը:

Թ. Զուլհակներ.—որոնք միայն բրդեղէն թելեր կը գործեն՝ 1 արշին գործուածքին ստանալով $1\frac{1}{2}$ ղուրուշ կամ մէկ գիւղական կօտ ցորեն:

Թ. Բժիշկներ (հէքիմ). Բացի գիւղական հէքիմ պառաւներից, կան այլ մարդիկ՝ որոնք հէքիմութիւն կանեն և վարձքերնին սակարկութեամբ կորոշեն. 30—40 օր մէկ հիւանդ խնամող բժիշկը կստանայ շատ շատ մի եւ մի կով, կամ 100—200 ղուրուշ (8 ու. 60 կոպ.—17 ու. 20 կոպ.):

Թ. Օղեգործներ (Մեխանաճիք). Այգի չունենալով գինեգործութիւնը անձանօթ է Բուլանըխցոց, միայն օռն կը պատրաստուի չմէշ ուրիշ նիւթերից օղի քաշել չգիտեն, կը պատմեն միայն, որ մի քանի տարի առաջ Սոփ գիւղացի Աւետիսեան Ռէս Ղազարը, արմատի վրայ ձմերուկներ ծակելով՝ մէջը մեղր կածէր և կը թողնէր մնալ աչքան ժամանակ, մինչև որ մեղրը ձմերուկի միջուկը լուծելով բոլորովին հեղուկ դարձնէր, ապա այս հեղուկը սովորական կերպով (չամիչի նման) պղնձի մէջ լցելով կը շոգիացնէր (քաշել) և կստանար առաջնակարգ հաշիւ: Օղու հօխան կամ 400 դրամը Բուլանըխայ մէջ կարժէ 4—5 ղուրուշ=34,4 կոպ.—43 կոպ.:

Դրսից կուզան կէֆէ, շուրփներ (թաղիք պատրաստողներ) արտադրողներ (նալբանդ) և այլն:

Խիստ ցանցառ թուով կը գտնուեն արտադրողներ, սրանք գաւառի մէջ գտնուած վայրենի անասունները՝ վայրենի ոչխար և այծ, արջ, գալ, աղուէս, ջրշուն կամ կուղը և այլն կորսան և մորթիքը կը ծախեն քաղաքացոց վրայ:

Պալլը առհասարակ կորսացուի ձմեռ ժամանակ այսպէս. կենդանին հալածող ձիաւորները նախ մէկ կողքի վրայ ընկած համբարեաց բաւական ժամանակ կերթան ուր որ գալլը կը ձգտի հեռանալ. որովհետև անասունը երկիւղից շարունակ ստիպուած է նայել զինք

հալածողներուն, պարանոցի ջղերը կը փայտանան մէկ կողմի վրայ երկար նայելուց, ապա ձիւտորները կանցնեն միւս կողմը, և գիտնալով որ այլևս գայլը չէ կարող առաջուայ նման պարանոցը դարձնել դէպի իրենք, կը մօտենան և քթի վրայ թեթև հարուած մի տալով վայր կը գլորեն: Ականջները բռնելով փայտ մի կանցկացնեն բերանը՝ որ կը կապուի ամուր գազաթի վրայ, ապա ձիւտ վրայ դրած ողջ ողջ գիւղը կը բերեն և երկանաքար մի շղթայով վզից կախելով շներուն խեղդել կուտան և կը զուարճանան:

Ոչ իբրև շահագործութեան միջոց, այլ ընտանեկան պէտքը լրացնելու համար կը սովորեն 1. Կողմ քործել, որու ամենափոքրը կը կոչուի չափոյ (թունդրի փոշին թափելու համար), միջակ մեծութիւն ունեցողը՝ Կողմ և ամենամեծը՝ Կողմ (սակառի *): 2. Խալ (խտիր, փրսիաթ), որ կը պատրաստուի ճէյ և փաշիւն: 3. Զֆէլէր (զամբիւղ) 4. իբրև աթոռ, նստարան և ք) ձիթհանքերու մէջ կտաւատի փոխինդը ածելու և ճզմելու համար:

Սորանցով գրեթէ կը վերջանան Բուլանըխոց (այլ մարդոց) արհեստները. նոքա՝ որոնք վերագրեալ արհեստները չգիտեն կամ հօգատէրեր չեն, կը պարապին Զալու-Քեւսէ:

Զալու-Քեւսէ կը վարձուեն 30—40 դուրուշով (2 ռ. 53 կոպ.— 3 ռ. 44 կ.) և մէկ շաբաթի 22—23=1 ռ. 89 կ.—1 ռ. 97 կոպ. արժողութեամբ: Այս մշակները կը ծառայեն մօտ երեք ամիս ժամանակ:

Ամռան մշակները կը վարձուեն 10—12 (Բուլանըխայ) քիւլայ ցորենով (44 պուդ.—54 պ.), 5—6 արքունի կօտ ցորեն ևս ցանել կուտան՝ որից կստացուի մօտաւորապէս 30 արքունի կօտ ցորեն, բացի այս վարձքից ամռան մշակները կստանան նաև մի գոյգ գուլբայ, մի շապիկ և մի փոխան մէկ հայ (գլխու փաթաթոց) և մէկ Կողմ (կարճեկ կապա). ծառայութեան միջոցը կը տևէ զարնան սկզբներից մինչև ս. Յակոբայ կամ նախքան թողի պահոց շաբաթը:

Հոգաբերը կը վարձուեն 5—6 (Բուլանըխայ) քիւլայ ցորենով և նոյնչափ հանդերձներով: Հօտաղութեան ժամանակամիջոցը կսկսի գարնան սկզբներից և կը վերջանայ Յիսուայ կամ հոգաբերողի շաբաթապահքին:

Այն մշակները՝ որոնց ծառայութեան սկիզբը կսկսի Փաղոցից (հունձ) և կը վերջանայ կալուկտի հետ՝ կը կոչուին Բառապայ:

Ձեռագործութիւն կանանց, կին արհեստաւորներ. Գիւղացի կնոջ ձեռագործները կը պատրաստուին գլխաւորաբար այժի հալէ, Լէֆէլի և

*) Ուֆուր (Բաթաթ. հաց թխելու համար ուռնիկից հլուսած գործիք) և Բուսիլ (սլա, հացաման) կստացուին ցիգաններից:

բարձր մանածններից: Մանած կը պատրաստուի խմորով և օգնական առ-
նակով, բուրդը մանելուց յետոյ մատներու վրայ արած փաթովթը՝ որ
կը կոչուի լալալ, հետզհետէ մեծացնելով կը շինեն չիլի:

Կծիկները կամ լէլ չիլի կամ գործել տալուց յետոյ կը ներկեն:
Որտեղից կստանայ գիւղացի կինը զանազան գոյնի մանածը.— հետե-
ւեալ պարզ միջոցներով՝ զորս կրնձեռնէ իրեն շրջապատող բնութիւնը:

1. Թաւ գոյն ստանալու համար հարկաւոր է բռնել բարձր, աչ-
սինքն ամանի մէջ ածել հեղ (մարդու կամ կնոջ), երկու չիլիներ և չիլի
կոչուած ներկի խոտը, և մի քանի օր ջրով պահելուց յետոյ, մանա-
ծը դնել մէջը որոշ օրերով:

2. Դեղին գոյն ունենալու համար, մանածը շաղկապ կեռացնեն և
չորացնելուց յետոյ իշխուի խոտով միասին լալ կը խաշեն և կստա-
նան դեղին ու բարձր գոյնի մանածներ:

3. Կապույտ գոյն ունենալու համար դեղին մանածը պէտք է թա-
լալ լալ չիլիներ հեղ հեղ:

4. Կարմիր գոյնը կարելի է ստանալ՝ մանածը նախ շաղ ջրով ե-
ռացնելով, յետոյ մանած գործը և արդէ վրան ցանելով և լալ խաշելով:

5. Գաւառ կարմիր (թուրք կարմիրը) ունենալու համար մանածը մի
քանի ժամ կրաջրի մէջ կրնկղմեն, յետոյ եփ ջր (եփման անգամ) լուա-
նալով՝ խալալ (բացկարմիր գոյնով մի քար է) և գաւառ դեղին (կարմիր
ներկ) կը ներկեն:

Այլ մարդոց հանդերձներու կար ու ձեւեր:

1. Զապի.— սորա երկայնութիւնը ուսերից մինչև ոտաց ճաները
կիջնէ. նիւթը կընտրուի մեծ մասամբ Բաղէշ պատրաստուած հաստ ու
բարակ՝ կամ ամերիկեան կտաւներից. կտաւը իրանի լայնութեամբ կը
ծալուի և վերոյիշեալ երկայնութեամբ կը կտրուի (բաժ, հասակ). վե-
րևի կողմը լուսնաձև՝ մկրատով կը պորեն (պոր հանել) և կը ճղեն
փոքր (օձիք) մինչև պորտի վերև. յետոյ կը կտրեն լեւել, խոլոտի (ա-
նութի տակի կտորը) առջև (խօլտուխի վարի բարակ կտորը), վերջ և
հոնքները: Որովհետև շապկի թևերը փնջել չգիտեն (բիւզմա) իւրա-
քանչիւր թևի ծայրը մէկ մէկ երէկ կը կցեն ձեռաց վրայ կապելու հա-
մար, որոնք կը կոչուին հոնքի, որ քրդերէնի խոնք (նոյն բանը) բա-
ռի հայացի ձևն է:

Զապկի վիզը սովորաբար երկու տակ կը լինի և կը նախշուի
կարմիր և լալ թելերով (երիտասարդներուն). փողպատի երկու կողմը
նոյնպէս կարմիր թելերով զուգահեռական ուղղութեամբ նախշեր կամ

*) Նոր առնուած կտաւը ճերմակացնելու համար, 1—2 օր կենդանի-
ներու թրիքի մէջ դրած կը պահեն՝ որ բաւական կապիտակացնէ, և կանուա-
նեն խալ դեղին:

գծեր կը շինեն, իսկ հուճիկները՝ մանաւանդ կանանց, մետաքսէ թելերով բաւական նրբութեամբ կը պատրաստեն (նախշել) և ծալրերից պոչեր (ծոպ, փիւսկիւ) կը կախեն:

Թէ շապկի և թէ միւս հանդերձներու վրայ գնացած կարերու անուններն են՝ պարկար, ծախար, շալալ, կաւնա, բղբուն կար և խճիպ (խճպել, հանդերձի կարուած ծալրը ոլորել, ներսը դարձնել՝ նորից կարելու համար):

2. Թաւֆան (փոխան). կը պատրաստուի Բաղէշի կտաւից. երկայնութիւնը գօտեկապի ներքեւից կսկսի և մինչև ճանշը կիջնէ. կը տաւը հարկաւոր լայնութեամբ կը ծալուի և տոպրակի նման կը կարուի. տոպրակը նորից երկու տակ կը ծալեն և ներքեւի կողմէն նեղ բռնելով մկրատով կը կտրեն հետզհետէ լայն թողնելով վերեւի կողմը. այս կերպով ձեռք բերուած եռանկիւնի կտորը որ կը կոչուի լաւֆան 3-է, վերը ներքեւ դարձնելով (լայն կողմը վերև՝ իսկ նեղ կողմը ներքեւ) կը կարեն տոպրակի վրայ և կունենան վարտիք կամ փոխանը. Կողքերը՝ երկու կողմից, բացուածքներ կը թողնեն քէ անունով, վերեւի մասը երկու մաս լայնութեամբ ծալած կը կարեն և կանուանեն լաւֆանֆալ, սորա միջովը կանցնի լաւֆան որ փոխանը կը փնջէ մարմնոյ վրայ: Բրդէ կամ ասուէ շալվարներու խոնջանադարձները ուրիշ կտորից պատրաստուելով կը կոչուին լաւֆա և ոչ լաւֆան Գորջ:

3. Շալար (բրդէ կամ ասուէ) միւսնոյն կտորները ու անունները ունի և գրեթէ նոյն ձևով կը կտրուի ու կը կարուի ինչպէս շօմբը:

4. Անթալ (պարեգօտ, կապաց).—այս հանդերձը երկու տեսակ նիւթերից կը պատրաստուի, դուրսը ընկած կտորը՝ որ կոչուի էրէ՝ կը լինի Բաղէշի շալ (կարմիր կտաւ), և զանազան մանասայ կոչուած նիւթերը, իսկ ներսը մնացած կտորը՝ որ կանուանուի «պար» առ հասարակ Բաղէշի կտաւ: Երկայնութիւնը ուսերից կսկսի և, մինչև ծրնկները կիջնէ. առաջի կողմը՝ փողպատը վերեւից ներքեւ բաց կը թողնուի. և թե բերանները $\frac{1}{4}$ արշին երկայնութեամբ կապուտ կտաւ կը կարուի անպատճառ լաւֆա (կապարիչ) անունով:

5. Իշլա (իշլըք, կարճ անթարի), կը շինուի գլխաւորաբար մանուսայ երեսից և կտաւէ աստառից, երկայնութիւնը ուսերից կսկսի և մինչև ազդրազլուխները կիջնէ: Անթարու նման կը կտրուի և կը կարուի:

6. Ելա (եյլէք, բաճկոնակ). անթեւ իշլա, նիւթերը կըտրուեն գլխաւորաբար մանուսից և մետաքսեղէնից (երեսի համար) և կտաւից (աստառի համար). երկայնութիւնը կսկսի ուսերից և մինչև գօտեկապը կիջնէ. Փողպատներից մէկի վրայ կը շարուին գլխէզլուխ կոճակներ և միւս կողմը՝ օւլիէ (ղայթանից):

7. Սալմա (կարճակեկ պինջակ), որու ետևի նիւթը կը լինի շաւի (ասուի) և աստառին՝ շիւշ, կամ կապուտ կտաւ՝ երկայնութիւնը ելակի չափ:

8. Լաւաշ. — Երեսը և աստառը միայն սպիտակ կտաւից կարուած ծալթան կը կոչուի լաւաշ, որու աստառի և երեսի մէջը բամբակ կը դրուի և իրար կտրող գծերով կարեր տալով բշտիկի նման ուռուցներ կը գոյանայ. այս է Բաբաճ կարը:

Փիւղացի կնոջ ձեռքով ձևած ու կարուած այր մարդոց հանգերձները սոքա են, սոցանով կը լրանայ գրեթէ և հանգերձներու թիւը. մնացած աս (պալստ), չուխա շալվար և այլն կը պատրաստեն դերձակները:

Սանանց հանդերձներու կար ու ձևը.

1. Սալմա շաւի. — այր մարդոց շապկի նման կը ձևուի ու կարուի. նիւթը կընտրուի Բաղէշի և Ամերիկեան կտաւից, երկայնութիւնը՝ մինչև ճակները:

2. Կարմիր շաւի. — նիւթը կընտրուի Բաղէշի շիւլալից (կարմիր կըտաւ), նախնիքներէն մնացած ծիրանի կտորից կարմիր շապիկներ ևս կը տեսնուին մեծ օջախ տներու մէջ. Երկայնութիւնը մինչև ճաները կիջնէ, և սորա՝ ինչպէս և բոլոր անթարիներու փէշեր ու ծալքերը, աստառի կողմից, 1 վերջով լայնութեամբ կապուցտ կտորներ կը կարուեն «թէւ անունով (թերևս «թէւ» տաճկական բառը, որ կը նշանակէ շաւ, երէզ): Կար ու ձևը այր ու կին մարդոց սպիտակ շապիկներու նման:

3. Սալմա. — Երեսի նիւթը՝ մանուսայ, շաւի, գեղի, Խաւի և այլն. աստառը՝ անպատճառ շիւլայ կտաւ, երկայնութիւնը՝ ուսերի, սկսած մինչև ճաները:

4. Թաւաշ. — Հանգերձներու թևերը զուսպ պահելու համար մի ծալքը հոսի և միւս ծալքը խոնջանի և խունջանդարձի նման կարուած ու փնջուած տողակիկ մի է, մօտ կէս արշին երկայնութեամբ:

Սանանց հանգերձները կը լրացնեն «թաւաշ», «Երես», որոնց մասին վերև գրուեցաւ և՛

5. Դաւաշ. — նիւթը ասուից. ձևը ֆարաջալի նման, բաց ոչ այնքան լայն և իրար անցնող փողպատներով, երկայնութիւնը ուսերից մինչև ճակները կամ «թաւաշ». փողպատներն ու փէշերը կլապիտոն *) զայն թաններ կարած:

Դաւաշ հանգերձը կը պատրաստեն դերձակները, հանգերձը կը կոչուի հաւաշ և շաւ, եթէ միայն սօն և հարսանիքի օրերուն հագնեն՝

*) Ոսկեթելի նմանութեամբ արծաթէ կամ սղոնձէ թելեր:

կանուանեն պահանջի հալաւ. ամէնաւոր հազաճը՝ շաւառ. հին հալաւը կը կոչուի ԶԵ, ԶԵԻ, ԺԵ, ԺԵԶ և այլն:

Կանանց արհեստներ.

1. Աղաւ կամ աղաղ (կաշի խաղախորդելու միջոց). աղաղոցը երկու կերպ կը լինի. ա) ամանի մէջ կածեն բաւական քանակութեամբ աղ և լաւ, Գաւաղեղաւ կաշին կը դնեն այս հեղուկի մէջ 4—5 օր, որ լաւ կը փափկանայ, թէեւ անախորժ հոտ կարձակէ. հաւաղաղ (պատրաստուելուց) յետոյ, դուրս կը հանեն կաշին և շուտով կսկսեն քերել մագերը, և ճմուռ ձեռքերով կամ տրորել սուր երկաթի կամ փայտի վրայ մինչև ճերմակելը (մնացած գործողութիւնը տես «դբղուն տրել» պատրաստելու մասին): բ) Կաշին առանց աղաղոց դնելու՝ լաւ կը քերեն մագերը և մսոտ երեսի վրայ սղկած (մանրած, լոսած) շապ ցանելով՝ ծալած կը դնեն քարի տակ. 1—2 օր, որ լաւ կը փափկանայ, յետոյ կսկսեն սովորական կերպով ճմուռ և տրորել մինչև ճերմակնալը. Վերջին կերպ կը խաղախորդուեն միայն տրեխներ, իսկ աղաղոցով՝ Գաւաղեղաւ, Գաւաղեղաւ, ԺԵԶ և այլն: Աղաղոց դնող կանայք կստանան չնչին և անորոշ վարձք, ալիւր, ցորեն, յարդ, խոտ...:

2. Սապուն եփելը.—Սապուն պատրաստելու համար հարկաւոր է ունենալ բորակ, չիւ և Բժժ (ճարպ, ոչխարի պոչի իւղը). կիրը որ (քրդ.) կը կոչեն ԲԵ, նախ կալրեն և ջրախառն ամանի մէջ պահեն ունենալու համար ԲԵ ԶԵ, դմակը առանձին ամանով կը հալեն և վրան աւելացնելով թէզ ցուրը 5—6 օր, օրական 2—3 ժամ կեփեն մինչև որ բոլորովին ճերմակի, ապա կտորած ամանի հօտելու (վարի մասը, ուր) մէջ լցելով կուրենան կաղապար կամ Խաղաղ սապուններ: Ամենափոքր խալիպը կը կոչուի հաւաղ:

Երբեմն սապունի մէջ կը ձգեն ԲԵԶԻ ծաղիկ և սերմ, լաւ փրփուր տալու և հոտ ունենալու համար:

Պէտք է ասել որ այս կերպ պատրաստուած սապունը լաւ կը մաքրէ ճերմակեղէնը, միայն դմակի անախորժ հոտը կը մնայ մէջը, որ չեն կարող բոլորովին վերջացնել:

Սապուն եփող կանայք վարձք կստանան դարձեալ սապուն:

3. Թաւաղեղ (քրդերէն՝ տանտուր) նկար V. ա. կը պատրաստուի կարմիր Խաղաղ, որ նախ մանրելով վրան կաւելացնեն որոշ չափով Խաղաղ ապա լաւ կը շաղախեն մինչև որ հաւաղ (հասըլ օլմախ, պատրաստուելը). վարպետը կառնէ մաս մաս պատրաստուած կաւից (իւրաքանչիւր մասը կը կոչուի ԲԵԶ). բոլորակի հիմք կը դնէ և օրական մէկ կարգ կամ ԲԵԶ կը շինէ, չորնալուց յետոյ կը դրուին երկրորդ, երրորդ... դափերը մինչև որ սովորական բարձրութեանը հասնի, ամենից վերջ կը շինուին (2) ԶԵԶԵԶ, որ քիչ լայն և զէպի յետ դարձած կը լինեն: 10—15 օր լաւ

չորացնելուց յետոյ տան յատակի մէջ տեղը, ուղիղ երդիւքի դէմը, կը փորեն և թունդիրը հորելով 1—2 օր լաւ կը թրծեն:

Թունդիրն ունի շրթան, կողք, ալ և ափսոս. կաւից շինուած Ու այս ձև ագուգան կը դրուի ական բերանը թունդրի ներսի կողմը և, ալը (ծակ) գետնի միջով աստիճանաբար բարձրանալով տան տախտի մէջ դուրս կուտայ, որ մի կտոր շորով կը գոցեն և կանուանեն *ալան*:

Թունդրի շինութեան վարձքը կը լինի 2—3 արքունի կօտ ցորեն:

4. Թարեհներ.—պատ երեսով չարկ չարկ շինուած խորշեր՝ պատուհանի նման, որ կը պատրաստուեն սպիտակ կաւից, տան աման չամանները դարսելու համար:

5. Սնդուկներ.—փայտաշէն սնդուկները կարելի է ասել հագուագիւտ են, գիւղացի կնոջ սնդուկը կը շինուի սպիտակ կաւից այս կերպ:

Սպիտակ կաւը մանրելով՝ առաջի փոխարէն վրան կաւելացնեն *հար* յար, 3—4 օր, օրական գրեթէ մէկ ժամ ոտքերով շաղախելուց յետոյ, գրեթէ կը թթուեցնեն, և *արք* վերցնելով կը շինեն սնդուկը որ սովորաբար խորանարդ ձև ունի. առաջի կողմը բացուածք մի կը թողնեն փայտէ դուռը կախելու համար: Ամէն կին կը պատրաստէ իրեն համար հարկաւոր սնդուկը:

6. Փշուկ և *աբար*.—սնդուկներու նման սպիտակ կաւից կը պատրաստեն *շաւար-բլուրի* փեթակները և ալիւրի ամբարները. փեթակները քառակուսի և երկարած են, բայց աւելի հսկայական են ալիւրի ամբարները. սոցա առաջի կողմը երկու ծակեր կը թողնուեն, վերևինը՝ որ մեծ կը լինի, կը ծառայէ ալիւրը ներս ընդունելու. իսկ ներքևին՝ որ կը կոչուի *ծարձ*, ալիւրը դուրս տալու:

Ձաւար-բլուրի փեթակները՝ մեծ ծակի փոխարէն վերից բաց կը թողնուին, բայց միւսնոցն կերպ մէկ մէկ *ծարձ* կունենան:

7. Բժիշկ *կանայ*.—այս արհեստի մէջ կանայք ընտրեք են կանանց ներքին հիւանդութիւնները:

Մեծ մասը բժշկութեան վարձ չեն առներ, «հոգու վարձքի» համար. առնողներն ևս չնչին բաներով կը բաւականանան:

8. Կեպանի *կանայ*.—Աղքատ և թշուառ կանայք տուն ու տեղ, և ապրելու ուրիշ միջոց չունենալով՝ հարուստներու տները ծառայութեան կը մտնեն *կեպան-բլին* անելու, այսինքն՝ հաց թխելու. տարեկան վարձքը կը լինի 10—20 դուրուշ, մէկ թօփ շիւղաց և օրական 3—4 հաց:

III. Կաթնասնեստութիւն.

1. Կաթ և նորանից ստացած օգուտները.—նորածին անասնոց առաջին անգամ տուած կաթը՝ որ կը կոչուի *եթ*, եփելով կը պնդի

և կանուանուի Դժժ մէկ երկու օրից յետոյ խիժը կը փոխուի սովորական կաթի, որու երեսը գոյացած հում սերը կը կոչուի Դժժ կփրւած կաթի երես գոյացածը՝ Դժժ:

Թանձր սեր ունենալու համար, կաթը եռցուցած ժամանակ քիչ ալիւր կաւելացնեն և հոյ-հոյ առնելով կը դարսեն իրարու վրայ. որպէս զի սերի հացերը ծակ ծակ դուրս գան և լաւ պահպանուին՝ ցորենի հատիկներ կը ցփնեն վրանին:

Բաղդատելով Խլաթ (Բզնունիք) գաւառի հետ, Բուլանըխայ բուսականութիւնը լաւ էր չարտադրեր, մինչդեռ առաջինի համար կը պատմեն, թէ կաթի երեսը այնպէս թանձր սերոյց կը գոյանայ՝ որու վրայ՝ պատահեր է քանի անգամ, որ այժի ուլը ելեր է և սերի հացը չէ փշրուել:

Եփած կաթի մէջ եթէ քիչ լաւ կամ Դժժ ածեն, կաթը կը պնդի և կը լինի Դժժ, ածելիք լաւ կամ մածունը կը կոչուի Դժժ. (եթէ մակարդ չլինի, ընտիր դեղթափքարն ևս կը մակարդէ կաթը, ինչպէս փորձուած է):

Մածունը ջրով կածեն ձմի մէջ և, երկու կին այս ու այն կողմ կանգնած՝ կը տանեն բերեն բաւական ժամանակ երգելով՝

«Հար ձձում, հար ձձում,
Տանիմ բերիմ դմբցում,
Մեղր ու կարագը ընձի,
Թան ու թան ջուրը քրդի»:

Այդ տարուբերի միջոցին մածունը կը բաժնուի երկու մասի, ջրային մասը կը կոչուի թան, իսկ պինդը՝ Դժժ:

Կարագը աղելով կը ձգեն բղկի մէջ, մինչև որ բաւական շատանայ: Եղևի պահոց պղնձները կը շարեն վառուած թուռղրի վրայ՝ և կարագը կը հալեն ունենալու համար Էձ (իւղ), իւղի երեսը գոյացած շիճուկային սպիտակուցը կանուանեն Լալի (Թանիչք):

Թանը նոյնպէս կեփեն, որ երկու մասի կը բաժանուի, այսինքն մի մասը կը պնդի՝ որ դեռ չգտած կը կոչուի Էձ և գտելուց յետոյ Զաֆի, միւս մասը (ջրայինը) որ այլևս անպէտք կը դառնայ՝ կանուանուի Զաֆ (շճուկ կամ շիճուկ):

Ժաժեկը այլևայլ ձևերով ու մեծութեամբ գնդաձև կը չորացնեն և կանուանեն Զաֆ, որից ձմեռներ կերակուր կը պատրաստեն (տես չորթնէ ճաշն և այլն): Կամ պանրով միասին (առանձին ևս) կը սեղմեն ամաններու մէջ ձմռան ուտելու, և կամ՝ առանձին ու լոյծ վիճակի մէջ կը հաւաքեն ձմռան համար, որ ալ և ալ ծաղրական անուններ ունի, Զաֆ, Զաֆ, Զաֆ, Զաֆ, Զաֆ և այլն:

Մածունը հաւաքելով կը պահեն մինչև ձմռան, որ կը կոչուի

Բաժնի համեղ ուտելիք է նաև «Էրի» և «Ժնի» հաւաքը, որ նույնպէս ձմռան համար կը պահուի և քրդերէն կանուանուի «Կալմա» (մաճասեր):

Պանիր պարտաւորելու. — Պանիր ունենալու համար անպատճառ հարկաւոր է Էրի-ը: Դեղջուրը կը պատրաստեն մեծ պասի աւազ Եջ. օրը. կառնեն թանի շտուկը և մէջը կաճեն անասնոց շէշ (chille—խախաց մամացը), ծիւծիւ և վերջինս չգտնուած ժամանակ՝ շափել, որոնք երկար մնալով ամանի մէջ՝ թունդ բազադրութիւն մի կը գոչացնեն:

Երբ կաթը քիչ կսկսի տաքնալ՝ (կանանց յայտնի), չափով մի տեղ ջուր կը լցեն կաթի մէջ և կսկսեն խառնել. մէկ քանի ըոպէ յետոյ՝ հեղուկը կը չորի, այսինքն՝ երկու մասի կը բաժնուի, մի մասը կը պնդի և կանուանուի «Կալմա», որ ձեռքերու վրայ առնելով կը քաշեն և կերկարացնեն շինելու համար Զեռ կամ Կոթ պանիրը *): Քրային մասը՝ որ կը կոչուի վարձեալ շաւի, կամ կը թափեն, կամ գոմշուկներու ձագերը կը լուանան նորանով:

Կաթի հաշ Նախապէս վերառնելով, Բուլանըխցոց շինած պանիրը իւղոտ, համեղ և զօրաւոր չլիներ:

Պանիրը բղիկներու մէջ դնելով ժաժիկով միասին լաւ կը սեղմեն և գլխի վաշք դարձնելով կը դնեն մառաններու մէջ, որպէսզի պանրի ջրային մասը սուզուելով դուրս երթայ և չհոտեցնէ. իսկ բղիկներու չորս կողմը ցանի փոշի կը լցեն:

Ժաժիկ, պանիր, շանդոյ, բռնած մածուն, տոլմաստ և այլն կը կոչուեն «Կալմա» (պաշար, պարէն, ուտեստ):

Թան ու մածունն ևս ընդհանուր անունով կանուանուեն «Կալմա»:

Ո Ւ Տ Ե Ս Ս.

Հացի պատրաստութիւնը. — Հացը կը պատրաստեն «Էրի-ը» մի քիչ տաք՝ և մեծ մասը սառը ջրի մէջ կը լուծեն Բիւնիւր (մայեա). ապա ալիւր աւելացնելով կը շաղախեն, և կը թողնեն 2—3 ժամ որ փայ (եկ խմորի, թթուել):

Սուֆրէն կը փռեն, հացի տախտակը կը դնեն սուֆրի վրայ և խմորը գունդ գունդ անելով՝ որ կը կոչուի Խալ Գաւաթ, կը շարեն սեղանի վրայ, և գրդնալով (գլան) բանալով կը պարզեն խալաւայէ երեսին ու կը կպցնեն թունդրի կողերուն. այդ պատմառով էլ կասեն հաց Կալմա և ոչ թթու կամ եփել:

Հացերու տեսակներն են 1. Կալ (լաւաշ).

2. Բալաւ, կոյրակ ձևով.

3. Ծալաւ, կամ Բալաւ, երբ բաբուճի ծալը շատ լայն է.

*) Իւրաքանչիւր փաթոյթը պանրի՝ կը կոչուի Կալմա:

4. Դժձի—երկարաձև բաբունձ.

5. Բաղարջ, աճի կամ Խաչի. խմորից շինուած թանձր հաց.

6. Կաշու—շատ փոքր Բաւրջի:

7. Փաւրի. մի քանի խմոր գունդ միասին երբ կը ձգեն պաւտուկի ուռքի վրայ և եփուելով կստանայ սորա ձևը, կը կոչուի փուռնիկ, որու մէկ կողմը կուռի և կը դառնայ կորնթարդ, իսկ միւս կողմը կը մնայ գոգաձև:

8. Կաւ. թուռղրի կողերից երբ խմորը ճեւալով (ծորել) կընկնայ մոխրու վրայ և անձև կեփուի կը կոչուի Կաւ:

Ի ւ դ ա հ ա ց ե ր.

9. Գաւայ.—Սա ևս կը պատրաստուի անեկ կամ խուկլի խմորից և փոքր մասը ջուր՝ իսկ մեծ մասը իւղ աւելացնելով կը շաղախեն. (երբեմն ջրի փոխարէն կաթ կը գործածեն). ապա գունդ շինելով մէջը կը լցնեն իւղով խարկած ալիւր, որ կը կոչուի Խաւ, և կը կողեն. ձևը բոլորակի է. իսկ եթէ եռանկիւնի լինի՝ կանուանուի Խաչ Գաւայ:

10. Հաւայ.—Իւղով խարկած ալիւրի վրայ կը լցեն Կաւ (robn, բէքմէզ) կամ մեղր և շաղելով կածեն լանգաւիներու մէջ (երկաթէ պնակ, թէփշի). երեսի վրայ չամիչ կը շարեն ու սառեցնելով կը գործածեն:

3. Գիւղական խոհանոցը. կերակուրներ.

Գիւղացու սեղանի վրայ թէև բաւական թուով տաք կերակուրներ կեղնեն, բայց դոքա արդէն եղած թուից այն դին չեն անցներ, դարեր առաջ եղած ճաշն ու փլաւը այսօր ևս նոյն անփոփոխ կերակուրներն են. առաջադիմութիւն չլինելով՝ բազմազանութիւն ևս չունի գեղջուկ խոհանոցը. ինչպէս ամէն արհեստը նոյնպէս և խոհարարութիւնը կանգ առած է և կը կենայ իւր անշարժութեան մէջ:

Կերակուրները գլխաւորաբար Կաւեղի են քան Կաւի, գիւղացին միս շատ քիչ կը գործածէ և, այդ յայտնի պատճառով, միս տուող ոչխար, կով ու մատակը նորա Կաւեղի են, թան ու թացանի աղբիւրը, իսկ եզն ու գոմէշը՝ Կաւ անասունները:

Կաթնեղէն ու մսեղէնից յետոյ մեծ տեղ կը բռնեն Բանջարեղէն, որոնց պատրաստութեան հետ ծանօթանանք կարգով:

Ձաւաւ և բլղուր.

Կերակուր կազմող նիւթերու մէջ տեղ կը բռնեն նաև ձաւաւբլղուրը: Ձաւարը սպիտկահատ ցորեն է, որ դնկով (տես նկար V.I.) կը ձեռնեն աչնքան՝ որ հատիկները թեփից մերկանան բոլորովին. յետոյ թեփից ջոկելով կը չորացնեն և կը լցեն փեթակները: Իսկ Բլղուր *) խաշած ցորենի ձաւարն է:

*) Բլղուր բառը տաճկերէն է, սորա հայերէն անունն է ըստ Խլաթցոյ՝ Խոթոմ:

Բլղուրը կաղացուի երկանքով (երկանաքար), որ եթէ սովորականից խոշոր աղացուի՝ կը կոչուի «սանեք»:

Ա. Եղեղեն կերակուրներ.

(նիւթերն են ձաւար, բլղուր, ալիւր, իւղ և այլն).

1. Ճմառ.—նոր թխած հացը տաքտաք կը բրդեն և իւղ վրան ածելով լաւ կը ճմռեն ունենալով ամենապարզ կերակուր—ճմառը: Գոփական է կորեկի հացի ճմուռը:

2. Փշա (եղինձ). ջուրը եռացնելով կաւելացնեն աղած բլղուր, որ հետզհետէ կը պնդի և կը դառնայ փշա. փշալի մէջ կ'ածեն ռապ, սիւնա, առնի, կանչար, ժախ, տաւրաշ և այլն, նայելով թէ այս բանջարներէց որ մէկն է աւելացուած, նորա համեմատ և փաւը կը կոչուի՝ ռապնով, սիւնով, առնով, ժախով և այլն:

Փշալի վրայ կ'ածեն կամ զուտ հալած իւղ, կամ «սիւնած», այսինքն՝ ջրով խաշած սոխ և հալած իւղ միասին:

3. Տըշայ.—աղած բլղուրի վրայ տաք կամ սառն ջուր կ'ածեն՝ որ թուռի (թրջուելով կակղանալ), վրան կաւելացնեն մանրած սոխ և ռեհան. ապա կաղամբի թթուած. թուռի առնելով ջուր ջուր կը փաթաթեն և կը դարսեն պտուկի մէջ. եփելուց չետոյ իւղ կամ սոխուած ածելով կուտեն:

4. Ճաշ.—ձաւար աղալով ջրով կեփեն, որովհետեւ առաջ ջրի կը լինի, Բնիստը (ճաշը խառնելու համար չատուկ պատրաստուած մի փայտ) կը խառնեն այնքան ժամանակ՝ մինչև որ պնդի. այս վիճակի մէջ արդէն պատրաստ է, որու վրայ արդար իւղ ածելով կուտեն:

5. Զորթանի ճաշ.—Զորթանը տաք ջրով տորթելով կուռնենան թարմ թանի նման մի հեղուկ, որ ածելով ճաշի վրայ կը դառնայ չորթանի ճաշ. վերջնոյս վրայ ևս կաւելացնեն արդար իւղ և կուտեն:

6. Աշի ճաշ.—Այս կերակուրը ունենալու համար ձաւարի փոխարէն «շիւր» ջրով կեփեն և թնթոցով հարելով կը պնդացնեն, վրան կաւելացնեն իւղ և բոլոր կամ իւր մէկը կամ առանձին իւղ:

7. Ածիլ.—ցորենն ամաններու մէջ թրջելով խոնաւ տեղեր կը պահեն մինչև ծիլ արձակելը, ապա ցորենն ու ծիլերը միասին սանդիլ մէջ ծեծելով ջուրը կը քամեն և այս ջրի վրայ ալիւր աւելացնելով լաւ կեփեն մինչև ալիւր ճաշի նման պնդանալը ու կարմրելը. ածելը բաւական քաղցր և համեղ ուտելիք է, բաց և շուտով կը տատնի (զգուել) ուտողը:

8. Սաֆիլ.—կորեկից պատրաստուած ճաշը կը կոչուի «սաֆիլ». ջրի փոխարէն կաթ կը գործածեն:

9. Բորթանի (ձաւկով և դդմով).—Ճաւիկ (ձակնդեղի կամ բազուկի

թփերը) դժուար խաշելուց յետոյ կը քամեն ու վրան կաւելացնեն զորորով հաճախ և իւր:

10. Եղւ Քաղաւ.— Բազուկը խաշելով կեղւը կը շտէն (պոկել կաշին) և վրան իւր կամ սոխուած ածելով կուենան եղւ Քաղաւը:

(Նիւթերն են իւր և ձու)

11. Ձուայեղ.— Եռացած իւրի մէջ հաւկթի միջուկը եփելով կուենան ձուածեղը:

12. Աւինալ.— Ձուածեղի վրայ երբ սխտոր ու մածուն աւելացնեն՝ կերակուրը կանուանուի աւինալ:

13. Միւլի.— Ջրով խաշած սոխի վրայ երբ ձուածեղ աւելացնեն՝ կուենան միւլի:

14. Ջրվջուր (ձրվջուր), հաւկթի, սունկ և սոխուած միասին եփելով կը կոչեն ջրվջուր:

Բ. Մսեղեն կերակուրներ

14. Մսի Կլաւ.— Եփուած մսի վրայ ձգած փլաւը, որ դարձեալ իւրով կուտուի:

15. Մսի Կոլմա.— Ծեծուած մսով և բլրով փաթած տօլման, որ դարձեալ առանց իւրի չեն ուտեր:

16. Մսի ճաշ.— Վերոգրեալ ճաշը՝ վրան աւելացուած մի:

17. Ջաւալ.— Ձաւարը փոխանակ աղալու՝ կը լաւեն (տես վերև) և սովորական ճաշի նման՝ բաց մէջը միս ձգած՝ եփելով կը պատրաստեն ջուղաբը:

18. Հալի.— Ձաւարը ջրով և մսով առանձին պղնձներով նախ կեփեն, ապա բարկ (շատ վառուած) թուղերը կարաս իջեցնելով եփուած ձաւարն ու միսը մէջը կը լցեն և երկար ժամանակ կարսով կեփեն ու մեծ թնթոցով կը հարեն այնքան, որ զրեթէ միսը կը հալուի և հարիսէն լաւ կը կցի, ապա ճաշի նման իւր ածելով վրան՝ կուտեն:

19. Կուլի.— Աղցած բլրուր, փայտէ կոճի վրայ լաւ ծեծուած մսի հետ խառնելով՝ խմորի նման կը շաղեն, և վրան մանրած սոխ ու ռեհան աւելացնելով՝ փոքրիկ զնդեր կամ մատի նման կուլներ շինելով կեփեն, այս է Կուլի:

20. Բոլի.— Կուլիկը եթէ խոշոր և կլորած շինուի՝ կը կոչուի Բոլի, միայն սորա մէջ կը լցեն Բոլի, կամ ծիրան և կամ նուան հատիկներ:

21. Սոջու.— Անասնոց հալու աղիւնէն մէջ լցելով կուլիկի կամ քուֆթայի նիւթերը՝ ջրխաշ անելով լաւ կեփեն, ոմանք յետոյ եռացած իւրով ևս կը կարմրացնեն:

22. Յիւլի (Եախնի). Այս կերակուրը երկու կերպ կեփուի, 1. կամ

միայն միս՝ որու վրայ կաւելացնեն տաքդեղ, մանրած սոխ և ռեհան, և 2. կամ՝ կաւելացնեն կարտոֆիլ, ծիրան, դդմի ոչալ *) և ալյն։ Այսպէս կը պատրաստուի նաև կողմէնէն, որուն խառնուրդ անուներ կուտան, որ երևի ռուսաց կողմէնէն է և պանդուխտներու միջոցով այս անուներ փոխադրուած է ի Ռուսներէ։

Գ. Զուս մսեղեն.

23. Բալա (խորոված) որու պատրաստութեան ձևը ծանօթ է ամենքին։

24. Թաւայ (տապակի խորոված).—միսը լաւ ծեծելով՝ փոքրիկ գնդիկներ կը շինեն և ալիւրի մէջ թաթախելով՝ եռցուցած իւղով կը տապակեն։

25. Խաչ.—Անասնոց գլուխը և ոտքերը տաք ջրի մէջ թաթախելով մազերը կը լպոկեն, յետոյ կրակի բոցի վրայ բռնելով մնացած մանրիկ մազերը և մազարմատները կը խանձեն և եփելով կուենան խաշը՝ որ առանց սխտորի չուտուեր։

26. Խաթաթ.—Ուլու կամ գառան ողջ մարմինը հանելով՝ փորը կը դատարկեն և մէջը կածեն աղցած բլղուր՝ խառն սոխով և ռեհանով. յետոյ պուտուկի մէջ դնելով՝ բերանը աչնպէս կը ծածկեն, որ չոգին դուրս չելնէ. 5—6 ժամ այդպէս փակուած եփելով կուենան խաթաթայ։

27. Խալլա (խորովու). ոչխարի կամ գառան ողջ մարմինը լաւ մաքրելով ու պատրաստելով՝ նախապէս վառուած թոնդրի մէջ կը կախեն ոտքերից, տակը մի աման կը դնեն, որ հոսող իւղը հաւաքուի. ապա թունդրի բերանը մեծ տաշտով (հողէ) կը ծածկեն և չորս կողմը տլով (հողէ ցելս) կամ թրքով կը ծեփեն. իսկ տաշտի վրայ կը դնեն կլորած տլէ գնդիկ միս. երբ գնդիկը չորացաւ՝ կը նշանակէ որ խորովուն լաւ եփուած է։

28. Խաչաթ.—այս կերակուրը հովիւները կը պատրաստեն աչնպէս. մորթուած անասունի միսը մանրելով կը լցեն նորա փորու մէջ (փորը կը շրջեն որ թրքի հոտը չտայ մսին). տոպրակի նման կը կարեն և գետնի տակ թաղելով՝ վրան զօրաւոր կրակ կը պատրաստեն, միսը հիանալի կերպով կեփուի և համեղ կերակուր կը դառնայ։

29. Խաչալ.—միսը իւր իւղով լաւ կը խարկեն և ամաններ ածելով կը պահեն մինչև ձմռան. այս է Խաչալ։

Դ. Խ մ ո ռ ե ղ ե ն.

30. Բէշէ.—Խմորը հացի նման բանալով տապակի մէջ եռցած իւղով կեփեն. կը կոչուի Բէշէ։

*) Դժուար կաշու առասաններու նման բարակիկ հանելով կը չորացնեն եախնի և ալյն կերակուրներու համար, որ կը կոչուի Բալա կամ Բալալ։

31. Խաւր-շօտի.—Հաւկթի միջուկը ալրով միասին աչնքան կը հարեն որ փրփուրի նման կը դառնայ, յետոյ մաս-մաս առնելով եռ-ցած իւղով կեփեն և կուենան խաւր-շօտին, որ կը նշանակէ Խաւր-շօտի (ընտիր բրդուճ):

32. Ռշա.—Խմորը ոտքերով աչնքան կը շաղախեն որ քարի նման կը պնդի, յետոյ գունդ-գունդ անելով հացի նման կը բանան և առասանի նման թել-թել կը կտրտեն ու չորացնելով կը ձգեն փլաւի մէջ:

Ե. Տապկած մրգեղեններ.

33. Ախլա (խնձորի չիր, չորուկ), Խա (տանձի չիր), չամիչ և ծիրան, (իւրաքանչիւրը առանձին, ի հարկէ), չափաւոր ջրով կը խաշեն և սակաւ ինչ իւղ աւելացնելով կը գործածեն:

Զ. Պասաւուր կերակուրներ.

(Նիւթերն են դարձեալ ձաւար-բլղուրը և իւղի փոխարէն կտաւատի կամ կանփետի ձէթ).

34. Ալու ճփա.—միւսնոյն կերպով կը պատրաստուի ինչպէս որ իւղով ձմուռը, միայն սորա հետ հում սոխ ևս մանրելով կուտեն:

35. Ալու փա.—աղցած բլղուրը սովորական կերպով պատրաստելով՝ վրան կաւելացնեն կաղամբի թթուած թփի մանրուկ, և դեռ եփը չառած ձէթ ևս չափաւոր կաւելացնեն և վերջին եփը տալուց յետոյ կը պատրաստեն սոյն փլաւը:

36. Ալու քոլմ.—սովորական ձաւով պատրաստուած տօլման է, միայն եփելու ատեն ձէթ (չտաւատի) կաւելացուի:

37. Առ և հարիսայ.—գատիկ աւուր նման պատրաստելով այս կերակուրները՝ կանփետի ձէթի հետ *) ըուպ խառնելով իւղի նման կաճեն վրանին և կը գործածեն:

38. Արաբ.—նոյն ջուղաբը, միայն եփելու ատեն կտաւատի ձէթ ևս կաւելացնեն:

39. Ալյուր (պաս օրուայ).—աղցած բլղուրը կանփետի կաթով կեփեն և վրան կաւելացնեն սոխ, տաքդեղ, ուէհան, և չափաւոր ծիրան կամ չամիչ, վերջը կաւելացնեն սոցա վրայ և կանփետի ձէթը ու նորից եփ կուտան. ապա սառեցնելով կը գործածեն:

40. Շուրվա **).—աղցած բլղուր պարզ ջրով կեփեն և վրան կա-

*) Կանփետի ձէթը աչապէս կը հանեն.—Կանփետը բովելով սանդի մէջ կը ձեծեն և վրան տաք ջուր ածելով ձեռքերով կը տրորեն և նախ կանանչ գոյնով ձէթը կարտագրեն, յետոյ ջրի քանակութիւնը աւելացնելով նորից կը տրորեն և կունենան սպիտակ գոյնով հիւթ մի՛ որ քիւ կանուանեն:

**) Արաբ տաճկական ջրբառի փոփոխուած ձևն է. սորա հայերէնը ըստ խաթցոց է Վըրվի:

ւելացնեն՝ երբեմն ոսպ (ոսպով շուրվա=ոսպնապուր) երբեմն միացն
ու ու տաքդեղ և այլն: Միացն պարզ ջրով և բլղրով պատրաստուածը
կը կոչուի «նժուռ» շարվա:

41. Փշուռ.—ոսպ միացն ջրով եփելով՝ վրան կաւելացնեն խմո-
քի գնդիկներ և մանրած տաքդեղ:

42. Քրփի.—Թթուած կաղամբի թփերու մանրուկը լաւ կեփեն
աղցած բլղրով միասին և, վրան կաւելացնեն կանփետի ձէթ կամ կա-
թը ու կուռնենան «քշիլ»:

43. Մշու.—բազուկը (ճակնդեղ) կամ դդումը մանրելով՝ ոսպով,
սոխով և տաքդեղով միասին կեփեն և կուռնենան «շշու»:

44. Զրիւռ.—Սպիտուկ բանջարը պարզ ջրով և սակաւ ինչ ոս-
պով եփելով՝ վրան կաւելացնեն սխտոր ջուր և կուռնենան ջրխաշը:

45. Աւելուռ.—Այս բանջարը խաշելով լաւ կը քամեն և սխտոր
աւելացնելով կը գործածեն:

Է. Թացանից պատրաստուած կերակուրներ.

46. Դալ.—նոր ծնած անասնոց առաջին կաթը՝ կամ խիժը, կե-
փեն որ կը պնդի և կը դառնայ մածուկի նման՝ բաց ճակճակած:
Դալը առհասարակ ըուպով կամ մեղրով կուտուի:

47. Կալնով շարվա.—Հասարակ՝ շուրվայի նման կեփուի և նիւ-
թերն են կաթ ու բլղուր՝ կամ վերջինս չգտնուած ժամանակ, բրինձ:

48. Աղուր (թանապուր, սպաս). Թանը կեփեն և կսկսեն շարու-
նակ խառնել. և որպէսզի չկտրի՝ հաւկթի միջուկ և ալիւր, խիւս շի-
նելով կաւելացնեն թանի վրայ. այս խիւսը կը կոչուի «նիւռ». ապա
կաւելացնեն սունած ձաւար և զանազան բանջարներ, —ձաւիկ, դդում,
կաքուղիկ, ճնեքեկ, գնձիկ և այլն:

49. Քաշաշ.—ոսպը նախ ջրով լաւ կը խաշեն. ջուրը քամելով՝
միացն ոսպի վրայ կածեն բաւականաչափ թան և, նորից կսկսեն եփել,
յետոյ հաց բրդելով մէջը կը գործածեն:

Բոլոր կերակուրները ընդհանուր անուկով կը կոչուեն «շա»:

Ը. Աղցան, քուփ ու քրու եւ բոլած.

50. Աղցանի համար ամենագործածական բանջարներն են՝ կալուռ,
թափ, սիւղեղ, երնճակիկ, որոնց որձաները մաքրելով ամաններու մէջ կը
դարսեն և վրան կաւելացնեն Քաշի (խմորի մացեա) և իբրեւ համե-
մունք՝ սոխ, սխտորուկ և այլն ու տաք ջրով միասին:

Թ ք ու լ.

51. Գարնային բանջարներից թթուի նիւթ կը մատակարարեն
կալուռը, շաղճիկը և այլն, ամուսն՝ Բալի ճուրիլ, Բաւուլը, չճեքիլ փոքր, իսկ
ձմեռը՝ առհասարակ չաղճիկ:

Թթու բուսելու կերպը այս է. նիւթը (վերոգրեալ բանջարները) կը մանրեն և կը լցեն կարասներու մէջ. յետոյ վրան կածեն տաք ջուր, իբրև համեմունք՝ աղաչ, մանրած սոխ և ռեհան: Միայն ձմերկի փոքրերը չեն մանրեր, որու թթուն կանուանեն աչճի (ձմերկի փոքրը կը կոչուի պլէճ) թթու, բազուկը խոշոր կտորներով թթու կը բռնեն և, սորա թթուն էլ կը կոչեն Խաւարի, որ գինու նման կարմիր կը լինի:

52. Բուսած. — կաղամբի գլուխները համարեա 2—3 կտորներու բաժնելով՝ ամանի մէջ կը դարսեն և վրան կաւելացնեն նախապէս թթուեցուցած տաքդեղ և իւր թթու ջուրը, «ն», «էն» և այլն:

Բուսածքը շատ ընտիր և զօրաւոր կը լինի՝ երբ կաղամբի վրայ կաւելացնեն՝ առէչ, Խաւար և Բուսի, որոնք՝ մանաւանդ վերջինս, գինու գոյն և զօրութիւն կուտան բուսածքին:

Կերակուր ուտելու ձեւը. — փայտէ կլորակ և մեծ սեղանը կամ բունեկը կը դնեն առէչ (յատակի) վրայ, վրան անհաշիւ սպիտակ ծաղիկ լոշերը կը փռեն և մեծ Բալթիկ լանգառով և այլն, միայն մէկ տեսակ կերակուր (օրինակ ճաշ, փլաւ, տօլմա և այլն) կուգայ մէջ տեղը, ու 1—10 ձեռքեր կերթան ու զան մէկ ամանի մէջ:

Այր ու կին միասին ճաշել չգիտեն. նախ՝ այր մարդիկ ճաշելով դուրս կերթան. ապա նոյն կերպ կը հաւաքուին ճիւղ ու երեխայ, աղջիկ ու հարս, կին ու տանտիկին և կսկսեն ճաշել:

II. Ա Ն ա ս ն ա բ ու ծ ու թ ի լ ն.

Հետանի կենդանիները, բացի իրենց տուած օգուտներէից, գիւղացու աշխատութեան անբաժան ընկերներն են, նոցա գոյութիւնը անհրաժեշտ է, ուստի և ժողովուրդը կը հետևի անասնաբուծութեան:

Եղած անասուններէից թուով աւելի շատ կը պահուի ոչխարը. այժմ ժողովուրդը աղքատնալով անասնոց թիւն ևս սկսած է պակասիլ, օր. 20—30 տարի առաջ, Բուլանլիսայ առաջնակարգ տներու համար կը պատմուի, որ իւրաքանչիւրը 1000—1500 գլուխ ոչխար կը պահեր. այժմ ամենաաղքատը 5—10 և ամենահարուստը 200—300:

Աւելի մեծ քանակութեամբ ոչխար կը պահեն քուրդերը՝ քան հայերը: Մնացած լծան տաւարները այնքան կը պահուին, որքան որ պէտք զգացուի: Տեսանք՝ որ կանոնաւոր լուծք մի լծելու համար հարկաւոր է առնուազն 2 եգ և 2 գոմէշ. միջին դասակարգի հարուստները կունենան 8—10 եգ և նոյնքան գոմէշ, առաջնակարգ տները 15—20 եգ և այնքան էլ գոմէշէն, որոնցով մինչև 3—4 լուծք կը լծուի և երբեմն աւելի մնացածները փոփոխակի կը գործածուեն, որոնք կը կոչուին Գոմէշ Գոմէշ:

Լծան տաւարներից աւելի կամ պակաս կը պահուին նաև չբռնեալ, — իւր, մարտի և, բարձրանալէ՝ եւ, Բարձրանալէն թիւը կը լրացնեն նաև երեւել, որոնցով թէ սեփական և թէ վարձով, արմտիք կը փոխադրեն քաղաքները, օրինակ Բուլանքից մինչև Բաղէշ կամ Մուշ, մէկ քելայ (4½ պուտ) ցորենի համար կառնեն 8—10 ղուրուշ, կարաւանի 2½ օրուայ ճանապարհի համար:

Սակաւ թուով ձիեր ևս կը պահուեն հեծնելու և, երբեմն աւելին ծախելու նպատակով, իսկ ջորի պատրաստելը քիչ անգամ կը պատահի: Ոչխարաց նման ձի կը պահեն աւելի թուով՝ քրդերը:

Ձմռան անասնոց կը յատկացուին առանձին շինութիւններ. փռն ոչխարաց՝ և ակոռը (թաւլայ) միւս չորքոտանիներու համար: Վերջիններս նոյնպէս ջոկ ջոկ ակոռներ կունենան, օրինակ, գոմէշները (լծան) կը պահուեն փռնոց կոչուած ակոռներու մէջ, ուր իւրաքանչիւրը մէկ փռն մէջ (տես գիւղական շինութիւնները — բնակարան), առանձին կապով կը կապուի մսուրի փայտին, փայտէ ճաշերով կը ջուր կը լցուն կապուած միւս անասուններից (նոյն կերպ փակեցով և ճաղերով շրջապատուած) տակը թանձր փայտէ կը լցուն և առանձին ակոռներով կը կերակրուին բոլորը միասին. օրինակ՝ յարդի հետ՝ խաշած գարի և քուշնայ. կտաւատի չորս (կամ քրդերէն քուսպ) խոտ, առուցտ և այլն:

Միւս սևատաւարները — մատակներն ևս — թէև կարգով կը կապուեն մսուրներու վրայ, բայց մէկ փակի մէջ 1—2 հատ միասին: Որքան որ երկրի ձմեռը տևէ, խեղճ անասունները բոլորովին բանտարկուած կը մնան ակոռներու մէջ. 24 ժամուայ մէջ կը կերակրուեն ու կը ջրուեն երկու անգամ, — ի՞նչ օրէն և ի՞նչ փռնէն. բայց ունենորները՝ երեկոները թեթև փռնէն ևս կաւելացնեն *) Լծան տաւարներուն Գոմէշէնները շաբաթ 2—3 անգամ կը լուացուին ջրհորներու առաջ և, ամիսը 1—2 անգամ կտաւատի ձէթ կը քսեն ոջիւները ջնջելու համար, գոմէշէններու պահպանութեան համար ամենալաւ միջոցը լուանալը և ձիթելը կը համարեն. դորա համար, կասեն. գմշուն հարցուցին թէ քանի տարի կապրիս. ասաց. Ջուրն ու ձէթը գիտեն. այսինքն ջուրն ու ձէթը, որքան շատ՝ այնքան ևս երկարակեաց կը լինիմ:

Սևատաւարներու ոջիւները ջնջելու համար՝ փռնով կը քերեն,

*) Բոլորովին առանձին խնամքով և հոգատարութեամբ կը պահպանուին Բուլանքը (ցուլ, անկուրտ գոմէշները). իւրաքանչիւր տուն իւր սիրելի բուլան ունի, որ բացի սովորական կեր ու դարմանից, քիչիչ ու փռն ևս կուտան, ձիթով խմոր հաց կը կերցնեն, օրական 1—2 անգամ կը լուանան և այլն:

նաւթ կը քսեն և երբեմն, ինչպէս կոչուած դառն փուշ-խոտը կը կերցնեն, որ դառնացնելով անասնոց միտ և արիւնը՝ ոջիւնները իրենք իրենց վայր կընկնան: Բայց այս միջոցները այնքան թույլ են, որ սեւատաւարի ոջիւն (գենա) մեծ թուով զոհեր կը տանէ:

Մեծ խնամք կը տանեն նաև տաւարներու տակը մաքուր պահելու, դորա համար 24 ժամուայ մէջ 5—6 անգամ թրիքը կաւելեն և թրքնոցներու մէջ հաւաքելով դուրս կը տանեն և կալերու մէջ կը հաւաքեն կամ կը պարզեն վառելիքի համար:

Տարբեր է ոչխարաց խնամքը: Ձմեռնային արևադարձից առաջ, երբ արեւը չի տեսնուիր, 24 ժամուայ մէջ 5—6 անգամ (կեր) կուտեն (փոփոխակի չարգ և խոտ) և մէկ շաբաթուայ մէջ 2—3 անգամ կը ջրուեն, կը պատմեն՝ թէ քրդերը, որոնք աւելի հմուտ ոչխարաբոյծ կը համարուեն, ամիսը 2—3 անգամ ջուր կուտան ոչխարներուն:

Օրերը երկարանալով՝ օրական (24 ժամուայ մէջ) երկու անգամ չի դարմանեն և նոյն կերպ ևս կը ջրեն: Ոչխարները իրենց կերը կը զգայելեն դուրսը, ձիան վրայ, որոնց կայանը կը կոչուի (քրդ.) ԳՐԻՆԻՆ, իսկ ներսը, գոմերու մէջ, առանց կապ ու մտուրի խառն ի խուռն կը նստեն, որոնց ԳՐԻՆԻՆ նմանապէս դուրս չտարուիր, այլ օրական 1—2 անգամ չոր փայեն ցանելով կը ցամքեցնեն, որով սոցայ թրեքը դիզուելով և կոխոտելուց ամրանալով կը մնայ մինչև գարուն որ վառելիքի համար կը կտրատեն և կը չորացնեն:

Ժառանգականութեան օրէնքները ժողովրդին յայտ լինելով, կենդանեաց սեռը ազնուացնելու դրութիւնն ևս ծանօթ է, բայց բոլոր անասուններու համար չայտնի եղած միջոցները չեն գործադրեր, միայն առանձին նկատողութեան կառնուեն ոչխարներն ու ձիերը, որոնց սերունդը ազնուացնելու համար ընտիր արուներ (սերմացու) կը պահպանեն:

Այս մասին դարձեալ առաջին քապը արած են Քրդերը, որոնց ՄԱՐԻՆԻ, ՍԱՀԻՆԻ, ՔԱՅԻ և այլն ցեղի ձիերը խիստ նշանաւոր են իրենց գեղեցկութեան և արագընթացութեան կողմից, և որոնց ԿԱԿԷՆ—ՆԵՐԺՈՅՆԵՐ ու անխառն սերնդեան պահպանման գրաւոր վկայականները դարաւոր պատկառելի հնութիւն կը կրեն վրանին:

Մեծ զգուշութեամբ կը պահպանուեն մատակ ձիերը, իսկ նախիրը թողնուածներուն ամօթ ոչքը ԽԵՏ (երկաթէ կամ մագէ օղակներ) կանցկացնեն, որ անագնիւ ձիերը չկարողանան մերձենալ:

Ոչխարաց արուները նոյնպէս չունին—չուլիս ամիսներից սկսած առանձին կը պահուեն և աշնանէ 40 օր անցնելուց յետոյ արձակ

կը թողնուին էգերու մէջ (քրդերը աւելի ուշ կը թողնեն). երբ ոչ-խարաց ծնունդը կսկսի ԲԵՅ մայրերու կաթը բոլորովին կը չատկացուի գառնակներուն. որոնք մի քանի շաբաթից յետոյ, բացի կաթից, կը կերակրուեն մանր խոտով, շիւշ (ալիւր և ջուր) և կտաւատի կոպտոնով (քուսպ). մինչև որ գարունը բացուի, բնութիւնը «արեւով շապիկ հագնի, և մարդ ու անասուն միասին թափուեն դար ու դաշտը:

Անասնոց իբրև արօտատեղի իւրաքանչիւր գիւղի շրջակայքը և լեռներու կողմերը, թողնուած են ընդարձակ գետիկներ (մէրա — արօտատեղի): Այս արօտատեղիները Քուրդը կը խփէ իւր ԿՈՒ (վրան) և հայն կը կանգնեցնէ իւր ԳՈՒ, մինչ բնութիւնը դեռ դալար է, անասունները ճարակ կը գտնեն լեռներու վրայ, իսկ ամառը, որովհետև լեռներու արօտը կը չորանայ, կիջնեն դաշտերն ու մարգաստանները, որ ժամանակ արդէն, գոնէ հայու գոմը կը վերջանայ, երկրագործական զբաղմունքը շատնալու համար:

Գիւղական համայնքի շահը և զբաղմունքի պէսպէսութիւնը կստիպեն գիւղացիները, անասունները խմբովին արածեցնել և պահպանել (ամառները) վարձած մարդոց հսկողութեան ներքեւ: Իւրաքանչիւր տեսակի, կամ մի քանի տեսակը միասին, անասունները ջուր խումբ կազմելով, այդ կազմակերպութեան համեմատ ևս, կով, ձի, եզ, էշ և ալլն առանձին խմբով կը պահպանուեն ԿՈՒ անունով: Սորա պահպանն ևս կը կոչուի ԿՈՒՄՈՒ, որ իւրաքանչիւր տաւարին կստանայ $\frac{2}{3}$ արքունի կօտ ցորեն (24 ֆունտ) և օրական մէկ հաց տան գլուխ:

Մատղաշ ձագ (գոմշու) և հորթերն ևս ջուր կը խնամուեն ԿՈՒՄՈՒ հսկողութեան ներքեւ, որ իւրաքանչիւր հորթին կստանայ վարձ $\frac{1}{3}$ արքունի կօտ ցորեն (12 ֆունտ) և տան գլուխ օրական մէկ հաց: Աիւղ (հօտ) և սորա կազմակերպութեան օրէնքները:

Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ կը լինի 1—6 ձիւղ. սովորաբար ձիւղը պէտք է 1000 գլուխ ոչխար ունենայ, բայց այժմ 5—600-ից աւելի չէ: Աիւղը կը կազմէ գլխաւորաբար գիւղի ռէսը կամ շատ ոչ-խարատէրը, որու անունով և կը կոչուի Թորոսի կամ Կիրակոսի ձիւղ, միանգամայն և՛ ձիւղ կազմողը կասուի ճղգլուխ կամ (քրդ.) ԿՈՒՄՈՒ երկրորդական կարգի ոչխարատէրը, Եւ, երրորդականը, Եւ-ԿՈՒ կամ (քրդ.) ԵՅԵՅ, մնացած ոչխարատէրերը առհասարակ, (քրդ.) ԵՅ, որոնցից ամենաքիչ ոչխար ունեցողը բերատեղին նստելու կարգին համեմատ կը կոչուի ԿՈՒ:

Գարնան սկզբներից մինչև համբարձումը ոչխարները թէև դուրս կը մնան գիշերով, բայց ցերեկով կը բերուին գիւղը և իւրաքանչիւրի

ոչխարը իւր դուռն անաջ կը կթուի. կթելուց յետոյ կը տանեն արօտի և մանածելու գիւղի մօտերը. այս թեթեւ պտոյտը և արօտիկը կը կոչուի *ալիւն*:

Ալիւն հաւելը.—Ալիւն հանել կը նշանակէ գառները և ոչխարները ջուկ ջուկ խմբերու բաժնել և ցերեկով ալ ևս գիւղը չբերել. ալ դաշտը յարմար դրքով տեղերը կաշան որոշել, ուր ոչխարատէր կանայք բղիկ և կթոց շալակած կերթան կթելու ոչխարները. այս կաշանը կը կոչուի *բէր* կամ *բէրաբէր* (բրդ.) և կթող կինը *բէրաբէր*:

Բէրւորները փողանաձև կը նստեն այսպէս. մէկ կողմի գլուխը կը նստի ճղգլուխը կամ սարջօլը, սորա անմիջապէս կողքին՝ լաւ. թեւից յետոյ, այսինքն երրորդ տեղը, թեւտակը կամ բնջօլը, և միւս ջօլերն ըստ կարգին մինչև ամենավերջին *դաւիլ*: Միւս կողմի գլուխը կը նստի լաւից մէկը, ապա լաւից և այլն մինչև սորա *դաւիլ*. Նստելու այս ձևը պաշտօնական է և մէկ մէկի տեղը նստելու իրաւունք չունի:

Ոչխարը փողանաձև նստող բէրւորներու միջովը կանցնի մէկ մէկ և իւրաքանչիւր ոչխարատէրը իւր ոչխարը ճանչնալով *) կը բռնէ կթելու համար:

Մինչև ճիւղի ելնելը հովիւը կը կերակրուի *ճփլիւ* հաշուով, բայց գիշերուայ համար ջօլերից կստանայ լօրական 2—3 հաց. երբ ճիւղը ելնէ ճղգլուխը կամ սարջօլը պարտաւոր է տալ 1 թաղիք, մէկ էշ (հովուի հացը և ծանրութիւնքը կրելու համար), օրական 8 հաց. 1 բղղիկ մածուն և 1 աման զատ տալ հովին. թեւ՝ օրական չորս հաց 1 բղղիկ մածուն, 1 աման զատ. միւս ջեղը 4—5 օր անգամ մի մէկ մէկ աման զատ և օրական 2—3 հաց:

Հովիւը կունենայ և մի օգնական որ (բրդ.) կը կոչուի *դաւիլ* (ոչխարը ետեից բշտող), որ հովուի հաշուով կը վարձուի և կը կերակրուի. սովորաբար ճղին կստանայ 6—7 գառ և ծառայութեան միջոցը կսկսի ճիւղ հանելու օրից մինչև գառ կնտոցը (ասրակտուր):

Հովիւը վարձ կստանայ 20 ոչխարին մէկ գառ.

10 ոչխարին մէկ բուրդ $\frac{1}{3}$ արբունի կօտցորեն, 1 զոյգ տրեխ: Գառնարածի պահպանութիւնը և վարձը նոյն են ինչ որ հովին:

Ընտանի կենդանեաց անունները և տեսակները, սեռի և հասակի համեմատ.

Արվի ծնած արուն՝ կամ էգը, նախ կը կոչուի *հոլիլ*, (հորթ), մէկ տարեկան հասակից սկսած էգը կը կոչուի *հոլիլ*, յետոյ երբեք իսկ արուն՝

*) Ոչխարները կը ճանչցուեն *հոլիլ*. Աւագ հինգշաբթի օրը ամէն ոչխարատէր իւր գառնուկներու ականջները որոշ ձևերով կամ կը կտրէ կամ հրաշէկ երկաթով կը խարէ:

հաշիւնքն և ապա աշխատեալ (արջառն). սերմացուի համար չկտրուած աջառն՝ բոլորս (ցուլ), եթէ բուդուր լաւ կուրտ չառնէ, կը կոչուի (բրդ.) տրուխըզ (անկուրտ կամ կիսակուրտ), կրտուելուց զկնի՝ ել:

Մատակի ծնած արուն՝ կամ էգը, կը կոչուի չոք, յետոյ էգը կանուանուի աւրէն. սերմացուի համար չկտրուած որձ ձագը կը կոչուի բուլ (ցուլ) և կրտուելուց յետոյ՝ քոթ:

Ոչխարի ծնած արուն՝ կամ էգը կանուանուի գաւ. երկու տարեկան որձ գառը՝ (բրդ.) չաւա (որոճ), յետոյ՝ (բրդ.) հոգը, սերմացուի համար չկտրուած հոգը՝ իւլ իւլ: Պողոթնութեան հասակն ունեցող էգ ոչխարը կը կոչուի (տաճ.) շիւն, ծնելուց յետոյ՝ հոգ (բրդ. երէն՝ ի):

Այծի ծնած արուն կամ էգը՝ կը կոչուի աւլ, երկու տարեկան էգ ուլը՝ (բրդ.) քաշի (ալոշ). որձը (բրդ.) հաւուր. սերմացուի համար չկտրուած հաւուրը՝ (տաճ. կերէն) լաւ (նոխազ, քօշ)՝ կրտուածը (բրդ.) չիւն:

Իշու և ձիւ ծնած արուն, կամ էգը, չաւա:

Նոր դուրս եկած հաւու էգը, չաւա, արուն, նախ ճարչ և ապա ճիւղ (աքաղաղ). դարցած հաւ ու ճիւղը միասին ճիւղ:

Երկնջը երբ վաղաժամ ցուլ գայ և ծնի կը կոչուի չոք, վաղաժամ ծնածը՝ (ծննդեան օրերը չլրացած) չի չոք, այսպէս և բոլոր անասնոց նաև կանանց վաղաժամ ծնունդը: Սովորական ժամանակին ծնող երկնջը նախ կը կոչուի աւլ ծիւն, յետոյ՝ իւլ:

Աւարիկը ծնելուց յետոյ նախ աւլ ծիւն կամ չոք ապա հոգ: ամուլ կով կամ մատակը կանուանուի երէհ:

Նոր ծնած ոչխարը կը կոչուի շիւն, յետոյ հոգ. նորածին քաշիքը դարձեալ քաշիք, ապա էծ (այծ):

Թուխս նստող հաւը կը կոչուի չոք-չոք. կճեպը խիստ փափուկ հաւ-կիթը կը կոչուի լաւիւր: և ամենափոքր հաւկիթը՝ չոք աւլ (աւաջինը այսպէս ասած, անժամանակ ծնունդ. և երկրորդը՝ գաճաճը ձուլ):

Կով, մատակ, ոչխար, էծ և ձիւ կը ծնեն, էշը՝ (բրդ.) կը լիւնէ, գայլ, արջ, շուշ, սողուն և այլ կը ցոլեն. կամ կը ցոլեն, հաւը հաւիւն չոք և չոք չի հոգ: (Միայն կինը չի հոգ:):

Կով, եգ, երկնջ և աջառն միասին կը կոչուին աւառաւար. գոմէշ, մատակ, ձագ և աւարիկը մէկէն հոգ: էշ ու ձիւ՝ հոգ օլոք. հաւն իւր ձագերովը և աքաղաղովը միասին՝ հոգ-ճիւղ:

Վզին օղակաձև սպիտակ գլխով ունեցող գոմէշը կը կոչուի քոշ (օղակաւոր), ճակատին փոքր փունջ մի ճերմակ մազ ունեցողը, հոգ: Նոյն ձև մուսիկ եզը հոգ (նալ-պալտ), երբ նալը շատ մեծ է՝ (բրդ.) բաշտ: Ոտքերը, մինչև ծնկները, շէկ մազերով և դեղին կճղակներով եզ կամ գոմէշը կանուանուի չոք, խատուտիկ կամ պիտակ ունեցող աչքերով եզ կամ գոմէշը կը կոչուի չոք, ուղղաձև կոտոշներ ունեցող գոմէշը աւլ և եզը չիւն:

1. Փշուլ—ձիւ, իշու, ջորու և ուղտի կուն կանուանուի փշուլ.
2. Պաւլ (փթիլ)—ոչխարի և այծի կղկղանքը:
3. Թիւն—գաշտը ցրիւ ընկած թրիք.
4. Կոթ—գոմշու մէկ անգամ թրքածը որ կտրուած կը չորանայ:
5. Տալ—պտրուկի հաւաքսը, որ գոմերու մէջ թանձրանալով

կը կտրատուի և կը չորացուի վառելիքի համար. տարթը փայտի չափ զօրաւոր վառելիք է:

6. Պահ (բասմա (տաճ.)=կրխուած. կալերու մէջ հաւաքած և քառակուսի կտրատած չոր թրիք, որու ամեն մէկ կտորը կը կոչուի գահ:

7. Աւար—ձեռքով շինուած թրիք:

8. Արփաղ կամ Խոչիկ—աթարի մէկ տեսակը, որու մէկ կողմը թռչնոյ գլխու նման բարձր կը լինի (աթար բաղէ?)

Հնդհանուր անունով բոլոր չորացած թրիքները կը կոչուին Դահ: Թռչնոց կղկղանքը կը կոչուի Ծեղ, որից ժողովուրդը չգիտէ օգտուել:

Քրդաց զբաղմունքներն են 1) Խառնաբաշտ-ըն, 2) Բեջերու-ըն (տաւարի վաճառական). 3) Երկրագործութիւն. 4) Հովուութիւն. 5) մշակութիւն:

Թուրք Քուրդը միմիայն թէջերութիւն կանէ, Աշերը՝ թէջերութիւն, երկրագործութիւն և կորմանգն՝ երկրագործութիւն, հովուութիւն ու մշակութիւն:

Վաճառականութեան կենդրոնները.

Բուլանըխ և շրջակայ գաւառներու վաճառականութեան միակ կենդրոնն է Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաքը: Բաղէշից յետոյ, երկրորդ կենդրոնը Մուշն է: Բայց որովհետեւ Մուշ քաղաքը առևտրական հրապարակի վրայ Բաղէշից շատ յետ ընկած է և մինչև անգամ իւր շրջակայ գիւղօրէից բաւականութիւն տալ կարող չէ, հետևաբար և Բուլանըխից սակաւ անգամ կը դիմէ Մուշ, և միայն այն պարագային, երբ ցորեն, գարի, կաշի և այլն աւելի նպաստաւոր գներով կարելի կը լինի ծախել:

Վերոգրեալ քաղաքներից յետոյ, երրորդ տեղը տալու է գաւառիս կառավարութեան կենդրոնավայր Կոֆ գիւղին, ուր 30-35-ի չափ խանութներ կան (դարձեալ քաղաքացոց ձեռքը) և քաղաքներից այդ տեղ փոխադրուած ապրանք, մրգեղէն և այլն թանկ գնով կը վաճառուեն գիւղացոց վրայ:

Գիւղեր ներմուծուած ամէն կարգի ապրանքները (բացի կերպասներից և ասուի կտորներից) գրեթէ միայն ցորենով կը փոխանակուեն. մրգեղէնը մանաւանդ նահապետական դրութեամբ, նայելով ցորենի արժէքին, Բուլանը (հաւասար) Երևան, Երեւան և մինչև իսկ չորս ցորեն կը տրուի և փոխարէնը միրգ կառնուի:

Ընդհանուր գալուստի 52 մեծ ու փոքր քրդաբնակ և հայաբնակ
գիւղերը կը վճարեն արքունի գանձարանին՝ տարեկան

Հողային և կալուածական տուրք	183,050	ղուրուշ.
Զինուորական տուրք (միայն Հայերը)	386,190	>
Չահու (Թէմէ Թօաթ. գիւղի) տուրք.	15,573	>
Հանրային կրթութեան նպաստ (մէարիֆ)	1,435	>
Գումարը	586,248	

Աւելացնենք սորա վրայ կապալով տրուած տա-
սանորդի գումարը՝ 653,160 զուրուշը նաև 10
ղուրուշ հաշուելով 2240 քիլ ցորենի գինը՝ կունե-
նանք 653,160+22400 *) 675,560 զուրուշ

Ընդհանուր գումարն է՝ 1,261,808 >

Այս հաշուի մէջ չէ գալուստի աղնամը (ոչխարաց տուրքը) որով
ճիշդ թիւը չկարողացանք ձեռք բերել:

*) Գիւղերը կը ծախուի: Կապալառուներու (միւլթէզլիմ) վրայ թէ ցորե-
նով և թէ դրամով, օրինակ այս տարուայ աշարի վերագրեալ գնի վրայ աւե-
լացուած է նաև 2240 քիլ (ղրիւ Պօլսուլ=1 պուտ 32 ֆունտ) ցորենով:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Ա. ԽՕՍՔ ԱՌՆԵԼ

Երբ Մրտօն իմացաւ որ իւր տղան ծնած է Կարոյի աղջրկայ վրայ, և «երկու ոտքը մէկ սօլ դրած» (վճռած է) անպատճառ այդ աղջիկը պիտի առնէ, տղային հայր և մայրը առանձնանալով կը խորհրդակցին:

«Կնիկ, ինչ կըսես, էդ տղէն կաներէ հալլա-մալլա (անպատճառ) զէդ աղջիկ կուզէ, ըսեր է՝ օր զիսի իմ պապ չկարգէ, կը թողիմ երթամ Թիֆլիս, Ստանբօլ, աշխարքէ աշխարք. կառնիմ զիմ գլուխ՝ կը կորիմ, իմն օր կայ՝ էդ աղջիկն է, չկայ՝ էդ աղջիկն է, օր էդի չեղնի, ես աստուր չըմ մտնայ, ինչ կըսես, կնիկ, իմալ էնինք»:

—Քան մարդ, ապա ես գինամ, ուր (աղջկայ) պապուն ու մամուն (ծնողաց) աստուածութեն խսուր (սլակասութիւն) չըտուեր է, աղջիկ, կըսին, ժիր ու հօրորդի է. էրող դարձող է (դործունեայ) օջախաղայ է (օջախի որդի). խօրօտկութենին, զաթի (արդէն) իսկի խսուր չկայ, ուր մամու պէս քուլֆաթ (կին, ընտանիք) ներքեւ արեգական չճարուի. ըսած է՝ «տես զմամ՝ զաղջիկն առ». դու լէ գնա ուզէ, իմալ օր Աստուած հալ էրեր է (սիրեր է, կամեցեր է), էն հըմալ կեղնի:

Մարդ ու կինը երբ զիրար համոզեցին, կը կանչեն տանու քահանան, մէկ երկու մերձաւոր բարեկամ և կուղարկեն աղջկայ հօր տունը. մինչ սոքա ճանապարհ կընկնեն, տանեցիք մի հատ «հալ» ու շէրէֆ միասին կը կապեն «ի-հալ» ի վէր, որ երթացողները դատարկ յետ չդառնան, գործերնին աջող լինի:

Երթացողները որոնք կը կոչուեն տեղական բարբառով

«Ինչո՞ւ» (ուզող, խնդրող) սովորաբար երեկոյեան, ուշ ժամանակ կը ներկայանան ապագայ խնամուն:

«Բար՛ իրկուն» խօսքը կը լինի ուզենկաններու առաջաբանը:

— Աստծու բարին, իմ գլխուն յերեսին եկաք, կը պատասխանէ ապագայ խնամին. և դառնալով տանեցոց կը հրամայէ շուտով ջուլ հանել (թաղիք, անկողին փռել), աթոռ և զմբել պատրաստել:

Աղջկայ Հայրը, — Թաթա (նորից) բարի էք եկի, իմ գլխուն՝ յերեսին, խէր եղնի (բարի լինի), դուք եղա վախտ յօղա՛ (այստեղ), էդ իմալ Հանպտու (Հանդիպել):

Ուզենկանք. — Աստծու բարին քեզի, փառք Աստծու՝ իւր է. ըշտէ (աՀա) հաւըր (պատրաստ) տես. քու սէրն է զմզի բերի յօղա. խնդիրք մ՛ ունինք քըզնէ. քու օջըխէն մարդութենի ումուջախ (յոյս) ունինք (մարդութենի ումուջախ ունենալը կը նշանակէ աղջիկ ուզել և բարեկամ (մարդ) դառնալ միմեանց):

Աղջ. Հ. — Բարի էք էկի, Հաղար բարի, ձեւ խնդիրք վըր իմ գլխուն ու յերեսին, ամա (բայց) ես ի՞նչ գիտամ ո՞ն (ով) է, ո՞ն չէ, վին (ում, որուն) է, վին չէ, (թէեւ գիտէ ում Համար որ պիտի ուզեն իւր աղջիկը, բայց ինչպէս կասէ գիւղացին, զինք չը տեսէ):

Ուզենկանք, — Ըշտէ, եկերենք խնդիրք կէսնք օր դու դքու աղջիկ տաս Մրտոյի տղին:

Աղջ. Հ. — Աղջիկ մ՛ է, խօ մեծ բան մէ չէ. Էսպէ մէ, կը թալիմ վըր ձեր ձեռաց (ինչպէս մի թաշկինակ, որ մէկին նուիրած ժամանակ, ձեռքի վրայ կը ձգեն): Ամա, աղբէր մենք լէ տան ու տեղի տէր ինք, կնիկ ու ճիծ ունինք, աղբէր ու տղայ ունինք, մենք զիրար տեսնանք, Հաբցունք, լիմնանք (իմանալ) ընդրա (նոցա) կամք լէ ի՞նչ է, ձըզի սաղ ջուՀապ (պատասխան) մէ կիտանք:

Ուզենկանները այդ օրը թէեւ դատարկ կը դառնան, բայց աղջկայ Հօր ասելը թէ (աղջիկը) Էսպէ մ՛ է չէ չէ չէ չէ այդ արդէն կողմնակի խօսք մտնել է:

Բ. ՏՆՏԵԱ ԵՐՔԱԼ: Եթէ խնամացունենրն տարբեր ցեղերից են, իմանալու համար աղջիկ ուզողի տան «աւաթ» (սարքը), կարողութիւնը, անասնոց քանակութիւնը, խնամացուի ծագումը, ինչ տեսակի մարդ լինելը, և այլն. աղջկայ տան կողմից ծածուկ մէկը կուղարկեն լրտեսի ձեռով վերոգրեալ հարկեր բաները քննելու, որ կը կոչուի «ստե» երևալ: Թող տնտես երթացողը իւր պաշտօնը կատարէ, մենք տեսնենք թէ ինչպէս աղջկայ հէրա՞ն (հօր տանեցիքը) դիւար կը համոզեն «աղջաւաթ» տալու:

Հայրը.— «աղջիկ(կ), լա՛օ, (քրդ-որդի) էդ մարդիկ (լինելիք խնամու մասին է խօսքը) մըզնէ մարդութենի ումուջախ ունին, (աղջիկը գիտէ հօր նպատակը), դու ի՞նչ կըսես, լա՛օ, ըռզմ իս (ըագի, հաւան) օր խօսք տանք մարդոց:

Աղջիկ.— Ապա ես գինամ, ընձնէ յօրին կը հարցուս, կը պտպտայ աղջիկը, որ երեսը մէկ կողմ ոլորած՝ ձեռքով կամ պատը կը փորձորէ, կամ ոտաց ծայրովը հողի հետ կը խաղայ: Դու յըօօր (յայսօր) իմ պապն իս, իմ գլխու տէրն իս, օր ձեռքսի բռնիս թալիս ի ջուր՝ ես կռնամ (կարեմ) քու ձեռքս ոլրիմ (ոլորել):

Հայրը.— 2է, լա՛օ, աղջիկն օր կայ՝ ուր գլխու սուլտան էր (ինքնիշխան, ազատ) հարի քու կամք լէ չեղնի, ես էն մարդոց խօսք չըմ կռնայ տայ *), ի՞նչ կըսես, ըսէ սանք (տեսնենք):

Դարաւսը սովորութեան համաձայն աղջիկը կամաչէ համարձակ իւր կամքը յայտնել հօրը, բայց մայրից ոչինչ չծածկեր, մօր և աղջկայ խօսքերը մէկ լինելով, այսքանս կը յայտնէ. «Իմ մամ գինայ» — Հայրս գիտէ — ու կը փախչի հեռուն, ասել է՝ թէ համաձայնութիւնը կայացաւ:

Ընտանեաց անդամները (եղբայր, եղբօր կին և այլն) աղջիկ տալու կամ չտալու խնդիրը բոլորովին հօր կամքին յանձ-

*) Բանիմաց մարդիկ միայն իրենց աղջկայ կամքը կը հարցնեն, մեծ մասը խեղճ աղջիկները տաւարի նման կը ծախեն. թող փեսան հարուստի տղայ լինի, խալան (բաշլըղ, վարձանք) շատ տայ, յգլուխը քարն ին տուած՝ աղջիկները կարող են խօսալ, ում ուզենան, նորան կը բաշխեն, աւելի ճիշտը՝ կը ծախեն: Աղջիկներն ևս իրենց վրէժը կը լուծեն շատ անգամ, սիրած տղայի հետ փախչելով:

Ներով, կողմնակի անձանց միջոցով լուր կուղարկուի տղայի տունը համաձայնութեան մասին, բայց խնդրին «պաշտօնական» կերպարանք տալու համար, հարկաւոր է առնել երէրբէր կամ:

Գ. «Հաւէ կրքըն»-ը *). Նախորդ ուզնկանները, որոնց կը ընկերանայ նաև տղայի հայրը, կը ներկայանան աղջկայ հօրը, որոնք սարէն-ձորէն խօսք առնելով, խօսակցութիւնը վերջապէս կը կանգնի խաճիտ-ընտան վրայ: Աղջկայ հայրը թէ սրտով համաձայն է, թէև կողմնակի կերպով լուր արդէն տրուած է, բայց այս գլխից գործը ծանր կը բռնէ, հիմալուանից կը յայտնէ որ իւր աղջկայ ընտան (ընկերը, նմանը) բովանդակ աշխարհք չճարուիր, և թէ ծանր խաճիտ պիտի առնէ: Մեր խնամացուն ևս ընտան չէրբէր, ծանրութեամբ ցոյց կուտայ՝ որ ինքն խալանից վախեցող մարդ չէ (թէև սիրտը կը տմբոտմփայ), և միմիայն մարդկութենի փափաք ունի: Երբ ուզնկանք նորից կառաջարկեն հաստատելու խնամութիւնը, աղջկայ հայրը (նախապէս յիշած խօսքերով) այն կասէ, և այդ «այոն» կը կոչուի հարէ կրքըն:

Հարէ կրքընից յետոյ տղայի հայրը կենէ և աղջկայ հօր ձեռքը կը պագէ, այդ ևս կը կոչուի չէրբէր Խսկոյն մի-մի մատանի կանցկացնեն հարսի մատը, կամ գոյգ մի ապարանջան կամ ընտան, կամ շաճիկ և այլն կը յանձնեն խնամու տան, որոնք կը կոչուին շաճիկ (հարսի):

Սեղան կը պարզուի, օղին մէջ տեղ կուգայ և թեթև ուշախութիւն մ'անելով կը մեկնեն խնամիները. (օղին կը հոգացուի տղայի հօրից, իսկ կերակուրը՝ աղջկայ տան կողմից):

Գ. հաց կիսելը եւ ա. խալանը. Մի քանի օրից յետոյ, տղայի հայրը իւր բարեկամներն ու ազգականները հրաւիրելով հօգէ ու զոհ-հարսի կերթայ իւր խնամու տուն՝ հաց կիսելու. խնամու տունը ուրախութիւն անելուց յետոյ, երբ հացկերոյթը կը վերջանայ, քահանան հարսի շաճիկ կօրհնէ. աղօթքի ժամանակ խնամիները գլխաբաց, մէկ կամ երկու լա-

*) Քրդերէն այո, անել (ասել):

ւաշ հաց ծալած և բռնած ունին ձեռքերնրուն մէջ, երբ տէր-տէրը կը հարցնէ.

(Աղջկայ հօրը) «Դու քու աղջիկ տուեր եղա մարդու տղին».

— Հրամներես, կը պատասխանէ սա:

(Տղայի հօրը) «Դու լէ իդա մարդու աղջիկ սրտով ուզեցիր քու տղին». և երբ սա ևս «Հրամներես» ասեց, «Աստուած օրհնէ, շնաւոր (շնորհաւոր) էնէ» կը ձայնէ քահանան. «Աստուած շնաւոր էնէ» կը ձայնակցի ժողովուրդը: Իսկոյն խնամիները բռնած հացը «աշխարհի իշխան», որից մի մասը կուղարկեն փեսային և միւս մասը հարսին ուտելու համար:

Հանդիսականք զուարճութեան համար, հաց կիսելու ատեն խնամիներու գլուխները կը խփեն մէկմէկու:

Առանց մի որևէ սակարկութիւն տեղի ունենալու, տղայի հայրը կը վճարէ առաջին խալանը 5—7 ոսկի օսմանեան. աղջկայ հայրը վեհանձնութեամբ կը վերցնէ և բազմականք կը ցրուեն:

Ե. նշանադրութիւն երեսն օրէն. Նշանադրութիւն երթը կամ տղամարդիկ միայն, կամ սոցանից յետոյ կանայք ևս առանձին կը կատարեն: Երթին կը մասնակցին ազգական, բարեկամ, դրացի և այլն. խումբը դէօլ ու զուռնայով կառաջնորդուի աղջկայ տունը, «հա՛ն հա՛ն» կը պարզուին, գիւղական կերակուրներ առատ-առատ կը բերուեն մէջ տեղ, օղին կը խմեն, կերակուր կը վայելեն և կը զուարճանան. հարսին դրուած առաջին նշանի վրայ կաւելացնեն մի քանի նոր զուգս ու զարդարանքներ, ոտնաման, ըստի (կարմրագոյն մետաքսէ ծածկոց գլխու) և այլն, այդ է նշանադրութիւնը, ապա մեծ շա՛հաւ մէջ տեղ կը դրուի և կնքաւորից սկսեալ բոլոր բազմականքը կարողութեան չափով անասուն, փող և այլն կը նուիրեն հարսին, սովորաբար գիւղի Գլխի (տղամարդոց) կամ մի կին (կանանց համար) մէջ տեղ կուգան և ամէն մէկ նուիրելուն բարձրաձայն կը բօռան.

«Ղէն մնա Գլխի» (կնքաւորը) երինջ մ'եկաւ հարսէն, Աստուած զուր (իւր) որդիք բաշխէ, բարով խերով տես-

նայ ուրանց (որդոց) Կառնու առ Կարմիրը (պսակը), օր եղնի, ուր տղէկներուն եղնի. (այսպէս Հանգէս և ուրախութիւն իւր որդոց Համար լինի). շէն մնայ, շէն...»:

«Չէն մնայ Հողբէր Բրսօն, ոչխար մ' եկաւ Կարմի երէ», (նոյն բարեմաղլութիւնքը կը կրկնուին), շէն մնայ, շէն»:

«Չէն մնայ սանէր (սանհէր) Պետրոս, Կարմի (կամ փողի քանակութիւնը) մ' եկաւ և այլն և այլն»:

Ամէն մէկ կանչելուն բոլոր բաղմականքը կը ձայնակցին «շէն մնայ, շէն»: Վերջը զգիրը դարձեալ բարձրաձայն կը բօռայ, «շէն մնայ տուող՝ չտուող, գալացող, չգալացող, Աստուած ուրանց վատ օր չիտայ, օր եղնի ուրանց տղէկներուն եղնի, 500 զուրուշ փարայ (փող). մէկ երինջ, չորս ոչխար... Հորթիկ եկաւ Հարսի երես, շէն մնան, շէն... շէն մնան, շէն, շէն մնան՝ շէն» ու կը կտրէ զիւր ձայնը: Այսպէս բօռացողը կը կոչուի Կանչող, իսկ նուիրաբերութիւնը՝ երէ» Կանչ:

Նշանօրհնելը և Հաց կիսելը կը Համարուի Կէ» Կանչ, որ շատ անգամ միասին ևս տեղի կունենայ:

Ձ. Նշանկութեան ժամանակամիջոցը, խնամքներու յարաբերութիւնը. Նշանկութեան ժամանակամիջոցը, բացի մի քանի սակաւ բացառիկ դէպքերից, մէկ տարուց աւելի չը տևեր. Նշանկներու օրից Հարսի լեզուն կը կապուի իւր սկեսրայրի տան ամէն մէկ մեծ ու փոքր անդամի ներկայութեանը, նաև սկեսրայրի, թաղեցոց և զրկեցներու առաջը. դաշտ ու դուրաններ չափող, բանջար քաղող, դաշտի մէջ ոչխար կթող և ազատութեամբ մեծացած ազատ որդի գեղջկուհին կը փակուի տան մէջ, և եռանդով իւր կար ու կութին *) նախշ ու նմուշին Հետամուտ կը լինի. իւր Հօր Հետ միասին մանած կը ներկէ, բճեր կը գործէ, միգար կը նախշէ և իւր սկեսրայրի տան անդամներու թւոյն Համեմատ մէկ-մէկ ձեռագործ կը պատրաստէ:

Տղայի տան պարտականութիւնն է Կանչողի տօներուն Հարսին ընծայ տանել (թամազի, ոտնաման մրգեղէնով միատրին), և շաբաթուայ մէջ 1—2 անգամ Կանչ կամ Զանչոյ

*) Կութ կթնել կը նշանակէ թեթև կար կարել:

կերակուր ուղարկել (կարագ, սեր, մածուն, գաթայ և գիւղական ճաշ, փլաւ, տօլմա և այլն):

Առհասարակ խնամի տներու յարաբերութիւնը շատ քաղցրը կը լինի սկզբները. նոքա շատ անգամ դաշտալին աշխատութիւնները միասին կը կատարեն, մէկմէկու պակասութիւնները կը լրացնեն և այլն, զիջողութիւնը և զոհողութիւնը ի հարկէ տղայի տան կողմից կը լինի, որովհետեւ տղայի տան «հօր մօրուքը աղջկայ հօր ձեռքն է»: Կանցնին օրեր, շաբաթներ և ամիսներ, «շահածներ» անհամբեր կսպասեն բախտաւորութեան օրուան-հարսանիքին, որ ընդհանրապէս տեղի կունենայ ծննդեան տօնից կամ առաջ կամ յետ և, մեծ մասամբ, բարեկենդանին:

Է. ՀԱՏՈՒԿՏՈՒՐ ԵՒ Բ. ԿԱՄ ՎԵՐՅԻՆ ԽԱՂԱՆՐ. Հարսանիքի օրերը երբ մօտենան, տղայի հայրը պարտաւոր է օր առաջ երթալ՝ իւր խնամին տեսնել, որ սա իւր աղջկայ «սիրտը» (պատրաստութիւն տեսնել) և ժամանակին պատրաստ լինի:

Խեղճ գիւղացու հոգեքանդումն է, սիրտը դող կընկնայ, արդեօք քանի ոսկի և ճահ (փողի հետ տրուելիք մահուդ, շալ-դօտի, պալլտօ և այլ ընծաները) տալով պիտի կարողանայ գոհացնել իւր խնամին, պատրաստի գրամ չունի նա. ստիպուած է իւր լծան դոմշուկները կամ հեծկան ձիերը կամ կիթան տաւարները ծախել կամ միեւնոյն *) դառնալ և կամ ծանր տոկոսով (4%—50%) դրամ վերցնել: Ինչ կերպ էլ լինի և ինչքան ծանր նստի իւր վրայ՝ ճտրահատեալ է գումար վերցնել, որովհետեւ «հարկ կայ երեսով»:

Սը հրաւիրուին դարձեալ տանու քահանան, «սիրտը» և մի քանի բարեկամներ ու միասին կը ներկայանան խնամուն. սովորական հարց ու բարեւից յետոյ, ատենանք բաց կանէ հետեւեալ նախաբանով.

— Խնամի ջան, Աստուածային հրամանաւ և կանոնիւք սուրբ հայրապետաց (երեսը կը խաչակնքէ) իմալ օր յԵւա! Աղա եղեր է, իմալ օր աշխարքի կարգ ու կանոնն է, դու

**) Տես երկրագործութեան մասին յօդուածը:

դքու աղջիկ տուեր ես իդա (այս) մարդու տղին, էդ լէ եկեր է օր պէտքի պէտքայ, հրամանք իտաս (տաս)՝ երթայ զուր օրպիսուսութեն տեսնայ, դու լէ դքում, օր էդ գործ յեկնայ գլուխ:

— Ծառայիմ քու սուրբ կարգին, աղէկ հրամանք կրնիս, ես ինչ իմ ըսի, խնամին լէ խօ խօ (անփորձ) չէ, փառք Աստուծու աղջիկ ու տղայ է կարգի, «ըբէ» ու կարգ գինայ, (խաւանի մային կը լիշեցնէ): Թըղ (թող) հանէ յսանք ինչ է բէրի, օր մենք լէ զմեր նստել կանեն լիմնանք (իմանալ):

Տէրտէր.— Աստուած օրշնէ գլիմ խնամին, (դառնալով իւր ընկերներուն) «օջախ չեղնի պուճախ» *), աղբէր, ըսած ին մեծորէք (մեծորայք), (դառնալով խնամուն). իշալայ (ինշալլահ, Աստուծով) քու օջախն դէմ էրող մարում (մահրում, զրկեալ) չերթայ, լէ (այլ) խնդիրք կէնինք, օր դքու միտք բայան (յայտնի) էնիս, ուզէ տեսնանք, դու ինչ կուզես, քու խնամին ինչ պիտի տայ:

Աղջ. հ.— Տէր-տէր, ծառայիմ, իմն օր կայ՝ դէմ ու գրուստ է (ուղղախօս մարդ մ' եմ), իմ բօկ ասիք չկայ (եկեղ, աստիճան, փոսիկներ), ես խօսք չըմ կուճայ պահի, ես կուզեմ ՅՕ դանայ ոսկի, (յիրայ օսմանեան) վեց ասիք **) չուխա, երկու աջմու շալ, երեք թօփ (ծրար, պուրակ) հալպու (հալէս) մանասայ (բամբակէ գործուածք), երկու թօփ իրօգի (մետաքսէ գործուածք) երկու թօփ խօ-բնի (նոյնպէս մետաքսէ), ջուխտմէ կոնդուրայ (կօշիկ), քահէլ ձի մէ (քեօհլան, նժուղ), երեք աշաջ չուխա լէ ջոջդոնքըջ փեղթիկ (զոնքանջին տալիք ընծայ), սաքօմ (պալլատ) լէ ընձի թըղ բերէ ու Աստուած զուր բան յաջողէ:

Քաւոր ու ընկերակիցները.— Են, Են, Են, Աստուած խէր էնէ, աղբեր. ինչ կէնիս, խօ չըս թախնի զհայն (տղայի հայրը):

ձղ. հայրը.— (խնամուն). աղբէր, ինչ կէնիս դու, տըլպիս (կաշխատիս) գլիմ տոնն աւրիս, հրմալ չեղնի՞ օր քու աղջիկ յեղայ իմ տուն կտոր մէ հաց ուտէ:

*) Թողովրդ. առած.— Տոհմիկ օջախի որդին, պուճախ (անկիւն) նըստող աղքատի, անտոհմիկի նման չլինիր:

**) Երբեմն ասիք կանգուն կը գործածուէր, և այդ (փայտ—աղաջ անուան գործածութիւնը մինչև հիմա կը մնայ:

Աղջ. Հայրը.— Յօրեն քու տուն կը քանդիմ, շատ բան իմ յուզի (ուզել), «զգէվէն (ուզտը) հեծեր իս՝ կուզէ կոնզ կը փախնիս», տղայ կարգել հրմալ խօլմյ է (զիւրին), չըգինանյ օր ես խալան կառնիմ, յօր յաւալքէ քըզի ես բայան էրի (առաջուց յայտնեցի), օր իմ դուռ եկող՝ խալան կիտայ:

Տես զԹօրոյի տուն, զՄարտոյի տուն, իմալ ժաժ եկած են. դու լէ հրմալ, յօրին իմ աղջիկն է ընդոնց աղջկներուց պակաս, թէ ես իմ ընդնցնէ ալյախ (ցած):

Տղ. Հայրը.— Բաշ թաջի իս (զլիս թագ իս, տաճկ. խօսակցութեան ձև, որով զիմացին կը մեծարուի). ո՞ն է քըզի, քու օջիին անուն դրի օր ես դնիմ, ես կըսիմ փշում է (փրշուր մի, քիչ) օխ-օշ էրէ (երկիւղած եղիւր, զթացիր):

Աղջկ. Հայրը.— Յէւել պակաս մ' երթայ (աւելի, պակաս մի խօսիլ).

Տղ. Հայրը.— Ի՞նչ կըսէ:

Աղջ. Հայրը.— Ի՞նչ կըսիմ, խալան տուր:

Տղ. Հայրը.— Չըմ կունայ էդ խգար խալան տայ:

Աղջ. Հայրը.— Չըս կունայ յօրին եկար կանար իմ դուռս, ես լէ զիմ աղջիկ չըմ իտայ:

Տղ. Հայրը.— Խիստալին ու Խիստալին (յարութեան և վերջին ժամանակն) տուր:

Աղջ. Հայրը.— Խիստալթ վըր քու արևուն:

—Տօ ի՞նչ կըսէ:

—Ի՞նչ կըսէ իմալ է, խօ դու իմ հօգին չըսառնի՛.

—Յէլի կորի իմ տնէն:

—Կիւնամ երթամ. խն-հն-հն-հն. էլ աղջիկ կտրաւ աշխրքէն, սըբ Կարապետու գերեզման լէ գինայ՝ հն վաղ իղա գահ (ժամանակ) կերթամ ուրիշ աղջիկ մէ կուզիմ:

Տէրտէրը կանգնած.— Վասն Աստծու սիրոյ, խաթրի Համար եղնի, օրշնածներ, հրմալ մ'էնէք, իղա էնելու բան է օր դուք կէնիք, զձեր ձէն կտրէք, ամօթ է, խալզ լսին՝ ի՞նչ կըսին, չէ՛ յըսօր կայ՝ վաղ լէ կայ, յերես յերսի կառնէ, էլման դուք զերար կը տեսնէք: Ըսած է, «յերես մէ կուռու էրէք,

մէկ բարիշելու (հաշտուելու), չէ՞ Աւետրան կրտէ, Բարիշէ՞ն Բարիշէնէն:

Աղջակայ հայրը.—Տէր-տէր, իմալ էնիմ, էդ մարդ իմ Լարս Կարիւն (ծուռ, ներհակ երակին) քիսուց (զպչեցուց):

Տղի հայրը.—Տօ չէ՞ դու լէ զիմ հոգոս հոգի հանեցիր, հա եկաւ հասաւ յօղա (մատով ցոյց տալով կողորդը):

Աղջկայ հայրը.—Չէ, տէրտէր, քաւոր, աղբերտան, Աւետարան կրտէ՝ Բարիշէն Բարիշէն (բաց ասեմ՝ ոչ ամաչեմ) ես զիմ ըսածներ կառնիմ, թէ չիտայ՝ Աստուած զօր բան յաջողէ, յուր վէր (որ վայրով, կողմով) եկեր է, թըղ զենի երթայ:

Տղայի հայրը կը կծկի մէկ կողմ, տէրտէր նորից ոտքի կենէ. մէկ ձեռքով մէկ խնամին և մէկէլ ձեռքովը՝ միւսը կը բերէ իրարու մօտ, զօրով ձեռք ձեռքի կուտայ և, «Ես իմ կարգն առերիմ, լընկերիմ ձեր յոտք, խնդիրք կէնիմ իմ քահանայ հալոս, որ դուք բարիշիք, թըղ ձեր ձէն մարդ չըհասկանայ» ասելով իբր թէ կը հաշտեցնէ. բայց խնամիները կուռող դայլերու նման խօլոր կաջքին մըկմէկու: «Պան (ապա) ես կը կտրեմ զիւլան (կորոշեմ), թըղ ետայ 25 ոսկի, երեք աղաջ չուխա, մէկ աջմու շալ, 2 թօփ մանասայ. մէկ թօփ իփակլի, 2 թօփ խլաթնի, ջուխտմէ կոնդուրայ, ձի—մի պէտք չէ, զոքնջ փերթիկ լէ թըղ աղաջ ու կէս տայ, աղբեր, չէ՞ էդ մարդ լէ տանուտեղի տէր է, խեղճ է. սաքօ մ'լէ թըղ գերէ. ինչ օր մնաց պակաս բաշխէ մըղի ու իդա ջաղահաթին (տաճկ. ջէմայէթ, ժողով):

Քաւորն ու ընկերակիցները.—Աղէկ է, աղէկ, մըր հոգու դէմն եղնի՝ շատ աղէկ է, օխուքով կտրեց տէրտէրը, հըմալ եղնի՝ օր «նա շիշ եանսըն, նա քապապ» (տաճկ. առած, ոչ շամփուրը ալի, ոչ խորովածը):

Վերջապէս համաձայնութիւնը կը կայանայ և տէրտէրը «պահպանիչ» ասելով գործը կը վերջացնէ, և խալաւը հոգոս կանէ:

Առ այժմ խնամին «ընդհուր և ընդջուր» անցած պէտք է համարել, կամ ինչպէս ժողովուրդը գիտէ ասել. «ծովն անցաւ», աղաջ կը մնան միայն գետակներ և առուներ: Վայր—

կենական փոփոխութեամբ խնամինները կը հաշտուին, փոքրիկ հացկերոյթ մի տեղի կունենայ, որուն կը նախագահէ տէրտէրը կթղան ձեռքին.

«Իհ, սիրելիք, ձեր բռնած գործ Աստուած օրշնէ, Աստուած ուր (հարսին) յոտնէն շատ խէր (բարիք)՝ Աստուած Սիմաւօն ծեր էնէ (ծերունի Սիմէօն)՝ Աստուած մէկ բարձի ծերացու, (Ամէն, ամէն, ամէն), կենդանութեն քաւոր աղա..... և, կը խմէ օղին:

Աղջկայ հայրը. — Օրշնեա ի տէր, ծառայիմ, (վաղաքշական ձեռով) բեր զաջլի համբուրիմ. հեռոտցուցի (բարկացուցի) զիմ տէրտէր: Գառնալով խնամուն՝ խնամի, լընցանք դարձանք մեղայ (կարգա մեղաք) Աստծու, մենք էլման մարդու քարեկամ ենք, մեր մէջ փշուում է (քիչ) զրոյուք եղաւ. ամա զիր քու յոտաց տակ, խէր տեսնաս քու քաւորէն (առւտուրիցդ), Աստուած ուր յոտնէն շատ խէր իտայ, (դառնալով Քաւոր աղին և ընկերներուն), կենդանութեն Քաւոր աղա..... աչք իք, զլուս իք, յոնցի (այնտեղից) հարի յօղա վըր իմ զլիտուն ու յերեսին իք ելի, կենդանութին և կը վայելէ օղին:

Տղի հայրը. — Օրշնեա ի տէր. խնամի, կենդանութեն, Քաւեր..... կենդանութեն, (ծանր հառաչելով), խնամի, Աստուած խանէն (տունը) օրհնէ, շէն պահէ, Աստուած մարդութենից պակաս չենէ, մենք լէ լընցանք դարձանք՝ մեղայ Աստուծու, աֆ էրէ (ներէ). կենդանութեն ջաղամաթին (ժողովին)....

— Անուշ անմահութեն, կը սլատասխանեն բաղմականքը (ամէն հեղուհեղու անուշ անմահութեն մի կը յաջորդէ):

Նոյն բարեմաղթութիւնքը կանեն քաւորն ու ընկերները: Խալանը կը վճարուի և խնամինները կը բաժնուան:

Խալանը կարելի է տալ նաև 5—10 օրից յետոյ, մանաւանդ ճաշէրը, որոնք բնականաբար պատրաստ չեն գտնուիր, և պէտք է տեսակը և քանակութիւնը զիտնալուց յետոյ քաղաքներէ գնել:

հաւսի ջիէզը (օժիտ, բաժինք). — Մէկ երկու շաբաթ յետոյ աղջկայ հայրը կը գտնուի մօտակայ քաղաքը, ուր, պէտք

է խոստովանել, որ առած խալանի մեծ մասը, երբեմն նաև ամբողջ խալանը, կը ծախսէ յօգուտ իւր աղջկայ օժիտին. նա պարտաւոր է առնել.

ա. Անկողին եւ հանդերձ

1 եօրդան (վերմակ), 1 գօշալի եւ 1—2 բարձ, որ շատ անգամ հարուստները մետաքսեղէնով կ'երեսեն	200—300	դր2
1 ճերմակ շապիկ	15—20	»
1 կարմիր » » »	20—30	»
1 մանասայ անթարի (կապայ)	30—35	»
1 իփաքլի » » »	35—40	»
1 խութնի » » »	60—70	»
1 դալմա	130—140	»
1 չուխայ միզար	40—50	»
1—2 թամազի հատը 20—25 դր2.	40—50	»
	570—735	

բ. զուգս

մէկ գոյգ ասպրանջան	200—300	
1 բուղմաճուկ	30—40	
1 թաս (գլխու)	40—50	
1 գոյգ զիլբալի (զիւլֆ, խոպոպիկ) որու ծաշ- րերը 5 դաշեկան արժողութ. ոսկիներ կը կախուին. 50—70		
1 գոյգ շահէ (կրճկալի աշտ ու աշն կողմը կա- րելու զուգս	200—300	դրու2
1 քամար	400—500	*)
	1490—1995	դրու2

Մօտ 20 օսմանեան լիւրա, որ այժմեան ֆիսկալով կարժէ 172 ռուբլի ռուսական փող, (լիւրան 8 ռ. 60 կոպէկ):

Նայելով վիճակի եւ կարողութեան, նիւթի ընտրութեան, բաժինքի քանակութեան, զուգս ու զարդարանքի նորաձևութեան եւ արժաթի յարգին՝ ջհէզի գները կարող են վերելի ցուցակից շատ բարձր եւ շատ ցած լինել:

Չենք հաշուեր խալանի հետ առնուած մի քանի նիւթեր ևս, որոնցից նոյնպէս մէկ երկու անգամներ կը պատրաստուին

*) Երբեմն մէկ շահէ մինչև 1000 դրուու2 ևս կարժէր, արժաթի մաքրութեան եւ խոշորութեանը համար, որովհետև երբեմն արժաթը մաքուր լինելով 1 գրամը (1/400 մասը հօխաշի) կարժէր 2 1/2—3 դրուու2, իսկ այժմ 1 1/2—2 դրուու2.

աղջկայ Համար, իսկ մնացածը, ինչպէս սովորութիւն է, կը քաժանուեն տան կանանց վրայ: Ընտանեկան կռիւներ յարուցած ժամանակ «տէգեր կանայք» որքան աղմուկ կը հանեն մէկ մէկու «երես տալով»,—աղջիկ մէկ կարգեցիր ինչ Հասաւ ընծի:

Ը. Տաւադրոնք. —մի ժամանակ սովորութիւն կար, որ Համայնքը «տղայ կարգողին» օգնելու Համար, իւր, պանիր և այլն կը նուիրեր: Համայնքի նուէրները ընդունելու Համար տան մէջ կը դրուէին կարգով մեծ ու փոքր ~~առարկանք~~, իւր, պանիր և այլն տեղաւորելու Համար, այդ կը կոչուէր ~~առարկանք~~ ~~առարկանք~~, որու անունը մնացեր է, բայց սովորութիւնը վերջացեր:

Թ. Բաւաբու *) և Հարսնաձ. Երբ տղայի Հայրը իմացաւ, որ իւր Հարսի «ոտք ու ձեռքը տեսնուած է», պատրաստութիւն կը տեսնէ երթալու և «առօք փառօք» իւր Հարսը քերելու: Երթալուց մէկ երկու օր առաջ 1—3 ոչխար, երբեմն ևս եզ՝ կամ կով մի կուղարկուի աղջկայ Հօր տունը, որպէսզի Վերակուր պատրաստուի երթացող Հարսնաձի Համար (Բարսնաձ):

Եթէ Հարսը ուրիշ գիւղից պէտք է բերել, տղայի Հայրը Վր Հրաւիրէ իւր փեսայ—որդու միջոցով Բարսնաձի (Հրաւերի) անունով ազգականներ, բարեկամներ, զրացի և գիւղացի, թուով 50—60 ձիաւոր, որոնք զուգուած զարգարուած, զինւորուած, զհօլ ու զուռնայով կիւնեն ճանապարհ դէպի խնամու գիւղը: Հրաւիրուածները կը կոչուին Հարսնաձ. Հարսնաձի մեկնելուց առաջ մի պատգամաւոր կուղարկուի խնամու տուն լուր տալու, այդ պատգամաւորը կը կոչուի ~~առարկանք~~ ~~առարկանք~~: Աղուէս աղբօր պաշտօնը խիստ վտանգաւոր է, երբ խնամու գիւղին կը մօտենայ, չարաճճի երեխայք և երիտասարդներն անգամ կընդառաջեն և փառաւորապէս կը ղնգսեն. քար ու կոշտով, ցանով ու թրիքով և չի կտորներով կուտան Հա՛ կուտան խեղճ աղուէսի գըլխուն, մինչև որ մի կերպ կազատուի և խնամու տուն ապաստանելով կստանայ իւր Բարսնաձ 2—3 զօրուշ կամ մի զոյգ գուլբայ:

Հարսնաձի երթը. —Բոլորն ընտրածուրիկ (ընտրեալ) թուրն

*) (բրդ.) Հարսնաձ առաջ զրկելու իբր ընծայ, փէշքէշ:

ու գեղեցիկ երիտասարդներ են, քրդական շորեր հագած, ծոպերով փուշիք (սև փաթթան գլխու) սրածայր և պո-ճ (ծայրը փոս) դրժիթիկ քօլօսներ ու կամ բաղմերանգ նախշուած արախ-չիններու շուրջը փաթաթած, պեխերը սրած, ընտիր ձիերու վրայ հեծած, ձեռքերնին երկայն և հաստ փայտեր՝ և ոմանց՝ նաև դէնքեր առած, երգելով քրդական լեզու, ձիարշաւով և ջրինդով առաջ կերթան։ Ահա և մի խումբ ձիաւորներու՝ որ աղջկայ գիւղի կողմից կը դիմաւորէ հարսնածին, ջրինդով (մականախաղ) մրցութիւնը կսկսի, մէկն իւր ձին, միւսն իւր ձեռքի ոյժը կը փորձէ, մական կը ձգեն, հարուած կուտան, կերգեն, կը բօռան և հարահրոցով կը մօտենան գիւղին. բայց վերջին խմբի նպատակն է հարսնածից «օջ» փախցնել, որ եթէ յաջողուի իրենց, հարսնածի համար մեծ անպատուութիւն կը համարուի։ Ջրինդի իրարանցման միջոցին դիմաւորող խմբից մէկը հարսնածի անդամներից մէկի քօլօսը առնելով կը փախչի, բոլոր ձիաւորները կընկնին յետևից, կողմնակիցները կը քաջալերեն, հակառակորդները կը հալածեն մինչև գիւղը, եթէ բռնել աջողեցան՝ լաւ կը դնգոնեն, իսկ եթէ ոչ՝ կորագլուխ կը լինեն, և 10—20 դուրուշ տալով քօլօսը յետ կառնեն։

Երբ քօլօս փախցնել տեղի չունենայ, ձիաւորները խաղը շարունակելով և իբրև ախոյաններ մրցելով կամաց կամաց կը մօտենան գիւղին. գիւղի առաջ ջրինդի եղանակը զուռնածին կը փոխէ մի տեսակ «պլեբէ» որ բաւական սրտառու է. և երբ կը մտնեն գիւղը, խնամու բարեկամները, ազգականները և զրացիները, ընդունուած սովորութեան համաձայն, կընդառաջեն հարսնածին և իւրաքանչիւրը 1—2 ձիաւոր կը հրաւիրէ իւր տունը ու հանգէսը կը վերջանայ։ Խնամու տունը կիջեանեն հարսի սկեսրայրը ու քաւորը իւրեանց պարագաներով և «հօլչէ» ու «հօլչէ»։

Տղայի հօր իւր հետ տարած պատրաստութիւնքն են՝ 1—2 խորվու *), մէկից երկու եզան բեռ (չորս հակ) գաթայ, մէկ բեռ հալվայ, 3—4 լիզր օղի, մի քանի ոսկիներ՝ «նեղ տեղաց

*) Ոչխար մի ամբողջովին եփուած և լաւ կարմրացուցած։

Համար» ինչպէս կասեն գիւղացիք և մէկ երկու շաբաթ, որոնք, ինչպէս պիտի տեսնենք, հեղաշրջելով պիտի ազատեն խեղճ խնայմունքի փ. Հրաւէր, դամ եւ նաւակերայք. Երեկոյեան խնամիներու կողմից մէկ մէկ մարդ կուղարկուեն Հարսնածի մարդիկը Հրաւիրելու աղջկայ Հօր տունը, եթէ պատուաւոր մարդիկ կը գրտնուեն՝ Հրաւէրը կը կատարուի դէօլ ու զուռնայով. զուռնածին մեղեդան ման ծանր ու բարակ եղանակով, մեծ և պատուաւոր Հարսնածի զուռը կանգնած՝ մօտիկ կէս ժամ զուռնան կերգէ և առջևը ընկած կը բերէ խնամու տունը. այդ երգեցողութիւնը կը կոչուի դամ անել:

Թէ Հոգու Հաց տալու և թէ Հարսանիք անելու Համար, երբ ճաշկերոյթ կը լինի, միակերպ կը նստին գիւղացիք և պատրաստութիւնն ևս Համարեա միւսնոյնն է. նոյն հարիւրն, նոյն Հացը, նոյն սեղան սուֆրէն. տարբերութիւնը միայն շէնք և Հոգեկան տրտում կամ ուրախ տրամադրութեան և դէմքի արտայայտութեան մէջ է: Սրածայր խուբայով տան մէջ երկու կարգ և բոլորակի կը նստեն. մէջ տեղը փողանաձև բաց թողնելով նստարանի տեղ կը ծառայեն թաղիք, կապերտ՝ երկար ծալուած, եղէգնի և խոտի խուրձեր, ցանկոշտ, աթոռ, զմբել և այլն. փողանի մէջ կը դրուեն գիւղական կլորակ և երկփեղկ փայտէ սեղաններ, և ինչ որ պակաս մնաց, կապերտի կտորներ, քէրի մեղանք և այլն և այլն. դեռ «Հաց չքաշած» միքանի մարդիկ օղիով լիք մէկ մէկ քստայ ձեռքերնին առած՝ կը պտտեն բաղմականաց առջևով և փոքրիկ կթղաներով կը Հրամայեն խմիչքը. խմողները կասեն. «Կենդանութիւն, Աստուած շնաւոր էնէ, Աստուած բարի վայելում տայ»:

—Անուշ անմահութեն, անուշ եղնի, անուշ կը պատասխանեն օղի ցրուողները:

Մէկը կը խօսայ, միւսը կերգէ, ուրիշ մի բարեմաղթութիւններ կանէ, զուռնան կը վզվզացնէ, դէօլը կը գմփուտայ և, Հարահրոցն ու աղաղակը «տունը կը վերցնէ ու կը դնէ», մէկ խօսքով «շունը գտէր չճանչնայ». օղին խմելուց յետոյ՝ որ շատ երկար չտևեր, կուգայ «Հարիսէն և կը կտրէ զխսէն»

(խօսք ու զրոյցք). այդ կերպ ուտել խմելուց յետոյ կը հաւաքուեն մի մեծ ախոռ և, կին, մարդ, տղայ, աղջիկ, հարսնած, խնամի, հայ, քերդ, ամբողջ գիւղի մեծ ու փոքրը, առանց հրաւիրանաց, միասին պար բռնած կը խաղան (դհօլ ու զուռնայով) համարեա մինչև առաւօտ:

Այդ գիշերն է որ հարսնածը հիւրասիրող տանտէրերը մեծ զգուշութիւն կը բանեցնեն, որ թշնամի մարդիկ հարսնածի ձիերու պէջք չկտրեն, որ մեծ անպատուութիւն և անարգանք է, և ինչպէս շատ անգամ պատահեր է, այդ կերպ անարգուած անձինք սրտի կսկիծէն մեռեր են:

ՓԱ. Ծաղկոց. հաւրսի գովք եւ հիմադրէք. հարսնածի դալու հետ՝ համարեա միաժամանակ կը հրաւիրուին հարսի ընկերուհիները, բարեկամներու և ազգականներու աղջիկները՝ որոնք մի գիւղական «օխ» առանձնացած՝ կսկսեն խօսել, պարել և խաղալ ու նորա վերջին տխուր ըոպէները սփոփել, քանզի չգիտեմ սուտն ու զորդը, ըստ երևոյթին հարսնացու աղջիկները շատ տխուր կերպարանք ցոյց կուտան և միշտ կուլան հայրենի օջախից քաժանութեամբ համար: Մտնենք ծաղկոց. ահա հարսը գլխաբաց նստած է ընկերուհիներու մէջ տեղը. նոցանից ամենաքաղցր ձայն ունեցողը ծնկան եկած է հարսի ետևը, նորա ծամերը մէկ-մէկ կը հիւստեն (հիւսել) և մորմոք ձայնով կերգէ.

Ա.

Ձէմքիկ մի ժաժա,
Ես եմ ժաժալու.

Տախտիկ, մի թնդա,
Ես եմ թնդալու.

Հողիկ, մի սռա,
Ես եմ սռալու.

Ծառուկ, մի դողա,
Ես եմ դողալու.

Տերև, մի թափի,
Ես եմ թափելու.

Արև մի պատի,
Ես եմ պատելու.

Լուսին, մի պատի,

Ես եմ պատելու.

Աստղեր մի ցոլաք,

Ես եմ ցոլալու.

Կռունկ, մի կռա,

Ես եմ կռալու...

Բ.

Զհէրիկ խաբեցին կուռէ մէ զինով,

Զմէրիկ խաբեցին թօփիկ մէ շիւով.

Զաղբէր խաբեցին ջուխտակ մէ ջգմով,

Զքուրիկ խաբեցին մատիկ մէ հինով.

Զդրամի հանդուրց արձրկեցին՝

Զաղջիկ մամուց ջոկեցին:

Մէրիկ, մի ալի զտախտիկ,

Որ չաւրի քու աղջկայ հետիկ,

Թըղ մնայ քի նմուշիկ,

Որ հանիս քու սրտի հասրաթիկ:

Զչամիչ մաղով մաղեցին,

Աղջկայ ջէբեր լցեցին,

Զղարիբ ճամբայ դրեցին:

Հարսի գովքը վերջանալուց յետոյ, կը զարդարեն և ընկերուհիներով միասին կը տանեն պարելու: Պարը դեռ չվերջացած հարսը կը մեկնի իւր ծառի տակ, ուր մի կին հիւսիս լիք քասէն ձեռքին կը մտնէ և, նախ հարսին, ապա ընկերուհիներու ձեռքերը կը հիւսիս, յետոյ մէկ առ մէկ կայցելէ բոլոր հարսնածի մարդոց և, ստանալով $1\frac{1}{2}$ —1 ղուրուշ, բոլորի ձեռքերը հինա կը քսէ:

ԺԲ. հարսի հրաւերը, ուստահախիճն. — Գեռ լուս չլուսացած՝ հարսը կը տանին իւր հարսի (վարպետի) տունը. և երբ մէկ կողմից հարսնածը սովորական դժ ու զուռնալով կը հրաւիրուի խնամատունը, քաւորն ևս կերթայ հարսը հրաւիրելու վարպետի տնից. այնտեղ պարտաւոր է վճարել իբր հարս-հարսի (վարձք վարպետութեան) գլուխ հարկէն և շորեր հագցնելէն ջոկ, 20—30 ղուրուշ, և ապա ինքն հարսի առաջ և

դիւզի ու զուռնան սորա առաջ ընկած՝ փառաւորապէս կուգան խնամու տունը:

ԺԳ. հալաւ օրհնէի, հացկերոյթ, բեռ քանդելէն, աղբը գոսին եւ վերջին հրաժեշտը. — Ամբողջ գիշերը, խնամու թոնդրի մէջ Հարիսի կարասը կրփթփթալ ու կը ճթճթալ, առաւօտեան Հետ Հարիսէն պատրաստ է արդէն. ինչպէս երեկոյեան այժմ ևս բազմականքը նոյն կարգ ու կանոնովը նստած են, թեթեւ օգիտումից զկնի կը վայելեն ճաշը, ճաշից յետոյ (տղայի Հայր) խնամուց 5—10 դորուշտուրք առնելով՝ (բեռքանդելէն անունով) Հալվայ-ղաթայի և խորովուի բեռները կը քանդեն. միւր ճղողնած, գաթան ու Հալվան կտոր կտոր արած և մաղերու մէջ ածած կը բերեն և հեռուէն կը նետեն բազմականաց, որոնք Հապճեպով կը վերցնեն ու ագահաբար կուտեն. սորանից յետոյ Հարսի զուգմ ու գլխու կապոցները մաղի մէջ դրած տէրտէրի առաջ կը հանեն, որ օրհնելով (Հալաւ-օրհնէք) իւր վարձքը կստանայ և ամէն բան կը վերջանայ:

Ջուտով Հարսը Հագած ու խփած, կարմիր քօղը մինչև գօտեկապ երկարութեամբ երեսին ձգած կուգայ մէջ տեղը, ուր բարձրաձայն կուլայ ու կը հեկեկայ. Հարսի մայրը, քոյրերը, և ընկերուհիները նոյնպէս կուլան ու զուռնածին մորմոքիչ եղանակով կը բորբոքէ տխուր սրտերը: Վերայրը կը մօտենայ իւր խնամուն և ձեռքը Համբուրելով կը խնդրէ նորա Հայրական օրհնութիւնը աղջիկ ու տղայի բաղդաւորութեան մասին. Հայրը լալով կօրհնէ ու կը Համբուրէ իւր խնամու երեսը. մէկ երկու խօսք, մի քանի գրոյց ու բարեմաղթութիւնք ևս, ու ահա զուռնածին հրաժեշտի եղանակը կը հնչեցնէ, Հարսը կը մեկնի Հայրենական օջախից, և մինչ սկստայրը դրսու դռան շէմը կը փոխէ՝ Հարսի եղբայրներից մէկը դռան կշտին կանգնած ձեռք կը ձգէ խնամու օձիքը և կը պահանջէ «Էօր Գօթն», որ ընդունուած սովորութեան Համաձայն անպատճառ կը տրուի *) ու Հարսնածը կընկնայ ճանապարհ:

*) Չնայելով Հատուկութիւն օրը ամէն հաշիւ ու պահանջ վերջնականապէս կորոշուի, բայց ուխտագրութ խնամիները երբեմն նոր եւր (3—4 տակի) և ճակեր կը պահանջեն. տղայոց հայրերն ևս խնամիներու ագահութեամբ

Մեկնելուց առաջ սովորութիւն ունին գողանալ խնամու տանից փողեր, բայց առանձինն խռով Տի (ամանի բերան ծածկոցը) որպէս զի հարսը Բերան խռով (շատ չխօսեցող) լինի:

Երբ հարսնաձր գիւղին կը մօտենայ, ամբողջ գիւղացիք մեծ ու փոքր, գլուխնին տնկած կը թափուին տանիքները. դարձեալ նոյն ձիարշաւ, նոյն ուրախութիւնն ու հարահրոցը և յաղթական հպարտութեամբ կը մտնին գիւղը, իսկ հարսը կիջկանի իւր քաւորոջ տունը, ուր պէտք է մնայ մինչև պրտակի օրը: Հարսի հետ իւր ազգականներէից մէկը կը նկերանայ մինչև սկեսրանց գիւղը, և կը կոչուի հարսաւոր:

Ժ. Ազգայութեան, ազգայ չափներ, նուրձ, պսակ եւ թուր պահպանելը: Հարսնաձի ճանապարհ ելնելուց անմիջապէս յետոյ, երբեմն ևս առաջ, փեսայի ընկերակիցներու շապիկները կը հաւաքեն յատուկ հրաւիրակներու ձեռքով փեսայի տունը՝ լուանալու համար, որ կը կոչուի «հարսաւոր». այդ նշան է որ շապկատէճ երիտասարդները կը հրաւիրուին լինել հարսաւորի (ամուրի գործեր) փեսային. երկրորդ օրը նոքա արդէն հաւաքուած կը լինեն. իսկ բարեկամաց կանայք և աղջիկները հրաւիրելու համար փեսայի տնից մի աղախնու ձեռքը մէկ-մէկ աման կերակուր դրած, բարեկամներուն կը տանէ և կը հրաւիրէ հարսանիքին. հրաւիրակ կ'ընեն իւրաքանչիւր տնից կստանայ մէկ-մէկ թաշկինակ, կամ եղջիւր իւր ընծայ:

Թիւնը պատճելու համար, ինչպէս որ իսկապէս պատահած է, մեկնած միջոցին դուռն դրած շատ խառնուրդ մէջ ևս փող կը ձգեն:

Չատ խառնուրդ մեծ պարծանք կը համարեն, մանաւանդ աղջիկները խիստ կը հպարտանան երբ մեծ խառնուրդ կարգուին: Ար պատմեն որ երբ Ա. գիւղից մի աղջիկ կը տանեն եղբոր ուրիշ գաւառ, ճանապարհին հարսնաձր Արածանի գետին մօտեցած ժամանակ, մէկգլմէկ կզգուշացնեն որ չլինի թէ հարսը ընկնայ ջրի մէջ, հարսի սկեսրայը կատակ անելով կասէ. «Անտա չուի՛ն եթէ հարսը գնայ ջրի հետ, շատ խառն ենք տուած», Սա խառն ձիու գլուխը դարձնելով վազ կուտայ դէպի հօր տունը. հարսնաձր թէև կը հետապնդի՝ բայց չկարողանար հասնել: Երբ աղջկայ հայրը զարմանալով իւր որդու արտասովոր արարմունքի վրայ կը հարցնէ պատճառը. «Չէ՛, հայրիկ, կը պատասխանէ աղջիկը, մինչև որ 30 ոսկի նորից խառն չառնես, ես հարսնութեան գնացողը չեմ»: Որոշումը վճռական էր. 30 ոսկի վճարուեցաւ, կասեն, և ապա աղջիկը ընկաւ ճանապարհ:

Ազապչարիները ամենից առաջ հոգ կը տանին պատրաստել 1. Կոբը, (այս նուրձն է փայտի մի ծայրը սմրագույնած մի կլոր տախտակ, մի թիզ կամ թիզ ու կէս տրամագիծ ունենալու չափ մեծութեամբ. կլորակ տախտակի վրայ կամրացնեն չորս կամ հինգ փայտէ թռչնակներ, որոնք կը կոչուեն կաքաւ կամ Էշ-Էշի (աղաւնի), ըղենիկներու մէջ տեղը կը շարեն եռանկիւնի գոյնզգոյն մանածով հիւսուած գեղեցիկ պսակներ, որոնց ծայրերը կեղծ (թղթէ) վարդեր կը շարեն, տախտակի մէջ տեղը ճիւղակ մի կը տնկուի՝ որու ծայրը մէկ Կոբ կամ Խնայր կը ցցեն. պսակները տախտակի վրայ ամրացնող բարակ փայտերու ծայրերը եռացնելով նաձան կոթի վրայ կարմրացնեն, որոնց վրայ մրգեղէնի շաւիղ կը կախեն և գոյնզգոյն բրդերով կը զարդարեն։) 2. Կեսաւի գլուխը զարկելու պահ, (որ նոյնպէս եռանկիւնի ձեւով կը կազմեն գոյնզգոյն թելերից, իսկ ծայրը աքաղաղի երկու փետուր կամրացնեն, որ կը կոչուին ջու *). 3. մի Լոբ, որոյ հարկաւորութիւնը կը տեսնենք յետոյ։

Փեսայի հագուստը. — Ահա ձեզ մի երիտասարդ, որ հագած է ու խփած բոլորովին նոր հանդերձներով, գլուխը քլորակաւ սպիտակ քօլօս դրած, քօլօսի չորս կողմը կարմիր և մանիշակագոյն փուշիկներով փաթաթած, որու մէջ տեղը ճակատի կողմից վերոգրեալ պսակը տնկուած է, մէջքը պարսկական ընտիր շալ՝ մինչև ծծերը փռած և վրան ամրացուցած կեռ Կոբ մի. հագին կամ լայն Բաւալայ կամ քրդական նեղ շալ (լայն ու նեղ անդրավարտիքներ). իսկ ոտքերը կարմիր երկարափող ջու (մոյգ) կամ Կոբայ (նոր ձևի կօշիկ), բոլոր հանդերձներով վրայ, թւերը կախ, ուսերովը ձգած է Փարաջաւի նման լայն ու երկայն չուխա դալման և, թագաւորավայել հպարտութեամբ կանգնած է ազապչարիներու մէջ տեղը։

Պսակի նախապատրաստութիւնը. — Պսակուելուց մի օր առաջ ազապչարիները փեսան կը լողացնեն. լողացնելու ժամանակ լողը Դի Կոբ երկու կը դնեն, որ չարքեր չվնասեն։

*) Ջու բառը չգտնուեցաւ ոչ հայերէն և ոչ տաճկերէն բառարաններու մէջ, երևի ձիւ կամ ձիւլ։ Բառերու աղաւաղումն է։

Պսակի հանդիսականաց համար պատրաստելիք հարիսայի մէջ ձգելու համար երբ մի ոչխար մորթեն, փունջ մի հաւ կը պոկեն և կենդանու տէսն՝ մէջ լաւախէլով՝ երեք տեղով կը հանգուցեն ու քաշած հողպէսի մի հետ միասին կը յանձնեն փեսային՝ որպէս զի թշնամի մարդիկ փեսան չհապէն (սեռական անկարողութիւն պատճառել):

ԺԷ. պար, քազաւորագովք եւ Բասան (պարսէզ) դնելը.— Պսակի նախընթաց երեկոյեան՝ նորից լայն ու երկայն ախոռը դատարկելով՝ գրեթէ գիւղի ամբողջ հասարակութիւնը հաւաքուելով, դէօլ ու զուռնայով կսկսին խաղալ (պարել): Երբ «պարը կը բոլորի», յանկարծ փեսան իւր ազապչարիներով, ձեռքերնին մէկ-մէկ վառուած մոմ բռնած ներս կը մտնեն, դռնէ դուռ անցած միջոցին, զինակիր ազապչարին «թուրը» դռան դբանդու մօտ բարձր բռնած կը ձայնէ՝ «թառ թագաւորին».— «Աստծու բարին թագաւորին» կը ձայնակցի Ժողովուրդը: Որովհետեւ այդ օրուայ պարի գլուխ կանգնելու (քրդ. գովընդքէշի) պատիւը փեսային կը պատկանի, փեսան իսկոյն պարի գլուխը անցած, ազապչարիներով բոլորուած, վեհանձնութեամբ կը շորշորայ ու կը խաղայ: Հարսը նոյնպէս պարին կը մասնակցի, բայց փեսայից յետոյ կանանց շարքը բռնած խոփ ածելիով շաւիղէ կը խաղայ, մանաւանդ երբ, ինչպէս կը պատահի երբեմն, հարսնութեան քօղը վար կառնեն:

Պարը չըվերջացած՝ փեսան իւր ազապչարիներով կառանձնանայ մի տեղ, թագաւորագովքը սկսելու և Բասանը դնելու:

Բոլորակի կը նստին ազապչարիները, մէջ տեղը բազմած աթոռի վրայ փեսան. կը հրաւիրուի «փեսայ գովացող» անձ մի, որ կանգնած փեսայի ետեւը կամ կողքին, քաղցրաձայն կսկսի երգել.

«Թագաւոր բարով, հազար բարով,

Դու վարդ իս կանանչ տերեւով.

Աստուած զէն քու արեւն օրշնէ

Երկնուց գետնուց զօրութենով:

«Թագաւոր բարով, հազար բարով,

Դու վարդ իս կանաչ տերեւով,

Աստուած զէն քու արևն օրշնէ,
Յերուսաղէմայ զօրութենով:

«Թագւոր բարով, հազար բարով,
Դու վարդ ես կանաչ տերևով,
Աստուած զէն քու արևն օրշնէ,
Էջմիածնայ զօրութենով»:

«Թագւոր բարով, հազար բարով,
Դու վարդ իս կանաչ տերևով,
Աստուած զէն քու արևն օրշնէ,
Սըբ Կարապետու զօրութենով և ալն և ալն»:

—
«Մեր թագւորն էր աջ, խաչկոթ խաչ ու մաչ,
Բինիշն էր կարմիր, արևն էր կանաչ.
Մեր թագաւորն էր աջ, խաչկոթ խաչ ու մաչ,
Պսակն էր կարմիր, արևն էր կանաչ և ալն և ալն»:

«Կանչէք բերէք զթագւորահէր.
Որ կիգէր շորորն ի ծառին,
Ծնդրիկ զարկէր սուրբ սեղանին,
Խէրն ու բարին մեր թագւորին»:
«Կանչէք բերէք զթագւորամէր,
Որ կիգէր շորորն ի ծառին և ալն և ալն»:

Յորդուակ

«Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց.
Ծաղիկն էլ ընչենի պիտէր ծաղկունաց,
Ծաղիկն էլ ինչենի պիտէր ծաղկունաց,
Որ փթփթէր ճութն ու տերև հըտ իրաց,
Զէն քաղինք բերինք թագւորին ծաղկունաց:
Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց.
Ծաղիկն էլ ընչենի պիտէր ծաղկունաց,
Ծաղիկն էլ նշենի պիտէր ծաղկունաց,
Որ փթփթէր և ալն».

Մեր թագւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց,
Ծաղիկն էլ ընչենի պիտէր ծաղկունաց,
Ծաղիկ թգենի պիտէր ծաղկունաց,
Որ փթփթէր և ալն:

Հետզհետէ կը չիշուին նունենի, վարդենի, պալասոն (պալասան)
և ալն և ալն:

Տարբեր եղանակով յորդորակ.

Էդ դիզան, բէդ բէդ դիզան, տեսէք էն ո՞րն է,
 Էդ դիզան բէդ բէդ դիզան՝ գեղի ռէսներն էն,
 Կռնկներ կանչեն չօլէն, տեսէք էն ո՞րն է,
 Կռնկներ կանչեն չօլէն՝ քարկաւորներն էն,
 Էդ հաւքեր գիւլըխալին տեսէք էն ո՞րն է
 Էդ հաւքեր գիւլըխալին՝ էն աղջկներն էն,
 Ճշնարօս գիւլըխալին տեսէք էն ո՞րն է,
 Ճշնարօս գիւլըխալին՝ էն հարսներն էն:
 Զուռն եկաւ պարկն ի բերան տեսէք էն ո՞րն է,
 Զուռն եկաւ պարկն ի բերան գեղի զղիրն է.
 Յախաւել յետեւ դռան տեսէք էն ո՞րն է,
 Յախաւել յետեւ դռան՝ գզրի կնիկն է:

Գովքից յետոյ կը հրաւիրուի մի սափրիչ, որ կսկսի թագ-
 ւորի գլուխը ածու ածու սափրել և իւրաքանչիւր ածուն նուի-
 րել ազապչարիներու անուան՝ ստանալով $\frac{1}{4}$ —1 ղուրուշ վարձ.
 մէկը փողը կը հաւաքէ և կսկսի թագաւորի Բօստան Կանչցուց.
 —«Չէն մնայ. . . ազապչարին» ղթագաւորի բօստան կանչցուց՝
 10 փարայ ($\frac{1}{4}$ ղուրուշ) եկաւ թագաւորի յերես»: Կանչցնե-
 լուց յետոյ՝ բոլորը միասին կը բօռան. Աստուած շնաւոր էնէ,
 Աստուած շնաւոր էնէ:

Փ.Յ. Պսակ. Երբ լուր կը տրուի փեսային և իւր ընկե-
 րակցացը, թէ ամէն պաժրաստու թիւնք տեսնուած են և հար-
 ւը շուտով ճանապարհ կելնէ, ազապչարիք վերցնելով նուռձ,
 թուր և այլն շրջապատած փեսայն՝ կընկնան ճանապարհ: Մինչ
 սոքա կանգնած կսպասեն՝ ահա կանանց և աղջկանց խումբը
 հարսը մէջերնին առնելով միւս կողմից կերևան, վերջինները
 պէտք է այնպէս ճանապարհով մի գան՝ «Եր ճամբէն զճամբէն
 չէրէ», որպէսզի փեսան չսպասէ, երբ խումբերը կը մօտե-
 նան միմեանց, կանայք հարսը կը վազեցնեն և սորա կուրծքը
 ու ժով կը դրմփացնեն փեսայի պարիկին բարձրաձայն բօռալով.
 «Աստուած շնաւոր էնէ» (երեք անգամ): Թէ ժամ երթալու
 և թէ ժամից վերադառնալու ժամանակ, հարս ու փեսան

պինդ կպած կը պահեն մէկմէկու, որպէսզի թշնամի մարդիկ ճէշ Կէշու անց ու դարձ չանեն և փեսան չհապէն:

Փեսան դօտուց կը հանէ թաշկինակի ճէշ Կրած Խնորը և մինչև ժամու դուռը բռնած կը պահէ բերանի վրայ կամ քթի տակը. հարսի չորս կողմը շրջապատած քաւոր քոյրերը, սանամէրները, մօտիկ աղգականաց կանայքը զգուշութեամբ կը պահպանեն հարսը և ծանրաքայլ առաջ կերթան: Փեսայի անմիջապէս երկու կողմերից, մէկդին ազապ չարիք՝ թրով և նռձով դարդարուած, միւս կողմը աղջիկներ և մանկամարդ կանայք, փողանաձև երկարացած ծանր ծանր պարելով կառաջանան դէպի եկեղեցին. դիւղի ամբողջ հասարակութիւնը ներկայ է, զուռնան ուժով կը փչէ, դհօլը կը զմփռտայ, ինքը զուռնաճին կողմողի, աչքերը կը ծռմռէ, թշները կը փքեցնէ, ծունկ կը կոտրէ, յետ ու առաջ կերթայ ու դայ, աչքերով կը հսկէ աղջկանց խաղալուն և ընթացի եղանակը սրտնեռանդն կեղանակէ: Տեսնելու է թէ ինչպէս փողանաձև կանգնած հասակաւորներու մէջ տեղը, փոքրիկ աղջիկները ձեռքերնուն թաշկինակները ծածանելով չաշն-խնայի թեթև խաղը շէնքով շնորհքով կը խաղան. կարմիր Բիւնջ ուսերուն և խնձոր բերանին դրած թագւորը, քթի տակէն կը նայէ հանդէսին և կը զուարճանայ հսկարտութեամբ. թափօրից դուրս, երեսայք երեսներին ալիւր քսած, տեսակ տեսակ ծամածուլութիւն ու միմուսութիւններ անելով կը վազվզեն այս ու այն կողմը. փեսայի մերձաւորներից մէկը իշու վրայ հեծցնելով՝ պոչը կուտան ձեռքը ու չորս կողմից ձնթօփ և քարուկոշտեր կուտան հա կուտան խեղճի գլխուն ու արևուն, բայց նա ոչոքի խալիք չդիպչի հասարակութեան զուարճութիւն պատճառելու համար:

Հանդէսը երբ կը մօտենայ ժամու դրան, ժամկոչը կը պահանջէ իւր Կանթաշէր (2—3 զուրուշ) և զոյգը բազմութեան հետ կը մտնեն եկեղեցի: Եկեղեցու մէջ փեսան չպէտք է երբէք ծիծաղի, որպէս զի այժմէր Կտուրի. և երբ քահանան պսակի խորհուրդը կը կատարէ, զոյգը չօքած կը լինի, գլուխ գլխի տուած. այդ ժամանակ փեսան զոյգ կատուի նման՝ ծածուկ, հարսի մատից մատանին կը հանէ և իւր մատը կանց-

կացնէ. աղօթքից յետոյ ով որ շուտ կարողացաւ կանգնել՝ իւր բոլոր կեանքի մէջ զուգակցին վրայ հօր կը լինի:

Պսակելու վարձքը՝ որ կտրական 20 ղուրուշ է, քաւորը կը վճարէ, ազապչարիք նոյնպէս 2¹/₂—3 ղուրուշ կուտան տիրացուին, թուրը սեղանից վերադարձնելու համար:

Պսակի խորհուրդը երբ վերջացաւ, քահանան կեղանակէ «Առաւօտ լուսոյն» և զուռնաճին եկեղեցու դռնից առնելով նոյն եղանակը՝ կը շարունակէ մի քիչ, ու յետոյ կը փոխէ դարձեալ լեռնաշէն:

Փեսան այս կողմից փոխանակ խնձորին՝ Աւետարանը կը դնէ բերանին. դարձեալ նոյն հարահրոցն ու աղաղակը, նոյն լեռնաշէն ու չաջան-խըզին, և այդ կերպ թափօրը կը հասնի մինչև տան դուռը. ուր սկստուրը չորս հատ լաւաշ (հաց) ձեռք առած՝ խաղալով կընդառաջէ նորագոյգ ամօլին ու հացերը խաջաձէ կը ձգէ հարսի դիտուն: Խեղկատակութիւն սիրողները կը վազեն և «կեսուրը կը հանեն կեսրայրի շալակը», ծափ կուտան և հարնջ կը բռնան. իսկ երբ տան ցուխին կը մօտենան որ ներս մտնեն, վերևից չափէ և ընդէն իջուն իջ ցիւնէն հարս ու փէսի գլխուն: Ներս մտնելով, քահանայի առաջնորդութեամբ զոյգը իւր շրջապատողներով միասին եօթն փութ թունդրի բոլորը կը պտտէ և հանդէսը կը վերջանայ հարսից ուտելով: Բայց հարսին ամենից առաջ մածուն կը կերցնեն, որ սորա նման «պիպառ էրէ» զուրս դայ. իսկ փեսան իւր ազապչարիներով առանձին կը ճաշեն. որոնք՝ հացկերոյթից յետոյ, (սկսեալ փեռայից) բռունցքի մէկ հարուածով իրենց ոյժը ցոյց կուտան մէկ մէկ հասարակ խորհուրդ: Երեկոյեան դարձեալ «լէն ու երկայն» ախոռը դատարկելով՝ դհօլ ու զուռնայով կսկսեն խաղալ ու պարել համարեա մինչև առաւօտ և հարսանիքը գրեթէ կը վերջանայ. թէև շատերը հանրու եօթն օր ու եօթն գիշերը լրացնելու համար կը շարունակեն մինչև 2—3 օր գիշերով խաղալ և ուրախանալ:

Փէ. Նուռն կտրելը, փեսայի այցելութիւնը իւր անբոյժ սան. փէսէքը եւայլն: Սովորութիւն կար հին ժամանակ եօթը, իսկ այժմ 2—3 օր յետոյ նոյն խորհուրդը, այսինքն «պսակ

վերացուցանելու» կարգը կատարել. այդ 2—3 օրերու մէջ փետան առանձին կասլի իւր ազապչարիներու՝ իսկ հարսը իւր հարսնայրերու հետ: Ար պատահի՜ որ անգուսպ փեսաները երբեմն ծածուկ գողտ-լէտի՜ քերթի հարսներու մօտ, բայց արթուն հարսնայրերը կը հսկեն և դատարկ յետ կը դարձնեն:

Նուճ կտրելու համար կուգան քահանան, քաւորը և մէկ երկու բարեկամ, որոնք օղեխում և հացկերոյթ անելուց զկնի, քահանան ^{հարկը} կը կատարէ, ըսյց նախապէս զօյգ մի գուրբաց կը պահանջէ, որ հարոյ լեզուն ^{հարե} լեզուանի չլինելու համար. յետոյ փեսան ազապչարիները առաժ այցելութեան կերթայ աներանց *). Նոյն տեղ ևս օգեխում ու հացկերոյթ տեղի կունենայ, որից յետոյ փեսան կելնէ համբուրելու աներոջ ձեռքը և կը խնդրէ հրաման մեկնելու. իսկոյն աներանք սեղանի վրայ կը դնեն 3—4 արշլին չուխա իբր այցելութեան փէշէշ, ոմանք (հարուստները) քի մի նուիրելով կը պատուեն իրենց փեսան. փէշքէշը տանող էլ կը լինի չտանող էլ:

Փետան վերադառնալով կարճակէ իւր աղապչարինները և
կը մտնէ տոգոսար:

ԲԵՐԱՆԲԱԳԷՒ ԵՆ ԱԳԱՅՈՒՅԵՆՆԻ ՈՇԱՆՐ.— Առաջատու մըտ-
նելու գիշերը հարսը չխօսար լուր փեսայի հետը մինչև որ մի
փշեհշ չստանայ, որ կը կոչուի ԲԵՐԱՆԲԱԳԷՒ: ՄԷ՛կ երկու օր լե-
տոյ կը հաւաքուեն կանայք տեսնելու հարսի երե՛ս *սոյոթնութեան*—
հոսոթնութեան—նշանը,—արեան բիծեր ճերմակ սաւանի վրայ:

Բարեկիննա (ըստ ռուսաց բարեկիննայի). — Պատկերից 10 — 20 օր
 լետոյ Հարսի մայրը, քոյրերը և ուրիշ մերձավոր ու ազգական
 բարեկամաց կանայքը կը հաւաքուին, հարսի ջնշող հանդիսա-
 ւոր կերպով տանելու. եթէ գիւղից գիւղ կերթացուի, ջնշողը կը
 բառնան եզներու վրայ. գիւղի մէջ առհասարակ մարդիկ շա-
 լակելով կը փոխադրեն: Խնամու տուն ջնշող բերող կանայքը
 ուտել-խմելուց լետոյ **), ջնշողի կապոցը մէջ տեղ կուզայ, և
 մի կին առանձին առանձին կը վերցնէ նիւթերը և շեշտելով
 կը համարէ.

*) Եթէ աներր համագիւղացի է:

**) Բուլանրխայ մէջ կանաչք ոգելլից ըմպելիք խմել երբէք սովոր չեն. ճաշը սովորութիւն է ամեն մէկ հացկերոյթիւն ասել իբրեւ, խեցին:

Նախշուն գուրբաներ 40—50 զոյգ	120—150 զրշ.
Տաս զոյգ սունապան, (զանգապան)	100—120 >
Քսան հատ արախչի	100—120 >
Վեց-եօթ մեզար (նախշուն)	120—140 >
10—15 սրտանոց	50— 45 >
Միզարի նախշուն թելեր 6—7	60— 70 >
10—15 լիւր (ձիու պախուրցի պարաններ) .	20— 30 >
100-ից աւելի լիւր (բեռ կարելու թելեր) .	? ? >
	570—705 >

Հաշուելով վերևը արդէն չիշուած հարսի հան-
դերձեղէնն ու զուգսր՝ գումարով 1490—1995 >

Ընդհանուր ջհէզի բոլոր արժէքը կը լինի . . 2060—2700 >

Նշանտուէքի էրէ՝ Կէն՝ նման նորից մի լանգառի մէջ
տեղ կը դնեն և ջհէզ բերող կանայքը կսկսին մէկ առ մէկ
փող նուիրել հարսին. բարկենճակի, ինչպէս նաև նշանտուէքի
փողերը կը պատկանեն հարսին. որ առանձին կը շահեցնէ
«արձի» (սէրմայե, դրամագլուխ) անունով, և շատ անգամ իւր
զուգս ու զարդարանքները կը ծախէ առանձին սարմիան աւե-
լացնելու համար:

Հարսի բերած վերոյիշեալ ջհէզից, գուրբաները, սունապաները
և արախչիները կը բաժանուին ընտանիքի արական անդամոց,
իսկ մեզարները, սրտանոցները և միզարի թիւերը կանանց
վայ. լօխտակոթերը և լարանները ընդհանուրի գործածութեան
վը յատկացուին:

ԺԸ. ԴԱՐՃ. — Պատկուելուց 4—5 շաբաթ յետոյ սովորու-
թիւն ունին հարսի հէրանք՝ վերադարձնել աղջիկը իրենց տու-
նը, որ կը կոչուի Կարճ. դարձը կը կատարուի յատուկ հրաւի-
րակ կնոջ ձեռամբ: Մնալով 3—4 շաբաթ հէրանց տունը,
վերադարձը նոյնպէս քենայի տան կողմից գնացող հրաւիրակ
կնոջ ձեռքով կը կատարուի, որովհետև հարսները մենակ եր-
թեկեկու (նոյն իսկ գիւղի մէջ) ազատութիւն և սովորութիւն
չունեն, մինչև որ «Կարճ» երեխան ծնեն, որ այնուհետև ա-
զատաբար կերթան ու կուգան «Կարճ» տունը մինչև խորին
ծերութեան հասակը:

Ամուսին ընտրելու ձգտումը նաՀապետական ժողովրդի մէջ աւելի բուռն ձևերով կարտայայտուի, դորա Համար էլ կուպիտ միջոցներու կը դիմեն.— աղջիկ արևանգելու (փախցնել), որ մինչև օրս էլ գոյութիւն ունի և մեծ պարծանք ու քաջութիւն կը Համարուի:

Առևանգութիւնը տեղի կունենայ գլխաւորաբար աղջիկ ու տղայի Համաձայնութեամբ,— սիրահարութիւն, երկրորդ երբ աղջիկ ըլլորովին անՀամաձայն է և առևանգութիւնը կը կատարուի բռնի, կուպիտ ուժի միջոցաւ. առևանգողները կաշխատեն շուտով աղջկայ կուսութիւնը խախտել, որպէսզի կամայ ականայ աղջիկը Հնազանդեցնեն:

Փախստական ապաստանարաններն են Հայ ու քուրդ աղաներու տները և մեծ օջախները. նաև վանքերը, ուր մեծ պաշտպանութիւն ցոյց կը տրուի աղջիկ ու տղային, ընծանելով կը պատուեն, պսակել կուտան իրենց կնքաւորութեամբ և ապահով միջոցներով կը վերադարձնեն փեսայի տունը: Եթէ ժամանակին լմացուի, աղջկայ ծնողքը, ազգականները ու մերձաւորները վրէժխնդիր Հոգով կը Հետապնդեն և շատ անգամ կամ աղջիկը կը վերադարձնեն կամ սպանութիւն և արնհեղութիւն տեղի կունենայ. իսկ երբ չաջողուի, վրէժուծելը կը թողնեն ապագային, նման առևանգութեամբ տոհմային վրէժխնդրութեան յազուրդը գոՀացնելու:

Երկրորդ ձև ամուսնութիւնը կը կատարուի Համարեա թէ ֆեմաթ, որու պատկերը ցոյց տուինք «Հարսանիքի» մէջ, խալանի սակարկութիւնը, «աղջիկը թաշկինակ մ'է, որ պէտք է ձգել ուզողի ձեռաց վրայ», և թէ՛ «խէր տեսնաս քու զագրից» (առևտուրից) խօսքերը ցոյց կուտան, որ վերջին ձև ամուսնութիւնն ևս վաճառում մի է:

Ամուսնութեան Հասակը որոշուած չէ, կլիման կամ «Հող ու ջուրը» պատանեկական արբունքի չափը ցոյց կուտան, պատանու ձգտումներն ու խրատման ծնողաց կիմացնեն որ ամուսնութեան ժամանակը մօտեցել է, և առՀասարակ տղայք 15 իսկ աղջիկները 12-ից սկսած կը կարգեն (պսակել):

Օրօրօցի ամուսնութիւնը խիստ սակաւ կը պատահի, բայց

(5—6 ամաց) երեխայութեան ժամանակ կատարուած նշանադրութիւնը երբեմն տեղի կունենայ և պատահած զժտութեանց ու ամուսնացողներու անհամաձայնութեան համար հետզհետէ վերջանալու վրայ է:

Ճիւղահամարը որ կը կոչուի *Կրօն* ու *Ջեղ* հաշուի կառնեն եկեղեցու կանոնադրութեան համաձայն, բայց առաջնակարգ տները երբեմն օրէնքը ոտնակոխ կանեն և մինչև չորս աստիճանի հեռաւորութիւն ունեցող արենակից ազգականները կամուսնացնեն:

Ամուսին ընտրելու պարագային, ծագումը, գիրքը և օջախի համարաթիւնը (հաւասարութիւնը) ի նկատի կառնուի, *Խանդանը* (տոհմիկ, օջախի որդի) խանադանի, հարուստը հարուստի և աղքատը աղքատի հետ կամուսնանայ: Թէև օջախի տղան ստորին դասակարգի «խօրօտիկ» աղջիկը կառնէ, բայց օջախի սրածայր *Խոթան* չըզիջանի աղջիկ տալու իրենից ցած աղքատի խրճիթին. բացառութիւն կը պատահի միայն այն պարագային՝ երբ օջախի աղջիկը *Տեփանի*, խեղանդամ, կաղ և այլն կը լինի:

Քիչ կը պատահի նոյնպէս որ այրին կոյսի հետ պսակուի ժողովուրդը կարծես այդ միաւորութեան անյարմարութիւնը կուզէ ցոյց տալ, երբ կուզէ հաւատացնել, թէ «այրին ու կոյսը որ պսակուին, օդ (հարբուխ) և հազի ցաւ կը տարածուի». բացի դրանից, եկեղեցին ևս արգելած է այդ կերպ ամուսնութիւնը և ժողովուրդը կամայ թէ ակամայ կը յարգէ իւր եկեղեցու օրէնքը. սորան ևս բացառութիւններ կան:

Երկրորդ ամուսին կառնուի այն պարագային միայն, երբ մէկ կինը չքեր (ամուլ) է, կամ անբժշկելի ցաւով վարակուած է (գողութիւն, Տիրամօր եարա և այլն), կամ անբարոյական է: Առաջին և երկրորդ պարագիւլներուն՝ երկու ամուսիններն ևս կը պահէ ու կը պահպանէ այրը, իսկ երրորդին՝ կարծակէ միայն անբարոյականը:

*) Այրինեբու ամուսնութիւնը ոչ թէ եկեղեցին, այլ թունդրի վրայ էր կատարեն:

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Դաշտան կամ Ծաղիկը բուլանըխցոց լեզուով կը կոչուի հաշտան: Կանայք գիտեն որ հալաւից յետոյ եթէ մերձաւորութիւն լինի արգասաւորութիւնը անխուսափելի է:

Երբ մանկամարդ կանայք չլղանան, տատմէր (դայեակ) վարպետները չարգասաւորողին բերանքվէր կը պարկեցնեն, նախ աջ ձեռքը և ձախ ոտքը, ապա ձախ ձեռքը և աջ ոտքը կը քաշեն, փորը և մէջքը կը շփեն բաւականին և մէկ կամ երկու հաւկիթի միջուկ կածեն քամակի վրայ, սորա վրայ կաւելացնեն կէր կամ դարբնի հոտայի փռէ ու շորով կը կապեն:

Եթէ այս միջոցը չօգնեց, քանի մի տարի սպասելուց յետոյ, կիմացուի որ կինը հոտ է, որ բուլանըխցոց բարբառով կը կոչուի չէէր:

Չբեր կանայք նախատանքի չեն ենթարկուեր, ամուլթիւնը, ինչպէս նաև ամէն բան, Աստծուն վերագրելով, նոցա վիճակը արգահատելի կը համարեն և կարեկցութեամբ զանազան ճարեր կառաջարկեն:

ա) Եթէ կինը գեր է, հոտէ կը խմցնեն որպէս զի արգանդի ճրագուն հալի, վերջինս արգելք համարելով արգասաւորութեան:

բ) Մանրած հոտէ կը կերցնեն.

գ) Հոտէնդոտայ ուտել կառաջարկեն.

դ) Հոտ հոտայի կոչուած խոտը կը գործածեն (ուտելով):

ե) Երեսուցէ՛հոտ խոտէ *) կոչուած բուսական արմատը կը կերցնեն:

բ) Խոտէ, գլուխ օղի, կէր, հոտայ լեղի ճանրուի և ջաբարի հոտէ **) լոտելով և խառնելով իրարու, անլուայ կտուտի վրայ քաշած կը կապեն չբերի մէջքից: Այս նիւթերէն մի քանիսը մաճուցիկ լինելով ամուր կը կպչեն քամակին որ կը մնայ բաւական ժամանակ և քանդելով վէրք կը բանան:

*) Թերևս ս. Գրոց մանրագործ:

**) Ջաբար կը նշանակէ անհոտայ (բէյտար), և ջաբարի հոտէ անասնաբույժներու գործածած ընտիր և առաջնակարգ կուսլը:

Երբ որ վերողրեալ ճարերը չօգնեցին, քաւթառ պառաւները խորհուրդ կուտան Բարչը փոխել, ալրի մարդութիւնը (սերմ ունենալը) կասկածելի համարելով:

Իմանալու համար արդեօք կի՛նն է չբեր, թէ մարդը ներքինի, նոր խեցեղէն ամանի մէջ ջուկ ջուկ ոսպ կը լցնեն, ապա ամուսիններուն մեզել կուտան և կը դնեն գիշեր դուրսը աստղերու տակ, ծիլ արձակող (բուսնող) ոսպը երկուքից որունն որ է, դրական պատասխան կուտայ և չարձակողը բացասական:

Մարդու համար նաև խորհուրդ կը տրուի սերմը թափել ջրի մէջ, եթէ ընկղմի՝ ներքինի չէ, նաև նոյն կերպ հաւկըթի դեղնուցի մէջ կառնեն և տաք տեղ կը պահեն, եթէ որդունք գոյացան մարդը հա՛հէր (քրդ. ոչ մարդ) չէ, ալ իսկապէս կի՛նն է չբերը:

Երբ մարդկային ու է հնարք չբերեց, կը դիմեն սուրբերուն և կուխտեն, որ եթէ զաւակ ունենան, նուիրեն մուրադատուր սրբուն:

Ժողովուրդի ասելով՝ կի՛նը կը յղանայ և կը ծնի Գ ամսուայ Գ օրուայ և Գ դարի (ըռպէի) մէջ. հաշուի սկիզբը կըսկսի արգասաւորութեան այն կէտից, երբ երեխան կսկսի խաղալ, որ Գ լուսնական հոր ու փռլից *) յետոյ՝ կը ծնի: Այս բնական ժամանակամիջոցից մէկ կան երկու օր առաջ եղած ծնունդը չապրիր և, կը կոչուի օրդախա **):

Բուլանըխայ հայ իգական սեռը երկրագործութեան ծանր աշխատութեանց չմասնակցեր, օրինակ ցանքի, քաղի և այլն, թէև իւր բաժին ընկած աշխատութիւնն ևս քիչ չէ. այնպէս որ յղութեան ժամանակն էլ պարտաւորեալ է սովորական կերպով տանու ծառայութիւնները կատարել. — խմոր շաղել, հաց թխել, ոչխար կթել, կաթը շալաքով դաշտից բերել և այլն:

Չարքաշ կեանք վարելով դիւրութեամբ երեխայ կը ծնեն. պատահեր է որ նոյն իսկ աշխատութեան մէջ երեխան ծներ է առանց երկունքի ցաւ պատճառելու ծնողին: Որովհետև ծնելու օրերը մօտեցած չլի ձիերը դիտմամբ հեծնելով կը շըր-

*) Լուսնի առաջին քառորդը կը կոչուի հոր, իսկ վերջինը՝ փռլ:

**) Վիժածը կը կոչուի յընդո՛ւ (անցուցած):

ջեղներն որ զիւրութեամբ ծնեն, այդ ժողովուրդը իւր փորձառութեամբը ստուգած լինելով, յղի կանանց աշխատութիւնը այնքան էլ երկրէլալի չեն համարեր, բացի ծանր առարկայ վերցնելուց:

Յղի կանանց մասին եղած հոգատարութիւնը.

ա) Հոգ կը տանեն որ երբ կինը «մտափոխ» լինի, նորա ցանկութեանը բաւականութիւն տան, որպէս զի երեխան չնոցա (վիժել). գիւղացի կինը զարմանալի հակամտութիւն ցոյց կուտայ մտափոխութեան ժամանակ հոգ և հացի «էրէկ» (թունդրի կողը մնացած հացի ալրուածք) ուտելու, ապա բանջար. մրգեղէն և այլն: Երբ մտափոխութիւնը չափազանց է, խնձոր մի շան լակամանի մէջ կը լուանան և առանց իմացնելու կուտան մտափոխին որ ուտէ:

բ) Մեծ հոգ կը տարուի որ յղի կինը չԽղձաբ: Թաղոտութիւնը, պառնակներու ասելով, հետեւեալ կերպով կառաջանայ: Մի ուլունք կայ՝ որ կը կոչուի Խղձի «լուն», երբ մէկը թշնամաբար այդ ուլունքը յղի կնոջ վրայ բռնած քամէ (հուպ տալ), կինը անպատճառ կը թաղոտի:

գ) Թաղոտած կինը յղի կնոջ վրայ եթէ շէնքայ (անցնել) վերջինս անպատճառ կը տկարանայ այդ ցաւով, և դաւակ չունենար, եթէ ունենայ էլ երկար չապրեր:

դ) Թաղոտած կինը երեք անգամ յղի անասունի փորտակով պէտք է անցնի ու դառնայ, որպէս զի ցաւը անցնի կենդանուն:

ե) Միաժամանակ ծնող կամ ցնդնող տաւարի, շան, իշու և այլ ծնունդներու վրայով երեք անգամ շէնքալ կուտան, վերջինները թաղոտութիւնը վերցնելով կը սատկեն, իսկ կնոջ ծնունդը կապրի:

զ) Ուտելու նպատակով բերանը գորտ կամ ճնճղուկ առած՝ օձ երբ տեսնեն, իսկոյն կաղաղակեն՝ օձ, թող, օձ, թող, այս (այսինչ) կնոջ (անունը կուտան անպատճառ) թաղի դեղն է. առնելով գորտը կամ ճնճղուկը կը կարեն թաղոտածի գօտու վրայ կամ ծածուկ կը կերցնեն. օձու բերանը տեսած գորտը առնելով կը չորացնեն. Էօլլը դուքան (խանութ) պտտելով Էօլլէ-

բնական ապրելու թել և մէկ ասեղ (եօթը թել և եօթն ասեղ) կը զարկեն գորտան մարմինը, յետոյ կուղարկեն վանքերը (այս ճարը գործածողը Մշոյ ս. Կարապետի վանքը ուղարկած էր) պատարազի առջև օրհնելու. ապա նորից եօթը խանութ պրտտելով եօթ կտոր պողպատ կը բերեն և օլ մի շինելով կը կախեն թպղոտածի պարանոցից, իսկ գորտը իւր վերոգլխալ սարքով բարձի մէջ կը պահեն:

Իսկ երեխան ծնած ժամանակ, կնոջ ծննդեան տեղը մի սլխար կը մորթեն և երեխայի հետ հաւասար ծանրութեամբ մի կշռելով՝ մի կճուճի մէջ կածեն և կը հորեն ծննդեան տեղը:

է) Եթէ այս միջոցները չօգնեցին, կինը ծնելուց յետոյ նորածին երեխայի ականջի բլթակը կը կտրեն և ծածուկ կը կերցնեն մօրը:

ը) Երկու իրարու շատ մօտիկ խաչքարերու մէջից կանցկացնեն երեխան:

թ) Այլազգի՝ Հասոյ, Ալոյ, Իսոյ, Ուոյ... անուններով կը կնքեն երեխան: Այլազգիք ևս՝ միւսնոյն նպատակով «խաչոյ» անունը կը դնեն երեխայի վրայ:

ժ) «Մհոյ» անունը կը դնեն, որպէս զի ամէն մարդ մհոյ, մհոյ կանչելով երեխան մնայ = ապրի:

ժա) Յղութեան ժամանակ կնոջ պատահելիք փորձանքներէն գլխաւորն է նաև՝ երեխայի ծնունդը (իւր բնական զրքից խոտորուելը), որ եթէ վարպետներու ցոյց չտան, կը մեռնի երեխան և կը մեռցնէ նաև մայրը. այս պարագային փորձ վարպետ են հովիւները, որոնք ոչխարներու վրայ փորձեր անելով օրինակելի հմտութիւն կստանան:

ժբ) Խորհուրդ կուտան յղիներուն, որ ճանապարհին պատահող երեխայ մէջ «եղով» չանցնեն, որպէս զի երեխան չիտաւած չլինի: Կոխուածք եղած երեխան ևս երկար չապրեր, նիհարանալով և մաշուելով կերածը չկրնար մարսել և օր մի չէ օր մի անպատճառ կը մեռնի:

ժգ) Գիտեն նաև որ յղութեան ժամանակ երեխան ինչ անձնաւորութեան դէմ խաղայ, նորա կերպարանքն ու բնաւոր:

րութիւնը կստանայ, մանաւանդ կայծակ զարկելու ժամանակ: Եթէ սրբու դէմ խաղայ՝ երեխայի մարմնու վրայ խաչ կը նկարուի, եթէ քրդու դէմ խաղայ՝ վերջը կը տաճկանայ, եթէ իշու դէմ խաղայ՝ տխմար կլինի: Սովորական խօսակցութեանց մէջ մէկի տխմարութիւնը ծաղրելու համար, կասեն «իշու դէմն է խաղցի», — եթէ տգեղ լինի, կասեն այս ինչ տգեղ մարդու դէմն է խաղցի, և այլն:

Ծ Ն Ո Ւ Ն Պ

Երբ կնոջ ծննդեան օրերը կը լլանան և երկունքի ժամանակը կը մօտենայ, կինը տքտքալով կանանց շրջանի մէջ կը յայտնէ՝ որ ինք ցաւ է. իսկոյն աստիճան (գայեակ) կը հրաւիրեն, որ առանձնացնելով կինը՝ շարունակ պտտել կուտայ, որովհետեւ նստիլը հեշտաձնութեան վնասակար է: Կը պատահի որ կինը մի քանի օրեր ցաւով կը տանջուի և դժուար «կադատուի», այդպիսի պարագաներուն՝ երբեմն հրացան կարձակուէր երդիքից ներս. իսկ հիմա ողջախոհ ճանչցուած մարդու *) խոնջանը կը տանեն կնոջ վրայ. նաև քամակի կողմից կը շալակեն կինը և զգուշութեամբ կը շարժեն, այնուհետեւ ծռնէ գեպին՝ զարկած՝ կը ծնի երեխան: Այս տանջանքները տեսնելով Աստուած, կը գլխայ նորա դրութեան վրայ, և Ինչ որ այս ժամին խնդրէ, լուրի է Աստուծոյ հոգի:

Եթէ երեխան թմրած կամ կիւամեռ լինի, իսկոյն սառնքի մէջ կը դնեն և ոտքերու տակը կը տփտփեն (թեթեւ հարուածել), եթէ բոլորովին ընդարմացած լինի, երեխայի Ենիքը՝ որ պորտի միջոցով կպած է փորին, կրակի մօտեցնելով կը տաքացնեն և շփելով պորտը տաքութիւնը կը տանեն դէպի մարմինը:

Իսկ եթէ առողջ ծնի, իսկոյն աչքերը կը շփեն, քթից կը փչեն որ օդը ներս վազէ, ապա տատմէրը առնելով մկրատ կամ դանակ մի չորս մատ երկայնութեամբ պորտը կը կտրէ, լե-

*) Այնպիսի մարդու՝ որու բարոյականութիւնը երբեք կասկածելի եղած չէ, և ինչպէս ժողովուրդը կասէ՝ «խոնջան վրը հարամի չէ արձակուած», այսինքն իւր անկողնից զատ ուրիշը չէ գիտցած:

տոյ մնացածի ներքեւը՝ փորի մակերևոյթի վրայ, մետաքսէ թելով կը կապէ, որ ինքն իրեն մաշուելով մէկ քանի օր յետոյ կը կտրուի, կտրելուց զկնի շորի կտոր ալրելով կը դնեն պորտի արմատի վրայ՝ որ լաւ խարէ և վէրքը առողջանայ *):

Պորտն ու ընկերը հողի տակ կը թաղեն, իսկ շատերը միայն պորտը չորացնելով կը պահեն որ չարջինքնու (մանրա՝ վաճառ) տոպրակը ձգեն, որպէս զի երեխան հարուստ լինի. պատի գլուխ ևս կը թաղուի, բայց չգիտցուեր ինչ նպատակով:

Եթէ պորտ կտրող տատմէրը բարի բնաւորութեան տէր է, երեխան ևս բարի կլինի, և ընդհակառակը, դորա համար երբ երեխայ Տի Զար լինի՝ պորտ կտրողին յիշոց կուտան: Կը հաւատան որ պորտ կտրելու ժամանակ թէ լաց ու կոծ պատահի, երեխան անբախտ կը լինի: Զարուսակ ձախորդութեան հանդիպող մարդը սովորութիւն ունի ասելու «իմալ էնիմ իմ պորտն է հըմալ կտրուկ»:

Առհասարակ անդրանիկ ծնող կինը «սանջ» (խեթ) կունենայ. սանջուն կտրելու համար մայր և աղջիկ եօթն անգամ կը պտտեն ծննդականի բոլորը, յետոյ պարան մի փաթաթելով կ'նոջ բոլորտիքը, պտտող կինը մանգաղ մի կառնէ ձեռքը և սորա աղջիկը կը հարցնէ.

«Մամօ, ինչ կէնիս».

— Տղացկանի սանջուն կը քաղիմ, կը պատասխանէ մայրը:
(երեք անգամ)

Նորածինը եթէ արու է մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ ընտանիքին, մանաւանդ կինը առանձին հպարտութիւն մի կարտալայտէ դէմքի վրայ որոյ բերելուն համար. թէև պառաւները բարեբախտութիւն կը համարեն որ «սանջուն» աղջիկ և անդրանիկից յետոյ ծնողները արու լինին:

Երեխայի պորտը կտրելուց յետոյ, տղացկանը՝ (ծննդական) իւր ծննդարանից, որ սովորաբար ախոռներու գլուխը կը լինի, տուն բերելու ժամանակ, ձեռքը երկաթէ շիշ մի կուտան և, զունէ դուռ անցնելու պահին «Յիսոս-Քրիստոս» կը մըմնջեն

*) Եթէ պորտը անմիջապէս արմատից կտրուի, աղիքները դուրս կու գան և երեխան կը մեռնի, ինչպէս փորձը ցոյց տուած է:

և երրորդութեան անունովը կը խաչակնքեն: Տղացիները տեղ ու բարձով կը պարկեցնեն, երեխան իւր փաջուհքով (խանձարուր) փաթութեան կը դնեն մօր աջ չորսը գեղնի վրայ մինչև մկրտուելը, բայց մայրը պարկած ատեն երեսը մի-« չորսը չի գործէ: Տղացիների գլխու տակ անպատճառ կը դնեն մի համայն, մի դասիկ և ուրիշ երկուքի հարմար, որ չարքեր չմտնան: Երկիրդած տատմէրը ալդ ժամանակ քթի տակից կը պտպտայ հետեւեալ աղօթքը.

«Եկան սարով, եկան ձորով,
Եկան իրեք կանանչ կապով,
Մէկն է Յիսուս, մէկն է Քրիստոս,
Մէկ՝ Զնդաննց ? Ասուածածին *)»:
«Հրեշտակ դէմ դիպաւ բարով,
— Դո՛ր **) կերթաք չառէջ բարով,
— Կերթանք դուռնի հիւանդին,
— Զինձիլ ***) բերինք բոլոր պատին,
— Իրեք բւեռ կէր էն խաչին,
— Մէկ սիրտ սատանին.
— Մէկ՝ բերան գէլ գազանին,
— Մէկ շուռ գայ կէս գիշերին,
— Գայ նստի վերև աստիճան,
— Բալնիք թալէ վերև բարձին,
— Զուր գայ գալոց ****) Քրիստոսին,
Պահապան հրեշտակ, պահապան եղնիս»:

Խստութեամբ կը պատուիրեն տղացիներին՝ որ պարկած տեղից չենէ և ամենեւին չնստի, որպէս զի մէջոց ցաւ- չանայ:

Տղացիների համար կը պատրաստեն ամենից առաջ հալնով ապուր, ալբէ ճաշ, չորսեղ, չիլով կամ իւղով տապակած աւելուի, հալի և ալիւն, որոնք տատմօր ասելով, փորը կը գործէ և օգտակար ազդեցութիւն ունին ծննդական գործարանաց վրայ:

Մօտիկ ազգականներ, բարեկամներ, դրացիք և մանաւանդ տղացիների մայրը պարտաւորութիւն կը համարեն նման օգտակար կերակուրներով պատուել ծննդականը, շնորհաւորել

*) Աստուածածին ս. Կոյս Մարիամը: **) Ո՛ւր: ***) Ըղթայ: ****) Գալուստ ?

նորա աջող ծնունդը և բարեմաղթել¹ նորածինն երկար ուժ ու արեւ։

Եօթն օր շարունակ տղացկանը պառկած կը պատուի և վերև լիշուած կերակուրներով կը կերակրուի, ցերեկով ամենւին դուրս չելներ, միայն երեկոները, և այն՝ ընկերակցող կանանց, հետ, ձեռքը երկաթ բռնելով և զուէ՝ դուռ անցնելու ատեն։ Աստուծու անունը լիշելով։

Երկրորդ օրից սկսած՝ տատմէրը ամէն օր երեխան տաշտի մէջ դնելով գաղջ ջրով կը լողացնէ և, լողացնելուց յետոյ, երեխայի բոլոր անդամները մէկ առ մէկ կը քաշէ և կը շփէ կանոնաւոր ձև տալու համար, վերջը գլուխը ձեռքերու մէջ բռնած կը բարձրացնէ և կը ցածացնէ երեք անգամ ասելով.

Թեթվաջրիկ

լէրկէն վզիկ։

Թեթվաջրիկն ևս նորա համար է, որ երեխայի վիզը կարծ՝ չմնայ կամ ծովից չլինի. ապա երեխան գրկած կը հանէ դուրս, դառնալով դէպի աղօթարան խաչ կը հանէ և կը վերադառնայ տղացկանի մօտ, ապա տղացկանից կը հարցնէ երեք անգամ.

«Ես իմ Թեթև, Թէ դու».

—Ես իմ Թեթև, կը պատասխանէ տղացկանը.

«Աստուած հօրով մօրով ջոջցու» կաւելացնէ տատմէրը և երեխան կը դնէ մօր կշտին։

Եթէ այդ ժամանակ՝ երեխայի հայրը (առաջին անգամը լինելով) ներս մտնէ, 1) երեխան կը տանեն հօր շալակը և կը դնեն իւր տեղը, 2) եթէ հայրը չընդունէ՝ դուրս կը հանեն և ներս կը բերեն և 3) երկաթի կտոր ջրի մէջ ձգած՝ երեխան կը լողացնեն, որպէս զի ~~էօթն~~ չլինի։

Խոնջա *) եւ կնունք

Ընդունուած է երեխան անկնունք չթողնել 7 օրից աւելի (բացառութիւն կը կազմեն տկարները), որովհետև չը կրնա քուածը անսուրբ է։ Մկրտութեան օրից մէկ երկու օր առաջ տատմէրը կը հրաւիրեն, որ սանամօր կողմից ընծաներ տանէ.

*) Իսկականն է՝ ~~դոնչա~~, որ կը նշանակէ ~~լոյս~~, տալիք ընծայն նմանեցնելով ~~ծառ~~ ~~լոյս~~։

կնքահօր. այդ ընծաները կը կոչուեն խոնարհ, որ սովորաբար մաղի մէջ կը գնեն, երեսը հաւանքով (զիւտ կապոց, փաթթոց) կը ծածկեն և, տատմէրը գլխու վրայ դրած կամ քովընդի բըռնելով կը տանէ կնքահօր տուն, իմացնելով որ պատրաստուի ընտանիքի անդամներէն մէկն ու մէկը հաւանքով (կնքահայր) դառնալու: Գիւղական խոնջան կը կազմեն.

4—5 զոյգ նախշուն բուճ (գուլբայ)	10—12 զուրուշ
2—3 սախ (սաւնապան)	10—15 »
1—2 նախշուն արախիներ	5—10 >
Սրգեղէն	2—3 >
6—7 գաթայ	6—7 >
	33—47 >

Ռօտաւորապէս 3—4 ուրբի:

Տատմէրը կստանայ քաւորից 2—3 դրշ. կամ նոյն արժողութեամբ ալիւր, ցորեն և այլն. իսկ սանամօր կուղարկուի խոնջայի փոխարէն, եթէ հարուստ է քաւորը կամ առաջին ծնունդն է սանահօրը, մի երկնջ, կամ մի ոչխար (60—40 զուրուշ արժողութեամբ), իսկ փոքրիկ սանիկին շապկացու՝ 3—4 արշին չիթ (բասմա, տպածոյ), թէև ամէն անգամ պառկելուն սանամէրը պարտաւոր է խոնջայով իւր քաւորը պատուել, բայց սա միայն առաջին ծնունդին վերոգրեալ կամ նման ընծաները կուղարկէ: Յաջորդ ծնունդներուն ընծայ կամ կուղարկէ չնչին բան մի, կամ բնաւ ոչինչ չուղարկէր:

Մկրտութեան ծէսը շատ անշուք կանցնի ի գիւղեր, հրաւէր, կնքածաշ չեն պատահեր կամ քիչ կը պատահեն: Երեխան մկրտելուց յետոյ կը յանձնուի տատմօր, որ՝ եթէ կնքածաշ պատահի, միասին կը վերադառնան հիւրերի հետ քահանան և քաւորը սանահօր տուն. տատմէրն փաջուքը կը տանէ և կը գնէ իւր նախկին տեղը մօր կշտին. բայց այս անգամ հաշի վրայ, ըստ ոմանց մեռնի սրբութիւնը յարգելու համար և, ըստ ոմանց «հազար չար չու բարի կայ էն ոքի» (այն պատճառով). թէև մաղի վրայ ևս շատ չեն թողներ «բողոք» ղի ծաղիկ շաւ: Տան մէկ անկիւնը կը պատրաստուի դեղջուկ սեղանը, որու վրայ դրուած ճաշ (կորկոտ) փշա, չոս-չեղ, բոլոք և այլ կերակուրներով կը պատուեն հրաւիրածները, բայց ոչ թէ քաղաքացոց նման մի քանի կերակուրներ մէկ անգամ կը դարսուեն սեղանի վրայ, այլ վերոգրեալներէն մէկ:

կամ երկու տեսակը: Գինի արդէն գաւառի մէջ չճարուեր, և օղին էլ խիստ սակաւ կը գործածուի:

Մկրտութեան համար քահանան կտրական վարձք կըստանայ քաւորից 5 ղուրուշ, բայց երջանիկ է՝ եթէ կանխիկ գոնէ 2—3 ղուրուշ ևս ձեռք բերել կարողանայ. այդ 5 ղուրուշիկը շատ անգամ ապառիկ կը մնայ, քանի անգամ յանձնարարութեամբ ուզելուց յետոյ կը տեսնէ որ հաշիւ չկայ, փոխարէնը մի խորջ խոր կամ մի հողով յեր կը պահանջէ իւր անասնոց համար, և եթէ սոքա ևս չլինին՝ կը սպասէ մինչև կալոցին 1—2 կօտ ձեռք բերելու. բայց շատ անգամ այս ևս չյաջողեր և քահանայի առնելիքը կը մնայ բուն հաշիւ:

Եօթներորդ օրը տատմէրը կուգայ երեխայի շորերը փոխելու և վերջին անգամ լողացնելու, և ստանալով վարձք 1—2 ղուրուշ կամ կօտ մի ալիւր կերթայ, այնուհետև տատմօր պաշտօնը կը կատարէ տղացկանի կեսուրը կամ մեծ տէգերկինը. որոնք իբրև փորձառու մայրեր՝ երեխան ամէն օր մինչև քառասունքի լրանալը, կը լուանան և սապոնի փոխարէն հաւկթի դեղնուց կուտան գլխու վրայ, և թեթեւաշրջիկը անելուց յետոյ կը փաթաթեն իւր շորերովը ու կը քնացնեն:

Քառասունքի մէջ պահուած սովորութիւնք

ա) Կրօնական պարտքը և անձի առողջութիւնը յարգելու համար ամուսինները քառասունքի մէջ իւրեանց անկողինը սուրբ կը պահեն:

բ) Ծննդեան օրից մինչև քառասունք լրանալը, տղացկանը ցերեկով դուրս չպիտի ելնէ, այլ միայն երեկոները և այն ընկերակցող կանանց հետ, որոնք դռնէ դուռ անցնելու ատեն պարտաւոր են «Աստուծոյ անունը» տալ: Այս երկու սովորութիւնները հետզհետէ թուլանալու վրայ են:

գ) Երկու կին երբ միաժամանակ՝ կամ մի քանի օր լետ ու առաջ ծնեն, նոցա հասարակութիւնը չի խառնուի իրար. այս պարագային եթէ մի կնոջ այլը միւսի տան քովը անցնի, կամ տունը երթայ, վերջնոյս երեխան հոգաւոր կը լինի. պարտաւոր է առաջինի կինը վերջնոյս երեխան ծծեցնել, եթէ զլա-

նայ՝ ծածուկ կոխուածքոտ երեխայի շորերը կը տանեն և ծիծ տալը զլացող կնոջ երգիքից ներս կը թոթովեն:

դ) Միաժամանակ երկու տղացկան խնամող տատմէրը, երբ մէկի մօտից միւսին երթայ, վերջնոյս երեխան մինչև տան դուռը տատմօր առաջ կը տանեն և, սա գրկելով կը տանէ ներս դնելու իւր նախկին տեղը որպէս զի կոխուածք չլինի:

ե) Քառսունքի մէջ երբ հում միս դրսից ներս բերեն, երեխան դուրս կը հանեն և բերելով երեք անգամ մսի վրայ կը դնեն և կը բարձրացնեն որպէս զի կոխուածք չլինի:

զ) Քառսունքի մէջ եթէ տղացկանի դունով մեռել անցնի, երեխան դուրս կը տանեն, որ ցաւ երթայ ննջեցեալի հետ. եթէ երեխան քնած լինի, շորերը կը հանեն դուռը և թափ կուտան մեռելի ետևից:

է) Քառսունքի մէջ հօր շորերը երեխայի վրայ չպէտք է ձգել, որպէս զի խորշուի *) չլինի:

Չնայելով այս նախազգուշութեանց, երեխայք շատ անգամ չորսունք կը լինին. իմանալու համար թէ արդեօք ինչից է առաջացեր, եօթ տուն ման գալով դրամ կը մուրան և այդ դրամով մօմ կը դնեն, մօմը հալելով իլիկի գլխի ծակի միջով կը թափեն ամանով լիք ջրի մէջ, եթէ մեռելի ցիւցիկը կոխուածքը մեռելից է և 1) մեռելի գերեզմանի վրայ կը լողացնեն, 2) «պատուած» մարդոց գերեզմանի մօտ կը տանեն և ջուր կը լցնեն գլխուն: Եթէ մօմը ջրի երեսին շաւ կերպարանք ստացաւ՝ շաւ լաւաճանի մէջ կը լողացնեն:

Կարծելով որ լուսնական «որ ու փռւն» երեխայք կը հիւանդանան, քառսունքից յետոյ երեխան կը հանեն լուսնի առաջին եղջիւրի ներկայութեանը ասելով. «նոր, նոր, թաժա թաժաւոր, իդա(այս) ոռ իդա գլուխ, իդա գլուխ իդա ոռ», փոփոխակի երեխայի գլխուն ոռ և ոռուն գլուխ ասելով կը շրջմըջեն այս ու այն կողմը, որպէս զի չտկարանայ. այդ հիւանդութիւնն ևս կանուանեն «որէնց» **):

Նորէնցը կտրելու համար դրամ մի կուտան քահանային

*) Տես հիւանդութեանց բաժինը—Խորշուի.

**) «

—Նորէնցք.

որ պատարագի ներկայութեանը զնելով կիսալուսնի ձևով կը կտրէ, որ կը կախեն երեխայի վզից:

Մ ա ն կ ա ճ ա ծ ու թ իւ ն

Մկրտութիւնից անմիջապէս յետոյ հոգ կը տարուի որ երեխան հանգիստ քնանայ. երեխան քնացնելու համար զիւղացիք ունին 1) օրոց (օրօրոց) և 2) ճղօր *). օրօցի կամ ճղօրի մէջ կը դնեն թանձր բարձանման մի տուպակ որու մէջ պինդ սեղմած խոտ կը լցեն, և կը կոչեն *հրէշ* մթէլի վրայ մէկ երկու կտոր կտաւէ հին շորեր կը դնեն և սորա վրայ կածեն նախապէս տաքցուցած չոր և սրտու հող **), որու վրայ երեխան այնպէս կը պառկացնեն՝ որ յետոյքը միայն ընկնայ հողի վրայ, հողի մի մասը կը լցեն նաև երեխայի գոգը, որպէս զի մէզը չթափի ճուներու վրայ և չխարշէ մատղաշ մարմինը. ապա հողշորերը կը փաթթեն երեխայի ոտներուն և քիւկոչուած լայն երէզներով ամուր կը ժրեն երեխայի ոտք ու ձեռքը (ուղիղ պարզելուց յետոյ) ու կսկին օրօրել մինչև քուն բերելը: Սյդ *Կարգաբանութեամբ* և *Երեխաներու ժամանակն է*, որ զիւղացի կանայք ցած և անուշ ձայնով ու հաղիւ լսելի եղանակով կերգեն օրօրներ, բայց ափսոս որ քրդերէն լեզուով:

Քնացնելու համար՝ մամիկները «քուն գքուն կը բերէ» խօսքը առաջնորդ ունենալով, օրուայ մեծ մասը և ամբողջ դիշերը երեխան օրօրոցի մէջ քնած կը պահեն, և որքան որ լաց ու ճիչ արձակէ, մօրը կ'ստիպեն որ կաթ տայ և օրօրելով քուն բերէ: Քնած ժամանակ երեխայի երեսը բոլորովին կը ծածկեն և, կը զգուշանան որ մի տեղից լոյս ներս չթափանցէ, որովհետև երեխան պրկուած լինելով լոյսին նայելու համար աչքերը միայն պիտի ծռէ այն կողմը և երկար նայելով աչքերը շէշ դուրս գան:

Քնից արթնցնելով փոքրիկին շորեր կը հագցնեն, հա-

*) Սնկց սիւն ձգուած՝ երկու տակ պարանով կապկպած և վրան շորերով փաթաթած օրօրոցը, որ փաշտէ օրօրոցից աւելի հեշտ կը դառնայ և հանգիստ կը քնացնէ երեխայն:

**) 1—2 տարեկան հասակը՝ հողի գործածութիւնը կը տեւէ, որ հայ, բուրգ, ժողովրդի կողմից ընդունուած ընդհանուր սովորութիւն մ' է:

լուստները՝ մէկ շապիկ, մի չիթ անթարի (կապա), ոտքերը՝
 ԿԻՆԻՔ կամ բրդէ գուլբայ, մէջքը շորից կարած նեղ գօտիկ,
 գլուխը մի ֆէս կամ ձեռակար սպիտակ կտաւէ արախչի, որու
 վրայ կլոր և տարբեր ձևերով ու մեծութեամբ ու վրան Աս-
 տուածածնայ պատկերը նկարած սալաֆներ կը կարեն. չորս-
 կողմից կաւեղացնեն շէշ և պաշապ, փերուղ և զանազան քա-
 լեր, քամակի վրայ կը կարեն ԿԻՆԻՔ և ԺԻՐԻՔ կոչուած խո-
 խունջի պատեանները, որպէս զի երեխան չաշապի (նազալ)
 չհիւանդանայ, չԺԻՐԻՔ (Չղաձգութիւն) և ալլն: Հարուստի կամ
 միամօր զաւակներուն՝ զտակի բոլորը գրամներով զարդարած
 արծաթ շղթայ ևս կը կարեն, որ սովորաբար ԴԻՐԻՔ մի կունե-
 նայ մէջ տեղը:

Աղքատները այս զարդարանքները չունին, միայն մէկ շա-
 պիկով և կապալով կը բաւականանան, բժժանքներէն դոնէ մի-
 մասը կը գործածեն նոյն նպատակով:

ՌԻՏԻԱՆԸ կարգարած փափկիկ մանուկը տան բոլոր ան-
 դամները ձեռքէ սունելով կը թռցնեն և կուրախանան հետը,
 միայն խիստ զգուշութեամբ կը բանեցնեն որ երեխան զլխի-
 վայր չղարձնեն, որպիս զի ԽԻՐԻՔ չըջուի. ապա զլխով կա-
 նեն, մանկական լեզուով *) խօսքեր կուղղեն, կը ծիծաղին և
 ալլն, և երբ կարողացան երեխան ժպտեցնել, կարգ մի Համ-
 բուրներով մանկիկը կը ճաճացնեն, մինչև որ ճաճալը կը փո-
 խուի սուր լաց ու բողոքի, ապա կը յանձնեն իւր մօրը:

Կերակուրը՝ բացի իւր մօր կաթից, երբ քիչ քիչ զար-
 դացաւ, տաքցուցած կաթ ևս կը խմցնեն: Եթէ մայրը կաթն-

*) Ռուսները մայրերու ու մանկական լեզուն հետեւեալ բառերից:

կը բաղկանայ.	9. կակա—միրգ,	17. պրսոյ—միս.
1. կորջու—գլուխ,	10. բժոյ—ճրագ,	18. Ֆուֆու—կաթ. խմելիք,
2. չաչոյ—աչք,	11. զիզի—խաղալիկ,	19. տրխէ—զարկ, խփէ,
3. գրգոյ—ատամ,	22. ճիճի—պսպղուն.	20. մընի—մընի.
4. քթոյ—քիթ,	առարկայ, ապակի.	կանգնիր,
5. թաթոյ—ձեռք,	13. կուչու—շուն,	21. աշ, քրի
6. տոտոյ—ոտք,	14. հրոյ—գառ.	22. զգուելի է:
7. փապա—հաց,	15. կոթոյ—գոմէշ	23. պաճի—պարկի,
8. պուպու—ջուր.	16. ճուճու—հաւ,	24. տիտի—նստի

առատ ծծեր չունենայ, այս ու այն կնոջ ծծեցնել կուտան և, այծու մորթուց ծծեր ու պարտէ՛լ ձեռք բերելով կաթով կը լցեն և կը գործածեն, մինչև բաւականին մեծանալը, այնուհետև քամած մածուն շաքարով խառնած կը կերակրեն, ձեռքը մսի, հացի կտոր, չոր ու թաց մրգեղէն և այլն տալով կը մեծացնեն, այնպէս որ արթուն եղած ժամանակ զիւղական երեխան անպատճառ ձեռքը մի բան ունենալու է:

Երեխան ծծից կտրելու համար՝ առհասարակ պտուկներու ծայրը անասունի լէշի, պարտէ՛լ և այլն կը քսեն, երբեմն նաև կը խաբեն, կը սաստեն, կը ծեծեն մինչև որ հետզհետէ վարժուելով մոռանայ բոլորովին ծիծ ուտելը:

Երբ փոքրիկը սովորեցաւ պարտէ՛լ (անասունի նման ափերու վրայ երթալ) կը թողնեն այդպէս երկար ժամանակ. աղախին պահելու սովորութիւն կամ կարողութիւն չունենալով, խեղճ երեխաները այնպէս անխնամ կը թողնեն տանջուելու: Այդ ժամանակ կը սովորեն պատերու հողերը փորփրել և բնադդմամբ տանել բերանը, որով կ'ենթարկուեն հոգ ուտելու ախտին, մինչև 10—12 տարեկան հասակը կը տևէ և անհաճոյ դեղնութիւն կը պատճառէ: Զրկուելով նաև մայրական անուշ գգուանքներէն, որովհետև իգական սեռը բաւական զբաղմունք ունի, երեխայք ստիպուած են նաև լալ և աղաւորել (երեսը ծռած լալով խնդրել) և երբ բաւականութիւն չտրուեր խեղճերուն՝ Քալկանալ (գալկանալ, ուշաթափ լինել լալու ժամանակ) տանջանքին կ'ենթարկուին:

Թալցնելը կտրելու համար մեծ պասի առաջին շաբթուայ մէջ օր մի կիրակի կը պահեն ի պատիւ Քալկանալ, որ թերևս ալքի, թղպալի և այլ նման չար ոգի մի է:

Ափքելը վերջացնելու համար գարշէլ անունով կառքիկ մի շինել կուտան, որու ետեից երեխան բռնելով տան մէջ կը պտտի, մինչև որ կը սովորի առանց օգնականի քայլել: Գիւղացի երեխայք առհասարակ ուշ ոտքի կելնեն, ամենամեծ պատճառը այս է՝ որ կրային նիւթեր պարունակող կերակուրներ քիչ կը գործածեն և լաւ չեն խնամուիր: Ուշ քայլող երեխան մաղի վրայ դրած եօթ տուն երթալով հացի չոփ (թոն-

դրրի կողքից փոշու վրայ ընկած՝ և անձև թխուած և ալրած հաց) կուգեն ասելով:

«Կուտ մէ տուէք մեր կտան՝ (երեխան կուտի նմանեցնելով)

«Ելնայ կանի վրը տոտան»:

Նոր ատամ հանած ժամանակ, ցորեն, ոսպ և սիսեռ միասին խաշելով ~~աշխարհի~~ կոչուած հատիկը կը պատրաստեն, և երեխայի գլխու վրայ կածեն, ապա կը բաժնեն տան ընտաւորին ու մօտիկ բարեկամաց:

Խօսալու համար գլխաւորապէս մայրերը, զիւղացոց ասածին պէս՝ կոկսին երեխայոց հետ մանկական լեզուով ~~աշխարհի~~ (թոթովել), եթէ ուշ լեզու ելնէ, դարձեալ մաղի վրայ դրած կամ շալակած ⁷ տուն ման կուգան հաց մուրալով և, ամէն մէկ տուն մտնելու առնեն ասելով՝

«Ոտքն երկեր է լեզու կուգէ»:

Լեզուաբացի ինչպէս նաև ջրոտ բերան երեխայի դոժինքը (լորձիւն) կտրելու համար կնքահայր կամ անդրանիկ մէկը ձկոյթ մատը կը թաթախէ երեխայի բերանը:

Երբ աչքերը ժաժան (արագ-արագ այս ու այն կողմը դառնալը խաղալ) ջրաղաց կը տանեն, որ պտտող քարերու վրայ նայէ և աչքերը ժաժաւուց դադրին:

Երբ առաջին ատամը փոխեն, մայրեցու խորհրդով երեխայի ընկած ատամը կը տանեն ձգելու դռան ճխանի տակ (ծղինք) ասելով երեք անգամ.

«Առ քրզի շան ակուայ,

«Տուր ընձի գառան ակուայ»:

Բուլանըխցոց բարբառով երեխան կը կոչուի ~~աշխարհի~~ (արու լինի կամ էգ) նաև ~~երեխայ~~, ~~գառան~~, որդի: Արու ճիժը՝ ~~աշխարհի~~, էգը ~~աշխարհի~~: Անդրանիկ ճիժը կը կոչուի ~~աշխարհի~~, վերջինը ~~աշխարհի~~ և սոցա մէջ ծնւողը միջնիկ: Երկուրեակը կը կոչուի (քրդ.) ~~աշխարհի~~, միամօրը ~~աշխարհի~~: Անժամանակ ծնունդը կը կոչուի ~~աշխարհի~~, վիժածը ~~աշխարհի~~, իսկ ապօրինի ճիժը ~~աշխարհի~~. երկրորդ, երրորդ... կնոջ հետ եկող երեխաները վերջին մարդու համար ոչ թէ որդի այլ ~~աշխարհի~~ կը կոչուեն:

Նորածինը եթէ այլանդակուած, խեղանդամ և արտասովոր կազմութիւն ունենայ կանուանուի ~~յուրաքանչեւ~~, ~~յուրաքանչեւ~~, ~~աշխարհի~~ *):

*) Անունները թէև կան, բայց ~~յուրաքանչեւ~~ արժանի ծնւող պատահած է մեր օրերը. այսպէս նաև ~~աշխարհի~~ և ~~էգ~~ ծնած մարդ կամ կին իբրև ~~աշխարհի~~ կը

Ջաւակ, որդի, երբեմն ևս 4-ը և 3-ը բառերը ոչ այնքան սեռ-
ու հասակը ցոյց կուտան, որքան որ փաղաքշական մաքով կը գոր-
ծածուեն, բայց ճիշդ երեխայի ամենափոքր հասակին հոմանիշ է. երե-
խայ ճոժուց մեծին կասուի, ապա՝ եթէ արու է, 7-ը և էգը աղջիկ կը
կոչուի: Պատանեկութեան հասակը 4-ը և 3-ը **) բառով բացաչատելուց
զկնի, երիտասարդը կանուանեն (բրդ.) 1-ը կամ (տաճ.) 2-ը, ամուս-
նանալուց յետոյ արդէն 5-ը է, որ ծերանալով կը կոչուի հալւոր
(ալւոր). չափազանց ծերը 4-ը և 3-ը (կեղծ, կուչ եկած, դատկած) և
չափազանց գրուխուկը՝ 1-ը (castor, ջրշուն?) Պատանեկութեան
հասակ ունեցող աղջիկը կը կոչուի 4-ը (հասած) ամուսնանալու ժա-
մանակ 1-ը? ապա 1-ը (իբր դահցած), ամուսնանալով 4-ը, երեխայ
բերելուց յետոյ 5-ը, մի քանի երեխայ բերելուց զկնի 6-ը և 7-ը (մի-
ջին հասակի կին), ծերացածը 4-ը և 3-ը (բրդ. պիր), շատ պառաւը 4-ը և 3-ը,
9-ը և 4-ը:

Մանկանց դաստիարակութիւնը

Երեխայք դեռ ոտք չելած ու չիօսեցած ինչպէս տեսանք, ըն-
տանիքի մէջ մխիթարական խնամք ու կացութիւն չունին. երբ
կսկսին քայլել ու խօսել մայրերը ծանրութիւնից մի կերպ ազատուե-
լով թռչնոց նման ձագերնին կարծակեն դուրս, ուր մանաւանդ ա-
մառները, երբ բնութիւնը «սրւով շապիկ կը հագնի», բնութեան
փոքրիկ որդիք քարի, փայտի, հող ու ջրի հետ խաղալով ու տրո-
րուելով կը մեծնան առանց կրթիչ ձեռքի մի հպատակելու: Գիւղա-
կան չարքաշ ու կիսավայրենի կեանքի հիմքը այս օրուանից կը դը-
րուի. եթէ քաղցի կարիքը և տուն դառնալու բնագոյումը չլինէին.
թերևս ընտանիքի մէջ ևս չպիտի վերադառնային:

Մարմնական կուլտութեան հետ երեխայոց միտք ու հոգին ևս
անմշակ, խոպան և անկողպար կը մնան: Ականատես լինելով կուպիտ
ծնողներու նիստ ու կացին, լսելով շատ տարածուած տգեղ հայհոյանք-
ներ, երեխայք իրենց մայրերէն առնելով այս դասերը հրապարակի
ու փողոցի մէջ մէկ մէկու վրայ կը ծախեն վերաբերում:

Տարուայ մեծ մասը բոբիկ, գօտելարձակ, կնտրոզ, մէկ տակ շապ-
կով դաշտ ու փողոց թափառելուց յետոյ, երբ աշուն կը մօտենայ,
բնութեան սաստկութիւնը կը համախմբէ իւր փոքրիկ որդիքը բնա-
կարաններու մէջ, ուր կեանքը նեղ գալով իրենց օրուայ տաք մասը

չիշուեն, գուցէ կը գտնուեն գաւառի մէջ՝ բայց ծածուկ պահուելու համար
չայտնի չեն. **) շնութիւն գործելու 4-ը և 3-ը (կատարելութիւնը) ունենա-
լու հասակը:

Հիսամերկ կանցկացնեն տանիքներու վրայ ճահ (վեգ) և ուրիշ խաղեր խաղալով, իսկ երեկոցեաները (արունները) կը հաւաքուեն չախոռներու զլուխները և ձիթահանքերու անկիւնները դարձեալ խաղալու և խնդալու. ախոռն ու ձիթխաճն են մանուկներու միակ հաճութիւնը:

Այնտեղ ոչ լոռութիւն և ոչ կարգ ու կանոն ասած բան կայ, հսկող ձեռք կը պակսի որ զանոնք կարգի հրաւիրէ, ձիթհանքի բանւորաց հարահրոցը, գերաններու ճռնուցը և երեխայոց աղմուկն ու աղաղակը ողոր կը թնդացնեն: Երեխայք հասակի և մեծութեան համեմատ խումբերու կը բաժնուին. ոմանք ճահ կը խաղան, ոմանք ճահի մի քանիսը հաւաքուած՝ հեթաճի կը պատմեն. մի քանիսը բարձրաճաց հանելուկներ և շուտասելուկներ կառաջարկեն միմեանց, մէկը առաջարկածը չլուծած, հինգ վեց հանելուկ ևս կարկտի նման ինքը կը թափէ հակառակորդի գլխուն. յետոյ խումբերը միանալով կը թանձրանան, աղմուկ ու աղաղակ կը բարձրացնեն, կը խնդան, կը ճռնան և ինչ գիտեմ, հազարաւոր երեխայական անմեղ խաղ ու զուարճալիք մէկ տեղ կուգան ու կերթան: Մանուկ սերնդի ոսկի ժամանակը ի գոլ տեղ կանցնի կերթալ. ինքն իւր կորուստը չզգար, և իրեն զգացնել տուող չկայ. շատ անգամ, հայրերը իրենց հեթաճի տղայքը երեսէ հեռացնելու համար կուղարկեն ձիթհանքերը, որպէս զի ընտանիքի հանգստութիւնը չխանդարեն:

Ինչպէս կը պատահի, մի քանիսը զիտենալով, որ «կարգալը եփուկ հաց է գրուկ մարդու ճոց», իրենց որդիքը գիւղական քահանայի մօտ կուղարկեն կարգալու, որոնց գիտութիւնը քերականից կսկսի և, սաղմոս-նարեկով կը վերջանայ: Այդ կարգացողները կը լինեն հեթաճի, որ յետոյ հեթաճի դառնան և իրենք ևս նոյն կերպ կարգացնեն ուրիշները:

Իսկ աղջիկները երբ կը փորքեն (փոր ձգել, մեծանալ), կտոր մի կտաւ և ասեղ մի կուտան ձեռքերնին. մանկավարժ մայրերու խորհրդով նոքա ասեղը առանց թելի կը խթեն կտաւի մէջ ու կը հանեն, որպէս զի, հապառ իրարու, այսինքն վարժուեն: Երբ վարժուեցան, այս անգամ ասեղը թելով կուտան և ամբողջ կտորն կը հրէն, այսինքն, առանց նմոյշի ուղած կերպով կը նախշեն: Վարժապետ մայրը դասը կը փոխէ և հաշիւի շինարար մի քանի հատ կոկել տալով կը ջանձնէ աշակերտուհուն. սոքա են մեր սանուհու դասական աւարկաները. նա այս անգամ պէտք է գործէ և ոչ կարէ: Սկզբնական դասը շատ զործելն է. շորտիկը գօտիկի ձևով ֆուֆայկի նման, նեղ ու երկայն գործուածք է, և միագոյն կամ բազմեղանգ թելերով կը սլաորաստուի մի քանի հատ մանր ու բէդ շորտիկ գործելուց յետոյ,

աշակերտուհին քիչ առ քիչ կը նախապատրաստուի հասարակ բուժ (գուրբաչ) գործելու:

Միև կերպ՝ նախշուն բուժ գործելու, կար ու ձև սովորելու համար, աղջիկները պէտք է տանել ուսուցիչ մօտ: Ուստան է գիւղի մէջ համբաւաւոր կար ու նախշ գիտցող կինը. նորա մօտ կը սովորեն բացի բուժ գործելուց՝ պատրաստել նաև «սիւն», նախշել ձեռագործ «լը-րանոց», յիւսար, չուսէար, ձեւել ու կարել հանդերձներ և այլն:

Մայրերից կը սովորեն կով, ոչխար և մատակ կթելը, լուացք անելը, հանդերձ կարկատնելը և այլն և այլն: Եթէ գիւղացի աղջիկը վերև չիշած շորտիկից սկսած բուժ ու սախը... գործել ու կարել գիտցաւ, հանդերձ ձեւեց ու կարեց, ոչխար ու տաւար կթել սովորեցաւ, շատ ծէր ու հօրհորի կը համարուի. «մատներով մարդ կը շինէ» կասեն, և եթէ՝ «աւեր տան մէ սիւն է», թէև շատ անգամ մինչև «հերանց տան ասեղը չեղնի» կարել չգիտնէ:

Գիւղացի աղջիկը սարսափելի տգէտ է, ոչինչ բանի վրայ գաղափար չունի, նահապետական ժողովրդի որդին կարգալ չէ՝ թղթի երես անգամ չտեսներ, և ինչո՞ւ գիտնայ կարգալ գրելը, «էրէց կեղնի». իգական սեռը մանաւանդ, բացի պառաւներէն, տարին 3—4 անգամ հազիւ թէ եկեղեցու երեսը տեսնայ, և այն՝ հողորդութիւն «սիւն» պատճառով: Աստուած, Քրիստոս և սրբոց անունները հեքիաթի ձևով մամիկներէն կը լսեն. բայց խիստ երկիւղած ու կրօնասէր են, նախնեաց կրօնքի մնացորդները կանանց միջոցով փոխանցուած է «չորդւոց որդի» մինչև մեր օրերը. աղօթքի, ժամ ու պաշտաման և ուխտադնացութեան սովորութիւնքը պահպանելը նոյն սրբազան պարտականութիւնն է, և ջոջիկներէն սովորած կրօնական սուտ և անսուտ կանոններէն շեղուելը նոցա համար սրբապղծութիւն և անլուր յանցագործութիւն է: Այսպիսի աղքատ կրթութեամբ և պաշարով գիւղացի աղջիկը պիտի դառնայ հայր, որու վրայ է դրուած ընտանիքի բարոյական հիմքը:

Մանկական խաղեր

1) Տիւրիւն. Աղջիկ ու տղայ միասին չեն խաղար. աղջիկները խաղալու համար կը հաւաքուին մի տեղ, և նստած՝ շուրջանակի բոլորը ձեռաց մէկ թաթը պարզած կը դնեն իրարու կշտին աչնպէս որ բոլորակ կը կազմէ. և գլխաւորը մէկ մատով՝ առնելով իւր կշտին նըստողից, կսկսի թաթները մէկ մէկ համրել ասելով.

«Տիտոխիկ, տիտմարոխիկ.

Ջուռնաթխիկ, թուխ մանուկիկ,

Եփէ գաթայ ու կուլուջայ *)

*) Այո՛ւ, բաղարջ.

Եղնի վրէն ու պճպճաց,

Հագնի իդա, խմէ իդա

Ելն' աչ իննա՝: Ուրոր երգը վերջացաւ՝ աչն տեղ նստողը ձեռքը պիտի վերցնէ և այսպէս շարունակ մինչև որ բոլորը մէկ առ մէկ ձեռքերնին վերցնեն:

Տիտոխիկ խաղ-երգի մի տեսակն է և հետևեալը. վերոյիշեալ տողերը կրկնելուց յետոյ՝ կաւելացուի.

«Վիր՝ տուն իս իջի»,

— Գօգալին,

«Էս Գօգալ,

Էս Մուրադ,

Էս Դիլբար,

Էս Բաղդասար,

Էս Բաբրօն,

Էս Գաբրօն

Էս կատուն՝

Էս մուկիկ»:

2) Էժ — Էժ. — 4 — 5 աղջիկ մի տեղ կանգնած, ձեռքի ճովաններու — (կեռ գլուխ փայտ) մի ծայրը աջ ոտքի թաթի վրայ կը դնեն, կանգնած տեղից ուժով կը ձգեն առաջ և, էժ-էժ-էժ-էժ ասելով առանց շունչ քաշելու կերթան բերելու, երբ ճանապարհին մէկի շունչը կը տրուաւ, նորա գլխարկը կամ փաթեթանը ճովաններով կը հարուածեն և գլխարկատէրը կաշխատի խել. երբ աջողեցաւ առնել՝ խաղը կը դադրի նորից սկսելու համար:

3) Ափքունք. — Աղջիկներու ամենասիրելի և շատ գործածական խաղն է *ափքունք*, երեք-չորս հատ կլորակ փոքր քարեր առնելով բոլորակի կը նստեն, առաջ մէկը կը վերցնէ քարերը և, «կցոյ-մցոյ՝ փառք Աստծոյ» ասելով խաղի սկիզբը կը դնէ. քարերէն երկուսը կը դնէ գետին, մէկը կը մնայ ձեռքը որ վեր ձգելով կաշխատի ձգած քարը և ներքև մնացածները միասին վերցնել առանց թողնելու՝ որ մէկը վաչը չընկնէ. Ափքունքը զանազան տեսակ շարուածք և քարերու շարուածք ունենալով մէկ առ մէկ նկարագրելը աւելորդ է, միայն անունները յիշելով բաւականանանք. *Կոնիտ*, *Կոնիտ*, *Զորթել* (շորթելով քարերը հաւաքել), *Ծառոյ*, *Օղար*, *Օղարաւորոյ*, *Կոնիտ*, *Կոնիտ*, *Գամիտ* (խաղալու ժամանակ գոմփով (կոուփով) հարուած տրուելու համար), *Կոնիտ* (խաղ-ցողը միաժամանակ պինչը (քիթը) բռնած կը խաղայ) *Զորթան* (լարուած թիզը կը կոչուի *Զորթան* թիզ, որով շորթելիք քարերու միջոցը կը չափուի և բաւական հեռու ընկած քարերը կը հաւաքուի վերև ձգած քարի հետ միասին) և այլն և այլն:

Տ ղ ա յ ո ց ի ա ղ ե ր .

1) Դժո—Դժո.—սովորաբար մեծը փոքրի ձեռքից բռնելով կը հարցնէ.

«Դըմբօ—դմբօ».

—Հմ (կը պատասխանէ փոքրիկը).

«Քու մամ ի՞նչ է եփի,

—Քալաճօշ.

«Ի՞նչ է թալի մէջ.

—Կատուի դօշ.

«Քըզի ի՞նչ է կորի.

—Ոսկէ մատնիք.

«Դո՞ր է կորի.

—Ժամու տանիք.

«Ըս իմ գտի՛ ու չըմ իդա» ասելով՝ լաւ կը դնգսէ ու կը փախչի, և ձեծուողը ետեւից կընկնայ՝ որ բռնէ:

2) Աչիւրի.—Մէկի աչքերը կը կապեն և կսկսեն չորս կողմից հրել, զարկել և փախչել, երբ կապած աչքերով կարողացաւ մէկը բռնել՝ այս անգամ նորա աչքերը կը կապեն:

3) Ծէր կամ Դէր.—ծէրն ևս աչխփոցիկի նման է. բաց աչքերը բաց:

4) Շիւշ.—Սա ևս ծէրի նման է, միայն երկու մարդ յետ ու առաջ մէկ մէկու ձեռք բռնած մէկ տեղ կը կանգնեն, և ընկերները բոլորելով կը զարկեն ու կը փախչեն. երբ մէկը բռնուեցաւ՝ իւր ընկերով միասին մէկ տեղ կուգայ:

5) Բա՛ Դժ.—Ծ—Շ հոգի բոլորակի կը նստեն, մէջը կը կանգնի մէկը՝ որից մի բան առնելով կը պահեն. սա դառնալով մէկից կը հարցնէ՝ «բա՞ ո՞ր տարաւ» —ես ի՞նչ տարաւ, հա ի՞նչ տարաւ, կը դառնայ սորան, «բա՞ ո՞ր տարաւ» միևնույն, պատասխանը ստանալով՝ կսկսեն ծիծաղել: Այս խաղը այնքան կորսուած կամ պահուած իրը գտնելու համար է, որքան և զուարճութեան:

6) Սը.—«բա՞ ո՞ր տարաւ»-ի նման բոլորակի նստող խմբի անդամներից մի բան կը գողանան և «չ» ասելով խիստ գաղտնի և զգուշութեամբ ձեռքէ ձեռք կանցկացնեն, իսկ առարկայի տէրը կաշխատի բռնել այն անձը՝ որու մօտ կը կարծէ թէ կըգտնուի գողօնքը:

7) Ղաշաշ.—Երկու խումբ կը կազմուի, մէկը կերթայ գիւղի մէջ պահուելու, միւս խմբի ներկայացուցիչը առաջին խմբից մի մարդ իւր հետ առնելով կերթայ թագնուածները փնտռելու: Պահուող խմբի ընկերը կը բօռայ բարձրաձայն՝ «Ղազալոյ, եկանք (գիւղի) վերին թաղը, ելանք . . .-ի տանքի վրէն, ահա կիջնանք ներքին թաղը,

ևալն ևալն. թագնուղ խումբը տեսնելով որ փնտռողները հեռու կը գտնուին, կարճակուեն առաջին խմբի վերայ և անխնայ կը ծեծ-կռտին. ծեծողները կաղաղակեն «ռայ, ռայ...» աչսինքն՝ հպատակ ենք ձեզ՝ խնայեցէք: Գերի խմբի ներկայացուցիչը կուգայ և խաղը կը դադրի:

8) Զբաղ.—Մի քանի անձ կը կանգնին որոշ շրջանակի մի մէջ, նոյնքան մարդ ևս դուրսը կանգնած՝ շարձակում կը գործին. ներսիները կաշխատին շրջանի մէջ շարձակողներուն խփել, խփուողը խաղալուց կը դադրի. եթէ շրջանի մէջ գտնողներէն մէկը չափազանց հեռանայ՝ դուրսեցիները հեռացողի հետքը ուղիղ գծով կը կրտրեն և սա էլ խաղալու իրաւունքից կը զրկուի. այսպէս դրսից և ներսից անդամները փոփոխակի կտրուելով՝ դուրս մնալու իրաւունքը մեծամասնութեան կը մնայ:

9) Գերի.—Յարմար ասպարէզի մի գլուխը երկու կողմից 10 - 20) անձինք կը կանգնեն. մէկ կողմից մարդ մի կերթայ՝ շրջանի խմբից գերի բերելու, վերջինս մի մարդ կուղարկէ եկողի առաջ, եկողը կը զարկէ և, կը փախչի, և զարկուողը ետեւէն կընկնայ. եթէ հասաւ և բռնեց՝ գերի կը տանէ, և այսպէս շարունակաբար:

10) Երկու խումբ.—Ճիշտ կամ փախալի խոտ ամուր ոլորելով՝ ճայրը թփ (գունդ) կը շինեն, որ կը կոչուի խումբ. Գերի խաղի նման այս ու աչն կողմը կանգնելով, մարդ կուղարկեն մէկ մէկու մօտ, որոնք փոխանակ ձեռքով զարկելով՝ թուռացով կը խփեն:

11) Գերի խումբ.—Զբաղ կոչուած խաղի նման մի որոշ շրջանակի մէջ կատարուած խաղն է. դրսի և ներսի մարդիկ թուռացով իրարու կը խփեն և հարուած ընդունողը խաղալուց կը դադրի:

12) Ամենից աւելի երեխաները կը խաղան ճանի և հալ կոչուած զանազան խաղերը, որոնց նկարագրութիւնը զանց կանենք ձանձրոյթ չպատճառելու համար: Կան նաև յփփի, փառ-փառ, Ած-ած, պող-պող, Գալի ևալն ևալն մանկական խաղեր, որոնք աւելորդ կը համարենք չիշել մանրամասն:

Ա.

Այր մարդոց մի քանի անուններ եւ սոցա կրեւսեալ ձեւեր

—

Աւետիս, Աւտոյ, Աւէ, Աւիկ.
Մռաքել, Ըռքոյ, Ըռքէ.
Աբրահամ, Աբրոյ, Աբրէ, Աբրիկ.
Արշակ, Արշոյ.
Անդրէաս, Անդրաս, Անդրոյ, Անդրէ.

Աստուածատուր, Աստուր, Ասուատուր, Ասոյ, Ասէ.
Ազիզ, Ազոյ (տճ. սիրելի, յարգի).

Բ.

Բաղդասար, Բղդոյ, Բղդէ.
Բարսեղ, Բրսոյ, Բրսէ.

Գ.

Գասպար, Գապար, Գսպոյ, Գոպէ,
Գպէ,

Գրիգոր, Գրգոյ, Գրգէ, Գրոյ, Գրէ, Գրիկ.

Գայուստ, Գալոյ, Գալէ.

Գէորգ, Գեքէ, Գեոյ, Գեէ.

Դ.

Դանիէլ, Դանէլ, Դնոյ.

Դարման, Դրմոյ, Դրմէ.

Դաւիթ, Դաւոյ, Դւոյ, Դաւէ, Դւէ.

Դաշտոյ, (քրդերէն Դաշտ, Կաշտը Ճնաճ).

Ե.

Եղիազար, Եղազար, Եղոյ, Եղէ, Եղիկ.

Երանոյ, Երոյ, Էրոյ.

Զ.

Զօրոյ, Զաքար, Զքոյ, Զքէ.

Թ.

Թէոդորոս, Թորոս, Թորոյ.

Թադէոս, Թադոս, Թադէ.

Թովմաս, Թումաս, Թումոյ, Թումէ.

Ի.

Իսրայէլ, Իսրոյ, Իսոյ.

Կ.

Խաչատուր, Խչոյ, Խչէ, Խչիկ.

Խորշուտ (Խուրշիտ—արեգակ).

Պ.

Կարապետ, Կրպոյ, Կրպէ, Կրպիկ.

Կիրակոս, Կիկոյ, Կիկէ.

Կոստանդին, Կոստան, Կոստոյ.

Ն.

Նալրապետ, Նալրոյ.

Ղ.

Ղուկաս, Ղուկոյ, Ղուկէ.

Օ.

Մատթէոս, — Մաթոս, Մաթէ, Մաթոյ.

Մելիք. } Մէքոյ, Մէքէ.

Մելքոն } Մէքիկ, Մելոյ.

Միսակ, — Մուսակ, Միսոյ.

Մովսէս, Մոսոյ, Մոսէ, Մոսիկ.

Մխիթար, Մխթոյ, Մխոյ, Մխէ. Մխիկ.

Մանուկ, Մնուճ, Մնոյ, Մնէ.

Մհէր, Մէհրէ, Մէհրոյ.

Մարտիրոս, Մարտոյ, Մարտէ.

Մուրադ, Մուրգոյ, Մուրդէ, Մուրէ.

Մկրտիչ, Մկուճ, Մկրոյ, Մկրէ.

Միքայէլ, Մուքայէլ, Մքէ.

Մարգարայ, Մարգար.

Յ.

Յարութիւն, Յարութ, Յարթեն, Յարոյ, Յարէ, Յարիկ.

Յովսէփ, Յովսոյ, Յովսէ, Յովսիկ.

Յովհաննէս, Յովան, Յոհան, Յոհնոյ.

Յովոյ, Յոհնէ, Յովէ, Յոխիկ, Յոխէ.

Յակոբ, Յակոյ, Յակէ.

Ն.

Ներսէս, Ներսոյ, Ներսէ.

Նիկողայոս, Նիկողոս, Նիկոյ.

Նազար, Նզրոյ, Նզրէ.

Նահապետ, Նհոյ.

Ը.

Ըահէն, Ըահոյ, Ըհոյ.

Ո.

Ումրշատ, Ումրէ, Ումրոյ.

Պ.

Պարոյ (Պարոյր?).

Պետրոս, Պիտուն, Պետոյ, Պետէ, Պետիկ.

Պօղոս, Պօղսոյ, Պօղսէ, Պօղսիկ.

Պապոյ, Պապէ, Պապիկ (Պապ?).

Ս.

Սեդրակ, Սեդրոյ, Սեդոյ.

Սիմէօն, Սիմոյ, Սմոյ, Սիմէ, Սիմիկ.

Սարգիս, Սրքոյ, Սրքէ, Սասին.

Սաղաթիէլ, Սաղաթէլ, Սաղոյ.

Սահակ, Սհակ, Սհոյ.

Սարուխան, Սարոյ.

Սողոմոն, Սողոյ.

Սևոյ (Սևուկ, սև).

Ստեփան, Սեփան, Սեփոյ.

Վ.

Վահան, Վանոյ.

Վարդան, Վրդոյ, Վրդէ, Վթին.

Տ.

Տօնապետ, Տօնոյ, Տօնէ.

Ք.

Քերովբէ, Քերովբ.

Բ.

Իգական սեռի անունները

Աչոյ (Աչագեղ?).

Այմաստ

Այմէ

Այմոյ

} Այմաս, աղամանդ.

Աղրութ. եաղութ, յակինթ.

Ալդուգ. ելդըզ, աստղ.

Ալկուն, թերևս Հակունհի.

Արմաղան, ընծայ, պարգև.

Անթառան, անթառամ.

Ասմար

Ասմոյ

} քրդ. թուխ.

Դիլբար, գեղունհի. սիրուն.

Դեղձուն, զեղձ կամ զեղձանիկ.

Եւոյ (Եւայ).

Եղսոյ. Եղիսաբէթ.

Եղնեկ, աղանեակ.

Եղնոյ, եղնիկ.

Զմրութ

Զմոյ

} գմրու խտ (ակն).

Զլփիկ

Զլփոյ

} զիւլփ. խոպոպիկ.

Զօզան. ամարանոց, եայլաղ.

Զարդար. զարդարանք?

Զարէ (քրդ.) «իւր», նաև զեղին,

թերևս Գեղանի նման.

Զեռէ (քրդ.) զէռ, ոսկի.

Խօրօտ.

Ծաղիկ.

Կաքաւ

Կաքույ

Կթուն. ընկոյզի միջուկը.

Կեժոյ. շէկ, շիկահեր.

Հռուռ

Հռումիկ

} Հռիփսիմէի աղաւաղեալը.

Հուրնիկ—հրեղէն.

Հուրի—մալաք—հրեշտակ.

Համաս (Համասփիւռ).

Ձունոյ

Ձունիկ

} ձին.

Ղազալ

Ղազոյ

} աչճեմնիկ.

Մահի—(պարսկ.) ձուկ, փղոսկրն ևս

հայե կանուանեն.

Մահումէրի

Մէրի

} տաճկ. անուն.

Մաքոյ—մաքի, ոչխար.

Մայրամ

Մայրոյ

} Մարիամ.

Նարկիզ,

Նուշիկ

Նուշոյ

} Նուշ.

Նանոյ

Նանիկ

} թերևս Հայոց Նանէ

դիցունհու անունը.

Նունոյ—Նունիա.

Նազլի—Նազելի.

Նախշէ

Նախշուն

Ոսկուն.

Քուշան, Քուշոյ.

Ջողոյ	}	արևու շող.	Ռեհան.
Ջողեր			Սրսուռ.— փափուկ և հատ-հատ հող
Ջողան			և ալյն.
Ջողշղան			Վարդոյ.— Վարդուհի.
Ջամամ— փոքրիկ հոտաւէտ սեխենի.			Վարդեր.
Ջարան	}	շար, շար.բ.	Վառվառ (է).
Ջարոյ			Վարսոյ
Ջաբար,			Վարսէ }
Ջարբաթ— տն. օշարակ.			վարսերով. ճամերով.
Չիչաք	}	ճաղիկ, տաճ.	Փամպուխ }
Չիչոյ			Փամպոյ }
Չմչրաղ			փափիկ ինչպէս
Չինար	}	սօսի ճառ (տաճ.)	բամբակ.
Չինոյ			Քիշոյ }
Ջէյրոյ	}	եղնիկ.	Քիշմիշ }
Ջէյրան			Ֆիդան }
Ջաւահիր— գոհար.			Ֆիդոյ }
Ջանջան.			Ֆարֆուռ (Ֆաղֆուրի), ճենապակի.
Ջանֆաս— սնդուս.			Ֆինջան }
			Ֆինջոյ }
			սկահ, զաւաթ.
			Ֆընդըղ— կաղին, պնտուկ.

Անուններու կարգը պէտք է դասել հետեւեալ զանազան մակ-
դիրներն ու ճաղրական անունները, որոնք ժողովուրդը սրամտու-
թեամբ յատկացնել զիտէ մի որ և է բնական արատ կամ պակասու-
թիւն ունեցող անձի.

1) Հասակը կը կոչուի բաժ, ըստ հասակի մարդիկ կը լինին եր-
կաջն, որու տեսակներն են չաչաչ, բարսկ ու երկար ոտներով, Բիւ Բիւ-
(մարդուկէս) ասո? ցոկլոյա, չաչաչ (արագիլ), չաչ, որու տեսակներն
են չաչ (պարսկ. աս, թերեւս քարի նման կոլով) խոթ կամ կոթիկ
(կարճ ու հաստ), չաչ կամ չաչ (կիսահասակ) և ասաճ մասաճ (զաճաճ):

Կարճահասակներու համար կասեն նաև՝ «թիղուկէս գետնի
բզէզ»:

2) Եթէ մէկի գլուխը շատ մեծ է, կը կոչուի Բոթոյ. Բոթ Գլուխ
(գլխու նմանութիւն ունեցող Բոթի կոչուած ամանին նմանեցնելով),
կամ Կոթ Գլուխ (շրթունք կոտրած ամանին նմանեցնելով՝ որ Կոթ կը կո-
չուի): Երկարաձև գլուխը կանուանուի Կոթ Գլուխ կամ Կոթ Գլուխ:

3) Խոտոր պարանոց մարդը Ծաւի:

4) Ներս ընկած աչքերը կը կոչուին Գոթ Կոթ կամ Խոթ Կոթ, դուրս
ընկած և խոշոր աչքերը չաչաչ աս կամ Բիւ Կոթ կամ Չիւ: Ծուռ նայողը՝

էն կամ ուրիշ կամ ճակատ, աչքերը նեղցնելով առարկայի վրայ նայողը ուշ (կարճատես), վերեւից նայողը բարձրադէմ, մէկ աչք գոցած՝ միւսով նայողը շրտ (ճտող), երբ աչքի կոպերը շրջուած ու դուրս դարձած են՝ շոտ-դուշ կամ դուշ-դուշ աչք, Կոչրի անձնասիրութիւնը չվիրաւորելու համար իւր ներկայութեանը կանուանի հարու, իսկ բացակայութեանը (տաճ.) փոք (կոչր):

5) Գոչնի կողմից աչքերը կը լինեն նոնն, նարար, սե, չափազանցը (քրդ.) քաշ (խտուտիկ) և չափազանց կապուտն չնի (չինական աւանի գոչնի նմանութեամբ):

Քիչ սեռութիւն ունեցող մարդիկ կը կոչուին լուի երե, չափազանցը (քրդ.) արաշ (սեռակ) կամ արաք, ոչ սե և ոչ սպիտակը ցոլնա-հոլ (ցորենի գոչն ունեցող). սեի հակապատկերը «դիւն-էնի, չի, չափազանց շէկը դիւն կամ չու: Զէկ ու կարմրերեսը կարմրեալ, դեղնածը՝ դեղնաւ, կապուտ: Երեսին բծեր ունեցող շէկ մարդիկ կը կոչուին դիւնար ծաղկատարը չունի: Երեսի վրայ ընդ միշտ գտնուող շիթերը ծիւ և մարմնոյ վրայ գտնուած սե նշանները, (հայ կամ քուրդ) խաւ Եթէ քիթը բնականից կրճատ է՝ դիւն, Եթէ տափակ ու անդուր է՝ թփսուկ (նստած) կամ քիւն (կտրած—ջնջխած):

6) Քիթն խօսացողը կը կոչուի լուի-դուշ:

7) Լայնաբերանը կանուանուի լուշ, ճուս՝ բերանը՝ ճու քերան, ճուշ, ճու-սեռ: Զրթուքը կը կոչուին հո-սե, Եթէ հաստ ու դուրս տուած է՝ դուշ-սեռ, հո-սե, հո-սե կամ հո-սե: Ցցուած ակռայ ունեցողը՝ ակռայ, թափած ակռայաւորը քիւնար, քիւնար:

8) Փոքրագէմ, մանր աչք և քիչ կարճ ու ցցուած քիթ ունեցողները կը կոչուին չիւնի, սրածաշր բարակ քիթով և դէմքովները «սեռ-սեռ» (աւելի կանայքը), նիհար և աշտոսկրները ցցուած մարդիկ՝ ակռայ: Ինչմբը առհասարակ կը կոչուի քիւնար-սեռ:

9) Աչքի կոպերը ծածկող մազերը կը կոչուին լուի (արտեանուք), յօնքեր ծածկող մազերը լուի (յօնք), գլխամազերը հաւ (երբ կարճ է) և ծաւ (երբ երկար է—կանանց): Չուանրուած ու գիսախսիւ մազերը քու-էն:

Փանգուր մազերը կը կոչուին կանծուի, քու-սե կամ քու-ի:

Մազերը ըստ գոչնի կը լինին լուի, սե, չի, չու (շատ շէկ), չու-սե (չամչի գոչնով ոչ շէկ և ոչ սե):

Մազ չունեցող գլուխը կանուանուի «դուշ» և (տաճ.) քու-սե, սակաւամազը քու (գօշ):

11) Բռունցքը կը կոչուի քուի կամ քուի, երբ կտրած կամ աշրուելուց կեռած են մատները, մարդը կը կոչուի լուի կամ ճանիւն:

Գահակի հարուածը կը կոչուի դարձեալ Գահակ, իսկ բաց ձեռքին (մէկ թաթի) ճշիւ (ապտակ):

12) Հազիւ նշմարելի կնիքաւ կը կոչուի իճէ, կաղացողը կը կոչուի իճա: Ոտաց մատները երբ այրուելուց կեռած են՝ մարդը կը կոչուի ինիլէ կամ Կոնիլ և, սորա քայլքը Կոնիլէ:

13) Նիհարը կը կոչուի շէռ, Նիհար ու բարակը լաւոզիկ, շէռ-շէլ, Նիհար-շէլ. գերը՝ իշա, կլորիկ, շատ գերը որ օրօրուելով կը քայլէ Գիշի, իճա:

14) Հուտ շուտ խօսացողը կը կոչուի չալա, չըվըռի բերանից եթէ խօսալու ժամանակ թուք ցայտէ և խօսքերն անորոշ դուրս գան Կիլա, կմկմալով խօսացողը Կոնիլ. Կիլա, բառերը կիսատ պնատ արտասանողը Լիլ կամ Լիլա:

ՄԱՐԴԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌԱ- ԿԱՆ ԲԱՌԵՐ.

1. Հոգեպահ. — Գանկոսկրներու միացման տեղը, ճակատի վերեւ որ մանկութեան ժամանակ փափուկ կը լինի.

2. Խօ. — Գանկ (խալամ) անասնոց (մեռնելուց չետոյ).

3. Շլ. — Ծոծրակի տակ՝ վզի վերեւ մասը (շիւնք):

4. Վշ. — Կռիւլները.

5. Խաշու. — քթի կրճիկային միջնորմը.

6. Օղ. — Խոնջուկի վարի մասը.

7. Պոպոշու. կամ Պոշուշու. } Ծոծրակ.

8. Անիջիլ. — քունք.

9. Լոպոշ. — բիբ.

10. Խոպիւ. — կոկորդ.

11. Խոպիւ. — որկոր թռչնոց.

12. Սոպոշիլ. — որկոր չորքոտանեաց:

13. Ծոծան. — արգանդ, աւելի անասնոց համար կը գործածուի.

14. Թռչն. — Թռչնոց որկորը, ուր կերածը կը հաւաքուի աղիքներու մէջ անցնելուց առաջ.

15. Սլ. — Նորածիններէն չետոյ դուրս եկած փառը (անասնոց).

16. Հաւառ. — Հաստաղիք (անասնոց).

17. Սռն. — կամ հաւառ. — բարակ աղիք.

18. Տրոշիլ. — չետոյքին կից աղիքը.

19. Հաւառ. — ստամոքսի ծալ-ծալ թերթիկները.

20. Իլիւ. } Երիկամուկ.

21. Փշ. — միզափամփուշտ.

22. Կռ. — կուրծք (անասնոց).

23. Դո. (սրտի) կուրծք (մարդոց).

24. Սոպոշ. — կրծքի ծայրի ոսկոր որ պոչիկի ձեռք կիջնէ փորու մէջ:

25. Նո. — Ծծերու ստորին հաստ մասը, որու վրայ են ծծերն ու պրտուկները (անասնոց):

26. Առ. — զիստը մսով միասին (ծունկից մինչև ազրապուխտ),

27. Խնդրելով ազգերոսկորի կորակ լու յօղախաղերը՝
 28. Թեւոյնք. — Խնձորը գաւակըս-
 29. Ձու. — Մկանունք մսի.
 30. Դնդու կամ իշու. — փափուկ միս:
 31. Անայ. — Սրունքի ոսկորը՝ ա-
 լանց մսի.
 32. Թուլակ. — Սրունքը ճաճկող
 փափուկ միսը.
 33. Մաշ. վէգ ոսկորներու մօտ
 գտնուած փոքր ոսկորները.
 34. Սառի (ոտքի). — ոտքի թաթե-
 35. Խոնկք. — կեռացրած մէկ թա-
 թը.
 36. Անի. — երկու չոյս միանալով
 կը կազմեն մէկ ճանկ.
 37. Խընի, դաստակ և բաշկոսկորը.
 38. Յանկեակ. — անութ ընդ անութ:
 39. Փէճ կամ Բէն. — ուսոսկորը.
 40. Մոխրապճեղ — փոքրիկ պճեղ-
 ներ կճղակներու ետեւի կողմը (չոր-
 քոտանիներուն):
 41. Պարի. — քամակ.
 42. Զարդ. — ողնաշար.

ա) Գլուխը կը համարուի հոգու կայանք, այդ ցոյց կուտայ ար-
 դէն հոգեբան բառը. զլլսու մէջն է նաև Խեչը, և երբ մէկը ապուշ լի-
 նի՝ կը կոչուի ցիւրնի, իբր շոգու նման խեչքն ու միտքը (հոգին)
 ցնդած:

բ) Գանկոսկորներու կեռ գծերով միացած տեղը կանուանուի
 ճակի քիւ (ճակատագիր), որով Աստուած գրած կը լինի մարդու զլլից
 անցնելիք ամէն չոր ու քաշի պատահարք և այլն.

գ) Փոս Ծածրակ ունեցողը խեղճոտ (խեղ, նախանձ) կը համարուի:

դ) Աչքերէն շատը վատ է (դժնեայ), որով ոչ ոք չէ (նազար)
 առաջ կուգայ:

ե) Հոգեքիւ անհարթութիւնը առաջացեր է՝ Աբրահամի իւր Խա-
 հակ որդին կլիամորթ անելուց. դանակով կոկորդի մի մասը կը կտրէ
 թէ չէ՝ հրեշտակը կարգելէ, բայց կէս կտրուելուց հոգեքիւ կառաջանայ:

զ) Սիրտը կը համարուի քաջութեան զգացման տեղը, օրինակ
 եթէ մէկը քաջ է, կանուանեն քաջ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ընտանիք կը կազմեն 1) հայր և մայր իւրեանց կանան-
 ցով, որդիներով ու թոռներով. 2) միայն եղբայրներ իւրեանց
 կին և որդիներով և 3) հօրեղբայր և եղբօր որդիք նոյն կերպ,
 2—50 անձ:

Ռուսները ընտանեկան կեանքի վրայ ակնարկ ձգելով երկու կարգի կենցաղավարութիւն կը տեսնուի, մէկը հին, նահապետական, աղնիւ կեանքի շարունակութիւն, որ տակաւին մինչև մեր օրերը մի քանի բազմանդամ տներու նիստ ու կացի վրայ կը տեսնուի, իսկ միւրը որ աւելի շատ տարածուած է, առաջինի աղաւաղեալ պատկերն է:

Առաջին կերպ կառավարող 40—50 անդամներէն բաղկացած ընտանիքի գլխաւոր տէրը և իշխողը տան «պիտի» հօրն է, որ սովորաբար մի քանի որդոց հայր կամ եղբայրներու աւագը կը լինի:

Տան ջօջաւորը երբ դռնից ներս կը մտնէ, իւր որդիքը (եթէ հայր է գլխաւորը) կամ եղբայրները (երբ ջօջաւորը աւագ եղբայրն է) ոտքի կը կանգնեն, ոոցա հետ միասին հարսներ, կանայք, թոռներ, ծոռներ, ևայլն, ձեռք սրտի վրայ դրած լուռ ու մունջ նորա (ջօջաւորի) հրամանին կսպասեն: Ամօթի քօղը պատուած կը լինէր եղբայրներէն կամ ամուսնացած որդիներէն մէկը, եթէ տան «պիտի» հօրն է ներկայութեանը իւր կնոջ հետ խօսի, որդին գիրկն առնէ և մեծաւորի առաջ կանդնի. եղբայրներէն միայն անմիջապէս կրտսերը իրաւունք ունի նստելու ջօջաւորների հետ, միւսները մանաւանդ կանայք ամէն մէկ ծակ ու ծուկ կը փախնեն իւրեանց որդոց և կանանց հետ:

Այս պարագային ընտանիքի ջօջաւորը կարելի է նմանեցնել մի օտարական պատուելի հիւրի, որու հետ պէտք է յարգանքով և ակնածութեամբ վարուել մինչև որ տնէն մեկնի:

Երկրի սովորութեան համաձայն, հիւրասիրութիւնը պարտադիր լինելով հիւրի հետ ճաշելու և հիւրը զբաղեցնելու իրաւունքն ու պատիւը տան գլխաւորին կը պատկանի, միւսները (եղբայր կամ որդի) ձեռք սրտի վրայ դրած սեղանին կը ծառայեն:

Կրտսեր եղբայրներու և որդոց ջօջաւորին արած պատիւներէն մէկն ևս այն է որ նա ֆիզիքական աշխատութեան չպէտք է մասնակցի, այլ միայն իբրև տան ներկայացուցիչ ընտանիքի շահերը պաշտպանէ գիւղական իշխանութեան մօտ, այդ պաշտպանութիւնը այն կերպ կը լինի, որ օրուայ ու գի-

շերուայ մեծ մասը գիւղական «է»ի օգան գտնուի, հասարակական խնդրոց մասնակցի և եթէ ի վնաս իւր ընտանիքի մի որ և է վճիռ կը կայանայ՝ զիմադրութիւն անէ, խօսէ, վիճէ և վճիռը քանգել տայ:

Ընտանիքի իւր ջօջաւորին ցոյց տղեաց հպատակութիւնը ոչ թէ բռնութեան այլ ինքնայօժար սիրոյ արդիւնք է, որովհետեւ գլխաւորը իւր իշխանութիւնը իւր անձի օգտի համար չգործածէ, այլ յօգուտ տան ընտաւորին և, սորա մեծ ու փոքր անդամը իւր խոնարհ ծառայութեան մէջ սրտի բաւականութիւն և պարտաւորութեան չլուծն կը տեսնէ. «Ոն (ով) որ գուր մեծ չճանչնայ զԱստուած լէ չճանչնայ», կասեն գիւղացիք, և թէ «տեղ մ'որ մեծ չեղնի քարմէ (մի) պէտք է դնին էնին մեծ»:

Բայց և այնպէս նահապետ ջօջաւորի իշխանութիւնը ոչ այնքան սրտի որքան մտքի վրայ կը ներգործէ. այս թերին կուգայ լրացնել «սինի» (տանտիկին), որ սովորաբար ջօջաւորի կինը կը լինի. մինչ առաջինը պատկառանք կազդէր, վերջինս սէր կը ներշնչէ, առաջին իշխանութիւնը «բաւ» է, վերջինս ներքին. իրաւունքով կասեն գիւղացիք. «մարդ զրսու պատ է, կնիկ ներսին». այս առաձը կարգարանայ ընտանիքի արական անդամոց վերաբերմամբ ընդհանրապէս և, տան ջօջաւորին, մասնաւորապէս: Ճիժ, երեխայ, տղայ, աղջիկ, հարս կնիկ և մինչև ամուսնանալու հասակն ունեցող երիտասարդները սրտերնին տանտիկին մօր առջև կը բանալ, զաղտնիք նորանից չթաղցուի, եթէ գլուխ ցաւի, նորան կը յայտնեն. եթէ անօթնան՝ հաց նորանից կը խնդրեն: Մինչ տան ջօջաւորը ֆիզիքական աշխատութեան չմասնակցեր, տանտիկինը զարմանալի համբերատարութեամբ օրն ի բուն ոտքի վրայ կանգնած ընտաւորի ամէն կարիքին բաւականութիւն կուտայ. երեխայի լացը կտրող նա է, հիւրին սեղան պատրաստող, բանաւոր, մշակ, կին, մարդ ջուկ ջուկ կերակրողը նա է. հարսներին ոչ ոք իրաւունք չունի և առանց նախանձելու, տանտիկին մօր չայտնած իւրին, պանրին, թան ու թացանին մօտենա-

յու: Ընտանիքը այս պարագային կուգէ յարգել այս ճշմարտութիւնը «Թէ մէկ ձեռք Բարսիւն» (օրհնուած) է»:

Ինչպէս մարդիկ դուրսը, նոյնպէս և կանայք ներսը աշխատութիւնը թէև խմբովին կը կատարեն, բայց աշխատութեան տեսակը բաժանուած է անդամոց վրայ, առաջիններուն դաշտը կը հսկէ բանտրներու «—» (ոչ թէ ջօջաւորը), իսկ ներսը տանտիկինը: Գործ կամ աշխատութիւն որովհետև միութեամբ և հնազանդութեամբ առաջ կերթայ, գարուն բացուելուն պէս առաջիններէն մէկը հօտաղ է, միւսը մանճկալ, մէկը ցանող ու վարող ու միւսը քաղող, երկրորդը կապող, երրորդը փոցխող, չորրորդը կրող ու ծեծող և այլն: Երկրորդներէն (կանայք) մէկը գունդ ու զրդնակ անող, միւսը խմոր շաղող, երկրորդը ոչխար ու տաւար կթող, երրորդը ձձում զարկող և այլն:

Նոր բերած հարսի պարտականութիւնն է երեկոյ առաւօտ, տան տախտ (յատակը) աւելելը, Ժէ (աղբի) թափելը, առաւօտը քնից վերկեցողներու ոտնամանները պատրաստ պահելը, անկողինք վերցնել ու դարսելը, լուացողներու ձեռաց ջուր ածելը և այլն և այլն. և այս ծառայութիւնը կը տւէ որքան մի ուրիշ նոր հարս բերուած չէ:

Նոր հարսը չպէտք է խօսայ իւր սկեսրայրի հետ ցմահ, կեսուրի հետ մինչև 1—2 որդի բերելը, տէգրերու հետ մինչև 10—15 տարի և երբեմն մինչև խորին ծերութիւնը. տալերու հետ 5—6 ամսից մինչև մէկ տարի. բաժան դասերու (մարդու ազգականներու) հետը մինչև 10—15 տարի (միայն մարդոց): Ընտանիքից ու գերդաստանից դուրս ամէն կին ցմահ, իւր կնքաւորի հետ ոչ միայն խօսալու սովորութիւն ու իրաւունք չունի, այլ և ներկայութեան ելնելը մեղք կը համարուէ: Նոր հարսները պարտաւոր են նաև դրացի ծերերու պատիւը պահելու համար, իբիև իրենց սկեսրայրի հետը չխօսել 5—6 տարի:

Այս պարտաւորութեանց ու սովորութեանց անթերի կատարուելուն կը հսկեն տան ջօջաւորը, տանտիկինը և սովորաբար շատ ու քիչ տարիքոտ ընտանիքի ամէն մէկ անդամը, մեծը փոքրին հսկելով:

Կանցնին օրեր ու տարիներ, ջօջաւոր նահապետի ու տան-

տիկին մօր կեանքի արևը կը խոնարհի դէպի մուտքը, ծերութեան պատճառով ոչոք և ընտանիքը առաջնորդելու ընդունակութիւնը կը կորսնցնեն, բայց յարգանքն ու պատկառանքը նոյն կը մնայ: Կը կանչեն նահապետն ու մայր տիկինը ընտանիքի ամենարնգունակ տղան (եղբայր կամ որդի աւագութեան օրէնքով) և մեծ հարսը (սոցանից մէկն ու մէկի ընտանիքը) և վերջին օրհնութեան հետ կը յանձնեն նաև տան կառավարութեան ղեկը նորընտիր յաջորդին, այնուհետև հոգով և մարմնով ընդ միշտ հանգստանալու:

Այս կերպ կառավարող ընտանիքներ այնքան փոքր թիւ մի կը կազմեն որ ընդհանուր գաւառի մէջ մատնեցով կարելի է ցոյց տալ:

Ընտանիքը այդ օրինակ կառավարող սովորութիւններէն մեծ մասը այսօր խանգարուած կը տեսնենք. որդիք և առհասարակ ընտանիքի մեծ ու փոքր ամէն մի անդամը, իւրեանց պարտականութիւնը կատարելու մէջ կը թերանան. հին կարգերու խանգարուելովը և նոր կեանք մի սկսելու համար որոշ օրէնք ու սովորութիւնք չլինելով, ընտանիքը կործանման— շուտով բաժանուելու հարկին կենթարկուի: Դորա ինչպէս և ամէն չարիքի գլխաւոր պատճառը պանդխտութիւնն է: Տգէտ գիւղացիք պանդխտելով մեծ և բազմամարդ քաղաքները, տեսնելով քաղաքի համարձակ նիւտ ու կացը, քաղաքացի տղայի ազատ վարմունքը իւր ծնողաց հետ, պանդուխտ գաւառացին ևս նոյն համարձակութիւնը կուգէ մտցնել իւր դռնից ներս. կը տեսնէ որ քաղաքացին հարուստ է, իւր աշխատութեան մեծ մասը կը ծածկէ ծնողներէն առանձին զրամագլուխ շահեցնելու համար:

Երբեմն պանդխտութեան վայրերէն նամակ կուղղուէր միայն յարգելի պապուն մամուն, այժմ պապուց մամուց յետոյ կինն ևս կը յիշուի, մինչդեռ հօր ներկայութեանը ոչ միայն կնոջ անուն տալը, այլ կշտին կանգնել, դէմ ու դէմ կնոջ նայելը մեծ ամօթ կը համարուէր:

Տան ջօջաւոր հայրը թէև իւր ընտանիքի գլխաւորն է, բայց նորա իշխանութիւնը լոկ անուանական է, և իրենց պար-

տականութեան սահմանից անցնող անհնազանդ որդիքը դժուարութեամբ կը կարողանայ զսպել: Կարելի է ցոյց տալ այնպէս ընտանիքներ, որ եղբայրները իրենց հօր կենդանութեան ժամանակ մէկ յարկի տակ փոքրիկ ընտանիքներ կազմելով իրենց որոշ և սեպհական շահերովը կը կառավարուեն և երբեմն հայրը չմեռած կը բաժնուեն մէկմէկից:

Քանի որ հայրը դեռ առույգ է, այնքան դժուարութիւն չկայ ընտանիքը կառավարելու, բայց երբ ուժից և կարողութիւնից կը զրկուի, այդ պարագային կը նմանի երեխայի, որու ասլընը կախուած է ծնողաց հստութիւնից. արհամարհուած և լքուած օրուայ մեծ մասը ախոռի և տան գլուխը իւր մնացորդ օրերը կը համարէ խնդրելով Աստուծոյ որ իւր ամանաթն (հոգին) շուտով առնէ, զգալով որ ընտանիքին մի աւելորդ բեռ կը նկատուի իւր գոյութիւնը: Որդոց այդ տմարդի վարմունքը ծնունդ տուած է հետեւեալ առածը, «Աստուած տայ լաքուն որ տայ ձագուն». ասել ուզելով, թէ Աստուած ձագին (որդուն) որ տայ՝ ձագ լաքը (ծնողքը) չի խնամիր:

Ընտանիքի այսպէս ասած այլ մարդոց կամ արտաքին կենցաղավարութեան կանոնները նոյն ինքն իրենք մարդիկը, խանգարել ջանալով, ներքին կամ որ այն է կանանց նախկին համակրելի միութիւնը քանդուած, համերայշխութիւնը եղծուած և տանտիկիւններու իշխանութիւնը սահմանափակուած կը տեսնենք:

Այս զեղծումներուն բնականաբար հանդիսատես է փոքրիկ սերունդը (աղջիկ և տղայ), որոնք իւրացնելով հայրերու մայրերու և իրենցից մեծերու տգեղ սովորութիւնքը, պէտք է ապագային ընտանիք կազմեն միեւնոյն ուղղութեամբ. թէև աղջիկները հերանց տան վէճերուն չեն մասնակցեր, որովհետև զիւղացի աղջիկը իւր հօր օջախի մէջ իբրև «հիւր» կզգայ ինքը զինքը, մտածելով «թէ այսօր կամ վաղը չկամ»: Բայց որովհետև գիւղացոց ամուսնութիւնը վաղաժամ կը կատարուի մանաւանդ մեծ ընտանիքներու մէջ, լընթացս մի քանի տարիներու բաւական թուով երիտասարդներ կամուսնանան և օջախի մէջ կը մտնեն տարբեր կազմուածքի և բնաւորութեան

տէր բոլորովին տղէտ և անկիրթ աղջիկներ, որոնք երէկ չէին հասկնալ «աղջիկներ էին, բայց այսօր հայր է» և շնորհիւ հարսնութեան իրաւունքի տէր են: Աւանդական «քօղի» տակ համարելով հարսնութեան օրերը, որից երբ կանցնին հայրենի շրջանը, ընդարձակ ասպարէզ կը բացուի առաջները օրինական աղմուկ, վէճ, կռիւ և խռովութիւն հանելու: Արժարժեքով վէճը կանցնի կանանց շրջանից մարդոց շրջանը և ահա «ամենայն ինչ կատարեալ է» — բաժանումն անխուսափելի է:

Բաժանման գլխաւոր պահանջներ

Ընտանիքի բաժանման սկիզբը գլխաւորապէս կանայք կը դնեն, երբեմն ևս մարդիկ. վերջիններս գիւղական ծանր աշխատութեան ենթարկուած լինելով հաւաքական ոյժի, ընկերակցութեան և միացած ձեռքերու կարօտ են. այդ միութիւնը գիւղական կեանքի պարզ հետեւանքն է: Կանայք խմբուած լինելով տան մէջ և մանաւանդ բժախնդիր բնաւորութիւն ունենալով, չնչին բաներու առիթով վէճ ու կռիւ հանելու առիթներ շատ կ'ունենան. այդ վէճերը երբեմն այնքան սուր կերպարանք կստանան, որ մարդիկ ուրիշ միջոց չգտնելով Աբրահամի և Ղովտի նման եղբայրական խաղաղ առաջարկութեամբ կը բաժնուին իրարմէ. երկրորդ և ամենամեծ պատճառը դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ որդոց առանձին դրամ պահելու և հարստութիւն գիգելու ամենավատ սովորութիւնն է (սարմիա): Տեսանք ինչպէս «արձայն» հիմքը կը դրուի:

Սարմիան կաճի ոչ միայն իւր բերած շահովը, այլև շատ անգամ տնից գողցուած և ծածուկ ծախուած զանազան առարկաներու գնովը, որ բնականաբար ունեցողի և չունեցողի մէջ շուտով կարող է խռովութիւն սերմանել: Ի՞նչ կը նշանակէ օրինակի համար երբ երկու եղբայրներ տան ամէն ծառայութիւնքը կատարելով հաւասարապէս քրտինք թափեն և, մէկն ունենայ 40—50 օսմ. ոսկի, *) իսկ միւսը բնաւ չունենայ. մէ-

*) Գիւղացի «արձայն» տէրեր 10 օսմ. ոսկուց սկսած 100—200 ոսկուց աւելի չեն ունենար. սորա հետ քանի գլուխ ոչխար, եզ, մատակ և այլն ունեցողներն էլ կը լինեն:

կի ամուսինն ու որդիքը սարմիայի շնորհիւ լաւ հագնուած զգարգարուած լինին. միւսին բոլորովին մերկ. երբ տան ջօջաւորը պարտաւորուած իւր սարմիա ունեցող որդուց փոխարինաբար զրամ վերցնէ և ինչպէս մի օտարական չարչար հընչումն զրամով կամ համարէք ընդեզէնով տոկոս տայ...

Դրամատէր եղբայրները առաջուայ նման սիրով և «սրտացաւանքով» չեն աշխատել տան օգտին, «իմ ու քում»-ի հետ ծուլութիւնն ու անտարբերութիւնը կը մտնեն դռնից ներս, և քանի հատ ոսկի ունեցողի համար այլևս տան շէն կամ աւեր մնալը հոգ չպատճառեր, որովհետեւ վստահ է (սարմիայի տէրը) որ եթէ տունը քանդուի (բաժանուել) էլ, ժառանգութեան մի մասին զոնէ տէր է ինքը և պատրաստի զրամովը կարող է նոր «տուն ու տեղ» գնել և ապրել թերեւս առաջուանից աւելի լաւ:

Գ. Բաժանման պատճառ կը դառնան նաեւ ինչպէս գիւղացիք կանուանեն «խորթ ու մուրունները» *), այսինքն երկրորդ կամ երրորդ կանայքը, որոնք հարսներու և տղայոց մէջ խռովութիւն սերմանելով տները բաժանել կուտան:

Դ. Բաժանման իբրեւ երկրորդական պատճառներ են երբ հայրը որդիներէն մէկը շատ կը սիրէ և կաշխատի ընդհանուրի ժառանգութիւնից մի նշանաւոր արտ, կալուածք (ջրաղաց և այլն) նուիրել սիրած որդուն:

Ե. Երբ եղբայրներէն մէկը շատ որդիք ունենայ և միւսները ոչ, չունեցողները կուգեն շուտով բաժանուել, որպէս զի իրենց պատկանած ժառանգութիւնը չվատնուի յօգուտ բազմաթիւ որդիք ունեցողին և այլն և այլն:

Հնգանիքի անդամոց անունները ըստ սեռի եւ հասակի. Նշանուած աղջիկ ու տղան (դեռ չպսակուած) կը կոչուին նշանած, նշանուած պսակուելուց յետոյ՝ տղան քեռայ և աղջիկը հարս, փոքրատը (փոքրաւոր), երկուքը մէկանց՝ առած կամ էրէկ ու կնիկ (այրիկ ու կնիկ): Երկրորդ... անգամ պսակուած այր ու կնիկ կը կոչուին րբէմէրէ (որբ և այլի):

*) Մորու կամ խորթ մայր:

Փեսայի հայրը կը կոչուի հարսին՝ Կեփէր (սկեսրայր), մայրը՝ Կեսուր (սկեսուր), եղբայրը՝ Կեփը (տագր), քույրը՝ Կուշ (տալ), սոցա որդիքը՝ Կեփէր կամ Կուշը Կուշի (ուղղականի վ սեռականի կամ տրականի մէջ կը ջնջուի):

Հարսի հայրը կը կոչուի փեսային Կեփը, մայրը՝ Կուշը (զոքանջ), եղբայրը՝ Կեփէր, քույրը՝ Կեփի: Երկու քույրեր առնող փեսաները կը կոչուին մէկմէկու՝ (տաճկ.) Կաճաճ (քենեկալ):

Հարսի և փեսայի ծնողքը, եղբայրները, քույրերը, և բոլոր արական և իգական սեռի ազգականները կը կոչուեն իրարու Կաճաճ:

Որդին իւր հայրը կ'անուանէ Կաճ, իբրև կոչական՝ աբոյ, (քրդ.) կեհօ, հաւը՝ պապ է, պապոյ, ջոջպապ. մայրը կը կոչուի Կաճ, իբրև կոչական մամոյ, մա, մարէ, մէրիկ, նանէ, նա: Հօր և մօր մայրը՝ Կուշ, Կուշի, դադէ (քրդ.) (մօր եղբայրը և բոլոր սորա արու ազգականները՝ Կեփի): Հօրեղբայրը՝ Կուշէր, սորա կինը՝ Կուշի, տատոյ որդիք՝ Կօղբօր Կուշ, Կուշի Կուշի:

Ընտանիքի իրաւունքները. Ընտանիք կազմող եղբայրներ կամ հօր եղբայր ու եղբօր որդիք կը կոչուեն (տաճ.) Կաճ (ընկեր), որոնք պետական օրէնքի ուժով և աւանդական սովորութեամբ հաւասար ժառանգներ են. ժառանգութիւնը ժառանգներու թւոյն համեմատ հաւասարապէս կը կիսուի:

Ինչպէս ընտանիքի ազդեցութիւնը և պատիւը բարձր պահելու համար գիւղերու մէջ, գիւղացին՝ բացի ուրիշ չարգելի պատճառներից կը սիրէ համախմբուել (2—40—50 անդամ) մէկ չարկի տակ, նոյնպէս և երկրի մէջ նոյն ազդեցիկ դիրքը ձեռք բերելու նպատակով՝ փոքր եղբայրները՝ մեծից բաժանուելու ժամանակ յօգուտ սորան մի կարգ գիւղութիւններ կանեն, որպէսզի պապական օջախը միշտ շէն ու պայծառ մնայ:

1) Այն լեռնանման մեծ, սրածայր և 4—500 գերաններով կազմուած տունը, ուր 40—50 անձ կը բնակէր առաջ, կը թողնեն մեծ եղբօր իբրև կանգնած օջախ, իսկ իրենք նոր տներ կը կանգնեցնեն. առաջինը կանուանեն Տեճ Կաճ, իսկ իրենցը Կաճէր կամ Կուշ Կեփ:

2) Որպէսզի օջախին դիմող ամէն մէկ հիւր առաջուայ նման հիւրասիրուի, ուտէ, խմէ և օջախի անունը բարձր մնայ, ընդհանուրի ժառանգութիւնից կը ջանձնեն մեծ եղբօր տան Տեճ Կաճ (հիւրասենեակը) իւր Կաճէր, օղալին կից ախոռը և օղալի սարքը—փռուածք և ալլն:

3) Ընդհանուրի ժառանգութիւնից օղալի ծախքերուն կը յատկացուին մի Կաճ, 10—20 գլուխ ոչխար, 1—2 ձի և ալլն:

Դեռ չբաժնուած՝ երբ եղբայրներէն մէկին 2—3 արու որդիք

ամուսնացուին, որոնց համար տնից կը հոգացուի խաչի ծախքը, բաժանուելու ժամանակ խալանը ի նկատի կառնուի, և նոյնքան գումար կը թողնուի որդիք չամուսնացնող եղբոր: Եթէ այս զիջողութիւնը կամքով տեղի չունենայ, օրէնքին դիմելով պահանջել կուտան:

Արտեր և մարգերը եթէ գոյգ թուով են՝ համար (համարժէք) անելով կը բաժնուեն. կետ (կենտ, կոճատ) մնացած արտը շուկայի կը կիսուի: Արտ արտի հետ համդար դրած ժամանակ՝ պէտք է մեծ եղբայրը Դէ և փոքրը Գէ, յետոյ ուրիշ երկու համդար արտ պէտք է փոքր եղբայրը Դէ և մեծը վերցնէ փոփոխակի մինչև վերջը:

Բաժանուելու ժամանակ պատրաստի գտնուած արմտիք, պաշար, մարակայ (նպար), իւղ, պանիր, բուրդ ևայլն ոմանք անձի թուոյն համեմատ կը բաժնեն, և այդ մեծ ազնութիւն կը համարուի, իսկ ոմանք (նոր սերունդը) չեն թուոյն համեմատ: Տան պարտքը նոյնպէս կէս առ կէս կը բաժնուի, բայց եղբայրներու հարկէն անձեռմբելի է:

Անասունները նոյնպէս համար անելով կը ղնեն ու կը վերցնեն՝ իսկ աման-չամանները շէրիքներու թուոյն համեմատ կը բաժնեն:

Հայրը որդոց ժառանգութեան մէջ բաժին չունի. բայց որդիք պարտաւոր են ցմահ պահել և պատուել:

Իգական սեռի ժառանգները (քոյրեր) արականներու հետ (եղբայրները) օրէնքը թէ և հաւասար իրաւունքի տէր կը ճանաչէ, բայց սովորութիւնը առաջինները զրկած է իրենց իրաւունքներից. մեծ ամօթ ու անազնութիւն կը համարուի եթէ հօր անցմանից յետոյ քոյր մի իւր եղբայրներէն ժառանգութեան մասն խնդրէ, եթէ՝ մինչև անգամ ամենաթշուառ դրութեան մէջ էլ լինի (ամուսնացածը): Եթէ ազապ է՝ հիւրի նման իւր հօր տունը կապրի մինչև ամուսնանալը, և եթէ ամուսնացած է, «կտոր մի հաց գտեր է գնացեր յետև» կասեն զիւղացիք:

Իգական սեռի ժառանգը իւր հօր ժառանգութեանը կուգէ տիրանալ, 1) երբ հօր արու ժառանգ չմնայ. 2) երբ մերձաւոր ազգական էլ չունենալով ժառանգութիւնը պիտի անցնի գերդաստանի հեռաւոր ճիւղի մէկ կամ մէկ քանի անդամներու: Որովհետև «Դէ» ու «Գէ» կը համարուի եթէ աղջիկը մերձաւոր ազգականներու, իւր ժառանգութեանը տիրապետելուն ընդդէմ ևս բողոք ու պահանջ կը հանէ: Մինչ հայերը «Դէ» անուան տակ իգական սեռը կը զրկեն իւր իրաւունքներից, քուրդը իբրև բնական օրէնք, աղջիկը բացէ բաց զրկած է հայրական ժառանգութիւնից: Այդ օրինակ օրէնքի ու ազնութեան այնքան ընտելացած է իգական սեռը, որ աւելի լաւ կը համարեն եթէ իրենց ժառանգութիւնը արնակից ազգականներուն

մնաց քան թէ օտարի (ամուսինների) տղայոց. 30—40 տարի ամուսնութեան օրից անցնելուց և բազմաթիւ որդիք ունենալուց յետոյ էլ կինարմատներու հեշտ (սէրը, համակրութիւնը) հէրանց և արենակցաց կողմն է. այդ յատուկ է այս կողմի հայ և քուրդ իգական սեռին:

Ժառանգութիւնը օտար սերունդի կանցնի անհայտութեան միջոցով. երբ օջախին արու ժառանգ չմնաց, տնփեսան կը ժառանգէ աներոջ շարժական և անշարժ գույքը: Եթէ տնփեսայի կնոջ մէկից աւելի քույրեր լինին, ժառանգութիւնը հաւասարապէս կը բաժնուի տնփեսայի և իւր կնոջ (իբրեւ մէկ ժառանգի) և միւս քույրերու վրայ:

Որդեգրութեան դէպքեր տեսնուած չեն. հետեւապէս և այս մասին մի որեւէ սովորութիւն կամ օրէնք մեզ ծանօթ չէ:

Հիւանդութիւնք եւ գիւղական նարերը.—Բացի մի քանի համաճարակ հիւանդութիւններից, որոնց գիւղական ժողովուրդը չգիտէ (ցասումն, Աստուծոյ բարկութիւն) անուներ կուտաց, միւս բոլոր հիւանդութեանց համար մէկ մէկից սովորելով և փորձերու վրայ հիմնուելով, դեղ ու դարման գտած է նա, որոնց մենք քիւրդական ճարտիւնը անուներ կուտանք:

Ճարերից մի մասը, ինչպէս ասինք, ժողովուրդը պատահական բժշկանքներից կը սովորի, մի քանիսը նոյն իսկ կենդանիներից. օրինակ շատ մարդիկ ականատես եղեր են որ ոգնին օձու միս կերած ժամանակ՝ փութով կը վազէ և լարելի կամ ծածկ կոչուած բույսի թուփերը կուտէ, որպէսզի չուռի և չպալթի, ինչպէս փորձուած է. և այդպէս, ժողովուրդը վէրքի ժահրը և դեղուածի թոյնը թափելու համար թորթիկ կը գործածէ. կարիճի խաչթուածը առողջացնելու համար խրոնդատի (*Verbascum thapsus*) թուփը կը դնէ վէրքի վրայ: Չատ ճարերու սկիզբը պատահմամբ գտած է. այսպէս երբ գիւղացին արտը վարելու ժամանակ արօրի խոփով գոմէշի ոտքը վիրաւորէ, իսկոյն կը հեռէ վէրքի վրայ և աջող արդիւնք կունենայ. եթէ ձեռքը վիրաւորէ, կամ այրած շորի մոխիր և կամ սարդի ոտտայն կը գործածէ և արդիւնքը դարձեալ աջող կը գտնէ, վէրքի ուռուցը (նախքան պատուռելը) շուտով հասցնելու համար տաւարի թրիքը ձիթով կամ խմորի կտորը իւղով շաղախելով վրան կը կապեն, վէրքից թարախ ծծել տալու համար, եզան լեզու (*plantagomedia*) կամ կաղամբի թուփ կը գործածեն:

Բաւական առաջ գնացած է վիրաբուժութիւնը, որով պարապողները աջողութեամբ մարդոց և անասնոց կոտորած ոտք ու ձեռքը

կը կապեն և 10—15 օրէն կառողջացնեն. բացառութիւն կը կազմեն անասուններէն միայն ձիերն ու էշերը որոնք հոս արդէն կը կոչուին, և ինչպէս փորձը ցոյց տուած է, սոցա կոտրած ոսկորները չեն կապուեր. միւս կենդանիներուն ևս միայն կտրուած շէշքով չառողջացուեր:

Գիւղացիք բացի իրենց սրածալը տներէն ուրիշ բնակարաններ չունին. միայն մեծ տներու վրայ երբեմն կը գտնուեն փոքրիկ սենեակներ, որոնք (բրդ-) կը կոչուին «թ»: Հետեւաբար և երբ մէկը հիւանդանայ, տան մէջ ու սովորաբար թունդի գլուխը կը պարկի: Ո՛րքան անտանելի է հիւանդի վիճակը, երբ թունդի ծուխը, կերակուրի հոտը, չարածձի երեխայոց վժվժոցն ու աղաղակները, բնտանիքի անդադար անց ու դարձը և բարձրաձայն խօսակցութիւնները խեղճ տկարի անհանգիստ վիճակը աւելի և աւելի կը ծանրացնեն. մանաւանդ եթէ հիւանդութիւնը վարակիչ է և մէկ տան մէջ 10—15 անձինք մէկանց կը պառկին:

Նոր հիւանդացողի համար ամենից առաջ հոգ կը տարուի որ շատ տաք մնայ. այդ նպատակին մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ գիւղական թունդիբը, որ ամէն օր կը վառուի և ամբողջ տունը կը տաքացնէ: Հիւանդը այնպէս կը պալկի, որ ոտները մինչև թունդիբը հասնեն. վրան կը ձգեն թանձր անկողիններ ու կապերտներ, գլուխը փաթաթելով կը ծածկեն, որպէսզի քրտնի և շատ անգամ քրտնիքի միջոցով հասարակ հիւանդութիւնները կը վնասուին:

Առանց իմանալու լաւն ու վատը, համարեա ստիպելով կառաջարկեն հիւանդին զանազան թաց ու չոր մրգեղէններ, և կը համոզեն որ անպատճառ ուտէ. այս սլարագային մաշքերու հոգատարութիւնը չափազանց է, հիւանդ որդու «աչքը բացանելու» համար չորս կողմը կը դարսեն միրգ, կերակուրներ, մածուն, պանիր և այլն և երբ հիւանդը կարծուած քնից կը գարթի, մէկ առ մէկ կերակուրներու անունները կը համրէ, միրգ ցոյց կուտայ և գովելով կուզէ խնայողութեամբ սրել, և նորա ասելով եթէ «ժիր լինի» և գոռով ուտէ առաջարկած կերակուր կամ միրգը, անպատճառ կառողջանայ:

Հիւանդի մօտիկ ազգականներ ու բարեկամները, և եթէ ծանօթ անձնաւորութիւն է, գրեթէ բոլոր գիւղացիք, մէկ առ մէկ այցելութեան կերթան. այդ այցելութիւնը պարտաւորութիւն կը համարեն և «ձեռն դարտակ» չպէտքէ ներկայանան. սովորաբար թաց ու չոր մրգեղէն կը տարուի և ամէն մէկ այցելուն կաշխատի «աչքը բանալ» միրգ ուտեցնելով:

Վարակիչ հիւանդութիւններից միայն շոշ (տիֆ) կոչուած ցաւից կը վախենան և այս մասին զգուշութիւնը այսքան է, որ հարե-

ւանի տունը երթեկութիւն չանեն, իսկ եթէ հիւանդութիւնը մի քանի օրէի մէջ է, տանեցիք ամենեւին զուղութիւն չեն բանեցներ, և եթէ ցոյց տուողներ էլ լինին վարակման վտանգը, կը ծաղրեն «յօրին Աստուած զգա (հիւանդը) կը տեսնայ, զմըզի չը տեսնայ» պատասխանը տալով. այդ պատճառով էլ միևնույն գդալով ու ամանով կը կերակրուեն հիւանդն ու առողջները:

Երկրի մէջ գաւառական բժիշկներ չկան արդէն, ունենալու համար մտածողն ընդ է. կը մնան արքունի զօրաց Զատահէնն ու հէֆահէրը (վիրաբոյժ և բժիշկ), որոնք մատչելի չեն ժողովրդին, ասպարէզ կը մնայ 1) զանազան հարկեր, որոնք նման հիւանդութեամբ երբեմն տկարացներ են և այս ինչ ու այն ինչ ճարերովը լաւացեր և, խորհուրդ կուտան գործածել այդ ճարերը. 2) հէֆա պատահէրը, որոնք յայտնի են ժողովրդին իրենց զիտութեամբը. և 3) գաւառի մէջ կամ դուրսը գտնուած նշանաւոր ինքնուս հէֆահէրը, որոնց հետ առանձին սակարկութիւն կը լինի հիւանդը լաւացնելու համար:

Այս վերջինները հազիւ գրել կարգալ գիտեն և հին հէֆարան (բժշկարան) ունին, որոնց առաջնորդութեամբ զանազան ղեղըրունք (դեղօրայք) կը պատրաստեն հարկ եղած ժամանակ գործածելու. Նոցա շարժական Գեղարանը ընդամենը մի թեթև խորջի է, ուր դարսուած կը լինեն բազմաթիւ հարկեր. զանազան գոյնի մալհամներով և դեղերով. Ամէն տեսակ հիւանդութիւն բժշկելու ձեռնամուխ կը լինեն, բայց ինչպէս ստուգուած է, աւելի աջողակ են վիրաբուժութեան ճիւղին մէջ, իսկ ներքին հիւանդութեանց նկատմամբ խեղճ են:

Ա. գ լ ի ա ց ա լ ե ր .

1. Զհոմ.—Թունդրի կամ վառարանի ծխից բռնուած գլխու հիւանդութիւնը. գլխու վրայ սառ ջուր ածելով կամ ճակատին ձիւն շփելով ցաւը կը հալածեն:

2. Գլխու հոմ ընկնելը.—(տես սնոտիապաշտամանց բաժինը).

3. Գլխու հոմի.—Այս ցաւը աչքերը կը մթնացնէ, ճպուռ կուտան, ախորժակը կը կապուի. ա) շաղ, առաւ Գեղար Գեղ (կարմիր ծաղիկ, սուտ ներկ) և Բարի Գեղ խառնելով իրարու՝ գլխու վրայ կը կապեն. բ) բաւական քանակութեամբ աղ խարկելով տաք բովով՝ հիւանդը լողացնելուց յետոյ գլխու վրայ կը կապեն և կաշխատեն քրտնեցնել տկարը. գ) ճակատի երկու կողքերին Եհոմ *) կը կպցնեն:

4. Նոլու Նոլ (իջուածք գլխու). ա) հիւանդի գլուխը ածելով տաքջրով և սապոնով կը լուանան, և նզուլի ծաղիկը (Fussilago far-

*) Գիւղական Եհոմն է մանրած խնկան և բարկ օդու բաղադրութիւնը, որ Զոհոյս Լիլի վրայ քաշած կը կապեն քամոտ տեղաց վրայ:

խառ) եփելով խիւս կը շինեն և կը քաշեն գլխու վրայ. կամ չորացնելով ու մանրելով քթախոտի հետ քիթը կը քաշեն. բ) Բորակ կը լուանան որ նզուլի եռը (քորուելը) անցնի, գ) Հինաչ շաղախը սափրած գլխու վրայ կը քսեն. դ) Ֆէս գլխարկը այս ցաւին մեղմացուցիչ կը համարուի:

5. Գլխու գորտ կամ Բեթը վերջացնելու համար, միայն բորակաջրով կը լուանան:

6. Թլխու (գլխու)—տես սնոտիապաշտամանց բաժինը.

7. Գլխու խոց.—ա) ծխախոտի ռէթի (ծխամորճի մէջ գոյացած աղտը) ձիթով կեփեն և խոցի վրայ կը կապեն. բ) խնձորի չիրը կայրեն և մուրը կը քսեն. գ) բորակը իւղով կամ թթով եռացնելով կը գործածեն:

8. Կուրէի (քրդ. ?)—այս ցաւով կը տկարանան միայն մանուկները և պատանիները, որոնք սաստիկ և խորը կը հազան, ձայներն կը կտրուի, թոքերը կսկսեն խլուլուլ, շնչարգելութիւն կունենան և այլն.—հիւանդի հոգետունը կը սափրեն. անելով վէրք կը բանան արին առնելու համար, և ուշ գորտ ձի կը կապեն վէրքի վրայ. արդիւնքը շատ յաջող է:

Բ. Ա չ ֆ ա ց ա լ.

9. Ձիւն. ձնահարութիւն աչաց. ա) քարթու (հին) հաց կը թրջեն և կակղացնելով կը դնեն աչաց կոպերու վրայ. բ) ձմերկի չորացած կեղւը նոյն կերպ թրջելով կը կապեն. գ) հին տրեխի կաշին նոյնպէս թրջելով կը գործածեն. դ) յֆէնի քուր կոչուած ուլունքը կը քսեն աչքերուն, կամ ջրի մէջ տրորելով ջուրը կը գործածեն:

10. Հաւորաբաշի (hemero lapie)—հաւու թոքը եփելով շոգին կուտան աչքերու դէմը. տես նաև սնոտիապաշտամանց բաժինը:

11. Արուի.—Ատուրո (ճպուռ) տուող աչաց ցաւը որ ընդհանրապէս ամառը կը տարածուի և վարակիչ է. ա) Զոլի գեղդիւրով կը քաշեն աչքը: Զպլեղն է այրած և մանրած շապի ու հաւկիթի գեղնուցի բաղադրութիւնը: բ) Զըլման գործածել. Սա այսպէս կը պատրաստեն.—հաւկիթի սպիտակուցը քեշի կոճով այնքան կը տրորեն որ կը դեղնի, ապա հում շապով հարելով երկու մասի կը բաժնուի, ջուր և տիրդ. ջուրը կը կաթեցնեն աչքը, իսկ տիրդը կը կապեն աչաց վրայ: գ) Կարմիր սուտ ծաղիկը (գեփագդեղ) թանաք շինելով կաճեն աչքը: Երբ ճպուկոտ աչքը ցուրտ առնէ, որ գիւղացիք կանուանեն (քրդ.) Լաշանայ, դ) Խոնկոտ կամ Կէշի Խոյրի կեղև, կամ Դեղնի Կոշի կը ծխեն աչքերու դէմ. ե) ուռի թուփ և դաղձ կը կապեն. գ) Կեշի կոշ (բուսական գեղօրայք), Խոնկոտ (մեխակ), Խոնկ, Խոնկեթ (սև

պղպեղ), իսկ շաքար (պաղ շաքար) հալկթի սպիտակուցով միասին ձուր կճեպի մէջ կաճեն, և եփելով ջուրը կը կաթեցնեն աչաց մէջ, իսկ տիրդը կը կապեն վրան. է) Անալի կարագ կեռացնեն և մէջը պաղ շաքար ու հալկթի դեղնուց խառնելով կը լցեն աչքը:

Երբ վերոգրեալ միջոցներով աչաց ցաւը չբուժուի և ժամանակ անցնելով վրան աչքը ցաւը (ցաւը կոտորուիլ, մնալ), աչքացաւը անբուժելի կը համարուի:

ը) Երբ չափազանց արիւն հաւաքուի աչաց մէջ և դեղերով չբարոգանան վերջացնել, իսկոյ կոչուած խոտի արմատի կաթը կը կաթեցնեն աչքը, որ սարսափելի աչոող զօրութիւն ունի և նոյն ընկէն թանձրացած արիւնը արտասուախառն կը թափէ ցած:

թ) Զատերը շապով և սառ շաքարով ցաւած աչքի կոպերու տակ կը քերեն:

12. Աչքի լուս. սպիտակութիւն աչաց բերու վրայ.— ժ) կաթի շոգին կը տանեն դէպի աչքերը, ժա) կնոջ ծծի կաթը կաճեն. ժբ) ինձուրի քիչ ծաղիկը չորացնելով և մանրելով կը փշեն աչքերը. անասնոց քիթախոտ կ'փշեն. ժգ) ոգնու լեղի և որցմն (զիվան) խոտի հունդի կաթը միասին կը կաթեցնեն աչքը:

Մի երիտասարդ հաղորդեց ինձ հետեւեալ ճարը որ սովորած էր իւր բժիշկ մամիկից.— շիկամորթ օձու սիրտ ու թուքը պէտք է վերցնել և տաք տեղ պահել այնքան ժամանակ որ որդնոտի, ապա այդ որդունքը եփել և ջուրը կաթեցնել լուս. ունեցած աչքի մէջ:

Գ. Ա կ ա ն ջ ա ց ա լ

13. Այնչապաւ երբ թեթեւ է՝ ա) նոր եփուած հացի բուշտը կը պատռեն և ականջը շոգու դէմ կուտան, բ) սոխի կամ սխտորի ծիլը ձիթով եփելով ականջի մէջ կը դնեն և ձէթը կը կաթեցնեն. գ) երբ ցաւը բաւական ծանր է, շատ գործածուած ձիթամանը լաւ կը տաքացնեն և ականջը գոլու դէմը կուտան. դ) ականջի թարախն ու աղտեղութիւնը մաքրելու համար աչքի մէջ քսած շորը պատրուց անելով մի ծայրը կը վառեն և միւս ծայրը ականջը կը դնեն. քիչ ինչ վառուելուց յետոյ ամբողջ աղտեղութիւնը կը հաւաքուի շորի վրայ:

14. Խլուրդ.— ականջը երբ խլանայ, ա) խուր խուր, և մեղրի չանչ եփելով ջուրը կը կաթեցնեն. բ) ոգնու մէջը կաճեն ականջը և խրնձորի կտորը կը դնեն վրան:

Դ. Բ ե ռ ա ն ա ց ա լ

15. Պատեղ (պասահար լինել).— Երկար պաս պահելուց բերանի մէջ և լնդերու վրայ քեղրթուկի նման վէրքեր կ'առաջանան. ա) գաղ-

տիկուռ (*Myosurus minimus*) և դաղձ կուտեն, կամ ծեծելով ջուրը կառնեն բերանը, բ) կապույտ շապի փոշին կը ձգեն բերանը:

16. *Լիբիոս*—խարանֆիլ, դեղին կոճ և տաք կոճ լուսելով և փոշիացնելով կը ցանեն լնդերու վրայ:

Ե. Ա կ ո ա ց ա լ.

17. ա) Փայտէ գդալի պոչը կը տաքացնեն և ակուալի վարի մասը կը խարեն, ապա սխտոր կը դնեն վրան. բ) երնջակ բանջարը խաշելով կամ ջնջխելով (ջարդել) կը դնեն հիւանդ ակուալի վրայ. գ) խարանֆիլի կտոր կը դնեն ակուաներու մէջ տեղը. դ) լիմոն աղը պէտք է ջրի մէջ լուծել և ընտիր գալլախազը (չախմախ տաշի) կրակի մէջ կարմրացնելով մէջ ձգել և, ծածկել որ շոգին դուրս չենէ, սառելուց յետոյ ցաւած ակուալի վրայ առնելու է. արդիւնքը յաջող է՝ եթէ ատամը փտած կամ որդնկեր չլինի:

18. Ակուաներու որդունքը հանելու համար, կառնեն աղուաշ-բանկի (*hyoscyamus niger*) հունդը, ձիթով թրջած շորի մէջ կը փաթաթեն, ապա ջրով լիք ամանի բերանին դրած՝ կը վառեն և ծուկը ձագառով դէպի բերանը կը տանեն. ջրի երեսը սպիտակ որդի նման բաներ կընկնեն և կը հաստատեն որ իրաւի որդ է: Զատերը խաբեբալութիւն կը համարեն այս միջոցը. որովհետեւ կարծուած որդերը չիշեալ բոյսի հունդը կը համարուի:

Զ. Կոկորդացաւ և զանազան հիւանդութիւններ.

19. Քնած ժամանակ, պարանոցի՝ բարձի վրայ ծուռ ընկնելուց կոկորդի ներսի կողմը կուռի և դուրս կուտայ, որը կանուանեն *Կոկորդ*—բուլթ կամ ցուցամատը կոկորդն ի վայր տանելով ուռուցը կը տրորեն, հուպ կուտան, կամ բուլթ մատը ծալելով քիմքը վեր կը բարձրացնեն:

20. *Զաֆալի*.—Ծանր կմուկքը կը կոչուի *Զաֆալի*. (տես սնոտիապաշտամանց բաժինը) երբ կմուկքն ու ձանձողիկը կամ նման կոկորդացաւերը ցոյց տրուած միջոցներովը չաւողջանան, ուռուցը շատնալով ցաւ պատճառէ, ա) անթառամ ծաղիկը (*zinafaliun arenarium*) կը ծեծեն ջրով և դրսու կողմից կը կապեն ուռուցքի վրայ որպէս զի պատուի. բ) տեղտի ծաղիկն ու կոճակաձև խաշխաշը (սերմը) հաւկթի դեղնուցով կը հարեն և ուռուցի վրայ կը կապեն, իսկ վերջնոյս վրայ բամբակ կը դնեն:

21. *Ծիւր* (կանանց).—կաթի լերդելը (մածնիլ, թանձրանալ) կանանց ծծերու մէջ, որ մեծ ցաւ կը պատճառէ. ա) հիւանդ ծիւր ջրով լիք կժան վրայ դնելով՝ սանրով ծիւր կը սանրեն. բ) աւազ կը

կապեն ծծի վրայ՝ որ կաթը լուծուի, գ) աղ և կաղամբի թուփ միասին կը կապեն: Արդիւնքը չաջող է կանանց ասելով:

22. Կողացում.— Կապույտ թանձր թղթի երեսի վրայ բարկ օղի քսելով՝ վրան կը ցանեն խնկան փոշի, և կը կապեն կողքի վրայ որ խիստ կը կպչի և կը մնայ այնքան՝ մինչև որ վերք բանալով ինքն իրեն պրծնայ. բ) տարթով եռացած ջրով բաղնիք կը դնեն. գ) սանամաքի խոտը խաշելով հիւանդը խաշիլի մէջ կը պարկեցնեն և սորա ջրով կը քրտնեցնեն մի քանի ժամ. դ) կողացաւը երբ թեթեւ է՝ իւրով կը մաժեն (շփել) կամ «բէլ» (խաֆ) կը խարեն:

Նորածին երեխայոց կողերը նախապէս հրաշէկ ասեղով կը խարեն, որ վերջը վերոգրեալ կողացաւը չունենան:

23. Փաճեղ (փայծաղացաւ).— ա) Արևով կամ պարզ օրը վարպետը սուր դանակով ձախ կողի տակ՝ ծծի ներքև, վերք կը բանայ, ասեղի քթով երակը բարձրացնելով արիւն կառնէ և բոլորի ճրագուն կը կտրէ հանէ. յետոյ սխեռ ծամելով՝ վերքի բերանը կը դնեն որ շուտով իրար չգայ, մինչև որ ցաւը վերջանայ. (արդիւնքը չաջող է ընդհանրապէս). բ) ցաւագար կողը լաւ մաժելուց յետոյ, վարպետը բաց ձեռքը մեղրի մէջ թաթախելով կը դնէ ցաւոտ տեղաց վրայ և քիչ մնալուց զկնի շփելու ձևով ձեռքը յետ ու առաջ կը տարուբերէ, որպէս զի մեղրը մորթը բարձրացնէ և փայծաղը իւր բնական դիրքը առնէ:

24. Պարսկական.— Ծանր առարկայ վերցնելուց երբ պորտը խախտի և ցաւ պատճառէ՝ վառած մի ճրագ կը դնեն պորտի վրայ և սորա վրայ կը կործեն մի բղիկ (սրուակաձև բղող). միջի օդը կանօսրանայ և բղիկը մթնոլորտի ճնշմամբ ժրելով պորտի շրջակայքը կը փնջէ ու ժով ու պորտը խրքփալով տեղը կուգայ. յետոյ իւր քսելով կը մաժեն:

25. Պարսկական.— Պոչոսկորի խոտորելը իւր բնական դրքից, մատը տանելով սոյնի տակը զգուշութեամբ կուղղեն, և իւրաքանչիւր վերցնելուն՝ կարագ իւր քսելով քամակի վրայ՝ կը մաժեն ընդ երկար:

26. Առնի կամ ցածիւ (աղեթափութիւն, hernie).— Ջաքարի կուպը և ձութ անյուլայ կտաւի վրայ դնելով կը կապեն ձուերու աճուկներու վրայ և, երբ ճողիլը նոր է՝ խսկոյն կը լաւացնէ:

27. Զաւալ (միզարգելութիւն).— ա) Երբ միզուկի մէջ քար գոյանայ՝ ուղղակի ծծելով կը հանեն, բ) ջերմուկներու մէջ գոյացած ուլունքանման կրային քարերը փոշիացնելով ջրով կը խմցնեն. գ) նուռ ծծելով ջուրը կը խմեն և տիրդն կուտեն:

28. Կապս նորաստի փեսայից.— Նորապսակ փեսաները երբ սեռական անկարողութիւն կստանան, որու պատճառը գիւղացիք կախարդութեան կուտան և կանուանեն «կապ», քանդելու համար՝ բնտիր խոռնկ

պղնձով լիք ջրով կեռացնեն և հրաշէկ դարձած մեծ երկաթ մի (արօրի խոփ և այլն) կամաց կամաց մտցնելով ջրի մէջ շոգին կը տանեն փաթաթած շորերու կամ անկողնու միջոցով դէպի երիտասարդի առնիքը և շարունակ շփել կը տան վերջինս:

29. Բէշ առաւել (Gonorrhé *).—ա) Ամենալաւ ճարը կը կամարուի ողջ դդու մի փոշու տակ թաղելով շատ լաւ եփել, մէջը ձիթապտղի ձէթ ածել և հիւանդը բաղանիք (важна) դրած ժամանակ՝ առնիքը դդմի մէջ անցկացնել տալ, մինչև որ առնանդամի կեղտոտութիւնը վաչը գաջ թափի. բ) շատ գործածուած հին ձիթափարջը նոյն կերպ լաւ տաքացնել և նոյն կերպ գործածել: (Գործածողները առաջին ճարին հաւանութիւն կուտան):

30. Սիֆիլիսի դէմ գործածուած ճարերը ինձ անյայտ են. այսփասն լսուած է՝ որ դեղահատեր (սուլէմանի) կուտան հիւանդին և ծուխ կը նստեցնեն:

Է. Փ ո Ր ա Յ ա լ ե Ր.

31. Խոլինճ (Colique).—ամենապարզ միջոցն է մէջքը ջարդել. մնացած ճարերու մասին՝ տես սնոտիապաշտամանց բաժինը:

32. Խիլ (տաճկերէն՝ սանջու).—ա) Վառ ջրով տրորելով կը խմեն. բ) սխտոր կուտեն. գ) շաւ տրորելով ջրով կը գործածեն. դ) Կոնոպարդոն աքանթիում (onopardon acanthium) փշի սերմը կուլ կուտան. ե) գաղտիկուռ (Myosurus minimus) խոտը խաշելով ջուրը կը խմեն կամ հում հում կուտեն. գ) Կալեմիսի բանջարը ձիթով տապալելով կը գործածեն. է) Կալեմիսի բանջարը նոյն կերպ իւղով տապալելով կուտեն:

33. Կապ (փորու).—պնդութիւն. փորու պնդութիւնը քանդելու և լուծում պատճառելու համար ա) հաւու ձերտ ջրով տրորելով կը խմեն. բ) ալժմ սկսած են հիւանդին կոչուած ձէթը (պղնձնու իւղը) խմել՝ որ փշափշառի ձէթի նմանութիւնն ու գորութիւնն ունի:

34. Մարմուռ (տաճ).—hemorroïde—թթախտութիւն, տեղատեղութիւն և այլն: Մայասիւր երկու տեսակ կը համարուի. որչ և էֆ. որձն այն է՝ որ երաստանին պտուկներ դուրս կուտայ, որը աչրիչ դեղերով կը խարեն, և երբ այս միջոցը չգործածեն, կտաւատի բաղմը (ծեծուած ցօղունը) ծուխ կուտան պտուկներու դէմը, որով կը թարախակալին և շուտով կը պատուովին. իսկ էգը անպտուկ ցաւն է, որ արենահոսութեամբ և պարբերական խիթերով կը շարունակէ տան:

*) Gonorrhé բառով ցոյց տրուած բէլսայուղի ցաւը գուցէ առանձին չէ, որը բժիշկները վեներական ցաւոց կարգը կը դասեն. այդ հիւանդութիւնն առնեցողները կը հաստատեն՝ որ բէլսայուղին մըսելուց առաջ կուգայ և տաճկերէն էլ կը նշանակէ մէջքի մըսել, ցորայ առնել:

ջել հիւանդը. երբ ոտքերը սառեն կամ շատ մըսի եւալն, ճարերն են՝ ա) քար կամ աղիւս լաւ կը տաքացնեն և վրան ջուր անելով գոցացած շոգին կը տանեն դէպի նստատեղին. կամ աղիւսի վրան կը նըստեն. բ) մազից պատրաստուած գուլբայ կը հագնին որ ցաւը փորից քաշէ ոտները. (քրտինքի միջոցով). գ) բուժիչ յատկութեամբ նշանաւոր՝ *Злато* (մշտադալար) բոյսը. որ քինաքինացի նման դառն է, կեփեն և ջուրը կը խմեն. Գործածողները այս խոտի բուժիչ գորութիւնը կը հաստատեն. դ) Սանամաքի խոտը նոյն կերպ կը խաշեն. ե) օձու թուր խոտի (*sparganium ramosum*) արմատը կը խաշեն և ջուրը կը խմեն. զ) Մորեմուկի (մորեմու) արմատը նոյն կերպ կը գործածեն. է) Անթառամ ծաղիկը նոյնպէս. ը) Հաց ու պանիր (խոտի) արմատը չափազանց կեփեն և մէջը բարկ օղի անելով կը խմեն եւալն: թ) Մայասիւի պատճառով երբ նստատեղին քոր գայ, կանափի կանաչ թփերը ձեծելով դեղահատի (հապ) նման ներսը կը տանեն: Իշու և ուղտի մէջն ևս օգտակար կը համարուի: ժ) Հիւանդին հանգստութիւն պատճառելու համար, թաղիքի կտորը աղաջրով լաւ կեռացնեն և վրան հաւկթի դեղնուց լցնելով տկարը կը նստեցնեն վրան, դեղնուցը ինքն իրան կը քաշուի ներսը և բաւական կը հանգստացնէ:

35. *Տոյս հաբէ*.—Ծննդական կանայք երբ մըսեն կամ թթուեղէն ուտելով որովայնի տկարութիւն ունենան՝ ժողովրդական լեզուով կը կոչուի *հաբէ*.—ա) նոր զենած ոչխարի տաք տաք մորթու վրայ *հաբէ* ցանելով կը փաթաթեն և կը քրտնացնեն. բ) հին չարդը խաշելով մէջը ձէթ կ'աւելնեն ու հիւանդը խաշած չարդի մէջ կը պարկեցնեն:

36. Փորի որդ (ճիճու).—Երեխայոց փորը երբ ճիճու գոցանայ՝ ա) *հաբէ* կը թրջեն և ժամերով թողնելուց յետոյ անօթուց կը կերցնեն. բ) հում *հաբէ* կուտեն. գ) *հաբէ* (եղևահունդ) սև չամիչի հետ ձեծելով, առանց նախապէս հոտը քաշելու, թթուած կը կերցնեն.— արդիւնքը յաջող է:

Ը. ՈՏԱՅ ԵՒ ձԵՌԱՅ ԻՒՆԱՆԻՍԻ ՊԵՐԻՆԵՐ.

(կոտորուածք, աչրուածք, կտրուածք եւալն).

37. Կոտորած ոտք ու ձեռք հետեւեալ կերպով կը կապուի. նախ կոտորուած անդամը զգուշութեամբ տաք ջրով և սապոնով կը լուանան. մեղմով քիչ կը ձգեն՝ որ ոսկորները իրենց բնական դիրքն առնեն, ապա տաք կոճով և հաւկթի դեղնուցով խարան (եախու) շինելով կոտորուկի վրայ կը կապեն, յետոյ թաղիքը աղաջրի մէջ լաւ կեռացնեն՝ ու խարանի վրայ կը փաթաթեն, իսկ վերջնուց վրայ չորս հատ տախտակներ դնելով ամուր կը կապեն. կապոցը չքանդուիր 10—15 օր՝ մինչև որ ոսկորները կաշեն: Արդիւնքը շատ յաջող է:

Եթէ կոտորածը ծուռ կալչի, Կարբուխյո շուկէ (ալաբալղի), որ աչդ նպատակով չորուցած կը պահուի, կակղացնելով ծուռ կպած ոսկորի վրայ կը կապեն ժամերով, ձուկը նախկին կոտորածը կը վերանորոգէ, ոսկորները կը բեկբեկեն, որ ժամանակ կաշխատեն ուղիղ կապել:

38. Այրուածի բեղեր.—այրուածքը երբ թեթեւ է՝ ա) թանաք կը քսեն. բ) իշու արիւն կը քսեն. գ) հաց ու պանիր, խոտ, գաղտնիկուռ, դաղձ և խոով խոտ լաւ կեփեն, այրուածքին կովու իւղ քսելով դեղն և ս վրան կը կապեն. դ) տորոն և սոխ եփելով կը քաշեն վէրքի վրայ. ե) երբ վէրքը կառնէ ճերմակնալ, գաղտնիկուռ և գինձ փոշիացնելով կը ցանեն վէրքին. զ) հաւկթի դեղնուց, դեղին կոճ և կովու իւղ մալհամ շինելով կը գործածեն. Երբ վէրքը ցուրտ առնէ (թաշանայ), է) թթու պաստեղ (փաթեղ) կաթի մէջ կը տրորեն, մէջը մանրած սոխ ածելով կեփեն, վրան ձէթ և ալիւր և ս կաւելացնեն, դարձեալ կեփեն և կը գործածեն, սորանից յետոյ գաղտնիկուռ կամ դեղին կոճ լոսելով և մանրելով վէրքի վրայ կը ցանեն. վերջի վերջոյ՝ կապուտ շոր դմակի մէջ եռացնելով՝ վէրքին կը կապեն:

39. Մրածի այրուածի.—(ճարեր) ա) կտաւատի փոխինդը կաթով կեփեն, ապա սոխ և քիչ մի իւղ աւելացնելով թեթեւ եփ մ՝ և ս կուտան և կը քաշեն մրածութիւնից առաջացած այրուածքի վրայ մինչև 10 ժամ. բ) գաղտնիկուռ աւելուկի թուփ, ճնճղու պաշար, հաց ու պանիր (խոտը) և սոխ ճեճելով իւղով, ձիթով և ալրով միասին կեփեն և կը գործածեն. գ) խամ հող (արտի) ջրով կեփեն և կը քաշեն մրածի վէրքին. դ) ոչխարի սպիտակ թուփը հում հում կը կապեն. վէրքը չորցնելու համար ե) գաղտնիկուռ, կամ հինաց կամ՝ դեղին կոճ մանրելով կը ցանեն:

40. Արուածի վէրքի բեղ.—Վէրքը եթէ թեթեւ է՝ վրան կը դնեն աչդ արբի ոտքի, վառել և ալն կսկծեցուցիչ նիւթերը. եթէ շատ մեծ է՝ նախ ասեղով կը կարեն, ապա հեղք, շաղ, այրած լաւիկ կամ չուխ և գինձ խառն լաւ կը հարեն և կը դնեն վէրքի վրայ. աչս առաջին դեղը կը կոչուի (քրդ.) բաւ կամ բեւ. յետոյ մալհամներով կառողջացնեն:

41. Վայր բնիկ կամ ծեծուելուց ջարդուածի բեղ.—ա) ձիու փայցնի կոյտի մէջ կը նստեցնեն կամ կը պարկեցնեն. բ) նոր գենած ոչխարի մորթը տաք-տաք կը փաթաթեն. գ) ջնջխած հաւ կը կապեն հարած ստացած անդամի վրայ:

42. Լան խածի բեղեր.—ա) ծծումբ և ալիւրի խմոր միասին կը դնեն վէրքին. բ) կճող շան մազը կալրեն և վէրքի վրայ կը ցանեն. գ) կանփետ (կանանփի հունդ) ճեճելով կաթով կեփեն և կը քաշեն վէրքին. դ) կտաւատի փոխինդ եփելով կը կապեն վէրքին, ապա ծծումբ մանրելով կը ցանեն վրան:

43. Մատներու քցակոտիլը (քցիպ *) տալը.—ճարեր. ա) բրոն-
զէ (թուջ) մատանիք կանցկացնեն մատները. բ) մէզով կը լուանան.
գ) պանրի շու ջրով կը լուանան և անլուաց բրդով կը փաթաթեն
քնած ժամանակ. դ) ձիթով կը խարեն:

44. Մաշկաշնչ.—մատներու ծալքի ուռիլ և թարախակալիլը՝
որ շատ անգամ եղունգները վար կը թափէ. երբ ցաւը նոր է՝ ա) ե-
ռացած կաթի մէջ կը դնեն կամ՝ բ) եզան պինջը կը մտցնեն մատը
մի քանի րոպէ. գ) ողջ գորտի փորը ճեղքելով՝ նոյն կերպ մատի
վրայ կը կապեն. երբ կսկսի դեղնել՝ դ) եղլաւաշ (իւղ և ալիւր) կը
կապեն. ե) այս ճարից յետոյ երբ վէրք բացուի, հաւկթի դեղնուց,
դեղին կոճ և դմակի իւղ մալհամ շինելով վէրքի վրայ կը կապեն:

45. Մաշկաշնչ.—Մատի շունչի սաստիկ ցաւը, որու առաջը եթէ
շուտով չառնուի մատոսկորները, վար կը թափէ: Մուծարը որովհետեւ
վերին աստիճանի քոր և ալոուածք կը պատճառէ և, առաջ ոսպի
նման սև գնդիկի ձևով կերեաց, ա) իսկոյն և եթ ոչսարի ալոած
պտրուկով (ցած կլոր թրեք) կը խարեն տեղն ու տեղը փճացնելու
համար. բ) կամ սևացած տեղը ճեղքելով մազանման մի թել քաշե-
լով կը հանեն. այդ պատճառով գուցէ ցաւը կոչուած է հա—հա, որ
քրդերէն կը բացատրուի համառ. Յ) ոմանք ափի մէջ տեղը ճեղքելով
կամ մազը կը քաշեն, կամ եռացած իւղով կը խարեն որ մուծարը ինքն
իրեն փճանայ:

46. Պարսկաշնչ.—ձեռքի, ոտքերու, մատներու՝ երբեմն ևս գլխու
վրայ բուսած չոր ոստերը կը կոչուեն Գարսկաշնչ, որոնք վերջացնելու հա-
մար՝ ա) մետաքսէ թելով ամուր կը կապեն. մետաքսը հաշտով կամաց-
կամաց կը վերջացնէ գորտնուկը. բ) շուն երբ միզէ՝ հողախառն կառ-
նեն և կը կապեն վրան. տես նաև սնոտիապաշտամանց բաժինը:

47. Կծած կամ չծած.—ջղաւոր և խորարմատ գորտնուկը, որ
նոյնպէս մետաքսէ թելով կը կապեն. տես նաև սնոտիապաշտամանց
բաժինը:

48. Քարիէծ.—ոտաց տակը կամ կրնկան վրայ գոչացած վէրքն
կը կոչուի քարիէծ. (ճարեր) ա) թանապուրի եփուած ձաւարը կը կա-
պեն ուռուցքի վրայ փափկացնելու համար. բ) գոմշու նոր (տաք) թրի-
քը ձիթախառն կը կապեն վրան. գ) կուպը և դմակ միասին խառնե-
լով կը գործածեն:

Առհասարակ ուռուցք, շիթ, քարիէծ և այլն հասցնելու և պատ-
ուել տալու համար. կառնեն կատուի մազ, օղի, սապոն և մանրած կա-

*) Քցիպ բառը երկու նշանակութիւն ունի. 1. ժլատ, կծի. 2. մատ-
ներու ծալքը՝ եղունգի շուրջը, մսի տառ (կտոր) թողնելը, բարակ կաշի ար-
ձակելը:

պար, հակթի դեղնուցով կը հարեն և կը կապեն ուռուցի վրայ. արդիւնքը նշանաւոր է. պատուելուց յետոյ՝ եզան լեզու խոտը (plantagomedia) կը կապեն վէրքի վրայ թարախը ծծել տալու համար. եթէ եզան լեզու չգտնուի՝ կաղամբի թուփ կը գործածեն:

49. Խորանի.—նորածին երեխայոց մարմնոյ, գլխու և կերպարանքի վրայ դուրս տուած կարմիր խոցերը, որոնց արմատը երևի խոր է, մեծ ցաւ կը պատճառէ և շատ անգամ մահացու է. (ճարեր). ա) նորածին երեխայն երբ առաջին անգամ կ'աղբէ, այդ աղբը (կղկղանքը) չորցնելով կը պահեն և լոսելով խոշորուկի վրայ կը ցանեն. բ) «...» (կարմրադոն թթուածնատ կապարի, ումում) կը քսեն. գ) կտաւատի փոխինդը կաթով շաղախելով կը քսեն. դ) «...» (մի տեսակ կուպր) կը քսեն:

50. Ծառի.—գիւղական միակ ճարը ծաղկի դէմ՝ «...» է (կիտուած, պատուաստ), որ այսպէս կը կատարուի.—ծաղկով հիւանդացած երեխայի ծաղկի բուշտերից մաս մի կառնեն, տխել ուզած երեխայի ձեռքը ասդի քթով կը ծակծակեն և, ծաղկի բուշտը չամջի հետ միասին ծեծելով վէրքի վրայ կը դնեն: Պէտք է ասել, որ այս պարզ և գեղեցիկ միջոցը շատ աջող արդիւնք կունենայ, բայց գիւղացին իւր դատապարտելի անհոգութեամբ ընդհանրապէս զանց կառնէ տըխելը, երեխաները մեծ զոհ կուտան կամ թշուառանան կուրութեամբ:

51. Զրծառի.—խոշոր դրքով ջրալից ծաղկախտը, որ անվնաս կանցնի, և կաշխատեն միայն տաք պահել հիւանդը:

52. Վարդառի (կարմրուկ, scarlatine).—Ցաւալի է յայտնել որ գիւղացին վարդախտի դէմ պաշտպանուելու միջոցներ ու ճարեր չունի. միայն կաշխատեն հիւանդը տաք պահել և, երբ վէրքերը կսկսեն թոռմել՝ նոր շիւայով (կարմիր կտաւ) կը փաթաթեն տկար երեխայի ամբողջ մարմինը:

53. Երեւի.—Երեսի, ձեռքերու, թւերու կամ ոտքերու երևացող և արծարծող մի թեթեւ քոր, որ կը քորուի, երբեմն կը ջրջրայ և լուսնի նոր ու փլի հետ կը նորոգուի ու կը վերջանայ. (ճարեր). ա) երբ թեթեւ է՝ անօթի ժամանակ ակուայի կեղտը կը քսեն. բ) կանանփի ցօղունի և մոշի փայտի ձէթը հանելով կը քսեն երեթիկին:

Կանափի ցօղունը կամ մոշի փայտը վառելով՝ վառած ծայրը կը դնեն խեցի ամանի վրայ և ձէթը դուրս կը հանեն:

գ) Զիւռի կոչուած միջատը իւղի մէջ ձգելով՝ կը սատակի. ապա սատակած միջատն ու իւղը հարելով կը պատրաստեն մալհամ, որ կը քսեն երեթիկին. դ) կը թքեն հողի վրայ և սխտորով տրորելով՝ տիւր (տիղմ, ցեխ) կը գործածեն (տես նաև նախապաշարմանց բաժինը):

54. Մաշտի.—զգուելով կերակուր ուտելու պատճառով՝ մարմնոյ

վրայ բլթակներ դուրս կուզան և խիստ կը քորուեն: Ծարեր. ա) խսկոյն սառն ջրով կը լողացնեն և մազէ թել փնջած մարմինը կը հալէ (արորել): բ) սուսը (milium) կը քսեն:

55. Գլխու (քոս). ճարերը ա) անձրևի հեղեղաջրով կը լողանան քոսոտները. բ) ցողուտ (շաղ) կանանչներու մէջ կը թաւալեն. գ) շապ և աւելուկի արմատը ձեծելով միասին կը քսեն. դ) վառօթ և ձէթ շփելով կը քսեն քոսերուն և կը նստին արևու դէմ՝ կամ հով—գոլ թունդիրը. ե) արևի խոտը՝ որ վերին աստիճանի աչրող գորութիւն ունի, եփելով կը գործածեն:

56. Խուփ (հումրա-կարմրացաւ, éresipile), գլխաւորաբար երեսի և ձեռքերու վրայ կերևայ այս կարմրագոյն ուռուցցաւոր ցաւը, որ կը քորուի և սաստիկ կաշի. (ճարեր) ա) տուածուրիկ շնորհք ունեցողը 7 հատ զարեհատ առնելով մէկմէկ կը թաթախէ կաթի մէջ և կը գծէ ուռուցքը. բ) ծխախոտի թուփը թրջելով մեղր կը քսեն երեսին և կը կապեն ուռուցքի վրայ:

57. Խաշոտ (օձացաւ, éresipèle). Սա մի վտանգաւոր հիւանդութիւն է (վէրք), որու մէջ կը կարծուի թէ՛ օձու նման թելիկներ կան. (ճարեր) ա) շան լակոտ ջնջիւելով (ջարդել) կը կապեն վէրքին. բ) խլուրդ մուկը նոյնպէս ջնջիւելով վէրքի վրայ կը դնեն. գ) քարթու հաց թրջելով կը գործածեն. դ) խոռոմ ձաւար (տճ. բլղուր) ձիթով կեփեն և կը քաշեն վէրքի վրայ. ե) Խաշոտ ուլունքը կը դնեն վէրքի մէջ:

58. Ծաւիկ ելակ կամ գորտաշին. — առանց հիւանդին խմացնելու՝ շան լակոտ կեփեն և միսը կը կերցնեն. գործածողները այս ճարի օգտակատութիւնը կը հաստատեն. իսկ բժիշկները շեշտելով կը հաստատեն թէ «գեշ բանը գեշ բանով կը վերջանայ»:

59. Քստի (յօդացաւ, rumatisme) ա) ողնու միս կուտեն. բ) ոստին (ցամաքալին) կրիպին միսը կը գործածեն (ուտել). գ) սարի սոխը ձեծելով կը տաքցնեն և կովու մաճնով միասին կը քսեն. դ) արջու ճրագուն կը քսեն ցաւոտ տեղերը. միս ուտելն ևս օգտակար կը համարեն. ե) ոչխարի անլուայ բուրդը կը փաթաթեն քամոտ ոտք ու ձեռքերուն. Վ) կիր և մատկու կաթ շաղախելով կը քսեն և կամ արևու դէմ կը կանգնեն կամ հով-գոլ թունդիրը կը մտնեն. է) նաւթիկ (քարիւղ) կը գործածեն:

60. Անի ու կոտր դառնալը. (բոլոր անդամոց յօդացաւը, որ մէջքը կը ծռէ և ծնկերը կը թուլացնէ). (ճարեր) ա) սանամաքի խոտը խաշելով հիւանդը բաղանիք (багана) կը դնեն. բ) հրաշէկ դարձած երկաթ պղնձով լիք կաթի մէջ կամաց կամաց կը մտցնեն և շոգին կը տանեն հիւանդի անկողնոյ մէջ, և հիւանդը այնպէս կը ծածկեն որ

երբէք ցուրտ չառնէ. դ) տարթը (ոչխարի թրիք) ջրով կը խաշեն և տարթախառն բաղանիքի մէջ կը դնեն:

61. Տափոջիլ (ցալ օջիլ, տաճ. խրրիս ալեաղ) — արտեանունքի և ծածուկ մարմնոյ մազոտ տեղերը բնակող փոքր օջիլը, որը հալածելու համար՝ ^{սիւնի} և ^{հին} շաղախելով շորի մէջ կը փաթաթեն և պարանոցից կը կախեն. օջիլները կը փախչեն թէև, բայց զիւղացիք կը հաստատեն որ այս ճարը ^{բեռնաբեր} կը պատճառէ:

62. ^{Բարձր} ^{առնուէլ} (պատառի՝ կոկորդի մէջ սնալը). — հիւանդը կը պարկեցնեն քամակի վրայ, վարպետը բերանքովէր հը կռանայ հիւանդի երեսին և, բերան բերանի դրած՝ ուժով կը փչէ և պատառը կը գլորէ ցած. (փչելու ժամանակ հիւանդի պնչներն ու ականջները կը փակեն):

63. Որպէս զի կերակուրը լաւ մարսուի և չթթուի փորու մէջ, երեկոյեան՝ քնելուց առաջ, մամիկները ստոր ջուր կը քսեն երեխայոց փորը. եթէ թթուութիւն գոյանայ և լուծումն պատճառէ ա) խնձորի ջրի մրգաջուրը (խօշապ) կը խմցնեն. բ) թան կամ շորէ մրգաջուր կը գործածեն. գ) թթու պաստեղ (փասթել) ջրով տրորելով կը խմեն: Բաց երբ իւղային կերակուր ուտեն և չկարողանան մարսել, հիւանդի ծնկները թուլանան, քուն և թմրութիւն տիրէ վրան, վզի երակները կսկսին արագ արագ թրթռալ, այդ ցաւը կը կոչուի ժողովրդական լեզուով՝ Տիւն:

Տինին վերջացնելու համար՝ վարպետը երկու ձեռքով հիւանդի պարանոցի թրթռացող երակները՝ նախ կամաց կամաց, ապա ուժով, կսկսի քամել, տկարի ուշքը կանցնի, սրտունք կուգայ վրան և, երեսին սառը ջուր ածելով կ'սթափուի: Երեք անգամ կը կրկնեն այս միջոցը և արդիւնքը ընդհանրապէս չաջող է:

Երբ Տինին նախապէս չբժշկուի և ժամանակ անցնի վրան, կը փոխուի ^{Կողմ} ^{շուշ} (ջերմ, տենդ):

64. Դողու շողի ճարերը. ա) սափրա-թուզի (փախեցուցիչ փոշի) ջրախառն կը խմեն. փախելու նպատակով նաև իշկաթուկի կաթը կը խմեն, բաց խիստ զգուշութիւն, որովհետև չափից աւել մահացուցիչ է. բ) ջարդած սխտոր մածնով կըհարեն և քսելով հիւանդի ամբողջ մարմինը՝ հով-գոլ թունդիրը կը նստեցնեն. գ) երնջնակի տալը պէտք է այնքան փորել, որպէս զի նոր շաղգամի նման կլոր արմատը դուրս գայ, որպէս զի խաշեն և ջուրը սառեցնելով խմեն, դ) Էռնէի բանջարի կամ ^{Տարուր} ^{դառն} խոտի արմատը նոյն կերպ կը խաշեն և ջուրը կը գործածեն (տես նախապաշարմանց բաժինը):

65. Օք (հարբուխ). (ճարեր) ա) գլուխը տաք ջրով կը լուանան և տաք կը պահեն. պնչներն ևս բամբակ կը խցեն որ պաղ օդ ներս չերթայ. բ) կտրու շոք կամ շաքարի փոշի կրակի վրայ դնելով ճուլսը կը տանին դէպի պնչերը (տես նախապաշարմանց բաժինը):

ՅԵԱ հաւ.—ա) տաք կենալ և լաւ քրտնել. բ) սոխ կամ շաղգամ խորովել և վրան տաք դեղ (ծիծակ) ցանելով ուտել. գ) ամենալաւ ճարը կը համարուի օսպից, տաքդեղով և խմորի գնդիկներով պատրաստուած փշուկ (տես կերակուրներ) ապուրը խմել. դ) ասի իմ, անձնաֆէլ (gindembre—կոճա պղպեղ) և սև պղպեղ թէյ կը շինեն և կը խմեն. ե) մանանեխի հունդը (խարդալ) կնոջ ծծի կաթով խառնած կը խմեն:

Ծառ-բույսեր.—Քանի անգամներ առիթ ունեցանք յիշելու զանազան ուրունքներ՝ որոնց բուժիչ գորութիւնն ունենալուն ժողովուրդը կը հաւատայ. օրինակ. 1) ֆէլէ, 2) աչոյ բողի, 3) իւնջուղի, 4) Դեղնաքաւի և այլն ուրունքներ: Սոցա կարգը դասելու է. 5) Դեղբառի կոչուած զանազան ձիւ և մեծութեան քարերն ևս, որոնք ժանգի, թունաւոր խոտերու և կերակուրներու թոյնը կը թափեն: Բնականից կեռ ու մեռ գծերով նախշուած՝ մեծ քանակութեամբ քարեր ևս կը գտնուեն ժողովրդի մօտ՝ ըղեղ (ուղեղը) անուանով, որոնք երեխայոց գլխու վրայ կը կարուեն, վասն զի, օգտակար են կասէ գիւղացիին և, ուրիշ բացատրութիւն չ'տար. 6) փառահլ՝ որ բառացի նշանակութեամբ Դեղբառի կը թարգմանուի (պարսկերէն). քար չէ, այլ ոսկւրային բաղադրութիւն, և ձեռք կը բերուի հետեւեալ կերպով:

Իշու, ձիու՝ և երբեմն ևս ուրիշ անասնոց, ծնօտի տակը սարեկի ձուի չափ պինդ չորան կամ չորհան (ուռոյց) կը գոյանայ, երբ այս կենդանիք կը սատակին. չորհուր հանելով կը լուանան և, երեւի օդոյ ազդեցութեան տակ, կը պնդի ու կը քարանայ. այս է փանգահրը, որ երբ մարդ կամ անասուն վնասակար խոտ կամ բանջար կերած ժամանակ դեղուի (թունաւորուել), ջրի մէջ տրորելով՝ ջուրը կը խմցնեն հիւանդին. արդիւնքը աջող է:

Ամենալաւ փանգահրը իշու ծնօտից ձեռք կը բերուի:

Թ. Անասնոց հիւանդութիւնք եւ գիւղական նարեք.

67. Որոշ Կորուսել.—Ճարերը նոյն են՝ ինչ որ վերև յիշուեցաւ մարդոց ոտք ու ձեռքը կապելու մասին:

68. Զառուռ.—անասունները՝ վաղ առաւօտ անօթի փորով, շաղուտ արօտ արածելով՝ կը փքեն փորու մէջ զազ գոյանալու համար. (ճարեր). ա) պէտք է արածելուց առաջ չոր չարդ կամ խոտ կերցնել. բ) երբ խոտ ու չարդ չգտնուի՝ փքած անասունի պոչից փունջ մի մազ առնելով հացով միասին կը կերցնեն:

69. Առաւօտ Կորուսել.—բացի իշուց և ձիուց, միւս բոլոր կենդանիները դալար առւոյտ ուտելով խիստ կը փքեն և շատ անգամ կը սատակին.—ա) սառը ջրի մէջ ձգելով կենդանին՝ կը վազեցնեն չափազանց, բ) ձակ փող եղէգն կը դնեն փքածի երաստանին, որ գազը

դուրս փչէ, գ) մարդու մէջ և սապոն տրորելով կածեն բերանն ի վայր:
 70. Դեղ-իւ.—Թունաւոր խոտ արածելուց անասունները երբ դեղուին, Դեղ-իւ քարը (նաև փանգահրը) ջրի մէջ կը տրորեն և կը խմցնեն:

71. Ծեծէ- ցաւ.—գոմշեղէնները մրսելով ցուրտ կառնեն և կունենան ծեծէ- կոչուած խիթը. գլխաւոր նշանն այն է՝ որ հիւանդ կենդանին ոտքերով իւր փորը կը տփտփէ (ծեծել).—Պոչի տակ մի քանի վաշրկեան մաժելով (շփել) և երաւ մի կը կանգնի, որից արիւն կառնեն և ցաւը կանցնի:

72. Բաւիլ (տղացհարիլ անասնոց). միակ ճարն է՝ քէ խմցնել:

73. Լեռնի կամ քաւ.—ոչ միայն գոմշեղէնները, այլև սևատաւարը, դարձեալ մրսելուց կունենան լեզուի հիւանդութիւն. նշաններն են՝ աչքերը կտուրս (ճպուռ) կուտան, բերանը կը փակուի, կեր չեն կարող ուտել և կը նհարանան: (ճար)—կենդանու լեզուն դուրս հանելով՝ տակը գոցացած սև երակներից արիւն առնել:

74. Դեղ-իւ (հիւանդութիւն բերանի և կծղակներու). նշաններն են՝ բերանը կը փակուի, փրփուր կուտայ, ոտաց կծղակները կը կարմրեն քերուածի նման, վերին աստիճանի բորբոքում (այրել) տեղի կունենայ և, կենդանիները ոչ կարող կը լինին ուտել և ոչ քաղել. (ճարեր).—երբ հիւանդութիւնը բերանն է՝ ժաժիր և աղ խառնելով իրար կը կերցնեն. իսկ երբ ոտքերն է, ջրերու մէջ կը պտտեցնեն:

75. Դեղ-իւ Բաւիլ (գլխու ուռուցք), միակ ճարն է՝ խարել (դաղել):

76. Քաւ-իւ (քէլէպէկ, թոքախտ ոչխարաց—phtisie des moutons), ձովիւները կը հաստատեն որ ոչխարները՝ աշուն՝ ջրային խոտեր և մասնաւորապէս Քաւ-իւ (Faraxacum officinal) ծաղիկը ուտելով այս ցաւը կունենան, (ճար չունի ժողովուրդը):

77. Թաւ (քրդ.)—կծղակացաւ ոչխարի. գարնան ոչխարաց կրծղակները ջուր ծծելով կուռին և կը թարախակալին. (ճար).—ուռած կծղակը կը կտրեն և Ժաւ-ի ջաւ փոշիացնելով կը ցանեն վէրքի վրայ:

78. Քաւ-իւ (յօղացաւ).—(ճար) ա) նաւթ, ձէթ, կարագ իւղ և այլն, կը քսեն կամ բ) շուրջանակի կը դաղեն:

79. Զաւ-իւ.—սեղանատամներու մէկ կողմը մաշուելով կը ցածրանայ և միւս կողմը կը մնայ բարձր, այդ անկանոնութիւնը կանուանեն ջաղցաւրել: Գոմշեղէնի և սևատաւարներու համար ճար չկայ, բայց ոչխարներուն՝ երբեմն բարձր մնացած կողմը սուր դրով կը հասարեցնեն:

80. Խաւ-իւ լեռնի քաւ-իւ.—ամբողջ 4—5 ամիս պարապ մնացող լեռներ երբ գարնան պէտք եղածից աւելի չարչարեն՝ կը խաւ-իւ. ճարեր.—ա) տաք ջրով և սապոնով կը լուանան. բ) աղջուր կը քսեն

և կը մատեն. գ) խամ հող (արտի հող) հաւկթի միջուկով միասին կեփեն և տաքտաք կը քաշեն խամցած անդամի վրայ. դ) հաւկթ և իւղ հարելով կը քսեն. ե) խաբառ պատրաստելով կը գործածեն *), ճամբորդութիւնից կամ աշխատելուց խամցած մարդոց ոտք ու ձեռքերը ուշուր կը քսեն և տաք ջրով կը լողանան:

81. Երբ գոմէշներու կաշին գարնան սկզբներուն աչրուի, կառնեն ճարճուկ (*cichorium intibus*) խոտը կաչրեն և մուրը (փոշին) կարագ իւղով միասին կը քսեն աչրուած տեղերը:

82. Անասնոց վէրքերու որդունքը ջնջելու համար ա) կանտոնի փայտի թփերը (ծքեռա ծառի նմանութեամբ՝ խեղդուկ հոտ ունեցող մացառ) կը ծեծեն և կը դնեն վէրքերու մէջ. բ) Բուռ (բոլ բոցսի կաթը, որ խիստ անախորժ հոտ ունի) կը գործածեն. գ) Ժանգառի շապ մանրելով կը ցանեն. դ) վէրքը չորացնելու և միւս բերելու համար «լաւ» խոտի արմատը փոշիացնելով կը ցանեն:

83. Քելու (հարբուխ իշու և ձիու).—այս կենդանիներու քիթը կը բռնուի. թարախանման աղտեղութիւն կուգայ ցած և մեծ նեղութիւն կը պատճառէ. ճարն է՝ կտաւատի Բուռ (ջարդած օղորդիները) ծխել քթի դէմ:

84. Քելու Գու (իշու և ձիու).—պնչներու վերև՝ կաշու տակը աւելորդ կրճիկ (կակուղ ոսկոր) գոցանալը. ճարն է՝ կաշին կտրել և աւելորդ կրճիկը դուրս հանել:

85. Աշ (իշու և ձիու),—աչաց վերին կոպերու ներքև «լի» նման կրճիկներու գոցանալը. ճարն է՝ կտրել հանել:

86. Ձիւ խոյնջ. —(ճարեր) ա) հեծնելով ման կածեն. բ) Տխախտի կամ անխոտի (*anisum*) ծուխը եղունգով «լի» յետ կը տանեն:

*) Գիւղացին խտրան այսպէս կը պատրաստէ. Ձիւ կամ իշու գլխու ամբողջ ոսկորները (գանկ, խօխ) մանրելով կը լցեն մի նեղ բերան բղողի մէջ. այս բղողը բերանն ի վայր կը դարձնեն մի ուրիշ ամանի մէջ և երկուքը միասին կը դնեն ցանէ խարոյկի տակ. փուռը (խարոյկ) կը վառի և ոսկորները հալելով կը ծորեն վերևի ամանից ներքին ամանը. այս է գիւղացու խտրանը՝ որ ջոկ է առհասարակ կուպը (խտրան) անունով նիւթերից ձառերը ոսկորի փոխանակ՝ հաւկթից կը պատրաստեն:

ՄԱՆՈՒԹԱՆՈՒՄ.

Մահը խորին տպաւորութիւն կը թողէ ժողովրդի վրայ, որովհետեւ հիւանդութեան և մահուան մէջ ինչ որ մի անհասանելի գաղտնիք թաղնուած տեսնելով սոսկումով և յուսահատութեամբ կը վերաբերուեն դէպի մանաւանդ մահը:

Միակ միութարութիւնը այն է, որ հոգին չմեռնի, թէև խափասը (վանդակ) կոչնչանայ, բայց հոգին կենդանի կը մնայ և «Աստու ողորմութիւնով էնդիու գունեն (աշխարհք) կիրթայ աղամսկան դրախտ»:

Հիւանդի դրութիւնը երբ ծանրանայ, յագական ու բարեկամները կը հաւաքուեն «նեղածի» չորս կողմը և մեղմով կուլան, պառաւները շուտով կիմանան որ հիւանդը մեռնելու է, որովհետև «իւր յիշեր է, կասեն, «չէրք գէթ է և չօտրոտրոտ» (ոյժը) հոգրէր է: Չարածճի կանայք շատ անգամ հիւանդի առնիքի ոյժը չափելով էլ կիմանան որ հիւանդը կապրի կամ ոչ. իսկ տիրացուն իւր ախտաբքի զօրութեամբ հիւանդի աջ կողմը նստած ձեռքը բռնելով մտքի մէջ կամ ցածից կը պտպտայ «Նաբոնդոն, Գաբիա, Միլոն (հրեշտակներ են) ցուցէք զնշան ճակատին» խօսքերը, և երբ Նաբոնդոնն ու իւր ընկերները ճակատի վրայ «նշան» մի ցոյց տուին, անկասկած է որ հիւանդը կը մեռնի:

Հիւանդի մեռնելը կիմացուի նաև, երբ շները ոռնան, որովհետև սոքա հոգեառ հրեշտակը կը տեսնեն: Հիւանդն ևս իւր հոգեառը կը տեսնէ և շատ անգամ ցոյց կուտայ տանեցոյ. տանեցիք էլ երսգով հին ննջեցեալները եկած կը տեսնեն, որոնք կուգան հրաւիրելու նոր մեռնողը էնդիու աշխարհք:

Հոգեվարքի ժամանակ որ կանուանեն «սուր» ու «սափ», ընտանիքի լացն ու ողբը աւելի կը սաստկանայ, բայց որքան կարելի է, պէտք է այնպէս լան որ հիւանդը հոգեհարս չեղնի. այսինքն թէ հոգին կուգէր երթալ, բայց ընտանիքի լաց ու կոծի պատճառով նորից կը դառնայ մարմնոյ մէջ, երբեմն

Աստուած զթալով ողորմելի ընտանիքի ձայնին երեք օր հօ-
 քու (ժամանակ) կուտայ հիւանդին, որ երթացողից կարօ-
 տով չմնան: Հոգեդարձը եթէ շատ երկարի, հիւանդը եթէ
 իւր կենդանութեան ժամանակ մի որ և է սովորութիւն ուտե-
 լու, խմելու կամ խաղալու մոլութիւնն ունէր, սիրած առար-
 կայից մի բան կը դնեն սրտի վրայ որ շուտով հոգին աւան-
 դէ. օրինակ եթէ վէգ խաղալու մոլութիւնն ունէր, վէգ մի
 կը դնեն սրտի վրայ: Այդ իբրեւ իրողութիւն կը հաստատեն
 զիւղացիք յանուանէ յիշելով հոգեդարձը երկարացնող շատ մե-
 ռեկներ:

Երբ թշուառ մահկանացուն բոլորովին պատրաստած
 մնացած տկար ոյժովը կը մաքառի քայքայիչ ցաւի դէմ, կեն-
 սատու զօրութիւնը որ մարմնոյ մեքենան կը դարձնէր, կը
 հաւաքուի իւր վերջին հրաժեշտը տալու, հիւանդը կսկսի սըն-
 զուտալ (ձգնտումն), այդ արդէն հոգեհոգին է ժողովրդի
 ասելով. մէկ երկու ըոպէ ևս ահա ոտքերը կը սառնեն, ու սառ-
 նութիւնը կամաց կամաց կը բարձրանայ դէպի վերեւ հոգի
 ինչ լուսնայ չէր լուսնայ թողնելով անշունչ դիակը: Իսկոյն ննջեցեալի
 ձեռքերը (տաք տաք) կը խաչեն սրտի վրայ, ծնօտները հուպ
 տալով բերանը ամուր կը փակեն և երեսը կը ծածկեն թաշ-
 կինակով:

Լաց ու կոծ կը բարձրանայ. ընտանիք, ազգական, բա-
 քեկամ և նոյն իսկ գիւղացիք կսկսին բարձրաձայն լալ և կան-
 չել: Մեռնողը եթէ ամուսնացած էր, կինը իսկոյն գլխու զար-
 դարանքը վար կը թափէ, ծամերը կը կտրէ. սև փուշի (ծած-
 կոց) մի ի նշան սուգի կառնէ գլխու վրայ, գլխուն ու ծնկնե-
 լուն տփելով բարձր կը լայ և կողբայ. «Իմ անուշ ընկեր, իմ
 տէր ու տիրական, իմ հօգ ու աստուոր, իմ թե ու թիկունք,
 քու գլխուն ու արեւուն մեռնիմ, յոր կը թողիս զիս մենակ,
 կերթաս, յորին ես քու տեղակ չմեռայ, վայ լըմըն բաւօ, վայ
 լըմըն բրաօ (վայ ինձ հայրիկ. վայ ինձ եղբայր). հոն (նով) էր
 տեսի իդա գարուն գարնանոցով մարդու դուռ դրուէր, երդիկ
 կալուէր, սև ու սուգ մտնէր, թեք թափուէր, սեւաբախտիկ
 իմ բաւօ, վայ լըմըն բրաօ. վայ լըմըն բրաօ:

Եթէ որդի է մեռնողը, մայրը ծնկներուն եկած, թաշկիւնակ ձեռք առած, սրտի հատոր որդու երեսովը կը տանէ ու կը բերէ և քրդերէն ու հայերէն երգեր և ողբեր յօրինելով կ'եղանակէ: Մայրական սիրտը այդ ժամանակ մի յորդահոս աղբիւր է որով՝ ոչ հոսանքի առջևը կ'առնուի և ոչ սաստկութեան չափը կ'իմացուի:

«Լաօ *), իմ երկու աչաց լուս լաօ, իմ թև ու թիկունք լաօ, իմ չօլերու կռունկ լաօ, իմ սարերու կաքաւ լաօ, իմ չօլերու օրդակ (բադ) լաօ, քօռներ քու մամու երկու լուս, լաօ, (արտասունք), իմ բաւ ու բրա, իմ կեք ու ճրա (իմ հայր և եղբայր, իմ հար հղբայր ու ճրագ), վայ լըմըն բաւօ, վայ լըմըն բրաօ: Լաօ, ես քու ո՞ր մէկն ու մէկ յիւամ, ես քու շօխի բաժն յիւամ, քու ճաւ բալաք (խատուտիկ) աչքերն լիւամ, քու անուշ նստելն ու կանե՞ն յիւամ, քու հաւալն ու հօգ՞ըրն (ընկերը) յիւամ, իմ սրտի աղիզ լաօ, իմ ջան ու ջիգա՞ր լաօ, վայ լըմըն բրաօ. բաւօ, և այլն:

Մօր ու կնոջ ողբ ու լացին կը մասնակցին տան բոլոր կանայքը և բարեկամ ու դրացի իգական սեռը: Աւելի չափաւոր կերպով կուլան տղամարդիկ, որոնց հետ և հայրը որ ձեռքերը քովերը զարկած կերթայ ու գայ և վնէյ-վնէյներով արտասունք կը թափէ:

Մեռնողը եթէ զիւղի առաջաւոր մի տանից է, համարեա ամբողջ հասարակութիւնը կը հաւաքուի սգաւորի տունը և յուղարկաւորութեանը կը մասնակցի նոյն բազմութեամբ:

Մինչ սգաւորի տունը լալու ողբալու հետ են, հարեաններից 3—4 անձ, առանց հրաւիրելու, կերթան գերեզմանոցը քեզ քոքելու, որովհետև մեռելը հոգին աւանդելուց անմիջապէս յետոյ կը թաղուի, բայց եթէ արևը մտնելուց յետոյ մեռնի կը մնայ յաջորդ առաւօտ, այդ գիշերն է որ մեռելի տուն գտընելու պատճառով կ'երկարի:

Մեռնողը եթէ տղամարդ է, գերեզմանը կը փորուի մինչև գոթեհաւը, իսկ կնոջ մինչև ծծեբը. գերեզմանը կը պատրաս-

*) (Քրդ.) լաւ (որդեակ) բառի կոչականն է, որու — տառը կոչականի մէջ կը ջնջուի, ուստի և սխալ է ոմանց լաւ կամ լաւ գրելը:

տուի առհասարակ գերդաստանին պատկանեալ ննջեցեալների մէջ տեղը կամ կշտին, եթէ փորուած տեղը կակուղ և սրբ-սուռ հող լինի, մեռածը արդար կը համարուի, և հակառակն մեռելի արդարութեան նշաններից մէկն ևս այն է եթէ թաղման օրը «օր ու արև» կամ «արև ու բարև» լինի (պայծառ եղանակ):

Ընտանիքի լաց ու կոծը տակաւին կը շարունակուի. հարեալները կը փութան ննջեցեալը՝ առանձնացնել լողացնելու համար. եթէ մարդ է ննջեցեալը՝ տղամարդիկ, իսկ եթէ կին է՝ կանայք. լողացնելու համար սովորաբար մէկ երկու տախտակ կը դարսուի կամ սոցա տեղը մի կամ (կամս) կը դրուի, և մեռելը վրան դնելով լաւ կը լողացնեն և ամէն աղտեղութիւնը կը սրբեն, յետոյ ջրի մեծ ամանը բերանքսրվէր կը կոտրեն որ տանից ուրիշ մ' ևս չմեռնի:

Մեռնողը եթէ ազիգ (սիրելի) մէկն է, ամերկեան եթէ ոչ, Բաղէշի թանձր կտաւ (5 — 6 արշին) բերելով՝ պատանքը կը ձևեն և պատանքը կարող պառաւները խոշոր-խոշոր կը կարեն մեռելի իրանի վրայ: Հանգուցեալի երկու բութ մատները (ոտաց) կը կապեն իրարու. բերանը բաց կը թողնեն վարշաձի համար: $\frac{1}{2}$ կամ $\frac{1}{4}$ արշին կտաւ եռանկիւնի ծալելով քահանային երէք «եղով ծալել կոտան» և եթէ մեռնողը տարիքոտ է, նշխարքով միասին կը դնեն մեռելի սրտին ու բերանին:

Եթէ պատանքից կտոր աւելանայ, քանի որ մեռելը տանը դրած է, կը կապեն «իւն» ի վեր, իսկ միւսնոյն պատանքի կտաւից բարակ երէզ մի հանելով մեռելի մէջը իւր կոտան: Ննջեցեալի սիրելիները շուտով կը մօտենան որ բաց երեսը համբուրեն, ու այնուհետև երեսը ծածկած կը պահեն: Այսպէս բոլոր պատրաստութիւններ տեսնելուց յետոյ նախապէս հրաւիրուած ծխատէր քահանան *) կսկսի եկեղեցական կարգը կատարել. վերջացնելուց յետոյ տխուր եղանակով կերգէ մեռելի «ես զիս դրի հազար տարի» գովքը, և երբ կը հասնի «ման-

*) Եթէ ննջեցեալը հարուստ լինի, առանց հրաւերի գիւղի մէջ որքան քահանայ որ կայ, կը մասնակցեն թաղման կարգը կատարելու, ստանալով 2—3 դուրուշ (piastre) նուէր կամ վարձք:

ցէք բարի, բարեկամներ» տողին, ընտանիքի լալու և բռնալու ճայնը աստիճան մի ևս կը սաստկանայ: Սրտակոտոր ծնողքը, եղբայրները և ազգականները բաժանման ընդհան հասած տեսնելով կը փարեն ընդմիշտ հեռացող հիւրին և երեսները կը համբուրեն, թէև մեռելի երես համբուրելը վատ կը համարուի, կարծելով որ համբուրելուց կարող է ընտանիքից ուրիշ մարդ մեռնել:

Դրկիցները խղճալով տանեցոց վրայ, թաղումը որքան կարելի է կը փութացնեն. այդ ժամանակ հաշ (դազաղը) դռան պատրաստ դրած է, որու վրայ կը փռեն կապերտներ եթէ տղամարդ է, կամ կանացի հանդերձներ եթէ կին է, ննջեցեալը տնէն դուրս տարած ժամանակ *) երեք անգամ դռան կը զարկեն որ տանից ուրիշ մ'էլ չմեռնի: Երբ ննջեցեալը դրին հաշի վրայ, վերև լիշած հանդերձ կամ կապերտը կը փռեն դիակի վրայ և, կսկսի յուզարկաւորութիւնը:

Եթէ մեռնողը անդրանիկ մէկն է կամ հարուստի միամօր զաւակը, նորա ձին զարդարած ու զուգած, մեռնողի ընտիր ընտիր հագուստներն ու զարդարանքներն, զէնքերն ու գլխու քօլօսը իւր հարուստ փաթոյթներով ձիու վրայ դրած առջևից կը քաշեն. եթէ նշանած լինի և չամուսնացած մեռնի, պսակի զարդարանքներ ևս կաւելացնեն, դէօլ ու զուռնայ ևս տխուր եղանակով կը մասնակցին և մօտիկ ազգականները պարելու ձևով շարժումներ կանեն:

Յուզարկաւորութիւնը երբ դիւղի միջով անցնի, կանայք տներից դուրս կը թափուեն և երեխայոց շորերը ետևից կը թոթովեն, կամ մէկ մէկ բռն հող կը ձգեն: Կանայք յուզարկաւորութեան մասնակցելու իրաւունք չունին, բայց եթէ նրնջեցեալը եկեղեցին տարուի (որ երբեմն կը պատահի) մինչև եկեղեցին կերթան, ժամերգութեան ներկայ կը լինին և եկեղեցուց ուղղակի տուն կը վերադառնան: Ննջեցեալի դազաղը կը տանեն և կը դնեն զերեզմանի մօտ աջ կողմը: Երբ քա-

*) Ար պատմեն որ երբեմն երեք չորս կին առնողը, իբրև պատիւ, դռնով դուրս չէին հաներ, այլ պատը ճեղքելով ձեռքի միջից կանցկացնէին այժմ այդ սովորութիւնը վերջացած է:

Հանան եկեղեցական կարգը վերջացուց, երեք անգամ մէկ մէկ բուռ Հող օրհնելով կը ձգէ գերեզմանի մէջ, ննջեցեալի Հայրը (եթէ մեռնողը որդի է), որդին եթէ Հայր է, կը մըտնայ գերեզմանը և մեռելը գրկելով կը գնէ Հող, երեք չորս անգամ կը Համբուրէ երեսը և դուրս կուգայ: Աինը Հող դնելու ժամանակ կապերտ կամ Հանդերձ կը բռնեն գերեզմանի վրայ: Քահանան նորից Հող առնելով կ'օրհնէ և կը ցանէ ննջեցեալի վրայ, և կսկսեն գերեզմանը լցել Հողով, ամէն մարդ այն ժամանակ «Իր Հոգու վարձքի» Համար կը մասնակցի գերեզմանը Հողով լցնելուն:

Քահանան թաղմբէն (թաղման վարձքը) պէտք է ստանայ 10 դուրուշ, երբեմն կանխիկ կտտանայ և երբեմն կը մնայ ապառիկ, թաղումը վերջանալուց յետոյ նախ քահանան, ապա յուղարկաւորողները մէկ մէկ կը մօտենան և սգաւորի գլուխը կը Հարցնեն այս խօսքերով. «Է, ինչ պակտաւ դու անուշ մնաս, Աստուած գէն խանն (Հոգ) Հանէ քու սրտէն, Աստուած զուր (զիւր) մեղք թողէ, զուր դատաստան քաղցր էնէ»:

— Իմ աչքին իք իմ գլխին իք, Աստուած ձեզի վատ օր չիտայ:

Յուղարկաւորողները խմբովին կը վերադառնան ննջեցեալի տունը և նոյն ձևով ընտանիքի ամէն մէկ անդամը կը մխիթարեն ու կը մեկնեն. միայն մերձաւոր ազգականները կը մնան տանը թէ մխիթարելու և թէ տան գործերը տեսնելու: Եթէ ննջեցեալը առաւօտ թաղուած է, նոյն օրը ճաշին (կէսօրին), իսկ եթէ երեկոյ, յաջորդ օրուայ կէսօրին, բոլոր գիւղացիք, կանանց ձեռքով մէկ մէկ աման կերակուր կուղարկեն մեռելի տունը, և կարծես թէ Հասարակաց կամ Հոգու Հաց գրուած լինէր, այնպէս կարգով ամանները կը դարսեն և կը ստիպեն տան սգւորներուն ճաշելու: Այս գեղեցիկ սովորութիւնը նորա Համար է, որ ննջեցեալի տէրերը ոչ ժամանակ և ոչ կարողութիւն ունին իրենց կերակուր պատշաճ տեսնելու:

Եթէ ննջեցեալը երեկոյ թաղուի, էգհողը անմիջապէս յաջորդ առաւօտ կերթան, յուղարկաւորները այս անգամ կանայք են. գրեթէ ամբողջ գիւղի կանայք կը մասնակցեն: Պատրաստելով կրակ, խունկ և իւրաքանչիւրը $\frac{1}{2}$ —1 դուրուշ փա-

րայ իբրև խաչահամբոյր քահանայի համար, կերթան գերեզմանոցը, մինչ քահանան աղօթք պիտի կարդայ, կանայք խուկի ու կրակ բորբոքելով, ողբեր լօրինելով կուլան և կերգեն: Այդի կարգը կատարելուց յետոյ համարեա ստիպմամբ տուն կը վերադարձնեն սգւորները, ուր դարձեալ դրկից կանայք մխիթարական խօսքեր ասելով կը մեկնեն:

Յրեկոյեան դեռ ճրագներ չվառուած, բարեկամ և դրացի կանայք դարձեալ կը հաւաքուին ննջեցեալի տունը և կսկսին սովորաբար մեռնողի կեանքից զէպքեր յիշել, մանրամասն պատմել նորա նիստ ու կացը, նորա քաղցր լեզուն, նորա բարի բնաւորութիւնը և այլն: Ապա այնտեղ, ուր ննջեցեալը հողին աւանդեց, սեղան մի կը դրուի, և վրան ճրագներ կը շարեն (սովորաբար թուով 7). այդ լուսաւորութիւնը կը կոչուի *Տէ-տէլի հոգու շրագ*:

Մեռելը թաղելուց 2—3 օր յետոյ անպատճառ թեթև ճաշ մի կը պատրաստուի հոր փորողներու համար, որոնք առանց քահանայի մասնակցութեան կը ճաշեն և սովորական մխիթարական խօսքեր ասելով տանեցոց կը մեկնին. իսկ *պարագի հոցը* կամ *ժալը* կը պատահի որ, 10—15 օր և երբեմն ամսով յետ տեղի կունենայ, իսկ ոմանք կը թողնեն մինչև *պահ պարագի* օրը *): Բայց մեռնելու օրից մինչև տարին բոլորելը օրական մէկ աման կերակուր և 3—4 հաց անխախտ կը յատկացուի մի աղքատ ընտանիքի:

Մեռնողի ազգականները և տանեցիքը կը կոչուեն *«գալ»* (սգաւոր), որոնք մեռելը թաղելուց յետոյ այլևս եկեղեցի չեն երթար, մինչև որ 10—20 օրից յետոյ ծխատէր քահանան մէկ երկու բարեկամի հետ կերթայ սգաւորներու տունը, կը մխիթարէ զանազան խօսքերով և կը հրաւիրէ եկեղեցին, և այնուհետև սովորական կերպով կը շարունակեն ժամ երթալ ու զալ. այդ հրաւերը կը կոչուի *«գահոն»*:

*) Ամէն տուն տարուայ մէջ մի որոշեալ օր պատարագ անել կուտայ, և այդ օրուայ պատարագը անողի անունով կը կոչուի, թորոք կամ Մարգարէ տան պատարագ: Առանց ապսպրելու Բուլանըխոյ մէջ պատարագ չմատուցուի, բացի նշանաւոր տօներէից, իսկ նշանաւոր օրերն էլ արդէն *պահ պարագի* անել կուտան:

Ծննդեան և ս. Յարութեան տօներուն, մի գիւղ քանի տուն որ գտնուի, տան գլուխ մի մարդ, անպատճառ, խթում անելուց յետոյ՝ կերթան ննջեցեալի տունը և տանեցիքը կը մխիթարեն. իսկ հեռու գիւղ գտնուող բարեկամները ընծաներով կուգան մխիթարելու. ընծաները սովորաբար կը լինեն կանանց համար էպիֆանի, իսկ տան գլխաւորին կամ պարսկական գօտի մի 80—100 ղուրուշ արժողութեամբ կամ 2—3 արշին չուխա 60—90 ղուրուշ:

Սովորութիւն կայ մեռելը անքար չթողնել երբէք. այս պարագային դրկիցները ընկերովի մասնակցել գիտեն. լծելով 10—20 գոմէշներ, լեռներից ահագին մեծութեամբ անտաշ քարեր կը բերեն և օծել տալով կը շրջեն գերեզմանի վրայ:

Ննջեցեալի հասարակ շորերը կը տրուին աղքատաց կամ մի մասը ժամկոչին և միւսը աղքատաց, եթէ պալլտօ ունի՝ ծխատէր քահանային. այդ է գիւղական մեռելի հոշոտութիւնը:

Հոգեբաժինը առհասարակ կը լինի անասուն մի, կամ մի երինջ—40—50 ղուրուշ. կամ մի կով—80—100 և կամ մի մատակ 200—300: Բուլանըխցոց մեռելներու հոգեբաժինը կստանայ Մշու առաջնորդարանը և 12 կտոր գիւղերուն Կոփայ վանքի միաբանութիւնը:

Հինգ նաւակատեաց տօներէից միայն ս. Յարութեան, Վարդավառին և Աստուածածնայ տօներուն գիւղացիք իրենց նրնջեցեալները օրհնել կուտան (մեռելոց): Գիւղացի կիներ մէկ օր առաջ կը պատրաստէ խունկ, $\frac{1}{2}$ —1 ղուրուշ խաչհամբոյր, 7—8 ձու, մէկ-երկու գաթայ, մի քանի ձմերուկ, մաղով խաղող (եղանակի համեմատ) և կերթայ գերեզմանոցը: Որովհետեւ քահանան իւրաքանչիւր գերդաստանի մեռելները ջուկ ջուկ պիտի օրհնէ, մինչ մի տեղ սա ժողթանք կը կարդայ, միւս տեղերը կանայք բարձրաձայն կուլան ու կողբան և խունկը մի կտոր խեցու վրայ փռած կը ծխեն բարդ ի բարդ, և խնկան խեցին երբեմն բռնած գերեզմանի երկայնութեամբ կը տանեն ու բերեն և կրակը կը բորբոքեն փչելով:

Քաճանան գերեզմանը օրհնելով խաչհամբույրը կստանայ, իսկ ժամկոչը բերած ձուն, գաթան կը հաւաքէ, վերջը բաժանելու համար մէջերնին:

Գերեզմանոցները ընկած կը լինին կամ եկեղեցու շուրջը գիւղի մէջ, կամ եկեղեցուց հեռու գիւղի մէկ եզրը, բոլորովին անկարգ դասաւորութեամբ, առանց ծառ ու ճիւղի: Անտաշ ու անձեւ քարերու աճագին գումար մի կը ներկայացնեն գիւղական գերեզմանոցները. միայն երբեմն քաճանայից և «ղիւ մեռելներու գերեզմանաքարերը սրբատաշ և ձեւաւոր կը լինեն, որոնցից վերջիններու վրայ միայն ննջեցեալի արհեստ և զբաղմունքը ցուցնող գործիքներ կամ նշաններ կը փորագրուեն: Գերեզմանաքարերու վրայ գտնուած բնական փոսիկները օգտակար կը համարուին նորա համար, որ այնտեղ հաւաքուած ջուրը թուշունները խմեն մեռելի հոգի վարչի համար:

Մեռելներու մասին ունեցած նախապաշարումները.

1. Մեռելի թաղելուց մի քանի օր յետոյ, գերեզմանի հող փուլը կը դիտեն, եթէ փոսացած լինի, կասեն, աչքն ի դունին (աշխարհք) էր:

2. Մեռնողը իւր բաժին (ժառանգութիւն) տաւար, ոչխար և այլն կը տանէ (կը սատակեն):

3. Եթէ քաճանայ մեռնի, մինչև տարին լրանալը, 7-ը պիտի լրացնէ (6 քաճանայ էլ կը մեռնի):

4. Մեռնող քաճանայի ճկոյթ մատը եթէ կարողանան կտրել և մօտերնին պահել, փակած դուռ կը բացուի առջևնին: Գորա համար մինչև քաճանայի վրայ քար ձգելը, գիշերով զգուշութեամբ կը պահեն:

5. Եթէ հաց թխողը «Քաղէ» թունդիրը ձգէ, անպատճառ կը մեռնի:

6. Եթէ երկու աթոռ իրարու վրայ դրած նստեն, կ'այրիանան:

7. Երբ մեռնողի բամբասանքը անեն, կասեն «Աստուած

ուր մեղք թողէ, հող խաբար չտանէ ուրին» (իրենց բամբասանքի խաբարը):

8. Ոչ-քրիստոնէի մեռելները կը լինեն գոհափառներ^{*}, այսինքն գոռներից գիշերով ելնելով, շա՛ն, չարա-ի, Խեթէի և այլ կերպարանք կստանան և կը փաթաթուեն մարդոց ոտներէն վախեցնելու համար:

«Կրպօն կերդուէր, զհոգին կը թալէր՝ (անսուտ երդումն հոգու վրայ) թէ ես քուրդ Ա-ի^{**}) տուն մշակ էնք, (էի) եղաւ որ իմ աղէն քնաւ (մեռաւ), տարան զըռեցին (թաղումն քրդաց, գոռել), ոլոր օր (յաջորդ օր) յիւկուն տեսանք որ աղէն եկաւ պատանքն ի վիզ, յէրկէն մէ (մի, մը) պարկաւ մըջ տախտին (տան յատակ), յընօր տարանք թաղաղան զըռեցինք, ոլոր օր էլման (էի) եկաւ, տեսանք որ չարաց չեղնի, խանըմն ըսեց, Կրպօյ չարէ մ' էրէ, ես լէ Աստուց զէն գուզէնք, վերցի զբահն ու յու հա՛ վըր վըղին. զգլուխ կտրի՛ր զրի լետե յուռն, չունքի տլիսմն էղէ», կըսեն զիւղացիք, «տարանք զըռինք. հալա էն գալնէ, որ կիղայ»:

Ննջեցեալի մի համար մօտաւորապէս ծախք կը լինի հետեւեալը-	
Մեռելին պատանքցու կտաւ	9— 12 ղուրուշ-
Թաղմէն—(կտրական)	10 >
Պատարագի	5 >
Կողոպուտ	34— 40 >
Հորփորոզներուն (գերեզման պատրաստողները)	
Հացի և կերակուրի	10— 15 >
Պատարագի հացի ծախքը	100—120 >
Հոգեբաժին (անասնոց գինը)	100—200 >
	249—402

Գրեթէ 21—34 ուրբի փող:

^{*}) Գօռ (քրդ.) կը նշանակէ գերեզման, իսկ փշփշ փշտկալ (եղնել, ցալտել, թռնել, օր, ալիւրի և նման առարկաներու) ժողովրդական բալի մի արմատն է:

^{**}) «Գիւղացիք չականէ անուանէ» ցոյց կուտան գօռնափշտիկ դարձ մեռելները:

ՀՈԳԻ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՁԵՍԼ ԿԵԱՆՔ

1. Հոգո՛ւ հայան՛ս. — Միմիայն մարդ Հոգի ունի, իսկ բո-
լոր անասունները շո՛ւնչ*։ մարդու Հոգին գլխու մէջն է. ինչ-
պէս ցոյց կուտայ հոգեպոռն բառը (տես մարդակազմական ա-
նունները), բայց երբ մէկի անգլթուլթիւնը ուզենան ցոյց տալ՝
կասեն, «հոգո՛ւ նմա՜շ չհայ փորո՛ւ ճեղ»։

2. Հոգուն հոգի ևս կայ, որովհետեւ երբ մէկը շատ նե-
ղացնեն և չարչարեն, կասէ «չէ՞ զիմ հոգո՛ւ հոգի՞ն հանիցիք»։

3. Մանուկներու Հոգին փոքր իսկ մեծերուն մեծ է, որով-
հետեւ ուրացող, ստախոս տղայի մի համար կասեն. «չէ՛ր ողջ-
րիկ հոգի՞ն ճ' ուրանայ», մեծերուն ևս նոյն կերպ, «չէ՞ դուք ջջ
հոգեոր է»։

4. Արդարի Հոգին պէտք է որ «լեկուկ լինի, քանի որ
չարագործ մարդոց համար սովորաբար կասեն «զքու Հոգին մի
անցոր»։

5. Չար մարդիկ Հոգի չունին, այլ անասնոց նման շո՛ւնչ*։
«Բնչ անհոգի մարդ է», կասեն գիւղացիք չարագործի մի կամ
«քրդի Հոգի յո՛ւստ է, շո՛ւնչ է մըջ քու փորուն»։

6. «Հոգին ու մարմին դո՛ւշան» (թշնամի) են իրարու, էն
վախտ որ մարմին զուր էրած կէնէ, Հոգին կը մալուլի (տըխ-
քել) ու խռովի»։ Մարմինն իւր արած չարագործութեանց ու
մեղքերու համար պատասխանատու է Հոգուն. «զէդ անաս-
տուածութիւն որ կէնիս դքու հոգո՛ւ ջոհապի՞ իմա՛լ կիտաս էն-
դիու դունին (աշխարհք)»։

7. «Մարդու մեռնելու վախտ Գաբրիէլ հրեշտակ կիգայ
զՀոգին կաւանդէ, թէ ճիժ է՝ ոսկէ խնձոր նշանց կիտայ,
խաբլութինով զՀոգին կառնէ։ Եբոր (երբոր) մեղաւոր եղա՛ւ,
Գաբրիէլ կը գաբի վըր բօկին աթլայ չիտայ (ժամանակ) կառ-
նէ տանէ դժոխք, չուրի գալուստնի Քրիստոսին, որ կիգայ
ըռնաուտի *) կալ, նստի հախ աթոռ, դատի զարդարն ու
զմեղաւոր»։

*) Ըռնաուտի կալը կը պատկանէր երկու աստուածափախ և արդալ
եղբայրներու, որոնցից մէկը ազապ (ամուրի) և միւսն ամուսնացած և որ

«Դատաստանի օր զմարդու մեղք ու վարձք կը կշռին, թէ մեղք շատ եղաւ՝ կերթայ զժողով, թէ վարձք շատ եղաւ՝ զաթան (արդէն) կերթայ դրախտ»:

Մի փոքրիկ ողորմութիւն, մի թեթեւ արդարութեան գործ, մարդու բոլոր մեղքը կը կշռէ և մարդը կարգարացնէ Աստծու առաջ:

«Մարդ մէ կեղնի անուն Պետրոս, շատ չափաւոր (հարուստ) ու քեփա՛ կեղնի (անգութ), ուր օրուն ըսկի ողորմութիւն էնել չըր զինի, անուն դրած էն (էլին) «նողորմ Պետրոս», էն մէկ օր աղքատ մէ կը մտնայ աղոր տուն, օր ողորմութիւն ուզէ, շատ կը խնդրէ կը պաղատէ օր բան մէ տան ուրեն, բան չըն իտայ, զերես կը տաքցու կանխ կանխ՝ անողորմ Պետրոս լէ կը հեռատի (բարկանայ), կը վերցու հացի կուտ մէ (այրուածք հացի) կը զարկէ աղքետին, աղքատ կառնէ զկուտն ու կը չախնի: Էն գիշեր անողորմ Պետրոս յէրազ կը տեսնայ. օր, հանդէ (ահաւասիկ) զուր մեղք լըմէն «բա՛՛՛՛՛ է՛՛՛՛ է՛՛՛՛ է՛՛՛՛, չը-հայի ինչ լէ է՛՛՛ է՛՛՛», հացի կուտ կը քաշէ զմեղք (կշռել, ծանր դալ), կը խրուտի (խրտնել) իմնայ: Հայ հօ, կըսէ ա-նողորմ Պետրոս, մակեր ողորմութենին իզա հըմլա հունար լէ կեղնի. էն սհաթին զուր մալ ու դօլվաթ կը ծախէ կիտայ աղ-քատաց, ինք լէ կեղնի ճգնաւոր»:

Նախ քան դատաստանին ներկայանալը, հոգիները պէտք է անցնին հոգի չորհրդով, արեան ծովով, զանազան այլանդակ մարդոց կերպարանքներու պատահին, ապա անցնին Աստուծոյ ներկայութեանը:

Դրախտը «նահաւաթէնի ջրով ա-ծողիչներով լիքն է, Աստծու

դոց տէր կը լինի. կալոցին ցորենը բաժնելու ժամանակ, ազապ եղբայրը (երբ միւսը բացակայ կը լինի) կը վերցնէ իւր բաժնից և կը լցէ եղբոր բաժ-նի վրայ, «ինչ կանխմ, կըսէ, այսքան ցորեն, ես մենակ մարդ մ' իմ, իսկ եղբայրս կնոջ և որդոց տէր է, թող նրանը շատ լինի»: Ազապի բացակայու-թեանը ամուսնացածն ևս նոյն կերպ կը վարուի, մտածելով որ իւր փոքր եղբայրը դեռ ամուսին բերած չէ և, մինչև իւր սրտի հաշտելն հասնելը, ծախ-քի կարօտութիւն կունենայ: Ի յիշատակ այս երկու եղբայրներու արդարու-թեան Աստուած որոշեց որ վերջին դատաստանի տեղը այդտեղ (ընդառու-տի) կալ լինի, ուր պէտք է նման արդարութեամբ, առանց աչառութեան դատուին մարդոց գործերը:

ամէն բարութենով լիք սեղան սուֆրէն զրուկ է. արդարներ
կուտին, կը խմին, կուրախանան»:

«Դժոխք հըմալ մութ տեղ մ' է, որ մատ կոխեն մարդու
աչք չտեսնայ, մէկ դին (կողմ) կրակ կը վառի, մէկ դին
կալէ կարսներ շարուկ են, վերև ից ջուր ու կաթիլք կը կաթ-
կըթայ, մեղաւորներ ի մէջ կը տանջուին ու կը չարչարուին».
(տես նաև ԳԵՂԻՄ ԵՐԵՄԻԱՍ):

ԱՄԱՇԿԵՐՏԻ

ԲԱՆՆԻՈՐԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Գիրգոր ք. Նոդեհեանց.

Ը. Ե Ր Գ Ե Ր.

ԴԱՆՆԻՐԱՆԵՐ.

Հա կճատ մեղու,
Հա կճատ մեղու, վոյ քոյ
Դու քու կճան թեք վերու
Սարից սար ես էրթըլու
Սալամ կաքաւ բերելու:

Թուի, թուի, թուցոցեմ,
Սե հաւու միս կերցուցեմ,
Կարմիր գինի խմցուցեմ,
Ծառի հովին քնցուցեմ:

Ելի, կանի, աղչա.
Պապու ծառներ կանաչա,
Մէկնա հրդի, մէկ թղի *)
Մէկ Աստուած պահա քըզի:

Թուի, թուի, եղբնիկ,
Աւագանի ծիծրունեկ,
Խաչ-պատուհան կուտ կէրե,
Աւագանի ջուր խմե:

Տան էնեմ, տունան էնեմ ¹⁾
Ղօջ-գառներ մատաղ էնեմ,
Ոսկըրներ չարտար էնեմ,
Մէջ նողեր քրկիթ ²⁾ կէնա՝

*) Կամ. — մէկն ա ընծի մէկ քըզի:

¹⁾ Տան, տուն էնեմ — խաղցնել, երգել:

²⁾ անհասկնալի, թերեւ աղաւաղուած
բառ մը:

Ելեք, տէսէք, հն ³⁾ էկաւ,
(Սաթինիկ) խանութն էկաւ
Ալ ձին տակն էր խաղէլին,
Նխշուն օղէն ալկցէք,
Խալի-խալիչէն փուցէք,
Սաթօն ⁴⁾ վրէն նպտուցէք,
Էրադ, գինին խմցուցէք,
Ծառի հովին քնցուցէք,
Մեզի կօկօլ ձիւտ ⁵⁾ մի կեր ⁶⁾
Տանքէ տանեք ժուռ կիգէր,
Բարով իրկուն տուն կիգէր:

Ելի, տէսիմ ⁷⁾ բաթ ⁸⁾ ինչ վէլայ ⁹⁾
Հայրիկ էրթայ քաղքէն բէրայ
Ջօջիկ կտրայ, նախէն կարայ,
Սաթօն հագնի, բարով վէլայ:

Աղբէր, աղբէր, ես քե շուն.
Ինչ ես բարձե վրը իշուն,
— Խունկն ու հինէն, արալըշում
— Վր կը տանիս,
— Տղէզ քին (բզէզ)
— Տղէզ ետե սարերուն,
— Բուրդ կը գզայ գէլէրուն,
— Արջկան միայն հալբերուն
— Զըլվար գործայ ճրթերուն ¹⁰⁾:

³⁾ հն ⁴⁾ Սաթինիկ կրճատման ⁵⁾ ա-
քաղադ ⁶⁾ կար ⁷⁾ տեսնեմ ⁸⁾ հասակ
⁹⁾ վայելուչ ¹⁰⁾ տղոց:

Ա. Զ Ե Ն Ե Լ Ի Կ *).

Զընճըլիկ ¹⁾
Պար զընճըլիկ.
Թուր ու թըվանք
Մորէ կապանք,
Աստե. ²⁾
Աստե ³⁾
Կուզ ⁴⁾ մարգարէն
Կողդ ի խթէ

Բ. Մ ա շ ւ ա.

Մաշա-մաշա,
Կրակի մաշա,
Խօխան էկաւ
Քե թամաշա.
Մանքի տիէն,
Ջուր մի կէրթաց,
Ոստի քիսաւ
Անտէր քարին
Դուս էկաւ
Կարմիր արին:

Գ. Կ օ պ ա լ.

Կօպալ-կօպալ, ¹⁾
Իւլէ ²⁾ կօպալ
Հէրասա, ³⁾
Մէրասա,
Լակոտ ⁴⁾ թալեց, ⁵⁾
Դուս թալեց:

*) 7-8 տարեկան երեխայ մը փոքրիկին ձեռքէն կը բռնէ, կ'երգէ այս երգերէն մին և մատը անոր կողքերուն կը զարնէ:

¹⁾ Հղթաց, կամ շղթայաձև. ²⁾ Այս՝ պտէն. ³⁾ Այս՝ ճտէն (թերևս անուն).

⁴⁾ Սապատող:

¹⁾ Գնդաճալը ձեռագիտ. ²⁾ Թեղունեցող. ³⁾ Անհասկանալի. ⁴⁾ Զուռ.

⁵⁾ Զգել:

Դ. Է Կ Է - դ ու Կ Է.

Էկէ-դուկէ ¹⁾
Տըմրգա.
Չալան չուկէ
Պուպուգայ. ²⁾
Մախթէ կոճակ.
Դամ սլօճակ. ³⁾
Ճան, ⁴⁾ ճուկ ⁵⁾:

Ե. Ղ օ չ - դ օ չ.

Ղօչ-ղօչ,
Իմ ղօչ չոլր ա. ¹⁾
—Մորթի կէրաց,
Իմ փայ չոլր ա.
—Դրի թարէք
Գացի ջրի, էկաց,
Կատուն կէրէր էր:

Զ. Ղ օ չ - դ օ չ.

Ղօչ-ղօչ էս ինչ ա.
—Եղ ու մեղր ա
—Յուհր ¹⁾ էս բերե.
—Քաղքէն.
—Ուր կը տանես,
—Մեր տուն.
—Ի՞նչով կ'ուտես.
—Իմ ղօլ ²⁾ գլխով,
—Դո՞ր ³⁾ ա ղօլ գլխով.
—Պաղէ ⁴⁾, կորէ:

Փ օ օ - վ օ օ *).

Փշօ, փշօ վիր ¹⁾ կատուն ես.
—Աղա-բէկին.

¹⁾ Անհասկանալի. ²⁾ ոտքերու վրայ նստել: ³⁾ օղալից փամփուշտ: ⁴⁾ մէկ:

⁵⁾ վէգի կանգներ:

¹⁾ Ուր է:

¹⁾ Ուր տեղէն: ²⁾ պոչ չունեցող: ³⁾ ճուր է:

⁴⁾ Ինչկեր կորսուներ:

*) 6-8 տարեկան երեխաներ ձեռքերնին քով քովի գրած՝ կ'երգեն և վերջին խօսքէն չետոյ՝ իրենցմէ մեծը ձեռքը կը վերցնէ և փոքրագույնի ծոցը կը տանի, զանի խնդացնելու:

¹⁾ Որո՞ւ:

— Ի՞նչ կը ժողվես,
— Սեր ու մածուն.
— Վի՛ր կը տանիս,
— Իմ ձրգէրուն.
— Ձրգեր տո՛ր ¹⁾ են,
— Քօշկի տանիս,
— Ի՞նչ ա փռած տակ,
— Եօղան դօշակ.
— Փշթա՛, կորի՛:

Ա ի ւ ու ն ի ւ *).

Ճիւ ու ճիւ ¹⁾.
Ազուաու ճիւ.
Ազուա զնայ
Երուսաղէմի
Բուրդ էբեր, ²⁾
Բամբակ չեբեր,
Զալ էրայ ³⁾.
Քրվար չէրայ
Ճնճղուկ թուաւ
Էնայ ծօցօն ⁴⁾:

Խ ա ն ա ն ա ն **).

Դիզրանք ¹⁾ դէզ էր, խանաճան,
Պաղչէդ ըռէզ ²⁾ էր
Էդ ինչ ա կուտիս,
— Բրվուճ մի լորու միս

¹⁾ ճւր:

²⁾ 6—8—10 տարեկան տղայք իրենց բուժամատերով և ցուցամատերով միւսի ձեռքի վերին կողմէն, մորթի կը բռնեն, և երիցապոչնը կերպէ և ձեռքը վար առնելով փոքրագոյնը խնդացնելու համար՝ անոր ծոցը կը տանի շտապով:

¹⁾ Ճնճղուկ: ²⁾ բերաւ: ³⁾ հրաւ (գործել): ⁴⁾ ծոց:

⁵⁾ Երկուքէ աւելի աղջիկներ 8—12 տարեկան, փոքրիկի ձեռքէն կը բռնեն և կերպեն:

¹⁾ Խօտի գէզէր: ²⁾ մէկ կարգի վրայ:

Կտոր մի թալ դէս ¹⁾

Տանիմ հիւրնդիս

Հիւանդս խռով

Խընճ ²⁾ Վանայ փաշէն

Թափած թամաշէն.

Դեզ ունիմ, դեզ դիր չունիմ,

Ալ արպըշում աղլուկս ունիմ,

Էլայ, նստայ ծառի ճղի.

Աչքեր դեղի, ընքներ ³⁾ քաղի.

Չալապու հոգին հանի,

Չալապին իմ հօր մշակ,

Գնաց, քաղեց փունջ մանուշակ,

Բերեյ թալեց եօղան դօշակ,

Նստայ վրէն խանրմնակ,

Ծամեր յուսուկի բրդէնակ ⁴⁾

Թալի փիճիս ⁵⁾ թուրքէնակ ⁶⁾:

Տ ի դ օ խ ի կ.

6—7 տարեկանէն մինչև 10—15 տարեկան տղայք իրենց ձեռքերը քով քովի կը շարեն մէկի ծունգի վրայ շրջանակաձև, ձեռքի ափը վար և երեսը վեր ընելով: Երիցագոյնը մատով միւսներու ձեռքերը համընդուն ձևով կ'երգէ.

Տիտօխիկ. ¹⁾

Տիտմալօխիկ. ²⁾

Զուռնաթողիկ,

Էփայ գաթայ

Ու կուլիչայ, ³⁾

Եղն ի վէրէն

Կը պճաճայ.

Ուտայ էնայ,

Խմայ էնայ

Քաշայ էնայ

և իւրաքանչիւր «քաշայ էնայ» ըսելով, աչն ձեռքը մէջտեղէն դուրս

³⁾ ձգէ այս կողմ: ⁴⁾ Խըճ... (քան գ...) = չափ: ⁵⁾ յօնքեր: ⁶⁾ քիւրդի պէս: ⁷⁾ ձգել ուսի վրայ: ⁸⁾ թուրքի պէս:

¹⁾, ²⁾, ³⁾ անհասկնալի:

կուգայ: Այսպէս շարունակաբար,
մինչև մնաց միայն մէկ ձեռք: Այն
ատեն երգողը այդ ձեռքը կը վերց-
նէ, ցուցացափր և ճկութիւն ետ
դարձնելով կը քննէ արդի վերինե-
լով, և կըսէ, տրբելով ամենամեծը:

Ձու-ձու, ձուագեղ:

Սըբ-Կարապէտունց մաղթալ գէղ
Ափին մէջ երևակայական ձուածեղը
պատրաստ է, հիմա կը հարցնէ:

— Վիր տուն ես քնն:

— (զոր օր) Կարապետին կը
պատասխանէ:

— Էսայ Կարապետ, (միջամա-
տով անոր ճակտին վարներով),

— Էսայ՝ ուր կ'սիկ:

— Էսայ՝ ուր տղէն:

— Էսայ՝ ուր ջիկ:

— Էսայ՝ կով:

— Էսայ՝ կթոց:

— Էսայ՝ շիւղ դուր փողոց:
(Զննուած ձեռքի ձուածեղը անոր
երեսին թափելով և գլուխը լետ
մղելով):

Վայ այն տղային, որ սխալ-
մամբ «վիր տուն ես քնն» հարց-
ման բազմանգամ ընտանիքի անու-
նը կուտայ:

Ծ Ն Ն Ղ Ե Ա Ն Տ Օ Ն Ի Ն .

Յնձացէք, ուրախացէք, ալելուեա.
Էսօր ճնուողն ա Մայրամին
Մայրամ գնաց դուռն ի յէրին ¹⁾
Ծնաւ բերեց գուր խաչ-որդին.
Խաչ-որդին յիջմիածին.
Երուսաղէմ նոր շինեցին
Շինեցին թամամեցին,
Սուն մ²⁾ և գերան մ³⁾ պնդեցուցին

¹⁾ Սիր, քարանձաւ:

«Իմալ ¹⁾ է նենք, իմալ չէ նենք
Քառսուն փետանդ, պատմուն-կացին»
Առնենք էրթանք ծառ խնկենին.

Առջին կացին իր զարկեցին

Ծառն օրօրաց, հղեն կըրցի—

Միջին կացին իր զարկեցին—

Ծառն յուր օտաց բրուն բօխաց ²⁾,

Յէտին կացին որ զարկեցին—

Ծառն որոտաց գետին ընկաւ.

«Բերենք լծենք Սերամ, Սըգամ»

Սըգամ չգնաց խրդ Սերամին

Սիրամ զչօք գէտին էգար:

«Իմալ է նենք, իմալ չէ նենք»

Ուրիա քաղաք պառու մօզիկ

Կուգայ հարկը, տըէք հապպ.

Թուխ աջբերու խաթրի հապար

Բէրէք լծէք խրդ Սերամին:

Առջին շահն որ զարկեցին

Միսն ու Մաւիս սարն ընցուցին,

Միջին շահն որ զարկեցին

Սև ու սիւտակ ծովն ընցուցին.

Յէտին շահն որ զարկեցին

Դուռ տաճարին կանգնեցուցին.

Ու շահն ³⁾ ուրիւցուցին

Երնիկ ա քե բանցր օրօրոց

Քրիստոս մըջ քե օրօրեցին.

Երանի քե բուրդ խանձարուր

Քրիստոս ի քո մէջ դրեցին:

Երանի քե գետ Յորդանան.

Քրիստոս մըջ քե անկրտեցին.

Երանի քե սրբ-Յովնան

Քե Քրիստոսին քաւոր էրին:

(Բարի, բարի, ձեր փոքր քննը
ի՞նչ ա, կը հարցնեն երգողները):

— (Արսէն), կը պատասխանեն

տնեցիները Արսէն հեծեր պօրտ ⁴⁾

բուռակ:

Վաշամ ⁵⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Վաշամ ⁶⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Վաշամ ⁷⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Վաշամ ⁸⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Վաշամ ⁹⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Վաշամ ¹⁰⁾ թօրկեր պուրակ-պուրակ

Մէջքն ազարկեր պողպատ ուրագ,
Աչքսն ունի դոմ մի ոչխար.
Գոմ ոչխարի պճեղ ոսկի,
Արծնն ունի թալպա՞ջ⁸⁾ զըմէշ:
Թալպայ գմշու կոտոշ տսկի

Տան տիկին, տիկին, տիկին.
Սօլեր հագի թխկ-թխկալին.
Գնա, կայնի, դուռ մառանին.
Չուզինք քենէ ձին ու ջորին.
Կուզինք քինէ մըլի մէկ քիչ...
Գդալ մի եղ, բուռ մի չամիչ:

Ս Ի Ր Ո Ղ Ե Ր Գ Ե Ր.

I.

Գիշերօրէ գուս էլայ
Թաթախ ձընիկ մ'էր եկե¹⁾.
Բուպիկ հէտիկ մ'էր գացե.
Առայ զէն հետն ու գացի
Գացի ու պաղչէ մ' իջայ.
Աղպալըաց²⁾ էն էրե³⁾
Պաղչի փշին էն փռե.
Ղալմով⁴⁾ փողպատ էն քաշե.
Աստղուն կոճակ էն զրե

Եարիկս ի պաղչէն քուն էր.
Ուր ֆալի բարձ գլխուն էր.
Ոչ քուն էր, ոչ չարթուն էր.
Բարձի տըկէն հոս էկաւ.
Վէրցի, տէսայ խնձորով էր.
Խնձորի կէս խաճուկ էր.
Չորս կօշէն⁵⁾ արծրթուկ մէր
Քնէր ես, քրտնէր ես.

Բեր պագեմ կարմիր էրես.
Վախէ՛նամ խռովէր ես.

Գիշերօրէ գուս էլայ.
Թուխ ամպ անո՞շ կը ցօլէր.
Յօլա, ցօլալուզ դու՞լ⁶⁾ եմ.

⁸⁾ Գոմ:
¹⁾ Եկած էր: ²⁾ Հարաւորաբէն առաջ
հարսի և փեսայի հագողներու լուս-
նալը: ³⁾ լրած էին: ⁴⁾ գրչով: ⁵⁾ ան-
կիւն: ⁶⁾ ծառայ:

Սպրէրու դաթակիւղ եմ.
Նախըր գընէն ուռի ծառ.
Խնձոր թալեմ, արի տար.
Խնձորի կէս խաճուկ էր,
Չորս թարաֆ արծրթուկ էր:

Մէրիկս ուզեց, չը տըւի.
Խէրիկս ուզեց, չը տըւի.
Աղբէրս ուզեց, չը տըւի.
Եարիկս ուզեց, բախշեցի:
Ես գեղէն չեմ, դարիւղ եմ.
Տոր կ'երթամ, հոն թաղեցէք,
Եարոջս դըռնով ընցուցէք.
Եարիկս դանչէք,⁷⁾ դուս հանէք,
Տասթմալ մէջքէն քաշեցէք.
Թուխ-թուխ աչքեր սրբեցէք:

Լ Ո Ւ Ս Ե Ա Կ.

Մէռիմ քրդի պզտիկ լուսնակ
Յօրին կ'երթաս մինակ մինակ,
Ծառ մ' եմ տնկեր քե նմանակ.
Բռներ խաղող, սև ու սիւտակ,
Երթանք ժողվենք կողվներով
Բերենք բռնենք կարսըներով,
(Նունուշն) ուտայ ուր թուռներով:

Զարդըրար, էկար պաղէրուց,
Մանիշակ քաղեր բըրերուց
Անուշ հոս էկաւ ձէռնէրուց,
Աարմներ շարեց քարոպըրէ
Եխան¹⁾ անասակ²⁾ ծովերուց:
Ծամեր յուսարկեց, ըւրնդեց,
Ի՞նչ պակաս օսկի թերերուց.
Աղջիկ մի կաի յԱրապըստանէ
Հագէր էր թուխ-թուխ մագեղէն,
Վրէն քաշէր էր շարեղէն,
Սողոմոնի կշտնէն ընցէր էր,
Սողոմոնի սիրտ վրէն ձգէր էր:

⁷⁾ Վանչել:
¹⁾ Հանեց: ²⁾ անյատակ:

Լուսեղէն թագ գլխէն գացէր էր:
Ասաց-մէրիկ, մէրիկ, էնքան կը
զանեմ ³⁾ գլխուս,
Չուր ¹⁾ խաւարիմ ես,
Խընճ յառ էջ Աղամայ որդին էլ
յուստի բէրես.

* *

Պտեր եկաւ ուսուն, ուսուն.
Պտէրի տուն տըսերկու սուն,
Ես մայիլ եղայ ¹⁾ քու տեսուն
Դէհ Պտեր, նա նա Պտեր.
Խռովեր տուն չ'մտեր:
Պտեր նստեր վիլակ կէնայ,
Մեկ Աստըծուց դիւաք ²⁾ կէնայ.
Երիկ մեռի, սիրող ենայ.
Դէհ Պտեր, նա նա Պտեր,
Խռովեր, տուն չ'մտեր:
Մեր տան էտե արտ կորընկան,
Ձեր տան էտե արտ կորընկան.
Պօլուկ-պօլուկ ³⁾ միջով րնցան
Պտեր նե ⁴⁾ էր չը ճանչցան:
Դէհ Պտեր, նա նա Պտեր,
Խռովեր տուն չ'մտեր:
Պ ա ռ ե ռ գ ե ռ
Ա.

Չըմ ու չըմ, չըմ կանայ խաղայ
Ծամէրուս ծանտրովթէնէն:
Ծամէրուս ծանտրովթէնէն'
Կաքաւն ինե ¹⁾ բուն էր դրե.
Սաչ պաղիս շընկ-շընկալէն
Կաքաւն առաւ ձագեր թռաւ:
Կաքաւն առաւ ձագեր թռաւ,
Ծամ թել կտրաւ ծովն պատաւ ²⁾
Ի՞նչ ու ի՞նչ տամ լողորին
Որ հանայ ծամ-թելն ի ծովէն:

³⁾ կը զարնեմ: ⁴⁾ մինչև:

¹⁾ Հիանալ: ²⁾ աղաչանք: ³⁾ խումբ-խումբ ⁴⁾ ևե=(նէրի կրճատումը=մէջ):

¹⁾ Մէջ (ի ներքո): ²⁾ ինկաւ:

—Լողորի մէկ լէ ես եմ,
Չըմ հանե ծամ-թելն ի ծովէն.
Գլխուսի թափէն ³⁾ կիտամ,
Որ հանայ ծամ-թելն ի ծովէն.
—Լողորի մէկ լէ ես եմ,
Չըմ հանե ծամ-թելն ի ծովէն.

Գլխուսի ոսկիք կիտամ
Որ հանայ ծամ-կապն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Երէսիս շաքէր ⁴⁾ կիտամ
Որ հանայ ծամ-թելն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Վզիսի վզնոց կիտամ
Որ հանայ ծամ-կապն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Սրտիս պօղմանճուկ ⁵⁾ կիտամ
Որ հանայ ծամ-կապն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Ձեռացս արպընճան կիտամ,
Որ հանայ ծամ-թելն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Քըթեսի խըղեմ ⁶⁾ կիտամ
Որ հանայ ծամ-կապն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Անկըճիս գնդեր կիտամ
Որ հանայ ծամ-թելն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:
Մատեսի մատնիկ կիտամ,
Որ հանայ ծամ-կապն ի ծովէն.

—Լողորի եալլն:

Բ.

—Ա՛յ աղջիկ աղջիկ ճամպազի աղջիկ,
Մէկ դու՞դուս էլի՞ գլուխդ տեսնեմ:

—Ա՛յ տղայ տղայ, տօ՞հարամզադայ

³⁾ Գլխի արծաթէ թասը: ⁴⁾ Երեսէն
կախած արծաթէ զարդ: ⁵⁾ սրտի արծա-
թէ զարդ: ⁶⁾ քթի օղ (ոսկի կամ ար-
ծաթ):

Մղրախ ¹⁾ չեմ առե, ուրմթօփ ²⁾ չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, խօրօտիկ աղջիկ,

Մէկ դու դուս արի ճակատդի տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, տօ, քրդու տղան
Քաղաք չեմ գացե. ³⁾ չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, ճամպագլի աղջիկ.
Մէկ դու դուս էլի, քու քիթ ես տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, տօ հարամգաղան
Ռընձապար չեմ եղե. սիսեռ չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, խօրօտիկ աղջիկ,

Մէկ դու դուս արի, բերանդի տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, սատանի տղան,
Քաղաք չեմ գացե, Ֆինճան չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, պեճեղիկ ⁴⁾ աղջիկ,
Մէկ դու դուս էլի, ակուէքդ ի տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, տօ հարամգաղան,
Քաղաք չեմ գացե, սատաֆ չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, խօրօտիկ աղջիկ,

Մէկ դու դուս էլի քու լեզուն տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, տօ, քրդու տղան,
Պաղը չեմ մտե, պիլպուլ չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, թուլթուշիկ աղջիկ,

Մէկ դու դուս արի, երեսդ ի տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, պուպուշիկ տղան,
Քաղաք չեմ գացե, խնձոր չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, բարալիկ աղջիկ,

Մէկ դու դուս էլի, ծամերդ ի տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, կլօրիկ տղան,
Դուքան չեմ մտե, արպշում չեմ տեսե:

—Ա՛յ աղջիկ, աղջիկ, դու շատ խօրօտիկ,
Մէկ դու դուս էլի, ճրճերդ տեսնեմ:

—Ա՛յ տղան, տղան, տօ, աղէկ տղան,
Պօստան չեմ մտե, շամամ չեմ տեսե:

Գ.

Ամպեր էր, հա, ամպեր էր.

Ոսկի թափեց, բանտեր էր.

Դու գնա, դու գնա, ես կիզամ,

Խրտ քու շրքին ես կիզամ,

Փարչիկ կըլնամ, ¹⁾ ու կիզամ.

Զան տղէն քնցում, ու կիզամ.

Փարչիկ կոտրաւ ջուր գնաց,

Աւտալ աղի շորեր մնաց,

Դէհ գնա, կիզամ, շուտ կիզամ,

Կարմիր սօլեր, հագնեմ ու զամ

շուտ կիզամ.

Զան տղէն քնցում ու կիզամ.

Առու առու եմ թռե.

Քառսուն կաքաւ եմ բռնե.

Համրով ու թառն եմ դրե.

Դէհ, գնա կիզամ, շուտ կիզամ եւայն.

Ելաց լուսուն պակաս էր,

Առայ բէրանս՝ լեղի էր,

Թափի գետին՝ գինի էր.

Դէհ, գնա, կիզամ. շուտ կիզամ եւայն,

¹⁾ Տէգ. ²⁾ Տէգի ծայրին կապած մետաքսէ փունջ: ³⁾ հրապարակ: ⁴⁾ փոքրիկ:

¹⁾ Կը լեցնեն:

Քինի, գինի, գինքնտան.
Աղբը մ' ունեն շահատան.
Թաւթա շապիկ կարող էր.
Մանր ուլունկի շարող էր.
Դէհ գնա՞, կիզան՞ շուտֆիզամ,
Խրտ քու շքին ես կեզամ.
Փարչիկ կիջնամ Յէ կիզամ,
Չան տղին քնցեմ Կէ կիզամ.
Կարմիր սօլեր հազնիմ ու գամ
շուտ կիզամ.

Դ.

Ձոջ տուն լէն ու էրկէն ¹⁾
Խօթօտ կրկեր վեր ձէրկէն ²⁾
Լէյանէ, հա, լէյանէ.

Գլշեր շաւա ³⁾ գուս ելայ.
Թուխ ամպ անուշ կը ցօլայ.
Յօլա, ցօլալուդ հալուեն ⁴⁾
Լէյանէ, հա, լէյանէ.

Կը ցօլէր հալաչ սարին,
Չատ բարև հեռու եարին.
Քիչ բարև մօտիկ եարին.
Լէյանէ, հա, լէյանէ.
Ա՛յ տղայ, խաղով արե.
Ոտներդ շաղով արե.
Մեք թաղն դաժաղալ ա,
Դու վերին թաղով արե. Լէյանէ.

Չալիւն եմ երե վրացք,
Սապոնս ա ոսկէ ջրած,
Սապոնս կիւլ ա դառե,
Լեզուդ պիլպուլ ա դառե. Լէյանէ.

Եկար մեր դռնով ընցար մոլորած
ձերմակ լաջին թուլէթո՛ւն աչքեր
բոլորած.
(Կրկնել իւրաքանչիւր տան վերջը).

¹⁾ Երկայն: ²⁾ Կարգը: ³⁾ սխալել:
⁴⁾ ղուրպան:

Յանձներ ետ ղալիսա-սալիսա, լաղը՝
Լալիկի ճոթեր կախ ա,
Ջուտտ Փի՛ շամամ մըջ՝ ծոցիդ:
Մէկն բեր ընծի ծախսա:
Նախըր գրէն ուռի ծառք թ՛յ
Խնձոր թալեմ արի տար,
Խնձորի օկէս խածուկ էր,
Եարոջ դօտին դրած էր.
Ծառի տրկլին առա՛, էր.
Եարոջ տեսնալ դառա՛, էր.
Չատ մի ուռի կը նկատուես,
Եղ քոս սիրած Կեռա՛ ¹⁾ էր.
Ծառի միջին կանանչ էր,
Աղջիկն ընծի՛ կը կանչէր.
Ձէն մի հանա, մարդիկ կան,
Աղջիկ հօրից կամանչէր.
Դռան դէմին կայներ ես,
Արջկան ²⁾ ձեռքդ մաներ ես,
Քու դարտեր ընծի վառեց,
Ընծի տնէն հաներ ես:
Ընծի կասեն տիրացու,
Խօսքով ընծի մ'ը լացու,
Ախշարք ընծի նահատկեն ³⁾
Խօսքով ընծի դու իմցու
Գնտիկ մնտիկ գնտանոց,
Մանտր թփեր ⁴⁾ երսնոց,
Բաճ կոճկրներ, գամ քու ծոց,
Ազապ սողին դարտ ու խոց.

Զ.

Ելսուն կաբաւ լըաւ սարն բո-
լորաւ.

Տուշմներս պարի մէջն մոլորաւ *).

Աղջի, անուկ ինձ ասա
Փանճարի մէջ քե տէսայ,

¹⁾ Սրիկայ: ²⁾ քայման—բոք: ³⁾ նա-
խտեւ: ⁴⁾ արծաթի զարդ:

*) (Կրկնել իւրաքանչիւր տան վերջը:

Ազգ ու տակս ¹⁾ թօփ կ'ենեմ
Քեզի մօրքս հարս կ'ենեմ ²⁾

Տօյմա փաթի պիպարով,
Եար մի ոչնիմ քիպարով,
Եար ճան, քեպարիդ զուպան
Ճեպերդ լիք նուպարով:

Փասով աղջիկ կար էրա,
Ընձի քրզի եար էրա:
Պաղի տալտով ³⁾ ես կիզամ,
Ձեռներդ չարտաղ էրա:

Հարաչուլը արտ չունիմ,
Հալզն գինաց տարա չունիմ,
Տարտն սիրտսի բռներ ա.
Ճահել եմ խապար չունեմ:

Ա՛յ տղայ, արի գնաց,
Չապիկդի տուր ու գնա,
Վըլամ, վըլամ, ⁴⁾ չ'իտտըկի,
Վարդաջրեմ, իստըկի:

Մերս ընձի բերեր ա,
Ճերմակ փաճուճ ⁵⁾ էրեր ա,
Փաճուճի մեջ ես մեռնենք,
Որ մօրսի մաքից ընկնենք:

Ա՛յ տղայ, հայիր էրա,
Ո՛խրըներ չաչիրն էրա,
Զիս որ քրզի չը տըւին,
Դու մերս զալլի ⁶⁾ էրա:

Է.

Ես կրսեմ դու խաղա, գիլպար
Քանի ջանդ սաղ ա գիլպար ⁷⁾).

Դու կայներ ես գիմաց յիմաց,
Աչքով կենեմ քրզի իմաց,
Իմ երեսի հայէկ ⁸⁾ գընաց
Միսս հալա, ուկոռ քընաց:

Դու կը քելես վերի-վերի.

Կրակ ընկեր սիրտա կէրի,
Քրզի չրսեն որբէւերի:

Դու կայներ ես դէմ ամպրոցին,
Դու կը խաղաս հըտ վըզնոցին,
Մայէ ⁹⁾ եղաց ճերմակ ծոցին:

Դու ելեր ես, կերթաս մարաք,
Թւերդ երկեն, մեջքդ ա բարակ,
Քու ուտելիք սեր ու կարադ,
Քու հագնելիք քե առաջաբոյ ¹⁰⁾:

Դու ելեր ես կ'երթաս սէջրան.
Դու կը մընէր սարի ճէջրան.
Դու կը քէլես կաքու նըման,
Քէլէ, քէլէ, պօլիդ հայրան:

Դու ելեր ես, կերթաս պաղչէն.
Կը շընկշընկաց սօլի նալչէն.
Արև զարկեր ճակտիդ թախչէն ¹¹⁾
Արի երթանք վերի պաղչէն:

Դու կը քէլես կիկա-կիկա,
Ծըծերդ մընէր բամբկի քուլմ.
Աչքս ի տեսաւ, սիրտս ի կուլաց:

Դու կը քէլես քուչա-քուչա,
Չատ խօթօտ ես, խելքդ ի քիչ ա,
Քու ճէպերու կըզեր ¹²⁾ փուճ ա:

Դու էլեր ես կ'էրթաս ի կալ.
Ճակտիդ վրէն կաց ճուխտ մի խալ,
Դու նըման էր չինարի ծառ,
Դու կը լմընէր զօգանի գառ:

Ը.

Ճան մարալ ճան ¹³⁾
Դացի գալիդ հէռէցաց:

Ճան քարաբ ճան
Հէռու սարին մօտէցաց,
Ճան մարալ ճան.
Դարտ ու զամով էրէցաց ¹⁴⁾:

¹⁾ Ազգականներ: ²⁾ ոտներով: ³⁾ Լուսալ: ⁴⁾ խանձարուր: ⁵⁾ հաւանեցնել:

⁶⁾ Կրկնել իւրաքանչիւր տան վերջը:
¹⁾ Ամօթ:

²⁾ հիւսիս: ³⁾ շնորհաւոր: ⁴⁾ Դու-
րան, հարկ: ⁵⁾ բնկոյզ:

⁶⁾ Կրկնել ամէն տողի սկիզբը:
¹⁾ Աշտով աչքել:

Ճան մարալ ճան.

Գացի, գացի ճամխու կէս.

Մէջքս կապի ճալպու պէս.

Աչքով կէնեմ, արի տես:

Սարեր ամպեր ձուռն կիգայ.

Եար խռովեր տուռն չիգայ.

Առանց եարին քուռն չի գայ.

Սիրած եարս տուռն չիգայ:

Սարեր ձորեր օսեն ա. ²⁾

Իմ եար օվարի ³⁾ լուսին ա.

Եարիս հէծած ալ ձին ա.

Իմ եարս էլ անգին ա:

Առաւօտուռն թուռնիր բոց,

Կախեց եաշմաղ, թօրկից պոչ,

Արի եղնենք գիրկ ու ծոց.

Պայի ⁴⁾ խմրի ⁵⁾ տարտ ու խոց:

Տօ տղայ, քու կիւզալ արեւ,

Ընցար, չը տըւիր բարեւ.

Չը թօրկիր սրտիկս ի խոռ.

Չուրմի ⁶⁾ տարին ի բոլոր:

Քօլօլիկ վերեւ դար էր.

Չորս բոլոր հարօր վար էր.

Ըմէնոց քաղցր իմ եարն էր:

Թ.

Խանէ եաման, ճանէ եաման,

Տիլպար եաման, եաման եաման ^{*)}

Խանէն կայներ դէմ ամպրոցին.

Խանէն խաղէր հըտ վըզնոցին.

Ես մաշուղ ¹⁾ էնք ճերմակ ծոցին:

Խանէն էլեր կերթայ 'ի պէր ²⁾

Ո'չ պէր եղնէր, ոչ պէրի տէր,

Որ զիս չէնէր էս դարտին տէր:

Տիլպարն էլեր, կէրթայ կաւի.

²⁾ դեղնած: ³⁾ աշնան լուսին, որ աւելի փայլուն և գեղեցիկ կ'երևի:

⁴⁾ թերևս: ⁵⁾ փարատի: ⁶⁾ մինչև:

^{*)} Արկնեյ իւրաքանչիւր տողէն վերջ:

¹⁾ Սիրահար. ²⁾ Պէր—ոչխարը դաշտը կ'ընելու երթալ:

Սօլեր նեղ էր, ոտներ ցաւի,

Գեղ մի կայներ ուրին ¹⁾

Տելպարն էլեր կէրթէր կանգառ,

Ծամեր ուստկեր խանգալ-մանգալ,

Զիս քու սիրուն գարկին չանկեալ:

Խանէ, միգար, մեր տուռն ծուխ ա,

Աչքեր կըրթաւ, ²⁾ ընքներ թուխ ա,

Տալի ³⁾ փէշեր ⁴⁾ Լաւա ⁵⁾ պուխ ա ⁷⁾:

Տիլպար էլաւ քնաց օղին, ⁸⁾

Գնաց կանաւ վերեւ գեղին,

Կապեր կարմիր, հագեր դեղին

Խանէ եաման, ճանէ եաման ևայն:

Փ.

Մեր քարափը քար չկայ,

Ելի եար.

Եարոջս նման եար չկայ

Պելի եար ^{*)}.

Ասողըն անուշ կը ցոլայ. Ելի եար.

Կը ցոլայ հաւաչ սարին, պելի եար.

Չատ բարեւ դարիւ պարին.

Յերդիկ, յերդիկ բռներ ես.

Յերդիկ տակ կռներ ես.

Մերս քե աղջիկ չի տայ

Անուշ քունդ 'ի կտրէր ես:

Ա' տղա, կանանչ ուղոպ

չէրիք ընցնիս մեր պատով,

չէրս քե աղջիկ չի տայ,

Մեր պատ բլաւ քու հապով ¹⁾:

Կրդէն կգաս գեղ մտնիս,

Իմ փռած տեղն մտնես,

Ընձէն զայրի եար բռներս,

Պեմուրատ հողն մտնիս:

Կանանչ արտն հաց տարայ,

Իմ եար տէսայ, չետ դառայ,

³⁾ գաւաթ. ⁴⁾ էնթարի. ⁵⁾ քղանձք.

⁶⁾ ամբողջը. ⁷⁾ ծոպ. ⁸⁾ բանջար:

^{*)} Արկնեյ իւրաքանչիւր տողի վերջը:

¹⁾ Պատճառով.

Խնձոր տրեց ես չառայ,
 Ես քնչ անաստաճ դառայ:
 Իմ քարի տակ կայ շուշայ,
 Իմ եարն պանկիի դուշ ա,
 Ո՞ն 2) ա կըսայ եար գեշ ա,
 Խընճ դանտ-շաքար անուշ ա,
 Ճուխտ գութան արտ կը բանի,
 Ձէկ աղջիկ հաց կը տանի,
 Մէկ կերթայ, մէկ կը կանի,
 Աւշ ու խնձ 3) կը տանի:
 Ամպեր ա պութա-պութա.
 Իմ կերած կարմիր թութ ա,
 Ես ու դու իրար սիրենք
 Թըղ գեղով ըսին սուտ ա:

ԺԱ.

Հայտէ, պաղչէն, Յակոբ ճան.
 Զար քեամանչէն Յակոբ ճան.
 (կրկնել իւրաքանչիւր տան վերջը)
 Ծիրան եմ ծառի ծիրուն.
 Աղջի, եկայ քու սիրուն,
 Եկար ծի 1) քաղիր տարար,
 Ծախեցիր Արաբներուն:
 Առաւօտուն թունիր մուխ,
 Եաշմաղ զարկիր, թորկիր պուխ.
 Իրիկըւան թունիր վառ.
 Եաշմաղ կապեր խառ ու մառ:
 Պառաւ, հըլա դու հող իս.
 Պառաւ, գրողին մօտ իս,
 Դժոխքի մէջ դու մաշիս,
 Բռնես փեշէն ու քաշիս:
 Մանտր թուփ ա ըռեհան
 Ելէրեմ սարեր սէջրան
 Սարերու սաւտակիւն եմ,
 Պօղոս Պետրոսի քուրն եմ:
 Ծաղիկ քաղի մաղերով,
 Վերև դրի շաղէրով,

2) ԳՎ. 3) խելք և հաւատք:

1) Ինձի:

Ին վախտ քեզի սիրէցի,
 Որ եկար մեր պաղէրով:
 Զատըր եմ զարկե սարին
 Վաղտէն եմ կտրե տարին,
 Վաղտէն էկաւ, լըմեցաւ,
 Հետ բէրեց խէրն ու բարին:
 Աղջի ճրագը լուս տո՛ւ,
 Ճէպիդ չամիչն դուս տո՛ւ,
 Սէրած աղբօրդ խէրուն
 Պագ մի կուզեմ, էրկու դու:
 Աւմո՛, դու օտար եղիս,
 Սև հաւու կատար եղիս,
 Մուրօն քե աղջիկ չի տայ,
 Դու լեղապատառ եղիս:

Այնչէրես պաղի վրայ,
 Զինարի ծառի վրայ,
 Կարմիր Փասդ ի դրէր ես
 Խամփուռ մաղէրուդ վրայ:
 Ելայ տանիք, լիք մարդ էր,
 Մարաքը գըմեն չարդ էր,
 Ին դէխէն 2) եարս եկաւ
 Տէսայ գօտին լիք վարդ էր:
 Երիկւան մուլթն կոխեց,
 Դունէրու շուքն կոխեց,
 Ելման 3) տէսայ իմ եարս,
 Խիալ խիալին կոխեց:
 Սարերն ման եմ եկե,
 Եւնճէքը ման եմ եկե,
 Եկան ըսին, եարդ էկաւ,
 Խէլլուած տուն եմ էկե:

ՎԻՃԱԿԻ ԵՐԳԵՐ

Կարմիր միզարով 1) աղջիկ
 Գինդ հագարով աղջիկ,
 Նխշուն միզար, շալա 2)
 Պատուիս չըմ առնի քըզի:

2) Այն կողմէն. 3) նորէն, դարձեալ:

1) Գոգնոց. 2) կարմիր:

Սարի գլխունը էս եմ,

Ձկներու կէսը ես եմ,

Քնոդ քրտնոդ եարոյ՝

Գիշերուան ընկեր ես եմ:

Ժամ շինի կամար-կամար,

Ս... 3) եմ քրդի համար,

Աղջի, Աստուածդ սիրես,

Քե պահաւ ընծի համար:

Ձեռդ ի զարկիր մըջ էղին,

Քուսն չը տանայ մէջ տեղին:

Օրէն մէկ ոսկի խարճեմ

Երեսդ քսա իմ պէղին:

Եարս պաղչէն քնուկ ա,

Տաստմալ 4) էրսին փուռկ ա,

Էրի որ պագ մի առնի,

Պագովս զընտան ընկալ:

Զնտան ա, ինչպէս զընտան:

Մէջ վարդ ա բոլոր ուէհան,

Իմ եարոյ խաթրի համար,

Մէջ ծաղիկ, շարան-շարան:

Տղայ, անուկ Յովանէս,

Սարերը սէլքան կէսես,

Սէլքանիդ քամխուն հայրան,

Դու սիրեր ես դու կառնեմ:

Քու հագած տէյրէն ալ ա:

Ճակտիդ ի ջուխտ մի խալ ա

Աղջի, սէղան մի կապա,

Քու եարն շատ պէհանջ 5) ա:

Զուր փրցեր կիգայ սարէն:

Դայ թափի մառմառ քարէն:

Որ դառնայ ուր զրարէն

Հանայ գօտեցուկ եարէն:

Դալամ ձեռս առեր եմ,

Մընկա՛ր 6) խօսքէս դառէր եմ,

Ինծի բարե մի զրկա,

Քու սիրուն ես վառեր եմ:

Պոստան եմ ցանե խերար:

3) սիրահար. 4) թաշկինակ. 5) վիճա-
կը ծանր է (հիւանդ) 6) միթէ:

Եարս կորաւ պէղիպթ 7)

Էս ժամանակ չմանցեր ա:

Մարդերու խօսքն լլլ զրար:

Մեր տուն ձեր տղչն մէկ տառա-
պով 8)

Ելնենք, իջնենք կանանչ կապով

Դրար խտանք, զրար առնենք:

Զիրուր սիրենք, Ավտաճնապով 9)

Եարս կապեր էր քեամար,

Սաւտա եմ քրդի համար,

Իմ եօթ տարւան աշխատանք,

Կը խարճեմ քրդի համար:

Էլնեմ նարեկ էրթամ ուխտ,

Թըսպեղ 10) քաշեմ ճուխտէ
ճուխտ,

Կանչեմ գօրաւոր սրբեր,

Իմ ճանանին էլնեմ թուղթ:

Մեր սրախը աւլած ա,

Թուները մէջ թաղած ա:

ձուտ էրէք, փաւ էցգեմ 11)

Քանի եարս կայնած ա:

Ջաղցի դռնէն ջուր կիգայ,

Աղբէր քուրոյջ հուր կիգայ

Աղջի, ճան, կանչա, լսեմ,

Քանի սրտիս դուր կիգայ:

Ոչխարն եմ էրեր բակը

Դէմ տըւի սէլի ալը,

Եօթը տարի սիրեցի:

Ես ընկալ քու կրակը:

Հաց կը թխեմ, գարի ա,

Էս ինչ դժուար տարի ա,

Ա՛յ տղայ, ելի բառնանք,

Քանի գործեր արի ա:

Եարս կայներ ա քարին,

Կը խօսայ խէր ու բարին

Կիւզալ կաքաւի նման

Կը կարգայ լուսւան 12):

7) աշխարհ իմաստով:

8) տառապա—տախտակամօճ. 9) Ան-

տուծոյ համար (շաշտալէտմբ իմաստով):

10) համբիւ. 11) էցգել—ձգել (էփել իմաս-

տով). 12) հով:

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.

Ա.

Առաւօտուն ելաւ քամին.

Պազրրկան իջաւ կեամին.

Ես մէռիմ քո՛ւ դարիս ճանին:

Արձկեցինք փարի հանգուրը,

Ճիկոտ ջրկէցիք՝ պատկուց.

Աւշա՛ն, մէրիկ, աւշա՛ն

— 2 եմ երթալ, գգրով կը ցանեն.

Աղբէր, մի՛ բաժրէ՛ք բաժնեցուց եմ.

Ծաղիկ, մի՛ ժպտալ՝ ժպտելու ես եմ,

Չեմիկ, մի՛ տնջա՛ն, տնջալուց ես եմ,

Հարկա՛ երկիր երթալ — կորցելու եպեմ)

Թփերով ըրգունէն փչեցին,

Քառսուն ճուղ ծած հուստրկեցին,

Սնճէրի ռֆէր՝¹⁾ գարկեցին.

Պօզ ձին աշտո՛ւ ըստեցին

(Չուշան) վրէ՛ն հէ՛ծուցին,

Մանար ու բէտ սարեր ընցուցին,

Տարան կէսրանց տուկ իջուցին.

Եկած էդ գեղի արջեր,

Կը տանեն մեր կանանց փարչեր,

Եկած էդ գեղի գէլեր՝²⁾

Կը տանեն մեր ոսկի թելեր.

Վիր ու վիր պատեր փշերով,

Հազու փոր լցին նշերով,

Մեր կաքաւ տարան գիշերով.

Բ.

Երեանայ, հնդստանայ.

Բոլոր երես, կարճիկ չանայ՝³⁾

Ին վախտ որ բերան բանայ.

Չաքար պիտէր Երեանայ:

¹⁾ Զարժել. ²⁾ դառու. ³⁾ գալիք. ⁴⁾

Ծնօտ. ⁵⁾ սնանկացնել:

Այստեղ երգւում են նաև այն հարսանեկան երգերը, որոնք տարագրւած են նաև Բուլանըխում. (տես ինքի վերև), ուստի և մենք չկամեցանք կրկնել:

Խմբ.

Քու շէկիկ ծամէր ըսեմ,

Ծալ-ծալ արարչի մման ա.

Քու մէյտմն ճակատ ըսեմ.

Պազրրկան ճալիք՝¹⁾ կը համայն

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.

Կ Ի Տ Ո Ւ Ն

Կիտուռն եկաւ կեառան-կեպռան՝¹⁾

Թէքմաքն եկաւ կեառան-կեպռան

Ինչ որ տրւինք գէն էլ չառան

Ելան վրք կորէկին թպռան

Հայ չիտգու, նա հայ կիտուռն

Այնուամբարկայ, կիտուռն քո ճուռ

Որ զիս չէնէր աւ տալ ու ճուռ,

Ամէկ արտէն քիլէ մի տոբ

Եաման կիտուռ գէտ բան մ՝ էներ,

Մաքաթ կիտուռ գէտ բան մ՝ էներ,

Զիս իմ երկրէն չեղա՛ն՝²⁾ մ՝ էներ:

Կիտուռն եկաւ Պօտօ կտոր,

Պօտօն ելաւ, ճմուեց զուր փոր

Հատ մի չեղաւ լցէր ոգր հոր:

Մէռիմ քրդի սրբ-Յովանէս,

Կիտուռն եկաւ կորեկի կէս,

Խորձ մի չեղաւ դրէր ինք դէզ

Որ գեր տեսնէր էդ մեր ընէս՝³⁾

Երկինք ամպեց, գիտուռն թափեց,

Թէքմաք թրթուռ գկորեկ լափեց,

Կօտ մի չէկաւ շահնէն չափեց

Կիտուռն եկաւ փշի բլին,

Անտէրն ելաւ փշի բլին

Աչքն մացեր ա միջ տրին՝⁴⁾

Զկորեկ իրարեց կը դրին՝⁵⁾

Գացէք բէքէք չքաւոր Մատդէն

Թիգայ՝⁶⁾ գկիտուռ հանայ արիէն

Ես երէցայ էնոր տարտէն

¹⁾ Խուսմբ-խուսմբ. ²⁾ կորսնցնել, անհետ բռնել. ³⁾ գիւղապետ. ⁴⁾ չէլ-միդ. տրին — տղմին. ⁵⁾ լսել. ⁶⁾ թող գալ:

Կիտուռն էլաւ գնաց ի Մուշ.
Կորէկի հատն էրկու ղուռուշ,
Հատ մի չեղաւ լցէրինք կուծ
ձժերն ուտին անուշ-անուշ:

Կիտուռն եկաւ, գնաց հօտեր,
Կէրաւ զկորեկ թօրկեց չօփեր,
Պաշգեղ լսեց կապեց զթօփեր:
Հաւար թալենք ⁷⁾ ի ձուկամեր,
Հատ մի չեղաւ էնինք սամեր ⁸⁾

Կիտուռն էկաւ մեր մարքի դուռ
Պալթէն բէրէք կտրենք զուր
ճուռ

Եդ անտէրի տարտն ա մըմուռ:
Կիտուռ գնաց Ումրօ աղբին (արտ.)
Կտրեց զկորեկ թօրկեց զուր պին ⁹⁾
Կօտ մի չեղաւ, տէնք ¹⁰⁾ սոխի գին:
Մէռիմ քրզի սրբ-Հրնգրան
Մասաղ կտրեմ վըր քո շէման,
Արի զկիտուռ մեր հողէն հան,
Հաց մի չեղաւ, բրդենք ի թան
ձժեր ուտեն, էրթին գութան:

Մեռեմ քրզի սրբ-Թուխ-Մանուկ,
ձուղ-ճուղ կորեկ թօրկես կայնուկ:

Մերնիմ քրզի սրբ-Կարապետ,
Երկու տէր-տէր, մէկ վարդապետ
Մատաղ կտրեմ Մարկոսի ճետ
Ժողվա զկիտուռ, լից Մուրատ գետ,

Խառաքանա խառաքանա ¹¹⁾,

Տղայ, գնա, կորեկ ցանա.

Չէղնի կիտուռ քօքէն հանայ

Տօ տղայ Նօրսօ, հօրիկ քշա,
Չալօն չիշ տուր, Պաշօն քշա,
Դարձիր ի յետ զկիտուռն իշա,
Գլուխ վէրցու, զԱստուածն չիշա,
Առ զվարոց, զկիտուռ քշա:

Աստուած բանայ զուր բարի դուռ

⁷⁾ օգնութեան կանչել. ⁸⁾ կորիկի խա-
շիւ. ⁹⁾ թեփ. ¹⁰⁾ դայինք. ¹¹⁾ անխմատ.

Թափայ զզրու զուռ ¹²⁾ ժողվայ զթըր-
թուռ

Որ զիս չէնէր առաւ ¹³⁾ ու ժուռ:

ՄՍԻ ԲԱԺԻՆ

Տօ տնակոյ, ¹⁾ տօ տնաւեր,
Թէրմաշ թուլէն քաղքըցի,
Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր.

Մեր տան ճամբախ չը զիցի. ²⁾

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Պատի ³⁾ թուլի իրեցի,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Միսն ա եղեր բրնձի,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Փշում ⁴⁾ դնենք վըր կոճին,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր.

Ամսխենք երթայ մեր խօճին.

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Փշում ⁵⁾ դնենք վըր հօլին,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Ամսխենք էրթայ ջոջ-մօլին,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Փշում ⁶⁾ դնենք վըր գագին. ⁷⁾

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Ամսխենք երթայ Այվաղին:

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Փշում ⁸⁾ դնենք մըջ քասին ⁹⁾

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր

Ամսխենք երթայ Մինասին:

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Փշում ¹⁰⁾ դնենք մըջ Փասին,

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

Ամսխենք էրթայ Մալխասին:

Տօ տնակոյ, տօ տնաւեր,

¹²⁾ կարմրալանջ սարեկ. ¹³⁾ ցնդած
խելք կորուսած:

¹⁾ Տնաշէն. ²⁾ չգիտցեր. ³⁾ ինկեր.

⁴⁾ փշուր մը (կտոր մը). ⁵⁾ փշալից
բոյս մը. ⁶⁾ հողէ պնակ.

Փշում՝ դնենք մըջ կուռին ¹⁾

Տօ տնակոլ, տօ տնաւեր,
Ճամխենք երթայ Մուտուռին.

Տօ տնակոլ, տօ տնաւեր,
Փշում՝ դնենք վըր թօփին

Տօ՛ տնակոլ, տօ՛ տնաւեր.
Ճամխենք երթայ Յակոբին:

ԵՐԿՐԱԿՈՐԾԻ-ԵՐԳ.

Ա.

Գուլթան, գուլթան, Աստաճաբան,

Աւինք իջենք հըտ գետափան,
Խունկն ու խէցիկ խառւրներուն.

Բախ ու փէտատ հալւորներուն,

Կարթիր խնձոր մանձկըներուն,

Կանանչ վարոց հոտըղներուն

Ագռաւ նստեր վըր քարերուն,

Քարոզ կիտայ աղջկներուն.

«Իկէք, առէք հոտըղներուն:

Աւին, իջեն մըջ բլրերուն,

Ղըճու իտան մանձկըներուն:¹⁾

Գուլթան, գուլթան, Աստաճաբան,

Ջարկի յորուն, բարձայ ջորուն,

Տարայ, առայ խունկ արպըշում,

Խունկ՝ պառւրներուն

Արպըշում՝ աղջկներուն,

Աղջիկ, ճան աղջիկ,

Պագ մի իտան հոտըղներուն:

Մեր գուլթան կճու, կճու,

Իրիցու տուն ինձի ցուցու,

¹⁾ հողէ փոքր պնակ:

Ջար շէկ գըմէշ պարկըցու,

Բունա պոչէն կանգըցու,

Ջարկայ, հանայ հոտըցու,

Անուն դնայ հորւորին ²⁾:

Հորւոր, հորւիս գետին,

Փոշետուն, փոշին գլխին,

Խարզընտուն, խարզան ի ձեռ,

Խնձորտուն, խնձոր գօտին,

Ագապ աղջիկ ուժտընւորին,

Մուտընտուն, մուկնի բէրան,

Հաց ու պանիր ամուլորին

Խէրն ու բարին մեր մանձկըլին.

Պառաւ էկաւ կուզէկուզ (գճած),
Թւէն կախուկ քառսուն կուզ (ըն-
կոց),

Ամէկուն երկուս-էրկուս,

2՝ քշողին քառսուն կուզ:

Գուլթան կիլայ, գիլ կուզայ.

Գուլթանի պուղէն կիլու կուզայ.

Չէկիկ կուտան կնճակ կուզայ,

Վըր արծըլին, վըր ծարծըլին,

Կիրակմըտին ճիւժ վաստըլին,

Հորւոր, հորւի գետին, Լաչն (որ-

պէս վերը):

¹⁾ Բան մը ուրիշին ցոյց տալ, առանց չանձնելու զայն վերաւորելու մտքով:

²⁾ Գուլթանի եօթը զոյգ ամուլներու և զանոնք վարող հոտաղներու անուններ:

ԵՐԵՄԻԱ

ԺԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Համար Կ. իսախան

Ինչ որ ուրբաթ է, պատ է,
Գլխինս փնտ փատ է,
Կարապետ որդիդ մեռնի,
Ընչի ըսիր չըհաս է:
Ես քեզ դուրպան, աղջիկ ջան,
Ղսէ իմ խօսք, աղջիկ ջան,
Ցերեկը քեզ ումրս տամ,
Գիշերը ջան, աղջիկ ջան:
Անցայ Ղարսայ վաթանը,
Առայ թոփով քեաթանը,
Ո՛վ որ ընձի բամբասէ,
Ինէ ազիզի պատանը:
Մազերս անսպանական,
Շէգ եարս զրկի ճանական,
Ճանպէն օգնական չեղաւ,
Սո՛ւրբ Կարապետ պահական:

2ե, չե, չեմ առնե, չիրկինե

Սուրբ Յակոբ ճանպու վրայ,
2է, չէ չեմ առնէ չիրկին է *)
Երթող գալող մէ սրայ,
Իման աղբերմ ունիմ,
Չրեղէն ձիւ վրայ:

*) Իւրաքանչիւր տողից յետոյ կրկնել:

Կասեմ պրի, աղջիկ ջան,
Քաղենք գարի, աղջիկ ջան,
Գարին քաղենք գաթաթ թրմ
Խեմ,
Ճանպենք եարիս, աղջիկ ջան:
2այտան բերէք ջնջ անեմք,
Մեր դիւթինին փա՛հ անեմք,
Մեր դիւթինը փա՛հ Գլխին,
Եարս սրտովս էղնի:
Պուճուր աղջիկ լէն բերան,
Քու տանողիդ տուն վերան,
Գեամը գարկեմ քու բերան,
Չեճնեմ էրթամ Երեւան:
Բաղի միջին վարդ կլնէր,
Բաղի շունը գարի կլնէր,
Աղջիկ դու կամայ խօսայ,
Բաղի յետե մարդ կլնէր:

Հաբրբան—ջանիջան

Մեր տան տակին վար կանեմ,
2ալ ագուաին քար կանեմ,
Թէ իմ սիրածը ինձ տան,
Գժութիւնս թարկ կանեմ:
Ջուխտ գութան արտ կ'բանի,
Չէկ աղջիկ հայ կ'տանի,

Ջէկ աղջկայ մագերը,
Խեղք ու խման կրտանի:
Ծառներ, դուք ծիրան միք տաչ,
ձգքերդ իրար միք տաչ,
Քանի ձեր մէջը ման դամ,
Դարկերս իրար կուտաչ:

Մարալ մարալ ման արի,
Քէչքան ջէչքան տուն արի,
Մթնել ա, շուտ տուն արի,
Մենակ եմ շուտ տուն արի:

Ղարսաչ բոլոր վալա է,
Մէջը լիքը լալա է,
Եար բռնելը զոլա է,
Բաց թողնելը բալա է:

Այ սողաչ. սև չուխաւոր,
Նարեկը ծոցիդ սովոր,
Նարեկդ գիւլ ա դառել,
Լեզուդ բիւբիւլ ա դառել:

Մեր պատէն քար ես տարել,
Ինձ քեզի եար ես ճարել,
Կայնել ես գիւլ գլմանիս,
Բացուել ես վարդ գլմանիս:

* *

Սարի տակը տուն ունիմ,
Մէջը ոսկէ տուն ունիմ,
Քաշուի, կորի, շան գեաղաչ,
Քեզի պէս շներ ունիմ:

Ջաղացիս դուռը տարթ ա,
Կտուրը լիքը մարդ ա,
Հրէս էկաւ իմ եարը,
Գօտիկը լիքը վարդ ա:

Մեծ կալը երես—երես,
Փուղբաթճի՝ Աստուած սիրես,
Բաշ-ձորագեալ երթալիս,
Իմ եարը հետդ բերես:

Սիբելը զոխ ա դառել,
Իմ եարը զոխ ա դառել,

Խաբար տարէք՝ Մրտօին,
Սօֆօն իրան չէ առել:

Տուն արի, տուն արի, տուն արի եար

Սիրուն աղջկայ տէրը,
Խօսք ա տուել և հէլը,
Եօթը տարի սիրեցի,
Չըտուեց քեաֆուր մէրը:

Երևան դիւքեան դիւքեան,
Ճերմակ շուշէն ստաքան,
Ես իմ սիրածը կառնեմ,
Դուռմընները սրաքան:

Մուղնրուայ դարը փոս էր,
Մուղնի էրթողն ինձ կուզէր,
Թող էրթայ մուրազն աւնի,
Ետ դառնայ սիրածն առնի:

Երնէկ քու ծոց պարկողին,
Չամամ ծծերդ գրկողին,
Կարմիր թուշդ պագողին,
Անուշ լեզուդ խածողին:

Քո բոց բուսաթիդ մեռնիմ,
Նոր զալած բէխիդ մեռնիմ,
Երեք օր է չեմ տեսել,
Սխտը տարի է գիտեմ:

Ես դուռ եմ թեւ դեղին,
Ման կուգամ եարիս գեղին,
Գլուխս զուրպան կուտամ,
Իմ եարիս նստած տեղին:

Իմ եարը հոս է—հոս է,
Եարիս թշերը նուշ է,
Աստուած սիրող բան չոսէ,
Մէկ ու ճար է, ափսոս է:

Գութանը վար ա փոսին,
Չողքն ա դիպել ափսին,
Ես մի պուճուր եար ունիմ,
Գիւմրի քաղքայ միջին:

Մ Ի Ն Ա Ր Ա Ր Ա՛

Բաղձէն լիքը զամիշ է,
Ծոցդ լիքը եմիշ է.
Դրկըցներ միք մեղք դնէ,
Սիրտդ քցածը անուշ է:
Գիւլընկները գարի է,
Կաքաւները մաւի է,
Երեք օր է չեմ տեսել.
Գիտեմ օխտը տարի է:
Լորը թուաւ էս արտէն,
Կտրաւ դամփուլի ֆարդէն,
Աշըղ չեմ՝ աշըղ դառաչ,
Սարուաբաբ էս սափդէն:

Փոցխս ծիրանի կօտ էր,
Սիրտս եարալու խոց էր,
Սիրտդ սրտունս ընկնի,
Իմանաս սափդէն հնց էր:
Կաքաւը կայնէր քարին,
Կտուցը լիքը գարին,
Մեռնիմ կազաւ բռնողին,
Ղրկեմ սիրական եարին:
Մեր տան առաջ մի պասմայ.
Իմ սիրածը մի եօսմայ,
Եարմ ունիմ եօսմայ էր,
Աչք ու ունքը չալմայ էր:

Հօդալլօ ջան, հօդալլօ

Հօդալլօ ջան, հօդալլօ ջան, հօ-
դալլօ *),
Ղզլար շիրին դալալլօ ջան դալալ-
լօ **),

Կանաչ արտի քեանարը,
Ըսկի տեհար իմ եարը,
Գիշերը տուէք եարս,
Յերեկուան զրկեմ սարը:

*), **), Կրկնել իւրաքանչիւրը եր-
կու տողից առաջ:

Քաղքի միջին միկիտան,
Քէհի աղջիկ ինձի տան,
Քէհի աղջիկ ինձ էրաւ,
Ջիգեարս փորէս տարաւ:
Ընկել եմ, ա՛խ, սարէ սար,
Դարման չունիմ, ոչ մէկ ճար,
Ուզում եմ գամ քո ոտը,
Առաջս ծով է սար է սար:
Ա՛յ տղայ Ուռուշան,
Սիպտակ զոյլն թուխ նշան,
Էսօր եարդ տեսել եմ,
Ձեռքը ծոցին փերուշան:

Մրսովդ սիրել ես

Կայնել ես պատի տակը,
Կանաչ էր մատիդ ակը,
Էդ իմ զրկած նշանն է,
Դրել ես շաբալի տակը:
Ծառի տակը չլորի,
Զիլֆըներդ ոլորի,
Ամէն ընձի տեսնելիս,
Սիրտդ փորիդ մոլորի:

Ջաղացս կէնէր ալուր,
Դուշմանիս աչքը մալուր,
Սիրել ենք իրար կառնենք,
Թող հետը բերէ բալուր:
Ա՛յ տղայ, դարաղաշ ես,
Չաքմանդ բարով մաշես,
Դաս մեր դռնէն անց կենաս,
Սրտէդ մէ ախմ քաշես:

Ե ա մ մ ա ն ե ա Ր

Սարի թրթուր մի թող ա,
Մեղր ու շաքար քեզ մազա,
Ինձպէս նազանի եարը,
Քեզ պէսին ոնց կը սազա:

Կողպայ քարերը զոշա է,
Միջի մարդը բոշա է,
Մաշիկ զրէք դուրս ելնեմ,
Զըսեն ընծի բոշա է:

Թոն կուգար կալ-կալա,
Քոչիդ մեռնիմ Մարգարայ,
Սալմա կոճակ եմ շարել,
Քեզնից լաւն եմ ճարել:

Երկնքի կանանչ կարմիր,
Այ սիրուն կանաչ կարմիր,
Լերդս ու թոքս չորցել է,
Սար ու ձոր կանանչ կարմիր:

Զանէքիդ տալը փոս է,
Մազ երեսիդ փըշոշ է,
Գէշ մարդուն սիրուն կնիկ,
Պագել մի տայ ափսոս է:

Գնացի ջուրը բանդէն,
Խմեցի շաքեար դանդէն,
Իմ եարս հոտ է մտել,
Դուրս չի գալ քարուքանդէն:

Հօպրմ հօպ երա Սեթօ

Հօպրմ հօպ էրա Սէթօ *),
Ծառի քամին ոլորէ,
Զաքմանդ թոփ էրա Սէթօ **),
Եարիս բնքներ բոլորէ,
Ղրկին Թիֆլիզ գրելու,
Սիրտս փորիս մոլոր է:
Լուսնեակ գիշեր դուրս ելայ,
Աշեռք անուշ կըցոլայ,
Թող ցոլայ ալվան սարին,
Քարե տուր բէբախտ եարին:

Կողպայ յետև ամպել է,
Թոփով ոսկին բանդել է,
Քուրը մեռնի էն աղբոր,
Այ ձին տակը թամբած է:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր տողից առաջ:

Մենձ բաղչա ես բար մի տար,
Ճղքերդ չիրուր մի տար,
Ամեն մէջդ ման գալիս,
Դարդերդ չիւար մի տար:

Գնացի ես մի սնծի,
Ոտս ընկաւ մի գնծի:

Թաթոս միրուքդ խանծի;
Վարսօն չտուիր ինծի:

Արեւ դիպաւ պատին,
Ոչ ողորմի իմ տատին,
Էս լէն ու բօլ աշխարհը,
Ինձ տուաւ եթում գեադին:

Ես մառալ եմ, դու ջեյրան

Խմել եմ խօշ եմ եղել,
Սիրուդ սարխօշ եմ եղել,
Ես մառալ եմ, դու ջեյրան *),
Եւր էրթանք տարը սէյրան **),
Յէրեկ լաւ էի եղել,
Յէսօր ջիպ գէշ եմ եղել:
Արեւ, դու անցի գնա,
Կանգ տուր ու անցի գնա,
Ամեն եարիս տեսնելուն,
Քարե տուր անցի գնա:

Այ էծերը, էծերը,
Ա՛նվլլան ծըտերը,
Ով որ իմ սիրածն առնի,
Զեանկեալն ընկնի ծըծերը:
Քանձր կտուր մանտր քար,
Դու գլմանիս զիզի քար,
Որբեւերցի ինծի առ,
Փաթուկնք էղնինք մէկ եար:

Ելայ գնացի թալին,
Թամա՛հ էրի էն մալին,
Էդ իմ սիրած ալ եարը
Դրել եմ ծծիս տակին:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու տողից յետոյ:

Ամպել ա շուշա-շուշա,
Իմ եարը բանգլու դուշ ա,
Սարի կունէն դուրս ելաւ,
Ես ասի թառվան դուշ ա:

Եարս եղաւ եայլաւոր

Գիշեր շատա դուրս ելաց,
Թուխ ամպ անուշ կու ցոլաց,
Եարս եղաւ եայլաւոր *),
Ես էլ եղաց ձիաւոր **):
Յոլն, ցոլալուդ դուրպան,
Եարիս աչքեր կ'պրստայ:
Քաղացիս դուռը չիման,
Աղբօրը չըկաց իման,
Իկան քուրօջը տարան,
Մէ բերան չըսաւ եամման:

Ծալ էրա, հնչ ծալ էրա,
Ես էլ էղնիմ քեզ փեսայ,
Երթամ քաղաք չիր բերեմ,
Մէկ ընծի աչքով էրա:

Հաւէն սարին հարի լուս,
Աստուած կանչեմ մինչի լուս,
Դուշմանի որդին մեռնի,
Մի անուռնս արաւ էրկուս:

Ջեպլը լիքը իվազ է,
Եարիս թուշը գիւվազ է,
Ջեպս լցի ծակած էր,
Եարիս թուշը խածած էր:

Աղջիկ եար առնեմ

Եարս կայնել է դուռը,
Գօկիկն է դրել նուռը,
Աղջիկ եար անենք, եար անենք *),
Եարալու սրտիս ճար անենք **):

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից չենոց:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից չենոց:

Աստուած սիրես պագմ տուր,
Ախր ես եմ քու դուլը:
Աղջի արի ֆաս առնեմ,
Չորս բոլոր օսկի շարեմ,
Արի քեզ կուրսուկ պղխեմ,
Բոլորը շերիտ կարեմ:

Մէջք նագուկ ծովէն քաշած,
Եղունք բուրնսով տաշած,
Աչքերդ զալմով քաշած,
Սիրուցդ եմ հալած մաշած:

Արծաթ տուի դուլումչուն,
Խզմայ շինէ իմ քթին,
Քեամար շինէ իմ մէջքին,
Ղուպաղ շինէ իմ ոտուն:

Ջուր կերթաս ջուղա փարնով,
Սիրտս կերես կրակով,
Ջանս էղնի քեզ դուրպան,
Արի սանեմ քեզ շարկով:

Արի Վարսո, գնա՛ Վարսո

Ման կուգաս երթրկներին,
Սաղրի քօշ կրորնկներին,
Արի Վարսո, գնա՛ Վարսո *),
Ոսներիդ դուրպան էղնիմ,
Գիւլաբաթին պրուրնկներին:
Դուն եղնիս ընծի հարսո **)

Աղջիկ քեզ մաշիկ առնեմ,
Մաշկի տակ նալչա զարկեմ,
Արի քեզ դէշրա առնեմ,
Սաղաֆ կոծակով շարեմ:

Ձէթ եմ դրել լուսացու,
Խաս ամթլաս քիսացու,
Իմ նանին դու հարսնացու,
Ես քու նանուն փեսացու:

Խօսի ուրբաթ ու պաս ա,
Սիրտս արծրթէ թաս ա,

*) **) Մնացածները երգել այս տե-
սուակ:

Սրտիկ մալու մի կենաց,
Դիւնէն մարդու չի մնաց:

Ա Ր Ի Մ ա Ր ա Ն

Յէրթըկէն ձէն տուեցի,
Ոտքով զարկի ծակ բացի,
Արի Մարան, գնա Մարան *),
Տանողիդ տունը վերան **):

Այ խնձոր գլորեցի,
Եարս տան՝ չէր նստաց լացի:
Կայնել ես աղբրի ափին,
ձողքդ կուտաց յարեգին,
Ես մեռնիմ քու ըռանգին,
Կեռ ու կամար ընքներին:

Հաջոնց բակն էր դալորմաց,
Թուխ թոխլին էր դաւուրմաց,
Հերօն ուտէր գիրանար,
Մկօն կայնէր ուրխընար:
Դո՛ւ եարիկ, արի՛ գնա,
Չապիկդ հան ու գնա,
Վարդաջրով լվանամ,
Ծաւլին փռեմ չորանաց:

Աղբեր, դու արի գնաց,
Չապիկդ հան ու գնաց,
Մոխրաջրով լվանամ:
Փռեմ չերթիկ չորանաց:
Էս օր շաբաթ է, Փառան,
Եազմէդ նախշուն է, Փառան:
Ձեր պալկոնը ճաղերով,
Քեզ փախցրին գիշերով:

Խ Ա Ռ Ն Ե Ր Գ Ե Ր

Խաբուն կեսուր

Քրզի մըռնիմ Խաթուն կեսուր,
Քու ծուռ տղին խրատ մը տուր,

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից չետոյ:

Ձերթաց քրնի գմշու մըսուր,
Օր պիճիկէ, իմալ էնեմ, *)
Գեասուկ ձիւն է շիւար է-
նիմ, **):

Թամա՛հ էրին խարրընոցին,
Ընձի տուին գրկանոցին,
Մարդ կուգեմ փաթթըռւիմ ջանին:
Ի՛նչ իմ անում հացի դանակ,
Էջըմ առնեմ էրթամ չանակ,
Եար մի չունիմ էնեմ հանաք:
Եարըմ ունիմ հաւի ճուտ էր.
Թալէք գոմը թող կուտ ուտէր,
Խերբանի մեծ թիւքէն ուտէր:

Տ Ի Կ Օ Ի Ե Ր Գ Ր

Տիկօի—տիկօի բերդէնի,
Բերդէնի կարմիր սինի,
Տիկօին ղրկի արաղի,
Վախենամ ընկնի տայեախի:

Տիկօն գնաց գըրզընկի
Դաւնայ ճանպէն չըրզըկի,
Գինով կարաս շարեցի,
Տիկօի պատանքը կպրեցի:

Տիկօն ընձի մուացաւ,
Երկու աչքով քուացաւ,
Տիկօին ղրկի չոր թընի,
Վախենամ զլօխը օրթընի:

Տիկօի կուրտուճկէն կարճ է,
Ասը բերդինու խարճ է,
Հըտըրա տիկօյ բերդէնի,
Խի՛ չես խաղում բերդէնի,
Արի՛ խաղանք բերդէնի:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր տունից
չետոյ:

Գ Է Ե Կ Ե Ի Կ

Գէշ կնիկ, քու խէր անիծեմ,
Մաճուն կուգեմ թան կու բերէ,
Մաճնի երես թիզ մի բորբոս,
Մուկն երեսին տոճիկ կուտայ:

Տօ գէշ կնիկ, քու խէր թա-
ղեմ,
Քէ կ'ըրկեմ թէ թան բերես,
Կը մոլորուես մաճուն բերես,
Կերթաս դռներ յականջ կե-
նես:

Տօ գէշ կնիկ, քու խէր թաղեմ,
Թընդիր վառես ծուխ-մուխ կենես,
Մեզ խամար բալաք ճաշ եփէ,
Գեղնիմ ես քու լուս կըթափեմ:
Փոշու չափուզ պառւըներ,
Թըքի կողով խաղիւորներ,
Կարմիր խնձոր աղջիկներ,
Նոր կը ճըմրատուեն խարսներ:

Կայնի' սէյր հեղիմ

Կաղըրվանու բերին համեմ,
Լեզուդ դիր բերանս ծամեմ,
Սիրտս սրտիդ մէջը քամեմ,
Կայնի' սէյր էնիմ, սէյր էնիմ *),
Երեւնու բերին նուռը,
Քեզի տարան ժամի դուռը,
Հարիւր մանկթ տուի չուռը:
Դու յերար գնացիր մարադ,
Թուերդ յէրկէն վիզդ բարակ,
Հագիդ հալաւ քեզ բին-բարակ:
Դու կայնել ես լվացքականես,
Զամամ ծծերդ բաց կանես,
Ինձ տեսնելուս ախ ու վախ
կանես:

*) Կրկնել իւրաքանչիւր տան վեր-
ջում:

* *

Մէ հաւըմ ունիմ, մենձ էր, մեն-
ձին էր աշըմ,
Թուերը ծրուտոտ էր, գետնէն էր
քաշըմ,

Շուուն վաղնայի ճերմակ լացիկ էր,
Տունս քանդրվեց մեռաւ, խաղնա-
դար հաւըս:

Կընիկ, ուրազը բեր, հաւի
մէջիտը ջարդենք:

Ֆիշնա-գարպապ պէտք է մեր
հաւին քաշենք:

Օխտը կարաս գինի, տասեր-
կու սաղի,

Գեղըմ մարդ պէտք է, որ մեր
հաւին թաղենք,

Տունս քանդրվեց մեռաւ, խա-
ղնադար հաւըս:

Ղարիպի մահը

Ղարիպը հիւանդ էր,

Ծանտը կըտքար,

2որս բոլորը կ'աշէր,

Ազգական չ'կար:

Սուտ ազգական եղան,

Հարցուցին հալը,

Կուզէին ուտէին,

Ղարիպի մալը:

Ա՛յ պուճուր աղջիկ,

Դու խի' ես լալիս:

Էնտհուր եմ լալիս:

Ինձ քեզ են տալիս:

Էն հի' ա գալիս,

Աղէն ա գալիս,

Դամբուլը ձեռին,

Բաղէն ա գալիս:

Գնաց Բաղուժը

Քուչուրիկ արա,

Արի ծոցումս
Կուճուրիկ արա:

Թագաւորի մօր դեմ *)

Դուս արի, հայ դուս արի, **)
 Թագաւորի մէջ դուս արի ***):

Քեզ խզմաւքեար եմ բերէ,
Քեզ դուռ աւոյդ եմ բերէ,
Քեզ դուռ դնող եմ բերէ,
Քեզ ձաւար ծեծող եմ բերէ,
Քեզ շալ գործող եմ բերէ,
Քեզ լուացք անող եմ բերէ,
Քեզ հաց թխող եմ բերէ,
Քեզ կերակուր էփող եմ բերէ,
Քեզ գուլպա գործող եմ բերէ,
Քեզ գլխի քթուղ եմ բերէ,
Քեզ լողցընող եմ բերէ,
Քեզ շոր կարող եմ բերէ,
Քեզ սեղ քցող եմ բերէ,
Քու թխքիդ ընկեր եմ բերէ,
Քու գլխիդ ջարդող եմ բերէ,
Քեզ սնից դուրս էնող եմ բերէ:

Աղջի Աստուած սիրես,

Դօշդ մի բանայ,

Թաժա սափաքեար եմ,

Ձատ չեմ դիմանայ:

Գողցնողդ ներկել ես,

Գեանջու տորոնով:

Սրտիկս լցել ես,

Գունդ-գունդ արիւնով:

*) Երբ որ հարս ու փեսային եկեղեցուց կը դարձնեն սկեսրայրի տունը, դուսն առաջ կանգնեցնում են փեսային և հարսին, և մօրը դուրս են կանչում և այս երգը երգում են, իսկ սկեսուրը գալիս է հարսին համբուրում է և գրկում է: **) ***) Կրկնել իւրաքանչիւր տողից առաջ:

Աղջի գանգատ ունիմ,
Ես քու աղբօրէդ,
Լեզուն մէկ կտրէին,
Հանէին բերնէն:

Մի լաց, մազւոր աղջիկ,

Հարս եղիր մեզի,

Եաղուտ, զըմրուտ, ալմաստ

Անգին քար ես մեզի:

Աղջի արի առնեմ,

Յէլնիմ լեռները,

Ապրէշում եմ բարձել,

Ձիանց բեռները:

Մէկ դին ոչխարները,

Մէկ դին գառները,

Ջէհեզըս եմ բարձել,

Ձիանց բեռները:

Գովեսս ձիւրակայ գիւղօրէից

Հողի ծախող են գիւմրեցիք,

Բաղըմի ջան, բաղը մի *):

Ձատ շաւաա են դահարեցիք,

Մարդ կորցընող զարաքիլիսեցիք,

Եօրա ուտող քեալալեցիք,

Գոմէշ ուտող արթիքցիք:

Յարընքուր են դազարապատցիք,

Հոպլէ զոգան, շուտ վագէվագ դո-
շալանքցիք,

Գլխակեր են զարընջեցիք,

Ձառ քցող են ձիթահանքուցիք,

Քուլի գող են բողղողանցիք,

Իշու եամախ տաշղալեցիք,

Մունտառ ուտող դրուրեցիք,

Ղոնախ թալնող թալիսցիք,

Կրուտասէր են մաստարեցիք,

Թրքոտ ձեռներ թալիս օղլցիք,

Կատու խաղցնող իմրիսանցիք,

Մրօտ չերես նալպանտեցիք,

*) Կրկնել իւրաքանչիւր տողից չե-
տոյ:

Կարճ ու կօլօտ մէջրտեցիք,
 Քուլի քօւ են բաշգեղացիք,
 Իշու կարօտ քեաւտարեցիք.
 Էշ վոբնտող թոփաւեցիք.
 Կրգլրտուկ են աղիեամանցիք,
 Աղքատ հպարտ հոռոմցիք,
 Տուն քանդող են սէրվանճղցիք.
 Ղոնախ վրռնտող ապարանցիք,
 Քուլի աղքատ են ղէղաչցիք,
 Մարդ սոյմիշ էնող բողաղ-քեասան-
 ցիք:

Հխտատէր են ղփախցիք,
 Մաճնագող են բալինտուրցիք:

ԱՂՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Ա Ր Ի Կ Ս Մ Ո Վ

Վարդից անուշ եարմ ունիմ,
 Լուսնից անուշ աստղմ ունիմ,
 Ա՛րի համով, գնա՛ համով *),
 Սիրտս լցիր դարդ ու զամով **),
 Սիրուններից սիրունն ունիմ,
 Աղջըկներից թաւլանն ունիմ:
 Սև աչքերով ես անդալա՛թ,
 Աշխարհի մէջն ես մի հատ,
 Ա՛րի, կարօտս առնեմ թափառ,
 Թէ չէ կրմեա՛նիմ անհաւատ:
 Սիրելիս բնձէն հեռացաւ,
 Սիրտս ու հոգիս հետը տարաւ,
 Մէֆիլ Սինամ, օրդ անցաւ,
 Օ՜Ֆ ու անով կեանքդ մաշուաւ:

Ողբ սիրահարի

Երանի ձեզ, բարձրիկ սարեր,
 Որ սաֆդալու դարդ չէք քաշել,
 Եար-եարօջ հետ խօսալով:

*) **) Կրկնել իւրաքանչիւր երկտողից յետոյ:

Ջան-ջան ասելը չէք լսել,
 Ելնիմ սարերը որս անեմ,
 Քար գտնեմ գլխիս բարձ ա-
 նեմ,
 Սարեր ձեզանից հարցանեմ,
 Եարմբ իմ ջէջրան չէք տեսել:
 Աշխարհի մէջն էլաջ շիւար,
 Աշխարհից էլա դարբէ՛ դար,
 Կասեն մեռել ա Բաղդասար,
 Եարաք գերեզման չէք տեսել:

Զալլմ, չեղար բնձի բուղաջ,
 Էդ ինչ նագերով ես գեօգալ,
 Հանդէն կուգաս գեղը մանիս,
 Հարիւր հարսէն բաշ ես գեօգալ:
 Ջիւան ջանս Լրիւր հալաք,
 Դու գլմանիս հուրի մալաք,
 Ըլլինքդ յերկեն, մէջքդ բա-
 րալի,
 Բարով մաշես վալէդ գեօգալ:
 Արի գնանք սարը սէջրան,
 Դու գլմանիս չօլի ջէջրան,
 Թիֆիլիս-Մարգիս բոլիդ հէջրան,
 Ա՛րի քովս տեսնեմ գեօգալ:

Գանգաւ սիրականից

Ես վերիցը Լկաջ, դու դուռը բացիր,
 Ձեռդ ծոցդ տարար, ան Լրիւր լա-
 ցիր,
 Չուժքի օր չէիր առնի, բնձի՛ խա-
 բեցիր,
 Գնա՛, դապլըդ խաչին, եար չեղար
 բնձի՛:
 Էսօր շաբաթ սլիտլը, վաղը
 կիրակի,
 Եարս դռնէն անցաւ, գնաց
 կրակի,

Լեզուին բաղնիք պիտուր, ծո-
ցին ֆուանկի,
Գնա, զապլըզ խաչին, եար
չեղար ընձի:
Աչըղ Սեղիմն եմ իւրդէս դարբէղար,
Ալ բողախիդ պիտէր մարջան, քեահ,
րիբար-
Մատանիդ ոսկի, ակն էր անգին քար,
Գնա, զապլը խաչին, եար չեղար
ընձի:

Երկինքը ամպել էր, ինչ անուշ
թոն էր,
Կաջնա մաշիլ Լղաջ ջանանս հոն էր,
Այրրուայ, կրակուայ էս ինչա բան էր,
Ծար, էդ քու դարդերդ, իլլաջի աչ-
քերդ:
Երկինքը ամպել էր ինչ ա-
նուշ Լրակ,
Ալ չարդատ գլխուդ, գիւլ եաշ-
մախ բարակ,
Սրտիս մէջը լցուաւ մէ քու-
ալըմ կրակ,
Ծար էդ քու դարդերդ, իլ-
լաջի մազերդ:
Վուրդունլի մաուալ ա, շատ սիրուն
բան ա,
Սէֆիլ Կարապետն եմ: ինձ կը-
սպանա,
Թաւատի աղջիկ ա, խաս գիւրջիս-
տան ա:
Ծար, էդ քու դարդերդ իլլաջի ծը-
ծերդ:

Ծ ա մ ե ր դ

Գիշեր ցերեկ արգամանդ քաշելով,
Մնացել եմ զամ խաչալիդ սիրական,

Ծամերդ, ծամերդ, կանթեղ է
աչքերդ *),
Ամար է ունքերդ **).
Սէր ու սափղէդ խելքս գլխէս
տարել է,
Ռահմ էնես ողորմալով սիրական:
Դու իմ եարն ես սիրով, մի
էղնիր անշահ,
Սէր ու սափղէդ ինձ էրէցին
համաշահ,
Սէյր ես ելել քաղես նար-
դիզ մանամ շահ,
Փաթաթուել ես կարմիր վա-
լէն սիրական:
Դու աչըղ Մինասին էրիր դարբե-
ղար,
Ալ բողախիդ լաջեղ մարջան քեայ,
րիբար,
Մատանիդ ոսկի, ակն է անգին քար,
Եաղութով, գմրութով, լալով սի-
րական

Զարկեարն եկաւ

Ծարս արի, ամպի հովը,
Ուխտ գնալիս հաղիւր մովը,
Զարկեարն Լկաւ, զարկեց տա-
րաւ իմ եարը *),
Սուրբ Վարդէհօր վանքի քովը,
Քունած խաղցած պարիդ մեռնիմ:
Եարս քեզի տեսայ զաթի,
Ումրըս թալած էրիր զաթի,
Պուկըներէդ մեղր կաթի,
Խառ ու մառ եաշմըղիդ մեռ-
նիմ:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից յետոյ:

*) Արկնել իւրաքանչիւր երկու տո-
ղից յետոյ:

Դու հազել ես ալվան ալը,
Դու կարժէիր գիւշնի մալը,
Չըհարցրիր դուն իմ հալը,
Գլխուդ գիւգեազ վալիդ մեռնիմ:
Խաբար առաջ եարս կուգայ,
Գալած ճանքէքուն մեռնիմ,
Էն վաղտը օր քեզի սիրի,
Փանոսը Եթարին դուրպանս

Հերիք ինձ էս օրը քցեց քո սէրը,
Դրախտի փայլ զնի քուանուշ մէրը,
Խանըմ, խանըմ, դին ու իմանըմ *)
Երկար կեանք ունենայ, քու սա-
տուելի հէրը,
Քալկան, ընչի թողիր դարդ ու դա-
մերով:

Մազերդ հուսել ես ինչ շահ-
մար օձին,
Մէկ դարմանմ էնես դու դար-
դիս խոցին,
Վարդի պէս թշերդ կեանքս
մաշեցին,
Հոգեակ ընչի թողիր դարդ ու
դամերով:

Սինամիս թողեցիր մալու ու տխուր,
Սիրտս աչքը ուն է ինչպէս մէկ թէժ
հուր,
Կրակում եմ վրէս չկալ լցնող ջուր,
Անուշ, ընչի թողիր դարդ ու դա-
մերով:

Ծ ա մ ե Ր Դ

Գիշերը քուն չունիմ, ցերեկը դարար,
Ուղուպով, դաղամով, դուն բարով
եկար,

*) Արկնել իւրաքան չիւր երկու տո-
ղից չետոյ:

Ձէկօ ծամերդ, ծամերդ, ծամերդ, *)
Յարընքտէր են աչքերդ, իլլայի
ունքերդ **):

Ոտիերիդ տակին լինիմ ճանապարհ,
Չորս բոլորդ շաղ տամ վարդ ու
սուսամբար,

Ձէկօ ջան, հուսերդ, մագերդ, թը-
շերդ ***):

Քուլթ շամամ ծծերդ, իլլայի բո-
ղախդ ****):

Կարմիր թշերդ է հոտոտ
Վարդիթեր,

Երեսիդ փալում են, ախ եր-
կու աստղեր,

Խօսալիս բերնէդ թափում է
ջաւահիր,

Վարդ ու մելսակ, նունուֆար
ես ինձ համար:

Հերիքիս հաղածը ւարայի գիւլ է,
Անուշ լեզուդ ինձի համար բիւբիւլ է,
Խղճալի Սինամը քեզ համար դուլ է,
Եսսաման ու բալասան ես ինձ հա-
մար:

Ա Ր Ի Ս Ի Ր Ո Ւ Ն

Մօրդ մէկ ու ճարը դուն ես,
Աղբօր սիրուն քուրը դուն ես,
Արի սիրուն, գնա սիրուն *),
Հագար երանի քու տիրուն **):

Սարերի մառալը դուն ես,
Սրտիս սիրած եարը դուն ես:

Ընքներդ է վեց աւուր լուս-
նեակ,

Դուն սիրուն ես, իմ աղա-
նեակ,

*) **) ***) ****) Հետեալ տները
երգել ալս տետակ:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու-
ղից չետոյ:

Հոգիս կուտամ որ տաս մի
պագ,
Սաւղովդ կապրիմ, ան հո-
գեակ:

Ել ինչ կենեմ դարդ ու ծաւր,
Եարս է հրեշտակից լաւը.
Սէֆիլ Սինամ երնէկ քեզի,
Եարմ ունիս հուրի-փերի:

Օ՛ւ ա ն օ՛ւ ա ն

Երեսդ լուսնեակ, ընքերդ կամար,
Ծրծերդ շածամ, մարմինդ գոհար,
Օ՛ւեան, օ՛ւեան, օ՛ւեան, օ՛ւեան *),
Ա՛խ իմ Թանազան սիրական
ջան **),

Աչքերդ կրակ, բողախդ մարմար,
Քեզի տեսնելս, կեանք է ինձ հա-
մար:

Ես ինչպէս չանեմ, ողբ ա-
ղաղակ,
Նդել եմ ընկեր, կորցրած
տատրակ,
Առանց եարի աշխարհն է ա-
ւերակ,
Սիրուցդ կերուիմ ինչպէս թի-
թեռնակ,

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից յետոյ:

Ծոցիդ փափագ ունիմ ինչպէս պաղ
աղբիւր,
Ո՛չ ես քեզ աղբեր, ո՛չ դու ընձի
քուր,
Սէրդ Սինամիս վառում է ինչպէս
հուր,
Ա՛խ. հոգիս, կրուած սրտիս ջուրմ
տուր:

Պ ի լ ա մ բ ա ր

Հուրի փերի ես, սիրական,
Ես բիւբիւլ, դու վարդ իսկական,
Քացուելուդ զուլ եմ մշտական,
Ես քեզի զուրպան սիրական *)
Ես քեզի հէջան Պիւլամբար, էջ,
էջ գիւլամբար, էջ էջ Պիւլամբար **),
Երկու գիւլ է բացուել ծոցիդ
Բիւբիւլի պէս: կեանք տամ
թփիդ,

Փարուանի պէս գամ կրակիդ:
Քանի երգեմ դու չես բացուիր,
Քանի ողբամ չեմ խնայիր,
Քաւ է ինչքան ինձ տանջեցիր:
Օրերն անցաւ դու չ'բացուար,
Վարդի նման անզուլթ եղար,
Խեղճ Սինամիս կարօտ թողար:

*) **) Արկնել իւրաքանչիւր տնից
յետոյ:

Ս Ե Ռ Ի Կ Ա Չ Ե Ր

—

Պարուն կեանքս դառաւ աշուն,
Քեզ համար հայ աղջիկ սիրուն,
Ի՜նչնէ ինձ հետ չես խօսիր դուն:

Պատճառն ի՜նչ է, սևիկ աչեր,
Սևիկ աչեր, կարմիր այտեր,
Հերիք է հոգիս մի հաներ *):

Ինձ թողել ես տարակուսում,
Մի՞թէ գու՞թ չունիս, անաստուած,
Քեզ համար եմ էրուած խորուած.

Եթէ այսպէս անցնի տարիմ,
Ես անշուշտ կը խելագարուիմ,
Հերիք չէ՞ղաւ էրուիմ վառուիմ.

*) Գրկնել իւրաքանչիւր տնից յետոյ.

Գէթ մի անգամ հետս խօսէ,
Մի չարչարիլ, կեանքս ափսոս է.
Լսողը քեզ կը բամբասէ...

Ինչո՞ւ դու ինձ հետ չես խօսում,
Ո՛վ է քեզ ինձ հետ բամբասում,
Ձայն կուտամ ձայնս չես լսում.

Գիտես որ քեզ շատ կը սիրեմ,
Կամենաս կեանքս նուիրեմ,
Դարձեալ ասում ես համբերեմ.

Աշխարհի բանը այսպէս ա,
Որը հարս է, որը փեսայ,
Թէ չես սիրում ուղիղն աստ.

Պատճառն ի՜նչ է, սևիկ աչեր,
Սևիկ աչեր, կարմիր այտեր
Հերիք է, հոգիս մի հանիր:

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

ՆԻՒԹԵՐ ԸՊԸԳԸՑ ՈՒՍՈՒՄՆԸՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԸՄԸՐ

Ե. Հալալյանի.

ՊԸՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ.

Գանձակի գաւառը իւր այժմեան սահմաններով բռնում է Հին Ուտեաց աշխարհի Ջակաշէն ¹⁾, Գարդման ²⁾ և Արցախի Փառխտս ³⁾ գաւառները: Սրա մէջ է մտնում նաև Քրաբերդի Գիւլիստան ⁴⁾ կամ Իգիրմիդորդ մահալը, բացի Թալիշ գիւղից, Գիւլիստան բերդից և Հոռեկայ վանքից:

Այս գաւառն ևս, ինչպէս աւանդում է Խոր. Վաղարշակ Ա. Արշակունի թագաւորի ժամանակ ենթարկւում էր Սիսակեան Առան կուսակալին, բայց յետոյ անցաւ Աղուանից թագաւորութեանը: Սակաշն շուտով հայերը կրկին տիրեցին նրան, ինչպէս ասում է Բիւրանդ (Ե. 13). (Սպարապետն Մուշեղ) Թափէր ի նոցանէ, (այսինքն

¹⁾ Ջակաշէն գաւառը կոչւում է նաև Ջիկաշէն (Խոր. մատենագր. եր. 610), Մովսէս Վաղանկատուացին մի տեղ (եր. 251) կոչում է Ջակաշէն, մի ուրիշ տեղ Արշակաշէն (եր. 265): Ամենից ճիշտ պէտք է համարել Ջակաշէն անունը, որ հաւանօրէն ծագած պէտք է լինի Սագասինի կոչումից, տան՝ տիրեց այս գաւառին: Սա բռնում է Կուր գետի և Կուրակ ու Ջամբոր գետակներին մէջ ընկած երկիրը:

²⁾ Այս գաւառը բնկնում էր Կուրակ և Ջամբոր գետակների, դաշտաբերանի և Մուսեան լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան մէջ: Սա կոչւում է նաև Գարդմանաց ձոր. (Մատ. Խոր. 258), Գարդամանիկ (Վարդ. Բարձ. յիշ. Բարխուդարեան, «Արցախ», եր. 24).

³⁾ Փառխտսի գաւառը, որ կոչւում է նաև Փառնէս (Մատ. Խոր. եր. 609. Մով. Կաղ. եր. 273 և 279), Փառխ (Մով. Կաղ. եր. 273), բնկնում է Ջամբոր գետակի միջին օժանդակի և Գեղամայ լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան և Տաւուշ գետակի հարաւ-արեւելեան օժանդակի մէջ: (Բարխ. Արցախ. եր. 24):

⁴⁾ Գիւլիստան կամ Իգիրմիդորդ մահալը բնկնում է Կուրակ և Ինճա-հայ գետերի մէջ:

Նղուանից) բազում գաւառս զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն (այսինքն ի հայոց) զՈւտի և զՃակաշէն և զՃորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլն:

Խորենացու ժամանակ Նղուանները կրկին տիրում են այս գաւառին, բայց Սմբատ ա (892—914) նորից յետ է առնում, իսկ նրա յաջորդ՝ Աշոտ բ. (915—928), որին շատ սիրելի էր Ուտին, երբեմն պատերազմով, և երբեմն սիրով նուաճուած պահում էր, որովհետև շուտ շուտ ապստամբում էին ¹⁾:

Թ. դարում այս գաւառն ևս ենթարկում է Բուղայի արշաւանքին, որ 855 թուին գալիս է Գարդմանացւոց գաւառը, ուր փախել էր Վասակ Սիսականը:

Սա ջարդել էր Բուղայի զօրքերը, վայր էր գլորել նրանց զօրապետին և իւր ձիու ոտների տակ կոխկոտելով՝ փախել էր Գարդման ամրոցը՝ Կարիճ անունով իշխանի մօտ: Սա թէև սիրով ընդունել էր նրան, բայց յետոյ դաւաճանութեամբ կապել էր նրան և ուղարկել Բուղային, յուսալով եթէ ոչ պատուի արժանանալ, գոնէ չենթարկուի նրա բռնութեան: Բայց հակառակն է պատահում: Բուղան առնում է բերդը և իշխանին կալանաւորում ²⁾:

Ինչպէս այժմ, այնպէս և հին անցեալում այս գաւառի ամենանշանաւոր քաղաքը եղել է Գանձակը (այժմ Ելիսաւէտոպոլ): Սա գրտնւում է հին Չակաշէն գաւառում և Մովսէս Կաղանկատուացու ասելով (եր. 265), հիմնարկուել է 836 թուին Բաղդադի ամիրայի հրամանով, արաբ Խաղը-Փատգոսի որդու ձեռքով:

Կարճ միջոցից Գանձակը դառնում է Նղուանից մայրաքաղաք, ուր և փոխադրւում է Նղուանից կաթողիկոսարանը ³⁾:

Տասներորդ դարի վերջում Փատլուն ամիրան տիրում է Գանձակին, որի սերնդի ձեռին մնում է նա մինչև 1088 թուականը, երբ պարսից Մելիք շահի հրամանով Պուղան Ամիրան պարսպի մի կողմը քանդելով առնում է այս քաղաքը և իւր կողմից կուսակալ նշանակում ⁴⁾:

Սոյն միջոցներին Գանձակը անցնում է Չեղդադիլեան հարստութեան երկրորդ ճիւղին, որի նախահայր Չեղդադիլե Աբու Սուլարը 1072 թուին գնել էր Անի մայրաքաղաքը իւր Մանուչէ որդու համար և այնտեղ հիմնել Չեղդադիլեան հարստութեան առաջին ճիւղը ⁵⁾:

1139 թուին սաստիկ երկրաշարժից կործանուել է Գանձակը, շինութիւնների փլատակների տակ թաղելով բնակիչներին: Այս ժամա-

¹⁾ Ինճ. Ստոր. Հին Հայ. 337.

²⁾ Յովհաննէս Կաթ. եր. 71.

³⁾ Մատթէոս Ուռհայեցի եր. 278.

⁴⁾ Ինճինճ. Ստոր. 311. Չամչեան պատմ. Գ. 13.

⁵⁾ Стэнли-Лэнт Пуль: Мусульманскія династіи.

նակ վրաց Թագաւոր Դիմետրէն, Դաւթի և Գէորգի հայրը, եկել և տարել է քաղնքի դռները իւր երկիրը ¹⁾:

Գանձակը մնացել է պարսից Ճիդդադինեան հարստութեան ձեռքին մինչև ԺԲ դարը և եղել է նրանց գլխաւոր, իշխանանիստ քաղաքը, մինչև Տափար սուլթանի ժամանակ, որ իւր երկիրը իւր որդիների մէջ բաժանելով՝ Գանձակը տուել է իւր կրտսեր որդուն: Սրա ժամանակ պարսիկները շատ վատ են վարուել քրիստոնեաների հետ, մինչև անգամ, իբրև նախատինք քրիստոնէութեան, քաղաքի գլխաւոր դռան սեամի տակ դրել են խաչը, որպէսզի անցնող-դարձնողը ոտնակոխ անէ նրան:

Այս միջոցներում վրացիները հետզհետէ մօտենում են Գանձակին և Ջաքարէ ու Իվանէ սպասալարները (ԺԲ դարում) առնում են Գետաբէկը և Չարեքը ²⁾:

1235 թուին թաթարները Մուղանի դաշտից չարձակւում են Գանձակի վրայ: Բնակիչները սկզբում պաշտպանւում են. բաց երբ թաթարները քանդում են պարիսպը մեքենաներով՝ նրանք չուսահատուած իրանց ստացուածքը թաքցնում են գետնի տակ, կրակ են տալիս տներին և փախչում: Թաթարները ներս են խուժում, մնացածներին սրի քաշում, խնայելով միայն երեխաներին՝ ապա պեղում են վառած աեղերը և գտնում թաքցրած անթիւ գանձերը, թալանում և այսպէս թողնելով քաղաքն աւերակ և ամաչի՝ վերադառնում են Մուղան: Սակայն կարճ միջոցից Չարմաղան նորից շինում է քաղաքը և մարդկանց վերաբնակեցնում այստեղ ³⁾:

Այնուհետև պատմութիւնը Գանձակի մասին լռում է մինչև 1579 թուականը, երբ Օսմանցոց Օսման փաշան առնում է Գանձակի հետ և՛ Չարաբերդը, Չարեքի գետից մինչև Նրասխը, Այս արշաւանքի հետևանքը լինում է մի սոսկալի սով, որ լրացնում է պատերազմի աղէտները ⁴⁾: Ապա, 1607 թուին, երևում է Ջահ-Աբասը, որ առնում է Գանձակը, կոտորում բոլոր աչազգիներին, աւերում է հին քաղաքը ⁵⁾ և նրանից փոք ինչ հեռու հիմնարկում նորը, վերակոչելով ⁶⁾ Աբբասապատ, ուր և կանգնում է մի գեղեցիկ մզկիթ:

Ջահ-Աբբաս առնում և կործանում է նաև Ջամբորը:

Այնուհետև Գանձակը կառավարւում է պարսից կողմից իշանակուած խաներից:

¹⁾ Վիր. եր. 65. Վարդ. Բարձ. 162.

²⁾ Չամչեան Գ. 149.

³⁾ Չամչեան. Գ. եր. 206. Ինճինճ. Ստոր. 312.

⁴⁾ Չամչեան. պատմ. Գ. 531.

⁵⁾ Անդ. Գ. 555.

⁶⁾ Ալիշան. Տեղագիր Հայոց Մեծաց եր. 86.

1721 թ. լեզգիները Ալիսուլթանի առաջնորդութեամբ 8000 հոգով յարձակում են Գանձակի վրայ և մտնում քաղաքը, բայց այստեղ քաղաքացիները զանազան փողոցներում յարձակուելով նրանց վրայ՝ կոտորում են մօտ 1220 մարդ և մնացածներին փախցնում: Սակայն սրանք գնում են Ջամբուլը ասպատակելու, Գանձակի Սղուրլու խանը հալածում է նրանց, բայց չաղթում և յետ է դառնում: Այս չաղթուլիւնից քաջալերուած՝ լեզգիները զանազան կողմեր ասպատակութիւններ են սփռում և կրկին գալիս Գանձակի վրայ: Այս միջոցին Գանձակեցիները վրաց Վախթանգ Թազաւորին օգնութեան են կանչում, և երբ նա գալիս առնում է Ջամբուլը՝ լեզգիները փախչում են: Վախթանգը Գանձակի մօտ բանակ է դնում և սպասում մի ամիս: Այս միջոցում գանձակեցիները ստիպում են Վախթանգին, որ կոտորել տայ Թարաքամաներին, որոնք կիօնակից լինելով լեզգիներին, հրաւիրում են նրանց այս երկիրը: Վրաց զօրքը տարածւում է ամեն կողմ և կոտորում ու թալանում ոչ միայն Թարաքամաներին, այլ և հայերին և շատերին Թիֆլիս գերի տանում ¹⁾:

Հագիւ Վախթանգը վերադառնում է Թիֆլիս՝ երբ 1722 թուին լեզգիները նորից յարձակում են Գանձակի վրայ, առնում են քաղաքը, ձերերին և պառաններին կոտորում, իսկ աղջիկներին և մանուկներին գերի տանում ²⁾:

Դեռ մի ամբողջ տարի էլ չանցած, 1723 թուին օսմանցիները զօրքը սուլթան Ահմէդի հրամանով առնում է Գանձակը, ինչպէս և Երևանն ու Ռափէժը և ահագին աւերածութիւններ գործում:

Բայց կարճ միջոցից Գանձակը նորից անցնում է պարսից ձեռքը և խան է կարգւում Օղուրլի-խանը, որին 1740 թուին յաջորդում է որդին, Ջահվերդի խանը. սրա երկու օրինաւոր կանանցից մինը, Գիւլ-Գունչէն՝ հայուհի էր: Ջահվերդի-խանին 1756 թ. յաջորդում է որդին՝ Ջաւադ-խանը: Այս վերջին երկու խաների մասին մենք կը խօսենք Մելիք-Բէկլարեանների պատմութեան մէջ:

Մահմադ-շահը Թիֆլիսը աւերելուց յետոյ գալիս է Գանձակ, որտեղից մեծամեծ ասպատակութիւններ է սփռում Սրբախ, Գուգարաց և Աղուանից երկիրները: Բայց երբ նուխում և Ջամախում ապստանածները ընդդիմադրում են սրա զօրքերին և մինչև անգամ վնասներ հասցնում, Մահմադ-շահը կատաղած հրամայում է ձիերի և ջորիների ոտների տակ ձգել և սպանել 600 գերիները, որոնց Թիֆլիսից բերած գերիների միջից զատել էր իբրև ձերեր և ցաւազարներ, և բացի սրանից, շինել է տալիս մի կրազանգ ուղղագիծ պատ,

¹⁾ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից Հասան-Ջալալեան եր. 30.

²⁾ Չամչեան պատմ. Հայոց Գ. 784.

որի մէջ թողնում է 52 ծակ, աչնքան նեղ, որ մի մարդու գլուխ հազիւ կարող էր անցնել, և ապա Արցախի զանազան գաւառներից բռնած 52 հայ մելիքներին, որոնց մեղադրում էր, թէ ձեռնտու են եղել Իբրահիմ խանին փախչելու, բերում է այս պատի մօտ, գլուխները անցկացնում ծակերի մէջ և եռապատիկ թուկերը ձգելով վզերից, կապում է ամենի ջորիներին և աչնքան ծեծել է տալիս ջորիներին՝ որ նրանք քաշքշելով պոկում են մելիքների գլուխները: Այս միջոցին լսում է որ Զիրազի բնակիչները և նրանց խանը ապստամբել են, իսկոյն գնում է դէպի Թէհրան, որպէս զի նրանց առաջն առնէ:

Սրա հեռանալուց յետոյ Արցախի Իբրահիմ-խանը, որ Դաղստան էր փախել, Վրաց չերակլի հետ դաշն կապելով վարձում է կովկասեան 12000 զօրք և միանալով վրաց զօրքի հետ 1796 թուին գալիս է Գանձակի Ջաւատ-խանի վրայ: Սա չկարողանալով նրանց ընդդիմադրել, մելիք Մէջլումի հետ ամրանում է բերդում, սակայն դաշնակիցները պաշարում են բերդը և բուրգերից մինի վրայ սպանում մելիք Մէջլումին, որ հրամանատար էր. յսուկն օրից յետոյ Ջաւատ-խանը յաղթուելով՝ հաշտութիւն է խնդրում և ստիպւում է վարձուած լեզգիներին վճարել խոստացուած վարձը և վերադարձնել իւր և մելիք Մէջլումի ունեցած մի քանի հարիւր Թիֆլիսեցի գերիները: Բացի սրանից չերակլը գերի է տանում Վրաստան Գանձակի բնակիչների մեծ մասն ¹⁾:

1796 թւի դեկտեմբերին ռուսները Զուբովի առաջնորդութեամբ, որի հետ էր և Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, առնում են Գանձակը, սակայն Կատարինէ կաշարուհին վախճանում է և Աղէքսանդր Ա. յետ է կանչում իւր յաղթական զօրքը: Տեղական Ջաւադ-խանը նորից գլուխ է բարձրացնում, մինչև որ 1804 թուին յունուարի 3-ին ռուսները Յիջիանովի առաջնորդութեամբ կրկին առնում են Գանձակը, սպանելով Ջաւադ-խանին և նրա կրտսեր որդուն: Գնդապետ Պաւլ Միխայլովիչը Եկերեան գնդով թողնւում է աչտեղ, ինչպէս և Կ. Պօլսեցի Գեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսը, ²⁾ որ Թիֆլիսի առաջնորդ էր:

1826 թուին, երբ Աբբաս Միրզան պաշարել էր Զուշին, Գանձակի թուրքերից պատգամաւորներ գնացին և խնդրեցին գալ վերականգնել Գանձակի խանութիւնը: Աբբաս-Միրզան էլ իւր աւագ որդի Մահմէդ Միրզին, իւր փեսայ Ամիր-խան-սարգարին և Ջաւադ-խանի որդի Ուլուղլու-խանին ուղարկեց սրանց խնդիրը կատարելու: Սրանք առան Գանձակը, աւերեցին Ելենէնդորֆ և Աննէնֆէլդ դա-

¹⁾ Դիւան Հայ. պատմ. Դ. 5. եր. 742—43.

²⁾ Դիւան Հայոց պատմ. Բ. եր. 174—175.

ղութները, որոնցից առաջինի բնակիչներից շատերը կարողացան «ազատել իրենց կեանքը միայն հայերի օգնութեամբ, թաքնուելով նրանց տներում հէնց Գանձակի մէջ», ¹⁾ իսկ Աննէնֆելդցիք փախան Թիֆլիս, և միայն գոյքերը կորցրին: Այս միջոցին (սեպտեմբերի 2-ին) հայ ազգի Մատաթովը 2000 հոգի զօրքով, եկաւ դէպի Զեազամ և պատահեց 10—12 հազար պարսից զօրքերի: Միւս օրը, Չամքոր գետակի մօտ տեղի ունեցաւ մի ահեղ կռիւ, և պարսիկները 2000 դիակ և մեծ աւար թողնելով պատերազմի դաշտում՝ փախան դէպի Գանձակ և այս բերդն էլ անխնամ թողնելով՝ նահանջեցին մինչև Ղարաբաղ: Ամսի 4-ին Մատաթովը մտաւ Գանձակ, որտեղ նրան ընդ առաջ եկան տեղային հայերն ու հայ հոգևորականութիւնը խաչով ու խաչվառով ²⁾:

Այս միջոցին Պասկևիչը Կովկասեան զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնը ստանձնելով՝ իւր զօրքերով եկաւ Գանձակ և սեպ. 13-ին քաղաքի առաջը եղած ընդարձակ դաշտում ճակատամարտ տուեց Աբբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքին և չաղթելով փախցրեց դէպի Թավրիզ: Այս պատերազմի մէջ մեծ գործ կատարեց ինչպէս իշ. Մատաթովը, այնպէս և հայոց հեծելազուհըր, Մանուչարեան Գրիգոր եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: Այսպիսով Գանձակը կրկին մտաւ Ռուսաց տիրապետութեան տակ և Պասկևիչի առաջարկով վերակոչուեց Նիսաւետպոլ, ի պատիւ Նիսաւետա կաջարուհուն: Այնուհետեւ սկսեց կամաց կամաց զարգանալ և 1870 թուին դարձաւ համանուն նահանգի նահանգական քաղաք:

ՀԱՅ ՄԵԼԻԻՏԻԱՆԵՐ

Գանձակի գաւառում եղել են Մելիք Բէկլարեան, Մելիք Մնացականեան, Մելիք Չահնազարեան և Մելիք Ռոստոմեան մելիքները: Սրանցից առաջինը իշխել է Իգիւմիդորդ կամ Գիւլիստան մահալին, որ նախնի բաժանմամբ ընկնում է Ղարաբաղի խանութեան մէջ: Այս մելիքութիւնը կազմում էր Խամսայ (հինգ) մելիքութիւններից մինը, որ սկզբներում բոլորովին անկախ, իսկ վերջերում ենթարկուած էր Ղարաբաղի խաներին: Միւս մելիքութիւնները գտնւում էին Գանձակի խանութեան մէջ և գրեթէ շարունակ ստորադրուած են եղել Գանձակի խաներին: Սրանք այնքան էլ նշանաւոր չեն եղած:

Տալիսենք սրանցից իւրաքանչիւրի պատմութիւնը:

¹⁾ Потто. Кавказская война т. III. Вых. I ст. 101.

²⁾ Երեցեան Ամենայն հայոց կաթ. հ. Ա. եր. 261.

Մ Ե Լ Ի Ք - Բ Է Կ Լ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Ե Ր .

Աւանդութեան ասելով՝ Սեփիք-Բէկարեանները տոհմը սերուած է Սև-Աբովից, որոտան և վեցերորդ դարի վերջում, յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, Նուխու գաւառի Նիժ գիւղից գաղթում է Գիւլիստան, ուրիշ 7 ընտանիքի հետ և առ ժամանակ բնակում վրաններով Թուլթ-բուլաղ (Նիւթական) գիւղում: Հաստատապէս յայտնի չէ, թէ Սև Աբովը բուն Նիժեցի, (ուտի) է եղել, թէ Պարսից կամ Լեզգիների արշաւանքներից ստիպուած՝ թափառելիս է եղել այն կողմերը:

Նոր գաղթած աւերակ գիւղատեղում Սև Աբովը, որ մի վիթխարի, հաստաբազուկ և սևերես մարդ է եղել՝ առժամանակ օրական ապրուստը հալթալթելիս է եղել գլխաւորապէս որսորդութեամբ:

Մի օր, երբ մի սպանած եղջերու շալակած, հաստ մահակը ձեռին վերադառնում է վրանը՝ տեսնում է հեռուն, մի ծառի տակ, եօթը աւազակներ նստած: Սրանցից մինը մօտենում է Սև Աբովին, և ուզում է նրանից եղջերուն խել, բայց Սև Աբովը մահակի մի հարուածով նրան գետին է գլորում: Խսկոյն ընկերներից մինը օգնութեան է հասնում, բայց սա ևս նոյն վիճակին է ենթարկում: Յետոյ զալիս են հետզհետէ միւսները, որոնց բոլորին էլ Սև Աբովը մահակի հարուածներով գետին է գլորում: Այս միջոցին վրայ են հասնում Բարտալի խանի մարդիկը, որոնք ուղարկուած էին հէնց այս աւազակներին բռնելու, և կապկապելով նրանց՝ առնում տանում են: Բարտալի խանը առատապէս վարձատրում է իւր մարդկանցը, որոնք պատմում են, իբր թէ իրենք են բռնել աւազակներին: Միևնոյն ժամանակ հրամայում է բանտարկել այնքան աւերածութիւններ անող աւազակներին, որպէսզի բայրամի տօնը անցնելուց յետոյ նրանց զխատեն: Երբ հասնում է գլխատման օրը՝ աւազակները դիմում են խանին և ասում. «Պատժիր մեզ, ինչպէս կամենում ես, որովհետև քիրաւի մեծ վնասներ ենք տուել քեզ, բայց մի անպատուիր մեզ, վարձատրելով այդ խաբեբաններին, որովհետև մեզ բռնել է մի քաջ տղա. մարդ Թուլթբուլաղում և ոչ թէ այդ վախկոտները»:

Խանը անմիջապէս բերել է տալիս Սև Աբովին և երբ հարցնում է, թէ ինչ վարձատրութիւն է ցանկանում իւր քաջութեան համար՝ Սև Աբովը, որպէս գաղթական՝ բնակութեան տեղ է խընդրում նրանից և ստանում է Թաուիջ կամ Թալիշ գիւղը, հոռեկաց վանքի մօտ:

Այսքան է միայն յայտնի Սև Աբովի մասին, որի գերեզմանը

գտնուում է հռոեկայ վանքի մօտ և կրում է հայոց ՌԶԱ (1081=Փրկ-
շախան 1632) թուականը, որ է Աբովի մեռած տարին:

Սև-Աբովին յաջորդում է Մելիք Նաւրին, որի անունը թէև չի-
շուում է ժողովրդի մէջ, սակայն գործերի մասին ոչ մի յիշատակու-
թիւն չկայ: Սրա գոյութիւնը հաստատուում է և այն փաստով, որ Թա-
լիշ գիւղի Աւետարանի յիշատակարանում ասուած է, թէ 1650 թուին
(երբ կազմել են Աւետարանը) Թառիջ գիւղում իշխան է եղել Սև Ա-
բովի որդի մելիք Նաւրին:

Մելիք-Նաւրուն յաջորդում է Մելիք-Բէկլար, որ քաջ և խելա-
ցի անձնաւորութիւն է եղել: Սա խլում է այս կողմերի հին տիրա-
պետող Աբրահամ-Իւզբաշուց (Իբրահիմ-գեաւուր) միքանի գիւղեր, ինչ-
նչու են Վերի-շէնը, Ներքին շէնը, Էրքէջը և այլն: Նա տիրում է նաև
Գիւլստան բերդին, վերանորոգում է և իւր բնակութիւնը այնտեղ
հաստատում: Նա ունենում է երեք որդի, մելիք Աբով, որ յաջորդում
է իրեն, Մելիք Թամրազ (+ 1750) և Խաչ-խան-աղա (+ 1752):

Մելիք-Բէկլար Ա-ին յաջորդում է աւագ որդին՝ Մելիք-Աբով Բ,
որ կազմականունն էր ստացել, որովհետև գնդակի հարուածից ոտքը
վնասուել էր:

Սա մի անգամ Գանձակ գնալիս ջերմում է, ուստի իջնում է ձիուց
և Տուրուզ (Ղարաբուլախ գիւղի հանդէպ, այժմ աւերակ) գիւղի մօտ
մի ծառի տակ նստում է հանգչելու:

Այս միջոցին Գանձակի մեծ կալուածատէր Միրզա Մահմատ Մուս-
տաֆի աղջիկը, գեղեցիկ Ղամար Սուլթանը, աղախիններով շրջապա-
տուած, զբօսնում է իւր հօր խաշների մօտ: Կաղ-Աբովը հէնց որ
տեսնում է նրան՝ մոռանում է իւր ջերմը, առեւանգում է և իւր ձիու
դաւակն առնելով փախցնում է Ամենափրկիչ վանքը, ուր մկրտել է
տալիս և ամուսնանում հետը: Միրզա Մահմադ Մուստաֆան միքանի
անգամ իւր մարդկանցով գալիս է իւր աղջիկը կուով յետ խլելու,
սակայն Մելիք-Աբովը յաղթում է նրան և յետ դարձնում: Վերջ ի
վերջոյ աները հաշտուում է փեսայի հետ, և բացի այդ աղջկանից ու-
րիշ ժառանգ չունենալով՝ իւր բոլոր հալուածքները թողնում է նրան*):

Մելիք-Աբով սուրբ ձեռին պաշտպանում է իւր ժողովուրդը լեզ-
գիների արշաւանքներից և երբ 1721 թուին, Պետրոս Մեծը առնում
է Դէբրէնտը՝ Մելիք-Աբովն էլ իւր զօրքով գնում է Գանձակի մօտ
բանակաձ վրաց Վախտանգ թագաւորի և հայոց միւս մելիքների մօտ,
որպէսզի ռուսների հետ միանալով, թօթափեն պարսից լուծը:

Սակայն երբ Պետրոս մեծը յանկարծ յետ է դառնում, և Վախ-
թանգ թագաւորը շտապով վերադառնում է Թիֆլիս՝ Մելիք-Աբովը

*) „Записка изъ апелляціоннаго дѣла“ Мелик-Бекляровыхъ, որ
գտնուում է պ. Ս. Մելիք-Բէկլարեանի մօտ:

Հայոց մելիքների հետ ի միասին անսպաշտական մնալով, ցրուում են իրենց երկիրները և ամրանում ամուր տեղերը, որովհետև արդէն սաստիկ գրգռել էին Պարսից բարկութիւնը: Սակայն Մելիք-Աբով չոյսը չէ կարում ռուսների օգնութիւնից, ուստի երբ Օսմանցիները առնում են Թիֆլիսը, Երևանը և Նախիջևանը՝ 1725 թուի մարտի 10-ին Գանձասարի Եսաչի կաթողիկոսի և Աբրահամ, Յոհան, Պաղի Իվան մելիքների հետ թուղթ է գրում Պետրոս Մեծին, որի մէջ ասում է. «Այժմս որ մեր թուականս ռճհդ է, մարտի ամսոյ մէկումն, 14700 հեծեալ սայ ղոշուն եկին մեզ վերայ: 3 փաշայ էր, Զահեն, Սալահ և Ալի ա-նուն: Մեք էլ տեսանք, որ զատէն կուռելով չէ լինել, յառաջ գնացինք ղոնաղ արինք, մեր գեղերանց վերայ բաժանեցինք, որն բճով, դճով, դճով, և եճով տեղ ու տեղ կոտորեցինք. բ. փաշան ևս սպանեցինք: Սալահ փաշան ողջ պահած ունեմք. ապա մէկ ԶԾ մարդ փախան բրձան. ԲԶ էլ աւելի քրքիստոնեայ էսիր կաչր ազատեցինք: Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, այլ զբո ամենայաղթ զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպասելով. այժմ այսուհետև մուշախաս նոցա մեճ զօրք և ղոշուն կուգայ մեզ վրայ, եթէ փութանակի մեզ օգնութիւն և թիկունս ոչ հասցէ ի հօրէդ, չատու կտոր ամենայն ազգս հայոց քրիստոնէից բնաջինջ առնելոյ են. խնդրեմք, աղաչեմք, ժտեմք, զի վասն անուան Քրիստոսի մի անտես արասցես զհալցուածս մեր» *):

Սակայն այս խնդրած օգնութիւնը ուշացաւ, չնայելով որ Մելիք Աբովը մի տարի առաջ, 1724 թուի փետրուարի 5-ին, իւր եղբոր, մելիք Թամարզի և Աւան ու Միրզա Իւզբաշինների ստորագրութեամբ դարձեալ դիմած էր Պետրոս Մեծին և գրած. «Ահա մինչև ցայս թա-րիդս թէպէտ չորից կողմանց թշնամիք զօրեղք չարուցեալք կան ի վերայ մեր, ապա աստուծով և քոյին կարող զօրութեամբ և աղօթիւք զմեզ և զմեր մերձակայքս ողջութեամբ պահեալ ենք. թէպէտ կը-ռուելով, և թէ այլովք հնարիւք և ակն ունեմք զի մինչև ի տէրու-թիւն քոյ առ մեզ հասանելն, կարողասցուք պահել զմեզ ի թշնա-մեաց մերոց քոյին զօրութեամբ և աղօթիւք, զի ամրագոյն տեղիս ժողովեալ կամք ի տեղիս տեղիս և զօրքն հանապազ ի գալ թշնամեաց ելեալ մարտնչին ընդ նոսա. և մեծաւ յուսով ակն ունինք ողորմու-թիւն և շափաղաթ քոյ փութով առ մեզ հասանելոյ և յորժամ մեր-ձեսցի զօրքն թաղաւորական ի սահմանս մեր, յայնժամ և մեք ել-ցուք ըստ չափու կարողութեան մերում զօրք ընդ առաջ զօրաց հզօրիդ..... և վասն այն այժմս ոչ արկաք ՚ի թիւ զհամար զօրաց մե-

*) ЭЗОВЪ: Сношенія Петра Великаго съ Арм. народомъ, ст. 418.

րոյ, զի յոյժ ցիր և ցան են աստեանդ... Բայց պակասութիւն զինուց պատերազմականաց յոլով ունին» *):

Այս խնդրին ի պատասխան Պետրոս Մեծը 1724 թուին նոյեմբեր 10-ին հրովարտակ է ուղղում մասնաւորապէս Սսալի կաթողիկոսին, Աւան և Միրզա Իւզբաշիններին (չգիտենք ինչո՞ւ էր մոռացուած Մելիք Թամրազին, քանի որ նա էլ էր ստորագրել խընդրին) ամբողջ հաջ ազգին ընդհանրապէս, որով առաջարկում էր զաղթել Ռուսների Պարսիկներից խլած Գիլան, Մազանդարան և Բագու երկրները: Բայց մելիքները յանձն չեն առնում:

Մելիք Աբով Բ. մեռնում է 1728 թուին և որովհետեւ նրա որդին Յովսէփ կամ Իւսուփը դեռ պատանի էր, մելիքութեան պաշտօնը ստանձնում է Մելիք Աբովի եղբայր Մելիք Թամրազը: Սակայն սա չէ կառավարում որպէս ժամանակաւոր ինքնավար իւր մատաղահաս եղբոր որդու, այլ որպէս երկրի իսկական տէր: Այս որպէսզի կարողանայ իշխանութիւնը ընդ միշտ վարել, սկսում է ձնշել պատանի Յովսէփին, նրան հեռու պահել գործերից և նոյն-իսկ մտադրում է նրա կեանքին վերջ դնել: Այս ժամանակներում Յովսէփը մօր հետ միասին ապրում էր Գիւլստան բերդում. իսկ Մելիք-Թամրազը Հոռեկայ վանքի մօտ շինել էր մի գեղեցիկ ապարանք և բնակութիւն հաստատել:

Ծերունիները պատմում են, թէ մի ինչ-որ հարկահան է եկել Գիւլիստանի մահալիցն էլ հարկ հաւաքելու: Մելիք Թամրազ ամենայն կերպ նպաստել է նրան և նոյն-իսկ սաստիկ գովել է նրա մօտ իւր հանգուցեալ մելիք եղբոր հրացանը, որ գտնուելիս է եղել նրա որդու՝ պատանի Յովսէփի ձեռքին: Հարկահանը կանչում է Յովսէփին, խնդրում է ցոյց տալ հրացանը և խլում է նրա ձեռքից:

Երբ Յովսէփը լալով գնում պատմում է այս անցքը իւր մօրը՝ սա սաստիկ յանդիմանում է նրան, որ հօր յիշատակը այդպէս հեշտութեամբ թողել է ձեռքից:

Յովսէփը սաստիկ յուզուած, միքիչ փող է խնդրում մօրից և զէնքեր առնելով՝ իւր միքանի երիտասարդ ընկերներով հետևում է հարկահանին: Իբր յարձակման նշան որոշում է «ծկրտ», իսկ դադարման՝ «մկրտ»։ Խօսքերը: Երբ հարկահանը մտնում է Թարթաուի նեղ ձորը՝ Յովսէփը «ծկրտ» գոչելով յարձակւում է նրա վրայ, կտրում նրա գլուխը և խլում իւր հօր հրացանը **): Ընկերներն էլ յարձակւում են

*) Անդ, եր. 367.

**) Այս հրացանը Մելիք-Բէկլարեանների ժառանգները վաճառել են գենեբալ Երմոլովին հազար ռուբլով, և սա լւղարկել է Պետերբուրգի Զէնքերի մուզէումը:

ջորեպանների վրայ և բոլորին կոտորում: Ապա հարկահանի հաւաքած ոսկիներն առած՝ վերադառնում են Գիւլիստան բերդը *):

Յովսէփը երիտասարդութեան հասնելով՝ բարեկամանում է Ջաբերդի Մելիք-Աղամի հետ, որ թշնամի էր Մելիք Թամրազին, և նրա խորհրդով ու օգնութեամբ չարձակում է Մելիք Թամրազի ապարանքի վրայ, մի քանի օր կռուելուց չետոյ առնում է ապարանքը և բռնում Մելիք-Թամրազին: Իսկոյն հրամայում է նրան կախել չինարի **): Ճառից և իրեն հռչակում է մելիք:

Մելիք Թամրազը թողնում է երկու որդի, Դանիէլ, որ թէև կրում էր մելիքի տիտղոսը, բայց մելիքութիւն չէր անում և Սարուխան-բէկ, որ 1723 թուի հայոց գնտերի չորս քաջ զօրապետներից մինն էր:

Այնուհետև Մելիք Յովսէփը, սերտ միացած Ջրաբերդի Մելիք-Աղամի հետ՝ գործում է Փանահ-խանի դէմ:

Երկու խօսք սրա մասին. Փանահ-խանը Ջուլանշիրի թուրք ցեղի Սարիջալու տոհմից էր, սա Թէհրանում շահի մունետիկի պաշտօն էր կատարում, երբ մի անկարգութեան համար գլխատման դատապարտուեց, ուստի փախաւ եկաւ Ջիւանշիր: Այստեղից նա դիմեց Ջրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի-սօլթանին և նրա մօտ դարձաւ հարկահան (տուրքեր հաւաքող): Թէև Պարկաստանից մի քանի անգամ պահանջեցին, որ Փանահին բռնեն և չետ ուղարկեն, սակայն Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը պաշտպանեց նրան:

1747 թուին Նադիր-շահը սպանուեց և գահաժառանգութեան համար կռիւներ ծագեցին, որից օգտուելով Նադիրի Խորասան տարած Ջիվանշիրցի զաւթականները վերադարձան իրենց հայրենիքը—Ղա-

*) Բազմադրիւն Բաֆֆին իւր „Խամսայի-Մելիքութիւններ“-ի մէջ (եր 17), այս անցքը պատմելով՝ հարկահանին Միրզա-Թահիր է կոչում, և Ջահ-Սուլթան Յուսէինի գահընկեցութեան միջոցին վերագրում: Մեզ թւում է, թէ այստեղ մի ժամանակագրական սխալ պիտի լինի, որովհետև Մելիք Յովսէփի հայրը Մելիք-Աբով Ք. վախճանուել է 1728 թուին, երբ արդէն Ջահ-Սուլթան Յուսէինը վախճանուած էր (1722 թուին) և այս կողմերը 1723 թուից ընկած էին Օսմանցիների իշխանութեան ներքոյ:

Աջմարիտ է, Միրզա-Թահիրը եկել է Ղարաբաղ և Գանձակ հարկ հաւաքելու, սակայն այս եղել է 1702 (ՌՃԾԱ) թուին, ինչպէս վկայում է Եսայի կաթողիկոսը (եր. 47), և Միրզա-Թահիրն էլ իւր հետ 1100 մարդ է ունեցել, որոնց պատանի: Յովսէփը չէր կարող ջարդել: Կարծում ենք, որ այս հարկահանը օսմանցիներից է ուղարկուած եղել և եթէ Յովսէփը անպատիժ է մնացել՝ պատճառն այն է եղել, որ նոյն գաւառները կրկին Պարսից ձեռքն են անցել:

**) Այս չինարի ծառը կոչւում է Ղանլու-չինար (արիւնալից չինար) որից այժմ միայն կոճղերն են մնացել:

րաբաղի անապատները: Ջառչի Փանահը անմիջապէս գնաց նրանց մօտ և կարճ միջոցից հրաժարեցնել տուեց նրանց նախկին տանուտէրին և ինքը ընտրուեց: Եւ երբ Ադիլ-շահը թագաւորելով, Ամիր-Ապան-խանին ուղարկեց Ղարաբաղը խաղաղացնելու՝ Ջառչի Փանահը ընծաներ տալով՝ նրա միջնորդութեամբ շահից ստացաւ խանի տիտղոս:

Քիվանշիրցիները թափառական խաշնարածներ լինելով՝ սեփական երկիր չունէին՝ նրանք ձմեռը թափառում էին Կուր գետի աջ ափի տափարակներում, իսկ ամառը բարձրանում Ղարաբաղի լեռները, որոնք հայ մելիքների իշխանութեան տակ գտնուելով՝ Քիվանշիրցիները ստիպուած էին ոչխարներից տասանորդ տալու: Փանահ-խանը ցանկանում է այս լեռներից մինի վրայ մի հաստատուն տեղ ունենալ, ուստի և գնում է Բաջաթ (Գարգար գետի մօտ) և սկսում մի բերդ շինել: Բայց Գիւլիստանի մելիք Յովսէփը և Ջրաբերդի Մելիք Ալլահ-Ղուլի սօլթանը Ջիւլիանի Հաջի-Չելէքի կառավարչի հետ յարձակում են այդ բերդի վրայ և հիմնադատակ անում:

Յետոյ Փանահ-խանը փորձում է Թարնակիւրտ (Տիգրանակերտ) աւերակների վրայ մի ուրիշ բերդ կառուցանել, որը կոչում է Ասկարան: Սակայն Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, Ջրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի-սօլթանը և Խաչէնի Հասան Ջալալեան Մելիք-Ալլահ-վերդին դարձեալ քանդում են այդ բերդը, որովհետեւ իրենց երկրների սահմաններին մօտ էր գտնւում:

Այսպէս՝ մինչդեռ հայ մելիքների միաբան գործունեութիւնը ի դերը էր հանում Փանահ-խանի բոլոր յոյսերը և նա չէր կարողանում ոչ մի տեղ հաստատուիլ՝ մի տխուր զէպք եկաւ խանդարելու այդ միաբանութիւնը և նպաստելու Փանահ-խանին՝ ոչ միայն հաստատուելու հայ մելիքների երկրի սրտում, այլ և իշխելու նրանց վրայ:

Վարանդայի իշխող Մելիք Յովսէփի եղբայր Մելիք-Ջահնազար Բ, որ վերին աստիճանի անբարոյական մարդ էր և միաժամանակ երկու կնոջ հետ էր ամուսնացել, սաանում է իւր եղբօրը Մելիք-Յովսէփին և նրա տեղ ինքը մելիք դառնում: Այս անիրաւութիւնը պատժելու համար Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, միացած Ջրաբերդի Մելիք Իսրայելեան Ալլահ-Ղուլի-սօլթանի, Խաչէնի Մելիք-Ալլահ-վերդու և Դիզակի Մելիք Աւանեան Մելիք Եսայիի հետ՝ պաշարում է նրա Աւետարանոց ամրոցը: Սակայն ձմեռը վրայ հասնելով՝ նրանք չեն կարողանում ամրոցը առնել, այլ միայն աւերելով և աւարելով շրջակայ գիւղերը՝ յետ են քաշւում, գարունքին կրկին յարձակուելու պայմանով:

Հէնց որ սրանք հեռանում են՝ Մելիք-Ջահնազար Բ բոլորովին անձարացած և անօգնական մնալով՝ ձեռք է մեկնում Փանահ-խա-

նին և նրա խորհրդով 1752 թուին հիմնում է Ջուշի բերդը, միանգամայն պատերազմ մղելով դաշնակից մելիքների դեմ:

Այս պատերազմները տևեցին մօտ քսան տարի, որի ընթացքում Փանահ խանը թէև յաջողեցրեց դաւաճանութեամբ սպանել տալ Խաչենի Մելիք-Ալլահվերդուն և նրա մելիքութիւնը Խնձորեստան գիւղի տանուտէր՝ դաւաճան Միրզախանին յանձնելով (1755 թ.), Խաչենը իրեն հպատակ և դաշնակից դարձնել՝ բայց և աջնպէս՝ չկարողացաւ միւս երեք դաշնակիցներին ընդդիմադրել և ստիպուեց հաշտութիւն խնդրել: Բանակցութեան համար որոշուեց գնալ մի չէզոք տեղ՝ Ամարասայ վանքը: Այստեղ եկաւ Փանահ-խանը իւր սիրելի Մելիք-Ջահնգար Բ հետ և բանակցեց հայ մելիքների հաւատարմատար Ջրաբերդի Ալլահ-Ղուլի-սօլթանի հետ, որին Նախիջևանի Յէյլար-Ղուլի-խանի դրդմամբ և հակառակ իւր դրած պայմանին, կալանաւորեց, տարաւ Ջուշի բերդը և գլխատեց (1756): Ալլահ-Ղուլի սօլթանին յաջորդեց եղբայրը՝ Մելիք-Աղամը, որ աւելի սերտ կերպով միացաւ Գիւլիստանի Մելիք Յովսէփի հետ և աւելի դիմադրեց կերպով սկսեց կռուել Փանահ-խանի դեմ: Մելիք-Աղամը մանկութեան հասակից պատանդ էր եղել Դաղստանի Խոսրով սօլթանի մօտ և լաւ վարժուել էր լեռնականների պատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր-շահը:

Ահա այս Մելիք Աղամը, իւր եղբօր մահուան վրէժխնդիր լինելով՝ միացաւ Գիւլիստանի մելիք-Յովսէփի հետ, ամրացաւ Ջերմկայ բերդում և սկսեց պատերազմել Փանահ-խանի հետ: Այս պատերազմը ամբողջ չորս տարի տևեց և մեծամեծ վնասներ տուեց Փանահ-խանին *):

Փանահ-խանը հպատակեցնելով Խաչենը և զրկելով Ջրաբերդը իւր նշանաւոր պաշտպանից՝ կարծում էր, թէ արդէն բոլորովին թուլացրել է միւս մելիքների ոյժը, ուստի և մարդ ուղարկեց Գիւլիստանի մելիք Յովսէփի մօտ և խստիւ պահանջեց հպատակութիւն: Մելիք Յովսէփի քաջ վիժխարի և դիւրաբորբոք որդին, Բէկլարը թույլ չտուեց իւր հօրը պատասխանելու, ասելով, թէ ինքը կըստայ Փանահ-խանի պատասխանը և ապա իւր թուրը բռնելով պատգամաւորի գլխի վրայ, ստիպեց կուխտալ հրամանագիրը: Եւ երբ նա սարսափած կուլ տուեց թղթի վերջին կտորը՝ Բէկլարը ասաց. «Դէհ գնա այժմ. այստեղ կերածիդ արտադրութիւնը կըլինի Փանահ-խանի պատասխանը»...

Այս խօսքերից վրդովուած՝ Փանահ-խանը շարունակեց աւելի խստութեամբ պատերազմել, սակայն դաշնակից հայ մելիքների—Գիւլիստանի, Ջրաբերդի և Տիգակի—գօրքերը շարունակ պաշարման մէջ էին պահուած Ջուշու բերդը:

*) Արիթէօզալ եր. 14—15. Ջնորհակալութիւն եմ յայտնում պ. Ն. Ե. րիցեանին, որ բարեհաճեց այս ձեռագիրը տալ ինձ օգտուելու:

Այս միջոցներում (1761 թ.) Ղարաբաղ եկաւ Ուրմիեցի Ավշար Ֆաթալի խանը, որ Նաղիր-շահի քաջ զօրավարներից մինն էր և նրա մահից յետոյ սրի ոյժով հնազանդեցրել էր ամբողջ Ատրպատականը: Իսկոյն Գիւլիստանի մելիք-Յովսէփը և Ջրաբերդի մելիք Աղամը միանում են նրա հետ և բանակ դնելով Խոջալու գետի ափին՝ ամբողջ վեց ամիս շարունակ պաշարում են Զուշու բերդը: Վերջապէս Փանահ-խանը և Մելիք Ջահնազարը անձնատուր են լինում: Բայց Ֆաթալի-խանը փոխանակ իւր խոստման համեմատ այդ երկուսին հաջաշնակից մելիքներին յանձնելու, որ ինչպէս կամենան այնպէս վարուեն նրանց հետ՝ տասը հազար թուման փրկանք և Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղային պատանդ է առնում և գնում Պարսկաստան *):

Հայ մելիքները դժգոհ մնացին Ֆաթալի խանից՝ Փանահ-խանն էլ աւելի թշնամացաւ իրենց հետ, որովհետեւ նա գիտէր որ միայն իրենց ձեռնտուութեամբ Ֆաթալի-խանը կարողացաւ չաղթութիւնը տանել, ուստի և հեռացան գնացին վրաց Թէյմուրազ իշխանի (Հերակլի հօր) մօտ և առաջարկեցին նրան միանալ իրենց հետ Փանահ-խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու: Թէյմուրազ սիրով յանձն է առնում, որովհետեւ ինքն էլ թշնամացած էր Փանահ-խանի հետ: 1762 թուին Վրաց և հայոց զօրքը պաշարում է Ասկարանի բերդը և Գարգար գետի ափին ճակատամարտ տալիս: Փանահ խանը չաղթւում է և փախչում Պարսկաստան, բայց Խուզափիրինի կամուրջի **) մօտ՝ Դալի Մահրասան և Թիւլլի-Արզման քաջերից բռնւում է և յետ բերւում: Մելիք-Ջահնազար Բ. էլ, որ Մելիք Միրզախանի հետ ամրացած էր Զուշու բերդում՝ փախչում ապաստանում են Աւետարանոց ամրոցում: Հայոց և Վրաց զօրքերը պաշարում են այս բերդը և մի քանի օր կռուելուց յետոյ առնում, աւերում, կողոպտում և Մելիք-Ջահնազարին ու Մելիք-Միրզախանին են գերի բռնում:

Թէյմուրազը թալանելով ու աւերելով ընդհանրապէս Փանահ-խանի երկրները՝ սրանց իշխանութիւնը տալիս է Մելիք Յովսէփին ու Մելիք Աղամին և ինքը ուղում է վերադառնալ, տանելով իւր հետ Փանահ-խանին, Մելիք Ջահնազարին և Մելիք Միրզախանին: Հայ մելիքները պահանջում են, որ իրենց պայմանի համեմատ Թէյմուրազը իրենց ձեռքը յանձնէ այդ երեք գերիներին, որոնց հետ կը վարուեն ինչպէս իրենք կը կամենան: Սակայն Թէյմուրազը իւր խոստումի կատարումը ձգձգելով՝ վերադառնում է Թիֆլիս և մեծ փրկանքներ առնելով այդ երեքին էլ արձակում:

Մելիք Յովսէփ և Մելիք Աղամ սաստիկ վշտացած Թէյմուրա-

*) Ադիգէօզալ:

**) Երասխի վրայ:

զի խաբէբաշուծիւնից՝ դիմում են Ջիրվանի կառավարիչ Հաջի-Չելէբի-խանին և առաջարկում, իրենց հետ միանալ Թէյմուրազից վրէժ լուծելու: Սա սիրով յանձն է առնում, որովհետև ինքն էլ թշնամի է եղել Թէյմուրազին: Սրանց միացեալ զօրքը արշաւում է դէպի Թիֆլիս, սակայն Գանձակի մօտ հանդիպում է վրաց զօրքին, որ ընդհանրումն ունենալով Գանձակի Ջահվէրդի-խանի հետ՝ նրան գերի էր բռնել: Միացեալ զօրքը չարձակում է վրաց զօրքի վրայ՝ ջարդում, և յետ փախցնում, խլելով Ջահվէրդի-խանին և այն ահագին աւարը, որ նրանք խլել էին Փանահ-խանից:

Հայ մելիքները ազատում են Ջահվէրդի խանին, որով և՛ բարեկամութիւն են հաստատում նրա հետ, և մի առ ժամանակ մնում Գանձակում:

Այս միջոցում Ջահվէրդի խանը միջնորդ է հանդիսանում Փանահ-խանի և հայ մելիքների մէջ և աշխատում է նրանց հաշտեցնել:

Մելիք-Յովսէփը և Մելիք-Աղամը քսան տարուայ պատերազմներից սաստիկ վնասուած և ծանձրացած՝ համաձայնում են և ՚ի նրշան հաշտութեան Մելիք Յովսէփը առնում է Մելիք Ջահնազար Բ. դուստր Ամարնանին (Մարիամին) իւր որդի Ռէկլարին կնութեան: Փանահ-խանի հետ հաշտութիւն են կնքում հետևեալ պայմաններով:

ա) Փանահ-խանը տէր է լինում Ջուշի-բերդին, առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մելիքների երկրի և հպատակների գործերի մէջ: բ) Եթէ հարկաւոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ՝ պէտք է վճռուի ընդհանուր համաձայնութեամբ: գ) Փանահ-խանը ինքնագլուխ ոչ ոքի հետ պատերազմելու իրաւունք չպիտի ունենայ: դ) Հայոց մելիքների երկրներից հաւաքուած հարկերը պէտք է գործ դրուեն տեղալին պէտքերի համար: ե) Փանահ-խանը Ղարաբաղում նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չպիտի ունենայ և այլն *):

Այս պայմանները Փանահ-խանը քանի կենդանի էր պահպանեց, սակայն նրա որդի և յաջորդ Իբրահիմ խանը բոլորովին ուշադրութիւն չդարձրեց և շատ անգամ խնդրեց Գանձակի Ջահվէրդի խանից, որ իւր մօտ եղած մելիք Յովսէփին և մելիք Աղամին յանձնէ իրեն: Սակայն Ջահվէրդի խանը չկատարեց նրա խնդիրը, որի պատճառով այս երկուսի մէջ չարաբերութիւնը լարուեց, միևնույն ժամանակ Ջահվէրդի խանը չէր թող տալիս այս մելիքներին իւր մօտից հեռանալ, այնպէս որ մելիք-Յովսէփը սաստիկ զգուած՝ մի օր թողեց ամեն ինչ և փախաւ գնաց վրաց Հերակլ թագաւորի մօտ և նրան գրգռեց Ջահվէրդի խանի դէմ: Հերակլ թագաւորը նույնպէս թշնամացած լինելով Ջահվէրդի խանի հետ՝ օգուտ քաղեց այն հանգամանքից,

*) Բաֆֆի. Խամ. մելիքութիւններ. Բ. տպ. եր. 80.

որ Ջերուսալեմի հիւսիսային խանր պատերազմ է գնացել Ջահվերդի խանի վրայ և Իբրահիմ-խանն էլ միւս կողմից յարձակուել է Պանձակի վրայ, ուստի Մելիք Յովսէփին ղազախեցի զօրքեր և իւր պատուաւոր ծառաներից մինին Իւանէին տալով՝ ուղարկեց նրա վրայ: Այս միջոցին Պանձակի և Ղազախու միջև բնակուած Ջամշադին կոչուած թուրք ցեղը, որ ենթարկուած էր Պանձակի խանին, նրանից ապստամբում և մտնում է ձերակլի իշխանութեան տակ: Այսպիսի նեղ հանգամանքում Ջահվերդի խանը դիմում է ճարեցի լեզգիներին և մեծ խոստումներով նրանց օգնութեան կանչում: Դիմում է նաև շրջակայ խաներին, բայց միայն Նրևանի խանը մի փոքրիկ գունդ է ուղարկում: Եղևով որ իւր ոչոքերը շատ փոքր են այս երեք թշնամիների հետ կռուելու համար՝ Ջահվերդի խանը հաշտութիւն է կնքում հիւսիսային Իբրահիմ խաների հետ և նրանց չեղ դարձնում: Այս միջոցին Յովսէփը դեռ ևս Ջամշադնումն էր, ուր դիմեցին քեօլանեցի Ջրաղ և Ալթա փախստականները և պատմեցին, թէ Ջահվերդի խանը չկարողանալով վարձատրել իւր հրաւիրած լեզգիներին՝ նրանց ուղարկել էր Նրևանի կողմերը թալանելու: Պեղամայ ծովի ափին սրանք հանդիպում են քեօլանցիներին, որ Նրևանի խանից ապստամբելով գնում էին Տուգախ՝ Փանահ-խանի որդու իշխանութեան տակ մտնելու: Այստեղ սրանց մէջ կռիւ է տեղի ունեցել, և լեզգիները թալանել և գերել են շատերին, որոնց մէջ և 20 հայ ընտանիք: Արդ խնդրում էին, որ Մելիք Յովսէփը օգնութեան հասնէ և գերիներին ազատէ: Մելիք Յովսէփը յարգում է նրանց խնդիրը և Իւանէի ու Ջամշադնի Ալլահվերդի սօլթանի հետ ընկնում է լեզգիների յետևից և Պետտաբակ գիւղի մօտ մեծ ջարդ տալով նրանց, բոլոր գերիներն ու աւարը յետ է խլում: Լեզգիները չաղթուած և բոլոր աւարից զրկուած փախչում են իրենց երկիրը: Այս լսելով Ջահվերդի խանը մարդիկ է ուղարկում փախըստականների յետևից և չորդորում է իւր մօտ դառնալ, որպէս զի ինքը կարողանայ նրանց շահել: Նրանք չեն համաձայնում յետ դառնալ, այլ կրծքերը ծեծելով պատասխանում են, թէ Ջահվերդի խանն եղաւ իրենց թշուառութեան պատճառը և թէ իրենք մի օր վրէժը կը հանեն: Իսկ վերաւորուածներից ու փախստականներից մի քանիսը վերադառնում են Ջահվերդի խանի մօտ, որոնց նա ուտեստ, հանդերձ, ձի է տալիս և բժիշկ նշանակում բժշկելու:

Երբ նրանք ճանապարհ են ընկնում՝ պանձակեցիները ընկնում են նրանց յետևից և կողոպտում են նրանց, որովհետև իրանք շատ անգամ կողոպտուել էին նրանցից. սակայն Ջահվերդի խանը մարդիկ է ուղարկում որ սաստիկ ծեծելով յետ են բերում այդ պանձակեցիներին, և Ջահվերդի խանը նրանցից շատերի քիթն ու ականջները կտ-

րաւել է տալիս: Այս վարժունքի համար գանձակեցիները սկսեցին են սաստիկ ատել Ջահվէրդի խանին: Մի քանի օրից յետոյ Ջահվէրդի խանը կանչում է Գանձակի մեծամեծներին և նրանց ասում է թէ ինձ դրամ տուէք, որովհետեւ լեզգիներին վարձատրութիւն խոստացայ և չտուի, որով նրանց թշնամացրի ինձ հետ, այժմ պէտք է տամ. մէկ էլ ուզում եմ որդուս ամուսնացնել և դրամ չունիմ: Քաղաքի մեծամեծները առանց որոշ պատասխան տալու դուրս են գալիս ներա մօտից և իրենց մէջ խորհուրդ անելով տալիս են նրա պահանջած գումարը: Սակայն մի երկու օրից մի երեկոյ բոլորը հաւաքուելով յարձակում են Ջահվէրդի խանի տան վրայ, բոլորին կոտորելու նպատակով: Այս դաւադրութեան մասին Ջահվէրդի խանը միայն մի ժամ առաջ լսելով՝ առնում է իւր որդուն և մերկ ու բոքիկ փախչում է Ջամքու, մելիք Ադամի մօտ, որ իրեն բարեկամ էր: Խանի միւս որդիքը և մի կինը, որոնք սարը ամառանոց են գնացած լինում, այս բօթը լսելով փախչում ապաւինում են Երևանի խանի մօտ:

Գանձակեցիները անմիջապէս հրաւիրում են Փանահ խանի որդի Իբրահիմ խանին, որ սիրով յանձն է առնում և գալիս է Գանձակ: Ջահվէրդի խանը մելիք Ադամի ձեռնառութեամբ նամակ է գրում շամշադինցիներին, որոնք իրենցից ապստամբել էին, և աղերսում է նրանց իրեն օգնութեան հասնել: Սրանք չարգում են նրա խնդիրը և շուտով գնում են նրա մօտ: Դիմում է նաև Հերակլ Թազաւորին, ու Ջիրուանի հիւսէին խանին և օգնութիւն հայցում: Նոյն խնդիրը անում է նոյնպէս ճարեցի լեզգիներին, խոստանալով իւրաքանչիւր անձին 5 թուման: Եւ առանց սպասելու սրանց օգնութեանը՝ շամշադինցիներին և մելիք Ադամի հետ յարձակում է Գանձակի վրայ և ըսկըսում պատերազմել Իբրահիմ խանի հետ: Այս ժամանակ մելիք Յովսէփը Հերակլ Թազաւորի կարգադրութեամբ վրաց զօրքով գալիս է Ջահվէրդի խանին օգնութեան: Այս լսելով Իբրահիմ խանը Թալանում է Ջահվէրդի խանի պալատն ու կաշքը և իւր հետ առնելով խանի մի կինը, որ մնացած էր Գանձակում, վերադառնում է Ջուշի: Նրա հետ գնում են իրենց ընտանիքներով և այն գանձակեցիք, որոնք պիղ դաւադրութիւնը սարքելով հրաւիրել էին Իբրահիմ-խանին:

Ջուտով հասնում են և ճարեցի լեզգիներն ու Ջիրվանի հիւսէին խանը: Լեզգիները բռնում են Ջահվէրդի խանին և խոտիւ պահանջում. են որ վճարէ իրենց թէ առաջին և թէ այս անգամ խոստացած վարձատրութիւնը: Ջահվէրդի խանը անճարացած փախչում է հիւսէին խանի վրանը, և սա սկսում է համոզել լեզգիների գլխաւորներին, որ այդպէս պահանջող չլինին, սակայն նրանք ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձնում և պահանջում են թույլ տալ աւարել կամ Ջամշադինը և կամ Քիլիսա-

քենդը: Հիւսէին խանը անճարացած փախցնում է Ջահվէրդի խանին վրաց բանակը, մելիք Յովսէփի մօտ, և սա խիստ կերպով սկսում է խօսել լեզգիների հետ: Այս պատճառով նրանք գալիս բանակում են Քիլիսաքենդի հանդէպ, մտադրութիւն ունենալով նրան աւարել: Այս միջոցին Ջահվէրդի խանը մի փոքր գումար է գտնում և տալիս է լեզգիներին և միջնորդներով ու աղաչանքով գոհացնում նրանց և յետ դարձնում: Մելիք Յովսէփը վրաց զօրքով Ջահվէրդի խանին մրտցնում է Գանձակի բերդը և այստեղ բաւական միջոց մնում է կարգը վերականգնելու և ապա վերադառնում է Հերակլ թագաւորի մօտ:

Այս յաղթութիւնների պատճառով Հերակլ թագաւորը Գետաշէն գիւղը նուիրում է Մելիք Յովսէփին, ուր նա իւր մարդկանցով պիտի ապրէր առանց կախում ունենալու Ջահվէրդի խանից:

Այս պատճառով Ջահվէրդի խանը աւելի ևս ռիսակալում է մելիք Յովսէփի հետ և մի առիթ է փնտռում նրան մխտելու. մի օր նրա երէց որդին, Մահմեդ-Հասան-խանը, հօր հրամանով առնում է զօրքը և հուչակելով թէ գնում է Կուր-գետի կողմը, ուր իբր, լեզգիներ են երևացել՝ կէս գիշերին փոխում է ճանապարհը և յանկարծ ընկնում մելիք Յովսէփի վրայ Գետաշէն գիւղում և սկսում կոտորել նրա բանակը: Իսկույն մելիք Յովսէփի որդի քաջ և արի Բէկլարը վեր է թռչում և սուրն առած միայնակ դուրս է վազում և ընկնում Հասան-խանի զօրքի վրայ. հայրը և ծառաներն էլ օգնութեան են հասնում և կոտորելով դուրս են քշում յարձակուողներին, ապա իրենց բոլոր զօրքը առած մելիք Յովսէփը դուրս է գալիս խանի զօրքերի դէմ և մեծ կոտորած տալով փախցնում: Իսկ նրանց զօրքի մէջ եղած հաչերին խնայում են և ձայն տալիս, որ հեռանան անօրէններից: Մահմեդ-Հասան-խանը մեծ ամօթ համարելով յաղթուած յետ դառնալը՝ սրով յետ է դարձնում փախչողներին, իսկ ով որ չէր յետ դառնում կռուելու, նրան ինքն էր սպանում:

Այսպիսով պատերազմը կրկին սաստկանում է, և մելիք Յովսէփը կոտորելով առաջ է անցնում, մինչև Գանձակի բերդի դուռը, որը պաշարած պահում է մի քանի օր շարունակ:

Այս միջոցին Ջահվէրդի խանը գիտնում է Հերակլ թագաւորին և խնդրում հեռացնել մելիք Յովսէփին. սա էլ գրում է մելիքին, որ թողնէ պաշարումը և քաշուի իւր հայրենի Իգիրմիդորդ գաւառը, որպէս զի այդպիսի կռիւներ այլևս չպատահին: Իբրահիմ-խանն էլ հաշտում է նրա հետ և հրաւիրում է նրան վերադառնալ իւր երկիրը, Իգիրմիդորդ, երդուելով որ այլևս արշաւանքներ չի գործի նրա երկրի վրայ:

Մելիք Յովսէփը գնում է Իգիրմիդորդ և այստեղից յաճախ

յարձակումներ է գործում Գանձակի երկրի վրայ և մեծ վնասներ է պատճառում *):

Մելիք Ադամն էլ մելիք Յովսէփին հետևելով հաշտում է Իբրահիմ-խանի հետ և վերադառնում իւր երկիրը Ջրաբերդ:

Այսքան պատերազմներ վարելուց յետոյ մելիք Յովսէփը մեռնում է 1775 թ. և թաղւում է Հոռեկի վանքի մօտ:

Մելիք Յովսէփը երկու որդի ունէր, Բէկլար և Աբով: Նրա մահից յետոյ նրան յաջորդում է Բէկլարը, որ սակայն երկար չի իշխում: Մելիք Բէկլարը յաղթանդամ, բարձրահասակ, քաջ և արի մարդ էր: Նա կարգալ էլ գիտէր, որ այն ժամանակ մելիքների մէջ հազուադիւս երևոյթ էր: Քերականութիւնը նրան ուղարկել էր Սիմէօն կաթողիկոս **):

Նա մասնակից էր լինում իւր հօր պատերազմներին և դեռ նրա կենդանութեան ժամանակ ինքնագլուխ գործում էր և կառավարում: Բայց դժբաղդաբար նրա կառավարութիւնը երկար չտևեց՝ նա ընկաւ լեզգիների դէմ պատերազմ մղելիս Գէօրան գիւղի մօտ:

Այդ անպարտելի քաջի անակնկալ մահը ժողովուրդը այսպէս է բացատրում:

Մինչդեռ քաջ Մելիք-Բէկլարը, նստած իւր սեւթոյր ձին, հրաման էր ուղարկում, որ Բորսունլուում բանակած իւր հինգ հարիւր զինուորները շտապեն իւր յետևից հասնելու, որպէս զի ջախջախեն լեզգիների առաջնորդ Բահարչինի գլուխը՝ նրա մայրը, խաղաղասէր հերիքնազը, դուրս է գալիս առաջը և աղերսում է, որ չգնայ պատերազմ, որովհետև ինքը զիջերը վատ երազներ է տեսել և այժմ էլ սաստիկ տխուր է: Որդին չի լսում մօրը, և երբ սա ձիու սանձից բռնած ուզում է բռնի արգելել՝ մելիքը հրում է նրան, վաչր ձգում և ինքը առաջ անցնում: Որդու այս անօրինակ կոպտութիւնից յուզուած մայրը անիծում է նրան, թէ յետ չդառնաս:

Մելիք-Բէկլարը գնում է առաջ. իւր սպասաւորների ուղեկցութեամբ, Երբ հասնում են Սաֆի-քիւրդ գիւղի ստորոտը՝ մելիքը իշնում է ձիուց և հրամայում է սպասել, որ զօրքը գայ: Նստած մի ժաշտի վրայ՝ նա տխուր մտածում է, և երբ հեռուից բարձրանում է զօրքի ձիերի փոշին՝ հրամայում է իւր մարդկանցը մի քիչ հաց ուտել, որ նրանց գալիս անմիջապէս ճանապարհ ընկնեն: Ինքն էլ մի օղի է խմում և մի կտոր զաթայ գնում բերանը, բայց սա կուլ չի գնում. ծամում է, վաչր թափում և տխուր նախազգացութեամբ նստելով ձին

*) Դետաշէնում Մելիք-Յովսէփի շինած ձիթահանքն ու ջրաղացը վերջին տարիներս Մելիք-Բէկլարեան ժառանգները ծախեցին Մելիք-Մնացականեաններին:

**) Պիւտան Հայոց պատմ. Հ. Գ. Երես 535.

առաջ է գնում կռուի դաշտը. այստեղ մօր անէծքը կատարում է, և նա ընկնում է հրացանի գնդակից...

Բայց իսկապէս Մելիք-Քէկարի կեանքի մէջ հետեւալ սիրային վէպն է տեղի ունենում:

Մելիք-Քէկար Բ. ամուսնացած էր Մելիք-Չահնագար Բ-ի դուստր Ամարնանի (Մարիամի) հետ, բայց չնայելով դրան՝ նա պահում էր մի սիրուհի Բալա անուհով: Սրա համար նա Խարխափուտի ձորում մի գեղեցիկ այգի էր տնկել և ամարանոց կառուցել: Այս շինութեան հետքերը մինչև այժմ էլ կան, և մրգատու ծառերը խառնուելով վայրի ծառերի հետ, բռնել են ամբողջ ձորը, որի միջից կարկաջելով հոսում է մի վտակ:

Երբ մելիքի օրինաւոր կինը լսում է ամուսնու դաւաճանութեան մասին՝ սաստիկ յուզուած, տանում է օրօրոցը, որի մէջ քնած է լինում փոքրիկ Փրիդոնը, և դնելով սկեսրոջ առաջը՝ ասում է, «Քանի որ քո տղան մի աղախնի է սիրում՝ Մելիք-Չահնագարի աղջիկը այստեղ գործ չունի, վերցրու թոռդ»: Տիկին հերիքնազը աշխատում է խաղաղեցնել նրան, խոստանալով ուղիղ ճանապարհի բերել որդուն: Սակայն ինքը Մարիամը, որ իւր հօր նման միջոցների մէջ խտրութիւն գնել չգիտէր՝ վճռում է ինքը դրա առաջն առնել, ուստի և կաշառում է իրենց Լալա ծառային, որ սպանէ մելիքի սիրուհուն: Որոշում են այն գիշերը, որի յաջորդ առաւօտը մելիքը պատրաստուում էր պատերազմի ելնելու: Լալան մտնում է Բալայի սենեակը և քնած միջոցին նրան խեղդում է՝ հէնց նրա երկար մազերով և ապա տանում մի հորի մէջ ձգում: Առաւօտեան, երբ մելիքը ձի նստած շտապում էր գնալու՝ տարածւում է Բալայի սպանման լուրը:

«Երբ կը վերադառնամ, ես կը գտնեմ սպանողներին» ասում է նա և գնում:

Լալան սարսափում է այս խօսքերից, նա գիտէր, որ մելիքը կարող է իմանալ, թէ ով է սպանել և այն օճամանակ ոչ միայն իւր գլուխը, այլ և իւր ամբողջ ընտանիքը զոհ կը գնայ նրա վրէժխնդրութեան: Ուստի և ոճիրից ոճրի անցնելով՝ պատերազմի խառնուրդի ժամանակ հրացանի մի գնդակով վայր է գլորում քաջին և ինքը առաջինը վրայ վազելով՝ գրկում գիակը և ետփունջու մէջ փաթաթած դնում ձիու վրայ ու բերում տուն...

Մելիք-Քէկարը որդի չունենալով՝ մելիքութիւնը անցնում է նրա եղբորը, Մելիք-Աբովին: Սա մի քաջ, պատերազմասէր, եռանդուն նախաձեռնող և անխոնջ անձնաւորութիւն էր *):

Սրա ժամանակ ռուսաց ազդեցութիւնը Կովկասում աւելի ևս

*) Կովալենսկի. АКТЫ Кав. Арх. Ком. Т. I. № 34.

գօրեղացել էր, և Կատարինէ կաշարուհին մտածում էր տիրել ամբողջ Տաճկաստանին և Կոստանդնուպօլիսը դարձնել քրիստոնէական պետութեան մայրաքաղաք, ինչպէս և Անդրկովկասում վերականգնել երկու քրիստոնէական տէրութիւններ, հայոց և վրաց, որ միայն Ռուսաստանից կախումն ունենային: Այս մտքի իրագործումը յանձնուած էր իշխան Գ. Պօտեօմկինին, որ ցանկանալով կրել հայոց թագաւորութեան թագը՝ սրտով կպած էր գործին և իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի միջոցով անձանձրոյթ գործում էր: Եւ որպէս զի հրապուրէ միւս գաւառներին ևս ռուսաց հովանաւորութիւնը խնդրելու՝ իշխան Պօտեօմկինը մեծամեծ շնորհներ էր արել վրաց հերակ թագաւորին, որ և 1784 թուին երդուել էր հաւատարիմ լինել ռուսաց գահին:

Այս միջոցին գեներալ Պ. Ս. Պօտեօմկինը գրում է մելիք-Յովսէփին, թէ ինքը հրամայել է ռուսաց գօրքին՝ Բուրնաշէվի հրամանատարութեամբ գնալ Վրաստան. արդ թող ինքը պատրաստուի իւր հպատակներով դուրս գալ Ղարաբաղից: Եւ որովհետեւ մելիք-Յովսէփը կենդանի չէր՝ այդ պատճառով այս նամակը ստանում է մելիք Փրիդոնը:

Նոյնպիսի նամակներ ստանում են և մելիք-Աղամ Իսրայէլեանը, Մելիք Դանիէլ Մելիք-Բէկեանը, որոնք Աբովի հետ ժողովի են հաւաքւում Գանձասարի վանքը և Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ միասին, 1781 թուի դեկտեմբերին խնդրողական նամակներ են ուղարկում կաշարուհուն, Պաւ Պօտեօմկինին և Յովսէփ եպիսկոպոսին, որոնց պատասխանն էլ ստանում են 1782 թուի յունիսին: Այս միջոցին չիշեալ մելիք Աղամ Իսրայէլեանը մեռնում է: Յովհաննէս կաթողիկոսը, Մեծլում Աղամեանը, Արով Յովսէփեանը, Մելիքբէկեանը կրկին նամակներ են ուղարկում կաշարուհուն իրենց Դանիէլ և Գաբրիէլ մարդկանց ձեռքով, որոնց պատասխանն էլ իւր ժամանակին ըստանում են: Այս բանը իմանալով Իբրահիմ խանը՝ 1784 թ. նոյեմբերի 5-ին հրաւիրում է իւր մօտ Յովհաննէս կաթողիկոսին և չիշեալ մելիքներին ու իւզբաշխներին, կեղծելով իբր թէ ոչինչ չգիտէ: Երբ հրաւիրուածները գալիս են՝ սպանել է տալիս Յովհաննէս կաթողիկոսին, իսկ սրա եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին, միւս երեք եղբայրներին և մելիք-Մեծլումին բանտարկում է Ջուշու բերդում և 9 ամիս և 6 օր այնտեղ պահում:

Միևնոյն ժամանակ հրամայում է թալանել Գանձասարի վանքը:

Մելիք Աբովն էլ ուղևորուել է դէպի Ջուշի, սակայն Ասկեալանի մօտ լսում է թուրքերից, որ խանը բանտարկել է մելիք-Մեծլումին, ուստի անմիջապէս յետ է դառնում և Փրիդոնի և իւր ըն-

տանիքի հետ փախչում Թիֆլիս, հերակլ թագաւորի մօտ, ուր և գալիս է մելիք-Մեծլումը, փախչելով բանտից:

Վերջապէս 1787 թ. ռուսները օգնութեան են հասնում և հռչակաւ գնդապետը ռուսաց զօրքով և հերակլ թագաւորը իւր 5000 զօրքով գնում են Իբրահիմ խանի վրայ: Սրանց հետ են լինում մելիք Աբովը, մելիք Փրիդոնը և մելիք Մեծլումը: Սրանք բոլորը իշ. Օրբելեանի հրամանատարութեան տակ գալիս են մինչև Պանծակ, բայց այստեղ յանկարծ զենեւալ հուրհաշեւը հրաման է ստանում անմիջապէս վերադառնալ Ռուսաստան, որովհետև ծագել էր երկրորդ ռուս-տաճկական պատերազմը: Հերակլը ռուսաց զօրքերի հետ յետ է դառնում. նրանց հետ են գնում և մելիքները, սակայն ճանապարհին մելիք Փրիդոնը ընկնում է Իբրահիմ-խանի մարդկանց ձեռքը, որոնք սաստիկ տանջում են նրան, մինչև որ նրա մօրեղբայր Ջումշուդը 10,000 ռուբլի փրկանք տալով ազատում է նրան *):

Իբրահիմ-խանը այսպէս անակնկալ կերպով ազատուելով ռուսներէ՝ աւելի ևս բռնանում է. թալանում աւերում է Իզիրմիդորն ու Քրաբերդը, առաջինի վրայ մելիք է նշանակում Իսրայէլին, իսկ երկրորդի վրայ Գիւլ-եաթաղ զիւղի Ռուստամ-բէկին: Մելիք-Մեծլումի մօրն ու մելիք Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնում և տանում է Զուշի: Այս հալածանքների ժամանակ այս երկու գաւառներից մօտ 500 տուն փախչում են և գալիս վերաբնակում Ջամբորում, Պանծակի մօտ:

Մելիք Աբովն ու մելիք Մեծլումը Թիֆլիսից Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջոցով նորից դիմումն են անում կայսրուհուն, խնդրելով իսկապէս օգնել իրենց գոնէ մի փոքրաթիւ զօրքով, որովհետև իրենք կարող են նրանց ահարկու անուճում ոչնչացնել պարսից զօրութիւնը և ջնջել Զուշուայ խանութիւնը: Իսկ եթէ օգնութիւն չպիտի լինի՝ թող տան իրենց գաղթելու Կասպից ծովի ափերի մօտ, Դերբենդի շրջակայքը, ուր իրենց տրուելիք երկիրները իրենց սեփականութիւն համարուին և իրենք մելիքներն ու նրանց ժառանգները լիակատար իշխանութիւն ունենան իրենց հպատակներին տիրելու:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը այս երկու մելիքների խնդիրը իշխան Գ. Պատեօմկինի միջոցով ներկայացնելով Կատարինէ կայսրուհուն՝ ի միջի աչոյց ասում է. **) Մելիքները պահանջում են, որ բարեհաճեն հաստատելու իրենց վաղեմի արտօնութիւնները, որ ամենահին ժամանակներից վայելում էին իրենք, և որ մինչև անգամ իրենց թշնամիները չեն կամեցել խափանել, այսինքն, որ նրանք իրաւունք ունեն-

*) АКТЫ I. кр. 871.

**) Բաֆֆի երես 114.

նան տիրելու իրենց հպատակներին վրայ և նրանց չարացողները նույնպէս իրանունք ունենան ժպտանալու նոյն լիշխանութիւնը, նոյնպէս և այն երկրները, որ կը շորքեն իրենց բնակութեան համար, կախողանան սեպհականացնել միեւնոյն թրաւունքով:

Այս խնդիրներն պատասխանը չալունի չէ: Որոշները զբաղուած լինելով տաճկական պատերազմով՝ չկարողացան օգնութեան հասնել հայ մելիքներին, որոնք անհամբեր սպասում էին դրան: Ակրջը տեսնելով որ ռուսաց օգնութիւնը ուշանում է՝ նրանք սկսեցին համոզել Ֆերակին, որ հայ վրացական զօրքով չարձակուէին Իբրահիմ խանի վրայ, սակայն Ֆերակը ոչ միայն չհետեւեց այս առաջարկին, այլև համաձայնեց յանձնել նրանց Իբրահիմ խանին այն պայմանով, որ սա էլ յետ դարձնէ այն երկու հարիւր թուրքերը, որոնք առաջ վրաց հրապատակութեան տակ էին և Բորչալուից փախել եկել էին Ղարաբաղ և Մսկերանի շրջակայքում բնակութիւն հաստատել:

Իւր այս տմարդի վարմունքը հեշտութեամբ կատարելու համար Ֆերակը հրաւիրում է մելիքներին Թիֆլիսի Օրթոճալա կոչուած ազդիներում հացկերոյթի, որպէս զի հաթեցնէ և այդ դրութեան մէջ հեշտութեամբ բռնելով ուղարկէ Իբրահիմ խանին: Բարեբախտաբար հայ մելիքները Ֆերակի հայ քարտուղարի միջոցաւ իմանում են նրա այդ մտադրութիւնը, ուստի և առարկելով թէ մինչև ճաշը կամենում են մի քիչ որս անել՝ հեճնում են ձիերը և փախչում դէպի Գանձակ:

Ճանապարհին մելիք Մեժլումը վրացի սալապանների միջոցաւ լուր է ուղարկում Ֆերակին. թէ չի մոռանալ նրա հիւրասիրութիւնը:

Գանձակում Ջաւադ-խանը սիրով ընդունում է նրանց, տեղ և միջոց տալիս ապրելու:

* *

Իբրահիմ-խանը Յովհաննէս կաթողիկոսին սպանելուց չետոյ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը տուել էր իւր հլու հպատակ Իսրայէլ կաթողիկոսին որ Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոս էր համարւում, թէև նստում էր Գանձակ. իսկ Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսութիւնը այդ ժամանակ անցել էր փոքր Միմոն անունով մէկին, որ նոյնպէս Իբրահիմ խանի հլու հպատակն էր. այս պատճառով մելիքները ցանկանում են ունենալ իրենց կաթողիկոսը. ուստի մեծ դժուարութեամբ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձասարից փախցնում են Գանձակ և այստեղ 1724 թուին Աղուանից կաթողիկոս օծել տալիս. այսպիսով Աղուանից փոքրիկ երկրում միաժամանակ երևեցան երեք կաթողիկոսներ, որոնք միմեանց դէմ կռուելով՝ զբաղեցրին ժողովրդին և վնասեցին ընդհանուր գործին:

Մելիք Աբովն ու մելիք Մեժլումը ապրելով Գանձակում Ջաւադ

խանի մօտ՝ հետզհետէ միմեանց հետ թշնամացան: Մի անգամ երբ երկուսն էլ Ջաւադ-խանի մօտ ճաշի էին հրաւիրուած՝ միմեանց հետ սաստիկ կռուեցան այն պատճառով, որ մելիք-Մեժլումը պասը ուտում էր: Եւ երբ պարսից Աղա-Մահմատ խանը 1795 թուին պաշարեց Ջուշի բերդը, մելիք Աբովը միանալով մելիք Ջումշուդ մելիք Ջահնազարեանի և Իբրահիմ-խանի հետ՝ սկսեցին պաշտպանել Ջուշու բերդը, իսկ մելիք Մեժլումը Ջաւադ-խանի հետ անցաւ Աղա-Մահմադ-խանի կողմը և նրան համոզեց մի առժամանակ թողնել Ջուշու բերդի պաշարումը և գնալ աւերել Թիֆլիսը: Աղա-Մահմադ-խանը հետեւեց մելիք Մեժլումի խորհրդին: 1795 թուի սեպտ. 12-ին առնուեցաւ Թիֆլիսը և թալանուեց, որով և լուծուեց մելիք Մեժլումի դէպի հեռակը պահած ոխը, նրա ցոյց տուած անհիւրասիրութեան համար:

Մելիք-Աբովը Աղա-Մահմադ-խանի Պարսկաստան վերադառնալուց յետոյ կրկին վերադարձաւ Գանձակ, Ջաւադ-խանի մօտ: Եւ երբ 1796 թուին ռուսները Ջուբովի հրամանատարութեամբ և հաջոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ առանց պատերազմի առան Դերբենդը, Ղուբան և Չամախին, ու հետեւեալ տարին մօտեցան Գանձակին՝ մելիք Աբովը համոզեց Ջաւադ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին: Իբրահիմ-խանն էլ տեսնելով, որ բոլոր խաները ընդունեցին ռուսաց հպատակութիւնը, որովհետեւ նրանց կողմն էր հայ տարրը, երկրի գլխաւոր ոյժը՝ ինքն էլ խոնարհուեց ռուսաց գահի առաջ: Բայց երբ (1796 թ. յունիսի 6) Կատարինէ կայսրուհու մահուան պատճառով Ջուբովը ջանկարձ յետ կանչուեց, այս բոլոր խանութիւնները նորից գլուխ բարձրացրին և սկսեցին աւելի բարբարոսաբար նեղել հայերին, որոնք ռուսների կողմնակից լինելով, ստիպել էին խաներին հպատակութիւն ընդունելու:

Դեռ այս բաւական չէ՝ այս պատերազմների պատճառով հայերը չկարողացան երկիրը մշակել, ուստի և շուտով սաստիկ սով ընկաւ, որին և հետեւեց սարսափելի ժանտախտը: Աղա-Մահմադ-խանն էլ կրկին դիմեց Ջուշի և առաւ այն, ասպատակ սփռելով ամբողջ Ղարաբաղ: Սովից, ժանտախտից և պարսից բռնակալութիւնից տագնապած թշուառ հայ ժողովուրդը սկսեց գաղթել, բայց հւր-ամէն կողմ, ուր ըի աղօսւ չոյս ձգում էր նրան, — Վրաստան, Թուրքաստան, Պարսկաստան:

Մելիք Աբովը դիմեց Վրաստան, նրա ժողովուրդը հետեւեց նրան, սոսկալի նեղութիւններ կրելով ճանապարհին: Աւանդութիւնն ասում է, թէ էրքեճցի մի գերդաստան ճանապարհին այն աստիճան նեղուում է սովից, որ կինը ստիպում է ամուսնուն գնալ անտառից փաշտ բերել և խորովել իրենց որդիներին մինին: Երբ հայրը աղի արտասունքներով ուղևորում է անփառ տեսնում է մի եղջերու, որի

եղջիւրները ծառի ճիւղերի մէջ բռնուած լինելով, չի կարողանում փախչել: Այս եղջերուն փրկում է խեղճ երեխայի կեանքը: Վերջապէս հասնում են Վրաստան, սակայն վրացիք լանհերասէր ներակից աւելի վատ են ընդունում նրանց. մերկ, քաղցած հացերը դռնէ դուռ ընկած մուրում են, և վրացիները զանում են մի կտոր հաց տալու. նրանք պահանջում են հացերից, որ ստրկութիւն ընդունեն, փոքր ինչ ուտեստ ստանալու համար: Ստրկութիւնը, որ այդ ժամանակ տիրում էր Վրաստանում, բոլորովին խորթ էր հացերին: Սրանք ցանկանում էին այս երկրի մէջ ևս ունենալ մի անկիւն, ուր կարողանային ապրել իրենց վաղեմի օրէնքներով: Բացք վրաց վարմունքը այնքան չուսահատեցուցիչ էր, որ մելիքները վճռեցին ուռուաց կացսեր դիմել և ահա 1799 թուին մելիք Փրիդոն մելիք-Բէկկարեանը և մելիք Ջումշուդ մելիք Զահնազարեանը *) անձամբ գնացին Պետերբուրգ:

Այստեղ մելիքները խնդիր մատուցին Պալ կացսեր, որի մէջ ի միջի աչոյց ասում էին. «Երբ իշխան Պոտեօմկինը և նոյն անուն միւս գեներալը, բարձրագոյն բարեհաճութեամբ, գրաւոր կերպով կանչեցին մեզ բարբարոսների լծից ազատուելու, մենք, հանդիսաւոր կերպով և եռանդով ամբողջ աշխարհի առաջ արտայայտեցինք թէ ենթարկում ենք ամենքիս և ամեն ինչ, գործով իսկ պատրաստ ենք, միացնելու մեզ և մեր ընտանիքները ձեր համայն Ռուսիոյ կացսրութեան.... բաց անբարեբաստիկ բախտով, որ անչափ է իւր հալածման մէջ, և մեր դժբախտութիւնից այս բոլոր մեր սպասած բարիքները մեզ համար դարձան չարիք և կատարեալ կորուստ: Մե՞ծ կացսր, փրկիր անօգնականներին, ազատիր մեզ, որ դէպի Ռուսաց գահը ունեցած մեր անձնութեան պատճառով կորչում ենք. արդարացրու Քո օգոստափառ անուան վրաց դրած մեր յոյսը. մի մերժիր այս աղերսը»:

Մելիքների խնդրում էին հետևեալ երեք միջոցներից մինը, ա) Ընդունել կացսերական հովանաւորութեան և իշխանութեան տակ և Ղարաբաղը. բ) զօրք ուղարկել, որի օգնութեամբ կարելի կը լինէր գաղթեցնել մելիքների հպարտակ հացերին և մահմեդականներին և նրանց բնակութեան տեղ տալ Մաջարից մինչև Եկատերինոգրադար ընկած երկիրը և նրա շրջակայքը կամ գ), հրամայել Վրաց թագաւորին, որ նրանց բնակութեան համար տալ իւր իշխանութեան տակ գտնուած դատարկ երկիրը, որ այժմ Ղազախ է կոչւում, և տարած-

*) Մելիք Ջումշուդը մելիք Զահնազար Բ-ի աւագ որդին էր, որ օրէնքով պիտի ստանար մելիքութիւնը: Սակայն Իբրահիմ-խանը զրկեց նրան իրաւունքից և մելիք նշանակեց միւս եղբօրը, Յուսէինին, որ Իբրահիմ-խանի կնոջ Հուրի-Ջառ խանումի հորազատ եղբայրն էր: Մելիք Ջումշուդը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, այս բանից սխալակալով՝ սկսեց ընդդէմ գնալ Իբրահիմ-խանին:

նում է մինչև Կոռի գաւառը, ուր և առաջները գտնվին հայկական դուռեր, որոնք պարսից զանազան աւերածութիւններից դատարկուել են: Եւ եթէ այս երեք խնդիրներից ոչ մէկը չի յարգուի՝ այն ժամանակ «հայրինքից», հպատակներից, իշխանութիւնից և բոլոր կալուածքներից զրկուած» խնդրատուները իրենց անտանելի կեանքի վնասը չանձնում են՝ Կոռին Մեծութեան բարեհաճութեան ¹⁾:

Կայսրը չարմար դտաւ երրորդ միջոցը և 1799 թուի յունիսի 2-ի հրովարտակով բարեհաճեց առաջադրել վրաց թագաւորին՝ Ղազարի երկիրը յանձնել մելիքներին, հրովարտակի մէջ նստում էր, և միջի ալոյց. «Թողնէր Խորի այն իմաստները և արտօնութիւնները ջրանց (մելիքների) հպատակ հայերի վրայ, որ նրանք ունէին իրենց նախնին հաշտենիքում, չզրկելով երբէք նրանց պատկանած այս իշխանութիւնից, քանի որ հաւատարիմ կը մնան. իսկ այն տէպլում, երբ նրանցից մէկը, որ կարելի չէ սպասել, բնդհանուրի բարեկեցութեան շահերին բնդդէմ զերեւի... վարուել ինչպէս որ մենք կը հրամայենք» ²⁾: Սրանից անկախ՝ Վրաստանում մինիստր Ս. Ա. Կովալենսկին 1799 թուի ապրելի 16-ին տրուած հրահանգի 10 կէժիւմ բացատրուած էր, թէ կայսրը ցանկանում է, որ այս նոր քրիստոնէայ հասարակութիւնը Վրաստանում որքան կարելի էր ծաղկէր. «նոյն-իսկ այդ ձերկի տէփալան օգուտների համար, դուք պէտք է աշխատէք, որ թագաւորը այդ հողերը գիշեր մելիքներին ամենաձեռնտու պայմաններով և որովհետեւ մի այդպիսի հասարակութիւն չի վարող հաստատուել և զարգանալ, եթէ նրան ի վաղուց հետէ չատուկ սովորութիւնները և կառավարութիւնը պնդապանուած չլինին՝ ուստի և ցանկալի էր, որ նրանք Վրաստանի միմիայն որպէս վասսալ կախումն ունէյալին»՝ վճարելով թագաւորին մի չափաւոր հարկ և մասնակցելով երկրի պաշտպանութեան ³⁾:

Միևնոյն ժամանակ Մելիք Փրիզոնին և Մելիք Ջոււշուտին տրուեցան շքանշաններ և թոշակներ, — մելիք Փրիզոնին՝ տարեկան 1000 ռուբլի, մելիք Ջոււշուտին 1400 ռ. և սրա որդի մելիք Պօղոսին՝ 600 ռ.:

Վրաց թագաւոր Գէորգի ժ. կայսեր հրովարտակի հիման վրայ տուեց մելիքներին հողեր, որոնք, ինչպէս երևում է 1802 թուի մայիսի 8-ին կազմած Վրաստանը գաւառների բաժանելու վաւերացիքից՝ հետևեալներն են. Մելիք Փրիզոնին՝ Ուզունկեսար, իսկ մելիք Աբովին՝

¹⁾ Акты Кавк. арх. ком. т. I, № 872. յիշուած Զօւօւ: Сношения Петра Великого съ Арм. народомъ. Էր. СХІІІ.

²⁾ Սնդ. №№ 875 և 876. յիշ. Զօւօւ-ի յիշ. գր.

³⁾ Акты Кав. Арх. ком. т. I, № 1. 87 յիշ. Զօւօւ-ի յիշ. աշ. մէջ:

Քոյնիս ¹⁾: Իսկ Հաճի-կալէի (Աղձի-ղալա) մօտ բնակուած նոր գաղթականները պատկանում են մելիք-Ջումշուղին և մելիք-Փրիդոնին ²⁾:

Ստանալով այս գիւղերը՝ մելիք Աբովը և մելիք Փրիդոնը ³⁾ վերադառնում են Իգիրմիդորդ և մեծ նեղութիւններով իրանց հպատակներին տեղափոխում են այս նոր տեղերը: Ճանապարհին սրանք հալածւում են ոչ միայն Իբրահիմ խանի մարդկանցից, լեզգիներից, Կալա-Գանձակի Ջաւադ-խանից: Բանաւոր աղբիւրները ասում են, թէ երբ Ջաւադ-խանը լսում է թէ մելիք Աբովը ուզում է գաղթել, կամենում է թողնել շտապ, բայց մելիք Աբովը նրան հաւատացնում է, թէ ոչ թէ Վրաստան է գնալու, այլ ուզում է Գանձակի մօտ, Զըխ կոչուած տեղում գիւղ հիմնել և վերաբնակուիլ:

Ջաւադ-խանը հաւատում է, մանաւանդ երբ մելիք Աբովը գիւղի հիմքը ձգում է. բայց հէնց որ Ջաւադ-խանը միամտած հեռանում է՝ մելիք Աբովը գիշերով անցնում է Գանձակի մօտից:

Նոյն բանաւոր աղբիւրներն ասում են, որ լեզգիներին երկիւղ զօնաճառելու համար, սպանուած լեզգիներից խրտուիլակներ էին պատրաստում և տնկում ճամապարհին: Վերջապէս 7000 հոգուց մօտ 4000 կորցնելով՝ մելիք Աբովը հասնում է Քոյնիս:

Այստեղ իւր նախնի մելիքական իրաւունքներով և նախնի սովորութիւններով մելիք Աբովը կառավարում է իւր հպատակներին: Այս իրաւունքները չխրուեցին նրանից և այն ժամանակ, երբ 1801 թուի սեպտեմբերի 12-ին Վրաստանը միացրուեց Ռուսաստանի հետ, որովհետեւ Վրաստանի ներքին կառավարութեան կազմակերպութեան մասին նոյն թուին կազմուած կանոններում ասուած է. «Վարաբաղից գաղթած հաչերը, որոնք կառավարում են առանձին արտօնութիւններով, մնում են իրենց մելիքների իշխանութեան ներքոյ ⁴⁾:

Մելիք Աբովը յաճախակի չարձակումներ էր գործում Ախալքաւալի վրայ, որ այն ժամանակ օսմանցոց իշխանութեան տակ մի առանձին փաշայութիւն էր կազմում, այս չարձակումները գուցէ շատ երկար տևէին, եթէ 1801 թ. մայիսի 1-ին գեներալ մաջօր Լազարեւը

¹⁾ Անդ. հատ. 2. եր. 1149. ²⁾ Անդ. հ. I. եր. 123.

³⁾ Պատմական անեկդոտներից մի երկուսը. Երբ Մելիք-Ջումշուղն ու Մելիք-Փրիդոնը գնացին Պետերբուրգ՝ պալատում նրանց հիւրասիրեցին թէպէտ: Մելիք Ջումշուղը գալով խառնեց թէյը և ապա գգալը կոխեց իւր ախանջի շետեր, փափախի մէջ, որ չխանգարէ իրեն թէյը խմելու:

Տեսնելով արքունիքում սեղան և աթոռ, որ այն ժամանակ բոլորովին չկային Վովկասում, Մելիք-Փրիդոնը հարցնում է մօրեղբօրից—Մելիք-Ջումշուղից, թէ ինչի համար են գրանք: Սա բացատրում է, ցոյց տալով սեղանը, թէ նստելու համար է, իսկ միւսը (աթոռը) ոտները վերան դնելու, որ պէս զի հանգիստ նստի:

⁴⁾ АКТЫ I. № 550.

չգգուշացնէր նրան, թէ դրա այդ քայլը ընդդէմ է ռուսաց պետութեան և կարող է ծանր հետեանքներ ունենալ, քանի որ Ռուսաստանը խաղաղութեան դաշն է կապած օսմանեան պետութեան հետ ¹⁾:

Մելիք Աբովը թէև դադարեցնում է իւր չարձակումները, ²⁾ բայց շուտով մի նոր հանգամանք պատճառ է դառնում նրանց վերանորոգելու: Ախալցխայի Զերիֆ փաշան ապստամբւում է օսմանեան կառավարութիւնից, որովհետև նրա պաշտօնը յանձնւում է Ախալցխայի նախկին փաշա Սուլէյմանի որդուն: Զերիֆ փաշան ղիմում է մելիք Աբովին և օգնութիւն խնդրում, իսկ սա այդ մասին յայտնում է գեներալ մաչեօր Լազարեւին և Գիօրգի ժԲ թապաւորին, որոնք խորհուրդ են տալիս, ոչ թէ Զերեֆին օգնութեան, այլ ընդդէմ դնալու ³⁾ և մելիք Աբովը լսում է նրանց խորհրդին. իսկ մի կարճ միջոցից յետոյ էրզրումի Սիրասկեր փաշան գրում է Կնօրինգին, թէ մելիք Աբովը եկաւ Ախալցխայի (ապստամբ) փաշայի դէմ կուռելու, որի համար և շատ շնորհակալ եմ և այդ մասին յայտնել եմ սուլթանին: Միևնոցն ժամանակ խնդրում էր, որ թոյլ տրուի մելիք Աբովին գործերն աւելացնել ⁴⁾: Մելիք Աբովի օգնութեան ղիմում է նաև թաղաժառանգ Աղէքսանդրը, որ պարսից կողմը հակուած՝ կամենում էր ապստամբեցնել վրացիներին ռուսաց դէմ: Սակայն մելիք Աբովը հաւատարիմ մնալով ռուսներին, չէ կատարում նրա խնդիրը, որով և գրգռւում է նրա թշնամութիւնը, միանգամայն ենթարկուելով ռուսների կողմից կասկածանքի, և երեւի այս է եղել պատճառը՝ որ երբ Կովպենսկին, Վրաստանում մինիստր նշանակուելով եկել է Թիֆլիս՝ գտել է մելիք Աբովին 2—3 ամիս առաջ բանտարկուած, որին և ինքը արձակել է տուել:

Այդ միջոցում մելիք Աբովը, Կովպենսկու ասելով՝ ունեցել է 400 ընտանիք իւր Իգլիմիդորգի գաղթականներից և 300 ընտանիք ուրիշ տեղերից եկած հսկատակներ, և կարող է մինչև 1000 զինուոր հանել ⁵⁾:

Մելիք Աբովի օգնութեանն է ղիմում նաև վրաց իւպուռնի Դարիջանը, որ իւր ամուսնու Գէորգի ժԲ-ի մահից յետոյ աշխատում էր դահր յանձնել Աղէքսանդր որդուն, որի հետ և սկսում է բանակցել ⁶⁾:

Ահա այսպէս Մելիք Աբովը Վրաստանում առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող մարդ դարձաւ. նրա նիւթական զրուծիւնն էլ բաւական բարելաւուել էր, որովհետև բացի սովորական եկամտից՝ նա

¹⁾ Акты. 5. I. кр. 637. № 887.

²⁾ Անդ. եր. 638.

³⁾ Անդ. 5. I. № 69. ⁴⁾ Անդ. № 1031.

⁵⁾ Акты. 5. I. Записка Ковалевского о Грузии.

⁶⁾ Акты. Арх. ком. 5. I. кр. 640.

ստանում էր նաև տարեկան 500 թուման (1,500 ռ.) եկամուտ ¹⁾ փառաշուքի պաշտօնից, որ տուել էր Գեորգի ժԲ. Այս պաշտօնի նշանակութիւնը այն էր, որ մելիքը պէտք է Ախքետրպու ²⁾ ճանապարհի վրայ պահականոցներ պահէր և իւր ձիաւորները պէտք է ուղեկցէին կարաւաններին մի իջևանից մինչև միւս իջևանը, և այս ծառայութեան համար հարկ էին վերցնում, բացի ուտելիքներից և աղից, բեռից մի բուրլի Միւսնոյն ժամանակ նա պիտի ուղեկցէր և այն կարաւանին, որ գնում էր Կողբից աղ բերելու:

Մելիք Աբովի համարումը Գեորգի ժԲ-ի մօտ այն աստիճան բարձրացաւ, որ երբ Ղարաբաղի միւս մելիքների հպատակներից մի քանի հարիւր ընտանիք փախան Փամբակ, մելիք Աբովը կարողացաւ նրանց ևս իւր իշխանութեան տակ առնել, և երբ մելիք Ջումշուզը բողոքեց Գեորգի ժԲ-ին և յետ պահանջեց իւր հպատակներին՝ Գեորգին փոխանակ մելիք Աբովից գաղթականները պահանջելու, Բորչալուի Խան-արխ կոչուած ջրանցքը ժամանակաւորապէս տուեց մելիք Ջումշուզին, որ այլևս պահանջ չանէ ³⁾:

Գեորգին շատ անգամ գովում էր մելիք Աբովին նրա մատուցած ծառայութիւնների համար և մի անգամ էլ գրում է. Կեցցես, կեցցես. իսկապէս մելիք Յովսէփի արժանաւոր որդի, ձեր այնքան գովելի և հաճելի քաջութիւնները մեզ շատ ուրախացրին, և մենք գտնելով գրաւ մէջ մեզ ծառայելու այնպիսի եռանդ, որալիսին մի ուրիշը չէր կարող ցոյց տալ, յայտնում ենք ձեզ մեր շնորհակալութիւնը և նորից կրկնում ենք կեցցես ⁴⁾:

Սակայն շատ երկար չեն տևում այս բարեբաստիկ օրերը: Գեորգի ժԲ. մեռնում է, ուստի կառավարիչները և Վրաց իշխաններն այնպէս բարեկամաբար չեն վարւում նրա հետ, հետզհետէ սահմանափակում են նրա իրաւունքները: 1804 թուին նրա աւագ որդին, Ռուստամ-բէկը ուսուպարսկական պատերազմում գերի է բռնւում և Թաւրիզում զլխատուում: Վշտացած մելիքը իւր ցաւերը յայտնում է Միհրա-սաղա Լազարեանին իւր 1807 թ. նոյեմբերի 23-ին գրած հետևեալ նամակով ⁵⁾:

¹⁾ Լաւրթար իւռան մօտ գիւղ, Թիֆլիսից Ջալալօղլու վրայով Երևան տանող ճանապարհի վրայ:

²⁾ Акты Арх. Ком. 5. II. кр. 1158—1163.

³⁾ Անդ. 5. 2 եր. 1156—1157. Նաև Кавк. старина 1872. № 2. եր. 36.

⁴⁾ Այս նամակի իսկականից ստնուած պատճենը ստացաւ մեր պատկառելի պատմաբան՝ պ. Ա. Երկեցեանից, որին և խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

Գերապատիւ բարձր բարեձնունդ իշխանապետ աղայ Մինաս Անկալութիւն ազգիս հայոց և յատկապէս իմ ողորմած և ամենաբարերար ազնուագութ տէր:

Իբրեւ զարեգակն փայլի բարձր և ամենացանկալի անուն ձերնդ ծագս աշխարհի բարեհրչակեալ քարոզի անդադար յամենայն մըսեղեաց և դուք էք այս օր ահնկալութիւն մեր և յոյս և ես օրհնութեամբ մնացեալ յողկուպաց յերևելից ի վեհից նախնեաց յարանց քաջաց և յօրհնեալ արմատաց:

Արդ եթէ դուք որ այսօր իբրեւ ծառ սաղարթախիտ և պտղալից ծաղկեալ էք ամենագոր բազկաւ Բարձրելոյն և ունիք համարձակութիւն բարեխօսել վասն ազգիս առ աստուածատիպ կայսերդ առատապարգև և բարեշնորհս առնել, և մեք մերով զանազան ազգի ազգի քաջագործութեամբ և մեծագոյն հաւատարմութեամբ մնացեմք անբարձ և անպսակ յանկեալ ուրեք, և իբրեւ աննշան ոք, և հասարակ անձն համարիցիմք, ապա երբ լինիցիմք բարեբախտ և իմ յայտնիցիմք զցաւն մեր. Եթէ լուսահոգի Ջահամիր աղայն խելով զմեծագործութենէ Ղարաբաղու մելիքացս՝ ցնձայր յողի, զանազան կերպիւ ուժտու լինէր մեզ մելիքացս, դուք, որ այս օր իճիրմութեամբ Քրիստոսի առաւել էք քան զնա փառօք և պատուով, որչափ ևս առաւել պարտիք ձեռնտու լինել մեզ և բարերջանկութեան մերոյ ցանկալ, և չթողուլ զի աշխատանք մեր և անուն ընդ վայր կորիցէ և իբրեւ անարի ոք վատահամբաւ մեռանիցեմք: Մեծագոյն հաւատարմութիւնք իմ առ սուրբ աթոռդ Ռուսաց և քաջութիւնք իմ առ Զուպով զօրապետն որ ի Զուշի, յայտնիք են ամենից, գուցէ և ձերդ վեհանձնութեան, թէ զիմարդ զհօրն այն վիթխարի աղայ Մահամադ խան անջպէս ամօթապարտ կոր ի գլուխ յետս դարձուցաք և զամենայն գօրութիւն նորին թուլացուցեալ ցան և ցիր յերեսն երկրի սփիւռ տարածեցաք: Նմին իրի արքայն հերակլ ցանկացեալ ունել զմեզ ինքեան պաշտպան՝ երդմամբ և թղթովք հաւատարմացոյց մեզ զալ առ ինքն և բնակիլ յերկրի իւրում և համարուիլ ընդ զխաւոր թաւաղսն և կնիազսն իւր, որք և եկաք և ըստ խոստման իւրում ետ մեզ Պօլնիս անուանեալ տեղին և ՚ի պալատի իւրում բարձրագոյն քան զամենայն երևելիս իւր յատկացեալ կայր վասն մեր տեղի և այնպէս էաք մինչ ցվախճան հերակլեայ և Գօրգեայ. այժմ ոչ հողի տէր եմք և ոչ կալուածոց և ոչ թէ պատուոյ, զի ամենեքեան նեղեն զմեզ և յափշտակել ջանան զՊօլնիս և տասնորդս պահանջեն ի վաստակաց մերոց, վասնորոյ բոլորիմք զգուեալ բնաւին ոչ կամիմ բնակիլ անդ, զի այժմ մինչ ես շինութեամբ և բարութեամբ լցի և զամենայն աւագակս և զթշնամիս անտի վանեցի, տիարք բազումք յայտ-

նեցան. մինն ապիջաթէ այն ջուրն քի ծուլքով, միւսն թէ այն սարն իմա է, իսկ այլ միւսն՝ այն հողն իմն է, և տասանորդս խնդրէ թէ ի ցորենճոյ և թէ ի խոտոյ, ոչ թողուն զմեզ վնդել, ոչ թողուն խոտ հնձել. և ոչ թողուն զի հօտք և անդիպք մեր ճարակեցին, վասնորոյ ամենայն անատունք մերատակեցան և անք կամք երեւեալ և տատանեալ և յայտն ամի առամց վարուցանի մնացեալ. վասնորոյ, եթէ ամենայն քարինք Պօլիսոյ յոսկի դարձցին՝ հրաժարելով ի հրաժարիմք, ոչ փող մնաց ի քսակի մէրում, ոչ ամօթ չերեսս մեր և ոչ սիրտ համբերելոյ այսպիսի անտանելի թշուառութեանց, զի միշտ ի դրունս դատաստանաց մաշիմք և ոչունիմ ուսուէք մեզ օգնութիւն. վասն որոյ ահա՝ զպղերծ մատուցի նորին Կայսերական Մեծութեան զի ի գութ շաքիւնալ հրամայեցէ մեզ երթալ ամենայն ժողովուրդով մերով ի հայրենի երկիր մեր ի Դարաբաղ և անի բնակիլ և զարդարել շինութեամբ, և որպէս խոստացեալ եմ ողորմած կայսերն իմով թղթով, այժմ ևս գնդկն ուխտեմ և խոստանամ կատարել վասն շահակութեան արքունի գանձարանի:

Մելիք Ջումշուդին հրաման անել գնալ յերկիր վար, մեզ ընդդէր ոչ լինիցի. վասնորոյ խնդրեմ, ողորմած տէր, զի ամենայն զօրութեան և ամենայն սրտէ գուն գործել և ի տեղի մեր բերան և լեռն եղեալ փոյթ արասցիք այսմ, ոչինչ խնայեալ ի ծախս, զի ունիմք շնորհակալութեամբ հատուցանել զամենայն ծախսն, որք լինին վասն տցամ, մնաց եմք զամենայն կենաց մերոց պարծաւոր ձերդ ամենամեծ բարերարութեան: Հերազի արքայն բաց ի Պօլիսոյ, խոստացաւ մեզ հարիւր տուն մարդ և ի քաղաքիս ևս տուն և տան, յտեղի մեզ վաչել բաց ինքն վախճանեցաւ և մեք փոյթ չտնայք հողալ, որպէս ահա նորին թղթոյն կոպիայն առաքեցաք ընդ թղթոյն առ ձերդ վեհանճնութիւն ի զիտել. Ունէաք պատիւ առաւել քան զթաւադան և զկնիազան ի ժամանակս նոցա, այժմ ի ժամանակի յետին մութիկի չափ էլ չեմք: Գորդի արքայն տուեալ էր մեզ քեարվան պաշու թիւն, որով ամենայն տարի 500 թուման արդիւնք լինէր մեզ, այն ևս զկնի վախճանի նորին ի ժամանակս սոցա կորեաւ, որ այժմ մէկ փողի արդեանց տէր չեմք:

Յիցիանովին յայտնեցաք Գորդի արքայի թուղթն, խոստացաւ մեզ գրել առ կայսրն և փոխանակ քաղաքապաշտութեան տոնուլ և աստիճան վասն մեր հաստատել, այն ևս մնաց այնպէս կիսակատար, ինքն մեռաւ և Գիօրիկութեան մնաց ի նորին կեանցելարի:

Այլ և թէ որքան հաւատարմութիւն եմ արարեալ ողորմած կայսերն իմոյ ոչ մինն յայտնի չէ եղեալ տէրութեան. ես զինչ արարիցի մի միայն անդրանիկ որդի ունէի Ռօստօմ-բէկ, որդի ձերութեան իմոյ

և ժառանգ նախնեաց իմոց, այն ևս զոհ մատուցի ինքնակալ կալսերն իմոց ողորմածի, քան զայս աւելի ոչ ոք կարէ առնել զոր ես արարեալ եմ, և այժմ ևս առնեմ. մէկ կաթիլ արիւն ունիմ՝ այն ևս չամենայն ժամու ՚ի պատրաստի կամ հեղուլ վասն անուան ողորմած կալսերն իմոց. այլ քան զայս առաւել զինչ արարից, չգիտեմ: Երևի ճշմարտապէս, զի հօջ եմ, վասնորոց նախանձին ամենայն կուսակալք և զօրապետք դորին ընդ յառաջագիծութիւն իմ և քաջագործութիւն և ոչ կամին յայտնել ստուգութեամբ ուր հարկն է, զի այսպէս մնացեալ, յուսահատեցայց և փչացայց: Աստուծով այսու ցաւով իմով չեմ մտանելոց ի գերեզման և չեմ յուսահատեալ փշանալոց, որպէս մինչ ցարդ գործեալ եմ զմեծամեծս, այլ ևս Աստուծով գործելոց եմ զնորանորս ի սքանչացումն յսողաց և տեսողաց, և արկութեամբ, քաջութեամբ ի հոգ մտանելոց, և ոչ իբրև անգօր և տկար յանկողնի մեռանելոց և մուրթաթ *) սատակելոց:

Ի ժամանակս Գորգի արքային ի մինիստրութեան Կաւալենցկուն, թէ զինչ եմ գործեալ, և որքան հաւատարմութիւն արարեալ տէրութեան այգմիկ, կարէք գիտել ի թղթոց նորին Կաւալենցկուն, զոր ընդ գրոյս առաքեցի առ ձեզ: Յիցիանովին և իւր բոլոր զօրացն կենաց և փրկութեան ես եմ եղեալ պատճառ, առաքելով աստի յԵրեւան հաց, բարութ և զիւլյաց ձեռամբ իմ քաղցր, միածին, անդրանիկ որդի Ռօստօմ բէկին՝ հանդերձ չիսուն վաթսուն իմոցին քաջ արամբք: Աստուծոյ ողորմութեամբն ՚ի կէս աւուրն բարութ գիւլյացն և հացն է հասեալ Յիցիանովին Ռօստօմ բէկին և ի նոյն գիշերի շահն է եկեալ յանկարծակի բազմութեամբ անհամար զօրաց իմ վերայ Յիցիանովին. մտածելի է թէ չէր հասեալ վեց սաւաթ յառաջ Ռօստօմ բէկն, զինչ էր լինելոց նորա կեանքն, այսուամենայնիւ ոչ շատացեալ կրկին առաքեալ էր Յիցիանովին զորդին իմ իւր մարդովք ի Ղարաբախիսայ և այն, որք ի ճանապարհին 10, 12 հազարի զօրաց պատահելով, իմանք ի մարդկանց նահատակեցան չունուն ինքնակալին ամենայն Ռուսաց և զամենեսեանս կապեալ խաղացուցին ի Գավրէժ հանդերձ իմ անդրանիկ որդի Ռօստօմ բէկի իբրև զոչխար ի սպանդ, ուր և կատարեցան ազգի ազգի տանջանօք և չարաչար մահուամբ. վասն անուան ինքնակալ կալսերն և այսպէս որդիս զնաց և վաթսուն մարդս ևս ընդ նմա գնացին իւրեանց ձիովք, ապրանքով, զինուք, սրովք և ամենայն իրօք և թէ որքան վնաս եղև ինձ այսու թողում ձեզէն. քննել, և ինձ ցաւովք և վշտօք լցելոյս ցաւակից և վշտակից լինել: Եւ այսոցիկ ամենայն զրեցելոյս բաց աչոյց, կենդանի վկայք են յաստուածակոյս կողմէ ղեներալ պարոն Տուշկովն և պարոն Լևոնդովն:

*) Թուրքացած:

Պարոն Վոլխոնցկուն թէ զինչ հաւատարմութիւնք եմ ցուցեալ, թող ինքն վկայեսցէ. կիւսակալ դրա՞՞՞՞ Կուտովիչին ևս ոչ պակաս ծառայութիւն ցուցի, ի վերայ ամրոցին Ախալքալաքու զահ և զերկիւղ ամենեքեամբ արկանելով և ալլն. սա ևս նման միւսոց ոչ գիտաց և ոչ շնորհակալ եղև, և ոչ կայսերն յայտնեաց ինչ վասն մեր, ի յանձնարարութեանց ձերոց ոչ ինչ շահ յառաջացաւ, զի որպէս թուղթ ողորմած տեառն իմոց ետ ինձ և ասաց, թէ աղայ Միւսասն վասն քո յանձնարարութիւն արար ինձ և ալլն: Բայց արժանի և շահաւէտ պտուղ ինչ ոչ եցուց: Քանիցս խնդիր մատուցաք թէ հրամայեա մեզ գնալ ի Ղարաբաղ ի հայրենի աշխարհն մեր, նման մելիք Ջուճուզի, ոչ հաճեցաւ, թէ դուք որ երթայք, Պոլնիս գիւղն աւերի. և ախալցխացիք և լէկզիք և ալլադուք և աւագակք յաւարի առնուն զշրջակայ գիւղօրացս Թիֆլիսու: Իսկ մինչ ասեմք թէ որպէս արքայն հերակ տուեալ էր մեզ զՊոլնիսն շրջակայ հողովն և ջրովն և ամենայն իրօք, դու ևս նման նմին զնոցն հաստատեա, պատասխանէ մեզ թէ ոչ կարեմ ալլոց մուլքն քեզ տալ և ալլն: Զորով և զանձ առնեմ չտալ պատուական խելեաց ձերոց գտաղտիւ լծիւն:

Արդ՝ զորս ինչ խնդրեմ այժմ՝ Նորին Կայսերական Մեծութենէն միջնորդութեամբ ձերով, նախ՝ հրամայել մեզ և ամենայն ժողովրդոց մերոց գնալ ի Ղարաբաղ, ի հայրենի աշխարհն մեր, որպէս ի վերդ գրեցաք. մեզ ոչ Պոլնիս է պիտոյ, ոչ հարիւր տուն մարդն, և ոչ ի մէջ քաղաքիս՝ տուն և տեղի, զորս տուեալ էր մեզ արքան հերակ:

Երկրորդ վասն մեր պենցիա հաստատել ի տեղի քարվանդաշութեան, զոր տուեալ էր մեզ արքայն վրաց Գէորգի, որով տարին 500 թուման ստանալաք, որպէս և Յիցիանովն խոստացեալ էր, զոր ի վերդ գրեալ եմք: Երրորդ վասն մեր աստիճան պոլկովնիկութեան հաստատել վասն ամենայն հաւատարմութեանց իմոց, ըստ զօրութեանց թղթոց արքային հերակայ և ըստ խոստմանց Յիցիանովի:

Եւ չորրորդ՝ որովհետև Ռօստօմ բէկ որդիս հանդերձ իւր վաթսուն քաջ արամբ զոհ եղան յանուն ինքնակալիդ և զրկեցան ի կենաց և ի պսակաց, ի տեղի նոցա խնդրեմ չին մայեօւութեան վասն իմ որդի Նսաչի բէկին և վասն իմ քեռ որդի Ադամ բէկին մելիք Մեջլումեան. զայսոսիկ զամենայն յանձնեալ ըստ ամենայնի, մնամ բազում յուսով և ակնկալութեամբ օր ըստ օրէ սպասեալ

Ամենախոնարհ ծառայ ձերդ վեհանձնութեան

Մելիք Ապով մելիք Յովսէփեան Ղարաբաղու

Մելիքի խնդրը չկատարուեցաւ: Նա չկարողացաւ վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը: Իսկ նրա չարաբերութիւնները օրէցօր աւելի և անելի լարուեցան: Արաց ազնուականների հետ, որոնք մի հրաւերքի մէջ լոբի մէջ թոյն խառնելով թունաւորեցին նրան, Մանաս-բէկ որդուն և Միրզա-Խայրաջի քարտուղարին: Մանաս-բէկը քրտառուեց, բայց Մելիք-Աբգով ու Միրզա-Խայրանք մեռան 1808 թուին, Կարճասեւ հիւանդութիւնից յետոյ:

Մելիք-Աբովի մարմինը փոխադրուեց Զիւնի և թաղածեց տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք-Աբովը ունէր երեք որդի, Ռոստոմ-բէկ, Եսայի (Սայի) բէկ և Մանաս-բէկ:

Երէց որդին հօր նման քաջ էր և պատերազմասէր, հաստատակամ և անձնավստահ: Բացի այն, որ միշտ վասնակցում էր իւր հօր արշաւանքներին՝ նա 1804 թուին, ռուս-սլաւոնական պատերազմի ժամանակ միացնակ սկսեց զործել և ռուսաց զօրքերով երկու անգամ պաշար և վառօդ հասցրեց իշխան Յիցիանովին, որ Երևանը պաշարած միջոցին, ինքը չորս կողմից շրջապատուել էր սլաւոնական զօրքերով: Երբ երրորդ անգամ Ռոստոմ-բէկը 500 ռուս զինուորներով վառօդ էր տանում, Փամբակի ձորում, Ղուրսալի գիւղի մօտ պատահեցաւ Փիր-Ղուլի-խան զօրավարին 8000 զինուորներով, որին շուտով միացաւ վրաց ապստամբ թագաժառանգ Աղէքսանդրը, 3000 զինուորներով: Ռոստոմ-բէկը չնայելով որ անհամեմատ քիչ զօրք ունէր, այնուամենայնիւ պատերազմից խոյս չտուեց, այլ բնական թշնամու վրայ և սկսեց կոտորել: Նրա ձին գնտակահար լինելով զլորուեց՝ Ռոստոմ-բէկը ուրիշ ձիու վրայ ցատկեց և առաջ սլացաւ, չնայելով որ արդէն երկու վէրք էր ստացել, բայց երբ գնտակը վիրաւորեց և աջ ձեռը՝ այն ժամանակ վայր բնկաւ: Պարսիկները կոտորեցին բոլոր զինուորներին և 16 հոգու հետ նրան գերի բռնեցին և տարան Աբաս-Միրզայի մօտ: Սա շղթայած ուղարկեց նրան Թաւրիզ և հրամայեց բանտարկած պահել և բժշկել վէրքերը մինչև իւր վերադարձը: Երբ յաղթուած և վրէժխնդրութեամբ լցուած Աբաս-Միրզան վերադարձաւ Թաւրիզ, կանչեց Ռոստոմ-բէկին և առաջարկեց բնդուենել մահմեդականութիւն, բայց Ռոստոմ-բէկը վճռական-կերպով մերժեց. ուստի Աբբաս-Միրզան հրամայեց նրան զլխատել:

Թաւրիզի հայերը մեծ սգով թաղեցին նրան եկեղեցու դաւթի գերեզմանատանը և պահպանեցին հետևեալ տիւուր երգը՝ որ յօրինել էր նա բանտում:

«Մունեմիկն ի ձայն թախծոյ աղաղակէ,
 ժանտ դաշիճն սուր ի ձեռին անցագ սրէ,
 Վազեր հանգոյն իմ կենաց թել կտրել խնդրէ,
 Ի կախաղան և կամ ի սպանդ,— ուր զիս օտանէ:
 Քաղաքս համայն մահմեղական, աստ խուռն գան, զիմ մահ սգան,
 Դառնազին լան զիս Աբովեան՝ քաջ ախոյեան:
 Միթէ չէք ոք աստ քրիստոնեաց, զիս փրկեսցէ
 Յայս ամենի և մահագոյժ վաչրագ դահճէ:
 Ընդէր զանմեղ արիւն թափել, չէր ցանկաց,
 Նուիրական զենման իմոյ լերուք վկայ:
 Մէր հաչրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,— ուրախ մեռաց):
 Եւ դասեցալ ընդ դիւցազանց իմոց նախնեաց:
 Փշրանք մնացեալ իմ սիրելի հաչոց ազգի,
 Որք գտանիք ի ձեռս պարսից յայս քաղաքի,
 Մի մոռասցիք պատմել և զայս յորդուոց յորդի,
 Թէ քաջն Ռոստոմ վասն հաչրենեաց ի սպանդ վարի:
 Թէպէտ ցաւիմ զի չմեռանիմ ի մարտ ընդդէմ թշնամեաց իմ,
 Այ յօժարիմ, զի զոհ լինիմ աչսպէս վսեմ:
 Այս քաջ բազուկք յարեաց պարսից հսկայ հօրս
 Տապաւտ արկին ի բազում նուագս հարիւրաւորս:
 Աւաղ, կնատ անգութ դահճի եղէ ես որս,
 Պատմեսցիք զայս վեհ դիւցազին՝ վառամեալ հօրս:
 Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վաչրագ պարսից էանկ,
 Իւր յաղթանակ մահ դժնդակ էաւ պաակ:
 Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս-Միրզա,
 Սուր ի ձեռին դաշիճն հէզ առ ընթեր կայ,
 Զիս թշնամիս քոյոց ազգի պատրաստ ի մահ
 Զիմորդ կամիս տպանանել՝ շուտ հրամայեաւ:
 Միայն սղամ, զի կապեալ կամ. թէ միւս անգամ հրացան, սուր իմ
 Ի ձեռս ունիմ,— զբազուկս իմ ձեզ ցուցանեմ...»

Մելիք-Աբովի միջնակ որդին, մելիք Սաչին, կոյր էր: Սրա պատ-
 ճառը, բանաւոր աղբիւրների ասելով, Մեհտի-Ղուլի-խանն էր, որի ու-
 ղարկած բժիշկը փոխանակ լաւացնելու Սաչիի ցաւոտ աչքերը՝ դիտ-
 մամբ կուրացրել է նրան: Սաչին կոյր լինելով չէր կարող չաջորդել
 հօրը, ուստի և մելիքութիւնը մնում էր նրա կրտսեր որդի Մանաս-
 բէկին: Բայց որովհետեւ մելիքութեան օրինաւոր ժառանգ Ֆրիդոնը,
 մելիք Բէկլար Բ-ի որդին, արգէն չափահաս էր, ուստի և նա մելիք
 չանաչուեց:

Սակայն նա երկար չապրեց, որովհետեւ մի անգամ իւր եղբոր

Սամի հետ վեճի բռնուած ժամանակ, սա դաշոյնի մի հարուած է տալիս Մելիք-Ֆրիդոնի գլխին, որից նա վախճանուում է: Եղբայրասպան Սամին փախչում է Գիւլիստան գիւղը, ուր իւր դաշոյնը դնում է կրակի վրայ, և երբ տեսնում է, որ դաշոյնի վրայ մնացած եղբօր արիւնը եփ չէ գալիս, գուշակում է, որ եղբայրը արդէն մեռել է, ուստի և փախչում, գնում է Երեւան և խանին ապաստանում:

Մելիք-Ֆրիդոնի մահից յետոյ մելիքութիւնը սկսեց անցնէր Մանաս-բէկին, ուստի և նա գլխեց գլխաւոր հրամանատար զօրապետ Տօրմասովին, խնդրելով, որ իրեն հաստատեն իբր ժառանգական տիրապետող Բոլնիսի բնակիչների, բայց նրան ոչ միայն մերժեցին, ասելով, թէ Բոլնիսը և նրա բնակիչները ոչոքի չեն պատկանում բացի թագաւորից, այլև կալանաւորեցին և պահեցին Թիֆլիսում, «որպէսզի նա Բոլնիսի բնակիչների մէջ ալեւս վրդովմունք չշարունակէ» *):

Ժողովուրդը յուսահատուած սկսեց վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը: Նոյնն արաւ և Մանաս-բէկը՝ բոլորովին հրաժարուելով Բոլնիսից, որ իւր հօրն էր նուիրում կաշսեր հրամանով:

Վերադարձած գաղթականները նորից ձեռք բերին իրենց գիւղերը, նորից շինեցին իրենց տները և սկսեցին ապրել դարձեալ վաղեմի սովորութիւններով, սակայն նրանց պետերը կառավարութեան կողմից ալ ևս չճանաչուեցան որպէս մելիքներ, այլ՝ լոկ կալուածատէրեր և մահալ նահաբի: Երկիրը բաժանուեց մելիք-Մարզի և մելիք-Ֆրիդոնի ժառանգների մէջ, որոնք ուսական սովորութեան հետեւելով՝ սկսեցին կոչուիլ իրենց պապերի անունով, առաջինները, մելիք-Յովսէփի թոռները՝ Մելիք-Յովսէփեաններ, և երկրորդները, Մելիք-Բէկլարի թոռները՝ Մելիք-Բէկլարեաններ: Առաջինների աւագն համարուեց Մանաս-բէկը, իսկ երկրորդներինը՝ Մելիք-Ֆրիդոնի որդի մելիք-Յովսէփը: Մանաս-բէկը մի նշանաւոր դործ չարաւ, բացի այն, որ որպէս նախք մի անգամ չարձակուեց փախստականների յետեւից և ձիուց ընկնելով ոտները կոտրեց, Մի քանի տարուց յետոյ նա սպանուեց Զէյվա գիւղի թուրքերից, որոնք գիշերով չարձակուելով նրա տան վրայ, կամենում էին սպանել նրա որդի Սողոմոն-բէկին, որ հողային վեճի պատճառով սպանել էր իրանց ընկերներից միին:

Մելիք Ֆրիդոնին չաջորդեց որդին՝ Մելիք Յովսէփ Բ: Սրա նշանաւոր դործն այն եղաւ, որ 1826 թուի պարսից արշաւանքի ժամանակ, միանալով Սարգիս միտրապոլիտի և Ջրաբերդի Մելիք-Վանի Աթաբէկեանի հետ՝ գնացին Աբաս-Միրզայի մօտ, Խանքենդ աւանը և աշխատեցին իջեցնել նրա հայերի դէմ զոգացած ցասումը և թոյլ չտալ հայերի ընդհանուր կոտորած չառաջացնել, որովհետև, Աբաս

*) АКТЫ Арх. Ком. т. II.

Միրզան լաւ հասկանալով, որ ռուսները հաշերի ձեռնտութեամբ կարողացան տիրել Ղարաբաղին, կամենում էր կոտորել բոլոր հաշերին: Այս երեքը կարողացան իջեցնել Աբաս-Միրզը բարկութիւնը և յետ կեցնել նրան աչդ մտադրութիւնից: Եւ ապա նոյն իսկ ընծաներ ըստանալով նրանից՝ վերադարձան:

Սակայն պարսից պարտութիւնից յետոյ իշխան Մաղաթովը դաւաճանութիւն համարելով զրանց ռուսաց թշնամու հետ ունեցած տեսակցութիւնը՝ երեքին էլ կալանաւորել տուեց, Սարգիս մետրապոլիտին ուղարկեց Թիֆլիս, ուր նրան բանտարկեցին, իսկ մելիք Յովսէփին և մելիք Վանուս ուղարկեցին Բագու, որ այնտեղից Սիբիր աքսորեն: Բաց սրանք երեքն էլ կարողացան արդարանալ և ազատուել *): Մելիք Յովսէփը վերադարձաւ Իգիրմիւրդ և կառավարութեան կողմից նախքան կարգուեց այս մահալի վրայ:

Այնուհետեւ որպէս մահալ նախքան զրեթէ մելիքական իրաւունքներով կառավարեց իւր ժողովուրդը մինչև 1843 թուականը, երբ մեռաւ և Թաղուեց Հոռեկայ վանքի տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք Յովսէփ Բ. յաջորդեց երեց որդին՝ Ֆրիդոնը, որ Բէնուկ-Աղա (մեծ պարոն) էր մականունաւ: Սակայն սա կնամու լինելով՝ սպանուեց ոմն Յարութիւն Գրիգորեանից, որ աչդ արաւ իւր կնոջը նրա ձիրաններից ազատելու համար:

Սրա որդին Յովսէփ բէկը ժառանգեց տոհմական կալուածները, առանց մելիքական մի որևէ իրաւունքի, և այժմ էլ իբր կալուածատէր ապրում է Ղարաջինար գիւղում:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԻՐԱԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒ-ԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Մելիք Բէկարեանները՝ գլխաւորապէս Աբով Բ-ի, Բէկար Բ-ի, Յովսէփ Ա-ի ժամանակ, գրեթէ բոլորովին անկախ և միահեծան տէր են եղել Իգիրմիւրդին: Նրանք անուանապէս հպատակել են պարսից շահերին, որոնց պահանջած միջոցին միայն մի փոքրիկ տուրք են տուած: Վերջին Աբով Գ. և Ֆրիդոնի միջոցին նրանք ճանաչել են վրաց թագաւորների գերիշխանութիւնը և որոշ հարկ տուել, իսկ վերստին Իգիրմիւրդը վերադառնալուց յետոյ մի առ ժամանակ հարկատու են եղել Մեհտի-Աուլի-խանին:

Իրենց երկրի մէջ նրանք ունեցել են անսահման իրաւունք, նրանց կամքը հպատակների համար օրէնք է եղած և նրանք տնօրինել են ոչ միայն մարմնաւոր, այլ և շատ անգամ հոգեւոր իշխանու-

*) Բաքի. Խամ. Մելիք. Բ. տպ. եր. 232—233.

Թեան վերաբերեալ գործերը: Այսպէս օր. նրանք են թույ տուել պր-տակ, և նրան լուծել *). նրանց հրամանով են քահանաները ձեռնադրուել, նրանց կամքով Սարգիս եպիսկոպոսը կաթողիկոս է կոչուել և այլն:

Այսպէս ուրեմն մելիքները իրաւունք են ունեցել իրենց հպա-տակ երկրում.

- 1) հարկ վերցնելու.
- 2) զինուոր առնելու.
- 3) դատ կտրելու.
- 4) կարգ պահպանելու.

Երկիրը կառավարելու համար մելիքը իւրաքանչիւր գիւղում ինքը նշանակում էր տանուտէր կամ հաստատում էր ժողովրդի ընտրա-ծին: Սա կատարում էր մելիքի հրամանները, իւր գզիրի հետ հաւաքում էր հարկը, փոքրիկ դատեր էր կտրում, հսկում էր կարգի վրայ, զինուորներ էր հաւաքում և յաճախ նրանց առաջնորդում մելիքի մօտ, որ ընդհանուր հրամանատար էր համարւում:

Իւր այս ծառայութիւնների համար տանուտէրը թէև ուժիկ չէր ստանում, բայց ժողովուրդը երկու օր վարում էր նրա հողը, նրա հա-մար փայտ էր բերում և այլ ծառայութիւններ կատարում:

Ս ս ա ց ու ա ծ ք. Մելիք Բեկլարեանները տիրապետել են ամրոջ Գիւլիստանին, ուր 24 գիւղ է եղել: Ափսոս որ ոչ մի վիճակագրական տեղեկութիւն չկայ նրանց բնակիչների թուի մասին:

Մելիքութիւնը կորցնելուց յետոյ էլ այս կալուածքների մեծ մասը դարձեալ մնացել է նրանց ժառանգների ձեռքը:

Այսօր էլ այդ ընդարձակ կալուածներից նրանց ձեռքին են մնա-ցել հետեւեալները.

Մելիք Բեկլարեաններին. Գիւլիստան գիւղը (մօտ 2000 դ.) Զա-րիսի կալուածքը (1500 դ.) Խարխափուտ գ. (1500 դ.) Ղարաչինար գ. (700 դ.) Ղազիքենդ կալ. (400 դ.) Ղողթուլ գիւղը (200 դ.) Հայոց Պարիս գ. (4000 դ.) Թոդան գ. (1200 դ.) Մանաշետ (1200 դ.) Քուզուլիս գ. (2000 դ.) Ղարաբուլախ գ. (1500 դ.) Դիշտիլիս կալ. (1000 դ.) Միլ կալ. (1600 դ.) Ղազիան կալ. (400 դ.) Խանազէ կալ. (5000 դ.) Թալիշ գիւղը **) (3500 դ.) Թուլթուլախ գիւղը (1333 դ.) Քիւչուկ Սիդնախ կալ. (1250 դ.) Բարամբադ կալուածքը (3210 դեսեա-տին): Ընդամէնը՝ աւելի քան 33000 դեսիատին:

*) Մելիք Յովսէփ Ա-ին գանգատուում է Մուսին թէ կինը իւր հետ լաւ չէ վարւում: Սա էլ անմիջապէս հրամայում է նրան բաժանել և մի ուրիշի հետ պսակել, որ և կատարում են:

**) Բանակցում են մոսկուաբնակ Ժամհարեան եղբայրներին վաճառելու:

Մեղիք Յովսէփեաններին. Էրփէճ գ. (5000 դ.) Ղազան-բուլախ կալ. (2000 դ.) Ենկի-քենդ գ. (500 դ.) Ղրզղ-իլդուն (1000 դ.) Աղա-րամ (1000 դ.), Սուլուկ գ. (300 դ.), Ընդամենը՝ մօտ 10,000 դ. ի միա-սին՝ աւելի քան 40,000 դ.

Հարկեր.—Իգիւմիդորդի բնակիչները, քանի որ մեղիքները ճու-շու խանին չէին ստորադրուած՝ վճարում էին հետեւեալ հարկերը, որից միայն հոգեւորականները, տանուտէրները, քեաղխուղաները, գզիրնե-րը և սափրիչներն էին ազատ:

Մալջեհաս—հացահատիկների $\frac{1}{6}$ մասը:

Սալեան.—չկարողացաւ որոշել:

Գլխահարկ կամ ոսկի.—Իւրաքանչիւր տուն վճարում էր ռու-սական փողով հաշուած մօտ երեք ռուբլի:

Գիւնփուլի.—Գիւղացիները պարտաւոր էին մեղիքի հողերը վա-րել, ցանել, հնձել, կրել և այլն: Առաջներում այդ օրերի թիւը որո-շուած չէ եղել և միայն կախուած է եղել մեղիքի կամքից, բայց վեր-ջերում որոշել են տարուայ ընթացքում քսան օր: Արեւիկ էր այս քսան օրը աշխատելու փոխարէն չորս ռուբլի տալ, ռուսական փո-ղով հաշուած:

Ծառայ եւ աղախին.—Իւրաքանչիւր 25 տուն մի ծառայ և 30 տուն մի աղախին էր տալիս մեղիքի տանը ծառայելու: Եթէ գիւ-ղը այդ քան տուն բնակիչ էլ չունենար՝ այնուամենայնիւ ազատ չէր այդ պարտաւորութիւնից:

Փայտ.—Իւրաքանչիւր տուն պարտաւոր էր տարին մի իշաբեռ փայտ տանել մեղիքի համար:

Պսակի.—Իւրաքանչիւր պսակի հրաման ստանալիս հպատակնե-րը մեղիքին վճարում էին 3—6 ռուբլի, ռուսական փողով հաշուած. բա-ցի դրանից պարտաւոր էին տանել մեղիքին մսացուի սուկին, երկա-մունքը, 2 հաւ և 2 շիշ օղի: Երբ հարսը ուրիշ գիւղ էին տանում՝ պարտաւոր էին աւելի վճարել:

1825 թուին Թալիշի կամ Իգիւմիդորդ մահալը, իւր Ղարաչի-նար, Թալիշ, Էրփէճ, Ղարաբուլախ, Բուզլուխ, վերին և ներքին Աղ-ճաքենդ գիւղերով, ուր կային 143 հարկատու և 102 հարկից ազատ տներ՝ վճարում էր խանին թէ հացահատիկներով և թէ դրամով 1472 ռ. 98 կ. և 114 չերվոնեց (ռուսական ոսկի), չհաշուած 300 ռուբլի (խան ռուբլիով հաշուածը) որ գնում էր որպէս չափար փուլի ¹⁾ և Խաներին ստորադրուած միջոցին վճարում էին նաև հետեւեալ հար-կերը, որոնցից մի քանիսը շատ տարօրինակ են.

¹⁾ Описание Карабагской провинции. Магилевского и Ермолова 2-го. Магаль Талышинский.

Օթախ-խարճի և

Չափաւ-փուլի.—Խանի ձիաւոր ծառաների վարձ:

Ղուլլուղ եւ քաղվիլանի.—Խանի ծառաների օգտին տան զըլուխ առնում էին 50:ական կոպէկ օթախ-խարճի անուամբ առնուած իւրաքանչիւր չետվերտ ¹⁾ հացահատիկից. և իւրաքանչիւր բեռ փայտի համար 25 կ. ղուլլուխ:

Միրզայեանի.—Յօգուտ խանի քարտուղարին, գիւղից 20—100 ռուբլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

Ջերբեսչի փուլի.—յօգուտ խանի շերբետչիների (օշարակ պատրաստողների) գիւղից 10—80 ռուբլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

Աղ.—Գիւղից 8—40 բաթման:

Աքարփասի.—Խանի ձիաների համար գարի:

Բայրամլի.—100—200 ռ. խանի ծառայողներին, զուարճանալու համար:

Խանի ջորեպանի համար իւրաքանչիւր գիւղ տալիս էր մի-մի ձեռք շոր, ջորիների համար մի-մի չուլ, համետի համար կտոր և թել, մի քանի գոյգ պարկ:

Քեաւխանա-խարճի.—Խանի խոհանոցի համար գիւղից 1—5 բաթման իւղ, 2—20 ոչխար, մի եգ, 1—5 բաթման բուրդ և ալն:

Զօրք.—Մելիքների ժամանակ կանոնաւոր, մշտական զօրք չկար, այլ հարկաւոր դէպքում հաւաքում էին և ապա կրկին ցրում և պարապում իրենց գործերով:

Ամեն մի տուն պարտաւորուած է եղել մելիքի պահանջած միջոցին մի զինուոր տալ. իսկ երբ զրութիւնը ծանր էր լինում, զինւում էին բոլոր զէնք կրելու ընդունակ մարդիկը: Զինուորը ինքն էր հալթալթում իւր համար զէնքեր և ձի, իսկ եթէ նա բոլորովին ազքատ էր լինում՝ մելիքն էր տալիս: Առանձին զինուորական համադգեստ չկար: Զինավարժութեան համար յատուկ օրեր և ծառայութիւն չէր նշանակուած, բաց կալին որոշեալ հանդէսներ, երբ երիտասարդ զինուորները մելիքի և ժողովրդի ներկայութեամբ վարժւում էին հրացանաձգութեան և ձիարշաւի մէջ: Այսպէս՝ հարսանիքներին ձիարշաւներ էին կազմում, բացի սրանից, երբ նոքապաւսները եկեղեցուց վերադառնում էին նորահարսի տունը՝ մի բարձր ծառից բարակ թելով մի խնձոր էին քաշ տալիս, և մականները աշխատում էին գնտակով վայր ձգել խնձորը և ով յաջողացնում էր՝ մի գոյգ գուլպա կամ մի ալ բան նուէր էր ստանում: Մելիքը ինքը ներկայ էր գտնւում այս խաղերին:

¹⁾ Ծաւալի չափ—10 պուդ ցորեն պարունակող:

Մեծ պատի առաջին օրը բոլոր գիւղացիները ձի էին հեծնում և դառուլ զուռնի առաջնորդութեամբ գալիս մելիքին առնում և գնում մի հարթ տեղ ձիարշաւի: Յետոյ խմբով շրջում էին գիւղում. նշանաւոր տներից «խոնչա» (ուտելեղէն և գինի) էին դուրս բերում նրանց առաջ և նրանց հիւրասիրում: Վերջը մելիքին տանում էին իրանց տունը, անմիջապէս մելիքը հրամայում էր իւր ծառաներին գինի տալ բոլորին և սրանք. «Մելիքի մին օրը հազար» բղաւելով՝ խմում էին և ուրախ, երջանիկ ցրւում տները:

Ձինուորները ռոճիկ չէին ստանում, միայն խլած աւարը, մելիքի բաժինը վերցնելուց յետոյ, իրենց մէջ բաժանում էին:

Բայց մելիքները մօտ 300 զինուոր միշտ պահում էին իրենց մօտ որպէս թիկնապահներ, որոնց կերակրում և թոշակ էին տալիս:

Մելիքները իրենք էին համարում զօրքի ընդհանուր հրամանատարը, բայց իւրաքանչիւր խումբ ունէր իւր իւր «բէգ»՝ այս պաշտօնը ժառանգական էր՝ երբեմն էլ մելիքը տալիս էր այդ պաշտօնը իւր քաջութեամբ աչքի ընկնողին *):

Ձինուորների թիւը որոշ չափերի չէ. Մելիք Աբով Գ. 1000 զինուոր ունէր, իսկ Մելիք Յովսէփ Ա. և Մելիք Ռէկարը գուցէ 3—4000:

Պատերազմի ժամանակ որոշեալ կարգ ու կանոն չկար. մելիքը ընկնում էր առաջ, նրան հետևում էր զօրքը:

Ձինուորների սպառազինութիւնը կազմում էին—դաշոյն, թուր և հրացան:

Հրացանը շինում էին Գիւլիստանի բերդում, իսկ վառօդը՝ Երիշէնում, ուր կայ շորա (селятра). վառօդ պատրաստելը մելիքի արտօնութիւնն էր կազմում:

Դաս.—Դատաւարութեան իրաւունքը պատկանում էր մելիքին և նրա հաստատած տանուտէրին: Ծանր չանցանքները ինքը մելիքն էր քննում, իսկ թեթեւները՝ տանուտէրները: Այս վերջիններիս վճիռներից դժգոհը կարող էր բողոքել մելիքին, որի վճիռը վերջնական էր: Սակայն լինում էին դէպքեր, որ մելիքի վճռից դժգոհ հպատակները, նրան թշնամանալով՝ անցնում էին թշնամի մելիքի կողմը և կամ դիմում խաներին և զանազան բամբասանքներ և լրտեսութիւններ անում իրանց մելիքի դէմ:

Պատարողական իշխանութիւնը դարձեալ կենդրոնանում էր տանուտիրոջ և մանաւանդ մելիքի ձեռքում: Երբ մի վճիռ արձակուէր՝

*) Акты Арх. кои. Т. III. № 874. Եր. 633.

տանուտէրը հրամայում էր իւր զգիրին, իսկ մելիքը իւր դռանը կանգնած յիսուկի չափ ծառաներից մինին, որ դատախազի հետ գնաց և վճիռը գործադրէ: Վճիռը արձանագրուած չէր յանձնուած ծառային, այլ միայն մի թղթի վրայ խփուած մելիքի կնիքը և կամ նրա համրիչը: Վճուի էութիւնը բերանացի բացատրում էին ծառային, նա էլ դատապարտուածին, և իբր հաստատութիւն իւր ասածին՝ ցոյց էր տալիս մելիքի կնիքը կամ համրիչը: Թէև մելիքը, ինչպէս և տանուտէրը, իւր դատապարտութեան համար վարձ չէր պահանջում, բայց ծառան պոկում էր ինչքան կարող էր թէ մէկ և թէ միւս կողմից:

Դատապարտութեան համար որոշ օրէնքներ կամ օրէնսգիրք չուէր. մելիքները ղեկավարում էին սովորութեան իրաւունքով և իրանց բարեհայեցողութեամբ:

Դատապարտութեան համար յատուկ շէնք չկար. դատը տեսնուած էր մելիքի տան բակում կամ ապարանքի սենեակներից մէկում: Զատ անգամ պատահում էր, որ մելիքը փողոցում, հրապարակում էլ դատ էր կտրում:

Նոյնպէս չկային դատապարտութեան յատուկ օրեր. մելիքը դատ էր կտրում՝ երբ ցանկանում էր, բայց առաւելապէս նա դատի էր նստում կիրակի օրերը, երբ գործից ազատ լինելով՝ ուրիշ գիւղերից էլ գալիս էին գանգատուելու:

Սովորաբար գանգատաւորներից պահանջում էին հաստատել իրենց ասածները վկաներով և կամ երդումով: Ընդհանրապէս երդման հետևեալ ձևէրն էին գործ դրում.

ա. Եկեղեցում՝ կամ մի սրբի առաջ գանգատաւորը մի զոյգ մոմ էր վառում, և բռնելով մեղադրուածի կունից, մօտեցնում էր մոմերին, որ փչէ հանգցնէ: Եթէ հանգցնէր՝ անմեղ էր համարւում:

բ. Գանգատաւորը մի վառ ածուխ էր տալիս մեղադրուածին, և սա վերան ջուր ածելով ասում էր. Այսպէս անցնիմ՝ թէ որ արել եմ: Երբեմն առաջաւոր մարդիկն էին երդւում իրենց ստորագրուածների փոխարէն:

Ընդհանրապէս՝ երդուելը շատ ծանր էր համարւում և ոչ միայն շատ հազիւ էին պատահում սուտ երդուողներ, այլ և երբեմն յանցանքը յանձն էին առնում, որպէսզի չերդուին:

Մելիքները հետևեալ պատիժներն էին տալիս.

ա. Ծեծ. — Սա ամենասովորական և ամենագործածական պատիժն էր: — Երբեմն ինքը մելիքն էր ծեծում, բայց սովորաբար ծառաներին էր հրամայում այս պատիժը գործադրել: Զատ անգամ էլ պառկեցնում էին և բարակ ճիւղոտներով ծեծում: Նպւ կապում էին ծառից և այնպէս ծեծում. շատ անգամ էլ այդպէս կապուած 2—3 օր պահում էին:

բ. Տուգանք.—Տուգանք էին վերցնում մեղիքներն իրենց օգտին:

գ. Բանձարկութիւն. Յատուկ բանտ սկզբներում չկար. մեղիք ի տխուր, փաշտատունը, իսկ աւելի ուշ, մի որոշ սենեակ ծառայում էր որպէս բանտ:

դ. Անուանարկութիւն. Այս պատժին գլխաւորապէս ենթարկում էին անառակ կանայք. որոնց իշի վրայ նստացնում, իշի պոչը ձեռք տալիս, երեսին մուր քսում և շրջեցնում էին գիւղով: Աւելի փոքր յանցաւորների երեսին թրիք էին քսում և գիւղով ման ածում:

ե. Դամդա խփել.—Մերկացնում էին նստատեղին և մեղիքի կնիքը խփում:

զ. Այրումն. Փլաւ-քամին կրակի մէջ կարմրացնում էին և դնում դատապարտուածի գլխին, որ անմիջապէս մեռնում էր: Այսպէս է պատժել Մեղիք Ռէկլարը հովիւ Հախվերդուն:

է. Կախ-սալ.—Առանձին կախաղան չկար. սովորաբար ծառերից էին կախ տալիս. այսպէս Մեղիք Աբով Գ. կախ է տուել Փանոսանց Հայրապետին Ռոյնիսում, որ չէր ուզում իրեն հնազանդել:

բ. Ձիու պոչից կապել եւ քաշ սալ: Այս պատժին ենթարկում էին անուղղելի պոռնիկ կանայք. այսպէս Մեղիք Յովսէփ Ա. նոյն պատժով սպանել է պոռնիկ Մարիամին:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԿԵՆՆՔԸ

Մեղիքները առաւօտները շատ վաղ էին վեր կենում, մի բաժակ օղի խմում և մի քանի թերթերով ձու ուտում: Անմիջապէս փոքրիկ, 12—15 տարեկան մանկաւիկը, գեղեցիկ հագնուած և ոսկեջրած ունեւին գօտկում խրած՝ մատուցանում էր զալյանը, և ինքը մի քիչ հեռու կանգնում, որ զալյանը հանգչելու դէպքում կրակ բերէ: Ժամը մօտ 10-ին մեղիքը նախաճաշում էր:

Նախաճաշիկից յետոյ մեղիքը դատ էր կտրում:

Կէսօրից քիչ անց մեղիքը ճաշում էր: Սովորաբար մեղիքի համար առանձին էին ճաշ պատրաստում: Իսկ զանգատաւորների, ուրիշ գիւղերից եկած գիւղացիների և հասարակ հիւրերի համար միշտ առաւելի տուրքով ճաշ էր պատրաստում ^{արեւմտային}, որ մեղիքի տնից մի քիչ հեռու էր գտնուում և ուր ամէն մի եկուոր կարող էր ճաշել: Սովորաբար մեղիքները հիւրասէր էին և նրանց սեղանը ամենքի համար բաց էր. մի զանգատաւոր, մի գիւղացի չէր կարող գալ մեղիքի տունը՝ և առանց հաց ուտելու վերադառնալ:

Ճաշին մեղիքին մատուցանում էին մի քանի տեսակ կերակուրներ, բաց առաւելապէս փլաւ և գոմշի թափան: Փլաւի համար գործ էին ածում արծաթեայ սկուտեղներ, նոյնպիսի ծածկոցներով: Սովոր

րաբար ուտում էին մէկ ամանից դանակի և պատառաքաղի գործածութիւնը անձանօթ էր, կար միայն գդալ:

Սաշէ կոչուած մի ծառայ մելիքի առաջը կանգնած գինի էր լըցնում և մատուցանում:

Բաժակը սովորաբար մի հատ էր լինում, և ձեռքից ձեռք անցնում: Ֆիւրեր եղած միջոցին առաջին բաժակը ինքը մելիքն էր խմում:

Գինի խմելիս հպատակները բարեմաղթութիւն էին անում, ասելով. «Մելիքի մին օրը հազար»: Միևնոյն դարձուածքը գործ չին ածում և այն բոլոր դէպքերում՝ երբ կամենում էին իրենց գոհունակութիւնը յայտնել: Ըստ անգամ մելիքի յատուկ աշուղական խումբը զուարճացնում էր սեղանակիցներին:

Ճաշից յետոյ մելիքը փոքր ինչ քնում էր և յետոյ կամ գնում զբօսնելու, կամ կրկին դատ կտրում և կամ որսի գնում:

Մելիքի անցնելիս բոլոր տեսնողները ոտքի էին կանգնում և խոնարհութեամբ բարեւում նրան: Մելիքը սիրով ընդունում էր նրանց բարեւը և հետները խօսելիս նրանց *խաբ* (երեխայք) անուանում. թէկուզ նրանք իրենցից շատ հասակաւոր լինէին: Նա, որպէս մելիք, իւր բոլոր հպատակների հայրն էր համարւում:

Երեկոները մելիքը անց էր կացնում իւր մտերիմների հետ. բաւական վաղ ընթրում էր, ապա մի քիչ զուարճանում *խաբ* և ալ խաղերով և ապա պառկում քնելու:

Մելիքների ամենամեծ զուարճութիւնը որսորդութիւնն էր: Նրանք շատ յաճախ գնում էին որսի, բաղէներով և որմական շնորով, մի քանի կտրիճների ուղեկցութեամբ:

Կիրակի օրերը մելիքները եկեղեցի էին գնում և կանգնում իրանց յատուկ տեղը, որտեղ մի գորգ էր լինում փռուած:

Մելիքները մասնակցում էին Ժողովրդի ուրախութեան և տրխրութեան: Հարսանիքի ժամանակ հարսնաքատէրը դառուլ գուռնով գալիս էր մելիքի դուռը, մի ոչխար կամ գառ, 2—3 հատ հափ, մի շիշ գինի նուէր բերում և խնդրում ներկայ գտնուիլ հարսանիքին:

Մելիքը դրամ էր նուիրում հաց բերողին, որ հացթուխի կողմից էր լինում: Յետոյ դառուլ գուռնի առաջնորդութեամբ գնում էին հարսնատուն, ուր բոլոր հանդիսականները վեր էին կենում և թագաւորը գալիս համբուրում էր մելիքի ձեռքը: Պարզ է, որ առաջին տեղը, առաջին բաժինը, առաջին բաժակը սրան էր պատկանում:

Ոչ միայն առաջին բաժակը նրա կենացն էին խմում, ալ և բոլոր միւս կենացների ժամանակ կրկնում էին «Մելիքի մին օրը հազար» դարձուածքը:

Երբ նորապսակները պատրաստւում էին հարսի տնից փեսայի

տուն գնալ, նախ և առաջ դառուլ զուռնի առաջնորդութեամբ գրնում էին մեղիքի տունը և գռան առաջ կանգնում: Մեղիքը հանդիսաւոր կերպով դուրս էր գալիս, մականները ուրախութեան աղաղակ արձակում, նորասպանները համբուրում էին մեղիքի ձեռքը և սա մի «խալաթ» (նուէր) էր տալիս նրանց:

Նաւասարդին բոլոր ժողովուրդը խնձոր, ընկոյզ, գինի առած՝ դալիս էր շնորհաւորելու մեղիքի նոր տարին և հիւրասիրւում մեղիքից ճաշով: Նոյնն էր լինում և միւս տօներին, բայց աւելի պարզ կերպով:

Ինչպէս որ մեղիքը մասնակից էր ժողովրդի ուրախութեան և տխրութեան՝ այնպէս էլ ժողովուրդը բաժանում էր մեղիքի ուրախութիւնն ու տխրութիւնը: Երբ մեղիքը պսակում էր իւր որդուն կամ աղջկան՝ ամբողջ ժողովուրդը եօթն օր եօթ գիշեր քէֆ էր անում և բազմաթիւ ոխարներ ու գառներ նուէր բերում:

Երբ մեղիքը մեռնում էր՝ նրան գնում էին անկողնի մէջ և ձեռքերը վերմակի վրայ խաչում. ապա բոլոր գիւղերի բնակիչները՝ դալիս էին և համբուրում մեղիքի ձեռքը: Յետոյ արդէն մեղիքին պատանքում էին և բոլորի յուղարկաւորութեամբ մեծ շքով թաղում: Երբ գանձ էին ասում՝ բոլորը աշխատում էին որքան կարելի է շատ խաչահամբոյր ձգել, կամենալով սրանով արտայայտել իրենց տաճած սէրն ու յարգանքը դէպի հանդուցեալ մեղիքը: Այնուհետեւ մի առժամանակ սուգ էին պահում: Ամբողջ մի տարուայ ընթացքում հարսանիքներին դառուլ զուռնա չէին անում:

Մեռած մեղիքի քաւասունքը տալուց յետոյ մեղիքի ժառանգը հրաւէր էր անում և ընդունում շնորհաւորութիւններ մեղիքական դահը ժառանգելու առիթով:

Մեղիքների կանայք.— Մեղիքները կին էին առնում սովորաբար ուրիշ մեղիքների աղջիկներ: Զատ հազիւ էր պատահում, որ մեղիքներն ամուսնանային իրանց հպատակներից մինի աղջկայ հետ: Եւ նոյն իսկ ժողովուրդը վատ աչքով էր նայում դրա վրայ: Այսպէս, երբ Մեղիք Աբով Գ-ը առաջին կնոջ մահից յետոյ, որ Մեղիք Ռոստոմի դուստրն էր, աչգպիսի մի քաջ արաւ՝ ժողովուրդը նրան մեղադրեց, թէ նա ամուսնացաւ իւր լուսնուհի (հաւ պահողի) աղջկայ հետ, ուստի և սերունդը փչացաւ և սը որդիներ աչքես չեղան: Նոյնպէս հազիւ էր պատահում, որ մեղիքին աղջիկ տալին իրենց հպատակներից մինին. շատ շատ՝ նրանց իւզբաշին կարող էր այս բախտին արժանանալ:

Մեղիքի կանայք իրենց հպատակներից մտաւորապէս շատ բարձրը չէին, և նրանց նման հեռու էին պահում իրենց տղամարդկանցից. տան մէջ հարսնութիւն էին անում, թէև աւելի կարճ ժամա-

նակ: հագնում էին նոյն ժողովրդական տարազով, միայն աւելի թանգազին կտորներից: Քայց Մելիք Աբով Գ-ի և Մելիք Յովսէփ Բ-ի կանաչք Թիֆլիսի վրացնակ շորեր ունէին:

Սրանք միքանի աղախին և ծծմայր ունէին, և տան կառավարութեամբ չէին զբաղում. միայն մետաքսից թէշիկով թել էին մանում, ասղնագործում, քսակ և այլ ձեռագործներ շինում:

Ժողովրդի կանանց հետ էլ այնքան մօտ յարաբերութիւն չունէին, միշտ իրենց բարձր էին պահում: Տօներին գիւղացի կանաչք խնձոր, մրգեր առած գալիս էին նրանց շնորհաւորելու: Երբ մելիքի կինը անցնում էր՝ բոլոր կանաչք և տղամարդիկ ոտքի էին կանգնում:

Մելիքների որդոց դաստիարակութիւնը շատ աննախանձելի դրութեան մէջ էր: Քանի փոքր էին ծծմօր և աղախիների հսկողութեան ներքոյ էին լինում, երբ փոքր ինչ մեծանում էին՝ տան ծառաներն էին դառնում նրանց դաստիարակները, որոնք իրենց հետ զբօսանքի էին տանում, ձի նստել, հրացան ձգել էին սովորեցնում: Միմիայն Մելիք-Քէզլար Բ-ը գրագէտ է եղել, իսկ միւսները բոլորն էլ անգրագէտ են եղել: Մելիքներն եթէ շատ որդի էին ունենում՝ երբեմն կրտսերներից մինին ուղարկում էին Էջմիածին կամ Գանձասար կարգալու, որ հոգևորական դառնայ. այսպէս՝ մելիք Փրիդոնը իւր Դաւիթ որդուն Էջմիածին էր ուղարկել կարգալու, որտեղից նա իւր ուսուցիչ եպիսկոպոսի հետ անցել է Ջնդկաստան և այնտեղ մնացել: Երբեմն էլ պատահում էր, որ մելիքը իւր որդիներից մինին պատանդ էր տալիս կամ պարսից շահին և կամ Ջուշուաջ խանին, ուր նրանք սովորում էին պարսկերէն գրել-կարդալ: Այսպէս՝ Մելիք Փրիդոնի որդի Ջամիր-խան բէկը Իբրահիմ-խանի մօտ պատանդ է եղել և սովորել պարսկերէն:

Մելիքներից այդ ժամանակներում քաջութիւն էր պահանջում, սուր խաղացնել, հրացան ձգել. իսկ այս հմտութիւնները նրանք կատարելապէս ունէին:

Ջգես.—Մելիքների զգեստը ժողովրդի զգեստի տարազից չէր տարբերում, միայն կարում էր աւելի ճաշակով և աւելի թանգազին կտորներից: Նրանք ունէին իրենց յատուկ գերձակը, որ ամբողջ Իգիրմի-դորդում չայտնի էր լինում: Այսպէս օր. մելիք Յովսէփ Բ. գերձակը Պարիս գիւղից էր, Մուսի անունով:

Մելիքները միաժամանակ շատ ձեռք զգեստներ չէին ունենում և լիաւուրը դսնաւուրից իւր տարազով չէր տարբերում, միայն աւելի հասարակ կտորից էր կարուած լինում: Դսնաւուրը, ամենալաւ շորերը, մելիքներն առաւելապէս հագնում էին պատերազմ գնալիս, ասելով եթէ կեանքս գնալու է, թող շորերս էլ գնան:

ՄԵԼԻՔ ՅՐԻՒՈՆԻ (ՈՐԴԻ ԲԷՂԱՐ-ԲԵՆ՝)

(Միակ պատկերը, որ մնացել է այս մելիքների տունից)։

Մելիքների զգեստը բաղկանում էր հետևեալ կտորներից։

—Ջապիկ. — որ կարում էին նաշուր կոչուած կապտաւուն կըտաւից։ Սակարձ էր լինում, և կուրծքը կոճկւում էր ձախ թւի տակ։

Փոխան. — Կարւում էր սպիտակ կտաւից կամ կարմիր ալըշից։ Խոնճանով կապւում էր շաւիկի տակից։

Չարվար.— Կարուում էր Կոչուում կտորից, որ պատ-
րաստուում էր ուղտի մազից: Փողքերը բաւական լայն էին լինում.
Վերեւի մասում մի քիչ լայնութեան կարմիր մետաքսեայ երկծալ զը-
տոր էր կտրուում, որ կոչուում էր Զաւա. սրա միջով անցնում էր մե-
տաքսից գործած գեղեցիկ փնջերով խոնձանը, որ կապուում էր առ-
ջևից:

Չարուարը հագնում էին փոխանի վրայից և փողքերը բաց թող-
նում. իսկ փոխանի փեղկերը դնում էին գուլպի մէջ և վրայից դո-
ւախ կապում: Սա 6—8 սանտիմետր լայնութեան և կէս մետր երկա-
րութեան երկկծալ կտոր էր, որի ծայրին ամրացրած էր ժապաւէն:

Դօշուղ.— Երիտասարդներինը կարմիր, հասակաւորներինը՝ մանի-
շակագոյն մետաքսեայ կտորից էր կարուում: Սա մի քառանկիւնի կը-
տոր էր, որի ծայրերից կարուած ժապաւէնները հանգուստուում էին
երկուսը վզի և երկուսը մէջքի վրայ:

Ձմեռուայ դօշուղը բամբակած էր լինում: Երիտասարդների դօշ-
ուղը մետաքսեայ թելերով ասեղնագործած էր լինում: Վերջի ժամա-
նակներում դօշուղ ալյես չէին գործածում, որովհետեւ արխալուխի
կուրծքը բաց չէին թողնում:

Արխալուղ.— Հագնում էին դօշուղի վրայ. կարում էին մետաք-
սեայ կտորից, երիտասարդինը՝ կարմիր, հասակաւորներինը՝ մանիշա-
կագոյն: Փէշերը կարծ էր լինում, կուրծքը եռանկիւնաձև բաց և պոր-
տի մօտ երեք դաշտի կոճակներով կոճկուում: Կրծքի եռանկիւնաձև
բացուածքը տակից ծածկուում էր դօշուղով: Վերջերը արխալուղները
կարում էին առանց կուրծքի բացուածքի, ուստի և դօշուղ ալյես
չէին գործածում: Արխալուղի աստառի վրայից, եզրերին, մի քիչ ներսով,
այնպէս որ չէր երևում, երկու մատ լայնութեան կտորէ քէօպա էր
կարուում:

Արխալուղի վրայ կապում էին ոսկեայ Լաւա, իսկ աւելի վաղ՝ գօտի:

Չուխա.— Կարուում էր բրդէ կտորից, մէջքի վրայ բուզմայով
սեղմւում էր և իջնում մինչև ծնկները. կուրծքը եռանկիւնաձև բա-
ցուած էր և գօտկատեղի մօտ երեք դաշտանի կոճկով կարող էր կոճ-
կուել, բայց սովորաբար չէին կոճկուում: Թւեքերը կարծ էին:

Քիւլանա.— Սա սամույր մուշտակ էր, քիրմաշալ երեսով, որ ձը-
մեռը հագնում էին արխալուղի վրայից, չուխայի փոխարէն:

Ոսնեքին.— Հագնում էին՝ գուլպա և չաւաշ, իսկ ձի նստելիս՝ շաւաշ:

Գլխներին.— Ծածկում էին Գաւաշ սև երկար փափուկ:

Քնելիս գլխները ծածկում էին Գաւաշ-Գաւաշ, որ կարուում էր գա-
ռի սպիտակ մորթից, նոյնպիսի աստառով:

Զեմեք.— Մելիքները կրում էին ձախ կողքին Կեթիլ, առ-

ջևից՝ դաշոյն, ձախ ուսովը ձգում էին շու, վառօդաման, որից վառօդ էին ածում հրացանի կաջճառի մէջ: Աջ ուսով ձգում էին զաւար—փամ փուշտաման, որի մէջ շարում էին վառօդ պարունակող փամփուշտները:

Մելիքին հետևում էր հրացանակիրը՝ տանելով իւր հետ 1—3 հրացան մելիքի համար:

Մելիքների կեանքը.—Բոլոր մելիքները, մանաւանդ անգրագէտները, գործ են ածել կնիք, որ ներկայացնում էր մի կեռ թուր, շուրջը գրուած. Քսի ծառայ մելիք (այս ինչ):

Ձատ դէպքերում կնիքի փոխարէն գործ են ածել համրիչը. Այսպէս օր. պսակի գրաւոր, կնքուած հրաման տալու փոխարէն մելիքը բաւականացել է միայն իւր համրիչը տալով, որ ներկայացրել են քահանային և սա կատարել է պսակը: Մելիքի ծառաները մելիքի հրամանները կատարելիս նախ ցոյց են տուել նրա համրիչը և կամ մի ուրիշ իրը, օր. թաշկինակը և այլն:

Ապարանք.—Գիւլիստանի մելիքների պալատը, որ գտնւում է հռեկայ լեռան ստորոտում, բաղկացած է չորս սենեակներից, մի կամարակապ սրահից և ամբողջապէս շինուած է սրբատաշ քարով: Չորս սենեակներն էլ մի շարքումն են. Առաստաղները գրմբէթաձև են: Վերջին երկու սենեակների գմբէթաձև առաստաղները վերջանում են բոլորակ ծակերով: Այս սենեակների անկիւններում, պատերի մէջ շինուած են ծալքեր: Ամբողջ շինութիւնը զուրկ է պատուհաններից. դռները ցած են և լացն՝ Սրահի երկարութիւնը 40 մետր է և զարդարուած է 7 գեղեցիկ սիւներով:

Սրանց կից շինուած են խոհանոցներ և մի քանի մութ սենեակներ և մի փոքրիկ ախոռ, ուր միշտ մի ձի պահւում էր, փտանգաւոր ժամանակ մելիքին փախցնելու: Գլխաւոր շինութեան դիմացը կայ մի այլ շինութիւն, որի աջ ծայրում գտնւում է մարտկոցի աւերակը: Այս շինութիւններից 25—30 քաչ դէպի հիւսիս-արևմուտք գտնւում է մի այլ շինութիւն 3 սենեակից բաղկացած, որոնցից երկուսի առջևի պատերը փլած են. երրորդ սենեակի դռան ճակատին արձանագրուած է.

«Յիշատակ է Ոհան Բաբուն մերէն Մելիք Թամրազ Ռաճ (1701). Թէ այս և թէ վերոյիշեալ միւս երկու շինութիւնները շրջապատուած են պարիսպներով, որոնց մի մասը դեռ կանգուն է:

Ամբոցը.—Մելիքներն ունէին իրենց տոհմական ապրոցը, ուր ապաստանում էին փտանգ սպառնալիս և ուր խաղաղ ժամանակ մրնում էին մի քանի տասնեակ զինուորներից բաղկացած մի փոքրիկ զունս: Այս ամբոցը կոչւում է Գիւլիստան-բերդ և այժմեան աշխար-

հագրական բաժանմամբ ընկնում է Ֆիլանշիրի գաւառում *):

Մելիքների գերեզմանատուներ.—Մելիքներն ունէին տոհմական գերեզմանատուն, որ գտնուում է հոռեկայ վանքի **) հիւսիսային կողմում. գերեզմանները միմեանց շատ մօտ են գտնուում և ունին 2,13 մետր (1 սաժէն) երկարութեան, 1 մետր (1 արշ. 6 վերշով) լայնութեան և 0,72—1,50 մետր (1 արշ.—2 արշ.) բարձրութեան քառանկիւնի միակտուր տապանաքարեր, որոնք եզրափակուած են գեղեցիկ, նուրբ նշխերով: Նորագոյնների վրայ Րըլիէֆ դուրս է փորուած կեռ թուր—Մելիք Բէկլարեանների տոհմադրոշմը: Միքանի ուռենիներ սուղեր են սփռում գերեզմանների վրայ:

Հին տապանագրերը եղծուած են և շատ դժուարութեամբ են կարդացւում. ես կարողացայ կարդալ հետեւեալները.

Այս է տապան Մելիք Բակլարի Ռաճիթ:

*) Այս բերդի հիմնարկութիւնը աւանդութիւնը վերագրում է մի աղ-ջկայ, որը և իբր արձանագրել է մի քարի վրայ, թէ ես բանուորներս համար օրական երկու ջուալ աղ գործածելով, կարողացայ միայն այս բերդը շինել, ինձանից չետոյ ուրիշները ինչ պիտի կարողանան շինել:

Գիւլիստան-բերդը գտնուում է համանուն գիւղից հազիւ չորս վերստ հեռու, մի բարձր, սեպացած քարաժայռի վրայ, որի երեք կողմից հոսում է Իսճայ-չայը և նրան հրուանդանի դիրք տալիս: Քառաժայռի երեք կողերը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայեաց են, այնպէս որ ոչ մի ճանապարհ չի կարելի գտնել, իսկ հիւսիսային կողմը փոքր ինչ թեք է և այստեղից է բարձրանում միակ, նեղ ճանապարհը. որի համար տեղ-տեղ հարկ է եղել ժայռերի կրճէքերը տաշել: Քարաժայռի տափարակ գագաթին կայ մի հաստ պարիսպ, չորս աշտ սրակներով ամրապնդուած, իսկ հիւսիսային կողմում մի քիչ ներքեւից կայ և մի երկրորդ պարիսպ, որ գնալով ընդհարւում է միւս կողերի ժայռերին: Եւ որովհետեւ միակ մատչելի փէշը այս կողմն է եղել. ուստի և սրան կից բլրակի վրայ կայ չորս աշտարականի մի փոքրիկ մարտկոց: Բերդի մէջ դեռ մինչև այժմ էլ մնում են մի և երկչարկանի տների և մի եկեղեցու աւերակներ: Հարաւային կողմում մի բաւական լայն և բարձր ստորերկրեայ անցք իջնում է մինչև գետի ափը, որտեղով պաշարման միջոցներին իջով ջուր են կրել: Բերդի հիւսիսային ստորոտում, մարտկոցի բլրի լանջին, կայ մի մեծ մեծետի աւերակ, մօտը խանութների, տների հետքեր: Բերդի շուրջը, բլրակների վրայ կան փոքրիկ դիտանոցներ:

**) Հոռեկայ վանքը գտնուում է Թալիշ գիւղի արեւմտեան կողմում, մի լեռան լանջին, որտեղից երևում է նոյն, Ֆիլանշիր, գաւառի դաշտերը, Կուր և Թարթար գետերը: Վանքը մի փոքրիկ, քառանկիւնի, թաղակապ շինութիւն է, հասարակ քարով շինուած, և ունի փոքր ինչ աւելի մեծ գաւիթ: Չէնքը շատ հասարակ է, միայն պատերի մէջ կան շատ գեղեցիկ, հին տապանաքարեր, որ իբր քար գործ է ածուած: Գաւթի մէջ կան շատ գերեզմաններ: Վանքը շինել է ոմն տէր Յովհաննէս՝ 2իԸ (1279) թուին, իսկ գաւիթը հինգ տարի չետոյ:

Վանքի արեւմտեան կողմում կան միաբանների խցերի աւերակներ:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Այս է սապան հուռումսին,
Որ է կողակից Մելիք Ապովին բվ. ԹՄՁ Բ.

Այս է սապան մելիք Փրիզոնին,
Ժառանգ մելիք Բեկլարեանին,
Անյասմելի է մարդոց պսն զմահին
Քանզի զայսպիսիս սակաւ պատահին:

Ոչ Այ հրամանի եւ ոչ ըստ կամաց
Թողի աշխարհս քառասուն ամաց

ի 6 փետրուարի 1808 ամի Փրկչին:

Այս է սապան մելիք Յովսէփին,

Որ է որդի մելիք Փրիզոնին,

Տիրապետող աշխարհային,

Ղարաբաղու մեծ իշխանին:

Մեծ իշխան էի եւ յոյժ փառաւոր

Ժողովուրդս բազում եւ շատ ծառաւոր,

Բազումս գործող եւ աշխատաւոր

Ունայն եւ զամեն աշխարհս անցաւոր

Թվին 1843 յունուարի 20 ՌՄՂԲ:

Մ Ե Լ Ի Ք Ն Ե Ր Ի Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ն Ե Ր Ը

Մելիք-Բէկլարեանները թողել են բաւական թուով ժառանգ-
ներ: Սրանցից միքանիսը շարունակում են ապրել իրենց տոհմական
գիւղերում և կառավարել իրենց կալուածները, միւսները վերաբնակել
են Գանձակ, Թիֆլիս, Կալկաթա և այլ քաղաքներ, ուր կամ արքունի
ծառայութեան են մտած և կամ վարում են մասնաւոր պաշտօններ:

Գիւղում մնացողներն ընդհանրապէս, և սրանցից աւելի զար-
գացածները մասնաւորապէս *), թէև պաշտօնապէս զրկուած են
նախնի մելիքական ընդարձակ իրաւունքներից, բայց և այնպէս՝ օգ-
տւում են գրեթէ այդ միւսնոյն իրաւունքներով: Այսպէս՝ թէև ոչ
տիրապետող, բայց որպէս հողատէր, նրանք, այս բէկերը, տասանորդ-
են վերցնում երկրի բոլոր բերքերից և երեսնական կոպէկ ստանում
այն ամէն դեսեստին հողի համար, որ կառավարութեան միջամտու-
թեամբ իրենց կալուածքներից բաշխուած է գիւղացիներին: Երկրորդ՝
թէպէտ ոչ զատաւոր, բայց որպէս գիւղի ամենաազդեցիկ և հեղինա-
կաւոր մարդ, դատ են կտրում, կամ գիւղական դատաւորների և տա-

*) Ինչպէս օրինակ Սարգիս Մելիք Բէկլարեանը, որ աւարտել է Մոս-
կուայի Պետրովկայա ակադեմիան, սրա որդին՝ Դաւիթը, որ գիւղատնտե-
սութիւն է ուսել արտասահմանում: Նշանաւոր է նոյնպէս սրա դուստրը,
որ բժշկուհի է:

նուտիրոջ վրայ ճնշում գործելով՝ դատը իրենց կամեցածի պէս վճռել տալիս: Գիւղացիները այս բէկերին գիւղական պաշտօնեաներից աւելի խելացի և աւելի հեղինակաւոր անձնաւորութիւն համարելով, սիրով նրանց են դիմում և խնդրում վերջացնել իրենց դատը: Պատահում են դէպքեր, երբ բէկի ախոռը մի երկու օր իբր բանտ է ծառայում յանցաւորներին: Երրորդ՝ թէպէտ այս բէկերը գիւղական պաշտօնեաներին ոչ նշանակող և ոչ հաստատող են, սակայն նրանց ընտրութեան և հաստատութեան խնդրում բաւական մեծ դեր են խաղում և հաստատութիւնից չետոյ էլ միշտ կախման գրութեան մէջ պահում նրանց: Եւ այս՝ որովհետեւ այդ պաշտօնեաները նախ որ միշտ քաղցրացնում են իրենց բերանները բէկերի տանը, նրանց հետ ուտել խմելով, երկրորդ՝ միշտ յոյս ունին նրանցից շահուելու, երրորդ՝ գիտեն, որ դրանք ոստիկանի և գաւառապետի հետ մօտիկ չարաբերութիւն ունենալով, կարող են վնասել իրենց և կամ չաչտնել իրենց կատարած զեղծումների մասին: Չորրորդ՝ նոյն կախման գրութեան մէջ է և քահանան, որ պաշտօն է մատուցանում իրենց, բէկերի և կամ սրանց նախնեաց շինած եկեղեցում: Սրա ընտրութիւնն էլ եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ մասամբ կախուած է բէկերից. բաւական է, որ սրանք միքանի անգամ գովեն քահանացուն և ժողովուրդը անմիջապէս նրան կրնորէ, առաջնորդն էլ չի մերժիլ բէկերի միջամտութիւնը, որովհետեւ շատ բաներում նրանք կարող են օգտուէտ լինել թէ եկեղեցիներ շինելիս կամ վերանորոգելիս և թէ ժողովրդական մի որևէ աղէտի ժամանակ:

Բէկերը մեծ պատիւ և համակրանք են վայելում նաև ժողովրդից: Նրանք անցնելիս բոլորը, կին թէ սուրմարդ, ծեր թէ երիտասարդ, նստած տեղերից ոտքի են կանգնում և շատ խորը գլուխ տալիս: Նաւասարդին և միւս տօներին, խնձորներ, գառներ առած գալիս են բէկերի տօնը շնորհաւորելու: Հարսանիքներին հրաւիրում են նրանց և առաջին տեղը, առաջին բաժինը նրանց տալիս և առաջին բաժակը նրանց կենացը նուիրում: Դեռ մինչև այժմ էլ ժողովուրդը պահպանում է մելիքների ժամանակ գործածուած դարձուածքը՝ «Մելիքի մին օրը հազար», միայն մելիքի փոխարէն ասում է «բէկի»:

Սակայն պէտք է ասել, որ բէկերը նախկին մելիքների նման որոշ պարտականութիւն, որոշ զբաղմունք չունենալով՝ իրենց կեանքը անց են կացնում անգործութեան մէջ, ուստի և պարապութիւնից ձանձրացած՝ կամաց կամաց դիմում են դէպի քաղաք, ստանձնելու մի որևէ պաշտօն: Այս պարապութիւնը նրանց բարոյական անկման է տանում, որ ցոլանում է և ժողովրդի վրայ: Բէկերը հետզհետէ կորցնում են նախկին տիրապետողների առանձնաշնորհումները և դառ-

նում տոսկ կցուրածատէրներ, ուստի և ժողովուրդը նրանց վրայ սկսում է նայել ոչ որպէս իւր տիրոջ, կառավարչի և պահպանողի, այլ որպէս տոսկ կեղեքիչների, որ տասանորդ են վերցնում, առանց մի ողև ծառայութիւն մատուցանելու: Առաջիկայ պատկերը մի տեսարան է ներ-

Մի քանի օրը հազար, հրամայ, եկ բահրան ստացի:
 --Գնա, որբերիդ բախշեցի:

կապացնում բէկերի կեանքից. այլի կինը իւր աղջկայ ձեռին մի աւել և մի հաւ տուած, բերում է բէկին նուէր և խնդրում գալ տառա-
նորդն ստանալու:

Մ Ե Լ Ի Ք - Զ Ա Հ Ն Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Ե Ր

Մելիք Զահնազարեանները տիրել են Ոսկանապատ, Միրզիկ, Մուռուք և Բրաջուր գիւղերին: Սրանց նախահայրը եղել է Մե-
լիք Նազարը, որ մելիքութիւն է ստացել Զահ-Մբասից 1601 թուին
և վերակոչուել Զահ-Նազար, այսինքն Զահի-աչք, որովհետև շահին
շատ սիրելի է եղել:

Մելիք-Զահնազարին յաջորդել են, ինչպէս երևում է տապանա-
գրերից, Մելիք Յովսէփ Ա, Մելիք Նաւրի (վախճ. 1720), Մելիք Յու-
սուփ Բ. (վախճ. 1730) Մելիք Գաբրիէլ (վախճ. 1780 թ.) և Մելիք
Յուսուփ Գ. (վախճ. 1826) որի եղբայրն էր Քոչար-բէկ, (վախճ. 1740
թ.) և որդիներն էին Բէկլար-բէկ և Նաւրի-բէկ, Միայն Մելիք Յու-
սուփ Գ-ի մասին գիւղի ծերունիները և Ժառանգները կարողանում են
միջանի անցք պատմել, միւսների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ:

Մելիք Յուսուփը ունեցել է մի աղջիկ, որի գեղեցկութեան մա-
սին Ղարանց Պետին պատմել է Ջաւադ-խանին: Սա էլ ցանկացել է
նրան ևս ունենալ իւր կանանոցում, ուստի և մի օր վերէ կացել և
եկել Ոսկանապատ, իբր քէֆ անելու: Մելիք Յուսուփը մի մատակ
գոմէշ իւր ձագով նուէր է ուղարկել նրան և ապա գնացել տեսու-
թեան:

Ջաւադ-խանը սիրով ընդունել է նրան և ասել. «Անասի սանա,
բալասի մանա» (Մայրը քեզ, որդին ինձ):

Մելիք-Յուսուփը, կարծելով, թէ այդ խօսքերը նուէր ուղար-
կած գոմէշի և նրա ձագին են վերաբերում՝ պատասխանել է.

«Անասի դա սանա, բալասի դա». (Մայրն էլ քեզ, որդին էլ):

Ջաւադ-խանը շատ գոհ է մնացել և լաւ քէֆ արել, մտադրուե-
լով շուտով առնել աղջկան և վերադառնալ, սակայն շտապով կան-
չում է Փանձակ, որովհետև ուռնների չարձակման մասին լուրեր են
եկած եղել: Այս միջոցին Ջաւադ-խանի մտերիմներից մէկը, Իսմայիլ-
բէկը յայտնում է Մելիք-Յուսուփին, թէ Ջաւադ-խանը եկել էր նրա
աղջիկը տանելու, և նրա վերոյիշեալ խօսքերը վերաբերում էին նրա
աղջկան և ոչ թէ գոմէշի ձագին:

Մելիք Յուսուփը սաստիկ վրդովւում է և տեսնելով որ ոչ մի
ուրիշ միջոց չկայ՝ վճռում է ճաճկաբար փախչել իւր գերդաստանով:
Բաց նախ և առաջ պէտք էր ազատուել խանի լրտեսից՝ Ղարանց

Պետից: Ուստի Մելիք Յուսուփի եղբայրը, Քոչար-բէկը, Սարգիս և Հայրապետ Միրզայեանները հետ, տանում են Պետիին Սուրուն-խաչերի մօտերը գբօսնելու: Այստեղ հերթով ընկնում են աղբիւրի վրայ ջուր խմելու և երբ հերթը Պետիին է հասնում՝ նրանք դաշոյնների հարուածներով սպանում են նրան:

Հետևեալ օրը, Մելիք-Յուսուփը հրամայում է բոլոր գիւղացիներին, կանանց և եօթ տարեկանից բարձր երեխաների հետ հաւաքուել եկեղեցում աղօթելու, որ Աստուած յաջողութիւն տայ սկսուած պատերազմում: Միքանի ոչխար էլ մատաղ է անում: Երբ բոլոր բնակիչները հաւաքուած են եկեղեցում, «Սուրբ-Սուրբ»-ի ժամանակ Մելիք Յուսուփը Քարիտ (Մարգարիտ) աքերը (քոյր) դուրս է կանչում եկեղեցուց, փակում եկեղեցու դուռը, բանալին տալիս նրան և պատուիրում, դուռը չբանալ, մինչև որ արեգակը այս ինչ տեղը չհասնի: Յետոյ իրենց բոլոր տնեցիներին ձիով ճանապարհ է ձգում դէպի Զուշի, իսկ ինքը մի երկու ժամ դեռ շրջում է գիւղի շուրջը, որպէսզի ոչ ոք չկարողանայ գիւղից դուրս գալ և իրանց փախուստի մասին իմաց տալ Զաւադ-խանին:

Այս ինքն էլ գնում է միանալու իւր գերդաստանին: Ճանապարհին տեսնում է իւր հարսի եօթ շաբաթական երեխային (Նարիման-բէկին) վաչր ընկած, վերցնում է և հետը տանում, յանձնում մօրը, որ լռելեայն արտասուում էր: Խեղճ մայրը միւսներից չետ մնացած լինելով՝ վաչր էր ձգել իւր գրկի երեխային և «հարսնութիւն անելով» չէր համարձակուել այդ ասելու ոչ տէգրին և ոչ սկեսրոջը:

Երբ երեկոյին մօտ Քարիտ աքերը բաց է անում եկեղեցու դուռը՝ անմիջապէս մի քանի լրտեսներ շտապում են Գանձակ և Մելիք-Յուսուփի փախստեան լուրը հասցնում Զաւադ-խանին: Սա էլ իսկոյն Խամայիլ-բէկին ուղարկում է նրանց յետևից, հրամայելով բոլոր տղամարդկանց կոտորել, իսկ կանանց բերել Գանձակ:

Խամայիլ-բէկը մի խումբ զինուորներով գալիս է Աղբեօփրի մօտ, և այստեղ գիշերում, մտածելով, որ մեղք է մի աղջկայ համար անբան արիւն թափել, լաւ է թող փախչեն-գնան: Հետևեալ օրն էլ մի քիչ որոնում է և ապա վերադառնում:

Մելիք-Յուսուփը հասնում է Զուշի և այստեղ մնում, մինչև որ ռուսները առնում են Գանձակը, սպանում Զաւադ-խանին, և այս ժամանակ միայն կրկին վերադառնում է Ոսկանապատ:

Մելիք Զահնազարեանների ժառանգները այժմ էլ ապրում են Ոսկանապատ գիւղում և տիրապետում են հողերի մի մասին: Սրանցից ամենածերը Քոչար-բէկի աւագ թոռ Մեծլում-բէկն է, որ Մելիք-Յովսէփ Գ. կեանքից սպտմեց վերոյիշեալ անցքը, որը հաստատեցին և գիւղի ծերունիները:

Մ Ե Լ Ի Ք Ա Ռ Ս Տ Ա Մ Ե Ա Ն Ն Ե Ր.

Այս տոհմի նախնիքը բնակուելիս են եղել Լոռի գաւառում, ուր և ունեցել են ժառանգական կալուածքներ: Այս գերդաստանի անդամներից մինը մտել է նախ վրաց արքունիքը ծախայելու և ապա դիմել է պմիսից Ջահ-Աբանին, և նրանից խանութիւն ծառայել: Աւանդութիւնը այս խանին Թաւադ-խան անունն է տալիս, ինչպէս հասարակ ժողովուրդը սովորութիւն ունի վրաց բարձր ծառայողներին թաւադ անուանել:

Թաւադ-խանի որդին եղել է մելիք Առստամ, սրան՝ մելիք Այտին, որոնց մասին նույնպէս ոչինչ յայտնի չէ: Մելիք Այտինի որդի Մելիք Առստամը Քուանշիր գաւառի Գիւլ-Յաթաղ գիւղի մելիք դառնալով պարսկաստանից գաղթել է աչոտեղ և ամուսնացել Կոստանոյի Ապրէս-աղաչի Վարդ-խաթուն աղջկայ հետ, որի վրայ Իբրահիմ խանը աչք է ունեցել:

Մելիք Առստամի մեծ եղբայր Միսայէլ-բէկը, զբաւուելով Իբրահիմ-խանի խոստումից, թէ Քրաբերդի մելիքութիւնը իրեն կրտայ, փորձում է սպանել Քրաբերդի մելիք-Մեժլումին, սակայն բռնուելով ինքը գլխատուում է նրանից: Երբ մելիք Մեժլումը Հերակլի հետ մեկնում է Թիֆլիս՝ Իբրահիմ-խանը մելիք Առստամին Քրաբերդի մելիք է նշանակում, միանգամայն իրեն հլու հպատակ դարձնելով: Բայց երբ Իբրահիմ-խանը նրա կնոջը պատանդի անունով տանում է իւր հարեմը, մելիքը վշտացած դիմում է Նուխի Սէլիմ-խանի, Իբրահիմ-խանի թշնամու մօտ: Սա սիրով ընդունում է նրան և Դաշ-բուլաղ գիւղը նրան ընծայում: Այստեղից մելիք Առստամը շարունակ յարձակումներ է գործում Ջուշի բերդի վրայ և բաւական վնասներ պատճառում:

Մի ժամանակից յետոյ մելիք Առստամը Ղարաբաղից և Նուխուց մօտ 300 ընտանիք առնելով գաղթում է Գանձակի խմբիւթիւնը, ուր Քաւադ-խանը (1756—1804) սիրով ընդունում է նրան և Մլղնաբերդից մինչև Եօթն աղբիւր տեղը նուիրում նրան: Այստեղ էին գտնւում Հանգըափոր, Քարատակ, Վերին և Ներքին Ղուլթուլները, որ այժմ աւերակ են:

Մելիք-Առստամը ապրում է Գանձակում և շատ սիրելի է լինում Քաւադ-խանին: Այս բանի վրայ նախանձելով խանի միւս շրջապատողները, սպանում են նրան 1794 թ. *):

*) Այս Մելիքի մարմինն ամփոփուած է Գանձակի Ս. Յովհաննէս-Մկրտիչ մայր եկեղեցու գաւթի հարաւային կողմում, որի տապանագիրն է՝

Անմոռաց յայս տապան քաջ անուանի Հանգըի մարմին Մելիք Առստամի: Յուզգէն Բաղրատունի Հաչկազանց տոհմի, Տիրող Բարսում, Գանձակ նահանգի, ճնեալ 1722, վախճանեալ 1794 ամի:

1800 թուին Մելիք Առստամի ժողովուրդը Լեզգիների չարձակումներից ստիպուած հետևում է Մելիք-Ֆէկարեան Աբով Գին, որ մելիք Առստամի փեսան էր, և գաղթում է Բոլնիս, իսկ մի ուրիշ մաս Թիֆլիս, ուր Հաւլաբարի Չամքորեցոց թաղն է կազմում:

Դեռ Բոլնիսում եղած ժամանակ Մելիք-Առստամի որդի Ստեփան-աղան վախճանում է, իսկ սրա որդի Ապրէս-աղան իւր ժողովրդի մի մասով վերադառնում է Բարսում գիւղը և այնտեղ բնակութիւն հաստատելով՝ իւր տոհմի կալուածքներին տիրում: Այժմ այս տոհմի ժառանգները նոյնպէս ապրում են այս գիւղում և ունին բաւական կալուածքներ:

Մ Ե Լ Ի Ք Մ Ն Ա Ց Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն Ն Ե Ր.

Մելիքական այս տոհմը իշխել է Գետաշէն և սրա շրջակայ գիւղերում: Դեռ մինչև այժմ էլ կանգուն է սրանց մելիքական ապարանքը Գետաշէնում և դեռ կենդանի է վերջին մելիքի թոռ՝ Թեմուր-բէկը: Ես եղայ այս եօթանասնամեայ ծերունու մօտ, որ այժմ բնակում է Գանձակում, եղայ նաև միւս ժառանգների մօտ՝ Գետաշէնում, հարց ու փորձ արի նաև ուրիշ ծերունիների, սակայն ոչ մի հաստատուն բան չկարողացայ իմանալ սրանց հին անցեալի մասին: Չկայ նաև ոչ մի գրաւոր վաւերացում: Այս միայն յայտնի է, որ այս տոհմիս վերջին մելիքը եղել է մելիք Սարգիս Բ. մի քաջ անձնաւորութիւն, որ մասնակցել է Ջաւադ-խանի սպատերազմներին, նախ լեզգիների և ապա ռուսների դէմ:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *)

Սահմանները.— Գանձակի գաւառն ընկնում է 41°9' և 40°1' հիւսիսային լայնութեան և 63°7' և 64°60' արևելեան երկարութեան մէջ: Մաւա-սարը (11,519) կազմում է Գանձակի և Ջիւանշիրի գաւառների հարաւային և հարաւ-արևելեան սահմանների ընդհարման վերջին կէտը: Այս յիշեալ գաւառների մէջ սահման համարում է Ինջա-ջալը, որի ալոււնքներից հին պոստային ճանապարհից ներքև ձգւում է պայմանական, սահմանային գիծը, Ջիւանշիրի անապատով դէպի հիւսիս արևելք մինչև Կուրգետը, Արեշի գաւառի Քեարխուն գիւղի հանդէպ, և Կուրի վրայ ձգուած չերկաթուղու կամուրջից ներքև: Գանձակի և Արեշու գաւառների մէջ արևելեան և հիւսիս-արևելեան կողմից սահման ծառայում է Կուր-գետը մինչև Արեշի գաւառի Քինչիլի գիւղը, որ ընկնում է գետի ձախ ափին. այս գետի ձախ ափով Գանձակի գաւառի սահմանը ձգւում է այս գետի երկարութեամբ հիւսիս-արևելքից մինչև Կոնջաշին լեռը, որտեղից, ընդհարուելով Զաքաթալու

*) Գանձակի գաւառի տեղագրութիւնը գրելիս բացի իմ ճանապարհորդական նկատողութիւններից, 'ի նկատ առաջ նաև Բանանց գիւղի Արթ Տէր-Նրուանդ քահանայի, Գանձակեցի Յակովբ վարժապետ Տէր-Յարութիւնեանի և Կար. Ղազարեանի ձեռագիր գիտողութիւնները: Մի քանի արձանագրութիւններ էլ ինձ տուեց պ. Աղ. Քալանթարը: Խորին շնորհակալութիւնս յայտնելով վերոյիշեալ անձերին, հարկաւոր եմ համարում յայտնել, որ ճանապարհորդութեանս միջոցին իբր ուղղեցոյց ունեցել եմ գեր. Բարխուդարեանի «Արցախ» և Հասան-Ջալալեանի «Ճանապարհորդութիւնը»: Օգտուել եմ նաև Արեւեանի «Экономическое положение государственныхъ крестьянъ Елисаветопольскаго уѣзда» աշխատութիւնից և ուրիշ երկերից, որոնք իրենց տեղերում յիշել եմ:

շրջանի հետ, անցնում է նույն ուղղութեամբ փոքրիկ շղթայով մինչև Մուրադաշ (1738) լեռը, որտեղ վերջանում է Զաքաթալի շրջանի սահմանը և սկսւում է Սղնախի գաւառը. այստեղ Գանձակի գաւառի սահմանը ընդունելով հիւսիս-արեւմտեան ուղղութիւն, կտրում է Ալաղան (Կանիգ) գետը, Չալան հովիտը, Իօր (Կաբրի) գետը, հասնում է մինչև Փալան-Քոքան ոչ այնքան բարձր լեռնաշղթան, որի վրայով բարձրանում է հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ համանուն լեռից (1193) փոքր ինչ բարձր, որտեղից արդէն իջնում է հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ և ընդհարուելով Ղազախի գաւառի հետ, Ջէյրան-չոլ հովիտով մինչև Կուր գետը, կտրում է նրան Գանձակի գաւառի Գիւգարլի գիւղի հանդէպ: Գանձակի գաւառի արեւմտեան սահմանը կազմում է Զակամ գետը, որը բաժանում է նրան Ղազախու շրջանից մինչև Խաչ-հալ լեռան անտառապատ ճիւղաւորութիւնը. ապա այս գաւառների մէջ սահմանը ձգւում է Զակամ գետի ձախ ափի ուղղութեամբ 2ինգիլաղ լեռը, որը և ծառայում է իբր Գանձակի, Ղազախի, և Նոր Բայազիտի գաւառների վերջին սահմանային կէտ:

Գանձակի գաւառը Նոր Բայազիտից անջատող սահմանը Զաչ-ղաղից ձգւում է Հայ-Գանձակեան (Армяно-ганджинская) լեռնաշղթայի ուղղութեամբ հարաւ-արեւմուտք, մինչև Սատանա-խաչ լեռը, որտեղից նա ուղղւում է արեւելք, և ձգւում է նույն լեռնաշղթայով մինչև Գինալդաղ (11057) լեռը, որի միւս կողմում մեր նկարագրած գաւառը ընդհարում է Ջիւլանշիրի գաւառի հետ հարաւային կողմից մինչև Մուաւ-լեռը, այսինքն մինչև հարաւ-արեւելեան վերջին կէտը:

Այս սահմանների մէջ Գանձակի գաւառը բռնում է 8398,₂ ք. վերստ, կամ 9557,₃ ք. կիլոմետր, կամ 173,75 գերմ. մղոն, կամ 874840 գեոստրին տարածութիւն *): Այս թիւը ցոյց է տալիս, որ Գանձակի գաւառը Անդրկովկասի բոլոր գաւառներից մեծագոյնն է, բացի Բագուի նահանգի Ջեւատու գաւառը (203,31 ք. մղոն):

*) Приложенія къ VIII книжкѣ записокъ Кавказ. отд. Имп. Рус. Геогр. Общ.

Քանձակի գաւառի մակեր'ւոյթը ներկայացնում է երկու, միմեանց հակապատկեր գօտիներ. հարաւ-արեւմտեանը՝ լեռնա-լին, հիւսիս-արեւելեանը՝ հարթ. լեռնային գօտին, որ հիւսիս-արեւելեան կողմում լայն է. նեղանում է հիւսիս-արեւմուտքում: Քանձակի հարթութիւնը միայն հիւսիս-արեւմուտքում, Զա-կամ գետից մինչև Ղոչ-Ղարա-գիւղը, յենւում է Կուր-գետի աջ ափին, ապա հարաւ-արեւելք ուղղուելով՝ խոց լեռնաշղթայով բաժանւում է Կուրի նեղ հարթութիւնից, որի հետ հաղորդակցւում է միայն Քանձակ գետի նեղ ձորով:

Յոգ լեռնաշղթան սկսւում է Կուր գետի ափից. Ղոչ-Ղա-րա-չալի (Կուրի վտակ) ակունքի մօտ և հարաւ-արեւելեան ուղղութիւնը պահպանելով՝ ձգւում է Կուր գետի աջ ափով, նկարագրուած գաւառի սահմաններում մինչև Մինգե-չաուրեան անցքը. Յոգին հանդէպ, Կուրի և Ալազանի ձախ ափին դնում է նոյն հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ Մուրա-դայեան լեռնաշղթան, իսկ սրան զուգընթաց՝ Իօր գետի աջ ափով, Փալան-Թոքանի լեռնաշղթան, որը մօտենում է Կուր գետի ձախ ափին, Յոգ լեռնաշղթայի սկզբնաւորութեան մօտ, կարծես նրա շարունակութիւնը կազմելով:

Վերոյիշեալ լեռնաշղթաների մէջ տարածուած հար-թութիւնը, որ ընկնում է Կուր գետի երկու ափերին, ինչպէս Իօր (Կանփգ) և Ալազանի (Կարբի) նրանց միանալու և Կուրի մէջ թափուելու տեղում, անուանւում է «մառ»: Սամուխի տա-րածութիւնը 75,000 զեսիատիներից աւելի է:

Փալան-Թոքան լեռնաշղթայից հիւսիս-արեւմուտք, Կուրի ձախ ափին, տարածւում է Զէյրան-չօյ հովիտը մինչև Ղազա-խի գաւառի սահմանը: Կուրի կողմից հովիտը եզրափակում են ոչ այնքան բարձր լեռնաշղթաներ, որոնք համարեա զուգըն-թաց են Իօրի ընթացքին և ուղիղ իջնում են դէպի նա՝ Քան-ձակի հարթութեան Կուրին մօտիկ ափի հանդէպ:

Լեռներ.— Քանձակի գաւառի հարաւային և հարաւ-ա-րեւմտեան սահմաններով, համարեա 125 վերստ երկարութեամբ ձգւում է Հայ-Քանձակեան լեռնաշղթան, ձախ-լաղից մինչև Մուաւ լեռը: Այս լեռնաշղթան ծառայում է որպէս ջրաբաշխ

այն գետերի, որոնք թափւում են մի կողմից Կուր գետը, միւս կողմից՝ ուղղւում են դէպի Սևանայ լիճը: Այս լեռնաշղթան, Գինալ լեռից այն կողմը, ծառայում է որպէս ջրաբաշխ Ղարաբաղի (Թաութառ իւր վտակներով) և Գոմիճակի գետերի (Կիւրակչայ, Գանձակ-գետ և այլն):

Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայի միջին բարձրութիւնը հասնում է 9600'. նրա գագաթների մէջ նշանաւոր են՝ Ղարա Արխաչ, (10,081), Սատանախաչ, Օղրուջա (10936) Գինալ-դաղ (11057), Բենեօվշալի, Բաղիրկեան, Ղամիշ (12263) և Մուալ (11219).

Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայից հիւսիս-արևելեան ուղ-դութեամբ գնում են, համարեա զուգահեռական շարքերով և շատ կողմնակի ճիւղաւորութիւններով, մանր լեռնաշղթաներ, որոնք միմեանցից բաժանւում են Կուրակ-չայի, Գանձակ-գետի, Ղոչղարա-գետի, Ջամքոր-գետի, Ջակիր-չայի և Ջակամի իւր ձորերով: Գլխաւոր լեռնաշղթայից հեռանալով ճիւղերը հետզ-հետէ ցածրանում են և յետոյ միախառնուելով յառաջացնում Գանձակի հարթութիւնը:

Գլխաւոր լեռնաշղթային մօտիկ ճիւղերն ունին նշանա-ւոր գագաթներ, ինչպէս են Ղոչղարա (Кочкаръ, 11,035) Օղրուջա (10,936), Հասան Նանա, Քեափաս և ուրիշներ: Ընդհակառակը Բոգի, Մուրադայի և Փալան-Թոքանի շղթա-ներում, որոնց մասին ցիշեցիք վերւում, առանձին կանգնած լեռները շատ աննշան բարձրութեան են հասնում, այսպէս՝ Բոգի շղթայում՝ Կախադաղ (1,284) և Ղարանլու (1,733), Մուրադայիում՝ Մուրադայ (1,738) և Կոնչաշին (1,440), Փալան-Թոքանիում՝ երեք համանուն գագաթներ՝ 1,480, 1,193, և 1,219 բարձրութեան:

Հետեւեալ բարձրութիւնների շարքը կարող է փոքր ինչ գաղափար տալ գաւառի ծովի մակերևոյթի համեմատութեամբ ունեցած գրութեան մասին. ճիւղաւորութիւնների վերի մասում՝ Ջաքար-բէկ (7,520), Ղզըլ-դաղ (7,462), Օքիւզ-դաղ (6,774), և Մասխիտ (6,599), ճիւղաւորութիւնների միջին մասում՝ Բաղաքեանդ (4,973), և Ղաբաղ-Թափա (3,592). ստո-

րոտում՝ Ելենէնդորֆ (2,536), Սարվադ-Թափա (2,029), Գեշմա-
լեք (2,018), և Ուչ-Գիւլ (1,963), և գաշտավայրում՝ Ելիսա-
վետոպոլ՝ (1,449), Գիւղարլու (1,626), Չամքոր (1,051, Գա-
լիլար (991), Զիւլ-Թափա (314):

Ամբողջ լեռնային գօտին թեքում է հարաւ-արեւմուտքից
դէպի հիւսիս-արեւելք. իսկ հարթութիւնը՝ երկու թեքումաձե-
ռանի. մինը՝ դէպի Վուր գետը, հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ,
այն գետերի՝ ընթացքով, որ դուրս են գալիս լեռնային կիրճե-
րից, և միւսը՝ իրեն, Վուրի ընթացքով, հարաւ-արեւելեան ուղ-
ղութեամբ:

Պիլաւոր լեռնաշղթայի Գանձակին նայող կողմը ներկայա-
ցնում է անտառից զուրկ, ալպեան երկիր: Նա միանում է
նոյնպէս անտառից զուրկ կողմնակի ճիւղաւորութիւնների վե-
րի մասի հետ և նրանց հետ միասին կազմում ընդարձակ ա-
մառային արօտատեղիներ:

Անտառները ծածկում են լեռնաշղթաների և նրանց ճիւ-
ղաւորութիւնների լանջերը, գետերի և գետակների հովիտները,
ինչպէս և Վուրի գետափը:

Ռոզի, Փալան-Թոքանի, և Մուրադայի շղթաները, ան-
տառային բուսականութիւնից զրկուած, իրենց ընդհարուող
հարթութիւնների հետ միասին ներկայացնում են ընդարձակ,
ձմեռային արօտատեղիներ:

Լեռների և սափաւանդների հաւրաբանական (геогностическое)
կազմութիւնը. — Հայ-Գանձակեան լեռները կազմուած են գրանի-
տի և պորփիրի տեսակներից. մասնաւորապէս հիւսիսային կո-
ղերի կազմութեան մէջ մեծ դեր են խաղում կաւճային կազմու-
թեան կրաքարները: Լեռների ստորոտը կազմուած է նեպտունա-
պլուտոնական ծագում ունեցող համախմբումներից (конгломе-
раты), ամուր կրաքարից, կաւային և կրա-աւազային մարնայից
(мергелий). բլուրների այն շարքերը, որոնցով Վուրի մօտ վեր-
ջանում են լեռների ստորոտները՝ կազմուել են կաւճային փրէ-
րուն զանգուածից և կրաքարից: Վուր գետի հովիտը և գե-
տափնեայ բարձրութիւնները վերաբերում են երրորդական (трет-
ичный) կարգի միջաթամանակային (миоценовый) կազմու-

Թեան: Խճային, աւազային և կաւային շերտերը, որոնք կազմում են հովիտների ներքին խաւը, ցոյց են տալիս, որ չորրորդ դարի կազմութեան շրջանին են պատկանում:

ԳԵՏԵՐ.—Թէև ամենամեծ, բայց ոռոգման համար բոլորովին անյարմար, գետը ԿՈՒՐԵ Է՝ որ մտնում է այս գաւառի սահմանը, ընդունում Զակամ վտակը և հոսելով մօտ 125 վերստ՝ Արեշու գաւառի Քեարխուն գիւղի մօտ գուրս է գալիս նկարագրած գաւառի սահմանից: Կուրը այս մասում հոսում է շատ խոր ափերով, այնպէս որ բնակիչները չեն կարողանում նրանից ոռոգման համար ջուր վերցնել: Միայն Ալփաուտ գիւղից մինչև Կարակուլա գիւղը տարածուող նեղ գետափնեայ շերտը զարնանային հեղեղների ժամանակ ծածկւում է ջրով, որով և նա աւելի յարմար է դառնում հացահատիկներ ցանելու և բանջարանոցներ շինելու:

ԻՆՈՒԱ-ՇԱՅ.—Սկիզբն է առնում Մուալ լեռան հարաւ-արեւելեան կողմից, և հոսելով Գիւլիստանի լեռնոտ երկրով, մըտնում է անապատ, Ջիւանշիրի Բորսունյու գիւղի մօտ: Սա կազմում է Գանձակի և Ջիւանշիրի գաւառների սահմանը, և նրա ջրից առաւելագէտ օգտւում է Ջիւանշիրի գաւառը:

ՂԱՐԱ-ՇԱՅ.—Սկիզբն է առնում Մուալ լեռան հիւսիս-արեւմտեան և Գեամիշ լեռան հարաւ արեւմտեան կողերից. հոսելով լեռնային նեղ ձորով, ներքին Աղճաքենտ գիւղի մօտ նա երկու ճիւղի է բաժանւում—արեւմտեան՝ որ կոչւում է Քէօրան-շայ և արեւելեան, որ պահում է նոյն՝ Ղարա-շայ անունը: Այս երկու ճիւղերը միայն ջրառատ ժամանակ հասնում են Քէօր-շային, որ թափւում է Կուրի մէջ:

ԿՈՒՐԱԿ-ԳԷՏ.—Սահմանագիծ է Թիֆլիսի և Արցախի հայոց հոգևոր առաջնորդութեանց, սկիզբն է առնում Քեափաս, Բազիրկեան և Բանէօվշալի լեռների լանջերից. հոսելով անտառապատ ձորով, Գետաշէն գիւղից ներքև աջ կողմից ընդունում է բաւական մեծ վտակ՝ Բալա-Կուրակը, որ սկիզբն է առնում Ղամիշ լեռան հիւսիս արեւմտեան լանջից, ապա ուղղում է դէպի Ղարասուն, որ միանում է Քէօր-շայի հետ:

ԴԱՆՃԱԿ-ԳԵՏ կամ Ոսկանապատի գետ. —սկիզբն է առնում

Արիթինայ-սարից կամ Ղոչղարա լեռան հարաւ-արեւելեան լանջից և ընդունելով երկու վտակներ՝ որ սկիզբն են առնում Սարեալ և Բանէօվշալի լեռներից, անցնում է Ելենենգորֆ գերմանական գաղութից և Գանձակ քաղաքից և բանալով իւր համար մի նեղ անցք Բոզ լեռնաշղթայի մէջ, Ղարասախկալ գիւղի մօտ թափւում է Կուրի մէջ:

Արթենա-ջուր կամ Բանանց-գետ և կամ Ղոչղարա-չայ.— սկիզբն է առնում Արխաշան սարից և ընդունելով Խաչ-Ֆուղ լախ վտակը, անցնում է Քարհատ և Բանանց գիւղերով, և Բոլչլի գիւղի մօտ միանալով Չովդար-չայ վտակին, թափւում է Կուրի մէջ Ղարաջամիրրի ձմերանոցի մօտ:

Ջաւմուր.— Գաւառիս ամենաերկար գետն է և կազմւում է գլխաւոր լեռնաշղթայի Գինալ լեռից մինչև Ղարա-Արխաշ և այս լեռնաշղթայի ճիւղերի՝ Ղոչղարա և Արխաշան լեռներից մինչև Օդրուջա և Գիլիխ լեռների լանջերից բղխող բազմաթիւ վտակներից: Այս վտակները, կրելով առանձին առանձին անուններ, միանում են երկու մեծ ճիւղերում և Գետաբէկի Ղոշա-քէօրիի մօտ միախառնուելով՝ Ջամքոր անունը, և նեղ ձորով ուղղւում է դէպի հիւսիս. ապա դաշտավայր դուրս գալով՝ կտրում են երկաթէ ուղին և Ջամքոր կայարանից դիմում դէպի Կուր գետը և Գիլիլար եայլաղի մօտ թափւում նրա մէջ:

Ջակիր-չայը սկիզբն է առնում կողմնակի ճիւղերի Ջաբար-բէկ և Ղըզլ գագաթներից, ընդունում է Արտապա, Գիւնաշ տեղերից և Մասխիդ լեռից բղխող վտակները, Մորուլ-գիւղի մօտ դաշտավայր է դուրս գալիս և Արվատ-Թափա կուրգանի մօտ կտրելով երկաթէ ուղին, Թաքնալի-Օխչուլու գիւղի մօտ թափւում է Կուրի մէջ:

Ջակամ-գետ. Գանձակի և Ղազախի գաւառների միջի սահման կազմող այս գետը կազմւում է Ջահ-գաղ և Քիւչուկ Ջահ-գաղ լեռների հիւսիս-արեւելեան լանջերից բղխող ջրերից: Ջակամ գետը իւր երկու ափերով պատկանելով Գանձակի գաւառին մինչև Խաչեալ լեռան զարիվայրը, հոսում է խոր, անտառապատ ձորով մինչև Թաթարլի, ուր ընդունելով Բաղա-

չայ աջ վտակը, Աշաղա-Աիպլի գիւղի մօտ դուկէն է գալիս
գնաւտավայր և Գիւգարլի եալլաղի մօտ թափուում Կուրի մէջ:

Վերոյիշեալ բոլոր գետերը, ինճալից սկսած մինչև Զա-
կամ, Հիւսիսարեւելեան ուղղութիւն ունին, նրանք Համարեա
միմեանց զուգընթաց են, նրանց բոլորի ակունքներն էլ՝ բա-
ցի Զակիր-չալից, սկսում են գլխաւոր լեռնաշղթայի և սրա
կողմնակի ճիւղերի վերի մասի անտառազուրկ ալպեան գօտուց,
սրանք բոլորն էլ հոսում են խորհնեղ կիրճերով, որ տեղ տեղ
ներկայացնում են մերկ ժայռեր և քերձեր, բայց առաւելապէս
ծածկուած են անտառներով: Նրանց դաշտերը, ափերի հետ
միասին, հարթութեան մօտենալով՝ ընդլայնւում են և բնակու-
թեան համար յարմարաւոր տեղեր բաց անում: Նրանց ջրից
կարելի է լինում օգտուիլ նրանց միջին ընթացքի տեղերում,
այն էլ նրանց հնեղ գետափերում, միայն բանջարանոցներն ու
այգիները ջրելու համար. նրանց ստորին ընթացքում, երբ նը-
րանք բոլորովին դուրս են գալիս լեռնային կիրճերից, կարելի
է լինում երկար ջրանցքներ անցկացնել ջրելու համար ինչպէս
բանջարան ցներ և այգիներ, այնպէս և ցանելու արտեր:

Աւելորդ է, կարծեմ, երկարօրէն խօսել այս գետերի լեռ-
նային տեղիքում ունեցած արագ ընթացքի, ամառուայ ամիս-
ներին՝ սաստիկ քշանալու, ձիւնը հալչելիս և յորդ անձրևներ
գալիս սաստիկ հեղեղուելու, սրանց կատաղի ալիքների իրենց
շրջակայ հանքային և բուսական թագաւորութիւնների վրայ
ունեցած յամր, բայց մշտատե և իորճանիչ ազդեցութեան մա-
սին. — այս բոլոր երևոյթները միատեսակ յատուկ են բոլոր լեռ-
նային տեղերի գետերին:

Հարկաւոր ենք համարում յիշել նաև այս գաւառի հարթ
մասի երկու գետերի մասին, սրանք Քէօր-չալ (կոյր-գետ) և
Ղարասուն (Սև ջուր) են: Առաջինը, Քէօր-չալը, սկիզբն է առ-
նում Աղասի-Բէկլի գիւղի մօտ գտնուած աղբիւրներից, հոսում
է Ռոզ լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտով, Կուրին զուգըն-
թաց, և թափւում է նրա մէջ Վարվարա գիւղի մօտ: Երկրորդ
գետը, Ղարասուն, կազմւում է Կուրակ-չալի ջրերից Սարով գիւ-
ղի մօտ, հոսում է դաշտավայրով Քէօր-չալից բարձր և, բա-

գու-թիֆլիսեան փոստային հին ճանապարհի մօտ միանում է Կրա հետ: Ինչպէս վերև նկատեցինք, Կուրակ-չայր, Ղարա-չայր և Գէօրանը միանում են Քէօր-չայի և Ղարասուի հետ:

Լճեր.— Գէօգ-գէօլ, գտնւում է Քեափաս լեռան հիւսիս-արևմտեան կողմը. սրանից միքիչ հիւսիս կայ մի ուրիշ փոքրիկ լճակ, որ կրում է Աստծու ծով անունը, և միացած է առաջնի հետ: Գէօգ-գէօլը իւր անունը ստացել է ջրի կապոյտ (գէօգ) գոյնից, իսկ Աստուծու ծովի մասին պատմում են, թէ այդտեղ մի սպիտակ գոմէշ է եղել, որ իւր ձագի հետ, պոզերին մօմեր վառած, դուրս է եկել լճից և արածել ափում: Գոմէշը սուրբ համարելով, լիճն էլ Աստծու ծով են կոչել: Երկու լճի ջուրն էլ շատ մաքուր և կապտագոյն է. առաջնի մէջ լինում են կարմրախայտ և սև ձկներ, իսկ Աստծու ծովի մէջ բոլորովին չկան: Աստծու ծովից սկիզբն է առնում մի փոքրիկ առուակ, և թափւում է Գէօգ-գէօլի մէջ, յետոյ այստեղից դուրս գալով՝ Սպիտակ ջուր անունով միքիչ հոսում է և քարերի տակ ծածկուելով՝ նորից երևում, ուր նա ստանում է Օբխան (կուլտուոդ) անունը և ապա գնում Չրաղի ձորի հանդէպ թափւում Կիւրակ-չայի մէջ:

Այս լճի մասին Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է. 1139 թուին փլաւ Ալհարակ լեռը երկրաշարժից և արգելեց այն ձորակը, որ անցնում էր նրա միջով և կազմեց ծովակ, որ մինչև հիմայ էլ կայ և մէջը լինում են լաւ ձկներ *):

Այս լճակը ամենախաւ զբօսավայրն է կազմում, և Հաճիքենդ ամարանոց եկողները գալիս են այստեղ մակոյկներով զբօսնելու:

Երկրորդ լիճը՝ Սիւնի-հաճիւ կամ Զալի-գէօլն է, որ գտնւում է Աստծու ծովից դէպի արևմուտք:

Մի ուրիշ, սաստիկ փոքր, և նոյն իսկ աննշան լճակ էլ կայ Մուռութ և Ոսկանապատ գիւղերի միջև, ուր տղրուկներ են որսում:

*) Կիր. Գանձ. եր. 65.

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Գանձակի գաւառը շատ հարուստ է հանքերով, օրէցոր գտնւում են նորանոր հանքատեղեր և ժողովուրդը կարծես հանքային տենդով բռնուած՝ սար ու ձոր է ընկնում հանքեր գտնելու։ Հանքերից շատ քչերն են կանոնաւորապէս արտահանւում, դեռ նոր-նոր սկսւում են ընկերութիւններ կազմուել նրանց մշակելու։

Մինչև այժմ չաչտնի հանքերը հետևեալներն են.

Ո ս կ ու հ ա ն ք

Ջակիր-չաչի ընթացքում, աւազի հետ աննշան քանակութեամբ խառնուած։

Աննենֆելդ գաղութի մօտ, Ղոչղարա գետի մօտ, Գանձակից մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ։ Գանձակում, Գանձակ-չաչի եզերքում, աւազի հետ խառն, շատ քիչ քանակութեամբ արծաթա-արծիճային և արծիճի հանքեր։ Ղոչղարա գետի աջ ափին, Բանանց գիւղից 3—4 վերստ ներքև, աչգիների մօտ։

Պ ղ ն ձ ի հ ա ն ք

Գանձակի գաւառի ամենանշանաւոր պղնձահանքը գտնւում է Գետաբէկի պղնձահալական գործարանից 2¹/₂ վերստ, Սլավեանկա գիւղից 8 վ. և Ջամբորի կայարանից 50 վ. հեռաւորութեամբ դէպի արևմտահարաւ։ Սա Գետաբէկում գտնուած պղնձահալական գործարանի հետ պատկանում է գերմանացի Սիմենսին, որ գնել է 1864 թ. մեծ մասամբ յոյն բաժնետէրերից։ Պղնձահանքը բռնում է 3 քառակուսի վերստ տեղ, 12,500 ք. սաժէն էլ յատկացրուած է մագնիսական երկաթաքար (магнитный железняк) մշակելու և 66 դ. 1200 քառակուսի սաժէն Գետաբէկի գործարանների համար։ Բացի սրանից Սիմենսին պատկանում է 21109 դեսետին 2285 քառ. սաժ. տարածութեամբ անտառ, Ջեկամի և Ջամբորի արքունական անտառներից։

Գետաբէկի պղնձահանքը ունի 12 «я» (штось) 193, 105, 84, 83, 195, 112, 236, 115, 70, 60, 92 և 43 սաժէն երկարութեամբ։ Գետաբէկի գործարանում կան հետևեալ տեսակի վառարաններ. ա). Հանքայրիչ (пудобоожигательный) կիլպ և Գերստիկգիեֆերի սիստեմի 28 հատ.
բ). Նոյնպիսի Պուպֆերշտէյնի 13 հատ.
գ). Պղինձ հալող 13 ,
դ). Չուգուն հալելու հալոց 1 ,

ե). Սովորական և կրակի դիմացող աղիւսների թրծելու վառարաններ 2 *

Գործարանի մի մասն էլ գտնւում է Ղալաքեանտում, որի կան վառարաններ՝

ա). Հանքայրի 2 հատ.

բ). Պղինձ հալող 6 *

գ). Ելեքտրալուծական գործարան 100 վակերով (ВАКЪ) պղնձախառն հանքից ոսկի և արծաթ հանելու:

Գետաբէկի գործարանում կա նաև նեղանիւ երկաթուղի 29 վերստ 80 սաժէն երկարութեամբ, 5 լոկոմոտիվով և 33 վագոնով, և նաւթանցք Դալլար կայարանից մինչև Գետաբէկ՝ 42 վերստ երկարութեամբ, 4 դիւլմանոց Մակեսմանովեան պողպատեայ խողովակներով և Վարպիւնգոտնի սիստեմի շոգեշարժ միջիններով, որոնցով նաւթը մղւում է ձմեռը 110, իսկ ամառը 24—25 միլոնորդային ճնշումով:

Այս գործարանում աշխատում են չոր, թաց և ելեկտրալուծական մեթոդներով:

Թաց մեթոդով մշակւում են բոլոր սակաւապղինձ ջուհարները, նրանց մէջ 5 տոկոսից քիչ պղինձ կայ:

Չոր մեթոդով նրանք, որոնք 5 տոկոսից աւելի պղինձ են պարունակում:

Ելեկտրալուծական մեթոդով մշակւում են ոչ թէ ջուհարը, այլ արտադրուած սև պղնձի մի մասը:

Հինգ տարիների ընթացքում *)

Հանուած է ջուհար.

Ստացուած է պղինձ.

Ստացուած է արծաթ կամ ոսկի պարունակող աւաղ.

1893 թ.	3,097,380 փ.	84,308 փ 30 ֆ.	77 փ. 23 ֆ.	1% ոսկի	22,5% արծ.
1894	2,967,790 "	98,983 " 26 "	74 " 27 3/4 "	140 %	22,45 %
1895	3,572,447 "	122,062 " 08 "	76 " 30 1/2 "	135 %	24,5 %
1896	3,548,256 "	116,145 " 05 "	67 " 3 " "	1,936 %	30,784 %
1897	4,452,710 "	118,962 " 30 "	61 " 16 " "	2,35 %	34,44 %

եղել են բանուորներ.

Ծառայողներ. վճարուած է բանուորներին.

1893 թ.	1828 մարդ.	30 մարդ.	275321 ռ.	03 կոպ.
1894 "	1872 "	30 "	259431 "	82 "
1895 "	1539 "	30 "	249972 "	33 "
1896 "	1420 "	30 "	247021 "	99 "
1897 "	1848 "	30 "	273928 "	49 "

*) Ես եղայ հանքում 1898 թ. ամռանը, ուստի և կարելի չեղաւ վերցնել 1898 թ. վերաբերեալ տեղեկութիւններ.

Բանուորներն ըստ ազգութեան եղել են.

Հայեր	ռուս.	գերմ.	թաթար	վրացի	յոչն	տաճ.	պարս.	այլազգ.
1893 թ. 325	67	26	535	1	13	5	880	6 մ.
1894 „ 379	35	39	559	5	22	7	845	11
1895 „ 378	42	37	421	3	25	4	651	8
1896 „ 309	52	29	391	1	11	29	553	5
1897 „ 316	54	34	499	2	98	17	852	5

Այս աղիւսակից երևում է, որ գործարանում ամենից աւելի պարսիկ բանուորներ են աշխատում, ապա թաթարներ, հայեր, ռուսներ, յոչներ, տաճիկներ և ապա վրացիներ: Հայերի թիւը գնալով պակասում է:

Բանուորները աշխատում են առաւօտեան ժամը 6-ից մինչև երեկոյեան ժամը 6-ը. միայն առաւօտեան 8¹/₂ ժ. կէս ժամ նախաճաշիկի և կէս օրին մի ժամ ճաշի համար հանգիստ են տալիս, հետևապէս և աշխատանքը տևում է 10¹/₂ ժամ:

Թէ ծառայողների և թէ բանուորների ռոճիկից մի տոկոս վերցնում են, որով և պահում են մի դեղատուն, մի բժիշկ և մի հիւանդանոց 16 մահճակալներով: Թէ դեղերը և թէ բժշկական օգնութիւնը տրւում է 'ի տրիտուր այս վերցրած տոկոսի:

25 տարի ծառայողները կենսաթոշակ են ստանում: Դժբաղտութեան պատահողներին ըստ կամս օգնում են: Կայ նաև բանուորների բնակութեան չատկացրուած երեք շինութիւն, որոնք առողջապահական տեսակէտից շատ աննախանձելի են:

Պղնձի հանքեր անմշակ դրութեամբ գտնւում են նաև.

Զարդախլու գիւղից 8 վերստ արևմուտք, Ղազախի և Գանձակի սահմանի մօտ:

Սոկիւտլի գիւղի մօտ, մի վերստ հեռու Գետաբէկից Սլավեանկա տանող ճանապարհից:

Նախկին Սիլոն-քեանդի մօտ, Սլավեանկից Զարդախլու տանող ճանապարհից մի վերստ հեռու, Ջակիրից 3 վերստ հիւսիս. Սլավեանկա գիւղի մօտ, Բաշքենդ սարում:

Ղարաչաչ գետի ձախ ափին, նրա Ղոչղարա (Կուրի աջ բազուկ) գետի մէջ թափուելու տեղից 2 վերստ բարձր:

Չամքոր գետի ձախ ափին, Թաքնալու գեղից արևմուտք:

Ղոչղարա գետի քարէ կամուրջից արևմտահիւսիս, 3 վերստ հեռու, այս գետի ձախ ափին. Քարհատ գիւղից բարձր Քեամանդ լեռներում:

Դաստաֆուր գիւղի շրջակայքում, համանուն գետի մօտ:

Ելալ-թախտ լեռան հիւսիս-արևմտեան լանջին:

Դաստաֆուր գետի ձախ ափին, Դաստաֆուր և Բալլուջա գիւղերի մէջ:

Ոսկանապատ և Միրզիկ գիւղերի մօտ:

Մուռուժ գիւղի մօտ:

Ղարաքեշիշ գիւղի մօտ, Կանուտ-սար ժայռի տակ:

Սուլուկ գիւղի մօտ:

Գետաշէնում, Չրաղի ձորում:

Կեփաս-սարի շրջակայքում:

Ցինկի հանք (цинковые руды):

Բէուկ-Ամբ և Գալա (Гала) տեղերում:

Ծառախար (Stibium, Сурьмяная руда):

Նիւղգետար և Սէշֆալի գիւղերի մօտ:

Կոբալտի հանք (Cobalt, Кобальтовые руды):

Ղոչղարա գետի մօտ, ձախ կողմում, Բալլուջա գիւղից 6 վերստ հիւսիս:

Տուտունց-առուի ձորակում, սրա Ղոչղարայի մէջ թափուելու տեղից 2—3 վերստ բարձր:

Խաչ-Տուկախ-չաչի (Ղոչղարայի վտակ) հովտում, գետի աջ ափում, վերին Քարհատի մօտ:

Համամ-չաչի աջ կողմում:

Չարունց-առուի հովտում, Քարհատ և Բանանց գիւղերի մէջ:

Նաև վերջերս գտնուած է Ոսկանապատ գիւղի մօտ:

Ն ե լ ա ք ի ն ա ն է ր

Համքորի աջ կողմում, Սէշֆալի և Նուղգար գիւղերի միջև տարածուող բարձրութիւնների վրայ, Մեծ-Ղալա և Մեխտի խան (Նիւղգետարի մօտ) ձմեռանոցների մօտ:

Ղուշի գիւղի մօտ ($40^{\circ} 44,7$ հ. լ. և $63^{\circ} 46,4$ ա. եր.) Ղոչղարա գետի երկու կողմի լեռներում:

Ջաղաղարայում. Քարհատում Սիմենսի ունեցած կոբալդի հանքից $5\frac{1}{2}$ —6 վերստ հարաւ, Սուլու-Դարա և Նաւու-ղշախ տեղերում. Ղոչղարա գետի հովտում, Տուղոնց-առուի հետ միանալու տեղում:

Ղոչղարա-գետի վերին մասերում, Գիւնէշ Գէօրմաղ լեռան ձորում, մագնիսական երկաթ է:

Ոսկանապատ գիւղի մօտ, Ղարաշէն կոչուած տեղում:

Նոյն գիւղի մօտ, Քաչքի ձորում. մագնիսական երկաթ:

Գիւլիստան գիւղի մօտ:

Քարհատի լեռներում. աչս հանքի տիրապետութեան մասին երկար վէճ ծագեց քարհատիցների, որոնք իբր ի վաղուց հետէ այդ հանքը մշակողներ՝ պայմանաւորուել էին պ. Ա. Ծատուրեանի հետ և

մի քանի անձանց մէջ, որոնք այդ հանքը գտնող հանդիսանալով, սեպհականութեան իրաւունքը վաճառել էին ոմն Պաստուխովին: Վէճը վերջացաւ յօգուտ Պաստուխովի և այժմ պատրաստութիւններ են տեսնուում նեղանիւ երկաթուղի անցկացնելու այդտեղ և գործարան հիմնելու:

Ն ր ա ֆ ա ր (pyrite, сѣрный колчеданъ):

Ղուշի գիւղի մօտ:

Նիւզգար գիւղի մօտ, Գանձակից 25 վերս արեւմտահարաւ, Սինիդարա ձորում: Ղազախ-Ելչիլար գիւղի մօտ, Նադիր-դաղի ստորոտում: Ոսկանապատի մօտ, «Ղարաշէնում»:

Չաւար գիւղից 3 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Փայլածոյ քերթափառ (Ֆր. Schiste micacé, micaschiste. Горючий сланецъ)

Աղ-Գուգ-դաղ կամ Կոնգուր կոչուած տեղում (920 ֆ. բ. բարձր.): Քոռ-չալի (Կուրի աջ վտակ) աջ կողմում:

Ն ա ւ ք

Գանձակից 30 վերստ դէպի հարաւ-արեւելք և Զէյվա նախկին փոստային կայարանից 4—5 վերստ հարաւ-արեւմուտք. Գէօրան չալի աջ ափին:

Պ ա ղ Է ղ (Ֆր. Alun, Квасцы и квасцовые: камень и сланецъ):

Պաղլեղի ամենանշանաւոր հանքը գտնուում է Փիփ կամ Զակլիկ գիւղից 4 վերստ հարաւ, Գանձակից 40 վերստ հեռու, Զամբոր և Ղոջ-դարա գետերի միջև՝ առաւելապէս Զորուլ Կոր լեռան մէջ: Այս հանքը տարածուում է 17 վերստ երկարութեամբ (մինչև Ղուշի գիւղը) և 1 $\frac{1}{2}$ —2 վերստ լայնութեամբ:

Ինչպէս երևում է գտնուած մի քանի կաւէ և պղնձէ ամաններից, այս հանքը շահագործուելիս է եղել դեռ Հռովմայեցւոց տիրապետութեան ժամանակ: Պարսից տիրապետութեան միջոցին ևս շարունակուել է դրա շահագործութիւնը տեղացի գիւղացիների ձեռքով, որոնք մի փոքրիկ տուրք են վճարել յօգուտ Գանձակի մեծիդի: Նոյնը շարունակուել է և ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ.— ըսկրսած 1804 թուից մինչև 1865 թուականը այդ հանքը կապալով էր տրուում նախ գիւղացիներին և ապա մասնաւոր անձինքների՝ տարեկան 300—6000 ռուբլով: 1865 թուին Խարիտոնովը արքունի գանձարանից 34,000 ռուբլի պարտք վերցնելով նոր գործարան և բնակարաններ հիմնեց, բայց յետոյ միջոց չունենալով շարունակելու, թողեց հեռացաւ և մի քանի տարուց յետոյ հանքի մշակութիւնը բոլորովին դադարեց:

Այստեղի պաղլեղը ամենալավ տեսակից է և ըստ Ստրուվեի նրա բաղադրիչ մասերն են.

Կաւահող	37, 58	,
Կալի — (Kali)	9, 00	,
Երկաթի օքսիտ (окись железа)	—	,
Ծծմբային թթոււտ (сѣрная кислота)	38, 33	,
Խճածին (кремнеземъ)	0, 14	,
Ջուր	14, 28	,
	99 93	

Միջին համեմատական (удѣльный) բաշն է 2,7838 *).

Բացի Փրիլից, պաղլեղի հանքեր կան նաև Ղուշի գիւղի մօտ, որ միանգամայն նման է Փրիլի հանքին:

Բանանց գիւղի շրջակայքում:

Բախշիկ գիւղի մօտ, Նիւզդեար գիւղից 3 վերստ հարաւ:

Մարմարիոն եւ մարմարանման կրաքար (Мраморъ и мраморо-видный известнякъ).

Քարհատ և Զագադարասի գիւղերի մէջ, Խաչ-բուլախ-չաչ գետի մօտ:

Խարխափուտ գիւղում:

Ջինուքեան քար

ա) Կրաքար եւ դոլոմիտ (Известнякъ и доломитъ) Ելենէնդորֆ գաղութի շրջակայքում:

բ) Որչաքար, փերաքար և չեչչաքար, (Кварцитъ, песчаникъ и конгломератъ) Աբլահի քարհատը:

գ) Տրաչիտ (trachyte) Ելենէնդորֆ գաղութից 12 վերստ հարաւ: Գանձակից 20 վերստ հարաւ Հաջիքենդի մօտ:

Յեմենսային քար (Цементный камень):

Գանձակ գետի հովտում, վեց վերստ հարաւ:

Կրակի դիմացող կաւ (огнеупорная глина):

Ջաքիր-բէկ գիւղի մօտ, Գետաբէգի պղնձահալական գործարանից 8 վերստ հիւսիս-արեւմուտք:

Ղարաբուլախ գիւղի մօտ:

Որձաքար, (Quarz, Кварцъ)

Այքենտ-գիւղի մօտ Գետաբէգի պղնձահալական գործարանից 5—6 վերստ հեռու:

Վիմագրական քար

Գանձակից 10 վերստ հեռու Մոլլա-ջալի սահմանում:

*) Богачевъ: „Загликскій Квасцовый заводъ“ — въ Запискахъ Кавказскаго Отдѣленія Русскаго Техническаго Общества Т. IV. ст 353.

Հանքային օճառ (горное мыло) Ելենէնդորֆ գաղութից 2 վերստ արևելք:

Հանքային ջրեր

Սլավեանկա գիւղից հարաւ-արևմուտք $40^{\circ}23,4$ հիւս. լ. և $63^{\circ}27,5$ ա. եր. տակ. սառն, հանքային աղբիւր է, «Ջաջիրա» (Джаджира) անունով յայտնի:

Հաճիքենդ և Մուռուլ գիւղերի միջև, սելտերեան թույլ ջուր է:

Չարեքի վանքի կալուածում, Այթալու վտակի ձախ ափին, ճծըմբային սառն աղբիւր*):

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Որովհետև ոչ թէ Գանձակի գաւառի միջանի մասերում, այլ միայն Գանձակում կայ օգերևոյթաբանական կայարան, ուստի և՛ ես, այդ դիտողութիւնների հինգ տարուայ (1893—1897) թուերն առնելով Թիֆլիսի օգերևոյթաբանական գլխաւոր կայարանից, միջին թիւ դուրս բերի և ստացայ հետևեալ երկու աղիւսակները, որոնք պարզ որոշում են Գանձակի և նրա բտրձրութեան վրայ եղած միւս տեղերի կլիման:

Այս աղիւսակից հետևում է.

1) Գանձակում օդի ճնշումը տարեկան միջին թուով հասնում է $724,8$ միլլիմետրի, օրորուելով $727,8$ -ի, որ բարձրանում է հոկտեմբերին և $720,8$ -ի մէջ, որ իջնում է յունիս և յուլիս ամիսներին:

2) Բարոմետրի տարեկան maximum-ը հաւասար է $737,8$ որ բարձրանում է դեկտեմբերին, իսկ minimum-ը $713,8$ -ը, որ իջնում է մարտին:

3) Տարեկան միջին ջերմութիւնն է $12,3$. maximum-ը $34,8$ (օգոստոսին), միջին minimum-ը $7,8$, իսկ բացարձակ minimum-ը— $9,7$ (յունուարին):

Ամենախոնաւ ամիսները՝ հոկտեմբերը և յունուարն են, ամենապակաս խոնաւը՝ օգոստոսը:

* Օգտուել ենք նաև Полезные ископаемые и минеральные воды Кавказского края. сос. Меллеръ С. Пб. 1896.

Ամիսներ	Բարոմետր.			Ջ Ե Ր Մ Ո Ւ Թ Ի Ն.								Բացարձակ խո- նաւուժիւն.			Ֆարաբեր. խո- նաւուժիւն.			Ամպամած.		
	Միջին	Max.	Min.	7.	1.	9.	Միջ.	Max.	Բաց. Min.	Միջ. Min.	7.	1.	9.	7.	1.	9.	7.	1.	9.	
Յունուար .	726,5	735,6	715,9	−2,2	2,5	−1,2	−0,3	10,7	−9,7	−0,4	3,5	4,1	3,7	90,2	74,8	89,0	6,9	7,0	6,4	
Փետրուար .	723,9	732,9	713,9	−1,7	5,7	1,4	1,8	14,6	−9,4	−1,7	3,6	3,9	3,9	83,6	59,0	77,0	5,6	5,7	5,1	
Մարտ . . .	722,6	731,2	713,8	2,3	10,5	5,7	6,2	19,4	4,5	0,8	4,8	5,4	5,4	85,0	61,2	79,0	7,0	7,0	5,5	
Ապրիլ . . .	723,1	731,2	714,8	7,7	13,6	9,7	10,3	22,0	−0,1	5,6	6,7	7,3	7,3	84,0	63,8	81,0	7,2	7,1	6,1	
Մայիս . . .	722,4	728,7	715,4	14,5	21,0	15,8	17,1	27,2	6,3	11,8	10,1	10,6	10,7	82,2	58,8	81,2	6,4	6,8	5,4	
Յունիս . . .	720,9	726,5	715,9	18,8	26,0	20,4	21,1	33,3	11,8	14,6	11,6	12,3	12,1	71,8	48,2	69,0	4,2	5,1	4,6	
Յուլիս . . .	720,9	725,9	714,8	20,5	28,8	23,1	24,1	34,4	11,8	16,9	12,2	12,2	12,5	69,2	43,0	60,8	4,6	4,9	3,8	
Օգոստոս . .	721,5	727,4	715,9	21,2	30,2	24,1	25,1	34,6	14,5	20,3	13,2	13,6	13,1	71,4	43,0	55,8	4,2	4,1	3,2	
Սեպտեմբեր	724,2	731,5	716,9	15,5	24,2	18,0	18,8	31,2	6,5	14,3	11,1	11,9	9,5	84,6	53,8	75,4	4,6	4,8	3,7	
Հոկտեմբեր.	727,8	734,5	719,9	8,5	18,3	12,4	13,8	24,6	3,6	9,1	8,8	9,5	9,2	90,6	62,4	86,0	6,1	5,7	4,4	
Նոյեմբեր. .	727,3	737,0	717,5	4,2	10,3	5,5	6,7	19,4	0,7	1,8	5,4	6,1	5,8	87,8	66,0	84,0	6,3	6,2	5,0	
Դեկտեմբեր	727,1	737,5	714,2	0,5	5,8	2,0	2,3	14,1	−2,9	0	4,3	4,8	8,6	88,0	73,8	86,4	7,0	6,7	5,4	
Տարի	724,0	737,5	713,8	9,2	16,4	11,4	12,3	34,6	−9,7	7,8	7,9	8,5	8,4	82,4	59,0	77,5	5,8	5,9	4,9	

	Քամու ուժը.			Ք Ն Մ Ի Ն Ե Ր.								Համալրամ.	Նստույց. (Precipitations) (осадки).			Օ Ր Ե Ր.									
	7 ժամին	1	9	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NN.		Գումար.	Maxim.	Թիւր.	Նստույց.	Ձիւն.	Կարկուտ	Կայծակ	Պարզ.	Ամպամ.	Մրբիկ	Ջերմութ.	Ջերմութ.	
																							Max. 0°	Min. 0°	
Յունուար.	0,7	1,2	0,6	1,2	0,2	2,5	0,2	0,6	2,0	9,8	7,6	68,2	12,1	5,2	7,0	7	5	0	0	5	13	0	8	30	
Փետրուար	1,4	2,9	1,4	2,0	1,8	1,0	0,2	1,6	4,2	12,4	11,6	51,0	12,2	6,5	14,2	4,2	3	0	0	4	7	1,5	3	21	
Մարտ. . .	1,0	1,3	0,7	3,6	3,2	6,2	0,2	0,6	4,4	7,8	7,4	61,8	14,6	4,5	17,2	7,0	2	0	0	3	11	0,4	0	11	
Ապրիլ. . .	1,6	1,7	1,5	4,0	1,6	5,6	0,8	0,6	2,7	9,0	11,4	55,2	37,1	10,2	10,6	9,2	0,4	0	0,4	3	14	1,4	0	1	
Մայիս. . .	1,6	1,7	0,7	2,0	2,0	10,0	2,2	0,8	0,8	8,6	7,8	58,6	32,3	11,2	12,6	11,4	0,0	1	3	2	10	0,4	0	0	
Յունիս. . .	1,3	2,5	1,8	3,2	2,2	7,4	2,6	0,6	2,2	12,2	15,8	44,0	35,2	15,5	14,0	10,2	0	1	4	7	4	1,2	0	0	
Յուլիս. . .	1,4	2,5	1,4	3,2	4,2	11,2	2,4	0,8	0,3	8,4	10,4	50,6	17,4	6,3	12,4	7,4	0	0	2	10	6	1,4	0	0	
Օգոստոս .	1,2	2,6	1,1	2,8	3,1	11,2	3,0	0,8	1,5	7,2	8,0	50,6	8,8	5,9	14,0	3,6	0	0	2	11	3	1,4	0	0	
Սեպտեմբեր	1,0	1,8	0,9	1,6	2,4	4,6	1,6	0,4	1,6	9,0	10,2	60,8	36,5	18,9	16,0	6,4	0	0	0	9	6	1,0	0	0	
Հոկտեմբեր	0,5	0,9	0,3	0,8	0,8	2,2	1,3	0,6	2,4	6,4	3,2	76,2	12,6	6,5	15,8	5,0	0	0	0	6	8	1,0	0	0	
Նոյեմբեր .	0,8	1,3	1,0	0,2	0,6	1,0	0	0,2	4,5	15,1	8,6	59,0	25,2	8,7	15,6	9,4	1,0	0	0	5	9	2,0	0	11	
Դեկտեմբեր	0,9	1,3	0,5	0,8	1,6	1,0	0	0,8	4,2	11,2	6,6	68,8	10,3	5,2	20,0	5,2	3,0	0	0	4	10	0,3	2	20	
Տարի . . .	1,1	1,9	1,0	25,4	24,0	64	14	8,4	30,8	117,4	109,6	704,8	254,3	18,9	—	86,0	14,4	2	11,4	69	101	12,0	14	94	

Այս աղիւսակից էլ հետեւում է.

1) Տիրապետող քամիներն են. արեւմտեան (117,₄) և հիւսիս-արեւմտեանը (109,₆), յետոյ արեւելեան (64) և հարաւ-արեւմտեանը (30,₈): Ամենից շատ հողմեր փչում են յունիսին և ամենից քիչ՝ հոկտեմբերին: Քամին ամենից սաստիկ փչում է փետրուարին (2,₉) և ամառը, երբ շատ անգամ ծառեր է տապալում, իսկ ամենից թույլ՝ հոկտեմբերին:

Ամենաշատ նստուցքը տեղի է ունենում ապրիլին (37,₁₁) և յունիսին (35,₂), իսկ ամենից քիչ՝ օգոստոսին և յուլիսին. այս երկու ամիսը սաստիկ երաշտ է լինում և մեծամեծ վնասներ պատճառում:

Առաջին անգամ ձիւն գալիս է նոյեմբերի վերջին (մի անգամ), ապա մի քանի անգամներ միայն գալով՝ վերջանում է մարտին. առհասարակ ձիւն շատ քիչ է գալիս:

Կայծակը աւելի պատահում է յունիս ամսին. իսկ կարկուտ, թէև ոչ յաճախ՝ մայիսին և յունիսին:

Ամենից աւելի անպամած օրեր տեղի են ունենում ապրիլին (14), յունուարին (13) և մարտին (11), իսկ ամենից քիչ՝ օգոստոսին (3):

Ինչ վերաբերում է ամբողջ գաւառի կլիմային, չարմար դատեցի առաջ բերել պ. Աբելեանի հետեւեալ հինգ գօտիների բաժանումը:

I. Առաջին, բարձր ալպեան գօտին, զրկուած անտառային բուսականութիւնից, բռնում է գաւառի հարաւարեւմտեան կողմը, 5,500—6000' բարձրութիւնից մինչև 9,500—10,000' ծովի մակերևոյթից, հիւսիսային լայնութեան 40°1' և 40°8' միջև: Այս ամբողջ գօտում չկայ ոչ մի գիւղ, թէև Խաչ-բուլաղ ելլաղում եղած հաշկական գիւղի և եկեղեցու աւերակները ցոյց են տալիս, որ և այս գօտում, գոնէ նրա հիւսիսային մասում, ապրել է հաստատաբնակ ժողովուրդ: Այս գօտին բաղկացած լինելով լեռների զառիվայրներից, փոքրիկ հարթութիւններից, ոչ խոր ձորերից և ձորակներից, բարձր զագաթներից, ներկայացնում է ամառային արօտատեղիներ, որ կենդանութիւն է ստանում մաշիսի սկզբից մինչև օգոստոսի կէսը, սարուղորների և նրբաւնց անասունների զալով: Այս միջոցում տեղի են ունենում կարճատև անձրևներ, յաճախակի մառախուղ, որ շարունակ վերանորոգում են ալպեան կանանչը: Մնացած 8—9 ամիսների ընթացքում ամբողջ գօտին պառկած է լինում ձեան սաւանի տակ և նրա վրայ ազատ խաղում են բուքն ու բորանը:

II. Արօտատեղիների գօտուց ցած, գէպի հիւսիս-արեւելք, 4000' մինչև 6000' և աւելի բարձրութեան վրայ ձգւում է անտառային գօտին, ուր անտառոտ ընդարձակ տեղերի հետ միասին գտնւում են և՛ վարելահողեր, խոտատեղիներ և արօտատեղեր: Այս գօտին տարածւում է բաւականաչափ գէպի հիւսիս, մինչև լեռների ստորոտները:

Սրա հարաւային մասում մշակում են միայն կեռասենի և շորենի. հիւսիսային մասում, մեծ գետերի խոր ձորերում հասնում է և խաղողի որթը: Ամբողջ գօտին կառավարում է առանց արհեստական ուռոգման, բացի բանջարանոցներից և խաղողի այգիներից, որոնք անշուշտ ջրում են գետերի կամ աղբւրների ջրով: Սակայն այս գօտու գիւղերից մինում, Գետաշէնում, հացհատիկների հունձը աւելի ապահովելու համար, ջրանցքներ են անցկացրել և արտերը ջրելու:

Այս գօտում ձմեռը, ընդհանրապէս, խիստ չէ, թէև երկարատև է և ձիւնառատ. հիւսիսային կողմում նա բաւականաչափ մեղմ է, քան թէ հարաւայինում: Բարձր և բաց տեղերում, որոնք ենթակա են հարաւ արևմտեան և հիւսիս-արևելեան քամիներին, ձմեռը, բնականաբար, աւելի խիստ է, քան թէ գետերի և գետակների խոր հովիտներում, և առհասարակ պաշտպանուած տեղերում: Այնտեղ՝ ուր հովիտի լանջն էլ դէպի արեգակի կողմն է նայում, հիմնւում են լեռնային ժողովուրդների ձմեռանոցները, որովհետև ձմրան արեգակի ճառագայթների տաքութիւնը բաւական է որ ձիւնը հալչի և նրա տակից խոտն երևայ: Երկարատև և սաստիկ ցրտեր այս գօտում չեն լինում, միայն թիփի և բորան հազուադիւր չեն. ձեան հիւսեր ճանապարհների վերայ և ցրտից անասունների ջարդ նոյնպէս սովորական երևոյթներ են: Վեցամսեայ ձմրան (սեպտեմբերից մինչև ապրել) հետևում է տարուայ տաք եղանակը, որը միայն յուլիսի կիսից մինչև օգոստոսի կէսն ստանում է ամառուայ բնաւորութիւն: Տարուայ այս եղանակին յաճախակի լինում են անձրևներ, մառախուղ և կարկուտ:

Այստեղի երկարատև և կարճատև անձրևները, ցօղելով գետինն ու մթնոլորտը՝ բուսական կեանքին անհրաժեշտ չափով, կազմում են գիւղացիների ցանկացած երկնային պարգևը, — ի հարկէ, եթէ դրանք իւր ժամանակին են: Յորդ, նոյն իսկ ոչ երկարատև, բայց ուժեղ, անձրևներն երբեմն մեծ վնասներ են պատճառում ցանքսերին, թէև ոչ այն չափով, ինչպիսին պատճառում է կարկուտը, որ այս գօտում քրոնիկական բնաւորութիւն է կրում: Կարկուտին ենթարկուած են աւելի լեռնային, բարձր տեղերը, իսկ գետերի խոր հովիտները և ցածրանիստ տեղերը շատ հազիւ: Կարկուտը պատահում է ամբողջ տաք եղանակի ընթացքում, բայց առաւելապէս յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսներին, այսինքն ցանքսերի համար ամենավնասակար միջոցին: Ջատ անգամ անձրևներն սկսում են ուղղակի կարկուտով. այսպիսի դէպքերում կարկուտը ընկնելուն պէս հալչում է, այս հանգամանքը նախագուշակում է, որ շուտով կարկուտը անձրևի պիտի փոխուի: Կարկուտը երբեմն շատ մեծ է լինում, մինչև հաւկթի մեծութեան:

III. Անտառային գօտուց յետոյ գալիս է Բաշկալի գօտին, որ բաղկացած է ոչ շատ բարձր բլրակների շարքերից և գետերի լայն, ջրար-

բի հովիտներից: Այս գոտու գիւղական հողերի լեռնային մասի հա-
րաւային գիծը ընդհարւում է վերոյիշեալ գոտուն և չի կարօտում ար-
հեստական ոռոգման: Ընդհակառակը, հիւսիսային լեռնային գիծը, որ
կազմուած է կրաքարից, արհեստական ոռոգման համար չարմարու-
թիւններ չի ներկայացնում և ծառայում է որպէս անասունների ձմե-
ռուայ արօտատեղի: Ինչ վերաբերում է գետափնեայ ցածրանիստ հո-
ղերին, դրանք բոլորովին նմանում են ցածրանիստ ջրարբի գոտուն:

IV. Զակամից մինչև Ինճայ-չայ և լեռնաստորոտից մինչև Կուր
գետը (արեւմուտքում) և Բոզ լեռնաշղթայի լանջը, ներկայացնում է
ցածրանիստ տաք գոտի, որի յատկանիշ գիծը անշուշտ կազմում է
արհեստական ոռոգումը, ուստի և մենք նրան կոչում ենք ցածրանիստ
ջրբի գոտի:

V. Վերջապէս գալիս է Կուրի նեղ գետափը, նրա երկու կողմից
ցածրանիստ և Կուրի հեղեղումներով ողողւած մի տարածութիւն. սա-
կայն նրա աջ ափին կայ մի ցածրանիստ, ջրարբի գոտի, որ ոռոգւում
է Ալապանի ջրով:

Կլիմայի և հողի յատկութեան տեսակէտից ինչպէս Կուրի գե-
տափնեայ, այնպէս և ցածրանիստ ջրարբի գոտիները լիովին նման են
միմեանց: Այդտեղ ձմեռները կարճատև են, անձրևային, ձիւն քիչ է
գալիս, սաստիկ ցրտեր հազիւ են պատահում: Այսպիսի ձմեռը նպաս-
տում է անսպասուելի բուսականութեան մշտատև վերանորոգման,
որը ապահովում է թափառականների բազմաթիւ անասուններին ա-
րածելու խոտով: Ցուրտ ձմեռներում, ի հարկէ, այս գոտիներում խո-
տի պակասութիւն է զգացւում և անասունների ջարդ է տիրում:

Փետրուարի կիսից արդէն ձմեռը տեղի է տալիս գարնան, որը
ապրիլի վերջին այնքան տաք է լինում, որ սարուորները իրենց հո-
տերով շտապում են դէպի սարերը. համարեա մայիսի վերջից մինչև
սեպտեմբեր այս գոտիներում անձրև չի գալիս: Մթնոլորդը սաստիկ
չորանում է, բուսական կէտքը պահպանւում է միմիայն արհեստա-
կան ոռոգմամբ: Գետերի ջրի առատութիւնը միանգամայն կախւած
է լեռնային գոտու անձրևներից. որքան ամառը լեռների վրայ անձ-
րևային է, այնքան աւելի գետերում ջուր է լինում—նշանակում է
այնքան աւելի ցածրանիստ տեղերի ցանքերը ապահովուած են ոռո-
գող ջրով: Տիրապետող հիւսիսարևելեան և հարաւարևմտեան քամի-
ները համարեա զրկուում են իրենց խոնավութիւնից մինչև կրհասնեն
այս դաշտավայրի սահմանին, ուստի և հասկի լցուելու ժամանակ
սաստիկ վնասում են նրան, և ինչպէս ասում են գիւղացիները «վա-
ռում են» արտերը: Երբեմն էլ այնպիսի սաստիկ քամիներ են փչում,
որ կոտրատում են այգիների ծառերը և պառկեցնում ցանքերը:

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ *).

Գանձակի գաւառը շատ հարուստ է բուսականութեամբ. կլիմայի և հողի յատկութեան տարբերութիւնները պատճառ են դառնում բուսականութեան բազմազանութեան: Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայի և նրա ճիւղաւորութիւնների լանջերը հարուստ են արպեան բուսականութեամբ և կազմում են հիանալի արօտատեղեր, մօտ 69,029 դե-սիատին տարածութեամբ:

Այստեղ լինում են հետեւեալ խոտային բոյսերը.

Թանձրուենի (буйина—sambucus nigra).

Փիփերք (мальва—malva silvestris).

Ջղախոտ (տեղ. տխտկուռ) (подорожник—plantago major).

Առուոյս (սիրի-սիրի) (клеверъ—trifolium մի քանի տեսակներ):

Բուռ գաղձ (ցտի ճինջաղ) повилица—cuscuta.

Արջքնկոյղ (дурманъ—datura stramonium).

Սեւ բանգ (бѣлена—hyoscyamus niger).

Կաղրնձնի (заразиха—orobanche).

Սպիտակ եղնմայր (глухая крапива—lamium album).

Վայրի տոռն (марена—rubia tinctorum).

Հասարակ մասուակ (բիեան) (солодка—glycyrrhiza glabra).

Զանգակիկ (колокольчики—campanula մի քանի տեսակներ):

Մորի (зеллиника—fragaria vesca).

Մորի (клубника—fragaria elatior).

Կռաքանջար (одувачикъ—taraxacum officinale).

Տասաւկափուռ (чертополохъ—carduus acanthoides).

Վայրենի մեխակ (гвоздика—Dianthus).

Հասարակ յապուկ (дик. резеда—Reseda lutea).

Կակաչ կամ պուռ (макъ—papaver զանազան տեսակներ):

Գալլուկ (хмель—humulus lupulus).

Եղին (крапива—urtica).

Հիրիկ (касатикъ—iris germanica).

Ծնեբեկ (спаржа—asparagus officinalis).

Հասարակ եղեգն (камышъ—arundo donat).

Ձիածեռ (хвоощъ—eguisetum)

Ձարխոսեր կամ պեղեղներ (папоротники—filices).

*) Այս բոյսերից շատերի անուններն ստացել են պ. Ս. Բալադեանից, որի համար և շնորհակալութիւնս են յայտնում:

Մամուռներ, սուռներ, քարաքոսներ, ջրիմուռներ.

Դաւսաց ուրց (*Tymus serpyllum*).

Կորդիւն (*Satureja hortensis*).

Պատրիկ (*Melissa officinalis*).

Շղեսպակ (*Salvia*).

Դեղուկ խոս (*Dictamnus*).

Աղուեսագի (*Alopecurus pratensis*).

Հասարակ խոսեր (*Poa*).

Փեսուկ (*Phleum Festuca*).

Խրցակ (*Bromus arvensis*).

Ոսկանապատի, Բանանցի, Զամբորի, Ջեկամի լեռնոտ շրջակայքը
և Դալլարի, Մինգեչաուրի և Սամուխի հարթութիւնները, որ ձգւում-
են Կուրի ցածր գետափին, ճաճկուած են անտառային բուսականու-
թեամբ մօտ 127,529₃₇ դեսիատին տարածութեամբ: Այս անտառնե-
րում առաւելապէս գտնւում են.

- 1) Կաղնի, (*quercus*).
- 2) Լորիկ (*липа—tilia europica*).
- 3) Լինեւրեւի (*остролистный клёнъ*).
- 4) Թողուէի (*ղարաղաղ ильмъ*).
- 5) Հաղի (*ясень—fraxinus etcelsior*).
- 6) Կեչի *Берёза—betulus*).
- 7) Թղկի (*кленъ—acer tatarica*).
- 8) Համ (*сосна—pinus silvestris*).
- 9) Կեցի (*красное д. тисъ*).
- 10) Յրցրցի (*можжевельникъ—juniperus*).
- 11) Հախառի (*букъ—fagus silvatica*).
- 12) Բոխի (*грабъ—carpinus betulus*, որից նշանաւոր են քիւր-
և բիզի տեսակները).
- 13) Մրհացի (*рябина*). Ճառերը, ինչպէս և Սզնի (*бояришникъ*
—*staraegus*), գլուի (*мушмула—mespilus germanica*).
- Կիլիմասի (*гордовина viburnum lantana*).
- Կծոխուր (*барбарисъ—berberis vulgaris*).
- Փուցի—*каркасъ—celtis australis*.
- Մաւրի—*шиповникъ—rosa canina*.
- Արեւելեան սուփ—*чинаръ—platanus orientalis*.
- Յափի—*держидерево, paliurus aculeatus*.
- Մոռի, մոռեցի—*малина—Rubus idacus*.
- Մոռեցի—*ежевика—rubus caesis նաև R. fruticosus* թփերը
և վալրի՝

Սարեակները, կամ տեղական բառով ժեռերը, ձմեռը թողնում են Գանձակը: Վարդագոյն սարեակը (Розовый скварецъ, или каменный, ширкуни) *Pastor roseus L.*, մարտի կիսին կամ ապրիլի սկզբին է գալիս. թուրքերը այս թռչունը սուրբ են համարում, որովհետև նրանք կոտորում են մորեխներին: Թէ առաջին և թէ երկրորդ տեսակի դեղձանիկները հեռանում են հոկտեմբերի վերջին:

Մարտի վերջին, հէնց որ ծառերը կանաչում են, գալիս են ծիծեռնակները, (*Hirundo urrica L.*) Միքանիսը իսկոյն կարկատում են իրենց հին բները, միւսները նորերն են շինում և մի քանի օրից վեց ձու ածում:

Ծիծեռնակից յետոյ գալիս են բազմաթիւ թռչուններ, որոնցից նշանաւոր են. պիրոլը, (крикливая иволга, կարկաչուն մշահաւ, գէօրդ, *Oriolus galbula L.*), այստեղի ամենագեղեցիկ թռչուններից մինը: Սա լաւ է երգում, մանաւանդ ձու դնելիս:

Ճարեկը կամ տորդիկ (черный дроздъ, թր. Ղարաթաւուղ, *Turdus merula L.*), ամբողջ տարին, և նոյն իսկ ձմեռը այստեղ է անցկացնում: Սրա արուն սկսում է երգել մարտ ամսից և երգում է մինչև ամառ: Պարսկերէն սոխակը (Соловей Гафиза или персидский, *Lusciola Hafizi Severz.*) թռչում է այստեղ ապրիլի կիսին կամ վերջին: Սրանք մեծ քանակութեամբ են լինում և ամէն մի այգում կամ պարտիզում գտնւում են, միայն այնպէս քաղցր չեն երգում, ինչպէս արևելեան և արևմտեան սոխակները:

Խաղտրտնիկը (Плиска или трясогузка, *Motacilla alba L.*). ջրերի մօտ է ապրում: Զատ անգամ ձմեռում է այստեղ և եթէ գրնում էլ է, վերադառնում է մարտի սկզբին: Նաև կան՝ մոխրագոյն անձեղ (сѣрый сорокопуть, *Enneoctonus excubitor L.*), խաճկտիկ, (снигиръ, *Pirrhula vulgaris Bechst.*) ձեղազուաւ (сивоворонка или ракша, (*Coracias garrula L.*) Յոպլոպ. (թուրք. ֆաթմա-պանի. *Upupa epops L.*) պիճակասպան (щурка или пчѣлоѣдъ—երաշտահաւ (*Merops apioster.*) և ձկնկու. Աղկիոն (зимородокъ.) Գիշերաչին գիշատիչ թռչուններից նշանաւոր են բու, (Филинъ, *Strix Bubo, Bubo maximus L.*) որ 2 ֆուտ բարձրութեան է հասնում:

Վերոյիշեալ թռչունները պատկանում են երգեցիկների խմբին և ոչ միայն օգտաւէտ են իրենց երգերով մեզ զուարճացնելու պատճառով, այլ և կոտորում են մի քանի վնասակար միջատներ, թրթուռներ, ձուեր և այլն:

Անտառի աւելի մեծ թռչուններից նշանաւոր են. կիւռն և կրտցահարի մի քանի տեսակները: Սովորական կիւռն (обыкновенная букушка, *cuculus canarus L.*) այստեղ է թռչում ապրիլի վերջին, և մի-

այն ամառն է մնում. կոցաճարներից այստեղ միայն երեք տեսակը կան. լիսեռնիկ (дятель вертиголовка, աղաջ-դալէան, *Jynx torquilla* L.) կանաչ կոցաճար (зеленый д. *Picus viridis*) և սև կոցաճար (черный д. *P. Martius* L.). սրանք առաւելապէս գտնուում են Ազատ գիւղի անտառներում:

Ագռաւների (*Corvinae*) տեսակներից համարեա բոլորն էլ կան, միայն աւելի նշանաւոր է սև, հասարակ ագռաւը, կոռաբ (тулашъ черный воронъ, *Corvus corax* L.). կա նաև սերմնաբաղ ագռաւ (грязь С. *frugilegus*). կաչաղակ (сорока бѣлобкая, Թր. սաղ-սաղան, *Pica caudata* Briss). և ճալը կամ չարդը (сойка, *garrulus glandarius* L.):

Գիշատիչ Թռչուններից կան թէ ցերեկուայ և թէ գիշերուայ. Առաջիններից նշանաւոր են սպիտակագի արծիւր, (орелъ бѣлохвостый *Haliaeetus albicilla* L.) սև անգղ (черный коршунъ, չամաղան, *Milvus niger* Briss), կարմիր անգղ (красный коршунъ, սակ-ւը (ястребъ-утятникъ կիրդի, Թրք. *Astur palumbarius* L.) և ճուռակը (սարակ. շահէն, ястребъ перепелятникъ, *astur nisus* L.) սրանք մեծ քանակութեամբ ոչնչացնում են դաշտային մկներին: Ապրիլի վերջին կամ մայիսի սկզբին գալիս են որձ լորը (перепель бильдерчин, *Coturnix communis* Bonn.) սրա հետ գալիս է և լորամարգին (дергачъ կամ коростель, ельба, *crox prateusis* bechst):

Առունը որսորդութեան ամենալաւ ժամանակն է և այս միջոցին առաւելապէս որսում են փասիան (фазанъ, *phasianus colchicus* L.) կաքաւ, մորկ (сѣрая куропатка чиль, *starna cinerea* L.). սրանք շատ քնքոյշ են և ցրտի չեն դիմանում, ուստի և ցարտ օրերին գալիս են գիւղերը և մտնում դարմանանոցները, ուր հեշտութեամբ նրանց բռնում են: Սրանց բները հասարակ են և գետնի վրայ, ուստի և զարնանային հեղեղների ժամանակ մեծ քանակութեամբ ոչնչանում են:

Ագռաւներից գլխաւորապէս կան հետեւեալ տեսակները. վալրասուն հաւփալ, (сизый голубъ, գէօգարչին. *columba livia* Briss). աղաւնի-տատրակ (горлица, ала-бахта, *Turtur auritus* Ray). և *Palumbus torquatus* aldr. սրանցից միայն վալրասուն հաւփալը ձմեռում է այստեղ, իսկ միւս երկու տեսակը հեռանում են աւելի տաք երկրներ:

Օգոստոսի վերջին կամ սեպտեմբերի սկզբին ճահիճների վրայ երևում են ջրակոցարը, (бекасъ барашекъ, *scolopax gallinago* L.) հոկտեմբերի վերջին գալիս են և վալրի կոցարն կամ ձիական Թռչունը (лѣсной бекасъ или вальдшкетъ, *S. rusticola* L.). ճահճային միւս

Թռչուններից չաճախ պատահում են ճալը (бѣлая цапля, ard. nivea Gm.), եգտիւրիկ (կիւիւ) (чибиць-пиголица, vanellus cristatus L.). Գարնան գիշերները լսում են Ardea stellaris (выпа կամ водяной бѣбъ L.) ձայնը:

Գանձակ գետի ափերի թանձր խոտերի մէջ ապրում է միայնակ Rallus aquaticus (водяной пастушокъ). և շամբահաւը (камышница зеленоногая կամ чортова курица, gallinula chloropus). այս երկու թռչունն էլ շատ վախկոտ են, լաւ են վազում, բայց վատ թռչում. մի քանի քաջ թռչելուց յետոյ աշխատում են թագ կենալ եղեգների մէջ. ձմրան սկզբին սկսում են որսալ բազեր (утка) և արօս (стрепетъ, otis tetra L.). այս վերջիններս գալիս են աշնան վերջին և եթէ ձմեռը տաք է՝ երկար են մնում, իսկ եթէ ցուրտ, թռչում են աւելի հարաւ և մի ժամանակից յետոյ կրկին վերադառնում, այսպիսով նրանք ամբողջ ձմեռ չլուծ են, անցնելով մի տեղից միւս տեղ: Գարնան սկզբին հեռանում են հիւսիս, ուր և ձու են դնում: Սրանց, ինչպէս և մեծ արօսը (дроухъ, otis tarda L.). որսում են չորդ անձրեւներից յետոյ, որովհետեւ սրանց փետուրները այնպէս սաստիկ թռչում են, որ սրանք մեծ դժուարութեամբ են կարողանում ամենափոքր տարածութիւնն անգամ թռչել *):

Ընցանի կենդանիներից կան՝ կով, գոմէշ, ձի, էշ, ջորի, ուղտ ոչխար, այծ, խոզ:

Վայրի կենդանիներից՝ աղուէս, գալ, արջ, չաղալ, եղջերու, նապաստակ և այլն.

*) Օգտուել եմ Емельяновъ: Елисоветополь и его обрестности въ орнитологическомъ отношеніи etc. въ Сборникѣ Матеріаловъ для описанія Кавк. племенъ и мѣстностей. Т. XXI.

Թռչունների մասին աւանդութիւններ տես՝ Հաւատքի բաժնում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Գ Ե Ն Զ Ե Կ

Փանձակ նահանգական և զաւառական քաղաքը ձգւում է Հիւսիսային լայնութեան $40^{\circ}41'$ և արեւելեան երկարութեան $64^{\circ}6'$ աստիճանների տակ, 1449 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող Հարթութեան վրայ և բռնում է 114,76 ք. վերստ կամ 130,60 ք. կիլոմետր տարածութիւն: Քաղաքի միջով անցնում է Համանուն գետը, բաժանելով նրան երկու նշանաւոր՝ Հայոց և Թուրքաց մասերի: Հայոց մասը, որ ընկնում է գետի աջ կողմը, բաժանւում է Քիլիսաքեանդ և Մոլլաջալու թաղերի: Առաջնում բնակւում են զլխաւորապէս Հայեր, իսկ երկրորդում՝ Թուրքեր: Թուրքաց մասը, գետի ձախ կողմը, բաժանւում է Երևանցոյ, Թուրքերի, Բաղբանջիլար և Նորաշէն թաղերի: Երևանցոյ թաղում գտնւում է ս. Գէորգ եկեղեցին, քաղաքային ժողովարանը, Յիբալովի առաջնակարգ, գեղեցիկ և այլ Հիւրանոցներ, ամենալաւ խանութները և այլն: Թուրքերի թաղում՝ ընդարձակ հրապարակը, մզկիթը և այլն: Բաղբանջիլար թաղը ձգւում է Թուրքաց թաղից դէպի արեւմուտք և կորչում այգիների (բաղերի) մէջ: Սրա բնակիչները մեծ մասամբ Թուրքեր են: Նորաշէն թաղը գտնւում է մեծ հրապարակից դէպի արեւմտահիւսիս՝ մօտ մի վերստ հեռաւորութեան վրայ, Թուրքաց թաղի յետևը: Այստեղ կան ս. Աստուածածնի եկեղեցին և ս. Սարգսի ուխտատեղին:

Եթէ Համեմատելու լինինք Հայոց և Թուրքաց մասերը, կը տեսնենք, որ Թուրքաց մասը բռնում է ամենալաւ, Հարթ տարածութիւնը, այն ինչ Հայոցը աւելի բարձր և Համեմատաբար աւելի վատ տեղը, բայց փողոցները, շինութիւններն և

մաքրութիւնը ի նկատի առնելով, հայոց մասը աւելի բարձր է:

Երևանցոյ և Քիլիսաքեանդ թաղերում փողոցները կանոնաւոր և լայն են, մինչդեռ միւս թաղերում, ընդհանրապէս ոչ, թէև ալտեղ էլ կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ:

Գանձակի զարդը մեծ հրապարակն է, որ տարածւում է թրքաց թաղու, գլխաւոր մզկիթի առջև. սա մօտ 150 ս. երկարութիւն և 40 ս. լայնութիւն ունի. բարձր, հարիւրամեայ չինարի ծառերը շարուած են չորս բոլորից, քառակողմէրը խոլոջում է մէջ տեղում, բազմաթիւ խանութները եղբրում են նրան, իսկ ահագին քանակութեամբ հազար ու մի տեսակ մրգերն ու այլ և այլ ուտելիքները, որ անկարգ ու անկանոն կերպով ածուած, դիզուած են այս ու այնտեղ, չինարենիների ստուերի տակ, նրան մի արտակարգ գեղեցկութիւն են պարգևոյ: Ափսոս, որ այժմ, զանազան փայտեայ խանութներ շինելով, փոքրացնում և տգեղացնում են այն հրապարակը, որ հնումը և ձիարշաւների համար իբր ասպարէզ է ծառայել (տես 304—305):

Գանձակի երկրորդ սքանչելիքը փողոցների երկու կողմից բարձրացող, ահագին, հարիւրամեայ չինարիները և սրանց մօտով—փողոցների երկու կողմից—քջքջալով հոսող ջրերն են: Այս չինարիները չափազանց բարձր և հաստ են. մինչև անգամ սրանցից մինի փուճ կոճղի մէջ մի կօշկակարի խանութ էր սարքուած: Ափսոս որ ձիաքաշի գիծն անցկացնելիս ստիպուած եղան կտրելու այս չինարին:

Նոյն բարձրուղէշ, հարիւրամեայ չինարիներն են, որ զարդարում են առաջները խանի, իսկ այժմ՝ հասարակաց աղբին, որ գեղեցիկ զբօսավայր է:

Չինութիւններն ընդհանրապէս աղիւսից են, որովհետև քաղաքի մօտերքում քարհանք չկայ: Տները նորերը կանոնաւոր, բաւական գեղեցիկ, յարմար և բարձր են, իսկ հները ինչպէս և թուրքերինը, անկանոն, ցածր և տգեղ:

Հասարակական շինութիւններից ամենից հինը թուրքաց գլխաւոր մզկիթն է, որ նշանաւոր է նաև ճարտարապետական տեսակէտից: Սա շինուած է Ղազ-Աբաս Ա. ժամանակ և գը-

տընւում է հրապարակի հարաւային ծայրում: շրջապատուած է պարսպով, որի գլխաւոր դռան երկու կողմում բարձրանում են երկու մենարեներ. գաւթում կայ ջրի շատրուան: Այտեղ է նաև թուրքաց տղայոց դպրոցը:

Բացի սրանից կայ նաև ուրիշ երկու մզկիթ, որ ճարտարապետական կամ հնագիտական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին:

Ջաշ-Աբասի մզկիթից յետոյ ամենահին շէնքը հայոց Ե. Յովհաննէս-Մկրտչի մայր եկեղեցին է, որ գտնւում է Քիւսաքեանդ թաղում: Սա վեց հասարակ սիւների վրայ հաստատուած միջակ բարձրութեան մի շէնք է, որի առաջ շինուած է մի գաւիթ, փոքրիկ կաթուղիկէով, որտեղից զանգակներ են քաշ արած:

Եկեղեցու շինութեան թուականը գտնւում է հարաւային պատում, արևի ժամացոյցի տակ եղած հետեւալ արձանագրութեան մէջ.

Ի ժամանակն Ովանէս կաթողիկոսի քվին ՌՁԲ (1633) ամի շինեցաւ սուրբ Ովանէս եկեղեցին:

Գաւթի շինութեան մասին էլ կայ արձանագրութիւն արևմտեան դռան վրայ.

Հիմնեցաւ ի հիմանէ գաւթ սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի հայրապետութեան տառն Եփրեմայ եւ առաջնորդութեան Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպոսի արդեամբ եւ ծախիւք Մանսեսի Տէր Գեորգի Տէր Յովհաննիսեան. հայցեմ առ սիրելի եղբարցդ ու ք հանդիպիք բնթեւնուլ՝ զմեկ բերան զողորմի խրնդրեցեք առ Ասուած 1816 ամի:

Իսկ կաթուղիկէի մասին արձանագրութիւն կայ բուն տաճարի արևմտեան դռան հարաւային կողմում.

Ի քվին Հայոց ՌՅԺԱ. շնորհիւն Ասուծոյ եւ Մանսեսի Աղաջան Խաչատուրեան իմով սեպհական արդեամբ կառուցի նորաձեւ կաթուղիկիս սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն ննջեցելոց եւ կենդանեաց իմոց: Աղաչեմ զհանդիպողսդ, յիշեցիք զմեզ յսրժանաւոր մաղթանս ձեր, զի միջնորդութեամբ սուրբ Ասուածածնին եւ ամենայն սրբոց ջնջեսցէ Տէր զանազիր յանցանաց իմոց, յամի Տեառն 1862-ին, Գանձակ:

Այս եկեղեցին է եղել գանձակեցիների պանթէօնը և այստեղ, կամ սրա բակումն են թաղուած Գանձակի զրեթէ բոլոր նշանաւոր մարդիկը, ինչպէս՝

Աղուանից «սուրբ Ներսէս» կաթողիկոսը՝ Հարաւային խորանում, 1742 թուին:

Մելիք Հաթամի որդի Աբէլը նոյն խորանում՝ 1776 թ.

Եղիշէ վարդապետը (1757), Զարաբերդցի Աթանաս վարդապետը (1764), սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ թոխաթցի Փարաւոն վարդապետը (1786), Մուլթ անապատի առաջնորդ Յարութիւն վարդապետը (1800), սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի միաբան Ստեփաննոս վարդապետը (1834), եկեղեցու զաւթում: Գալի-Մահրասա մականուած Աւագ վարդապետ Զարապետու (1796) և Թիւլի-Արզուման ուզալաշին (1796) եկեղեցու բակում:

Այս եկեղեցում կայ 11 հստ ձեռագիր աւետարան *) և Հինգ մասունք, որոնցից նշանաւոր են Տեառնեղբօր Յակովբոսի, Յովհաննէս Կարապետի, Պանտալիոն բժշկի և ս. Մինասի մասունքները, արծաթեայ խաչերի մէջ ամփոփուած:

Այս եկեղեցին բաւական հարուստ է և բացի ուրիշ անշարժ կալուածներէ, ունի նաև մի բաղանիս:

Բացի այս եկեղեցուց, քաղաքումս կայ ուրիշ երեք եկեղեցիներ էլ, որոնցից ս. Լուսաւորչինը աւելի նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից: Սա զտնւում է Քլիսաքենդի վերի մասում մի գեղեցիկ շրջապարիսպի մէջ: Զորս սիւների վրայ հաստատուած մի հոյակապ շէնք է սա, որի գմբէթը դեռ ևս չէ կառուցուած: Լուսամուտները նեղ և երկար են: Գոմերի առաջ կան փոքրիկ, գեղեցիկ գաւիթներ: Եկեղեցու նրկարութիւնն է 30¹/₂ մետր, լայնութիւնը՝ 20 մետր: Արևելեան պատի վրայ արտաքուստ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ճնորհօք եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ հիմնեցաւ սուրբ տաճարս ի 14-ն սեպտեմբերի 1853 ամի եւ յետ աւարեցելոյն տրոլի բարեպաշտ ժողովրդոց Գանձակայ ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Ադեֆանդր Բ. եւ ի հայրապետութեան տեառն Գեորգ

*) Տես Ձեռագիրների բաժնում:

Դ. օծաւ յ 9 նոյեմբերի 1869 ամի ի սրբազան Մակար արեւ-
այիսկոպոսէ առաջնորդէ Վրաստանի եւ Իմերէթի եւ անուանե-
ցաւ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի մեծի
հայրապետին ազգիս: Հիմնարկեցաւ սուրբ տանաքս յանուն սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչին ի 1853 ամի եւ աւարտեցաւ 1869 ամի:

Միւս երկու եկեղեցիները Հողաշէն և անշուք են: Սուրբ
Գէորգը գտնուում է գետի ձախ կողմում, Մեծ-Ջուկայի մօտ,
միւսը, ս. Աստուածածինը՝ Նորաշէն թաղում: Այս երկու եկե-
ղեցիների հիմնարկութիւնը վերագրւում է Երևանից և նրա
շրջակայքից գաղթած ժողովրդին, որոնք իրենց հետ բերել են
նաև ս. Գէորգայ մասունքը, որ այժմ էլ պահւում է համա-
նուն եկեղեցում:

Քացի այս եկեղեցիներից քաղաքում կայ նաև ս. Աս-
տուածածին, ս. Սարգիս և ս. Կիրակոս և Յուդիտա ուխտա-
տեղիները, ուր կիրակի և տօն օրերը բազմաթիւ ուխտաւոր-
ներ են հաւաքւում:

Ռուսներն էլ ունին մի բաւական հոյակապ, փոքրիկ ե-
կեղեցի:

Միւս շինութիւններից նշանաւոր են նահանգապետի
տունը, տղայոց դիմնադիան, Յիրալովի հիւրանոցը, քաղա-
քային ժողովարանը, Հայոց յաջորդարանը, արհեստաւորաց դըպ-
րոցը և այլն:

Քաղաքին ջուր մատակարարում է պ. Պետրոս Նանասեանի
Քիլիսաքենդ թաղում և մի պարսկի մեծ հրապարակում շի-
նած աղբիւրները: Իսկ Նորաշէնի թաղը օգտւում է ջրհորի
ջրից:

Քաղաքի միջով անցնում է ձիաքաշ երկաթուղի, սկսած
Քիլիսաքենդի վերին մասից մինչև շոգեշարժ երկաթուղու
կայարանը, որ գտնւում է քաղաքից դէպի հիւսիս, Յ վերստ
հեռաւորութեան վրայ:

Քաղաքը պատած է այգիներով, որոնց մէջ նշանաւոր է
Էջմիածնապատկան ահագին այգին:

Քաղաքի շրջակայքի հնութիւններից նշանաւոր է հին
քաղաքատեղում, այսինքն այնտեղ, ուր գտնւում էր Գանձակը
մինչև Ղազ-Աբաս առաջնից աւերուիլը, թրքաց Գէօգ-Իմամ

ուխտատեղին, որ մի գմբէթաւոր մատուռ է, որի գմբէթի վրայ կանաչագոյն աղիւսով խաչաձև շինուածքներ կան: Հայկական աւանդութեան ասելով, սա եղած է Հայոց խոսրով նահատակի գերեզմանը, որ նահատակուել է՝ չկամենալով մահմեդականութիւն ընդունել: Իսկ պարսկական աւանդութիւնն ասում է, թէ սա մահմեդականութիւն ընդունելու համար քրիստոնեաներից է նահատակուել: Այս ուխտատեղու շուրջը կան նախկին քաղաքի աւերակներ:

Գանձակի բնակիչները 1886 թ. աշխարհագրով եղած են 11,543 ար. 8751 իգ. ի միասին՝ 20294 հոգի, որից՝ Հայերը 4837 ար. 4077 իգ. ի միասին՝ 8914, թուրքեր՝ 6524 ար. 4615 իգ. ի միասին՝ 11,139 հոգի. ռուսներ՝ 100 ար. 31 իգ. ի միասին՝ 131 հոգի. վրացիներ՝ 77 ար. 26 իգ. ի միասին՝ 103 հոգի. միւս ազգութիւններից 5 ար. 2 իգ. ի միասին՝ 7 հոգի: 1897 թ. միօրեայ աշխարհագրով՝ *) Գանձակում եղել են 18,238 ար. 14,852 իգ. ի միասին՝ 33090 հոգի:

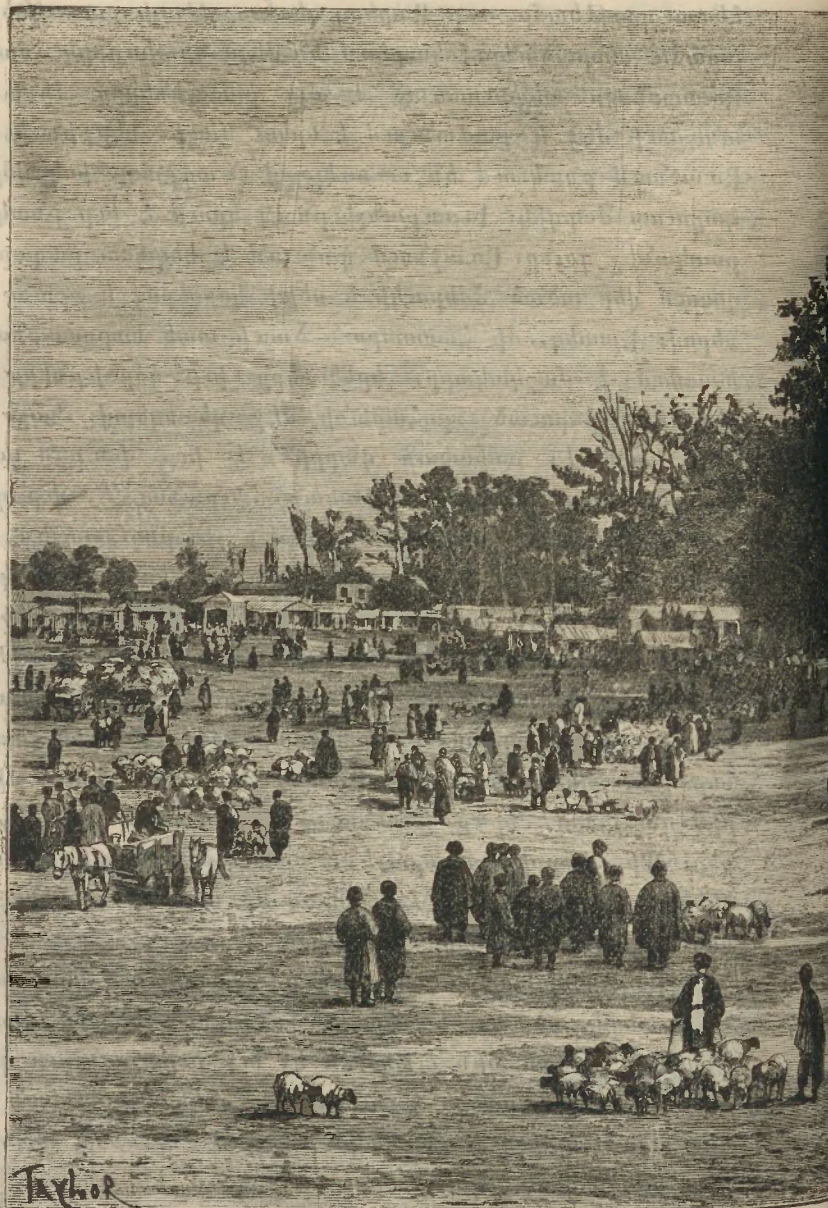
Գանձակում, որպէս համանուն նահանգական և զաւառական քաղաքում, ամփոփուած են բոլոր նահանգական և զաւառական վարչական հիմնարկութիւնները: Այստեղ է գտնուում և նոյն գաւառի հոգեւոր կառավարութիւնը, որ ենթարկւում է Վրաստանի և Իմերէթի առաջնորդական թեմին: Այժմ յաջորդ է արժ. Բագրատ վարդապետ Դէորդ-Թաւաքալեանը, որ բաւական մեծ համակրութիւն է վայելում թէ հայ և թէ նոյն իսկ թուրք ազգաբնակչութեան կողմից **):

*) 1897 թ. յունուարի 28-ին կատարած միօրեայ աշխարհագրի մատեանները դեռ ևս դտնուում են Պետերբուրգի գլխաւոր ստատիստիքական գրասենեակում, իսկ սրանց սեւագրութիւնը պահուում է Գանձակի ոստիկանատանը: Առ այժմ խստիւ արգելուած է թոյլ տալ այս սեւագրութիւններից օգտուելու, որպէսզի զանազան սխալմունքների տեղիք չտրուին: Ոչ մի հնարաւորութիւն չունենալով օգտուելու այս աշխարհագրից, մենք Գանձակի գաւառի ստատիստիքական տեղեկութիւնների բաժինը կը տպագրենք, երբ այդ մատեանները կը վերագործուին Թիֆլիսի մտատիստիքական գրասենեակին, երբ և թոյլ կը տրուի օգտուել նրանցից:

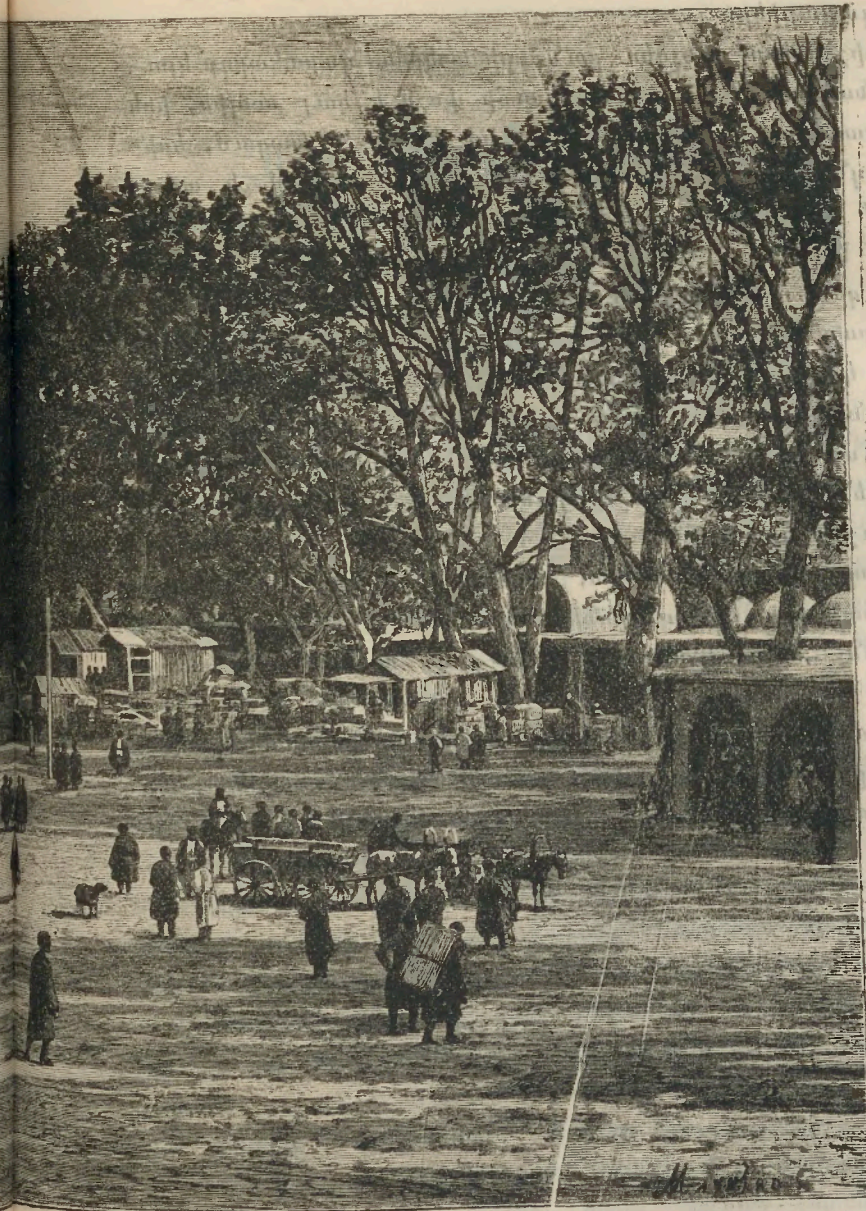
**) Պարտք եմ համարում իմ խորին շնորհակալութիւնս չայտնել ինչպէս արժ. Բագրատ վարդապետին, նոյնպէս և գաւառապետ պ. Մօրակուն, որ մեծապէս նպաստեցին ինձ գաւառում ճանապարհորդելիս:

Հանի-Բենդ զտնւում է Գանձակից դէպի Հարաւ, 23 վերստ հեռաւորութեամբ, ուր Սարեալ լեռնաշղթայի բազուկները բոլորաձև տարածուելով կազմում են միջանի փոքրիկ ձորակներ: Ամառանոցը տեղաւորուած է այս բազուկներից մինի վրայ, անտառի մէջ և բաժանւում է երկու մասի, ներքին և վերին: Առաջնում բնակւում են առաւելապէս աղքատ, իսկ վերինում՝ Հարուստ մարդիկ: Իւրաքանչիւրն էլ կրում է իւր բնակիչների յատկանիշ գոյնը: Առաջնում զտնւում է կեղտոտ բազարը, փողոցում վեր ածած ձմերուկի և սեխի կոյտերով և սրանց կճեպներով: Այստեղ, մի հաստաբուն ծառի տակ ապաստանած աշխատում է մաշկակարը, երեկոները իւր գործիքները ծառի բնի մէջ փորուած պահարանի մէջ գետեղելով: Նոյն ծառի միւս կողմն էլ ասիական դարբինն է իւր փուքսն ու սալը սարքել: Սրա հանդէպ ասիական հիւրանոց է, ուր դաւուլ-դուռնի և սագանդարի ձայնը երբէք չի ընդհատւում, և որը կեղտոտութեան և վաշխառութեան մի կատարեալ բուն է. ամենահասարակ, խոհանոցանման սենեակի օրավարձը երկու լուբլի է: Վերին մասում, մանաւանդ բազուկների թաղում, երևում են երկյարկանի, դեղեցիկ և բաւական ճաշակով շինուած տներ, ընդարձակ պատշգամբներով, փոքրիկ պարտէզներով և շատրուաններով: Այստեղ կայ նաև կլուբ մի փոքրիկ դահլիճով, երեք կանոնաւոր և բաւական լաւ հիւրանոցներ: Մի փոքրիկ, քարաշէն, բաւական գեղեցիկ ռուսական եկեղեցի էլ շինուած է հայկական մի աւերակ եկեղեցու տեղը, իսկ հայկական եկեղեցի չկայ:

Բարեբաղդաբար հառարակաց զբօսավայր չկայ, ուր կանայք սեղմուած կորստներով և սնգուրած երեսով զբօսնէին: Այստեղի զբօսատեղին անտառն է, ուր իւրաքանչիւր գերդաստան բոլորովին աղատ և ուրիշների ընկերակցութեան վտանգից աղատ կարող է բոլորովին նեղլիժէ զբօսնել, երգել, խաղալ: Սպանորակ աղբիւրները, որ բղխում են անտառի զանազան կողմերում, և փոքրիկ առուակը, որ կարկաչում է ձորակի մէջ, ամենալաւ զբօսավայրերն են կազմում քէֆ և թէյ սիրող սարուորների համար, որոնց քրքնջի և երգի ձայները

Taylor

M. Taylor

զալիս են ընդհատելու ծառերի քաղցր սուսափիւնը և թռչունների գայլալիկը:

Գիշերները, մինչդեռ բուն արիստոկրատ դասակարգը կլուբի կանաչ սեղանների առաջ կառճի փոշի է կուլ տալիս, իսկ նրա փափկասուն կանայք լոտո կամ կեկլի է խաղում, երկտասարդների խմբերը անտառի զանազան կողմերում և ամառանոցի արևելեան ծայրի բարձրութեան վրայ, որտեղից երևում է Մուսն ու Քեափասը՝ սիրերգներ են սարքում: Ամէն երեկոյ զինուորական երաժշտախումբը ածում է կլուբի բոտոնդում, բացի ուրբաթ օրերից, երբ իջնում է ներքին շինեցիներին էլ հաճոյք պատճառելու: Միայն կիրակի երեկոները տեղի են ունենում եւրոպական պարեր, միւս երեկոները պարն արգելուած է, որովհետև պարող զոյգերը միմեանցով զրաւուած կարող են դիպչել կանանց սեղաններին և կամ բազդ փորձողների ուշքը գրաւել:

Լողարաններ, բաղանիս, հանքային ջրեր չկան, բացի սելտերեան ջրի մի աւազանից, որ գտնւում է ամառանոցից փոքր ինչ հեռու, Մուռութի մօտ, բայց նրանից էլ չեն օգտուում:

Այստեղ ամառանոց են զալիս ոչ միայն Գանձակի քաղաքացիները և կառավարչական ատեանների ծառայողները, այլ և բազուցիներ: Իսկ ձմեռը բացի պահապաններից՝ ոչ ոք չի լինում:

ՀԱՅՈՑ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳԻՒԼԵՐ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Ա. ՇՐՋԱՆ

ԽԱՆՔԵՆԴԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ղարադաղլու կամ Խանճեանդ.— Գտնուում է Գանձակից դէպի արևելք, 18 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Գիւղում կայ մի աղբւսաշէն եկեղեցի Գանիէլեանի ծախքով կառուցուած: Հողը շատ սակաւ է, միայն ունի այգիներ, որ ոռոգւում են Սափիքիւրդ անտառուած արիւի ջրով և տալիս են բաւական լաւ գինի: Բնակիչները գաղթել են Ատրպատականի Ղարադաղից 1828 թուին. ընդամէնը 40 տուն են, 89 ար. 83 իգ. ի միասին՝ 172 հոգի. բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Գիւղից կէս վերստ հեռու Կուրակ-չայ գետի ափին գըտընուում է Նահաճակ անուն կրող ուխտատեղին:

Ղարադաղլուի մօտ է թրքաց Ղարադաղլու փոքրիկ գիւղը: Սարով.— Գտնուում է Գանձակից հիւսիս, Կուրակ-չայի ձախ կողմում. ունի մի հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի: Գիւղը պատկանում է Կամսարականներին: Բնակիչները գաղթած են Ուտի — Աւանձնակի Սարով գիւղից. ընդամէնը՝ 35 տուն են, 83 ար. 72 իգ. ի միասին՝ 115 հոգի, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Սարովի մօտ գտնուում է թրքաց Սարով գիւղը:

Ջարգեալար կամ Խոյլար.— Գտնուում է Ղարադաղլուից մօտ մէկ ու կէս վերստ դէպի հարաւ, Կուրակ գետակի ձախ կողմում: Ունին սեպհական արիւ: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են Խոյից, 1828 թուին:

քնդամէնը՝ 86 տուն են, 189 ար. 174 իգ. ի միասին 363 հոգի. բոլորն էլ հայ-լուսաւորչական:

Խանքենդ, Սարով և Ղարադաղլու գիւղերը միասին կազմում են մի հասարակութիւն. երեքի կլիման էլ սաստիկ տաք է, ուստի և բնակիչները միւս գիւղացիների հետ համեմատած՝ ծոյլ են: Երեք գիւղերումն էլ, բացի սովորական երկրագործութիւնից և այգեգործութիւնից, պարապում են նաև շերամապահութեամբ և բամբակի արդիւնաբերութեամբ:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Բ. ՇՐՋԱՆ

ԲԱՆԱՆՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Բանանց կամ Բայեան գիւղ. — Տարածւում է Արթենաջրի ձախ ափին, երկու երկար ու ցածր բլրակների գագաթներին և երեք կողմից շրջապատուած է Փոփոստ (կոնաձև), Ծակ-քար, Փլաթի (կաղնու) սեռ և Տատի սեռ լեռներով:

Աւանդութեան ասելով, այս գիւղը հիմնուել է Գանձակի հետ միաժամանակ և միևնոյն ժողովուրդն է բնակութիւն հաստատել այս երկու տեղումն էլ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Բանանց անունը ծագել է Բան-անոց (գործարան) խօսքից, որովհետև այստեղ եղել են Քարհատի երկաթը հալելու գործարաններ: Գիւղում փողոցներ չկան, այլ ծուռն ու մուռ կաճաններ են: Տների մեծ մասը կանոնաւոր սենեակներից են բաղկացած, որոնցից ամենահինը՝ ՅՅ տարի առաջ է շինուած, միւս, փոքրագոյն մասը գետնափոր խուղեր են: Եկեղեցին, որ կրում է Վ. Լուսաւորիչ անունը, շինուած է մի ապառաժի վրայ և բաւական ընդարձակ ու զեղեցիկ է:

Գիւղի արևմտեան կողմում մի բլրակի վրայ գտնւում է մի հին հանգստարան, ուր կայ մի խաչարձան ԶԻԶ (1477) թուականից «Պարոն Էվէտրինայ»-ի:

Գիւղի կլիման սաստիկ տաք է և խեղդիչ, որովհետեւ պատած է լեռներով: Բուսականութիւնը շատ հարուստ է և ամբողջ ձորակը պատած է սլոդատու ծառերով:

Բնակիչները մեծ մասամբ բնիկներ են, բոլորն էլ հաջւորաւորչական, 274 տուն, 1135 ար. 860 իգ. Ի միասին 1995 հոգի: Մտաւորապէս այս գիւղացիները բաւական բարձր են, իրենց երկու քահանաներն էլ միջնակարգ կրթութեան տէր են: 1872 թուից ունեցել են եկեղեցական-ծխական դպրոց, այժմս էլ պետականն է բացուել: Չատ երեխաներ էլ ուսանում են զանազան քաղաքներում: Այս գիւղացի են բժիշկ Տէր-Միքայէլեանը և ինժիներ Լևոն Տէր Միքայէլեանը. իրաւաբան Յով. Տէր Իսրայէլեանը, ինչպէս և Ստեփան Տէր Աւետիքեանը, որ յայտնի է Բանանց գիւղի կեանքից գրած պատկերներով:

Փոքր Բանանց կամ Դամբլաձոր. — Գտնւում է Մեծ Բանանցից մի վերստաչափ հեռու, նոյն վտակի աջ կողմում: Այստեղ կայ մի աւերակ եկեղեցի, որի աւազանի վրայ գրուած է. «Մեհրի ճան, տարան ան...»:

Նահասակ. — Փոքր Բանանցից փոքր ինչ ներքեւ գտնւում է Նահատակ անուն ուխտատեղին, իսկ սրա հանդէպ ձորի ձախ ափում մի քարայր, որի մէջ, ասում են, ճգնել է մի ճգնաւոր:

Չովդառ կամ Հարց-հանգիստ. — Գտնւում է Բանանց գիւղից հիւսիս, Մլգնաբերդ սարի հիւսիս-արեւմտեան կողմում, մի բարձր սարահարթի վրայ, որտեղից երևում է Գանձակը իւր այգիներով ու շրջակայքով: Մի քիչ հեռու բարձրանում է մի լեռ, ուր կան շատ հին հանգիստներ: Գուցէ հէնց այս պատճառով էլ գիւղը կոչուել է Հարց-Հանգիստ: Գիւղի շրջակայքում կան լաւ քարահանքեր, որտեղից քար են տանում Գետաբէկում հնոցներ շինելու: Գիւղում կայ մի եկեղեցի, որի մէջ գրուած է Մլգնաբերդից բերուած մի շատ գեղեցիկ, փոքր և սպիտակ խաչարձան, հետևեալ արձանագրութեամբ.

ԹՎ. ՈՒ. Անուամբն Ասուծոյ եւ Մարգարիս զուսր Ուխտիկոյ կանգնեցի զսուրբ նշանս 'ի փրկու-

քին հոգւոյն Զաւղմբերին եւ Զարսագունին՝ Մխի-
թարայ եւ Կանանին, որք յաղաւթս յիւէք եւ զԱսով,
որ զործող էր խաչիս:

Բնակիչները Հայ լուսաւորչականներ են, որ տարբերում
են միւս գիւղացիներից իրենց կոշտ բարբառով: Ընդամենը՝
98 տուն են, 472 ար. 383 իգ. ի միասին՝ 855 հոգի:

Գիւղի հիւսիսային կողմում, մի խոր օձիւմէ, որտեղից
Հոսում է Հարց-Հանդիստ առուակը, գտնւում է Վսկաթել (Ոս-
կեթել) կոչուած փոքրիկ, փայտածածք մատուռը, որի մասին
աւանդութիւնն ասում է, թէ մի վսկաթել կոյս աղջիկ է
նահատակուել այստեղ: Մատուռից ներքեւ բղիւում է մի սառ-
նորակ աղբիւր:

Սրանից փոքր ինչ բարձր գտնւում է Բախեիկ աւերակը,
որ հին գիւղատեղի է, ունի եկեղեցի և մեծ Հանգստարան:

ՓԻՓԻ ՀԱՍՏՐԱՆԿՈՒԹԻՒՆ.

Նոր-Փիւի. — Զիբլի-քար, Եզնանիստ, Լալուկ-քար, Զիլի-
բիր լեռները բոլորաձև տարածուելով, իրենց լանջերի ընդ-
Հարման վրայ կազմում են մի փոքրիկ հարթ տարածութիւն,
ուր տեղաւորուած է Նոր-Փիւի գիւղը: Աւանի աղբիւրներից
գոյացած մի փոքրիկ առուակ Հոսում է գիւղի միջով և ջրե-
լով մօտակայ այգիները՝ թափւում է Զամքորի մէջ:

Եկեղեցին սրբատաշ քարերից, վեց գեղեցիկ, կլոր սիւնների
և ումանական կամարների վրայ հաստատուած շէնք է, մի
բաւական գեղեցիկ գմբէթով:

Գիւղը համեմատաբար շատ քիչ է ենթարկուել քաղա-
քակրթութեան, այնպէս որ տների մեծագոյն մասը դեռ էլի
ղարատամներ են:

Բնակիչները զաղթել են Հին-Փիւից, ընդամենը՝ 319
տուն, 1465 ար. 1331 իգ., ի միասին՝ 2796 հոգի: 1877
թուից ունեցել են Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոց, որի
շէնքը կառուցուել է Զարեքայ վանքի վանահայր՝ Աստուածա-

տուր վարդապետ Տէր Յարութիւնեանի ծախսով: Բացման առաջին տարին ունուցիչ է եղել Աղէքսանդր Արարատեանը, որ զպրոցի բացումը նկարագրել է իւր «Գաւառական ուսումնականի Հիմնարկութիւնը» զրուածքի մէջ:

Հին Փիլի. — Գտնուում է Ղամքոր ղետի աջ ափին. այժմ աւերակ է, որովհետեւ բնակիչները կլիման սաստիկ տաք և շատ օձեր լինելու պատճառով տեղափոխուել են Նոր-Փիլի: Գիւղի անունը ծագել է, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, Փեկրոնեայ կուսի անունից, որ նաՀատակուել է այստեղ և ամփոփուել գիւղի եկեղեցում: Գիւղը Զակլիկ էլ է կոչուում մօտակայ «ղակ» — շիրի Հանքերի պատճառով: Գիւղի եկեղեցին բաւական մեծ և շքեղ է: Սրա դռան վերայ կայ Հետեհալ արձանագրութիւնը.

Կամաւն Ասուծոյ մեք Փիլիեցոց ժողովուրդս միաբան շինեցաք գեկեղեցիս ՚ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի ձեռամբ Սարգիս վարդապետին, յիշխանութեան Մուրթուգա Ղուլի խանին. յիշեցէք ի Քրիստոս սանուէր վարդանէսն եւ կողակից Մարեան: Աւագանի վրայ էլ գրուած է. Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս Ծառուրն եւ կողակիցն իւր Մարեան քվ. ՌՃԺԺ.

Եկեղեցուն հարաւային կողմում կայ մի փոքրիկ մատուռ, որին տեղացիները կոչում են Բարսամ-նզնաւոր: Մատուռի մէջ կայ երեք գերեզման, որոնցից միմիայն մինի տապանաքարի վրայ կայ արձանագրութիւն, որ Հետեհալն է.

Ես Մաղազայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս հաւր... եղբաւրն իմոյ տէր Պար... մարհ եպիսկոպոսին քվ. ՋՋ.

Այս գիւղատեղին այժմ իբր ձմեռանոց է ծառայում նոր փիլիսոփայների համար, որոնք իրենց անասունները ձմեռը այստեղ են պահում:

Բուսկան նահատակ. — Գտնուում է Նոր-Փիլիից հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմտահիւսիս մի լեռան գագաթին: Սա մի հասարակ մատուռ է դարաւոր ծառերի հովանու տակ: Լեռան ստորոտում ևս կայ մի ուրիշ

մատուռ, մի սառն աղբւրի և սուրբ Համարուած ծառերի կողքին: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի Ոսկան անունով մարդ իւր քրոջ հետ նահատակուել է այստեղ: Քրոջ գերեզմանը գտնւում է աղբւրի մօտ, իսկ եղբորը՝ լեռան զլխին: Համբարձման, Վարդափառին և ուրիշ Աստուածածնին բազմաթիւ ուխտաւորներ գալիս են այստեղ ուխտ:

Փիփի արևելահայկազի կողմում, Զամբորի աջ կողմի մի բարձր սարահարթի վրայ գտնւում է մի զիւղատեղի, Սըվրեցիք անունով, ուր աւերակ, եկեղեցու լուսամտի քարը մի տապանաքար է՝ հետևեալ արձանագրութեամբ. ԹՎ. ՋԻԲ. Ես Համգա կանգնեցի զխաչո ռոգոյ իմոյ Պապի:

Նոյն գիւղից հարաւ, Զիբասարի վրայ կայ մի մատուռն աւերակ, ուր կայ մի գերեզման: Այս մատուռը ուխտատեղի է:

Գարդմանիկ. — Սա հին Գարդման աւանն է, որ այժմ թրքաբնակ է, գտնւում է Գանձակից 40—42 վերստ հեռւորութեամբ՝ Փիփի և Ղաբաղ-Թափի մէջ տեղը, Գարդման վտակի ձախ կողմում: Գիւղի մէջ երևում է մի հին եկեղեցու աւերակ, կիսով չափ թաղուած հողի տակ. եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմաններ, որոնցից 7 ունին միմեանցից մի-մի քաջ հեռւորութեամբ բարձր միատեսակ խաչքարեր: Սրանցից մինի վրայ գրուած է. Կանգնեցաւ խաչս Քրիստոսի թվ. ՌՂՄԸ: Միւսների տապանագրերը անընթեռնելի են:

Գիւղիցս փոքր ինչ հեռու, դէպի հարաւ կայ մի փոքրիկ մատուռ Սրբիքան անունով, որ ուխտատեղի է: Սրա մօտ կայ մի $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան մահարձան, հետևեալ տապանագրով. Այս է տապան սուրբ Սրապիոնի թոռն մեծին Սամուրին մեծին Սասին թվ. 22.

Սոյն գիւղից բաւական վերև կայ մի հին զիւղատեղի Ղաբաղ-Թափէ անունով, ուր կայ գեռ կիսականգուն մի մեծ եկեղեցի, որի վրայ կան հետևեալ արձանագրութիւնները. «Ես խոսումս. թվ. ՌՃԽԱ» ՚ի թ. ՌՃԾԵ: Այստեղ այժմ թուրքեր են բնակւում:

ԽԱՆՁԱԿԱՊԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Քարհաս-գիւղ կամ Դաւախան.—Ընկած է Բանանց գետի ձախ ափին մի խոր ձորում և երեք կողմից պատած է բարձր լեռներով: Ունի մի հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի:

Ինչպէս ասել ենք, Քարհատը նշանաւոր է իւր երկաթի հանքերով: Բնակիչները բնիկ հայեր են, 80 տուն, 435 ար. 361 իգ. ի միասին 796 հոգի:

Գիւղից 4—5 վերստ հեռու, հարաւ-արեւմտեան կողմը, նոյն գետի աջ ափին գտնւում է հին Քարհատի աւերակները, որոնց մէջ նշանաւոր է ՌձԻԸ թուին շինուած եկեղեցին:

Խաչակապ կամ Խաչափակ և կամ Ղուչի.—Գտնւում է Կիրանցի հիւսիսային կողմը, մի հովտում, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Տների մեծ մասը գետնափոր են, միւսները մի կամ երկյարկանի կանոնաւոր բնակարաններ: Եկեղեցին չորս սիւների վրայ հաստատուած գեղեցիկ, թաղակապ մի շէնք է, որ շինուած է 1650 թուին և վերանորոգուել 1864-ին:

Եկեղեցու մօտ կայ հանգստարան, ուր նշանաւոր է հետեւալ տապանագիրը. Այս է ապան մելիք Պաբին թվ. ՌՄԼԷ.

Գիւղում կան երկու՝ խաչ-քցի *) և Ծիրանաւոր անուններով մատուռներ, որոնք ուխտատեղիներ են համարւում: Գիւղի չորս կողմն էլ կան բարձր խաչարձաններ: Աւանդութիւնը պատմում է, թէ այդ խաչարձանները կանգնեցրել է Ս. Մեսրոպը, երբ Գարդմանի խուրս իշխանի ձեռնտուութեամբ վերացրել է այստեղից էլ կռապաշտութեան մնացորդները: Եւ ի լիշատակ այդ անցքի՝ գիւղը կոչուել է խաչակապ կամ խաչափակ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ բացատրում է գիւղի նորագոյն անունը: Զահ-Սբբասի արշաւանքների ժամանակ այս գիւղից Գրիգոր անունով մինը ցանկանում է մի բազէ բռնել, որ

*) Տես հաւատքի բամբուկ:

շահին ընծայ տանի, բայց ժայռից վայր է ընկնում և մեռնում: Զահ-Աբբասը լսելով այդ, կամենում է այս գիւղը նուիրել նրա հօրը, սակայն վերջինս հրաժարւում է և խնդրում է նուիրել համայնքին, որպէսզի միշտ իւր հանգուցեալ որդուն ողորմի տան: Զահն էլ կատարում է նրա խնդիրը և գիւղն էլ կոչում է Ղուշչի:

Բնակիչները բնիկ հայեր են, ընդամենը՝ 114 տուն, 676 ար. 637. իգ. ի միասին 1313 հոգի:

Կիրանց կամ Սէիդ-ֆեանդ.— Գտնւում է Քարհատից 3—4 վերստ արևմուտք և նոյն չափ էլ Խաչակապից հարաւ, Արուժիկի ջրի վրայ: Ունին մի փայտաշէն եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են Ղաբաղ-Թափից, ընդամենը 35 տուն են, 237 ար. 199 իգ. ի միասին 436 հոգի, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Գիւղի մօտ կայ Կաղնի-խաչ անունով մի փոքրիկ մատուռ, ուր աւանդաբար ասում են, թէ ամփոփուած է Գարգման գաւառիս տիրապետող Խուրս իշխանը, որին պատկանելիս են եղել բոլոր հանքերը *):

Մատրան մօտ, որ մեծ ուխտատեղի է, կայ մի հինաւուրց վանք:

ՄԻՐՋԻԿԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ոսկանապաս կամ Զուռնապաս.— Տարածւում է համանուն կամ Գանձակ գետակի ձախ ափին, մի փոքրիկ բարձրութեան վրայ: Զորակը ծածկուած է այգիներով. գիւղի փողոցները անկանոն են և կեղտոտ, տները, ընդհանրապէս՝ վատ չեն, թէև կան նաև երկյարկանի, գեղեցիկ տներ ևս: Գիւղի

*) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ դա մի քրիստոնէութիւն ընդունած թուրքի գերեզման է, որ նահատակուել է թուրքերից: Աւանդութիւնն աւելացնում է, թէ նահատակութիւնից յետոյ հայերի և թուրքերի մէջ վէճ է ծագել, թէ ում ճիսակատարութեամբ պէտք է նրան ամփոփել: Վերջապէս համաձայնել են և նախ մոլլան և ապա քահանան հրամայել է նահատակին կանգնելու, և միայն քահանայի հրամայած միջոցին ննջեցեալը կանգնել է, ուստի և հայկական ծէսով են թաղել:

մէջ կայ ս. Յակոբ Հին եկեղեցին, ուր այժմ էլ պաշտօն է կնատարուում, իսկ ձորի մէջ, գետի աջ ափին, կայ մի փոքրիկ թաղակապ, անուին մատուռ Ս. Սարգիս անունով: Մի այդպիսի մատուռ էլ կայ գետի ձախ ափին օ. Աստուածածին անունով: Այս երկուսի շուրջն էլ կան քանդուած խցեր և գերեզմաններ:

Գիւղում կայ պետական երկղասեան դպրոց:

Այս գիւղումն են բնակում Մելիք-ձահնազարեանները, որոնց նախնիքը երկար ժամանակ իշխել են այս գիւղում:

Բնակիչները բնիկներ են, 117 տուն, 406 ար. 334 իգ. և միասին 740 հոգի:

Ոսկանապատ գիւղից վերև, գետի ափին, միմեանցից փոքրիկ հեռավորութեամբ գտնուում են Դաստափոր, Յնճահալ և Գետամիշ թրքաբնակ գիւղերը, ուր մինչև այժմս էլ մընում են միմի աւերակ եկեղեցի և ընդարձակ հանգստարան:

ԲՐԱՅՈՒՐ (Աղբրաջուր, Ղարա-քեշիշ).—Գտնուում է Գանձակից գէպի հարաւ-արեւմուտք, մօտ 15 վերստ հեռավորութեան վրայ, Միրզիկի հիւսիսային կողմում: Տեղը դաշտային է և լաւ ճանապարհով յարաբերութիւն ունի քաղաքի հետ: Զըրջակայքում անտառներ չկան, այլ միայն մացառներ: Գիւղում կան փոքր ի շատէ կանոնաւոր փողոցներ, տների մեծ մասը նոր ձևի են, միայն կալերը, մարագները և գոմերը նոյնպէս գտնուում են գիւղի մէջ, տների մօտ: Ունին մի հասարակ եկեղեցի: Գիւղում այգիներ, բանջարանոցներ չկան ջուր չլինելու պատճառով:

Բնակիչները բնիկ և Պարսկաստանից գաղթած հայեր են, ընդամենը՝ 35 տուն, 190 ար. 163 իգ. և միասին՝ 353 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Այս գիւղի հարաւային կողմում կայ կայծաքարի և սպիտակ քարի հանք:

Միրզիկ.—Գանձակից մօտ 20 վերստ արեւմտ-հարաւ, Ոսկանապատից 2—3 վ. դէպի արեւմտահիւսիս, մի բլրի լանջին: Հարաւային կողմից պատած է անտառով. գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք և քաղցրահամ աղբիւրներ ունի: Միայն կանո-

նաւոր փողոցներ չկան և կալերը, մարագները և գոմերը գըտնւում են տների մօտ: Ունին մի քարաշէն փոքրիկ, խոնաւ եկեղեցի, որի կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Արդեամբ Միգրիկայ սուրբ Գաբրիէլ եկեղեցիս շինեցաւ 1674 ամի:

Գիւղից 1½ վերստ հեռաւորութեամբ կան բանջարանոցներ, ուր կան նաև խնձորի և տանձի ծառեր:

Գիւղի հարաւային կողմում կայ մի կիսաւեր, հասարակ մատուռ, որ յայտնի է Ովասափ անունով: Սրա խորանում բուսած է մի մեծ կաղնի ծառ, որ պաշտուում է: Գիւղից մի քիչ վերև կայ մի ուրիշ աւերակ մատուռ ս. Աստուածածնի անունով և երեք խաչարձան:

Բնակիչները հայեր են՝ 71 տուն. 339 ար. 264 իգ. ի միասին՝ 603 հոգի: Բացի երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից պարապում են նաև ածխագործութեամբ և փայտ են կրում Գանձակ:

Մուռութ.—Տեղաւորուած է Սարի-եալ լեռան արևելահայեաց լանջին մի փոքրիկ հարթակի վրայ. առաջև ձգւում է խոր ձորը, որի միջով հոսում է Ոսկանապատի գետը: Ձորը պատած է գեղեցիկ այգիներով: Մուռութի տները գեղեցիկ են և շատերը եւրոպական կահ-կարասիքով զարդարուած: Գանձակեցիները ամարանոց են գալիս այստեղ, որ իսկապէս շատ լաւ ամարանոց կարող էր համարուել, եթէ որ խոնաւ չլինէր:

Գեղեցիկ է նաև գիւղական փոքրիկ եկեղեցին:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1828 թուին եկած հայ գաղթականներ են. 34 տուն, 131 ար. 107 իգ. ի միասին 238 հոգի:

ՄԻԽԱՅԼՈՎԿՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Աբլահ-գիւղ.—Գտնւում է Գետաշէնից հիւսիս, ձորի մէջ. փոքրիկ գիւղ է, ուր միայն նշանաւոր է սուրբ Մինաս անուն բաւական գեղեցիկ սրբատաշ եկեղեցին, որ ունի հետևեալ արձանագրութիւնը.

ԹՎ. ՌՃՁԱ. Յիսասակ է Պետրոսին, Յակոբին, Մըր-
զին տոպ սէր Պողոսին, որ էինք որդիք Աւետիսի՝ ազ-
գէն Հասանայ, որ էր ժամանակն Վալի Նամասին *),
որ կոչի Թահմազ, որ քաղաւորեցաւ ի երկրին բաւ-
սից, բազում գաւառս աւերեաց:

Բնակիչները բնիկ են, մի մասն էլ Հաթերքից գաղթած.
քաղորն էլ Հայ լուսաւորչական. 34 տուն. 111 ար. 85 իգա-
կան. ի միասին՝ 196 հոգի:

Ս. Յովնանէս անունով մի ուխտատեղի կայ գիւղի հիւ-
սիսային կողմում, բարձր սարի գլխին, որ մի խաչարձան է,
Հովանաւորուած բարձր և հինաւուրց հացի և կաղնի ծառերի
սաղարթներով:

Ազատ կամ Սուլուկ գիւղ. — Հիմնուած է Պանդ լեռան
լանջին: Աւանդաբար պատմում են, թէ Նադիր-ձահը այս
գիւղին ամէն տեսակ հարկերից ազատ է կացուցել, ուստի և
կոչուել է Ազատ: Եւ լետոյ միայն, Ջաւադ-խանի եղբայր Իմամ-
Ղուլի-խանը գիւղում տեղի ունեցած մի ապստամբութեան պատ-
ճառով, զրկել է այդ արտօնութիւնից **):

Բնակիչները լուսաւորչական Հայեր են, ընդամենը 52 տուն.
189 ար. 164 իգական. ի միասին՝ 353 հոգի:

Գիւղի արեւմտեան կողմում, մօտ 1¹/₂ վերստ հեռու գը-
տընուում է մի հին, աւերակ վանք, ուր աւանդութեան ասե-
լով հանգչում են Երմոկեայ քահանայի նշխարքը: Սրա դռան
կամարակալ քարի վրայ զրուած է.

Թիւն 2ԻԸ. Ես Միսիքաւ եւ Տիրածեւ շինեցաք
գեկեղեցիս ի հայրապետութեան սէր լսեցիաննոսի
Աղուանից կաթուղիկոսի: Սրանից փոքր ինչ վերև.

*) Նադիր-ձահին:

**) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Լանկիթամուրը այս գիւ-
ղով անցնելիս՝ զինուորները մտել են գիւղի եկեղեցին և կողոպտել: Այս
պատճառով Լանկիթամուրի վիզը ծռուել է և երեսը յետևը դարձել: Լանկ-
իթամուրը հարց ու փորձ է արել այս թշուառութեան պատճառի մասին և
երբ մի տիրացուից լսել է, թէ եկեղեցին է պատժել, հրամայել է վերադարձ-
նել աւարը, և անմիջապէս վիզը ուղղուել է. այս պատճառով էլ վանքը,
ինչպէս և ամբողջ գիւղը ազատ է կացուցել ամեն տեսակ հարկերից և չար-
ձակումներից, ուստի և վերակոչուել է Ազատ: (Տէր Յարութիւնեան):

Ապաղայ Ելչ խանին ու խառայնախին Աւառս լեղով
 շինեցի զեկեղեցիս:

Մատուռի շուրջը կայ Հանգստարան, ուր կան Փ. զարից
 դերեզմանաքարեր, իսկ արևմտեան կողմում գիւղատեղի:

Բախժիկ կամ Հանի-Շէն և կամ Հանի-Բենդ. — Գտնուում է
 Աբլահի Հարաւ-արևմտեան կողմում և հիմնուած է 1870
 թուին, երբ կառավարութեան կարգադրութեամբ Հանի-քենդի
 այժմեան ամարանոցի նախկին բնակիչները գաղթեցին այստեղ:

Բայց մօտակայ ընդարձակ գերեզմանատնից և հին եկե-
 ղեցուց յայտնի է, որ հին գիւղատեղի է եղել:

Բնակիչները 38 տուն են, 141 ար. 123 իգ. և միասին՝
 264 հոգի:

Դեսաւէն կամ Չայ-Բենդ. — Գտնուում է Հանի-քենդից դէպի
 արևելահարաւ, մի խոր ձորում, որի միջով հոսում է Կուրակ-
 չայ գետակը: Չորը ամբողջապէս ծածկուած է այգիներով:
 Գիւղի տները գլխաւորապէս գտնուում են ձորի արևելահայեաց
 լանջին, իսկ արևմտահայեաց լանջին կան հին հնձանների
 աւերակներ և նոր շինուեցաւ պետական դպրոցական շէնք:
 Զինութիւնների մէջ նշանաւոր է Տէր-Գրիգորեանի քառա-
 յարկ, գեղեցիկ տունը և Մելիք-Մնացականեանների նախկին
 մելիքական ապարանքը: Գիւղի գրեթէ կեդրոնում գտնուում է
 ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ մօտ ժամանակներս նորոգել
 են, վերացնելով այն աղբիւրը, որ առաջ բղխում էր եկեղեցու
 հիւսիսային պատից և թափւում եկեղեցու կեդրոնում շինուած
 մի քառանկիւնի աւազանի մէջ: Եկեղեցին պարսպապատ է և
 գաւթում կայ մի հինաւուրց բռշնի ծառ, որից կախուած է
 եկեղեցու զանգակները:

Գիւղի վարի ծալրում գտնուում է մի փոքրիկ, հասարակ
 մատուռ, ուր կայ մի նահատակի գերեզման: Այս մատուռը
 նշանաւոր ուխտատեղի է և կոչւում է «Աւագ ս. Նշան»:
 Գռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրու-
 թիւնը.

Թվ. ՌՃԻՁ. կամաւ ամենակային Ասուծոյ շի-
 նեցաւ սուրբ Նահապետիս ձեռամբ.... Եւ որդուն Քա-

մալ պակն, օգնականութեամբ գեղուս. թագաւորութեան Պարսից ձան Սուլէման, հայրապետութեան Սիմէոնին յիշատակ Փամբն:

Մատուռում պահուում է չորս նշանաւոր գրչագիր աւետարան *) և հետեւեալ մատուցները. ա) Կենաց փայտի մի մասն, մի արծաթէ փոքր խաչի մէջ գետեղուած. բ) Նղիշէ առաքեալի բազկի մի մասը, մի արծաթէ, ոսկեգօծ աջի մէջ ներփակուած, որի վրայ կայ հետեւեալ գրութիւնը. Այս է աջ սրբոյն Նղիշէի առաքելոյն. աշխատողքս՝ որ այ իգնատիոս եպիսկոպոս, որ եբեր սուրբ նշխարս ի Կաֆայու յիշատակ սորա, տէր Ոսկան եպիսկոպոս:

Կամաւն Աստուծոյ Կարապետ եպիսկոպոս ետոյ նորոգեցի, Աստուած ողորմի ասացէք:

Կամաւն Աստուծոյ Մուրադս որդի Նիադի շինեցի սուրբ աջս, Աստուած ողորմի ասացէք. առաջնորդութեան Ոսկան եպիսկոպոսին, թվն ՌԿԻ էր: գ) Հինգ արծաթէ խաչեր:

Մատուռը բաւական անխնամ կերպով պահպանում է մի քահանայ:

Գիւղի վերի ծայրումն էլ կայ մի փոքրիկ, կամարակապ անսիւն եկեղեցի, որ ունի միայն մի խորան և մի աւագան: Եկեղեցու դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. «Այս է Մէլիք Թամրազին որդի Սարուխանին եխպար Նաւրին. Քապաճին Ապովի որդի, որդի Մէլիք Օսէփին Վէլույպէհեզ»:

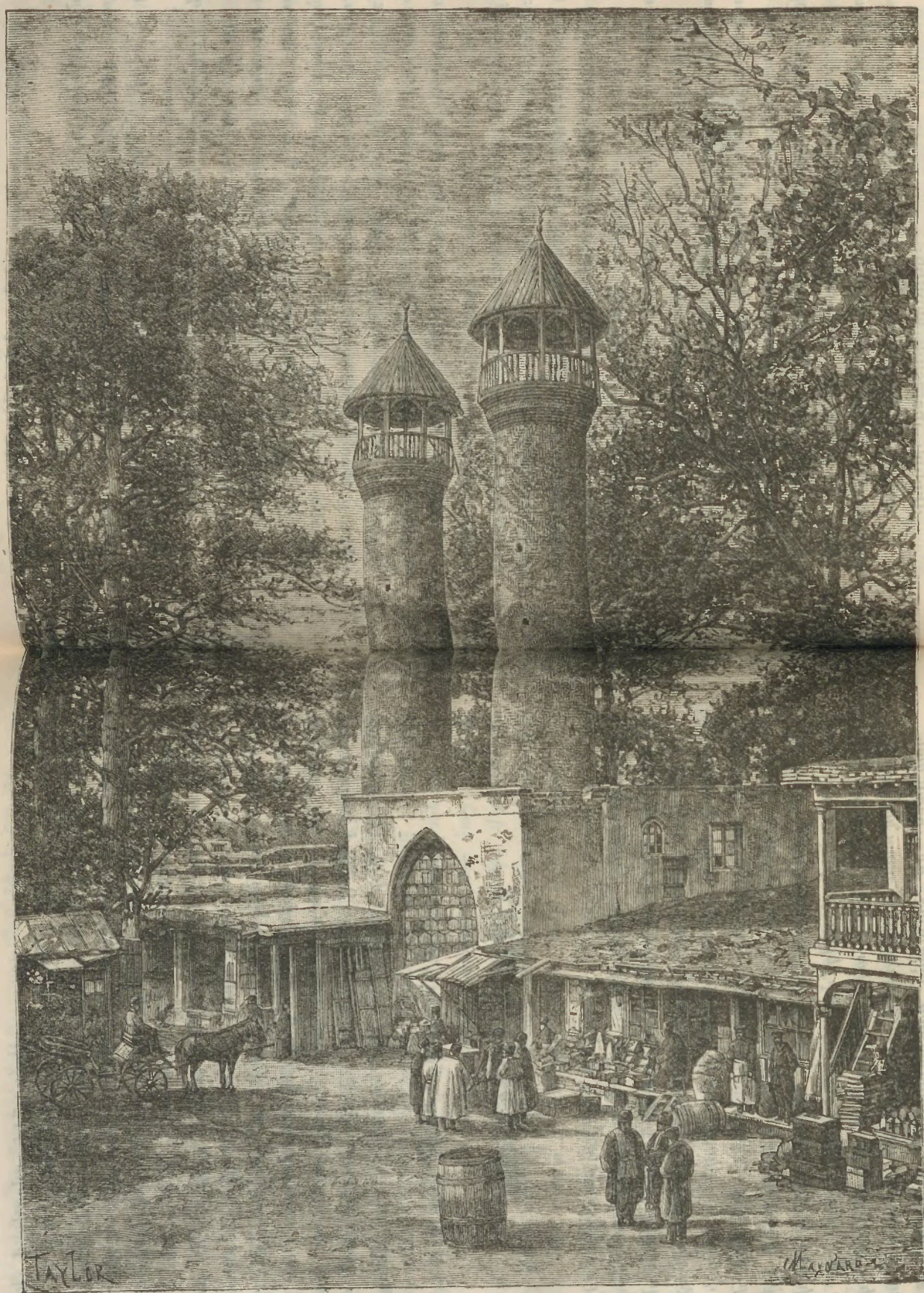
Մի քիչ բարձր՝ թվ. ՌՃՂԸ: Աւանդութեան ասելով, սա կուսանոց է եղել, և այժմս էլ Անապատ է կոչուում: Զուրջը կան խուցեր, որոնցից միջանիսը դեռ ևս կանգուն են:

Անապատի մօտ գտնուում է Հայոց հիկեղեցական դպրոցի շէնքը, որ չէ աւարտուած:

Անապատից միջիջ հեռու կայ մի ուրիշ, փոքրիկ կամարակապ, անսիւն և անխորան մատուռ, որի միակ դռան կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է թէ ինչպէս Քրիստոս կշռելու է ննջեցեալների Հոգիները:

Քնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, առա-

*) Տես գրչագիրների բաժնում:

ւելապէս Բոլնիսից, Ջրաբերդից և Ընստակից գաղթած. ընդամենը՝ 446 տուն, 1357 ար. 1201 իգ. ի միասին՝ 2558 հոգի: Գիւղացիները բաւականաչափ կրթուած են, որովհետև վաթսուներկան թուականներից ունին գպրոց և շարունակ շրջուում են Հաջի-քենդի սարուորների հետ, որոնք շատ անգամ գալիս են սրանց գիւղը քէֆեր սարքելու: Կան բաւականաչափ խանութներ, որոնցից մինում կայ և ֆոնոգրաֆ, գիւղացիներին զուարճացնելու: Պատմում են, թէ ինչպէս գիւղացիները առաջին անգամ ֆոնոգրաֆի ձայնը լսելիս, սարսափած փախել են, կարծելով թէ սատանայ կայ մէջը նստած:

Բացի սովորական պարապմունքը, երկրագործութիւնն ու այգեպանութիւնը, այս գիւղացիները պարապում են նաև դարբնութեամբ, հիւսնութեամբ, դերձակութեամբ, թամբագործութեամբ, ոսկերչութեամբ և այլն:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Դ. ՇՐՋԱՆ

ՊԱՏԱՁՈՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Պատի գիւղ.—Գտնւում է Գանձակից մօտ 67 վերստ հեռու, դէպի արևմտահիւսիս և երկաթուղու Զակամ կայարանից մօտ 15 վերստ հեռու, դէպի արևմտահարաւ, մի բարձր (4973 ոտ.) տափարակ տեղում: Գիւղի արևմտեան կողմից հոսում է Պատա-գետը, որ սկիզբն է առնում Խաչ-եալ և Օքիւզ-դաղ լեռնաշղթաներից: Մօտ կէս դար առաջ այս գիւղը գրտընւում էր այժմեան լոեղից փոքր ինչ հիւսիս, ձորակում, ուր այժմ գիւղի այգիներն են. սաստիկ շոգը ստիպել էր բնակիչներին տեղափոխուել աւելի բարձր: Գիւղում կայ մի հին, աւերակ և մի նոր եկեղեցի: Գպրոց երբէք չեն ունեցել: Բնակիչները Ղարա-Մուրատից, Ջրաբերդից և Փամբակից են եկել, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական. ընդամենը 246 տուն. 985 ար. 735 իգ. ի միասին՝ 1720 հոգի:

ԲԱՐՍՈՒՄԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԲԱՐՍՈՒՄ.—Գտնւում է Գանձակից մօտ 46 վերստ Հեռու Ղէպի արեւմուտք, Գառնակերից 3—4 վերստ Ղէպի արեւելահիւսիս, Զամբոր գետի ձախ ափին, ժայռոտ ձորի լանջին: Գիւղը բաժանւում է երկու մասի. առաջնում, որ գտնւում է ձորի մէջ, բնակւում են ձմեռը, իսկ երկրորդում, որ տարածւում է ձախակողմեան լեռան գագաթին, առաջինից 4 վերստ Հեռաւորութեան վրայ, ապրում են ամառը, որովհետեւ այդ միջոցին առաջին մասում սաստիկ շոգ է լինում:

Գիւղում չկան կանոնաւոր փողոցներ. տներն էլ մինը միւսին կից շինուած լինելով, շատ անգամ մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ: Կալերը և մարագները գտնւում են երկրորդ մասում. այստեղին մօտ են նաեւ գոմերը:

Ձմեռը գիւղի վրայ արեւն ընկնում է ժամը մօտ 9-ին, իսկ սրա մօտակայ Չովդառ գիւղում հէնց ծագելիս, այս հանգամանքն ի նկատ առնելով՝ տեղացիներն ասում են. «Մարդ Չովդառ հաց ուտի, Բարսում բան անի»:

Գիւղում կայ մի նոր, քարաշէն և երեք հին, աւերակ եկեղեցիներ: Սրանցից առաջինը քարաշէն է, փայտաշէն ծածկով և գտնւում է հարաւային հանգստարանի մօտ, ուր կան ՋԺ. (1461), ՌԽ. (1521) և ՌԽԵ. (1596) թուականները կրող զեղաքանդակ տապանաքարեր: Այս եկեղեցու կամարակալ փայտի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌՃԵ. Էր: Երկրորդը գտնւում է հիւսիսային հանգստարանի մօտ. երրորդը մի բարձր սեռի վրայ է և կոչւում է «Թռան (թառած) եղցի». սրա միայն չորս պատերն են կանգուն մնում. մէջը բուսած է մի բուշնի ծառ, որ սուրբ է համարւում:

Զամբորի ափին, ձորի մէջ տարածւում են զիւղացիների այգիները: Այստեղ, Ակուբանց բաղում կայ ս. Հռիփսիմէի անուան նուիրուած մի քարաշէն վանք, մի ուրիշն էլ կայ զիւղի արեւելեան կողմի այգիներում, որի անունը անյայտ է:

Գիւղից փոքր ինչ հեռու, Զամբոր-գետի աջ ափին գտնւ-

ւում է Ներքին-Ղօթիւ գիւղատեղին, ուր կայ մի եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ են, որոնց մէջ նշանաւոր են Մելիք-Սուտամեանները, այս երկրի նախկին տիրապետողների ժառանգները: Ընդամէնը՝ 155 տուն. 617 ար. 556 իգ. ի միասին՝ 1173 հոգի:

Պարապում են բացի սովորական՝ երկրագործութիւնից, այգեգործութիւնից և անասնապահութիւնից, նաև շերամապահութեամբ:

Գառնակեր գիւղ (ռուսերէն և թուրքերէն՝ Բարում).— Գտնւում է Գանձակից մօտ 40 վ. արևմուտք, Ջակիրից 7—8 վ. հարաւ, ահագին ժայռերի տակ, ձամքոր գետի ձախ ափին: Զատ հին գիւղ է և շատ անգամ պատսպարան է եղել շրջակայ գիւղացիներին թշնամիների յարձակման միջոցին, որովհետև ընկած է խոր ձորի մէջ և սաստիկ զօռարանցանելի ճանապարհներ ունի: Կայ մի եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, կառուցուած 1838 թ.: Կլիման վատառողջ է, տենդային: Բնակիչները հայեր են, 84 տուն, 380 ար. 360 իգ. ի միասին՝ 740 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքից, պարապում են նաև այգեգործութեամբ:

Գիւղի հիւսիս-արևելեան կողմում, նոյն ձամքորի աջ ափին կայ մի մատուռ, ուր գտնւում է մի գերեզման՝ Նահապետի անունով:

Ջակիր.— Գտնւում է Գանձակից մօտ 36 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արևմուտք, Զարգախլուից դէպի արևելահարաւ: Աւին մի քարաշէն եկեղեցի: Հողն արքունի է, սակայն շատ սակաւ, որովհետև լաւագոյն մասը Նովո-Տրօյցկա գիւղին է տրուած: Բնակիչները Գիւլամբերից են գաղթած, ընդամէնը՝ 104 տուն, 437 ար. 369 իգ. ի միասին 806 հոգի. բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Նուզգաւ.— Գտնւում է Գուլամբերից 5—6 վերստ դէպի արևելահիւսիս, մի սարահարթի վրայ: Աւին մի հին եկեղեցի և գիւղից փոքր ինչ հեռու մի հին հանգստարան, ուր կան Ժ. Դարուց մնացած տապանագրեր և մի հին կիսաւեր մա-

տուռ: Բնակիչները գաղթել են դարիս սկզբին Երևանի գա-
լառի Քանաքեռ, Ճաթղուան և Ճուրվիզ գիւղերից, ընդամենը՝
76 տուն են, 301 ար. 261 իգ. ի միասին 562 հոգի:

Այս գիւղացիներից մի քանի տուն տեղափոխուած են Ջամ-
քոր գետակի աջ ափին մօտիկ և հիմնել Կիւլամբիւրը, միայն
սա դեռ ևս առանձին գիւղ չէ համարուում:

ՄԻՍԿԻՆԼՈՒԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ղալաքեանդ կամ Փառխառս.—Սա մի քաղաքի աւե-
րակ է, որ տարածուում է համանուն կամ Ջամքոր գետի եր-
կու ափին, Գետաբէկի պղնձահանքից 23 վերստ հեռաւորու-
թեամբ: Տեղը մի գեղեցիկ հովիտ է ներկայացնում, որի հիւ-
սիսային կողմում բարձրանում է համանուն բերդը: Յայտնի չէ,
թէ ով է հիմնարկել այս քաղաքը և երբ, միայն գիտենք, որ
Մեծ Սիւնեաց Սենեքերիմ թագաւորը պայծառացրել է քաղաքս
եկեղեցիներով և բերդով, և կոչուել է «Թագաւոր Փառի-
սոսի» *): Նրան յաջորդել է որդին՝ Գրիգորը, որի մահից յե-
տոյ նոյնպէս յայտնի չէ թէ ով է տիրապետել: Ինչպէս երե-
ւում է շինութիւնների հետքերից և 12 եկեղեցիների աւերալի-
ներից, քաղաքը մի ժամանակ բաւական ընդարձակ և մար-
դաշատ է եղել: Աւագ եկեղեցին, որ բաւական մեծ է եղել,
վերջին տարիներս բոլորովին քանդել են և քարերը տարել:
Սրա մօտ կան երկու տապանի խաչարձաններ 2ի և 21 թուե-
րի արձանազրութեամբ:

Այստեղ այժմ գետեղուած է Սիմենսի ելեկտրալուծական
գործարանը, իսկ ամառուայ երեք ամիսներին գալիս են այս-
տեղ մի քանի վաճառականներ և արհեստաւորներ, սարը զնա-
ցողների պէտքերը հոգալու:

Ղաւաբուլաղ.—Գտնուում է Ղալաքեանդի բերդի հիւսի-
սային ստորոտից բղիտղ աղբիւրից յառաջացած առուակի ձախ
ափին: Այստեղ կայ մի հինաւուրց, գեղեցկաշէն, չորս սիւնների

*) Արցախ. եր. 431. Ծն. 48.

վրայ հաստատուած եկեղեցի, որի միայն տանիքն է մի քիչ քանդուած: Եկեղեցին լցուած է աղբով: Զուրջը և առուակի ափին կան բազմաթիւ գերեզմաններ, բայց տապանագիր չի նկատուել:

Մեծ եւ փոքր Ղարա-Մուրադ.— Ղալաքեանդից դէպի արեւմտահիւսիս, Զակամ գետի ակունքների շուրջը գտնուում են մի քանի ձմերանոցներ, ուր թուրքերը ձմեռները գալիս են իրենց անասունները պահելու: Սրանցից նշանաւորներն են՝ Մեծ և Փոքր Ղարա-Մուրադ, Գիւնազ-Գէօրմազ, Գերգեր, Լէշ-քար, Արիկրան, մի քիչ բարձր՝ Ղէյդան-դամ, Բուրամ-դամ և Թիք-խաչ: Սրանցից Փոքր Ղարա-Մուրադում կայ հայոց մի կիսաւեր եկեղեցի, իսկ Մեծ Ղարա-Մուրադում կան երկու եկեղեցի. մինը բաւական մեծ է, հոյակապ, վեց սիւների վրայ հաստատուած և դեռ կանգուն. միւսը փոքր է և կիսաւեր: Առաջնի աջակողմեան խորանի ճակատին գրուած է.

Ձինեցաւ սուրբ քանադս ձեռամբ անարժան Զուղայեցի ուսայ Մուսէսին որդի եսկարին գաւաի Սոդոմանին հրամանաւն Տէր փիլիպոս կաթողիկոսին. եկի շինեցի սուրբ եկեղեցիս Ղարամուրասին Հայոց թվին ՌՁԳ. ով որ կարգաւ, սղորմի Մուսէին յիշեցէի ի սէր, Աստուած ձեզ յիշէ, ամէն»: Սեղանի ձախակողմը, աստիճանների վերև. Ղնորհիւն քի շինեցաւ սր Ամենափրկիչս ի ժամանակս շին. Սփն թվին ՌՁԳ. էր, յիշեցէի Զաֆարէն եւ կողակիցն Խաթուն ջան եւ մայրն Սառիկն եւ հայրն Վելիմանն եւ որդին Ղարամուրասն, Ղուկասն եւ դուստրն իւր Դուլաղէն, Զաֆարի հայրն Վելիմանն, կողակիցն իւր Դուլաղանէն, որդին իւր Աղամն, Հիւնգրն, Ովանէւր, յիշեցէի եւ Աստուած ողորմի ասացէի»: Փոքր ինչ ներքև. Սուրբ սեղանս քան յիշատակ է Հոբոսամին, իւր եղբայր Էվագին, Պարոնին, իւրեանց Խաթունին. թվ. ՌՁԳ:

Փոքր եկեղեցու դռան վրայ էլ կայ գրուած.

Ղնորհիւ Աստուծոյ եւ Ովանէւս վարդապետս, որդի ապաշխարողի շինեցի գեկեղեցիս արդեամբք եւ. գո-

յիւք ամենայն քրիստոնէից յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց եւ ամենայն աշխատողաց ի մայրապետութեան անապատիս քաղաքսն եւ կայնային ի ՌճԾ. թվ.

Այս եկեղեցուց մի քիչ հեռու, վտակի աջ կողմի հարթակի վրայ կայ նոյնպէս մի կիսաւեր անապատ, քանդուած խցեր և մի երկար քարէ սիւն, որի վրայ քանդակուած է մի խաչ և գրուած է «Սուրբ Սարգիս»:

Այս եկեղեցիներէս և ընդարձակ գերեզմանատնից երևում է, որ Մեծ Ղարա-Մուրադը երբեմն զիւղաքաղաք է եղել:

ՉԱՐԴԱԽԱՐԱՆԻ ՀԱՍՏԱՐԱՆԻԹԻՒՆ.

Չարդախլու.—Գտնուում է Զակամ կայաւրանից մօտ 18 վերստ դէպի հարաւ, մի առուակի հովտում: Գիւղը ձգւում է առուակի ուղղութեամբ և անհամեմատ աւելի երկար է, քան լայն: Հովիտը փոքր առ փոքր բարձրանալով՝ ընդհարւում է չորս լեռների, որի պատճառով և՛, ասում են, գիւղը կոչուած է Չարդախլու, այսինքն չհար-դաղլու—չորս լեռնանի: Այս լեռներից հարաւայինի, խաչ-եալ անուանուածի վրայ կայ մի գեղեցիկ խաչքար ՌՀԵ. Թուականով, որ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ է կոչւում և ուխտատեղի է:

Գիւղում կայ մի քարաշէն եկեղեցի. 1878 թ. ունէր ծխական դպրոց, որ այժմ փակ է: Գիւղից մի վերստ հեռու, Զագրի ձորում, տարածւում են այգիներ, ուր առաւելապէս կան թթենիներ:

Բնակիչները մասամբ Թիֆլիսի Հաւլաբարի մասից 1823 թ. դաղթած երեւանցիներ են, մասամբ էլ Ղարաբաղից և Պարսկաստանից եկուորներ: Բաւական յառաջագէտ են. ունին ներսիսեան դպրոցն աւարտած քահանայ և բաւական գրագէտ անձինք: Այս գիւղից շատ երեխաներ սովորում են Թիֆլիս և Գոսնձակ, երեք հոգի էլ աւարտել են բժշկական ֆակուլտետը:

Ընդամենը՝ 202 տուն են, 753 ար. 561 իգ. ի միասին՝ 1314 հոգի:

Պարապմունքը նույնն է. կան նաև միքանի խանութներ և արհեստանոցներ:

Գիւղից փոքր ինչ հեռու, դէպի հիւսիս, գտնուում են շինութեան մնացորդներ, որ ուխտատեղի են «Մանտուռ» (մատուռ) անուամբ: Սա նախկին Աղուանից կաթուղիկոսների ամառանոցի աւերակներն են:

Հայի Գեօաբէկ կամ Ղազախ.—Գտնուում է Համանուն պղնձահանքից հազիւ 3 վերստ հեռաւորութեամբ մի դաշտակի վրայ: Բնակիչները վերաբնակել են այստեղ հին Գետաբէկից, ուր եկել էին Ղազախի Կոթ, Ոսկեպարիսայ և Ղալաչա գիւղերից: Գիւղում նշանաւոր ոչինչ չկայ, նոյն իսկ եկեղեցի չունին, այլ օգտուում են պղնձահանքում եղած եկեղեցուց: Գիւղը միշտ պատած է պղնձահանքի ծխով, որ արտերին մեծ վնասներ է պատճառում, որովհետև այրում է մօտիկ տեղերի հասկերը և խանգարում փոքր ինչ հեռու տեղերին՝ կանոնաւոր աճման: Ուստի և Ժողովուրդը, որ այլ ևս այնքան գործ չի կարողանում գտնել պղնձահանքում, խնդիր է մատուցել կառավարութեան՝ իրենց մի ուրիշ տեղ տեղափոխելու:

Ընդամէնը՝ 44 տուն են, 178 ար. 149 իգ. ի միասին՝ 327 հոգի:

Հին Գեօաբէկ.—Գտնուում է Ղամքոր գետակի ձախ կողմում, Գանձակից մօտ 56 վերստ դէպի արևմտա-հարաւ՝ մի ձորում, որի միջով հոսում է Գետաբէկի առուակը: Այստեղ են գտնուում Սիմենսի պղնձահանքի գործարանները, գեղեցիկ բնակարանը, շուկան, մի հիւրանոց և այլն: Մի բլրակի վրայ կանգնած է հայոց ս. Գէորգ եկեղեցին, որ շատ հին է: Եկեղեցու շուրջը կայ մի ընդարձակ, հին գերեզմանատուն: Մի ուրիշ եկեղեցի էլ է եղել, բայց պղնձահանքի կապալառուն քանդել է տուել և քարերը իւր շինութիւնների վրայ գործածել: Այստեղ գլխաւորապէս բնակւում են զանազան ազգի բանուորներ, որոնք աշխատում են այստեղի գործարաններում և պղնձահանքերում: Երկինքը միշտ պատած է ծխով:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Գ. ՇՐՋԱՆ.

ԳԻՒԼԻՍՏԵՆԻ ՄԵՀԵԼ.

Գիւլիստանի մահալ. — Գիւլիստանի մահալը իւր անունն ստացել է համանուն բերդից և զիւղից, նա կոչւում է նաև Թալիշի մահալ Թալիշ գիւղի անունով և իկիրմիլուրդ, այսինքն քսան և չորս, որովհետև բաղկացած է եղել 24 գիւղերից: Սրա նախկին սահմաններն են՝ հիւսիսից Կուրակ գետը, հարաւից՝ Թարթար գետը, արևելքից՝ այժմեան փոստի ճանապարհը, իսկ արևմուտքից՝ Մուս սարը: Ինչպէս տեսանք պատմական տեսութեան մէջ, այս մահալը կազմում էր մի առանձին, զօրեղ մելիքութիւն, Մելիք-Բէկլարեանների իշխանութեան տակ և այժմ էլ մեծ մասամբ պատկանում է նրանց ժառանգներին: Այժմեան աշխարհագրական բաժանմունքով Գիւլիստանի մեծագոյն մասն ընկնում է Գանձակի գաւառի երրորդ ոստիկանական շրջանում, իսկ մի մասը, ինչպէս Թալիշ գիւղը, Գիւլիստանի բերդը, Հոռեկայ վանքը, ընկնում են Ջիվանշիրի գաւառում:

Գիւլիստանի մահալն ընդհանրապէս լեռնոտ է, թէև զուրկ չէ նաև գեղեցիկ տափաստաններից, այստեղ բարձրանում են Ջիշ-Թափա Գող-օ-դաղ և այլն լեռները և տարածւում խրխափորի, Աղջաղալի և այլ հարթութիւնները: Ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած է հարուստ բուսականութեամբ, լեռները պսակուած են անտառներով, որոնց մէջ կան նաև պլտղատու ծառեր: Դաշտավայրերում հասնում է խաղողը և տալիս նշանաւոր գինի, մանաւանդ Մուսկէտ անուանուածը, որ հրաշալի է: Հայոց բոլոր գիւղերը պատկանում են զանազան կալուածատէրերի և մանաւանդ Մելիք-Բէկլարեաններին:

ՎԵՐԻ ԶԷՆԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Վերի շէն կամ Աղջաֆենդ. — Գտնուում է Ղարայ-չայ գետի ձախ ափում և շրջապատուած է լեռներով: Այստեղ նշանաւոր է ս. Աստուածածնի կամարակապ, անսիւն եկեղեցին, որ շինել է Մելիք-Յովսէփը 1756 (ՌՄԵ) թուին և քարաշէն, երկարաձիգ կամուրջը Ղարաչայ գետի վրայ, որ շինել է գիւղատէրը: Ամառը գիւղի շուկան սաստիկ կենդանանում է, որովհետեւ այստեղով են անցնում Ջիվանշիրից սար գնացող թուրքերը: Բնակիչները 108 տուն են, 564 ար. 453 իգ. Ի միասին՝ 1017 հոգի, որից 100 տունը՝ 555 ար. 449 իգ. հայեր են, իսկ 8 տունը, 9 ար. 4 իգ. թուրքեր:

Թէ այս և թէ Ներքին շէնը այժմ պատկանում է թուրք Միրզաաղիզալովներին, որոնց անցել է Մեհտի-Ղուլի խանից: Իսկ սա ժառանգել է իւր մայր՝ Հիւրագատայ խանումից, որ Մելիք Ջահնգար Բ. աղջիկը լինելով՝ մի օր հիւր է եկել իւր քրոջը՝ Մելիք-Բէկլար Բ-ի կին՝ Ամարնանու (Մարիամի) մօտ և այս երկու գիւղերը ընծայ ստացել:

Ներքին շէն. — Նոյն գաշտաւայրի վերի ծայրում, Ղարաչայի ձախ ափին, մի սարի ստորոտում: Գիւղում նշանաւոր է միակ, ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ շինուած է Ռաիսա (1697) թուին և շատ անգամ իբր ապաստանարան է ծառայել գիւղացիներին, որովհետեւ պատերի վրայ նկատելի են բազմաթիւ գնդակների հետքեր: Գիւղի հարաւային կողմում մի բլրակի վրայ կայ մի կիմաւեր վանք, որ ոչ մի արձանագրութիւն չունի և ժողովրդից անուանուում է Իրեք-մանկունք: Իսկ սրանից ներքեւ, ձորի մէջ, կայ Լիտր անուանուած գիւղատեղի, գերեզմանատուն և երեք քարէ խաչեր:

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, 117 տուն. 502 ար. 440 իգ. Ի միասին՝ 942 հոգի:

ՂԱՐԱԶԻՆԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայի Պարիս.— Գտնուում է Էրբէջի մօտ, լեռան լանջին: Ո՛չ մի նշանաւոր բան չկայ գիւղում, մինչև անգամ եկեղեցի չունին. տներն էլ շատ հասարակ են: Գաղթել են Հին Պարիսից, ուր այժմ մալականներ են բնակուում: Բնակիչները Հայեր են՝ 37 տուն, 191 ար. 172 իգ. ի միասին՝ 363 հոգի:

Ղահսուք կամ Հայոց Զէյվա.— Մի փոքրիկ գիւղ է, Ղարաչալի ձախ ափին, սաստիկ մօտ Ղարա-Չինարին: Եկեղեցի անգամ չունին: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 14 տուն, 48 ար. 40 իգ. ի միասին՝ 88 հոգի:

Գիւլիւսան.— Գտնուում է մի երկարաձև բլրակի վրայ և շրջապատուած է խանալան, Ղարաբուլաղ, Գէօգ-Թափա, Սաբաթ-Քէշմաշ, Ղազան-Դրմազ, Չախմախ-բուլախ և Քամար-գէօզի լեռներով: Գիւղի առաջից հոսում է Ինջայ-չալը: Գիւղում կայ մի հին աւեր և մի նոր, քարաշէն և գեղեցիկ եկեղեցի: Այս եկեղեցում կայ մի «Ծեր-աւետարան» կոչուած ձեռագիր, որ շատ հրաշագործ է համարւում և շատ ուխտաւորներ ունի:

Գիւղում նշանաւոր է մի հին, երեք Թաղակապ սենեակներից բաղկացած քարաշէն ապարանք, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Ճնորհիւն Այ շինեցաւ ապարանս ի թվին Ռ Եւ Մլա. ես Յակօբոս ծառայ Այ իշխող գեղոյս ուղի Ապրահամ սպարապետին:

Գիւղի տներն ընդհանրապէս շատ հասարակ են, միքանիսը նոյն իսկ գետնափոր: Բնակիչները Հայեր են, 42 տուն, 181 ար. 168 իգ. ի միասին՝ 349 հոգի:

Նոր-Շէն կամ Ենկիթեանս և կամ Մանաս-Շէն.— Գտնուում է Ղարաչինարի մօտ, Ղարաչայ-գետի աջ կողմում, մի բլրակի վրայ: Այստեղ է բնակուել Մելիք Աբով II որդի Մանաս-բէկը, որի անունով և գիւղը այժմ էլ Մանաս-շէն է կոչուում: Գիւղում կան այգիներ և պարտէզներ. տները մեծ մասամբ շատ հասարակ են, ինչպէս և եկեղեցին: Բնակիչները

բնիկ Հայեր են՝ 52 տուն, 221 ար. 199 իգ. ի միասին՝ 420 հոգի, որից միայն 3 տուն, 6 ար. և 2 իգ. թուրքեր են:

Ղարա-2ինար կամ Աղջա-Ղալա.—Ընկնում է Ղարա-չալի աջ կողմում, Հարթ տարածութեան վրայ: Գետի շնորհիւ այս գիւղը միւսներից Համեմատաբար մաքուր է. բազմաթիւ այգիներն ու պարտէզները գիւղին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Այստեղ կան բաւական թուով երկյարկանի գեղեցիկ տներ, և մի քարաշէն, նոր եկեղեցի և արքունական տարրական ուսումնարան: Այստեղ է բնակում այս, երրորդ ոստիկանական շրջանի ոստիկանը՝ ամառուայ ընթացքում: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 126 տուն, 399 ար. 369 իգ. ի միասին՝ 768 հոգի:

Խարխափուս կամ Նոր-Խրխափուր.—Ընկնում է մի Հարթութեան վրայ, Գէօրգին սարի ստորոտում, Ղարա-չալի աջ կողմում: Տները շրջապատուած են պարտէզներով: Գիւղի մի ծայրում կանգնած է տիկ. Մելիք-Բէկլարեանի ծախքով նոր կառուցուած քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին և Թալիշ-բէկ Մելիք-Բէկլարեանի նոյնպէս գեղեցիկ և ընդարձակ տունը: Թէ եկեղեցու և թէ Մելիք-Բէկլարեանի տան բակում աւագ սարկաւազուհի Փեփրոնէ կոյս խուրեանց Մելիք-Բէկլարեանի ծախքով կառուցուած են աղբիւրներ գիւղական Հասարակութեան Համար: Մի ուրիշ բարեգործ էլ, Գրիգոր Մելիք-Բէկլարեան, կառքի ճանապարհ է շինել Նոր Խրխափուրից մինչև Գիւլիստան գիւղը:

Այս գիւղի մօտ, Կողբ անուանուած գիւղատեղում կայ մի աւերակ վանք, և մի հին գերեզմանատուն:

Բնակիչները գաղթել են այստեղ հին Խրխափուր գիւղից, որ ընկած է Գիւլիստան և Նոր Խրխափուր գիւղերի միջև, մի հովտում:

Այս գիւղը այժմ աւերակ է, ծածկուած պտղատու և վայրի ծառերով:

Նոր Խրխափուրի բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 27 տուն, 88 ար. 90 իգ. ի միասին 178 հոգի:

ԷՐՔԵՋԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Պուզլուխ.— Զետեղուած է ֆեափասին մերձ, մի բար-
ձրութեան վրայ և շատ ցուրտ կլիմայ ունի, որի պատճառով
և ստացել է այդ (սառցային տեղ) անունը: Սա Գիւլիստանի
ամենաբարձր ամարանոցը կարող է համարուել: Բացի գիւղա-
կան փոքրիկ եկեղեցին, գիւղիցս փոքր ինչ հեռի կայ նաև
սուրբ Մինաս անուն մի ուխտատեղի:

Բնակիչները հայեր են, 23 տուն, 97 ար. 91 իգ. ի միա-
սին՝ 188 հոգի:

Ղարաբուլախ.— Հնկած է սարի լանջին, որի ստորոտով
հոսում է Կիւրակ գետի վտակներից մինը և միքիչ հեռու
միանում նոյն գետի հետ: Իւր շիրքի շնորհիւ, գիւղը բաւա-
կան մաքուր է. և ունենալով մեղմ կլիմայ, գեղեցիկ ամառա-
նոց է: Թէև ընդհանրապէս տները հասարակ են, բայց կան
և միջանի կանոնաւոր, երկարկանի գեղեցիկ շինութիւններ:
Եկեղեցին բաւական հոյակապ է, վեց սիւների վրայ հաստա-
տուած, ս. Աստուածածին անունով: Սրա արեւմտեան դրան
ճակատակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանադրութիւնը.

Ձնորհօք ամենակային մեք Ղարաբուլաղի ժողո-
վուրդս մեծ եւ փոքր շինեցինք սուրբ եկեղեցիս յիշա-
սակ հօգոց մերոց եւ ամենայն ննջեցելոց ի հայրա-
պետութեան տեառն Պետրոսի, ի քաղաւորութեան պար-
սից Չահ Սիւլէմանի խանութեան երկրիս Ուղուրլու
խանին եւ պարոնութեան գեղիս Փարգալի բէկին, Տա-
րուղէն Մուրթուգա Ղուլին. տանուէր տէր Սիմէօն, տէր
Յակովբ, տէր Ագարիէն, տէր Դաւիթ, Դրիգոր, Ագարիա,
Չահնագար, Սարուի Աւան, որ ջերմեռանդ սիրով աւ-
խասեցին. ես Մեղիդիք Էրիցս գրեցի թուին ՌՃԿԵ. 1716
որ կարդաք մէկ բերան ողորմի աւելք. ամէն:

Գիւղի մէջ կայ երկու աւերակ եկեղեցի, իսկ շրջակայ-
քում չորս եկեղեցի, աւերակ գիւղատեղերով: Առաջինը կոչ-
ւում է Բրդի շինի եղցի, երկրորդը՝ Կոսի կալ, երրորդը՝
Միջի վանք և չորրորդը՝ Երի վանք (վերին վանք): Չորսի

շուրջն էլ կան ընդարձակ գերեզմանատներ: Երի վանքում մի գերեզմանաքարի վրայ կարդացուում է. «Այս է հանգիստ սուրբ Գրիգորայ Գանձակայ եպիսկոպոսին»: Իսկ Կոսի կալում եկեղեցու խորանի կամարի վրայ մի խաչքարի ստորոտում՝ թվ. ՈՅԹ. (1230):

Ղարաբուլաղի բնակիչները, որ մի ժամանակ բաւական շատ են եղել, այժմ միայն 44 տուն են, 158 ար. 148 իգ. և միասին 306 հոգի, բոլորն էլ հայեր, բացի 3 թուրք տղամարդկանցից:

Մանաճիթ կամ Մանսու շէն.—Գտնուում է Պուզուխից փոքր ինչ ներքև, նույնպէս մի բարձրութեան վրայ և ունի առողջարար կլիմայ ու հրաշալի տեսարան: Դիւղում կայ մի նորաշէն եկեղեցի և մի մատուռ. ընկուզի ծառերի տակ, որ կոչւում է Նահասակ:

Բնակիչները 40 տուն են, 217 ար. 184 իգ. և միասին 401 հոգի, որից միայն մի տուն, 4 ար. 2 իգ. թուրք են:

Թողան աւերակ.—Սա մի գիւղատեղի է Ղարաբուլաղ գիւղի մօտ, մի ձորակի լանջին: Դեռ կիսականգուն է հին եկեղեցին, որի հարաւային կողմի խորանի վրայ գրուած է.

«Ժամանակս Ջահ Սեփին. խանութիւն Մուրթուգա Ղուլի խանին քահուլդ, կաթուղիկոս Դանձասարայ սէր Գրիգորին թվ. Ռ.»

Այստեղ կայ նաև մի մատուռ, որ վերանորոգուած է: Սրա մօտ կայ մի խաչաքար, 2,35 մետր երկ. և 1 մետր լայնութեան, որի վրայ արձանագրուած է.

Ի թվին 2ԾԷ (1305) ես Գրիգոր ու Պաղաֆ կանգնեցաք զխաչս ՚ի բարեխաւսութիւն ծնողաց մերոց...:

Այս մատուռը բաւական նշանաւոր ուխտատեղի է համարւում:

Աւերակիս մօտ է համանուն թրքաբնակ գիւղը:

Իրֆէջ.—Ընկնում է մի ձորում և երեք կողմից պատած է սարերով: Արեւմտեան կողմից հոսում է Փոքր-Կուրակը: Արեւելեան սարի ժայռոտ լանջին կայ երկու արհեստական քարայր, յատկապէս պաշտպանութեան համար շինուած: Հարա-

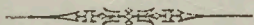
ւային սարից անձրեւների ժամանակ մեծ հողաթմբեր են պրըծ-
նում և տակովն անում տները, ուստի և այս կողմի տներում
այլ ևս չեն բնակում:

Գիւղում կայ մի եկեղեցի ու Սարգիս անունով, որի դռան
ճակատակալ քարի վրայ գրուած է. «... յիշատակ քվ. ՌՃԿԵ.»
(1716): Թէ եկեղեցու պատերի և թէ հին գերեզմանատնում
կան ժգ. դարուց խաչքարեր: Բնակիչները բնիկ են, որ զաղ-
թել են Բոլնիս և ապա վերադարձել: Այս վերադարձի թուա-
կանը յայտնի է լինում եկեղեցու մօտ գտնուած մի գերեզմանի
հետեւեալ տապանագրից.

Թվ. ՌՄԿՁ. (1817), որ է Պօլնուսու գալն մա-
յիսի ի (20) Քրիստոսի ծառայ սէր Դանիէլ»:

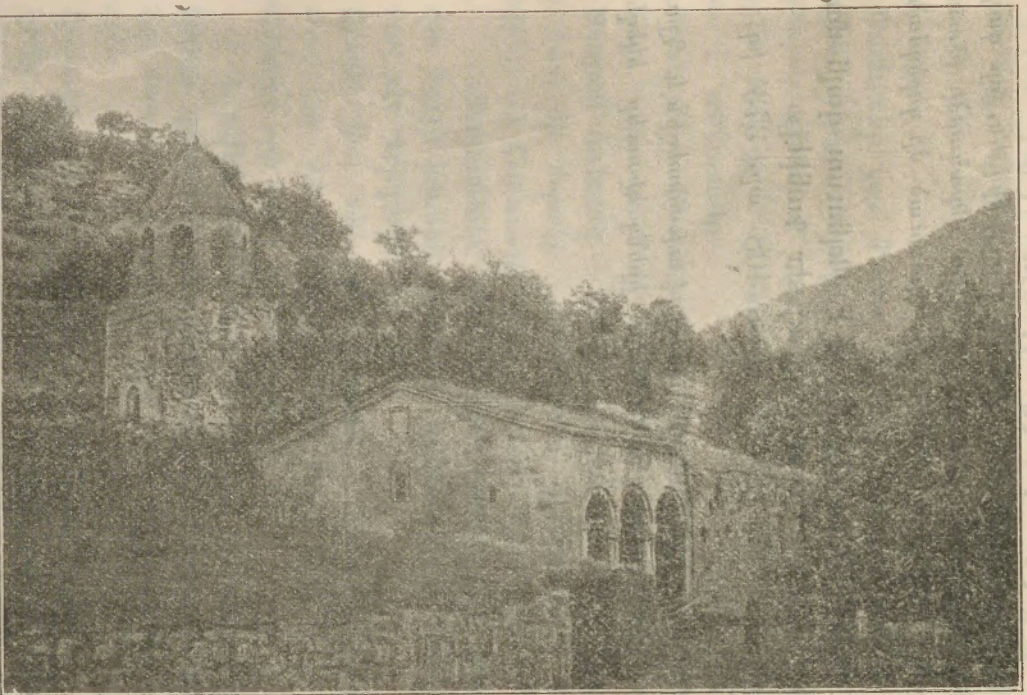
Բոլորն էլ հայեր են, 94 տուն, 408 ար. 373 լգ. ի
միասին՝ 781 հոգի:

Էրֆէջի մօտ է Մկնասամ անունով ուխտատեղին և Ղըռ-
բուլախ ու Ենկիջա գիւղատեղիները, իրենց կիսաւեր եկեղե-
ցիներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Զարեայ անապատ. — Գտնւում է Գետաբէկից յէպի առ Ուրմաշի քաղաքի մօտ Տ վերջոտ Հիւսարոս լճեանց, ձամ քուր գիտիւ ընելանհրաւր, մօտ Տ վերջոտ Հիւսարոս լճեանց, ձամ քուր գիտիւ

2 ԸՐ Ե Ք Ա Յ Ա Ն Ա Պ Ա Տ

Ճաշը ասիին, մի փոքրիկ հաղթածեան վրայ: Վաճառքից փութ փութ հիւսիս, բլրակ վրայ կանգնած է զանգակատունը, իսկ

փոքր ինչ արևմուտք՝ սեղանատունը: Վանքը պատած է պարսպով, որին կից կան այժմ քսանևհինգից աւելի, քարէ, թաղակապ փոքր խցեր:

Այս վանքը հիմնել է Դաւիթ եպիսկոպոսը Փ. դարում:

Վանքը, որ կոչւում է ս. Աստուածածին, 17,28 մետր (8 սաժէն) երկարութեան, 9,72 մ. ($4\frac{1}{2}$ սաժէն) լայնութեան և մօտ 8,64 մ. (4 սաժէն) բարձրութեան մի հասարակ շինութիւն է, չորս քառանկիւնի սիւների վրայ հաստատուած: Ունի երկու աւանդատուն, եօթը փոքրիկ պատուհան և երկու դուռն արևմտեան կողմում, որոնցից աջակողմեանը վերաշինուած է տաշած քարերով և վերին մասում մի սեղան պատրաստած: Կարծւում է, թէ երբեմն այստեղ սանդուխտներ էլ են եղել և Համբարձման տօնին բարձրացել այդտեղ են պատարագ մատուցել:

Այս դուռը բացւում է մի նոր, կարմիր, տաշած քարից շինուած դաւթի մէջ, որ 8 մ. (11 արշ.) երկարութիւն, 6,48 մ. 3 սաժ.) լայնութիւն և եկեղեցուց 0,18 մետր ($\frac{1}{4}$ արշին) աւելի բարձրութիւն ունի: Կամարները բոլորում են երկու ամբողջ և սրանց հանդէպ երկական կեղծ սիւների վրայ, բաժանելով դաւթի երկու մասի (ref), որոնցից աջը աւելի լայն է: Այս դաւթի հարաւային կողմում, մի գեղեցիկ, նշխերով եզրափակուած դուռ բացւում է նոյն երկարութեան և 2,88 մ. (4 արշին) լայնութեան մի սրահի մէջ, որի առաջի մասը երկու գեղեցիկ, ութակազմ սիւների վրայ բոլորող երեք կամարներ են կազմում, որոնցից միջինի ձեղունը գմբէթաձև բարձրացած է. այստեղից, երևի, երբեմն զանգակներ են կախուած եղել:

Դաւթի հարաւային դռան վրայ գրուած է.

Ձնորհօփ Այն կայի կառուցաւ տմեհափրկչի վեր
նասունս տեղի Հոգւոյ համարսի եկեղեցիս սուրբ եւ
գաւիթ գովելի ի հայրապետութեան (տեղը բաց է թողնուած)
չինեցաւ այս ձեռամբ տո ներսէսի հանդերձ հ.
գաւրփ ամեն ի՛ փրկութիւն հոգոց մերոց, ուրբ ընթեռն
նութ յիւեցէք մեզ ի Քս. ամէն. թվ. ՌՃԼ Գ.

Արևմտեան դռան վրայ էլ գրուած է. Սուրբ խաչս

բարեխաւս սէր Մովսէսին Ներսէսեանց վասն փրկութեան հոգւոյ բարխոսարին, որք բազում սիրով ետուն շինել զգաւիք սուրբ եկեղեցւոյն:

Ջանգակատունը 6,12 մ. ($8\frac{1}{2}$ արշին) լայնութեան, նոյնքան երկարութեան և 2—3 մ. (3—4 արշ.) բարձրութեան քառանկիւնի մի հասարակ շէնք է, որի վրայ բարձրանում է ութ սիւների վրայ յանկած մի գմբէթ:

Ջանգակատունը ունի միայն մի դուռն, որի կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Կամօքն Այ շինեցաւ զանգակատունս յանուն սրբոց հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Դաբիէլի. ի հայրապետութեան Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսին ի սանս Աղուանից եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եւ անապատիս Չարեֆայ Սարգիս վարդապետի. ձեռնսնութեամբ եւ աղօթիւ հ. միաբանից կատարումն եղեւ սբ խորանիս ի փառս Այ. արդ ես Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս եւ աղօթաւոր եղբարս շինեցաք զսուրբ կաթողիկէս, ի փրկութիւն հոգւոց մերոց. եւ ամենայն հետեւողաց, որք ընթեռնուի յիշեցէք զմեզ ի Քս. քվ. ՌՃ եւ Ը.

Սեղանատունը 25 մ. (11 սաժէն և 2 արշին) երկարութեան, 8,64 մ. (4 սաժէն) լայնութեան և մօտ 6,5 մ. (3 սաժէն) բարձրութեան կամարակապ մի շէնք է, լուսաւորուած նեղ և փոքր պատուհաններով: Քարէ երկշար սեղանները ալժմ քանդուած են: Սեղանատան մօտ գտնուում է խոհանոցը:

Պարսպի դռան կամարի վրայ գրուած է.

Ես Մկրտիչ վարդապետս շինեցի պարիսպս, որ եղեւ խաւի իր. Թուման. Ովանէս վարդապետն տուաւ ժ քուման. շինեցաւ ի խանութեամբ սորա:

Այս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, արևելեան կողմը դէտրնուում է «Հարանց մատուռը», որի վրայ կալ հետևեալ արձանադրութիւնը.

Ի հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին, ես Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս

կանգնեցի զխաչս ՚ի լուսաւորութիւն հոգւոյ իմոյ, եւ ծնողաց իմոց Տէր ֆաւանէսին եղիսաբէթին եւ միաբանիցս, որք աս կան հանգուցեալ, եւ ամենայն ողորմածաց մեռոց, Քրիստոս Աստուած մեր լուսաւորեսցէ հոգւով եւ մարմնով աս, եւ յաւրն դասաստանին, եւ որք ընթեռնուի յիշեցէի ի Քրիստոս զՄեղիոն կազմաւոյս:

Այս մատրան մէջ գտնուում է Վարգիս վարդապետի գերեզմանը, որի մասին Հայր Զաւալեանը հետեւեալ աւանդութիւնն է պատմում: Մի պարսիկ իւր ոխերիմ թշնամուն սպանել է և կամենալով իւր անձի վրայից քերել սպանութեան ոճիրը, սպանուածի դին գիշերը ձգել է վանքիս դռանը: Եւ երբ պարսիկները լսել են այս սպանութեան մասին, սկսել են նեղել և տանջել վանականներին իբրև դաւաճանների: Քայց Սարգիս վարդապետը Աստուծու շնորհիւ, դատաւորների առաջ հարցրել է մեռելին թէ ով է եղել նրա սպանողը և սա կենդանի բարբառով ցոյց է տուել իւր սպանողին և այսպիսով ազատել միաբանութիւնը վտանգից *):

Վանքը ունի 2800 դեսեատին անտառ, հինգ ձմեռանոց, որ կապալով են տրուում անասուններ պահելու, մի ջրաղաց երկու քարանի, 40 գլուխ տաւար, մի քանի ձի, էջ և այլն:

Վանքը պահպանում է արժ. Աստուածատուր վարդապետը, որ քոսն և հինգ տարուց ի վեր վանահայր է այս վանքում և իւր անխոնջ աշխատութեամբ վերջ ի վերջոյ կարողացել է լետ խլել վանքապատկան տնտաւը, որի համար և Վեհափառի կողմից արժանացել է խաչի և օրհնութեան **):

Վանքի արևելեան պատի մօտ կան երկու միմեանց կից տապանաքարեր, որոնք թաղուած են հողի մէջ, սրանցից մինի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը. Այս է հանգիստ Դաւիթ Եպիսկոպոսին թուին ՌՂԻ:

Փառխոստի վանք. — Գտնուում է Ղալաքեանդից արևելահարաւ, ֆանձուտից վերև, մի անտառապատ սարահարթի վրայ:

*) Զաւալեան. Դանապարհորդութիւն. հ. Ա. եր. 164:

**) Պէտք է նաև ասել, որ շատ շշուկներ կան նրա մասին:

Արևմտեան կողմից հոսում է մի փոքրիկ առուակ, որ գնում, թափւում է Տանձուտի դետի մէջ, իսկ արևելեան կողմը բարձրանում է Չոպան-դաղը: Այստեղ, ամուր պարսպի մէջ կանգնած են երկու, բաւական մեծ եկեղեցիներ և մի մատուռ, երեքն էլ դեռ ևս կանգուն: Եկեղեցիները միաչափ են, 25 մետր երկարութեան և 12 մ. լայնութեան, երկուսն էլ ունին մի մի կամարակապ գաւիթ: Մատուռը ևս ունի փոքրիկ գաւիթ և սրա մօտ՝ զանգակատուն, սրբատաշ քարից շինուած: Մատուռի դռան կամարակալ քարի վրայ, մի անարուեստ խաչի թւերի մէջ գրուած է. Ն. Խ. Գ. Մուսէս երէց: Մատուռի մէջ, աջ կողմի պատում կայ մի գաղտնի մեծ պահարան:

Պարսպի մէջ կան բաւական թուով խցեր, որ բոլորովին քանդուած են. կայ նաև մի ջրավազան: Թէ վանքերի շուրջը և թէ պարսպից դուրս կան բաւական գերեզմաններ:

Ս. Թաւրգմանչաց վանք.—Գտնւում է խաչակապ գիւղից դէպի հիւսիս, հազիւ չորս վերստ հեռաւորութեամբ մի գեղեցիկ սարահարթի վրայ: Վանքը խաչաձև է և գմբէթաւոր 11 մետր երկարութեան և 10 մետր լայնութեան: Ունի մի աւագ և երկու փոքր խորան, ինչպէս և երկու խորհրդարան: Տաւր լուսամուտ առատութեամբ լոյս են սփռում: Վանքին կից կայ մի գաւիթ, ուր ամփոփուած են վանահայրերի մարմինները, ինչպէս Սամուէլ եպիսկոպոս Գատեան, միւս Սամուէլ, խաչատուր վարդապետ և այլն: Կայ և մի զանգակատուն, որ 1856 թուին է կառուցուած: Վանքի վրայ կայ ՆԱԸ (989) թուականը, որ գուցէ հիմնարկութեան թուականը լինի, թէև աւանդութիւնն ասում է, թէ վանքը հիմնուած է V-րդ դարում, ս. Մեսրոպի ներկայութեամբ: Իսկ դաւթի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Եկայք պատուեսցուք շինեալ յանուն սրբոց քաղցմանչացն մեր Սահակայ եւ Մեսրոբայ, քանգի ՚ի սմա ծաղեաց մեզ լոյս ՚ի Հայաստան աշխարհի. 1029 փրկ. քվ. Գաւիթս այս կառուցաւ ի վանահայրութեան Սամուէլ եպիսկոպոսի 1800 ամի:

Վանքը ունի և մի զանգակատուն, սրբատաշ քարից շինած, որի վրայ արձանագրուած է.

Ջանգակասունս կառոյց Գանձակեցի Պօղոս Ամիր-խանեանցը 1856 ամի:

Վանքը ունի պարիսպ, որի մէջ գտնուած են ութ զեղեցիկ խուց, պարտէզ և մի աղբիւր: *)

Դաւթում բարձրանում է մի թումբ, որի ստորոտում, կէս շրջանաձև շարուած են խաչքարեր, իսկ թումբի վրայ կայ մի ուրիշ մարմարոնեայ մաՀարձան, որի առաջին երեսին գրուած է.

Աս ամփոփին կմախֆ նախնեաց հանգուցելոց
ընդ հովանեաւ մենասանի ս. քարգմանչաց. ի թիւն
405—1800 իսկ միւս երեսին՝ Կանգնի այս մահար-
ձան ի պատիւ ռաիւեաց որի աս երեւեցան ՚ի վերա-
նորոգման թուին 1872—1883.

Վանքում կան երեք ձեռագիր աւետարաններ, որոնցից մինը յիշատակ է Գրիգոր Սիւնեաց իշխանի, 1312 թուին խաթարայ վանքին տուած: Միւս Հնութիւններից նշանաւոր է՝ մի եպիսկոպոսական կերպասեայ թաղ 1640 թուից, նոյնպէս և մի եպիսկոպոս: Մասունքներից նշանաւոր է ս. Ստեփաննոս Նախավկայի մատուքը, որ նուիրել է վանքին Իզնատիոս եպիսկոպոսը 1558 թուին:

Վանքին պատկանում է 183 դեռեատին տեղ, բաղկացած վարելահողից, խոտահարքից և փոքրիկ սնտառից:

Վանքին խնամակալ էր կարգուած այժմ Հանգուցեալ զանձակեցի Ներսէս-բէկ Տէր-Ներսիսեանը, որ թէ իւր անձնական գումարներով և թէ՛ նուիրատուութեամբ մեծապէս բարելաւել է վանքը, վերանորոգելով շինութիւնները:

Վանքի վանահայրն է Թէոդորոս վարդապետ Չիրակունին, գլխաւ լեզուին Հմուտ մի անձն, որ երկար ժամանակ

*) Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս աղբիւրը բղխել է, երբ սուրբ Մեսրոպը իւր քարոզութեան միջոցին կամենալով ժողովուրդին հրաշք ցոյց տալ, «իբրև մի Մովսէս խփել է քարին և հրամայել, որ ջուր բղխի»:

վանքում ուսուցանում էր շրջակայ գիւղերից ուսման գիմող երեխաներին:

Թարգմանչաց անապատ.—Գտնւում է Մեծ Բանանց գիւղից արեւելահարաւ, Հագիւ 2 վերստ հեռու մի փոքրիկ բլրակի հարթ գագաթի վրայ, որի երեք կողմը պատում են Ղաշխայ-քար, Աչառի-ծմակ, Նալթոքեան, Կարմիր-քար, Հին-ընապատ, Ճնճա-քար միմեանց կից լեռները, որոնց մէջ ձրգւում են Ծիրանաւորի և Անապատի ձորերը, որոնք միանալով կազմում են Բոլորանց ձորը: Առաջի երկու ձորերից հոսում են վտակներ և միանալով կազմում Բոլորանց գետը: Հին-ընապատ սարի և Ճնճաքարի միջև կայ մի նեղ անցք, որ, ինչպէս ասում են, ձգւում է մինչև լեռան միւս լանջը և կոչւում է Նաղիրի-ծակ: Ասում են, թէ Հին անապատը եղել է այդ ծակից վերև, Հին-ընապատ սարի վրայ:

Այժմեան վանքը անտաշ քարից շինուած, 15 մետր երկ. և 9 մետր լայնութեան հասարակ շինութիւն է, կամարակապ և անսիւն, և ունի միայն մի աւանդատուն և մի հասարակ դաւիթ: Արեւմտեան դռան կամարակալ քարը մի հին գերեզմանի խաչաքար է, որի վրայ գրուած է. Սբ. Խաչս Ովանէսին. միւս կողմում Միլ խոնա Ագիգին. Իսկ խաչի ներս ընկած մասում տարբեր տառերով ձիւնեց գար. եկեղ. թվ. ՌՃԹ.

Վանքից փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի, համեմատաբար աւելի լաւ շինուած, գմբէթաւոր զանգակատուն, ուր կայ հետուեալ արձանագրութիւնը.

Եւ Պաղդասարի որդի Մանեսի Ներսէս եւ Օսէփս սվինֆ ուրբ անապատիս ա. թուման վախմ. սոֆա տւին մեզ տաւեն դ. ժամ. եթէ ոք խափանի, պարտական լինի առաջի աստեմին Քրիստոսի. թվ. ՌՃԹ.

Այստեղ գտնւում է տապանը «Տէրունց Յարութիւնի որդի Գաբրիէլ Եպիսկոպոսին 60 ամ վանահայր էր սա անապատիս, 96 ամեայ էր որ փոխեցաւ առ Քրիստոս. 18²/₁₃31 ՌՄ2.»

Վանքի հիւսիսային կողմում, ուր ձգւում է ձորակը, նրկատւում է պարսպի մնացորդներ: Վանքի մօտ կայ 10 թա-

դակալ խցեր, որ բաւական լաւ են մնացել: Վանքի սեպհականութիւն է համարուում մի այգի, որի արդիւնքով կառավարուում է այժմեան վանահայրը, 90 տարեկան Յովհաննէս արեղան, որ ինքն է հաց թխում, կերակուր եփում և մէն մենակ ապրում այդտեղ:

Ծաղկոցավանք. — Գտնուում է Գառնակեր գիւղից հարաւ, մօտ կէս վերստ հեռու, Ջամքոր գետի ձախ ափին, մի բարձր ժայռի գլխին. վանքը անսիւն է և բաւական ընդարձակ, 9 մետր 30 ս. երկարութեան և 6 մետր 43 ս. լայնութեան. գմբէթ չունի, առջևից կցած է մի նորաշէն քարէ գաւիթ: Պատերի մէջ կան միքանի խաչքարեր, որոնցից մինի վրայ կայ ՋԻՇ. (1476) թուականը, իսկ մի ուրիշի վրայ՝ «Սուրբ խաչ Տէր Ունան պաւոն Գաբրիէլին քաւարան թվ. ՌՃԼԸ»: Գաւթում կան միքանի գերեզմաններ, որոնց շրջակայ գիւղացիները նըզնաւորների գերեզմաններ են անուանում:

Հրեւեակապետաց վանք. — Ընկնում է Ծաղկոցավանքից հարաւ, փոքր ինչ հեռու, լեռան ստորոտում: Վանքի երկարութիւնն է 10 մետր 70 ս. լայնութիւնը՝ 8 մետր: Ունի մի քարուկիր փայտէ գմբէթով գաւիթ, ուր կան միքանի գերեզմաններ: Գաւթի հիւսիսային պատի մէջ էրկու սրբատաշ քարերի վրայ արձանագրուած է.

«Ջնսրհիւ Աստուծոյ շինեցաւ տուրք Միւսայէլ եւ Գաբրիէլս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի եւ մանսեսի Յովհաննէսի հանդերձ միաբան եղբարք թվ. ՌՄԿԵ»:

Գաւթի մէջ գտնուած շիրիմներից մինի վրայ.

Այս է հանգիստ նգնակեաց Յովհաննէս վարդապետի շինող վանիս Մաղաֆի ուղի թվ. ՌՄՂԷ»:

Վանքի հարաւային կողմում գտնուում են տասը խցեր միաբանների համար, որ այժմ կիսաւեր են: Հասարակ քարի մի հաստ պարիսպ պատում է վանքը: Կալուածքներ չունի, բացի մի այգուց: Վանքը պահպանում է մի ծերունի քահանայ:

Վանքից մի քիչ հեռու կայ մի հին հանգստարան, որի մէջ կան ճգնաւորների, վարդապետների գերեզմաններ:

Վանքի արևելեան կողմում, գետակի աջ ափի քերծում մի քարայր է գտնուում, որի մէջ երեք խաչքար կայ: Սա կոչուում է Հարանց և աւանդութեան ասելով, այստեղ ճգնել են միջանի ճգնաւորներ:

Մի քիչ էլ հեռու կայ մի գիւղատեղի, աւերակ եկեղեցի և Հանդստարան. որ յայտնի է Խրանաւորի անունով:

Օխքը եղցի կամ Քարահեճ.— Չարեքի վանքի մօտ, ճամբոր գետի ափին ձգուում է մինչև Զիպասարը մի լեռնաբազուկ, որի հիւսիսահայեաց ծայրի քերծերում փորուած են քարայրներ, որոնց առաջը, բաց տեղերը քաշուած են պատեր: Ամբողջ քերծը և մանաւանդ այրերը պատած են խիտ անտառով, մի նեղ ուղի քերծի գազաթից տանում է դէպի այրերը, բայց այժմ այդ նեղ ուղին էլ խափանուած է և այս քարայրերը շատ դժուարամատչելի են: Սրանցից երկուսի մէջ կան վէժքարեր, հետեապէս և եկեղեցի են եղած: Կիրակոս Գանձակեցու ասելով (եր. 103 և 105). Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը երկար տարիներ այս քարայրերումն է անցկացրել, յարձակումների երկիւղից ստիպուած:

Այս Քարահեճից փոքր ինչ վերև գտնուում է Աղիւսաւէն աւերակ գիւղատեղին:

Մլզնաբերդ կամ Մաժնաբերդ վանք.— Սա պատկանում էր Աղսարդանայ որդի Կիւրիկէ թագաւորին, որ մի առ ժամանակ էլ այդտեղ է կացել: Գտնուում է Հարցհանգիստ (Չովգառ) գիւղի մօտ, մի առանձնացած լեռան հարթ գազաթին: Վանքը երկու կամարների վրայ հաստատուած մի շէնք է և ունի մի զանգակատուն: Դռան վերև գրուած է.

Հնադարեան ուխտասեղիս յանուն սուրբ Սարգսի որէ Մլզնաբերդ, հիմնովին նորոգեց Գանձակեցի Սողոմոն Յար. Նալչադարեանցն ծախիւք իւրով ի յիշատակ իւր կնոջն Բալախանումի, սրդոյն Լեւոնի եւ համայն ննջեցելոց իւրոց ՚ի 1891 ՌՅԽ ամի:

Վանքի շուրջը պարիսպ է եղել, ինչպէս և խցեր, որոնցից միայն երկուսն են այժմ կանգուն: Վանքը այժմ ծածկուած է բարձր ծառերով:

Կարմիր եկեղեցի կամ Հոռմաշէն.—Գտնուում է Նիւկ-
զարի մօտ, Վամքոր գետի աջ ափին: Սրբատաշ քարով, խաչա-
ձև մի շէնք է, ունի գեղեցիկ կաթուղիկէ, մի աւագ խորան
և սրա հարաւային անկիւնում մի փոքր և մութ խորան:
Վանքն ունի նաև մի գաւիթ, ուր կան շատ գերեզմաններ,
բաւական թուով խցեր միաբանների համար և մի քարուկիր
շրջապարիսպ, որ արդէն կիսաւեր են:

Քարխանայ վանք.—Հիմնուած է Միրզիկ գիւղի մօտ,
մի լեռնահովտում. երեք կողմից պատած է բարձր լեռներով,
առջևում տարածւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի
առուակ, որ գնում միանում է Գանձակ գետակին:

Վանքը շինուած է տորոնագոյն սրբատաշ քարով, ունի
երկու փոքր և մի աւագ խորան, վեց նեղ լուսամուտ և մի
դուռն: Վանքի երկարութիւնն է 12 մետր և լայնութիւնը՝
8 մետր: Բեմի ճակատին մի խաչքարի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌԿԵ.

Վանքը ունի և մի, հասարակ քարից շինուած գաւիթ,
ուր կան ժէ—ԺԸ դարից միջանի գերեզմաններ:

Վանքը ունի և շրջապարիսպ ու միջանի խուցեր, կիսա-
ւեր դրութեամբ: Չրջապարիսպի մէջ կայ Քեանդագիրմապ մա-
կանուանուած Սարգիս վարդապետի գերեզմանը:

Վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Եղնասար վանք.—Գտնուում է Դետաշէնից դէպի հարաւ-
արեւելք, հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, մի լեռնա-
բազկի վրայ: Վանքը, որ կառուցուած է Եղիշէ առաքեալի
անուամբ, սրբատաշ քարերից, կամարակապ է և յանկում է
երկու սիւների վրայ: Գմբէթ չունի: Երկարութիւնն է 12,4 մ.
լայնութիւնը՝ 10,33 մ. Դրան հարաւային սեմի վրայ կար-
դացւում է. ԹՎ. ՌՃԼԵ. եւ Նա. . ո. . ա Մովսէս Էրէց: Հիւ-
սիսային սեմի վրայ. Ի հոպելիանէ Ագասարաւէ Գ թուա-
համարէ մեսսսան սարի վեր սար (1311) եւ անարժան
Տէր Ղազարս գրեցի:

Վանքի շուրջը կայ բաւական թուով խցեր, որոնցից մի-
այն երեքն են այժմ կանգուն: Սրանք միմեանց կից են և կա-
մարակապ: Մուտքի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Սենեակ կերեալ հրաւազան, վերին յարկօք եւ զանազան, Սակս սէրասաւ, ր սրբազան Եղիազարիս Ածաբան: ՌՃԿԱ (1712):

Վանքը ունեցել է և շրջապարիսպ: Դարիս սկզբից այս վանքը անխնամ է թողնուած և այժմ այդտեղ խողեր են պահուում: Ջերմ ունեցողներն էլ ուխտ են գալիս այդտեղ, սառնորակ աղբիւրի մօտ մատաղ անում, իրենց շորերից կապում վանքի մօտ զտնուած սուրբ ծառից և հիանում այն հրաշալի տեսարանից, որ բացուում է այդտեղից դիտողի առջև:

Ամենափրկիչ վանք. — Գտնուում է Նուղղար գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմում, Չամքոր գետակի ձորից փոքր ինչ բարձր: Եկեղեցին կիսաւեր է և զաւթի վրայ կայ հետեւալ արձանագրութիւնը.

Հնորհօքն Քրիստոսի եւ կամաւն Այ ես Դաւիթ եպիսկոպոս նորոգեցի գեկեղեցիս այս յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողաց Բաղդասարին... թվ. ՌՃԻԸ:

Վանքի մէջ, բնմի առաջ կան մի քանի խաչքարեր, որոնցից ամենամեծի վրայ գրուած է.

Ի հայրապետութեան Աղուանից սն. սն. Տրդատայ ս. կաթողիկոսի, քաղաւորութեան պարսից Չանապազին եւ մեղապարս.... որդիս իմ Մաղաֆիա եպիսկոպոսն... նորոգեցաւ ս. Ամենափրկիչս.

Վանքը ունի շրջապարիսպ և մի քանի խցեր, որ նոյնպէս ավեր են: Մի քիչ հեռու, փոքրիկ բլրակի վրայ կայ մի հանգըստարան:

Խամսի վանք. — Կիրակոս գանձակեցու ասելով, Քարահերձում բնակուող Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը «նեղուելով աշխարհից եկաւ հայոց աշխարհը Զաքարէ և նրա եղբայր Իվանէ մեծ իշխանների մօտ: Եւ սրանք մեծ պատուով ընդունեցին նրան և Իվանէն բնակեցրեց նրան Միափոր (Փառխոս և Քաւս կամ Քուստի գաւառների վերի մասերը) գաւառի խամշի անուանուած վանքում: Սա սկսեց այդտեղ մի մեծ և հրաշալի եկեղեցի շինել, բայց դեռ չէր աւարտել, երբ խափանուեց, որովհետեւ եկաւ Խորասանի սուլտան Զալալադինը

և արշաւեց վրաց թագաւորութեան վրայ» *), այնուհետեւ հետ-
դհետէ եկան ալլազդիները զօրքերը ու աւերեցին հայոց, Աղուա-
նից և վրաց աշխարհները: Սրանից չետոյ դարձեալ այստեղ
քնակուեցան Աղուանից կաթողիկոսները և շինեցէն, աւարտե-
ցին վանքը **): Ահա այս պատմական վանքն է, որ գտնու-
ւում է Մեծ Ղարա-Մուրատ աւերակի արեւելահիւսիսային կող-
մում, մի հովտի մէջ: Երկարութիւնն է 15 և լայնութիւնը
9½ մետր: Երկու սրբատաշ քարի վրայ յենուելիս է եղել ձե-
ղունը, որ այժմ բոլորովին փլել է. հիւսիս-արեւելեան կողմում
բարձրանում է երկյարի զանգակատունը, նոյնպէս սրբատաշ
քարից շինուած: Այստեղ աստիճանաւոր պատուանդանի վրայ
դրուած է մի քարեայ խաչ, որ շատ գեղեցիկ քանդակադու-
ծուած է և կրում է վերան հետեւեալ թուականը. ԹՎ. ՌՁԸ.
(1629):

Վանքը ունեցել է շրջապարիսպ և միաբանների խցեր,
բայց այժմ բոլորովին քանդուած են:

ԽՈՒՆԻՍԱՅ ՎԱՆԲ. — Սա մի փոքրիկ, գեղեցիկ, զմբէթա-
ւոր վանք է նոր Գետաբակի արեւելեան կողմում, Գետաբակի
վտակի ձախ ափին. մի հարթակի վրայ շինուած: Այժմ թէև
կանգուն, բայց անխնամ է թողնուած:

ՊԱՏՏԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԲ. — Սա հիմնուած է համանուն սարի
զաղաթին, որ գտնւում է հաճիքենդի մօտ: Լեռը միայնակ,
բրդաձև բարձրանում է մինչև 5000 ոտնաչափ բարձրութեան
և զաղաթին ունի մի փոքրիկ հարթ տարածութիւն: Այնտեղ,
ուր այժմ կանգնած է մի փոքրիկ, հասարակ քարից շինած
զմբէթաւոր մատուռ, հնումը մի մեծ վանք է եղել, բաւակա-
նաչափ խցերով և ունեցել է միաբնութիւն: Այժմ միայն
ս. Աստուածածնի յոնին բաւական մեծ բազմութիւն ուխտ է
դալիս այստեղ:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆԲ. — Սա մի փոքրիկ մատուռ է Հին
Գետաբէկի մօտ, մի բարձր և գեղեցիկ սարահարթի վրայ:
Գետաբէկի պղնձահանքի կառավարիչը այստեղ պատշգամբ,

*) Արապիկոս Գանձակեցի. եր. 105—106:

**) Անդ. եր. 171:

խոհանոց է շինել տուել և յաճախ զբօսանքի է գալիս:

Վերակոս Գանձակեցու ասելով, այս վանքում ապաստանել է Յոհան վարդապետ Մայրավանեցին, եղբ Կաթուղիկոսից Հալածուելով և Մայրագոմեցի կոչուելով:

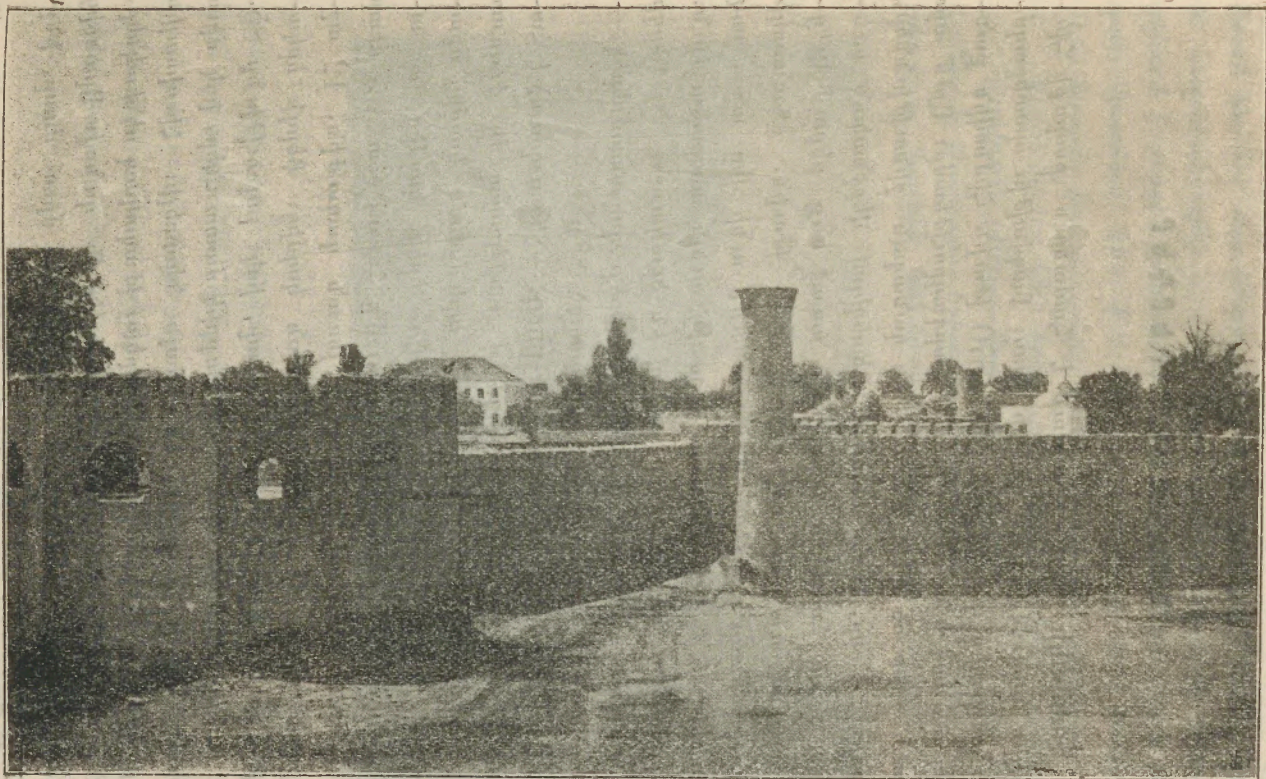
Ամենափրկիչ վանք Գիւլիսանի. — Գտնուում է Գիւլիստան գիւղից երկու վերստ հեռու, դէպի Հարաւ-արեւմուտք, Աղ-սու կոչուած վտակի ձախ ափի մօտ, մի անտառապատ ձորակում: Տաճարը շինուած է անտաշ քարով չորս բոլորակ սիւների վրայ և ունի 23 մետր 50 սանտիմետր երկարութիւն և 10 մետր լայնութիւն: Երկու փոքրիկ, նեղ լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում ներսը, ուր կան մի մեծ ու երկու փոքր խորաններ և երկու խորհրդարան: Միակ, Հարաւային դուռը այժմ քանդուած է, այս պատճառով էլ տաճարը թուրքերի անասունների ապաստարան է դարձած: Աւագանի մօտ, որ նոյնպէս կիսով չափ քանդուած է կայ ՌՂ (1641) թուականը:

Տաճարի արեւմտեան կողմին շատ մօտ կան երկու թաղակապ սենեակներ, որոնցից մինի դռան սեմի վրայ գրուած է. ԹՎ ՌՃԿԳ. յիշատակ է այս օրադս եղիա վարդապետին:

Տաճարի միւս, Հիւսիս-արեւելեան կողմում գտնուում են միաբանների խցերը, որ նոյնպէս անասնանոց են դարձած և այժմ կիսաւեր դրութեան մէջ են: Թէ այս խցերի և թէ տաճարի կտուրին բոլորած են ծառեր:

Վանքից հազիւ քսան և հինգ քայլ հեռաւորութեան վրայ կայ մի փոքրիկ, քարուկիր մատուռ, որ այժմ ուխտատեղի է: Զնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս մատուռը դուռ ունի, մաքուր է մնացել և թուրքերի անասունները ներս չեն մտել: Այս մատուռի մէջ մի խաչի վրայ գրուած է. «Հիւրիա ապաւիտաբոյն»: Դռան առաջ էլ մի գերեզման կայ հետեւալ տապանագրով. «Այս է հանգիստ Հիւրեղ դասին, աղաչեցէք. թվ. ՌԿԲ.»:

Դասի բէկանց վանք. — Գտնուում է Գիւլիստան գիւղից ներքեւ, Ինջա գետի աջ կողմում: Սա մի Հասարակ, փոքրիկ վանք է, այժմ կիսաւեր: Զուրջը կան միաբանների խցեր և գերեզմանատուն:

Գանձակի բերդը

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ԲԵՐԴԵՐ

Գանձակի բերդ.—Գտնուում է Համանուն քաղաքի Հիւսիսային կողմում, Հարթ դաշտի վրայ: Բազմաթիւ պատերազմների ասպարէզ դառնալուց յետ, 1870 թուին Հիմնովին քանդուեց ռուսաց կառավարութեան կարգադրութեամբ: Այժմ այս տեղում շինուած է և շինուում են զանազան շինութիւններ, ահագին բանտը, տներ և այլն: Զետեղելով վերջնական աւերումից առաջ Հանուած պատկերը, առաջ ենք բերում Եւկլիու նկարագրութիւնը, որ արել է 1835 թուին. «Գանձակի բերդը, ամենաընդարձակը Վրաստանում, ունի վեց աշտարակ և բռնում է մի քառակուսի վերստից աւելի տարածութիւն: Աշտարակներն ու թումբերը քարով են ծածկուած» *): Բերդի մէջ գտնուում էր խանի պալատը, որ երեք դարատամներից,— թաղակապ սենեակներից—էր բաղկացած **):

Ղալաֆեանդ կամ Փառխսոս-բերդ.—Տեղաւորուած է Համանուն գիւղի Հիւսիսային կողմում բարձրացող մի ժայռոտ լեռան գագաթին: Այս լեռը միայն արեւմտեան կողմից միացած է Ղանդալ լեռան Հետ, իսկ միւս երեք կողմից նա առանձնացած է և սաստիկ զառիվեր: Մի Հաստ, մօտ 3,5 մետր լայնութեան պարիսպ բոլորում է լեռան գագաթին, 12 աշտարակներով և մի դռնով արեւելեան կողմից: Բերդի երկարութիւնը կը լինի մօտ 110 մետր, իսկ լայնութիւնը 85. դեռ ևս կիսաւեր մնում են երկու փոքրիկ մատուռներ, իսկ միւս շինութիւնների հետքերն են միայն նկատելի: Հիւսիսային պարսպին կից կան երկու ստորերկրեայ թաղակապ սենեակներ, որոնք միմեանց Հետ Հաղորդակցուում են մի դռնով: Սրանցից առաջինը կիսով չափ լցուած է հողով, իսկ միւս մասը, ինչ-

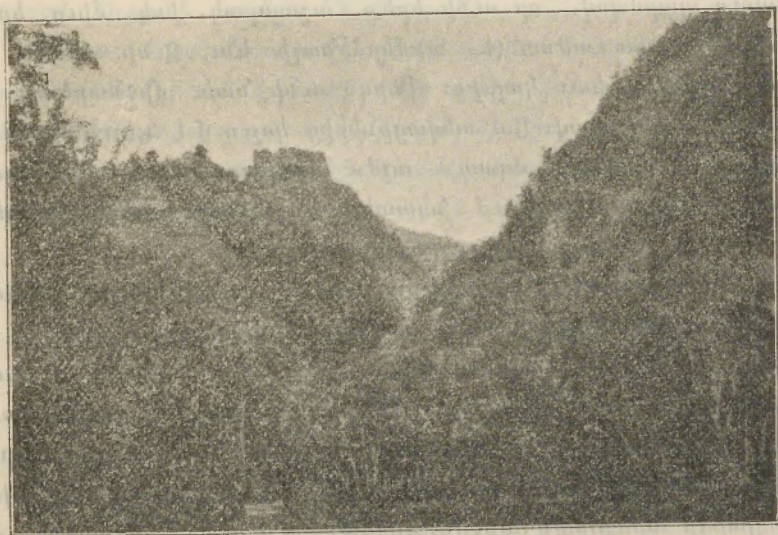
*) Статистическое описание Закавказскаго края сост. Евецкій. С.-Петербургъ 1835.

**) Мевесъ. „Кавказъ“ 1864 г. № 35.

պէս և ամբողջ երկրորդ սենեակը, լի է յստակ և սառն ջրով: Ասում են, թէ այս ջուրը բերուած է մօտակայ Ղանդալ սարից և հաղորդակցութիւն ունի Ղարա-բուլաղ աղբիւրի հետ, որ բղխում է բերդի հիւսիսային ձորում, դարձնելով երկու ջրաղաց: Պատմում էին, թէ երբ յարդ են ածել այս ջրամբարի մէջ, նկատել են, որ դուրս է եկել վերոյիշեալ աղբիւրից:

Քերծերի մէջ կան երեք հատ արուեստական քարայրեր:

Մամուռ բերդ.— Ըստ հայր Ջալալեանի *), այս բերդը հիմնել է Մամուռ իշխանը, որ միւսնոյն ժամանակ նպաստել է և Դաւիթ եպիսկոպոսին՝ կանգնելու Չարեքայ անա-

Մամուռ բերդ:

պատը: Կիրակոս Գանձակեցին **) Չարեքայ բերդ, իսկ Վարդան պատմիչը ***) Չմեղ է կոչում այս բերդին:

Գտնւում է Չարեքայ վանքի կալուածքում, վանքից մօտ երկու վերստ հեռու, դէպի արևելք, Չամբոր և Գետաբէկ գետերի միախառնման կէտում բարձրացող մի անսառապատ լեռան ապառաժոտ գագաթին: Բերդը ունի թրճած կարմիր

*) Զանապարհորդութիւն. Հ. Ա. եր. 164:

**) Պատմ. Հայոց. եր. 103—105:

***) Վարդ. պատմիչ եր. 18:

աղիւսից պարիսպ և արևելեան կողմում կրկնապարիսպ, ամրապնդուած միջանի աշտարակներով: Բերդի մէջ կայ մի կոնաձև բլուր, տների աւերակներ, ջրի խանգարուած աւազանի մնացորդներ և քարայրեր: Բերդը այժմ պատած է մացառներով: Բերդի տակ, գետի վրայ եղել է մի քարաշէն կամուրջ, որի կամարը այժմ ընկած է և տեղը փայտեր ձգած:

Մլզնաբերդ կամ Մածնաբերդ.—Գտնուում է Հարցհանգիստ գիւղի մօտ, մի սրածայր սարի գագաթին: Սա պատկանում էր Աղսարդանայ որդի Կիւրիկէ թագաւորին, ուր և ինքը բնակւում էր: Բերդասարի միայն արևմտեան կողմը պատած է ամուր պարսպով, որ ունի երեք աշտարակ, իսկ միւս երեք կողմերը ապառաժոտ և անմերձենալի են: Ունի միայն մի դուռն արևմտեան կողմից: Բերդս ունի նաև միջնաբերդ, առանձին պարսպով: Սա տեղացիներից կոչւում է Նաւրին-ղալա: Բերդի հիւսիսային մասում այժմ մի բարակ ջուր է հոսում, իսկ արևմտեան կողմում նկատելի են խեցեպէն խողովակներ, որոնցով երբեմն ջուր է բերուած բերդս:

Ղալա-բոյուն.—Բերդաքաղաքս գտնուում է Զակամ գետակի ձախ կողմում բարձրացող լեռան վրայ: Ունի շրջապարիսպ, որ կիսաւեր է: Կան երեք եկեղեցու, բազմաթիւ տների ու խանութների աւերակներ: Կայ և մի ընդարձակ գերեզմանատուն:

Քաւահաւնց աւերակ կամ Բալլու-ղայա և Չափաւ-ղալա.—Առաջինը տեղաւորուած է Մռաւ լեռան արևմտեան, իսկ երկրորդը՝ արևելեան լանջին, միմեանցից մօտ եօթ վերստ հեռաւորութեամբ: Առաջնում մնում է մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, իսկ երկրորդում՝ ոչինչ: Այս երկու տեղն էլ ծառայելիս են եղել Գիւլիստանի ժողովրդներին իբր պալատարան՝ թշնամեաց չարձակման միջոցին:

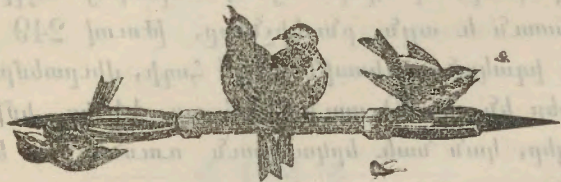
Ղրզ-ղալա.—Կանգնած է Ղուլալի գիւղից վերև, Աինջի վտակի աջ ափին բարձրացած սեպաձև և անմատչելի ժայռի գագաթին, որ միմիայն մի գժուարանցանելի ճանապարհ ունի արևելեան կողմից: Ժայռի գագաթը մի փոքրիկ հարթութիւն է ներկայացնում և շրջապատուած է եղել պարսպով: Ժայռի

արևելեան ստորոտում, փոքրիկ Հարթութեան վրայ դեռ ևս մնում են մի կիսաւեր եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Համանուն մի բերդ ևս կայ Նիւկզար գիւղի արևելեան կողմում, որ բաւական հին լինելով՝ շատ քիչ հետքեր է թողած:

Կեռասավանք բերդ. — Արդէն այնպէս աւերուած է, որ դժուար է հաստատապէս ասել, թէ բերդ է եղած, որովհետև ոմանք էլ կարծում են թէ վանք է եղած: Գտնւում է ճամբոր գետի աջ կողմի բարձրութեան վրայ, Բուսկան նահատակից փոքր ինչ ներքև: Բոլոր շինութիւններից միմիայն պարսպի մի քանի մասերն են մնացած:

Ղալա. — Ոսկանապատից դէպի վերև, մօտ մի մղոն հեռաւորութեամբ նոյն գետակի ձախ ափին գտնւում է մի զրեթէ քառակուսի, չորս աշտարակներով փոքրիկ ամրոց, որի խակական անունը անյայտ է: Գետակի կողմում կայ և կրկնապարիսպի մնացորդներ:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Գ Ա Ղ Ո Ւ Թ Ն Ե Ր

Ելեմէնդուրժ.— Գտնուում է Գանձակից դէպի Հալաւ, մօտ 7 վերստ հեռու, մի հարթութեան վրայ, Գանձակ գետի աջ կողմում: Հինգ կանոնաւոր, լայն և ուղիղ փողոցներ ձգւում են գրեթէ մի վերստ երկարութեամբ, որոնց երկու կողմը տրնկուած կաղամախի, բարտի և սօսու ծառերը մի առանձին ղեղեկութիւն են տալիս դաղութին: Գրեթէ կենդրոնում բարձրանում է ղոթական ճաշակով սրբատաշ կարմիր քարից շինած եկեղեցին, որի մի կողմը գտնուում է պետական երկդասեան, երկսեռ դպրոցը, իսկ միւս կողմում մի գեղեցիկ, երկյարկանի տուն, փոքրիկ պարտիզով, որ Համայնքը յատկացրել է պաստորի բնակութեան համար: Եկեղեցու առաջ տարածւում է մի բաւական ընդարձակ հրապարակ, նոյնպէս կազմախի ծառերով զարդարուած: Տները մի, երկու և մինչև անգամ եռյարկանի են, իրենց առաջը ունենալով ընդարձակ բակեր և փոքրիկ բանջարանոցներ:

Գաղութում կայ բաւական թուով գեղեցիկ, հարուստ խանութներ, արհեստանոցներ, գերմանական և ռուսաց զինուորական կլուբներ, մի հիւրանոց, հասարակաց այգի, պոստ և հեռագրատուն և այլն. բնակիչները, թուով 249 տուն՝ 735 ար. 722 իգական, իմիասին 1457 հոգի, վիւրտեմբերգցի գերմանացիներ են, և 50 տուն, 116 ար. 44 իգ. իմիասին 160 հոգի հայեր, կան նաև երկու տուն ռուսներ և երկու տուն թուրքեր:

Հայերն ունին մի շարժական խորան մի դահլիճի մէջ, ուր թէև իրաւունք չունին պատարագ մատուցանելու, բայց կարող են ժամասացութիւն և զանազան ծիսակատարութիւններ կատարել:

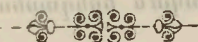
Գերմանացիները գլխաւորապէս պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, գինեգործութեամբ և զա-

րեջրի պատրաստութեամբ, հայերը՝ բացառապէս առևտրով և արհեստներով:

Այս գաղութում նշանաւոր է Ֆորէր գերմանացին, որ միլիօնատէր է, ունի բաւական թուով այգիներ, արտեր, ընդարձակ արօտատեղիներ, ձիաբուծարան, գինու և գարեջրի գործարաններ և այլն:

Այս գաղութում 25 տարուց ի վեր մնում է մի գունդ զօրք, ցրուած գերմանացիների տներում:

ԱՅՆԵԼՔԷԼՂ. — Գտնուում է ձամքոր ղետից 8 վերստ դէպի հիւսիս, մի ընդարձակ դաշտի վրայ: Ուղիղ, կանոնաւոր փողոցները բարձր ծառերով, զեղեցիկ տները ընդարձակ բակերով այստեղ էլ գիւղին բաւական լաւ տեսք են տալիս: Գաղութի մօտ երևում են մի շարք կուրգաններ, որոնք դեռ ևս պեղուած չեն: Այս գաղութը միանգամայն նման լինելով Ելենէնգորֆին, առանձին յիշատակելու բան չունի. այս միայն կարելի է ասել, որ սա այնքան յառաջադիմած չէ, որքան Ելենէնգորֆը, որովհետև կենդրոնից աւելի հեռու է գտնուում: Բնակիչները 116 տուն են, 231 ար. 261 իգ. իմիասին՝ 492 հոգի, որից 97 տունը, 201 ար. 236 իգ. գերմանացի են, 16 տունը, 23 ար. 20 իգ. հայեր. 1 տունը, 3 ար. 4 իգ. ռուս, 1 տունը, 2 ար. 1 իգ. վրացի և 1 տունը 2 ար. պարսիկ:

ԴՈՒՆԱԲՈՐՆԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Գանձակի գաւառում կան դուխաբորներ չեւեռալ գիւղերը.

1) Սլավեանկա, 2) Նովո-Գարելոյէ, (Արթափա) 3) Նովո-Սպասկոյէ, 4) Նովո-Տրոյցկոյէ (Գիւնալ):

Այս չորս գիւղը ի միասին կազմում են մի, Սլավեանկայի, Հասարակութիւն և ունին 339 տուն, 1220 ար. 1226 իգ. ի միասին՝ 2446 հոգի:

Սրանցից Սլավեանկա գիւղը գտնւում է Գետաբէկի պղնձահանքից 8 վերտո դէպի Հիւսիս, Գանձակից մօտ 70 վերտո դէպի արեւմուտք, մի դաշտավայրի վրայ, Արեշէնկա գետակի ափերին, որ սկիզբն է առնում Ղըզըլ-չակ լեռից և թափւում Զակիր-չայի մէջ: Աւանդութեան ասելով հնումը սա Հայաբնակ է եղել և կրել է Վարդանապատ անունը: Թուրքերը սրան կոչում են Ենկիջա-Քազար: 1837—38 թուերին թաղէթից 40 տուն Հայեր զաղթել են այստեղ, սակայն թուրքերից սաստիկ նեղուելով 1844 թ. վերադարձել են իրենց գիւղը: Սրանց շինած եկեղեցին այժմ էլ կա՝ գիւղի Հիւսիսային կողմում: Սլավեանկան, ինչպէս և միւս բոլոր դուխաբորների գիւղերը, ունին կանոնաւոր, երկար և լայն փողոցներ: Բնակարանների առաջ կան պարտէզներ, պտղատու ծառերով, որոնք գիւղին բաւական գեղեցիկ տեսք են տալիս:

Գիւղում կա՝ պետական երկրասեան տղայոց դպրոց, Հիմնուած 1888 թուին:

Ամառները այստեղ են մնում գաւառիս չորրորդ ոստիկանական բաժնի ոստիկանը, Հաշտարար դատաւորը և քննիչը: Քնակիչները 211 տուն են, 774 ար. 763 իգ. իմիասին 1537 հոգի:

Նովո-Գարելոյէն գտնւում է Սլավեանկայից մօտ 3 վերտո դէպի արեւելք. հնումը Հայաբնակ է եղել Իշէնի անունով,

յետոյ թուրքաց ամառանոց՝ Աբլաֆա կոչուով: Բնակիչները 61 տուն են, 236 ար. 238 իգ. իմիասին՝ 474 հոգի:

Նավո-Սպասկոյէն գտնոււմ է Սլավեանկայից 5—6 վերստ դէպի արևելահարաւ. հնումը նոյնպէս հայաբնակ է եղած խնուս անուամբ: Բնակիչները 31 տուն են, 108 ար. 114 իգ. ի միասին՝ 222 հոգի:

Նավո-Տրոիցկոէն ընկնում է Նավո-Գարելոյի մօտ, 2 վերստ դէպի արևելահիւսիս: Բնակիչները 31 տուն են. 102 ար. 111 իգ. ի միասին 213 հոգի:

Այս չորս գիւղերի մէջ էլ ոչ մի առանձին նշանակու-
թիւն ունեցող բան չկայ:

ՄԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Նովո-Սարատովկա գիւղը ընկնում է Գանձակից մօտ 96 վերստ դէպի արեւմուտք: Սա կոչւում է նաև Փնտխլու, (Կաղ-նուտ) թերևս շուրջը գտնուած կաղնիների պատճառով: Գիւղի մօտ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ կայ, Ռի (1558) թուականը կրող խաչաքարերով. դռան կից քարերից մինի վրայ մի մարդ է քանդակուած, ձեռին մի փունջ բռնած: Բնակիչները որ 1844 թուին Սաբատովի նահանգից գաղթած են եղել Լոռու գաւառում, իշ. Օրբելեանի կալուածքը, 1850 թուին վերաբնակել են այստեղ: Ընդամէնը 177 տուն են, 591 ար. 508 իգ. իմիասին 1099 հոգի. որից՝ 375 ար. 331 իգ. մալական են, 92 ար. 72 իգ. սուբբոտնիկ, 124 ար. 125 իգ. պրիդուն:

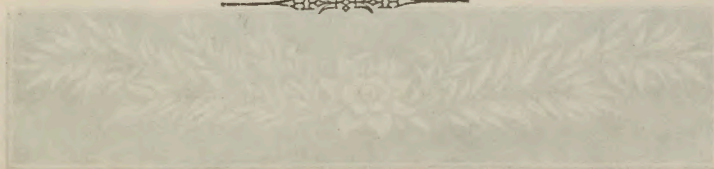
Նովո-Իվանովկա. գաւառիս արեւմտեան կողմի վերջին գիւղն է, Գանձակից 103 վերստ հեռու: Սրա սահմանում, Գեմիրդաղի մօտ գտնւում է մի եկեղեցու աւերակ, որ կրում է Սպիտակ եկեղեցի անունը, սրա անունով էլ այս գիւղը շատ անգամ կոչւում է Ալ-քիլիսա (Սպիտակ եկեղեցի): Ռուս ազանդաւորները վերաբնակուել են այստեղ 1853 թ. գալով մասամբ Զամախու գաւառի Զիրանի գիւղից, մասամբ էլ Տամբովի և Սարատովի նահանգներից: Ընդամէնը 145 տուն են, 544 ար. 406 իգ. իմիասին 950 հոգի, որից 399 ար. 321 իգ. մալական, 38 ար. 34 իգ. բաբտիստ, 105 ար. 49 իգ. սուբբոտնիկ:

Ռուսաց-Պարիս (Բորիս).— Գտնւում է Հայոց Պարիսի մօտ, նախկին Հայոց Պարիսի տեղում, ուր կայ մի աւերակ եկեղեցի և Հանգստարան: Չորս կողմից պատած է լեռներով, որոնք ծածկուած են Հասարակ և պտղատու ծառերով: Ամբողջ գիւղը բաղկացած է երկու զուգընթաց, երկար փողոցներից, տները միմեանցից անջատուած են և ունին ընդարձակ բակեր, որոնց

մէջ կան ջրհորներ: Գիւղն ունի միմիայն երկու աղբիւր: Գիւղի մօտ, լեռան լանջին գտնուում է հաՀատակ անուն հայոց ուխտատեղին:

Բնակիչները ռուս աղանդաւոր՝ մալականներ են, որ զաղթել են այստեղ Տամբուլի նահանգից, միառժամանակ մնալով նախ Զանգեզուրի զաւառի Բաղարչալ և ապա Ջիբրայէլի գաւառի Ղարաբուլախ գիւղերում: Բոլորը 141 տուն են, 331 ար. 316 իգ. ի միասին՝ 647 հոգի: Հողը պատկանում էր Մելիք-Քէկլարեանին, որից 1888 թուին արքունի դանձարանից փառութիւն անելով գնել են:

Միխայլովկա. — Գտնւում է Հաճիքենտ ամարանոցից մօտ 3 վերջու հեռու դէպի հարաւ. մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Փողոցի երկու կողմում տնկուած են ծառեր: Գիւղը հիմնուած է 1870 թուին և ունի նշանաւոր բան չունի բացի նրանից, որ մեղմ կլիմայ և բաւականաչափ լաւ բնակարաններ ունենալով ամարանոց է դարձած: Գիւղին կից անտառ չկայ: Քնակիչները 28 տուն են, 70 ար. 61 իգ. իմիասին՝ 131 հոգի: Երկրից 3 ար. 1 իգ. ստարոօբրեստցի են, 34 ար. 33 իգ. մալակներ, 15 ար. 19 իգ. բաբտիատ, 6 ար. 2 իգ. պարբոտնիկ, 10 ար. 5 իգ. պրիզուներ:

ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Թուրքերի գիւղերն մեծ մասամբ գտնւում են դաշտային, ջրաբեր և արգաւանդ մասում: Այսպէս առաջին ոստիկանական շրջանում, որ բռնում է գաւառի հիւսիսային դաշտային մասը, կան 61 գիւղ. բոլոր թրքաբնակ գիւղերը 117 են և բոլորն էլ կրում են դրեթէ միւսնոյն բնաւորութիւնը, — սաստիկ կեղտոտ, տները հասարակ և մեծ մասամբ գետնափոր, փողոցները ծուռ ու մուռ և կեղտոտութիւններով լի: Համարեա ոչ մի գիւղում պատմական կամ ճարտարապետական տեսակէտից նշանաւոր մի որեւէ շէնք չկայ: Կան, ի հարկէ, ուխտատեղիներ, մզկիթներ, սակայն սրանք զուտ կրօնական տեսակէտից փոքր ի շատէ նշանակութիւն ունին և ոչ-մահմեդականի համար բոլորովին հետաքրքրական չեն: Ամենաբազմամարդ գիւղը Երկրորդ Խիլինան է, որ 730 տուն բնակիչ ունի, բոլորն էլ շիաներ: Նոյնպէս բազմամարդ են Վերին Աիլին (474 տ.) Այրումը (376 տ.), Ղարադաղլի Պագարը (372 տ.) Ներքին Աիլին (349 տ.), Գէօրանբոյ Ահմետլին (335 տ.), ուր նրստում է ոստիկանական երրորդ շրջանի ոստիկանը, Դալլեարը (329 տ.), Մորուլը (282 տ.), Ղըզլ-Հաջիլին (277 տ.), Դիւգարլին (252 տ.), Քեչիլին (222 տ.), Բալրամլին (214 տ.) և այլն:

Գ Ա Ն Ջ Ա Կ Ի

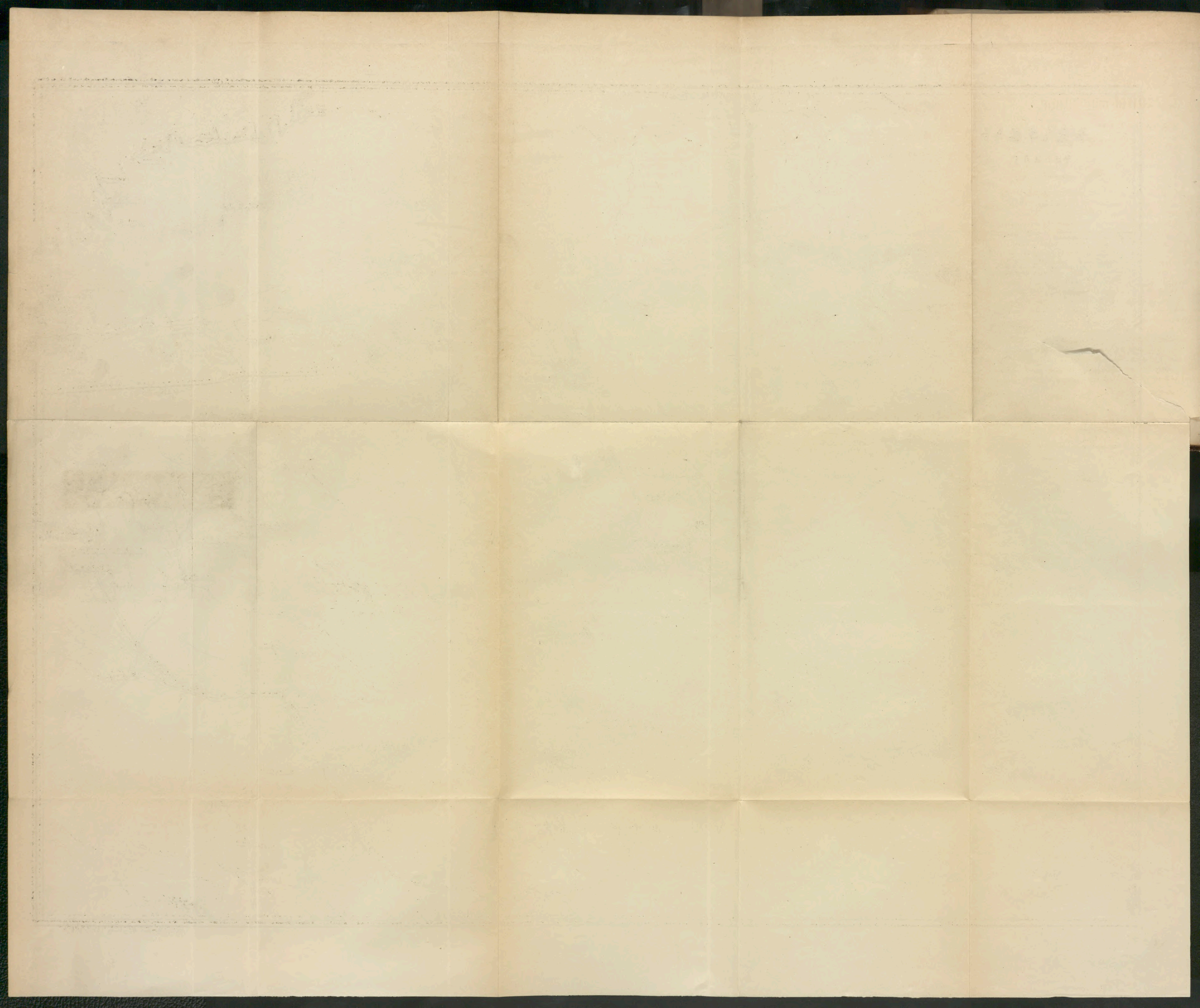
Գ Ա Ւ Ա Ռ Ը

Մասշտաբ 1:500,000

Թիֆլիս 1899

Ճ Ի Ի Ա Ն Ը Ի Ր Ի Գ Ա Ռ Ը

ՀԱՄՇԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Ա Ջ Գ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ն Ի Ի Թ Ե Ր *):

Յ. ՄՈՒՐԱԳՆԱՆՅԻ.

ՏՂԱՅԵՐՔ և ԿՆՈՒՆՔ:

Ամլութիւնը, ինչպէս և ամեն տեղ հայ ղիւղերում, համ-
շէնցի հայերի մօտ էլ նախատինք է համարւում և երբեմն
գծագնացութիւնների ու ապօրէն կնապահութեան պատճառ լի-
նում: Երեխան՝ բացի այն որ տան «ծաղիկն» և ուրախութիւն
է, տան յոյսն ու ապագան նրա մէջն են տեսնում: Անորդի
գիւղացու բանը շատ գծուար է. մենակ ո՞ր մէկին հասնի: Տուն
է, արտ է, «ածուք» է, մալ է, ջրաղաց հատիկ պիտի տանել,
անտառից փայտ պիտի բերել, քաղաք պիտի դնալ ու էլ ինչ
գիտեմ՝ քանի-քանի տեղ պիտի վազէ ու հասնի գիւղացին,
թէ չէ բանը կը մնայ, ինքն էլ հետը. ինչքան էլ շատուր
լինի, տան գործը չի պակսիլ: Այդ է պատճառը, որ գիւղացին
սաստիկ մեծ ցանկութիւն ունի որդի ունենալու, որ մէկը իրան
ժառանգ լինի, թե և ու թիկունք տայ, նեղ օրին մենակ ու
անօգնական չը մնայ: Զատ որդիք ունենալը գիւղացու պար-
ծանքն է կազմում, տան հարստութիւնը, նրա բարգաւաճումը,
և հակառակը՝ չունեցողը կորած ու անբախտ է համարւում:

Սովորաբար ամլութիւնից ազատուելու համար, ուրիշ տե-
ղերի պէս, սրբերի և ուխտագնացութեան չեն դիմում: Առաջ
տնային միջոցներն ու խորհուրդներն են գործ դնում, աշխա-
տելով ղեղերով մի ճար անել: Երբ զրանք չեն օգնում, դիմում

*) Տէս Ագգ. Հանդէս գիրք Դ.

են բժշկներին, երբեմն հեռու տեղեր գնալով և մեծամեծ ծախսեր անելով: Երբ բժշկներից էլ յուր կտրում են և ճար չեն դտնում, մօլլաներին ու իրանց «տիրացուներին» «գիր» ու «նուսկա» են անել տալիս, և կամ էլի իրանց լսած ու իմացած տնային կախարդական միջոցներն են գործ գնում: Աւելի այս են անում. մի մօր առջնեկին 40 ջրաղացի տակից ջուր են ժողուել տալիս և նրա հայրենական մնացած օջախի շղթայի բոլոր ծակերից անցկացնել տալիս: Ապա ամուլ կնոջը նստեցնում են գետնին, երթիկի տակ, կշտին կանգնեցնում մի ուրիշ կին, որ մաղ բռնէ նրա գլխին: Առջնիկը վեր է ելնում կտուրը և աչնտեղից, երթիկի միջով ջուր լցնում մաղի մէջ, իսկ նրա միջից էլ ջուրը թափւում է ամուլ կնոջ մարմնի վրայ: Այդպէս կրկնում են 3 անգամ: Վերջապէս, երբ ոչ մի դեղ օգուտ չի անում, ճարը կտրած՝ համբերում են, համարելով այդ իրանց ճակատի գիրը և մեղքերի պատիժը:

Համշէնցի հայ կնոջ յղութեան շրջանը անցնում է շատ պարզ. մինչև վերջին ըոպէն նա ոտի վրայ է: Կերակրի, աշխատանքի ու կենցաղավարութեան մէջ առանձին ոչ մի փոփոխութիւն չի լինում. ոչ ուրիշ յարմարեցրած թովթովիկ շուրեր են հագնում, ոչ առանձին պահանջներ ու նազեր բանեցնում, ոչ էլ աշխատանքից խուսափում: Զատերը մինչև ծննդեան ըոպէն անխօս ու անտրտունջ կատարում են իրանց սովորական ծանր աշխատանքները, մինչև որ վրայ է հասնում յանկարծ երկունքի ըոպէն:

Երկունքի ժամանակ յղի կնոջը առանձնացնում են և տան ու հարևան կանայք տատմէրի հետ միասին շրջապատում են նրան: Երբ հասնում է ծնելու ժամը, ծննդկանին չոքեցնում են գետնին, մէկը յետևի կողմից իր կրծքին է յենում նրան, իսկ տատմէրը առջևի կողմից սպասում երեխայի գալուն: Եթէ ծնունդը դժուար է լինում, կամ բնկերքը ուշ է դալիս, յետևը նստողը աւելի երկու ծայրերից բռնելով, սխմում է նրանով ծննդկանի արգանդը: Ծանր ըոպէներին, երբ ծննդկանը ուշագնաց է լինում, հրացան են արձակում, կամ տիրացուի յետև

վազում՝ «կաշտում» են՝ անել տալիս, սատանաներին ու չարերին հալածելու համար:

Նորածին ձեռքի վրայ են վերցնում, լողացնում, բալուլում և պառկեցնում ծննդկանի կողքին: Նորածնի վրայ աղցանեղու սովորութիւնը բոլորովին չբկայ նրանց մօտ: Ծննդկանին լուանալուց ու տեղաւորելուց յետոյ, տատմէրի և օգնող կանանց համար սեղան են դնում, հաց են տալիս:

Ինչպէս շատ տեղ, նոյնպէս և սրանց մօտ, աղջիկ նորածինը սովորական դժգոհութեան ու արտմութեան պատճառ է լինում: «Իհ, քսած մըն է», ասում են նրանք այսպիսի դէպքերում, ուղեկալով արտաբայտել իրանց դժգոհութիւնն ու արհամարանքը այնքան երկար, լարուած հետաքրքրութիւնով սպասելուց յետոյ:

Իսկապէս տնտեսական կէտից նայելով հարցի վրայ, ոչ մի նշանակութիւն պիտի չունենար նրանց համար սեռը, քանի որ թէ աղջիկ և թէ տղան մինչև տնից բաժնուելը, հաւասարապէս օգնում են տան բոլոր դործերին: Ինչպէս երևում է, աւանդական նախապաշարմունքն ու սովորական, տարածուած, անմիտ կարծիքն է կանանց սեռի մասին — նրանց այդ եզրակացութեան բերել:

Լուրը աւանելուն պէս, աղղականներն ու հարեւանները շտապում են ծննդկանին տեսութեան, բերելով իրանց հետ ձուածեղ, կաթնապուր և այլն:

Ուրիշ տեղերի պէս՝ սրանք ծննդկանին անսուրբ չեն համարում և ոչ էլ նրա ամաններն են դատում: Տունը փարատելու համար քահանային հրաւիրելու սովորութիւնն չունին:

Կնունքը կատարւում է ծննդից մի քանի օր յետոյ, սովորաբար նոյն շաբթիւն. ուշացնել չեն սիրում: Կնքելուց առաջ կնքահօրը իմաց են տալիս, որ՝ զայն քահանայի հետ խօսի ու երեխին կնքէ: Կնքում են կամ եկեղեցում, կամ իրանց տանը և կամ քահանայի տանն են դնում: Եկեղեցում երբեմն մի քանի հատին մէկ անդամից է կնքում քահանան: Սովորաբար երեխին մօտի հարեւան կանայքն են՝ եկեղեցի տանում, թէ որ տատմէրը հեռու է լինում բնակուելիս: Փողով տատմէրութիւն

նրանց մօտ բոլորովին չկայ. նա իր պաշտօնը կատարում է վարձքի համար, որովհետև «խաիր» է: Կնունքի ժամանակ միայն մի քանի կօպէկ (10—20) բաշխում է նրան կնքահայրը, եթէ այն էլ մտքին մնայ ու չը մոռանայ, պարտաւորական չէ: Առհասարակ անունի ընտրութիւնը քահանային են թողնում, թէ որ իրանք որոշած չեն լինում:

Աղջկերանց տեղական անուններից, բացի սովորականներից, ամենից աւելի տարածուած են նրանց մօտ. Լուսիկ, Պայծառ, Զայթար, Օսկէկ, Մանիկ, Նազիկ, Համաս, Միմգար (Նոյեմդար), Զօնակ (Ջանազան), Սաչին (Սաթինիկ), Սաբեր. իսկ տղերանց տեղական անուններից՝ Խաչիկ, Նրթին, Գալուստ, Ալէգ, Օհօն, Զօրիկ, Զատիկ, Հօմբիկ (Համբարձում) և այլն:

Երեխին եկեղեցի կնքելու տարած ժամանակ սովորաբար Հետն էլ ուտելիքն են դրկում. մածուն, փլաւ, հասարակ կամ կաթով, խմորեղէն ձուածեղ, երբեմն էլ եփած հաւ: Կնունքի պատճառով տանը յատուկ հրաւերք սարքելը շատ քիչ կը պատահի գիւղում. այդ էլ հարուստներն են անում:

Կնքահայրը ոչ երեխին, ոչ էլ ծննդկանին ոչինչ չի տալիս: Երեխին խաչ տանելու սովորութիւն էլ չունին: Կնքահայրը մենակ քահանայի փողն է տալիս, սովորաբար մի բուրլի. մէկ էլ մի քանի կօպէկ դայեակին. ուրիշ ոչինչ: Իրան էլ կնքելուց յետոյ իրանց ձեռագործ «եաղլուխներից» մի հատ ընծայ են տալիս. իսկ այնուհետև տարուայ ընթացքում սանամայրը նրա համար նոյն կտորից շապիք է կարում, ինքն էլ իր սանիկին շոր կամ մի ուրիշ բան է նուիրում: Ինչպէս երևում է, կնքահայր լինելը ցանկալի ու նախանձելի բան է համարում. ամենքն են ուզում սանիկ ունենալ: Գա համշէնցիների կարծիքով մեծ վարձք է: Մարդ անպատճառ զոնէ մի սանիկ պիտի ունենայ կնքած: Նրանց կարծիքով՝ ով որ իր կեանքում բոլորովին երեխայ չի կնքել, միև կեանքում նրա զրկին մի շուն կը դնեն:

Ծննդկանը երկար չի պառկում. հազիւ 3—4 օր, եթէ միայն հիւանդ չէ: Դեռ մի շաբաթ չանցած և բոլորովին չը

կազմավորուած, սկսում է իր առաջուան չարքաշ ու ծանր աշխատանքը:

Երեխային խնամք տանելն ու մեծացնելը ամբողջապէս մօր վրայ է թողնուած: Նա է ծիծ տալիս, օրօրում, պառկեցնում, օւտեցնում, հագցնում մինչև մեծանալը: Սովորաբար մինչև 2—3 տարի ծիծ են տալիս, եթէ միայն տարուալ գլխին ուրիշը նրա տեղը չը բռնէ: Կաթ չունեցած ժամանակ, կովի կաթ են տալիս. ուղղակի այնպէս, առանց ջրի ու շաքարի խառնուրդի: Ծծից կտրելու ժամանակ ուրիշի ձեռքն են տալիս, ման բերում, մօրից հեռու պահում, հարևանների տները դրկում, որ մօրը մտեհան անէ:

Ում որ երեխայ չի մնում, պէտք է որ երեխային տանէ անցկացնէ մի այնպիսի կնոջ շապիկից, որի որդիներից ոչ մինը չէ մեռել. վերջը նրան մի քիչ փող տալով, պէտք է երեխին յետ գնի՝ դրանից յետոյ երեխան շուտ չի մեռնիլ:

Մինչև ծծից կտրելը և նրանից էլ զեռ շատ յետոյ, երեխին պառկեցնում են օրօրոցում, առաջին օրերից սովորեցնելով երեխին դիմանալ ու համբերել ամուր ու ձիգ կապանքներին: Օրօրոցից կախում են «լիլուններ» երեխին չար աչքից ազատ պահելու համար: Նոյնպէս այդ նպատակով ապակէ «լիլուն» են կապում երեխանց ձեռքերին ու ոտներին. սովորաբար տղաներին՝ աջ ոտին, իսկ աղջկերանց՝ աջ ձեռքին: Թէև այս էլ են ասում, որ մանչ տղի ձեռքին եթէ «լիլուն» կապեն, ձիու բախտ չի ունենալ:

Որպէս զի երեխան շուտով ոտքի կանգնի, երկու քառանկիւնի տախտակ են վերցնում. մէկի մէջտեղից մեծ ծակ են շինում և ամրացնում տակի տախտակի վրայ 3—4 ոտներով, երեխայի հասակի համեմատ, այնպէս որ այնքան բարձր չըլինի, որ երեխան միջից ընկնի, ոչ էլ այնքան ցած, որ վրայից դուրս թռչի: Տակի տախտակը, ի հարկէ, պէտք է հաստ ու ծանր լինի, որ չըլինի թէ երեխի հետ միասին շրջի: Դրան ասում են «կօցնիչ» (կանգնիչ):

Նոր ոտի կանգնող երեխին շուտ ման գալ սովորեցնելու համար այսպէս են անում. երեխին կանգնեցնում են տան շէմքի

վրայ, երկու ոտը իրար կապում «խաչքը-մէջքը»։ մէկը բռնում է երեխին որ չընկնի, իսկ նոյն կամ ուրիշի տնից անդրանիկ տղան կտրում է մէջտեղից։ Կտրած ժամանակ բռնողը հարցնում է. «Խնչ կտրես կու»։—կտրողն ասում է. «տղուն քեօտաղը (բըխով) կտրիմ կու»։ Այսպէս կրկնում են Յանգամ տանը բոլոր շէմքերի վրայ, և ապա երեխի ձեռքից բռնած՝ ման են բերում «Գօղէ, դօղէ» ասելով։ Ելի տանում են երեխին հետները աղբիւրը կամ գետը, կանգնեցնում «աւօճի» չորս անկիւնում, առաջուան պէս ոտները կապում և կապը մէջտեղից կտրում։ Այդ կապին «օտնառ» են ասում։

Ման չեկող փոքր երեխին շապիքը ոտներից են հաղցնում և ոչ ղլխից, որ շուտ մեծանայ և բօյ քաշէ։

Ջուտ մանդալու համար մի գորտ են բռնում, զցում ամանը և երեխին նրա վրայ լողացնում։ Եետոյ ջուրն ու գորտը դուրս թափում և Յանգամ այս խօսքերն ասում. «Գեօյտ (գորտ)։ Կողուն դայդը առ, դնա կոյսւէ» (կորիք)։

Փոքր երեխին քուն դրած ժամանակ, եթէ մտլըր մօտը մնալու չէ, աւելը հետը ցից են անում, իբրև երեխի ընկեր, որ չըլինի թէ քնի մէջ վախենայ։ Նոյնպէս՝ վախից ազատ պահելու համար երեխի օրօրոցի յետևը «ջաղուի թաթ» ու «բուրձ» (վրձին) են կախում, զլխի տակ էլ Կիպրիանոս դնում։

Գեռ չը խօսող փոքր երեխին եթէ մէս ուտեցնեն, լեզուն ուշ կը հանէ, իսկ դալ, հօ բոլորովին չը պէտք է տալ, թէ չէ և՛ ուշ կը խօսի, և էլ թոթով կը լինի։

Փոքր երեխի եղունգները չեն կտրում, ասում են, թէ հրեշտակն է կտրում։

Մալը որ երեկոյեան դուռը դալ, բերանին կը նայեն. թէ որ խոտ ունենայ, կառնեն շատ լացող մանկան օրօրոցի ղլխի տակը կը դնեն, որ լացը պակսեցնէ։

Ասում են էլի՝ երեխի վրայ սերմ դցելը լաւ չէ։ երեխան չի մեծանալ։

Երբ նորածին կամ փոքր երեխան առանց պատճառի յետ է գնում, հետզհետէ նիհարում, նուազում է, ասում են, թէ «կեօխ՝ ըղած է»։ «Կեօխը» միայն փոքրերին չի բռնում, այլ

և մեծերին, նոյն իսկ կոմերին, բայց աւելի պատահում է նորածիններին ու փոքրերին, նոյնպէս և ծնած կոմերին, և այդ լինում է շատ պատճառներից:

Այսպէս՝ եթէ երկու մարդ կամ կին «քառասունաց» երեխայ հունենան, մէկը միւսի տունը գնացած ժամանակը առանց իմաց տալու ուղիակի ներս չի մտնիլ, թէ չէ գնացած տան երեխան «կեօխ» կը բռնուի: Դրա համար գնացողը զրոյց ձայն է տալիս, թէ վեր կացէք, գալիս եմ, երեխին զրկեցէք. այդ ասելուց յետոյ միայն կարող է ներս մտնել: Մայրը երեխին գրկած կանգնած սպասում է, մտնողի գիրկն է զնում երեխին և էլի յետ առնում: Մտնողը գետնին պէտք է նստի. նրա նստելուց յետոյ միայն երեխի մայրը կարող է նստել: Եթէ այդպէս չանեն, երեխան «կեօխ» կըլինի:

Թէ որ «կեօխը» պատճառը միւս երեխի հայրն է եղել, գնում են նրա պնդեալ կողմի պատից մի փայտի կտոր հանում, օրինակ մի «ծեփիկալ» (ծակը ծեփելու փայտ), կամ նրա պնդեալ կողմի կտորից ծածքի մի տախտակ զոզանում, բերում են տուն, իրանց երեխին վրան լողացնում: Յետոյ այդ փայտի կտորը կամ տախտակը զցում են տնից հեռու, մի անյարտ տեղ, այնպէս որ չը գտնեն ու իր առաջուան տեղը չը դնեն, թէ չէ «կեօխը» նրանց երեխին կանցնի:

Թէ որ «կեօխը» ուրիշ տան «քառասունաց» կնոջից է եղել, զրա համար «կեօխ» բռնուածի մայրը լուր է զրկում նրան, և երկուսը միասին երեխանցով, հետները մի-մի կին առած՝ գնում են առուակի ափը, իրար դէմուդէմ կանգնում և ուղեկից կանանց միջոցով փոխադարձաբար երեխաներին իրար գիրկը դնում, ծիծ ուտեցնում և էլի նրանց միջոցով իրանց երեխաներին յետ ընդունում ու տուն գնում, մէկը իր ուղեկցի հետ մի կողմը, միւսը ուրիշ կողմը, առանց յետ նայելու:

«Կեօխը» կարող է լինել և մտից. այսպէս՝ եթէ մի տեղ միս մորթեն ու բերեն այն տունը, ուր փոքր երեխայ կա՝ 40 օրեկան չեղած, բերողը պէտք է զրոյց կանչի ու իմաց տալ, թէ չէ երեխան «կեօխ» կը լինի: Դրանից լաւացնելու համար

պէտք է անկշիռ միա առնել և «կեօխ» եղած երեխին նրա վրայ լողացնել:

Երեխին «կեօխ» բռնած ժամանակ այսպէս էլ են անում. վերցնում են նրա հօր «շալվարը» տան մէջտեղն են գցում, տունը վրան աւելում, ժողված «կախը» «դէգ», աղբ տանում լցնում են մի տարեկան «պատրուտի» (պատուաստած ծառ) արմատի մօտ և երեխին Յ առաւօտ տանում նրա մօտ, ոտով կոխկրտեցնում:

Մաշն էլ կարող է «կեօխ» բռնուել: Թէ որ մէկն ունենայ նործին կով և մի «քառսունաց» ծննդկան դայ նրա տունը, կովը «կեօխ» չը լինելու համար՝ եկող կիներ հացի մի կտոր «քերիջը» (կեղևը) բերանն է առնում, ծամում. և ապա դրնում նործին կովի բերանը, նրան ուտեցնում:

Նոյնպէս նործին կով (կամ գոմէշ) ունեցած ժամանակը, միա չեն բերիլ տուն, քինչև քառսունքը լցուի, թէ չէ կովը «կեօխ» կը բռնուի:

Գիւղը նոր «քօջ» (զաղթական բնտանիք) եկած ժամանակ կովը գոմից դուրս են հանում և յետոյ ներս բերում, որ «կեօխ» չը լինի:

Նործին կովի տէրը մինչև 40 օր իր տնից կրակ չը պիտի տայ ուրիշի. լաւ չէ. կովը կաթը կը քչացնէ կամ կը հիււանդանայ: Եթէ անպատճառ պիտի տայ, գոնէ պէտք է ձեռքով չը տայ. կրակը պէտք է դնի շէմքի մօտ, եկողը պէտք է ինքը վերցնի տանի:

Գոմում կովը ծնած ժամանակ վրան ալիւր են ցանում, խունկ ծխում ու մի քիչ ժամանակ դուրս հանում, յետոյ նորից ներս տանում:

Ասում են, թէ ծակ «չաչի» (սիմինդրի հասկի պստիճն) մէջ չը պէտք է փչել, թէ չէ մալը չի լղանալ:

Էլի ասում են, եթէ մանածի *) խուրը կովին տան, չի լղանալ:

*) Մանածը („մօնածը“) ջրում խաշում են. ջրին մի քիչ ալիւր լցնում, որ թեյն ամրանայ. թեյը ջրից հանելուց յետոյ, ջուրը պէտք է թափել. դրան են ասում „մօնածի խուս“:

ՀՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Հնտանիքի մէջ ամենից յարգուածը Հայրն է: Քանի որ չափահաս որդիք չունի, նրա ձեռքին է ընտանիքի ղեկը և նրա անմիջական իրաւասութեան տակ է զտնւում ընտանիքի ներքին ու արտաքին կառավարութիւնը: Ծերանալով հետզհետէ այդ իշխանութիւնը քանի զնում թուլանում է և կամաց կամաց որդուն անցնում: Նոյն կերպ են վարւում և մօր հետ. քանի որ երեխաները փոքր են, նրան ամենքը լսում են, իսկ որդոց չափահաս դառնալուց յետոյ, նրա յարգանքն էլ հետըղհէտէ պակասում է. նրա խօսքին մտիկ են տալիս միայն Հարսներն ու տան փոքրերը:

Տան մեծի առաջին ու գլխաւոր բանը աշխատանքը կարգադրելն է տնեցոյ մէջ. նա է ամեն օր նշանակում միւս օրուայ գործը, որոշելով ամեն մէկի աշխատանքն ու չափը, իւրաքանչիւրի ոյժի ու խելքի համեմատ:

Գլուխ երկրագործական աշխատանքը կապում է ընտանիքի անդամներին միմեանց հետ: Մեծ, փոքր, կին, տղա-արդ՝— ամենքը աշխատում են. աշխատում են շատ անդամ իրար հետ և միշտ էլ իրար համար. մէկը ամենքի համար, ամենքը մէկի համար: Պէտք է աշխատել, ուրիշ ճար չկայ. այդպէս է կարգը. այդպէս է հրամայել տան մեծը. եթէ նրա խելքը չը կտրէր, չէր ասիլ. որ ասել է՝ ասել է թէ պէտք է կատարել: Փոքր երեխան էլ զիտէ, հասկացել է, որ մինչև չը բանեն, չը ցանեն, հաց չի լինիլ, քաղցած կը մնան. ոռճկի ու փողի երես նրանք զրտեղից կը տեսնեն: Եթէ փող էլ գալիս է բերքի ծախուելուց, դա էլ միմիայն հօր ձեռքն է մնում. քանի որ տան մեծը նա է, ուրիշ ոչ ոք չի կարող խառնուել նրա հաշիւների մէջ: Ասոր է, պարտք է, տան պակասներն են,— բոլորը նա է հաշւում ու մտածում: Քիչ անգամ է կնոջը զիմում ու հարցնում, այն էլ աւելի կտոր առած ժամանակ, միշտ էլ աշխատելով չափաւորել նրա պահանջները և մի քանի բան պակսեցնել նրա ատածներէ: Այդ է պատճառը, որ կինն աշխատում է իր համար ջոկ փող ձեռք զցել

կամ պարապ ժամանակին ուրիշի մօտ օրավարձ բանելով, կամ տան աւելցած իւղից, հաւից ու ձուից ծախելով: Ծախածի փողը անպատճառ կնոջն է պատկանում: Սովորաբար իւղ ծախած ժամանակ, կանայք պահանջում են, որ զինք իրանց ձեռքը տրուի և ոչ իրանց մարդոց: Եթէ մարդն իմանար կամ չէր թողնել որ տան իւղը ծախուէր, քանի որ իրանց էլ հազիւ է հերիք գալիս և կամ կը պահանջէր, որ փողը իրան տրուէր: Գրա համար էլ շատ անգամ կանայք իրանց տղամարդկանցից ծածուկ են ծախում իւղը:

Աշխատանքի անընդունակ անդամին ոչ ոք չի սիրում. նրան ծաղրում, ատում են: Իրանց սիրելի անձի երկար ժամանակով հիւանդանալը նոյն իսկ ատելի է թոււմ նրանց, ուր մնալ առողջ, բայց ծով ու անընդունակ մարդու դոյութիւնը: Եւ պէտք է ածել, որ իսկասկս ծովեր, աշխատանքի անընդունակ մարդիկ շատ հազադիւտ են համշէնցիների մէջ: Նրանք բոլորն էլ չափից դուրս բանուկ, աշխատասէր մարդիկ են: Տուէք նրանց մի կտոր հող. ուր էլ լինին, նրանք իրանց ճարպիկ ձեռքերի ու տակուն ոյժի շնորհով ամեն տեղ գլխները կը պահեն, քաղցած չեն մնալ:

Հօր մահից յետոյ ընտանիքի կառավարութեան դերը անցնում է որդիներից նրան, որ աւելի ընդունակ է ու խելօք, որ աւելի զիրք ունի հատարակութեան մէջ: Միմիայն աշխատանքը բաւական չէ ընտանիքը կառավարելու համար. խելքն աւելի է հարկաւոր: Նրան է յանձնում աշխատանքի ընդհանուր հսկողութիւնը և ընտանիքի շահերի պաշտպանութիւնը դրսի շրջանում: Եթէ խելք չունենայ, լեզու չունենայ, տանն էլ, դուրսն էլ նրան մտիկ անող չի լինիլ: Այդ է պատճառը, որ լեզուանի, խելքով տղան նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամանակ շատ անգամ տան ներկայացուցիչն է համարւում հատարակութեան մէջ: Տանը թէև նա ամենքից քիչ է բանում և ամենքից աւելի նոր ու մաքուր է հագնում, որովհետև շինամէջ է դուրս գալիս, բայց էլի տանը նրան պատուում են, ամենքից աւելի նրա խօսքին են լսում: Եւ այդ նրա հպմար, որ ամենքն էլ զիտենք, որ միայն աշխատանքը ոչինչ է. ձեռ-

քի հայրը կը խլեն զիւրի զօրեղներն ու ցեցերը, եթէ քամա-
կին օգնող չը լինի, եթէ իրանց շահերին պաշտպան չունենան:

Եղգակցութիւն ու խնամութիւն:

Տասին ասում են	— — —	մօմ.
Մօրը	« — — —	մէ"ր կամ մէր. իսկ կանչելիս՝ Էմա.
Հօրը	« — — —	հէ"ր կամ հէր. իսկ կանչելիս՝ Էբա.
Հօրեղբօրը	« — — —	հօրփէ"ր կամ հօրքէր.
Հօրեղբօր կնոջը	« — — —	մօմէ"ր կամ հօգփկին.
Մօրեղբօրը	« — — —	քեռի:
Մօրեղբօր կնոջը	« — — —	քեռեկին,
Մօրաքոջը	« — — —	մօրքուր.
Հօրաքոջը	« — — —	հօրքուր.
Նեղբօրը	« — — —	ախպէ"յս կամ ուղղակի անունն են տալիս.
Քրոջը	« — — —	քուրիկս կամ ուղղակի անունն են տալիս.
Կնքահօրը	« — — —	կնքեար.
Կնքամօրը	« — — —	կնքակին.
Կնքահօր մօրը	« — — —	կնքամայր.
Կնքահօր քրոջը	« — — —	կնքաքուր:

Խնամունց համար՝ աներոջ ու գոքանչի մասին խօսելիս փեսան
չիշում է նրանց «միր պապը» կամ «միր մօմը» ասելով. կանչելիս էլ՝
սովորաբար նրանց պապ կամ «մօմ» է ասում. աներորդու՝ ուղղակի
անունն է, տալիս, իսկ նրա մասին խօսելիս՝ թուրքերէն բառով է
չիշում: Իսկ քենակալին խօսելիս էլ, կանչելիս էլ միշտ թուրքերէն
բառով է չիշում: Իսկ ուրիշները այդ չօրսի համար ուղղակի թուրքե-
րէն բառեր են գործածում. դրանց հայերէն անուններ չը կան. (պներ-
հաբայուղ, գոքանչ-Օնայուղ, աներորդի—կախնչի. քենակալ-բաջընաղ):
Հայերէն բառեր պահել են՝ սկեսուր, սկեսրէ"ր, տէ"քը, ներ, տալ-
քենի. անուններում:

Կինը իր մաքիդէ Վստին խնամելիս՝ սկեսրոջ առաջ նրա համար
«տղադ» է ասում, տալի մօտ՝ «ախպէ"յդ», տէգրկնոջ մօտ՝ «տէ-
քրդ», իր ծնողների առաջ՝ «ընկշտէ"դ», օտարների մօտ՝ «ինքը,
միրոնք, միր տօնը մեծը, մեր կորիճը, միր տղոց հէ"րը (կամ երեխի
անունը տալով):

Տղամարդը իր կնոջ մասին խօսելիս՝ ծնողների մօտ ասում է նրա
համար՝ «հայր», աներանց մօտ՝ «ախչիկ», օտարների մօտ՝ «միր
տօնտիկօնը, միր ընտանիքը». երբեմն էլ չիշում է նրան ծագումով,
այս ինչի ազգիկը կեմ թուրք, իրանց հայրական ազգով («միր Վար-

վաշտը, միր Մուսջին, միր Միւսէլիմը...): Անուն տալ ոչ իրար մօտ, ոչ էլ ուրիշների մօտ բոլորովին չէ ընդունուած: Իրար կանչելիս՝ սովորաբար ասում են—«քա» և կամ թէ չէ, եթէ մի քիչ հեռու են, նախապէս իրար «ն» են ձայն տալիս ու ապա աւելցնում. «քա, լսե՛ս կու տէ՛» (լսո՛ւմ ես):

Սովորաբար Համէէնցի Հայերի մօտ բազմապիսի ընտանիքներ չըլան: Հազադիւտ են նրանց մօտ աջնալիսի ընտանիքներ, ուր մի քանի եղբայրներ երկար ժամանակ միասին միւսնոյն յարկի տակ ապրէին:

Եղբայրներից ամեն մէկը Համարեա պատկուելուն պէս՝ բաժնւում, իր Համար ջոկ տուն է կազմում: Ծնողները մնում են փոքր որդու մօտ: Պա նրանց մօտ աջնալիսի մի բնական սովորութիւն է դարձել, որ որդու բաժնուելու մասին նախապէս ոչ կռիւ է լինում և ոչ էլ խօսակցութիւն: Որդիք բաժնւում, հեռանում են ուղղակի հէնց աջնալէս, որովհետեւ կարգն աջնալէս է, էլ յարմարութիւն չը կայ մնալու, աջնալէս՝ ինչպէս նոր ելած մեղուի ձագը անմիջապէս թողնում է հին փեթակը և նոր տեղ տեղաւորւում: Բոլորովին այդպէս է և նրանց մօտ: Չը նայելով որ նրանք անխտիր երկրագործութիւնով են պարապում և այդ պարապմունքն էլ պահանջում է շատ աշխատաւոր ձեռքերի միութիւն, բայց և աջնալէս՝ նրանք զերադասում են մեն-մենակ, իրանց Համար ազատ-անկախ, քչւորով հողը մշակել, չարքաշութիւն քաշել, անոք, անօղնական մնալ, քան թէ շատւորով շատ գործ անել, բայց շարունակ տրտունջներ ու անբաւականութիւն ունենալ իրար դէմ:

Բաժնուելու պատճառը ոչ աջնալէս տէգրկնիկներն ու Հարսներն են, կամ սկեսուրի բռնութիւններ, ինչքան հէնց իրանց տղամարդկանց կամքն ու զգացմունքները: Աւելի իրանք որդիքն են ուզում հեռանալ հօրենական օջախից, օր առաջ ազատուել հօր իշխանութիւնից ու հսկողութիւնից, իրանց աշխատանքի կատարեալ տէրը լինել: Ճիշտ է՝ նրանց մօտ ընտանեկան բռնութիւններ չկան, բայց գիւղական նահապետականութիւնը դեռ ևս ընդունում է աջնալիսի կարգեր, որոնք

կապում, կաշկանդում են ջահել որդու աղատութիւնը: Այսպէս նա պարտական է հօր-մօր և առհասարակ տան մեծերի առաջ չը ծխել, ամօթ է. նրանց բռնած դործում չը խառնուել, նրանց սխալը չուղղել, պատշաճ խոնարհութիւն ցոյց տալ, մեծից առաջ խօսք չասել և այլն և այլն: Բայց ամենից աւելի նրան վշտացնում է այն բանը, որ այնքան աշխատելուց յետոյ՝ դրպանը մի կոպէկ չի մտնում, որ ինքն էլ երբեմն-երբեմն, քաղաք գնացած ժամանակ՝ սիրտն ուղած բանն առնի, կամ հագնելիք կամ ուտելիք: Քանի որ փոքր է, ջահել է, հօր իշխանութեան տակ է, դրամական ոչ մի հաշուի մէջ նրան չեն խառնում, նրա ձեռքը ոչինչ չեն տալիս. բոլորը հօրը ձեռքն է գնում. նա է որոշում իր խելքով, թէ ում ինչ է հարկաւոր առնել: Իլ ինչի մնաց ինքը, քանի որ տանը իրան բանի տեղ դնող չըկայ: Ինքն էլ վեր է կենում, գնում է, իր համար ջուկ ապրում: Մենակ հօ ինքը չէ այսպէս. ուրիշներն էլ այդպէս են արել. ոչ ոք զրա համար ոչ նեղացել է, ոչ էլ մի բան ասել. երևի կարգն այդպէս է. ինչի ինքն էլ չը գնայ: Եւ գնում է, նոյն լակ հաշտ կերպով, առանց դալմադալի, զրտէ դուրս շարունակելով իր կապը հայրենական օջախի հետ, շատ անգամ օգնութեան հասնելով հօրը նեղը մնացած ժամանակ, նոյնպէս իր հերթին վայելելով հօրանց օգնութիւնը իր նեղ ժամանակը:

Տէգրկնիկների, հարսների ու սկեսրի անհամութիւնները երկրորդական, երրորդական պատճառ կարող են լինել. զրանց մասին գանգատներ շատ քիչ են լինում: Արդէն բանը դեռ զրանց չը հատած՝ բաժանումը լինում է, էլ երբ պէտք է ժամանակ գտնին իրար հետ ընկնելու:

Նոյնպէս շատ աղջիկ բերելը տնեցիներից ոչ ոքի համար ախորժելի չէ, բայց և այնպէս հաստատապէս կարելի է ասել, որ նրանց մէջ ոչ մի դէպք պատահած չի լինիլ, որ զրա համար հարսին սկսած լինին ծուռ աչքով նայել և կամ տնից դուրս արած լինին. այդ տեսակ բան նրանց մէջ երբեք չէ պատահել: Ճիշտ է՝ աղջկայ ծնունդը նրանց մօտ այնպէս ուրախութիւնով չէ ընդունւում, ինչպէս տղինը, բայց և այնպէս՝

աղջկը ոչ մի կերպ բեռ չի լինում ծնողների համար: Նրան էլ այնպէս են պահում ու հագցնում, ինչպէս տղին. ոչ մի զարդարանք, ոչ լոսիկ, ոչ արծաթ չեն կախում նրա վրայ մինչեւ մարդու գնալը, քիթ չը հաշուենք կոպէկանոց պղնձէ ապրանքանքներն ու հասարակ օղերն ու «պիւտլաները»: Պսակի ժամանակ եթէ մի զարդարանք տալիս են, այն էլ տղի տիրոջ կողմից է ընծայ զալիս, ինչպէս և հարսի պսակի բոլոր հագուստեղէնն ու նրա տան ուղեւորի պատրաստութիւնը:

Վաղ նշանել, այսպէս կոչուած՝ օրօրոցախաղի սովորութիւն բոլորովին չկայ նրանց մօտ, ոչ էլ զրա սրտածառով ինամոնց յաճախ հիւրասիրելն ու «խօսնչա» ուղարկելը: Հակառակը, ինչպէս տեսանք, աղջկայ տէրը աւելի նազ ու թուզ է ծախում, լիզուն երկար է պահում, աւելի քեճ արտօնութիւններ է վայելում, քան տղի տէրը, որ հազիւ հաղ, հազար նազով ու փողով կարողանում է աղջկայ տիրոջ հաճութիւնն ըստանալ:

Հարս ու սկեսրի յարաբերութիւններն առանձին անհամութիւնների պատճառ չեն լինում: Առասպելական հուշակ ստացած սկեսրական բռնութիւններ զրանց մօտ լսուած չեն: Ախշտ է՝ հարսը սովորաբար ակնածութիւն ու պատշաճ խոնարհութիւն է ցոյց տալիս սկեսուրին, բայց այդ խոնարհութիւնը երբէք սուրկութեան չի հասնում. ոչ էլ սկեսուրն է այդպիսի պահանջներն անում: Կինը աւելի կախում ունի մարդոց, քան սկեսուրից. սկեսուրը երկրորդական դեր է կատարում: Սկզբներում՝ երբ հարսը նոր եկած է, տղան ջահէլ է, ամօթ է նրան խառնուել կնոջ գործերում. հարսը սկեսրի հսկողութեան տակ է. նա է նրան տան բաները սովորեցնում, տեղ զրկում, սովորեցնում տնեցոց ու օտար մարդկանց ընդունելու և վարուելիք կարգը, ում հետ և երբ խօսելու և չը խօսելու ժամանակը և այլն: Հարսի չը խօսքանութիւնը կարճ է տևում, հազիւ մի քանի շաբաթ. այնուհետև կատարելով ազատութիւն է վայելում խօսելու ամենքի հետ, չինի նա տան մարդ թէ օտար. երեսն էլ միշտ բաց, առանց ձրկէ կապի ու քնթկալի: Մի միայն հարսնիքից յետոյ առաջի շաբաթն է՝ որ դիւին երկար

քող զցած, տանն է մնում. զրանից յետոյ բաց երեսով աբ-
ձակ-Համարձակ ամեն տեղ էլ կարող է գնալ:

Կինը ընդհանրապէս Համշէնցիների մօտ վայելում է կա-
տարեալ աղատութիւն. մանկութիւնից նրան տղերանց Հետ
Հաւատար աղատութիւն է տրւում. նրանց Հետ միասին մեծա-
նում ազատ ու մաքուր բնութեան ծոցում, ամեն աշխատան-
քին նրանց Հետ մասնակից մինչև մարդու գնալը: Մարդու
գնալուց յետոյ էլ նա չի կտրում իր կապը բնութիւնից. մար-
դու անբաժան մասնակիցն է արտի ու դաշտի գործին: Փե-
տատն ու մանդաղը ձեռքին՝ նա բանում է արտում ոչ միայն
իր մարդու, այլ և դրսից բռնած մարդկանց Հետ, առանց քա-
շուելու և ամաչելու: Նրանց Հետ խօսում է, ծիծաղում, Հե-
քիաթներ պատմում, արտի ու բերքի մասին դատողութիւններ
անում: Եւ այդ վնասութիւնքի Համար նրան ոչ ոք չի դատապար-
տիլ. գործն այնպէս է, որ տղամարդը միշտ ամեն տեղ չի կա-
րող Հասնել. մէկը պէտք է՝ որ բանւորների Հետ լինի, նրանց
Հետ բանի, նրանց վրայ Հսկի, թէ չէ նրանք էլ չեն բանիլ,
գործը կը մնալ: Դրա Համար ոչ սկեսուրը կը նեղանալ, ոչ էլ
մարդը մի բան կասի: Նեղանան, նեղանան՝ շատ-շատ մի քա-
նի Հայհոյանքներ կը թափեն, բանը ծեծի ելբէք չի Հասնիլ:
Չատ Հաղիւ պատահած կը լինի, որ մարդը իր կնոջը ծեծած
լինի, իսկ սկեսրի կողմից Հարսին ծեծելը Հօ իմացուած չէ:
Նոյն իսկ ամենամեծ պատճառի Համար, ուրիշների Հետ ծա-
ծուկ կապերի Համար անդամ մարդը քաշում է իր կնոջ վրայ
ձեռք բարձրացնելու. շատ-շատ մի քանի Հայհոյանք ասի, կը
թողնի, Համոզուած լինելով, որ ինչքան կոպիտ վարուի, այն-
քան կը Հեռացնի նրան իրանից, միւս կողմից Հասկացած լի-
նելով, որ օրէնքը իրաւունք չի տալիս մարդուն կնոջը ծեծելու:

Աշխատանքն ընտանիքի անդամների մէջ այսպէս է բա-
ժնուած. Հերկը, տափան ու պատ քաշելը, լուծ ու սալ բա-
նեցնելը—անպայման տղամարդու գործեր են. մնացած բոլոր
երկրագործական գործերում անբաժան մասնակ-
ցում է կինը: Զուտ տնային գործերը՝ կարը, լուացքը, մաներն
ա՛ զգելը, կերակուր եփելն ու Հաց թխելը, կթելն ու խնոցին,

ջուր բերելը, տունը սրբելն ու մաքրելը, «ածուքի» աշխատանքը — միմիայն կանանց բանն է, տղամարդը չի խառնում: Տղամարդը «ածուքը» հերկում է, պատը քաշում է, մնացածը թողնում կնոջը: Արնն է փորում, ցանում, փնջում, տնկում, խոտերը մաքրում, քաղում, չորացնում, հնդացու պահում:

— Կերակուրն ու հացը սովորաբար կանանցից նա է պատրաստում, որը որ տանն է մնում, լինի նա հարս թէ սկեսուր: Եթէ հարսը փոքր, ծծկեր երեխայ է ունենում, տանն է մընում. այդ բաներն էլ նա է տեսնում. իսկ երեխայ չունեցողը արտն է գնում, կերակուրն ու հաց պատրաստելը սկեսրին թողնում: Սովորաբար՝ որովհետև բանելն աւելի դժուար է, դրա համար տանը բանելու պառաւներն են մնում, իսկ հարսներն ու ջահէլները գնում են արտը: Տանը մնացողը՝ կերակուրը պատրաստելուց և հացը «քարից» կամ փոխից հանելուց լետոյ, դարտում է «կալաթը» և տանում արտը՝ աշխատաւորներին: Ով որ կերակրի ու հացի նայում է, ջուրն էլ ինքն է բերում. իսկ իրիկունները սովորաբար ջուրը հարսներն ու աղջիկերքն են բերում: Տունը աւելին ու մաքրելն էլ տանը մնացողին է մնում, թէև այդ էլ ուրիշ ժամանակ հարսներն ու աղջիկերքն են անում: Կովը կթելը, խնոցին հարելն ու խմոր հունցելը աւելի հարսների գործ է. տղամարդկանց գլուխն ու ոտները լուանալը նոյնպէս. բայց եթէ տանը մի քանի հարս կայ, ամենից փոքրն է անում այս վերջինը: Բուրդ գզելը, «սօկ» ու «ստոբին» մանելը աւելի պառաւների բան է. իսկ կանեփից թել քաշելուն ու խսիր կապելուն ամենքն էլ մասնակցում են: Կարը լուացքն ու «լաթ» գործելը աւելի ջահէլներն են անում. երբեմն էլ անտառից փայտ նրանք են շալակով բերում, իսկ գուլպա գործելն ու տրեխ շինելը, նոյնպէս՝ կանեփից թուկ ու թել հիւսելը տղամարդկանց բանն է:

Վաղ առաւօտեան, դեռ լոյսն ու մութը չը բացուած, ամենքը վեր են կենում տեղերից երեսները լուանում և ապա անմիջապէս «ծնրի» (աղօթք) կանգնում: Մեծ, փոքր, կին, տղամարդ — ամենքը աղօթում են. եթէ մէջները «տիրացու» — կարդացող ունին, ձայնով «ծունը» են անում: Իլի «ծունը» են

անում երեկոյեան, երբ դորժից գալիս են, և մէկ անգամ էլ՝ պառկելուց առաջ: Ճաշից ու ընթրիքից առաջ ու վերջը երկար աղօթելու սովորութիւն չունին. սովորաբար միայն երեսներն են խաչակնքում: Հացի նստելուց առաջ ձեռքերը լուսնում են, իսկ ուտելը՝ վերջացնելուց յետոյ՝ ձեռքերի հետ բերանն էլ են լուսնում: Հացի ժամանակ ամենքը միասին են նստում, կին թէ տղամարդ: Հիւր ունեցած ժամանակը՝ երբեմն միասին, երբեմն էլ՝ ջոկ: Եթէ հիւրը տղամարդ է, տան մեծի հետ են նստեցնում, կամ ջոկ տալիս, իսկ երբ կինմարդ է լինում, տան կանանց հետ է ուտում: Սեղանը դնելու ժամանակ սովորաբար հարկ եղած ծառայութիւնը տան վոքը հարսի վրայ է: Նա է սպասաւորում սեղանին:

ԲՆՐՈՅԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ.

Կովկասեան ասիերը գաղթելուց յետոյ, Համշէնցիների ինչպէս հայրենական կեանքի շատ կողմերի, նոյնպէս և բարք ու վարքի մէջ հետզհետէ փոփոխութիւններ են մտել: Հայրենական պարզ ու նահապետական կեանքի հետ տեղ-տեղ նկատուում են նրանց մէջ ապականութիւն ու անբարոյականութիւն, մանաւանդ Չէրնոմորի վիճակում, ուր շրջապատող ռուս կազակ զիւղացիների ընտանեկան յայտնի բարքերի ապականութեան շնորհիւ նահապետական հայը կորցրել է իր բարքերի վաղեմի մաքրութիւնը: Այստեղ բարքերի ապականութիւնը ծայրայեղ աստիճանին է հասել. ապօրինի կապեր և օջախի պատուի խախտումը, առւանդութիւններ ու կանանց փախցնելը շատ տարածուած երևոյթներ են նրանց մօտ: Միւս տեղերում, ճիշտ է՝ այդ երևոյթներն այնքան մեծ չափով չեն կրկնում, բայց չի կարելի ասել, թէ բոլորովին չը կան: Ամեն տեղ նրանց գիւղերում պատահում են այդ տեսակ ապօրինի կապեր, թէև, ի հարկէ, ծածուկ, ոչ բացարձակ կերպով: Դրանց պատճառը ոչ միայն իրանց հայրենակիցների վարակիչ օրինակն է և շրջապատող տարրի ապականող ազդեցութիւնը, այլ գլխաւորապէս

իրանց պարապմունքը, թուլթունի մշակութիւնը: Այդ բերքի մշակութիւնը որովհետեւ սաստիկ մեծ ծաւալ է ստացել նրանց մօտ, ստիպում է ահագին թուով բանւորներ թափել գործի տաք ժամանակ: Բանւորների ամենամեծ մասը Կովկասեան ափերի հիւսիսում, Չէրնոմորի կողմերում, կազմում են ռուս աղջիկներ, որոնք ապականութեան ամենազլխաւոր աղբիւրն են: Նրանք զալիս են տասնաւոր, հարիւրաւոր խմբերով, նստում վեր են կենում հայ տղերանց հետ, նրանց հետ ողջ օրը երգով ու կատակներով անցկացնում: Ինչ խօսք որ աղջիկների վրայ ոչ մի հսկողութիւն չը կայ. նրանք իրանց զլիւռ են, ով է նրանց մօտ նշանակութիւն տալիս այդ տեսակ բաներին:

Էլի այդ թուլթունի պատճառով չէ, որ հազարաւոր հայ պանդուխտներ Անատոլիայի հայրենական ափերից զալիս են Կովկասեան ափերը, իրանց հայրենակիցների մօտ, ծառայի կամ թուլթունից մի մաս ստանալու պայմանով մտնում նրանց մօտ, նրանց հետ միասին նստում, վերկենում, բանում ու պառկում: Հասկանալի է, որ այդքան պանդուխտ բազմութեան այդպէս մօտիկ կերպով տներ լցուելը առանց հետեւանքի չի կարող անցնել: Օրերով, ամիսներով և նոյն իսկ տարիներով միասին ու միատեղ ապրելն ու կենակցելը՝ այդպէս թէ այնպէս՝ պատճառ է լինում ապօրինի կապերի, մանաւանդ որ նրանց մեծ մասը ջահէլ մարդիկ են, մեծ մասը կնոջ ու երեխանց տէր, որոնց ամիսներով ու տարիներով հայրենի երկրում երեսի վրայ թողած, եկել ընկել են այս տեղերը, որ մի քիչ փող աշխատեն, գնան իրանց երկրում հալալ հաց ուտեն, թուրքական անթիւ ու աճող տուրքերը տան, իրանց բանեցրած եզն ու կովը պարտքի համար դրուելուց ազատեն: Էլի այդ թուլթունն է պատճառը, որ շատերը նրանցից իրանց աշխատասիրութեան ու ընդունակութեան շնորհով զգալի բարեկեցութեան հասնելով, միջոց է տալիս նրանց կանանց պճնուելու սովորականից դուրս շուալ կերպով, այնպէս որ վերջին տարիներս նրանց կանանց մէջ, մանաւանդ ուր թուլթունի մշակութիւնը մեծ չափերի է հասել, ինչպէս օրինակ Սուխումի շրջանում, չափից դուրս տարածուած է պճնասիրութեան ախտը. մէկը միւսին գերազան-

ցել է ուղղում: Հարստի համար, ասենք, ոչինչ. նրա ձեռքը կը հասնի. բայց ինչ կանէ խեղճ-չունեւորը: Այ, նրանց բանն է դժուար: Աղքատի կիներն էլ չի ուզիլ լետ մնալ իր հարեանից, և բաւական է տեսնի՝ որ մարդը չի կարողանում իր ճաշակին ու պահանջներին զուհացում տալ, կամաց-կամաց կսկսի ուրիշ ճանապարհ բռնել... Ակամայ նրա մարդու լեզուն էլ կը կապուի: Ի՞նչ կարող է անել. շատ էլ յանդիմանի, նա էլ է դտնում, որ հարեանի կիներն իր կնոջից լաւ է դուրս դալիս. ինչ արած: Անիծած կիներ որ իրան չի հասկանում: Ոչ, շատ լաւ հասկանում է, բայց չի զգում, չի խզում նրան. զօռով հօ չի կարելի հասկացնել նրան. տնից դուրս անելու համար էլ իր ուժը չի հասնիլ: Լաւ, դուրս արից, լետոյ ինչ անի. ո՞վ պէտք է իրան հաց-կերակուր պատրաստի, ո՞վ տունը պահի, իրան ու երեխանց նալի. տան պակասներն հողաց, մանաւանդ որ ուրիշը առնելու համար ոչ իրաւունք կայ, ոչ էլ աջնքան փող ունի: Հաղիւ-հաղ, ո՞վ դիտէ ինչ նեղութիւններով, նրա ծնողներին աջողուել է այդ մէկն էլ ձեռք բերել, ո՞ւր մնայ, թէ հիմա դրան էլ դուրս անի, ուրիշը տուն բերէ, այն էլ աջնալիսի դժուար տեղում, ուր կին առնելը բացի զրամական մեծ զոհողութիւններից, ահազին դժուարութիւնների հետ է կապուած: Ճար չը կայ. մնում է լուել ու հաշտուել: Զատ էլ շատ բան կասեն. ինչ պէտք է ականջ կախել ամեն լսածին, ո՞ւմ կնոջ վրայ չեն խօսում, որ իր կնոջ վրայ չը խօսեն: Եւ իրաւ, այդտեսակ դէպքում խեղճ մարդու ամենամեծ միութարանքը հէնց այն հանգամանքն է, որ այդ բամբասանքի առակ են շատ շատերը իր հարեանների կանանցից: Նոյնալիսի զրոյցներ պտուտում են Լ տղամարդկանց վրայ: Բարքերի ախ կամ այն չափով ասպականութիւն նկատուում է ամեն տեղ համշէնցիների մօտ, թէ՛ և ոչ աջնալէս բացարձակ ու մեծ չափով, ինչպէս Չէրնօմօրի վիճակում:

Ինչպէս տեսնում ենք, բոլոր պատճառներն էլ համարեա վատ տնտեսական են: Երկրորդական պատճառների մէջ կարելի է ընդունել երկրի դիրքը. ամբողջապէս անտառոտ. չորս կողմը խիտ, անմատչելի ու մութ անտառները ինչ խօսք որ

այսպէս՝ թէ այնպէք նպատուած են այլ և այլ կապերի հաստատուելուն:

Մի մեծ պատճառ էլ կայ, որ ես մուռացայ լիշեղու. այդ նրանց՝ տղաներին փոքր հասակից պսակելու սովորութիւնն է, մօտաւորապէս 16—18 տարեկան հասակից: Այդ սովորութիւնը դուցէ այնքան վատ հետեւանք չունենար, եթէ միայն աղջիկն էլ տղի համեմատ հասակ ունենար, մինչդեռ աւելի հաւանական է նկատուում. սովորաբար աղջիկը կամ բոլորովին հասակակից է լինում և կամ մի քիչ մեծ, որ այսպէս թէ այնպէս դարձեալ բնական չէ, քանի որ մինչդեռ աղջիկը արբունքին հասած, ֆիզիկապէս կատարեալ դարկացման մէջ է, տղան փոքր է լինում նրա համեմատ և կարօտ դեռեւս մի-երկու տարուա՛յ աճելութեան:

Բարքերի ապականութիւնն նկատուում է միայն ամուսնացած կանանց շրջանում. ջահել աղջիկների մէջ այդ տեսակ ոչ մի բան չըկայ: Նրանց փախցնում են, կամ աւելի ձիշտը՝ իրանք փախչում են իրանց ուզած երիտասարդի հետ, որովհետեւ եթէ աղջկայ յօժարութիւնը չը լինի, շատ դժուար կը լինի նրանց փախցնել: Այդ տեսակ դէպքեր շատ են պատահում նրանց մօտ: Սկզբում փախչող աղջկայ ծնողները մերժում են համաձայնութիւնը տալու, չեն հաշտուում այդ բանի հետ, համարելով իրանց օջախի համար անպատուութիւն, բայց վերջիվերջոյ բոլոր փախչողներն էլ պսակում են:

Ինչպէս ամեն տեղ ժողովրդի մէջ, նոյնպէս և համշէնցիների մօտ՝ սիրահարութեան վրայ վատ աչքով են նայում, ընդունելով այն իբրեւ անպատիւ ու անբարոյական երևոյթ: Բայց ծնողների այդ հին հասկացողութեան հետ չի հաշտուում նրանց երիտասարդ աղջիկը կամ որդին, որ յանդուգն ու համարձակ, իր ընտրածի հետ մութ գիշերով սարեր-ձորեր է անցնում խիտ-խիտ անտառների միջով, մինչև կը տանի նրան մօտիկ գիւղը, քահանայի մօտ, որ կարճ հարցափորձից լետոյ անմիջապէս ձեռք կառնի Մաշտոցը և կսկսի օրհնել նրանց միութիւնը: Իսկական սիրահարութեան դէպքեր շատ հազուագիւտ են նրանց մօտ. և իսկապէս աղջիկը հոմ վրայ ալիտի սիրահարուի, քանի

որ զիւղում էլ երիտասարդ չի մնում. 16 տարեկանից արդէն տղաներին պատկում են. հօ երեխաներին չի կարող սիրել:

Փախչելը միայն սիրահարութիւնից չի լինում. երբեմն աղջիկը փախչում է հէնց այնպէս, տեսնելով որ իրան շատ երկար են պահում տանը և դեռ էլի միտք չունին տալու, կամ իր չը հաւանածին են ուզում տալ, կամ թէ չէ տղի կողմից հարսներ ինչքից հանած կը լինեն, հեռուանց հեռու գտնելով տղին և նախատեսելով աղջկան աղքատ երկար համբերելու համար: Այս վերջին տեսակ դէպքեր շատ են պատահում: Տղի տէրը երբ տեսնում է որ ամեն կողմից ճարը կտրւում է, որ տեղից ուզեց՝ չը տուին, զիմում է իր բարեկամ հարսների օգնութեան, խնդրելով անպատճառ իր մտքի դրածին կամ մի ուրիշի մի տեղից թուցնել: Այդ արդէն նրանց համար դժուար չէ: Դէս-դէն են ընկնում, առաջ հեռուից աղջկան լուրեր են ղրկում, տղին գովելով գովում, վերջապէս իրանք սկսոսմ են մօտենալ և մի գեղեցիկ օր նրանցից մէկը եկեղեցուց կամ ուղ-ժափի տնից աղջկան առնում, տանում է նրան սպասող տղին յանձնում: Ինքը հեռանում: Այնուհետև նրանք երկուսը միասին, ծածուկ, զիշերով ճանապարհ են բռնում դէպի մօտիկ զիւղը՝ աշխատելով սարերի ու անմատչելի գազաթների վրայից տնցնելով, հասնել քահանայի տունը, ուր վերջնականապէս հանգիստ են գտնում և իրանց նպատակին հասնում:

Երբեմն մի աղքատ տղի համար, տեսնելով որ ոչ ոք աղջիկ չի տալիս, ողջ զիւղը կանգնում է. ժողովում են կտրիճները և մի զիշեր վրայ նստելով մի աղջկայ տունը, պարսկ հրացանի ու ատրճանակի ձայներով սարսափեցնում տնեցոյ և աղջկան դուրս հանում, փախցնում, տանում տղի հետ պրակել տալիս: Եւ այդ տեսակ դէպքեր անցնում են անպատիժ և առանց որեւէ ծանր հետեանքի:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵՆՈՒԹՈՒՆ

(Համայնական սովորութիւններ).

Համշէնցի Հայր իր խիստ գործնական ոգու և բնաւորութեան հետ արտայայտում է շատ ղեպքերում նաև զուտ հասարակական-Համայնական կողմեր: Զընայելով որ նրանց տները իրարից հեռու-հեռու են և տան տեղեր ընտրած ժամանակ՝ նրանց մէջ շատ անգամ լուրջ տարաձայնութիւններ են ծագում, բայց և այնպէս՝ ամեն մէկը նրանցից խորը համոզուած է, որ տունը առանց զրկելի չի լինիլ. ինչքան թէ մօտիկ դըրկից ունենալը վատ է, նրանից հեռու մնալն էլ լաւ չէ: Մահ է, կեանք է, ցաւ է, դժբախտութիւն է՝ նրանք միշտ իրար հարկաւոր կը դնեն: Նա լաւ գիտէ, որ մեն-մենակ տունը չի կարող ամեն պակասներին ու պատահարներին հասնել. մարդ մարդու կարօտ կը լինի:

Այդ միտքը գեղեցիկ կերպով արտայայտուել է ժողովրդի առածներում: Ահա նրանցից մի քանիսը.

«Ա՛քվընցու (առաւօտեան) արևըն գրկիցը առաջ է». տեսնում էք՝ ինչ գեղեցիկ համեմատութիւն է. հարևանը հարեւանի համար արևից էլ առաջ է դուրս գալիս:

«Ինչտըղար (ինչքան) զնդին ըլլիս, գրկցուն է հտաջ (կարօտ) կըլլիս»:

«Գրկցուդ փեօյն (փոր) օր ցաւի նա, դուն է՛լ փեօյդ աճըթէ՛ (տորթիր)»:

«Գրկցուդ աչքը քեօռ է՛ նա, դուն է՛լ մէկը բռնէ՛»:

«Գրկիցս օննայ (ունենայ) նա, ինձի տայ օջ էլ նա, ինձմըն չի ուզեր»:

«Առաջ գրկցուդ ուզէ՛ օր Աստուած քեզի է՛լ տայ»:

«Գրկցուդ երկուս կամինաս պիտի հըն օր (որպէս զի) Աստուած մէկը քեզի տայ»:

«Աստուած առաջ դրկցուն տայ, ետքը ինձի»:

«Աերածը հօտ (հոտ) կուտայ, տըւածը հօմ կուտայ».— ուղում է ասել, թէ իր ուտելն աշխարհի համ չի տալ, ինչքան ուրիշին տալը:

«Մէկի ֆուխարութիւնը (խեղճութիւն) տաս հոգու էրէսէ կըլլի»:

Այս վերջին առածը զուտ սօցիալական միտք է պարունակում իր մէջ: Նա ցոյց է տալիս, որ մարդու վիճակը մեծ կախում ունի մարդկանցից. մէկի խեղճութիւնը նոյն իսկ ընդունում է իբրեւ արդիւնք նրա շրջապատողների ազդեցութեան:

Սկսած հասարակ փոխից ու հարեւանական յարաբերութիւններից մինչև հաւաքական ոյժով կառարած մեծ ձեռնարկութիւնները՝ բոլորը այդ հասարակական զիտակցութեան արդիւնք է: Նա ընդունում է, որ առանց փոխադարձ օգնութեան, առանց մէկ-մէկին բռնելու, դժուար է ապրել աշխարհում: Անհրաժեշտ է, որ մարդիկ մօտենան, միանան իրար, նոյն իսկ իրանց սեփական օգտի ու բարեկեցութեան համար:

Սովորաբար առանց մերժելու մէկը միւսին փոխ է տալիս միշտ սարք, գործիք կամ աման, ինչ որ ուզէ, եթէ միայն ունենում է. սալ, տակառ (ջուր կրելու), արօր, լուծ, սամի, թամբ, կացին, ուրաք, պղինձ, ջրաման և այլն. դրանց համար ոչ մէկը մի բան չի պահանջիլ: Զատ անգամ դրանցից աւելի մեծ բաներ են բան տալիս ուզողին՝ ձի, եղ և էլի փող չեն ուզում:

Ձի տալիս են աւելի ջրադաց հատիկ տանելու և կամ ալիւր բերելու համար, հիւանդ ունեցողին՝ բժշկի կամ զեղի փետեղ գնալու համար, մէկ էլ՝ հարսնիքին, «թագաւորի» ու «հայանքուրների» նստելու համար: Եզ տալիս են հարեւանին նեղ ժամանակ օգնելու համար՝ հերկին, անտառից փայտ քաշելու, արտից քաղածը տուն կրելու համար և այլն: Զատ անգամ եզների հետ նրանց համար քջող մարդ էլ են տալիս: Հաւր թուխս զնելիս, ով աւելի թուխս ունի, տալիս է չունեցողին, որ նա էլ նստեցնէ:

Հարևանական յարաբերութիւններից յիշելու է նոյնպէս կանանց ծննդկանին տա հիւանդներին յի տես գնալու որ լինում է տալորաբար կիրակի ու տօն օրերին (լի օրեր սրտաւազ են լինում), նրանց համար ուտելիք տանելով: Մեռնողների համար գերեզման փորելը ամեն մի համշէնցու պարիմականութիւնն է. ով էլ լինի մեռնողը, հերիք է որ իր զիւղից կամ թաղից լինի. դրա համար ոչինչ վարձ չըկալ:

Ինչպէս որ առանձին անհատներ իրար օգնում են, ահա պէս էլ նրբեմն, հարկ եղած դէպքում, համայնքը կամ նրա անդամներից շատերը խմբով ու միացած՝ օգնութեան են գալիս իրանցից մէկին: Այդ բանը լաւ արտայայտւում է «Էղրաթ» կոչւած աշխատանքի ժամանակ: «Էղրաթ» է կոչւում այն աշխատանքը, որ կատարւում է հաւաքական կերպով, համայնքի անդամներից մէկի խնդրանքով, նրա նեղ ժամանակ և նրա օգտին, դա է «Էղրաթ բօնել» կամ «Էղրաթ բօնեցնել»:

Երկրագործութեան մէջ «Էղրաթ» ժողովւում են, երբ պէտք է լինում օգնել մէկին մարդով կամ եզով—քաղելու, քաղհան անելու, զիղելու, «սաղրելու» (տնկել), շարելու և այլն. երբ շտապով գործ է լինում. կամ երբ հարկաւոր է լինում շատուորի հաւաքական ոյժը փչացած ճանապարհը կամ կամուրջը շինելու, մեծ-մեծ գերաններն ու ծածքի համար հանած տախտակը նեղ տեղերից ճանապարհը հանելու, սաղ բարձելու և այլն: «Էղրաթ» անում են աւելի թուլածների «սաղրելու» (տնկելու), քաղհանի, քաղի ու շարի ժանդանակ, ցիւրնի քաղի ժամանակ, սիմինգրի քաղին ու «կակլելի» (կծեպը զիւղից հանել), «ծեղը» (սիմինգի չոր տերեւները) զիղելի՝ «խուլկելու» (խուրձ շինել) և ծառը հանելու համար, նոյնպէս և թիւս գնելիս՝ լոբիպի թելերն ու պոչերը մաքրելու համար:

Քէնքի ժամանակ՝ «Էղրաթ» անում են գլխուտորապէս տունը ծածկելու ժամանակ, երբ հարկաւոր է դալիս մի քանի մարդկանց հաւաքական ոյժը ծածքի մանր տախտակները վել հպնելու և ծածկելու համար: Այդ աշխատանքը համարեալ թէ միշտ ձրի է լինում: Երբեմն «Էղրաթ» գալիս են անտառից շէնքի համար փայտ քաշելու:

«Էղրաթը» սովորաբար ձրիլ ու հաւաքական աշխատանք է մէկի բգտին և նրան օգնելու նպատակով: Ռայց պատահում է նոյնպէս, որ «Էղրաթ» են անում, բայց բոլորովին ձրի չի լինում. մի մասը փող է ստանում, օրավարձ, աւելի թուփունի աշխատանքին, իսկ մի քանիսն էլ փոխ են գալիս, այսինքն՝ արտի տէրն էլ իր հերթին, երբ հարկաւոր լինի, պարտաւոր է զնալու նրանց օգնելու, նրանցից ամեն մէկի եկած օրերի հաշուով: Փալտ քաշելու համար փոխ չը կայ. փոխ աշխատանքն աւելի արտի բերքերի համար է. փոխը նոյն տարին պէտք է վճարուի, ի հարկէ աշխատանքով, զնացած օրերի հաշուով. հին, մնացած փոխեր չեն լիշւում, մոռացւում են:

Հայրենական ավերումն այդ սովորութիւնը աւելի տարածուած է եղել, քան այստեղ. մէկ որ՝ այնտեղ անքան զբաղուած չեն եղել (թութունի գործ չի եղել), մէկ էլ որ՝ բանեցնող չի եղել. փող չի եղել, որ փողով գործ մանգալին: Այստեղ այդ երկուսն էլ կայ. բայց էլի «Էղրաթ» բանելը սովորական տարածուած երևոյթ է Համշէնցի հայերի մէջ:

Համայնքով մէկին օգնելու գիտակցութիւնը արտայայտուում է Համշէնցիների մէջ ոչ միայն դուռ երկրագործական աշխատանքի ժամանակ, այլ և այնպիսի հարցերում, որոնք երկրագործութեան հետ կապ չունեն: Արապէս՝ վերև տեսանք, թէ ինչպէս երբեմն մի երկտասարգի համար զիւղի կտրիճները, ի հարկէ խելօքների ու առաջաւորների խորհրդով, արշաւանք են գործում մէկի տան վրայ, նրա աղջիկը երկտասարգի համար փախցնելու մտքով: Խելօքներն էլ, կտրիճներն էլ համոզուած են, որ զրանով ոչինչ վատ բան չեն անում. ակն չէ որ նրան էլ մի Վին է պէտք, հօ անկին չի կարելի մնալ. երբ որ չեն տալիս, պէտք է փախցնել: Պիւզական տնտեսութիւնն ու երկրագործութիւնը առանց տանտիկինի, առանց կնոջ անկարելի է, չի լինիլ. այդ ամենքը գիտեն: Եթէ տղան մնայ այնպէս, նրա երկրագործութիւնն էլ կը մնայ. տունը պիտի կորչի. աւելի լաւ չէ, որ նա էլ ապրի, տուն լինի, հաց ուտի, Աստուծոն փառք տայ:

Արապէս՝ իրանցից մէկին մի ցաւ կամ վտանգ եկած ժա-

մանակ՝ բոլորը ոտի են կանգնում, օգնութեան գալիս: Գող է գալիս գիւղը, մալը քշում, տանում է, հարեւանները խմբով լեռեն են ընկնում, ձեռքիցն առնում, բերում: Հրացանի մի տրաքոց բաւական է, որ շարժէ, ոտի կանգնեցնէ բոլորին: Կամ մութ գիշեր է. անտառում մալ է մնում. գնում են փրնոռելու. կամ թէ գիշեր է՝ անտառում մնացած մալի մասին լուր է գալիս, թէ գալլի ճանկն է ընկել. գնում են աղատելու: Մէկին հրդեհ կամ մի մեծ վնաս պատահած ժամանակ՝ ամենքը մի բանով օգնում են:

Ինչպէս որ համայնքն է մէկին օգնում, այնպէս էլ երբեմն մէկն է համայնքին օգնում, նրա համար ձրի ծառայութիւններ անում: Այսպէս՝ գիւղի ժամկոչը ոչ մի բան չի ստանում. ձրի է կատարում իր պաշտօնը. նոյնպէս և տիրացուն: Յիշում եմ. միանգամ նրանց մօտ մի գիւղում իրանց ամենալաւ մի տիրացուի սիրտը շինելու համար, որպէս զի միշտ անպակաս եկեղեցում գտնուի, քահանայի խորհրդով զլիաւորները տարեկան ռոճիկ էին նշանակել: Չը նայելով որ ռոճիկը շատ չնչին բան էր, բայց էլի առանց տրտունջի ու խօտակցութեան չանցաւ. տիրացուն ժողովրդի բերանում ծաղրի առարկայ դարձաւ, թէ ինչ է՝ «ձայնն էլ փողով է ծախում»... Եւ վերջապէս զայնեակն ու գիւղի մէջ գտնուած մարդկանց ու մալերի ցաւերից հասկացող գիւղացիք ձրի գնում են բոլոր զիմողներին. նրանցից ոչ մէկը ոչինչ չի ստանում, և այդ ոչ միայն հասարակ խորհուրդների համար, այլ նոյն իսկ այնպիսի ծանր ու բարդ գործողութիւններ կատարելու համար, ինչպէս են զանազան սրագործութիւններ ու կրտելը (кастрирование).

Նոյն հասարակական գիտակցութիւնն է երևում նրանց այն աշխատանքներում, որ կատարում են նրանք միասին հաւաքական կերպով, իրար օգնելու նպատակով: Այդտեղ արդէն մօտիւր գոտ հասարակական է: Կրօնական կամ բարոյական ոչինչ չըկայ: Անհատը մեն-մենակ չի կարող իր բազմատեսակ կարիքները լրացնել. և ահա առաջ է գալիս այն գիտակցութիւնը, թէ պէտք է մօտենալ, կապուել հարեւաններին, նրանց հետ գործ սկսել: Այդ գիտակցութեան արդիւնքն է, որ

այսօր Հայրենիքից Կովկասեան ամերը մերկ ու աղքատ եկած Հայ գաղթականները իրանց Համար սեփական Հողեր են ձեռք բերել մասնաւոր կալուածատէրերից Սև ծովի ափերի զանազան մասերում: Նրանց ամենամեծ Հողային սեփականութիւնը գտնուում է Սուխումի շրջանի Ծէբէլլա տեղում, ուր Հայերի գնած Հողի տարածութիւնը Հազար զեսեատինից աւելի է: Միքայիլ Հարիւր զեսեատին սեփական Հող էլ Սօչիի բաժնում են գնել, Աղլէր աւանին մօտիկ:

Եթէ չեմ սխալուում, այդ կողմից Համշէնցի Հայերը Լօռու Ջահնգար գիւղի Հայերից յետոյ՝ առաջին օրինակն են տալիս, որ Հաւաքական միացած ոյժով Հողային սեփականութիւններ են ձեռք բերում: Այսօր, եթէ յայտնի արգելքը չը լինէր (նըրանցից մեծ մասը թիւրքահայաւորակ են), շատերը նորից Հողեր ձեռք կը բերէին իրանց Համար. դա բոլոր անհող և ամեն տեղից Հալածուած ու քշուած Համշէնցի Հայերի ցանկութիւնն է:

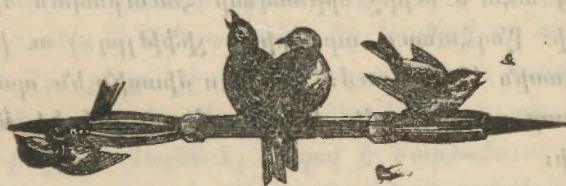
Բայց ահա և ուրիշ օրինակներ Հաւաքական միացած աշխատանքի: Ընդհանուր արտերի («չիֆթլըղ») ու խոտնոցների պատը միասին են քաշում: Նոյնպէս միասին են պատում սահմանի պատը որ մալը մի կողմից միւսը չանցնի և վնաս չը պատճառի:

Միասին են շինում և ուղղում գիւղի փչացած ճանապարհներն ու կամուրջները:

Մալը Հովեւու Համար միասին են վարձում «չօբնին»՝ «Չօբօնը» հերթով մնում է նրանցից ամեն մէկի տանը, որ այսքան կամ այնքան օր պարտաւորւում է նրան պահել և ուտեցնել: Վարձը տրւում է նայելով ամեն մէկի մալերի թւին. (քիչ մալ ունեցողը քիչ է տալիս). միւսնոյն ժամանակ ջուր վարձ է լինում գոմշամալին, ջուր՝ հասարակ մալին:

Աերջապէս պէտք է լինել նրանց զատկական մեռելոցն ու հասարակական մատաղը—«Ժօմը»: Մեռելներին անդամ ջուր ջուր օրհնել չքկայ. տէրտէրը ուղղակի միանդամից օրհնում է բոլորին, դառնալով գերեզմանատան չորս կողմը: Բայց մեռելներից աւելի հետաքրքրական է նրանց այդ օրուայ միութիւնն ու հասարակական հացկերոյթը: Այդ տեսակ հացկերոյթներ

օտարքում են համշէնցիներ տարրւայ մէջ և ուրիշ օրերին, նա-
րից միանալով և ուտելիքները իրանցից մէկի մօտ հաւաքելով,
մի տեսակ հաւաքական մատաղի սովորութիւն է դա. դրան են
ասում — «Ժօմ»: Ուտելիք տանելու սովորութիւն ունին նոյնպէս
կիրակի ու տօն օրերին եկեղեցու դուռը: Այդտեղ ժամաւորները
քահանայի հետ միասին նստում են սեղանին, օրհնելով բերող-
ներին և ողորմի ասելով նրանց մեղքների հոգուն:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՂԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սև ծովի ինչպէս հայրենական, այնպէս էլ Կովկասեան փերը խիտ անտառներով են ծածկուած: Յաճր, դաշտային մասը ամբողջապէս ճահճային տարածութիւն է ներկայացնում անվերջ ու դժնդակ ջերմով: Հետզհետէ թիւրքահայերի Կովկասեան փերը գալուց յետոյ՝ թուրքունի մշակութեան շնորհով խիտ անտառները կտրտուում բացւում են, ճահիճները ցամքում են և ջերմոտ ու ապականուած օդը կամաց-կամաց մաքրւում է չորս կողմից փչող քամիների հոսանքից, թէև ջերմը այդ տեղերից բոլորովին չի անհետացել: ամառ, ձմեռ կրկնւում է: Նոյն իսկ բարձր, լեռնային մասում, որ համեմատաբար աւելի զով, առողջարար կլիմայ ունի, ջրերն էլ պաղ ու անուշ, էլի ջերմը կայ, թէև ոչ այնպէս խիտ ու երկարատեւ, ինչպէս դաշտային մասում:

Ջերմը Սև ծովի փերի, թէ Ենատոյիական և թէ մեր Կովկասեան, յատուկ տեղական հիւանդութիւն է, որ հետևանք է երկրի կլիմայական պայմանների՝ թանձր ու խիտ անտառների, շարունակ տեղացող չորդ ու առատ անձրևների, մշտական եկող ու նստող ցօղի և ծովի մօտիկութեան: Այդ տեղերում, թէ բարձրում և թէ ցածրում—օդը համարեա շարունակ խոնաւ է, անձրևներն անպակաս, գետինը համարեա միշտ թաց, բացի ի հարկէ, շատ բարձրերից, այն էլ տարուայ ամենաչոր ժամանակը:

Խմելու ջուրը տեղ-տեղ ցածրերում շատ վատ է. ուղղակի ճահճային հողի համ տուող աղբիւրներ են. իսկ բարձրերում պատահում են հիւանալի, պաղ ու խտակ աղբիւրներ:

Օդի ու ջրի կողմից Սուխումի շրջանում առողջարար տեղերի թւում կարելի է չիշել հայազաղթ գիւղերից Ծէբէլդա, Խօփ ու Փսիրցխայի բաձրերը, իսկ Չէրնօմորի վիճակում Դօլթա գիւղը: Այդ տեղերի դիրքը, օդն ու ջուրը հրաշալի է, թէև էլի երբեմն այդ տեղերումն էլ է ջերմը պատահում:

Այդ տեղերում իսկապէս ամենից շատ տարածուած հիւանդութիւնը դա է, որին, բացի երկրի տեղական-կլիմայական պայմաններից, իրանց պարապմունքն էլ է նպաստում: Այսպէս թուրքունի քաղը սովորաբար լինում է վաղ առաւօտներն ու երեկոներին, երբ արդէն ցօղը իջած է լինում: Ինչ խօսք որ շարունակ ժամերով ցօղոսած խո-

տում ոտները թրջելը առանց հետևանքի չի կարող անցնել: Մեծ պատճառներից մեկն էլ սիմինդրի արտերում գիշերով հսկելն է: Ցուրտը, ցօղը, քամին, անձրևը անարգել մտնում են նրանց պառկած փոքրիկ խուղերում, ուր համարեա բացօդեայ և կէս անբուն 2—3 ամիս շարունակ պահպանում են արտերը վաչրի խոզից ու արջից: Քիչ թէ շատ վնաս տալիս են և բոստաններն իրանց խիար-ձմերուկով, նոյնպէս և տեղ-տեղ անտառների վաչրի պտուղների առատութիւնը: Տեղական խաղողի տեսակը («աղէս»-իգաբէլլա) մինչև անգամ դողացնող աւ վնասակար է համարւում, ուր նման սալորը, թուզը, վաչրի խնձորը, պանտան և այլն, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ գիւղացի երեխաները սովորաբար առաւօտից իրիկուն ընկած սարերն ու ձորերը, ծնողների աչքից հեռու և զարթելուն պէս վաղ-վաղ քաղցած փորով ծաւերի վրայ են բարձրանում:

Ջերմին շատ մօտիկ նմանութիւն ունի և շատ էլ պատահում է այդ կողմերում օդի մի տեսակ հիւանդութիւն, որին՝ առհասարակ «հաւա» (топчуха) են ասում: Այդ հիւանդութիւնն աւելի պատահում է ամառուայ ամիսներին, գործի տաք ժամանակը: Պատճառը էլի ոգն ու տեղն են. արևի տակ շատ աշխատելուց բեղարում պառկում են գետնին, քները տանում. կամ մրտում են, կամ արևն է խրփում, կամ թացութիւնն է դիպչում: Աւելի լինում է արևի տակ շատ բանելուց ու պառկելուց. մէկ էլ գիշերները դուրսը բացօդեայ մնալուց: Սկզբում հիւանդութեան ընթացքը մօտիկ նմանութիւն ունի ջերմին, այնպէս որ չի էլ հասկացւում՝ ջերմ է թէ «հաւա», բայց կամաց-կամաց հիւանդի սաստիկ բարձրացող ու շարունակ միաչափ տաքութիւնը, անհանգստութիւնն ու անքնութիւնը ցոյց են տալիս, որ հիւանդութիւնը «հաւա» է:

Այդ հիւանդութիւնը իրկար է քաշում և շատ էլ վտանգաւոր ընթացք ունի, մանաւանդ եթէ ժամանակին չնայեն, դեղ չանեն, լաւ չպահպանեն: Չատ առողջ մարդիկ զոհ են գնացել դրան, չնայած իրանց երկաթէ կազմուածքին. իրանց դիմացկունութեանը: Գլխաւորը պէտք է առանց ուշացնելու, ժամանակ չանցկացրած՝ սկսել գործածել դեղերը, նայած հիւանդութեան ընթացքին ու յատկութեան: Կայ հիւանդ, որ տաքով է լաւանում, կայ որ սառը բաներով: Առհասարակ ժամանակին ու տեղին գործ դրած միջոցները ազատում են հիւանդին: Ազատուելուց չետոյ պէտք է մի առժամանակ զգուշանալ, թէ չէ՝ կարող է կրկնուել և աւելի վտանգաւոր դառնալ:

Համընցիների տները մաքուր են, թէև սովորաբար գոմերը միշտ տակի չարկումն են լինում. բայց աղբը չի մնում, շուտ-շուտ մաքրում՝ դուրս են տանում, «ածուն» են լցնում, ուրիշ տեղերի

պէս աղբի դէզեր ու բրգեր չեն շինում: Այդ կողմից նրանց գիւղերը շատ մաքուր են, բաց և աչնպէս զիւղական խրճիթներից անբաժան ծովսը, խոնաւութիւնն ու լոյսի պակասութիւնը նրանց տներում էլ կայ: Իսկ ձմեռը որովհետեւ համարեա բոլորը փայտաշէն են, դրանց վրայ աւելանում է և ցուրտը. քամին չորս կողմից փչում է փայտերի ծակ արանքներից: Յիէք ու հիւանդ շահեցէք այդպիսի տներում:

Վարակիչ ցաւերի տարածուելու գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ իրանց սովորութիւնն է. հիւանդներին այցելելը: Ոչ մի տեսակ փտանգաւոր վարակիչ ցաւով բռնուած հիւանդին առանձնացնելու սովորութիւն չունին: Հիւանդը իրանց հետ պառկում, իրանց հետ ուտում խմում է միևնոյն սենեակում: Նա ոչ միայն տնեցոց, այլ և իրան այցի եկողների շնորհով ամբողջ գիւղի հետ յարաբերութեան մէջ է լինում: Մանաւանդ որ հիւանդատես գնացող կանայք երեխաներին էլ հետներն են պտտեցնում առանց որևէ զգուշութեան:

Գիւղացին շատ անգամ դործից ազատ ժամանակ երեխաներին դիտմամբ տանում է վարակուած տեղը, մտածելով՝ որ թէ մէկ օր նրանք էլ պէտք է բռնուեն, աւելի լաւ է հիմա բռնուին, քանի որ դործ չունին և կարող են նայել: Գիւղացին հաւատացած է, որ երեխան մի կարգ վարակիչ հիւանդութիւններ անպատճառ պէտք է քաշէ իր կեանքում, ինչպէս՝ ծաղիկ, քութէշ, կարմրուկ, կապուտ հազ և այլն: Քանի որ այդպէս է, ինչու չաշխատել, որ երեխան օր առաջ բռնուի, քանի որ պարապ են, որ գործին էլ վնաս չլինի:

Ամբողջ Սև ծովի Աովկասեան ափերի հայ գիւղերում ոչ մի տեղ ոչ բժիշկ կայ, ոչ դեղատուն, ոչ էլ մի հասարակ ֆելդշէր. նրանց համար նոյն իսկ գաւառական շրջուն բժիշկ էլ չի ման գալիս: Նեղը մնացած ժամանակ կամ մօտիկ քաղաքներն ու աւաններն են գնում և կամ ուղղակի թողնում բախտին: Միթէ ամենքին ձեռք կը տայ քաղաքից բժիշկ հանել բերել իրանց տեղերը. տասնեակ բուբլիներ են ուզում: Արտեղից գտնի գիւղացին այդքան փող: Զատ էլ ունենայ, հօ միայն այդ չէ. քանի-քանի պակասներ կունենայ. չէ որ ամեն տեղ էլ անիծած փողն են ուզում: Դրանից յետոյ լինչ մեղադրելու բան կայ գիւղացիներին, որ նրանք շատ անգամ «տիրացուներին» ու մողաններին են դիմում — «կաշտում», «գիր», «նուսկա», «հօմայիլ» անել տալիս: Իրանց մօտիկ ու էծան այդ է ճարւում, իրանց ձեռքիցն էլ այդքան կրգայ: Մի քիչ իւղ, ձու, աքլար կըտայ, մի քիչ էլ փող կըտայ թէ որ ունենայ: մի բան կանի, վերջապէս մի կերպ տիրացուի ու մօլի սիրտը կը շինի: Բժիշկը որ չի գալիս, նա ինչ անի. արտեղից տայ նրանց ուզած փողը: Նրանք 40—50 բուբ-

լուց են սկսում, ամեն անգամ ձեռք կը տա՛ց նրան աչգքան փող տալը: Աչգքան փող նա ամիսներ արիւն-քրտինք բանելով հաղիւ է ըստանում. միթէ հեշտ է հիմա յանկարծ մի ժամում զնել ուրիշի բուռը:

Հիւանդութեան ժամանակ սրբերին դիմել նրանց մօտ բոլորովին չկա՛յ. ոչ Վլ սրբի մօտից հող բերելն ու հիւանդին ջրով խմեցնելը: Աւխտ գնալ համարեա չունին. էլի հայրենիքում քիչ-շատ գնացել են, Կովկասեան ավերում աչգ էլ մոռացել են: Մէկ որ իրանց հին ուխտատեղերը չկան, մէկ էլ որ թուլթունի պատճառով ամեն բան մոռացել են, սգաւ ժամանակ չունեն: Վերջին տարիներս հաշկանանցից ոմանք մէկ-մէկ սկսել են ուխտ գնալ Սուխումին մօտիկ Նոր-Ափօնի ուռսաց վանքը՝ երեխանց ծաղկի վտանգից ազատ պահելու համար:

Պէտք է ասել, որ ընդհանրապէս ծաղիկ հիւանդութիւնը նրանց երեխանց համար անվտանգ է անցնում, քանի որ ամենքն էլ լաւ հասկանում են ծաղիկ կտրելու նշանակութիւնը և օր առաջ ամեն մէկը աշխատում է կտրել տալ իր երեխի ծաղիկը: Ծաղկի համաճարակի ժամանակ՝ երբ յատուկ ծաղկահատներ չեն գալիս, շատ անգամ իրանք տան պառաւներն են իրանց ձեռքով ասեղով կամ մի սուր բանով երեխանց ծաղիկ կտրում, մէկ-մէկից ծաղիկ քաշելով:

Համեմատաբար աւելի շատ զոհեր են տանում երեխաներից կարմրուկը, քութէշն ու կապոցտ հազը, որոնց առաջն առնելու համար համարեա ոչ մի նախապաշտպանողական միջոցներ չունեն:

Ինչպէս ասեցի, ամենատարածուած հիւանդութիւնը նրանց մէջ դողը կամ «ջերմն» է, մանաւանդ ցածր ծովափի գիւղերում: Դողից հիւանդանում են թէ երեխաներ և թէ մեծեր: Դողը երբ երկար է քաշում, պատճառում է երբեմն փայծաղի առանձին հիւանդութիւն, որին տեղական բառով «տալաղ» են ասում. այս վերջինը աւելի փոքր երեխաներն են ունենում: Կրծքի ու թոքերի բարակ հիւանդութիւններ շատ քիչ են պատահում: Ստամոքսալին խանգարումներից աւելի պատահում են այսպէս կոչուած խարանացաւը, կամ ինչպէս գիւղացիք են ասում,—«սրտի այրելը», որ ինչպէս նրանք էլ դիտել են, վատ ու դժուարամարս ուտելիքներից է լինում. աչգ ցաւից շատերն են վանգատուում: Կանանց հիւանդութիւններից պատահում են ամսականի խանգարումներ, երկար ժամանակով արեան չը գալը, որ աւելի բարդում է զաշտալին ծանր աշխատանքը չընդհատելուց: Բացի աչգ սովորական հիւանդութիւններից, համշէնցիների մօտ յաճախ պատահում է լսել զանգատներ մի տեսակ ցաւի մասին, որ ինչքան լսել եմ, չալակով բեռ կրելով քրտնելուց ու պաղելուց է լինում: Յանկարծ մարմնի մի տեղում սկսում է ցաւել ինքն իրան, առանց պատճառի:

ցաւը մի տեղ չի մնում, ման է գալիս. դրան համէնցիները «խուլունջ» են ասում (երևի ուրիշ տեղերի «կօլինջն» է): Դա շատ տաքածուած, բայց անվտանգ, սովորական ցաւ է, որ շուտով կտրուում է, բայց էլի յետոյ նորից սկսում:

Թէև երիտասարդութիւնը բոլորովին ազատ է վէնէրական ախտերից, բայց տեղ-տեղ գիւղերում պատահում են այդ ցաւով վարակուած ամբողջ ընտանիքներ, որոնց վարակուելու պատճառը իրանց անգգուշութիւնն ու տգիտութիւնն են եղել: Գիւղերում այդ ախտը բերում են սովորաբար Թիւրքիայից Կովկասեան ափերը եկած իրանց հաչրենակից հարուստ, վաշխառու ցեցերը, որոնք գաղթել ու պանդրխտել ցանկացող, բայց նիւթապէս կարօտ մարդկանց մեծ-մեծ տոկոսներով փոխառութիւն անելով, տարին մի-երկու անգամ գալիս են այս կողմերը իրանց զոհերի յետևը—իրանց առնելիքները հաւաքելու, ամեն տեղ հետները բերած ապականութիւնը տարածելով:

Հիւանդների խնամքն ու պահպանութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ գիւղերում, նրանց մօտ էլ շատ աննախանձելի է անցնում: Հիւանդին արած նրանց մեծ խնամքն այն է, որ չեն ստիպում աշխատանքի գնալ, թողնում են տանը, շատ անգամ մեն-մենակ վէր ընկած օջախի մօտիկ. ոչ խօսող է ունենում և ոչ մխիթարող: Ինչ անէ գիւղացին. գործը, խեղճութիւնն է մարդկանց այդպէս քարացնում: Ճիշտ է՝ պահեցողութեան-դիէտային մեծ նշանակութիւն են տալիս, բժշկին ամենից առաջ դրա մասին են հարցնում, բայց ինչ օգուտ հարցնելուց, քանի որ իսկապէս ճար չի լինում կատարելու: Միսն ու բուլիօնը ամեն ժամանակ չեն գտնում գիւղում. ոչ էլ ցորենի սպիտակ հաց: Նեղը մնացած գիւղացին էլի իր հին, պատենական, լսած ու իմացած կերակուրների է դիմում, ծանր ու անմարս խմորեղէններից քօռ տալիս: Առհասարակ հիւանդներին, մանաւանդ մրսածներին ու հագողներին՝ առաւօտ-իրիկուն թէյ են խմեցնում, իսկ այնպէս առհասարակ չեն գործածում, սովորութիւն չունին, միայն հարուստներն են պահում ու բանեցնում, այն էլ հիւր եկած ժամանակը: Հասարակ ջրի տեղ հիւանդին երբեմն էլ եփած ջուր կամ թէյ են տալիս, իսկ տաքութեան ժամանակ՝ ծարաւը կտրելու համար հոնի ջուր են խմեցնում: Առհասարակ ամեն հիւանդի էլ աշխատում են շատ տաք պահել, միքանի վերմակով ծածկում, գլուխը մանաւանդ սաստիկ փաթաթում, որ ցուրտը չը դիպչի, մինչդեռ ոտները բաց-բաց դուրս են թողնում:

Ժողովրդական բժշկութեան մի տեսակն էլ իրանց բանեցրած տնային անասունների դարմանելն ու բժշկելն է: Եւ պէտք է նկատել, որ շատ անգամ նրանք մալերին աւելի աջող են բժշկում, քան

իրանց տնեցոց: Երկար դարերի փորձն ու գիւղացու բարեկեցութեան կախումը անասուններից — սովորեցրել են նրանց առանձին խնամք տանել մալերի վրայ, նրանց տրամադրութիւնից ու հայեացքից հասկանալ նրանց հալն ու ցաւը:

Ես այստեղ կը բերեմ նրանց բժշկական միջոցներից մի քանի հատ միայն, իբրեւ նմուշներ ժողովրդական հնարագիտութեան, թողնելով ժողովրդական բժշկութեան՝ թէ մարդկանց և թէ մալերի մանրամասն ու լիակատար ուսումնասիրութիւնը ուրիշ ժամանակի և ուրիշ անգամի:

Դ Ե Ղ Ե Ր ՈՒ Մ Ի Զ Ո Յ Ն Ե Ր.

I. Մարդկանց հիւանդութիւններ.

1. Ամուլքիւն. Տնային դեղերի մէջ ամենից աւելի գործածականը ամուլ կնոջ սեռական մասերի սրբելն ու հովութիւն (ՃԽԱՄ) կտրելն է. Նոյն միջոցն են գործ դնում և մալերի վերաբերմամբ:

2. Այրուածք. «Օնճուլի» *) արմատը հանում են գետնից, մաքրում, լուանում են վրայի հողն ու կեղւը, միջից ճեղքում, կիսում, անի իւղով տապկում և ապա քսում այրած տեղին:

«Մլմլուկի» **) տերևները չորացնում, բարակ փոշի են անում, ապա ցանում այրուած տեղը, առաջուց աչքուածքի վրայ անլի իւղ քսելով, որ տերևները չը կպչեն ու չը ցաւեցնեն: Ձէթի հետ խառնում են քիչ չը հանգած կիր ու քսում: «Աբա» (բրդէ) կտորը այրում, մոխիրը խառնում են ձուի դեղնուցի հետ ու քսում:

Եթէ ոչինչ չը լինի, քսում են միայն կարագ. իսկ եթէ այդ էլ չըլինի, աղի իւղը գցում են ջուրը, որ աղը դուրս տայ, ապա հալում ու քսում: Իսկ տաքութիւնն ու կսկիճը պակսեցնելու համար քսում են պաղ բաներ, ինչպէս՝ սառը ջուր, թանաք, մածուն, թան և այլն:

Մի քանիսն էլ փորձել են, որ նաւթը թէև սկզբում մի քիչ վառեցնում է այրած վէրքը, բայց շուտ է լաւացնում:

Այրած մասը պէտք չէ փաթաթել. ցրտից ու դրսի օդից ազատ պահել. դեղը քսել, բայց չը կապել. ինչքան կարելի է՝ օջախին մօտիկ կենալ, որ տաք մնայ, ցուրտը չը դիպչի:

3. Ասամացաւ. Ատամի ցաւի համար բոլոր չայտնի դեղերին ա-

*) Խոտ է, ճանապարհի ափերին է բուսնում, սովորաբար՝ ոտք չը կոխած տեղերը:

**) Խոտ է, տերևները ձմեռն էլ կանանչ են մնում. չեն թափւում, լինում է աւելի կազնի թփերի տակին:

աւանձին նշանակութիւն չեն տալիս, թէ Է գործ են ածում: Ամենա-
արմատական միջոցը համարում են ուղղակի քաշել-հանելը: Յաւր մեղ-
մացնող և մասամբ կտրող դեղերից գործ են ածում:

Մեխակի իւղը, բամբակի վրայ կաթեցրած, դնում են ցաւած ա-
տամի վրայ:

Ֆերանն օղի են առնում, մի քիչ պահում ցաւած ատամի կողմը
և ապա թափում: այդպէս այնքան կրկնում են, մինչև որ ցաւը կը
թմրի:

Ամենաազդու դեղը համարում են գոմէշի մէզը, որ օղու պէս
բերանն են առնում և մի քիչ յետոյ թափում:

4. Գլխացաւ. Աղը ծեծում, բովում են, յետոյ տաք-տաք՝ կտորի
վրայ ցանում, փաթաթում են, ճակատին:

Աղն ու սխտորը ծեծում, խառնում են, գլուխն ածիլում և ա-
ծիլած տեղը դնում:

Քացալի «մէ'րուտը» (մակարդը) շորով ճակատին են կապում:

Ճակատից կամ քթից արին են քաշում:

Գլխին դնում են «մուցօմը» (մոմը քամելուց յետոյ մնացած
տակիւնքը):

5. Դող.—Ամենայայտնի ու տարածուած դեղը՝ խինին է:

Ասում են, որ 20 հատ եղունգի կտրած ծայրեր շան մագի հետ
միասին կրակի վրայ դնել, այրել ու ծխից հոտ քաշել տալ հիւանդին՝
օգուտ է:

Ելի ասում են, թէ դողը կտրելու համար շատ օգուտ է մէզ
խմելը:

6. Լուծ. Լուծը կտրելու համար, թէ որ երկար է քաշում և
ինքն իրան չի կտրվում, տալիս են բրնձի ջուրը. ուտեցնում են հին,
մի քանի տարուան կաղինը. հոնի չորը Կեփում, ջուրը խմեցնում են:

7. Խաւանացաւ («սրտի Է'րիլը», *жизнога*): Անանուխի կաթիլ-
ներ են խմում:

8. «Խուլունջ». Միակ ու ամենաազդու միջոցը ասդելն է: Որ-
տեղ որ ցաւում է, ուղղակի ասդել են կոխում. ցաւը չի իմացվում,
խսկոյն անցնում է:

9. Կապոյց հազ—«կօկիծ»: Դրա դէմ միակ և ամենալաւ դեղը
քշի կաթ խմելն են համարում:

10. Կասղած ռան կծածը. Դրա դէմ միայն մի միջոցն են գործ-
դնում, այսպէս կոչուած—«փաչփրլումա»: Այդ միջոցի էութիւնը կայա-
նում է մասամբ կախարդական, մասամբ էլ բժշկական գործողութեան
մէջ: Այդ բանը ամենքը չեն կարող անել. դրա համար մասնագէտ
հէփմներ կան: Հէփմը հիւանդին առանձնացնում է մի սենեակում,

Նրա վրայ այլ և այլ կարգումներ անում, ի հարկէ միայն իրան հասկանալի լեզուով, և ապա նրան սաստիկ քրտնեցնում է: Նրա կարգումներին ոչ մի նշանակութիւն չը տալով, մնում է ենթադրել, որ քրտնեցնելը այսպէս թէ այնպէս բարերար ազդեցութիւն է անում հիւանդի վրայ՝ քանի որ, ինչպէս հաւատում են ամենքը, «փայփրլօմին» ենթարկուած կատղած շնից խածուած հիւանդները համարեալ բոլորն էլ ազատուել են:

11. Կարիճի կծածը. Կծած վէրքի վրայ մարդու աղբ են դնում տաք-տաք: Կնոջ կաթ են խմեցնում: Կաթի մէջ ծծումբ խառնած՝ դնում են վէրքի վրայ: Վերցնում են մի քանի կարիճ, շող երկաթի վրայ աչրում և ապա ցանում կծած տեղի վրայ: Փորձել են, որ մէջ խմելն էլ է օգնում: Կարիճ են բռնում, շշի մէջ գցում, վրան ձէթ լցնում, և պահում, կարիճ կծած ժամանակը բանեցնում, ձէթը քսելով վէրքին:

12. «Կեծուկ» (բերանի դուսի խոց). «Ձախմախով» խոցի վրայ կաշի են հանում. խոցը կորչում է:

13. Կողկիլ ծակոց. Աղբ կամ թեփը տաքացնում, դնում են կողքին:

14. Կտրուած վերք. Բացի մի քանի տեսակ «մշկոմներից» գործ են ածում «եարաօթի» կոչուած խոտի տերեւները. դնելուն պէս՝ շուտով բերանը կապում, լաւացնում է: Վէրքի բերանը կապելու համար նոյնպէս կտրած տեղին դնում են թուլթուռի տերեւ:

15. Հազ. Հասարակ կամ սալէպի թէյ են խմում:

16. «Հաւա». Այդ հիւանդութեան դէմ շատ տեսակ դեղեր ու միջոցներ են գործ դնում. մէկը չէ օգնում, միւսն են անում: Երբ տեսնում են, որ տաք քրտնեցնող, դեղերով հիւանդը չի լաւանում, դիմում են զովաղիող, պաղ միջոցներին: Ամեն հիւանդութիւն միակերպ ընթացք չի ունենում. կաշի հիւանդ, որ տաքով է լաւանում, կայ՝ որ պաղով: Ամենից առաջ հիւանդին աշխատում են մի կերպ քրտնեցնել: Դրա համար այս միջոցներն են գործ դնում:

Մեղր են քսում հիւանդի մարմնին, յետոյ առնում են նաշադիրը ծեծում ու ցանում քսած տեղերին, ապա լաստենու կամ «ջրխմի» (դդմի մի տեսակ է) տերեւները ցանած տեղերի վրայ դնում, հիւանդին անկողնում տաք-տաք փաթաթում, որ քրտնի: Չատ անգամ էլ նաշադրի հետ օղի են խառնում, այնպէս քսում, որ աւելի ազդէ: Երբեմն էլ իրան, հիւանդին, մի քիչ նաշադիր են խմեցնում, որ «ցաւը դուրս քաշէ»:

Այժը մորթում են և չը սառած՝ հիւանդին մերկացնում, տաք-տաք մորթու մէջ փաթաթում են. հանած ուղեղն էլ ճակատին դնում, իսկ փորոտիքը ոտներին կապում:

«Օնճուռի» կամ լաստենու տերևները կրակի վրայ լսաշում, բերում լցնում են հիւանդի վերմակի տակ, հիւանդին վրայից տաք-տաք ծածկում:

Թանձր աղաջրում մի շապիկ են թրջում, հիւանդին հագցնում, 3—4 ժամ թողնում, որ քրտնի:

Կամ թէ վերցնում են աղը ծեծում, մեղրով շաղում ու հիւանդի մարմնին քսում. քսած տեղը տերևներ դնում և տաք վերմակով ծածկում:

Դաղը սապնաջրում թրջում են սաւանը և փաթաթում նրանով հիւանդին, կրկնելով այդ միջանի անգամ ամեն ցամբելուց յետոյ, 5—6 ժամ շարունակ:

Վերջապէս երբ ոչ մի կերպ չեն կարողանում քրտնեցնել, հիւանդին դնում են ուղղակի մի քիչ հովացած փուռը, ուր մնում է մինչև քրտնելը և կամ ինչքան որ կը դիմանայ:

Եթէ այս դեղերով հիւանդը չի քրտնում, սաւը միջոցներն են գործ դնում:

Հիւանդին ուղղակի «կօլն» (կանգնած ջրի փոս) են դնում, կամ մի փոս են փորում, լաստենու տերևները կտրտում, տակն են լցնում, հիւանդին վրան պառկեցնում, մէջը ցելս ու վայրի եփած խնձոր լըցնում, վրան էլ ջուր, որ մարմինը ծածկուի և թողնում այդպէս՝ ինչքան որ կը դիմանայ: Տեղն ու տեղը քացախ էլ են խմեցնում:

Վայրի խնձորը ձղում, ոտն ու գլուխը փաթաթում են: Աղն ու սխտորը ծեծում են. հոնի ծառի տակի հողի ու մածնի հետ շաղվում, խառնում են և դնում հիւանդի ճակատին, մէջքին ու ոտներին:

Դեղձի ծառի տակի հողը քացախով շաղվում, փաթաթում նրանով հիւանդի ածիլած գլուխը, մէջքն ու ոտները:

Մոշը ժողովում, ջուրը քամում, եփում են և սառչելուց յետոյ հիւանդին խմեցնում:

17. Դիւռ. Դրա դէմ միայն խօրասան են գործածում:

18. «Մէյշմուկ». Սա մի տեսակ ցաւ է, որ մատների արանքումն է լինում. այդ տեղերը սաստիկ քոր են գալիս ու ճեղքվում են: Դրա դէմ այս միջոցն են գործ դնում. մատների ճեղքած տեղը վերցնում մի ոջիլ են դնում. քորը անցնում է ու լաւանում:

19. Միզակապուսթիւն. Եթէ մրսելուց է լինում առաջ եկած, վերցնում են դղումը կաթով եփում և տաք-տաք դնում փորի ներքեւ, միջատեղի վրայ: Եթէ դղում կը գտնուի, կարելի է շինել ալիւրէ կամ թիփէ „ճաշ“ (խաշիլ) և տաք-տաք կպցնել փորի ներքեւ:

Լաւ դեղ է համարվում նոյնպէս մաղդանոսը. նրա արմատը եփում, ջուրը խմեցնում են հիւանդին, իսկ մաղդանոսն էլ խաշում,

դնում են միջատեղին: Առհասարակ այդ հիւանդութեան դէմ տաք խաշիլ պէտք է գործածել:

20. Մկնդեղից բուժանութիւն. հողը փորում, թունաւորուած մարդուն մերկացնում, մէջն են դնում մինչև գլուխը. հողը թոյնը դուրս է քաշում մարմնից:

21. Ոսկրացաւ. Դուրս ընկած կամ կոտրած ոսկորի համար նոր տրեխցու կաշին եփում են թանձր աղաջրում, ապա փաթաթում ցաւած տեղը և ամուր կապում:

22. „Տալաղ“ (փայծաղի ուռուցք). Մեղր ու կիր իրար հետ շաղախում, դնում են ուռած կողմը մինչև ուռուցքի անցները:

23. Փորէ ցաւ եւ „սօնջու“. Սովորական հասարակ փորի ցաւի համար լաւ դեղ է համարվում օղին:

Լաւ է նոյնպէս ոտները տաքացնել, տապանները դէմ տալով կրակին:

Փորի ցաւի համար արջի լեղի էլ են գործածում:

Սանջուի համար վերցնում են հաւի լեղին, մի գդալ ջրում խառնում ու խմում:

Էլի վերցնում են գետափից երկու մանր քար (չաչդաշի), մէկ-մէկ թրջում ջրում և պորտի վրայ կապում:

24. «Քարկեօխ». Սա էլ ոտների մի տեսակ ուռուցք է. որ լինում է սովորաբար բութ մատին կամ կրնկին մօտիկ: Պէտք է փլցնել և տաք բանով դաղել: Ապա պէտք է յիշանալ, որ ջուր չը դիպչի:

25. „Քեօր“ (երեսին կամ գլխին դուրս տուած ցան), Դրա դէմ մի քանի տեսակ դեղեր են անում: Վերցնում են կրակի վրայի մոխիրը, հետը մի քիչ անլի իւղ խառնում ու քսում խոցին:

Կապոյտ քարը („գեօզդաշի“) ջրում հալում, բաց են անում և ապա մօտով քսում ցան եղած տեղին:

Սիմինդրի հատիկը երկաթի վրայ չորցնում են, ապա մի ուրիշ երկաթէ բանով նրան սղծում, միջից իւղ են հանում և տաք-տաք քսում են չան եղած տեղին:

Երեսին դուրս տուած ջրջրուկ խոցերի համար գործ են անում աւելի կարմիր սնդիկի օձելիքը:

26. Օձի կծածը. Կծած տեղից վեր կապում են, վերքը դաղում: Պաղ բաներ են քսում—մաճուն, ցելս, թան: Վէրքից ծծում են, կամ թէ՛ գորտ կամ հաւ են դնում վէրքի վրայ, որ միջի թոյնը դուրս քաշէ: Նոյնպէս „սիրող“—պատատուկ խոտից բերում խաշում են և տաք-տաք դնում վերմակի տակ, կծած անդամի շուրջը, սաստիկ քրտնեցնում:

II. Մ ա լ ե Ր Ի Կ Ի Լ ա ն դ ու թ Ի Լ ն ն ե Ր.

1. Գայլի կծածը. Խոզկաղնի ծառի կեղևը մանր կտրտում, ջրով եփում են այնքան, որ թանձրանալ. եփելուց յետոյ՝ ջուրը քսում են կծած վերքին:

Խոզի ճարպը հալում են և տաք-տաք դադում վերքը:

2. Մալի ոչլոսիլը. Ոչլոսիլը սովորաբար պատահում է փոքրիկ հորթերին ու կովերին, մանաւանդ ձմեռը՝ գոմերում երկար պահելուց յետոյ: Եթէ երկար շարունակուի, մալը կը նիհարի և կարող է մինչև անգամ սատկիլ: Եթէ քիչ է ոչլիլը, թուփունը ջրով եփում են և նրա ջրով մալին լողացնում: Իսկ թէ շատ և վատ տեսակից լինի, (սև), մենակ թուփունի ջուրը չի օգնիլ՝ հետը մի քիչ մկնդեղ պիտի խառնել:

3. „Չօնգ“. Այդպէս են կոչում այն հիւանդութիւնը, որ ստանում են մալերը մրսելուց յետոյ: Մալը ախորժակ չի ունենում, չի ուտում, տրամադրութիւնը կորցնում է, հայեացքն ու արտայայտութիւնը տխուր են երևում, հետզհետէ ուժից ընկնում, նիհարում է: Այդ նշանները տեսնելուն պէս, գիւղացին իսկոյն կանի, որ մալը մրսել է, «չօնգ» է բռնուել: Առաջին և միակ դեղը արիւն առնելն է: Մէջքի վրայ չատուկ տեղից մի քիչ կտրում են, մի քիչ պոչից խազում, քիչ-քիչ էլ ոտներին, կծղակների մօտից են կտրում, և թէ որ արիւն չ դուրս գալիս, դրանով վերջանում է բանը. մալն ազատվում է: Եթէ «չօնգ» լինի բռնուած, կտրելուն պէս ուղղակի արիւն չի դուրս գալ. մինչդեռ առողջ մալին երբեքից ոտներից էլ կտրէք, իսկոյն արիւն դուրս կը գալ: Պէտք է աշխատել, որ անպատճառ արիւն դուրս գալ. դրա համար կտրելուց յետոյ, ձեռքով այնքան քաշքշում, տրորում են կտրած կաշուի բերանը, մինչև որ արիւն է երևում: Արիւնը դուրս գալուց յետոյ՝ մալը լաւանում է: Երբեմն կտրելը կրկնում են, եթէ առաջին անգամ լաւ կտրած չեն լինում և կամ թէ՛ չի օգնում:

4. „Սիւնկիլ“. Երբեմն մալերի փորի տակից, ծծի մօտիկ սնկանման մի աւելորդ ու վնասակար միւս է գոյանում. որ եթէ թողնուի, ինքն իրան կաճի, կը մեծնալ, մալին վնաս կը տալ, ծծերը կը փչացնի: Դրան „սիւնկիլ“ են ասում: Ուղղակի կտրում են. մէջը կաղնի պէս փոքրիկ բազմաթիւ խուլեր կան. մէկ-մէկ հանում են և վերջը տաք-տաք երկաթով դադում:

5. „Քեօր“. Մի տեսակ վարակիչ ցաւ է, որ աւելի պատահում է հորթերին և դուրս է տալիս մարմնի ամեն տեղի գլխին՝ դնչի մօտերէրը: Դրա համար՝ խոցի վրայ ծծումք են ցանում և տաք-տաք երկաթով դադում: Իսկ թէ բերանում դուրս տուած լինի, եղունգով կամ դանակով են կտրում:

6. „Քօթան“. Մի տեսակ ուռնուցի է, որ գուրս է տալիս մաշե-
քի մարմնին։ Դրա ամենալավ դեղն է՝ ծծմբի „մուշամբա“ փաթաթե-
լը։ Ծծմբած կտորը—„մուշամբան“ մոմի պէս, նեղ-նեղ կտրտում են
և ուռնուցի չորս կողմը դնում։ զրանց մէջտեղն էլ ուրիշ նեղ ու
կտր „մուշամբաներ“ են դնում և յետոյ վառում, ուռնուցքը աչրում։
Վերջը մի տախտակի կտորի վրայ մեխեր են ցցում և նրանով խփում
վէրքին, արիւն հանում։

Ահա եւ մի քանի նախապաշտպանողական միջոցներ։

Ընկզենու տակ նստելը վնասակար են համարում. օդը կարող է
դիպչել, կամ՝ ինչպէս իրանք են ասում, „հաւան չալմիշ կընէ“։ Դրա
համար՝ նախապէս ծառից մի փոքր ոստ են կտրում տերեւներով և
դնում ճակատին, Փէսի տակից։

Արիւնի ապականութեան և առհասարակ արիւնը մաքրելու և
կազդուրուելու համար ընկզենու տերեւները ջրով եփում են և առա-
ւօտ-իրիկուն ջուրը խմում են։

Ատամը չը հարելու համար պէտք է „իմփուլ“ (խոտէ—папорт-
ник) ծիր ծամել։

Զարուհակ կաթ ուտելը լաւ չեն համարում. ասում են, որ ճի-
ճու կը գոչացնէ։ Նոյնն են ասում և խակ սիմինդր շատ ուտելուն
համար։

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Մրանք էլ են հաւատում, թէ մարդու մահուան օրը նախապէս որոշուած ու գրուած է ճակատին, և որ ոչինչ չի կարող հեռացնել կամ մօտեցնել նրան: Ընդունում են նոյնպէս, որ ամեն մի մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ օրը գալիս է, աստղն ընկնում է և մարդն էլ մեռնում:

Մեռնելու ժամին, եթէ մեռնողը բարի է, բարի հրեշտակն է գալիս, իսկ թէ չար՝ չարն է գալիս հոգին առնելու: Բարի մարդը հանգիստ ու թեթեւ է հոգին աւանդում, իսկ չարը դժուար ու տանջուելով:

Երբ մէկը մեռնում է, տանը իրարանցում է ընկնում. տնեցիները սաստիկ լաց ու կոծ են բարձրացնում. հարեանները գալիս մեռելի երեսը ուղղում են դէպի արեւելք, շորերը հանում, աչքերը ծածկում, ձեռքերը կրծքին խաչաձև ծալում, ապա լողացնում և պատանքի մէջ փաթաթում:

Մեռելը նոյն օրն և եթ թաղում են, առանց օրերով սպասելու, աշխատելով արեւը մայր չմտած՝ մեռելը հողին յանձնել:

Սովորաբար մեռելը դնում են «ճաղբի» (նաժ) մէջ, դադաղ չեն շինում: Թաղելու ժամանակ՝ մեռելը «ճաղբից» հանում են և աչնպէս են դնում, «ճակիբ» թողնում գերեզմանի թմբին: Մեռնողների համար յատուկ պատարագ չեն անել տալիս: Տան կարգը կատարելուց յետոյ, ուղղակի տանում են գերեզմանատուն, երբեմն միայն առաջ եկեղեցի են տանում, բայց էլի պատարագ չեն անել տալիս. մի «հոգւոց» էլ աչնտեղ են ասում և ապա աչնտեղից տանում հանգստարան:

Մեռելի լողացրած տեղը ոչ մոմ են վառում, ոչ կանթեղ, ոչ էլ վերցնելուց յետոյ քար դնելու սովորութիւնն ունին:

Նոյնպէս չկան նրանց մօտ յատուկ հրաւիրուած լաւիան

կանայք: Բարձր ձայնով լալիս են աւելի մօտիկ ազգականները, իսկ սովորաբար ցածր ձայնով բոլոր կանայքն էլ լռիկ, մնջիկ մասնակցում են: Նրանց կանայք մինչև գերեզմանատուն հետները գնում են. սպասում են մինչև մեռելի հողի մէջ դնելը, ապա վերադառնում են, առաջուան պէս ամբողջ ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, լաց ու կոծ անելով:

«Ճաղբը» տանում են ձեռքերով մի քամի հողի, ճանապարհին շուտ-շուտ փոխուելով: Ամեն մէկը իր պարտքն է համարում մօտենալ «ճաղբին» և օգնել տանելուն:

Սովորաբար նրանց մօտ գերեզման փորում են հարևանները, ձրի: Փորում են սովորական խորութիւնով ու լայնութիւնով. մօտ 2 արշին խորը և 1 արշին լայնութիւնով, հայած տակի հողի յատկութեան ու շերտին:

Մեռելը գերեզման դնելուց առաջ ազգականները մօտենում, համբուրում են ու լաց լինում: Յետոյ հանում են «ճաղբից» և այնպէս իջեցնում հողը: Քահանան օրհնում է հողը մօտիկ ազգականի ձեռքում և զգել է տալիս գերեզմանի մէջ: Նրան հետևում են բոլոր յուզարկաւորները, մի-մի բուռ հող զցելով մեռածի վրայ, ասելով՝ «Աստուած օգորմի հողուն»: Գերեզմանը հողով լցնելուց յետոյ, վրան թումբ են շինում, «ճաղբը» վրան թողնում:

Թաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլոր յուզակաւորները նստում են գերեզմանին մօտիկ, ննջեցեալի տփից բերած հոգեհացը ուտելու: Հոգեհացի համար առանձին մեծ պատրաստութիւններ չեն տեսնում. ոչ եղ են վրթում, ոչ էլ ոչ-խար: Տանում են ինչ որ իրանց տանը գտնւում է. շատ-շատ դրսից բերնձ են առնում, փլաւ եփում, հասարակ կամ կաթով, հետը վերցնում մածուն, ձուածեղ, բարակ հաց՝ եթէ ուտիս է, իսկ պասին պասուց բաները՝ թթօք, սոխ, լոբիա և այլն. գինի ու օղի չեն առնում: Հացն ուտելուց յետոյ ցրւում են ամենքը, կրկնելով իրանց օրհնութիւնը մեռածի հողուն, և միխթարելով մնացողներին, գնում են իրենց գործի, դրանով էլ վերջանում է ամեն բան: Այնուհետև ոչ գերեզման են գրնում-գալիս. ոչ առաւօտ-իրիկուն մինչև ութ օր եկեղեցի,

ոչ գերեզմանի Հող քսել և այլն: Մարմինը Հողին յանձնելուց յետոյ սովորաբար ամեն բան վերջանում է, միայն Տրապիզոնի մօտերքից եկած գիւղացիներն են, որ թաղելուց յետոյ էլի մի երկու-երեք օր առաւօտները գալիս այցելում են գերեզմանը, լալիս, աղօթում, խունկ ծխում, ննջեցեալին լիշում և նորից տուն գնում. միւսները այդքան էլ չեն անում:

Համշէնցիների սովորութիւնով գերեզմանօրհնէք կամ մեռելոց կատարում են տարին մէկ անգամ, Զատիկի շաբթին, սկսած երկուշաբթի օրից մինչև Նոր կիրակին: Այդ շաբթին ամեն մի գիւղ ջոկ-ջոկ մեռելոց է անում, և որովհետև ամեն մի գիւղի մեռելոցի Հանդէսին միւս գիւղերից գնացողներ են լինում, դրա համար մօտիկ գիւղերը առաջուց իրար մէջ որոշում են մեռելոցը կատարելու օրը, այնպէս որ իրար չեն խանգարում: Մեռելոցը մեծ Հանդէսով են կատարում. այդ օրը ամեն տնից կերակուր է գնում եկեղեցի, կաթ, մածուն, փլաւ, ձուածեղ, խմորեղէն և այլն, ինչ որ գտնւում է գիւղում: Կէսօրին մօտիկ քահանան տիրացուներով գնում է հանգստարան, չորս կողմը շառնալով միանգամից օրհնում և բոլոր մեռելներին, և ապա գալիս է, սեղան են դնում. բոլոր ուտելիքները մէջտեղն են բերում: Քահանան օրհնում է և բոլորը միասին նստում են հացի, տղամարդիկ առանձին, կանայք առանձին: Ճաշից յետոյ երբեմն գօտեմարտ են անում կամ նուագում, պարում են և ապա երեկոյեան ցրում տները:

Մեռելների վերաբերմամբ կան հետևեալ նախապաշարումները:

1. Նոր փորած գերեզմանի Հողը եթէ շուտ իջնի, հաւասարուի, նշան է որ մեռելը արգար է եղել:

2. Կատուն որ մեռելի վրայից անցնի, մեռելը «խօրթաղ» կը դառնայ:

3. Սպանուածի Հողին իսկոյն ուղղակի տեղը չի հասնում, սպասում է մինչև նախասահմանուած ժամանակի լրանալը, որ նշանակուած է եղել սպանուողի կեանքի համար: Երբ խրփում է այդ ժամը, նա էլ այն ժամանակն է տեղը գնում:

4. Երբեմն հիւանդի համար կարծում են, թէ մեռելից վա-

խած կրլիւնի: Այդ տեսակ հիւանդին տանում են Հանգստարան, նրա շուրջը 3 անգամ ման բերում և 3 անգամ ծունր չոքեցնում, ասել տալով «իմ ցաւիցս դուք առէք, օր ես պէտքընօմ (լաւանամ):»

5. Մեռելատանը մինչև մէկ տարի ոչ թուխս կը դնեն, ոչ շերամ կը պահեն: Թխսի տակից ելած ձագերը գետինը կը փորփորեն և փորած հողը մեռելի աչքերը կը լցուի, իսկ շերամի քաշած թելը աչքերը կը կապէ, երկու դէպքումն էլ մեռելը Հանգիստ չի լինիլ:

6. Յուդարկաւորութեան միջոցին եթէ մեռելի վրայ անձրև կաթէ՝ 40 օր անձրև կը գայ:

7. Մեռելից էլ կարող է «կեօխ» լինել: Եթէ մէկը նոր ննջեցեալի տնից մի ուրիշի տունէ գնում, անպատճառ նրանց կ'զգուշացնի, որ վեր կենան ոտի կանգնեն: Առաջ եկողը պիտի նստի, յետոյ տնեցիք. թէ չէ տնեցիք բոլորն էլ կը հիւանդամնան, «կեօխ կը բռնունեն»:

8. Երաշտի ժամանակ անձրև բերելու համար, կտրում են մի նոր մեռելի գլուխ, ամուր թոկով կապում են և գցում ծովը. բայց գլուխը ծովում չեն թողնում, թէ չէ սարսափելի հեղեղ կը գայ:

9. Մի աղբիւրից թէ որ երկու հոգի միասին ջուր խմեն, միաժամանակ էլ կը մեռնեն:

10. Նոյնպէս միասին հաց ուտելիս՝ վերջացնելուց յետոյ գգալները իրար հետ միաժամանակ պէտք չէ ցած դնել, թէ չէ միաժամանակ էլ կը մեռնեն:

11. Տնից փայտը ուսին դուրս գնալը լաւ չէ. տնից մեռել կը լինի:

12. Տան չորս կողմը որ պտոյտ գան, Հայրն ու մայրը կը մեռնեն:

ՀՈԳՈՒ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Համշէնցի Հայր ընդունում է, որ մալն էլ մարդու պէս հոգի ունի. մալը որ հոգի չունենար, ինչպէս պէտք է ապրէր: Նա մալերին և առհասարակ կենդանի արարածներին ան-

շունչ ու անշարժ էակներից ջոկելու համար գործ է ածում ուղղակի «Հոգընօր մալ» խօսքը, որ հաւասարապէս վերաբերում է թէ մարդուն և թէ կենդանիներին: Հոգի ասելով նա հասկանում է այն շարժումը, եռանդն ու կենդանութիւնը, որ յատուկ է բոլոր կենդանի էակներին: Բայց այն կենդանութիւնը նա ընդունում է ոչ թէ իբրեւ ամբողջ օրգանիզմի, կեանքի գործունէութեան հետեանք, այլ հակառակը՝ այդ կեանքն ու արարածների գոյութիւնը նա ընդունում է ինչպէս Հէնց այդ օրգանիզմի մէջ ապրող ու պահուած, անտեսանելի Հոգու արդիւնք, նրա հետեանքը: Հոգին գնում է, կեանքն էլ ոչնչանում է, գոյութիւնը դադարում: Այնքան որ մարդու և մալերի Հոգու մէջ այս տարբերութիւնն է դնում, որ մալերի մեռնելուց յետոյ, նրանց Հոգին գնում, կորչում է, անասնի հետ ուղղակի մեռնում է, մինչդեռ մարդու մեռնելուց յետոյ, նրա Հոգին չի մեռնում, կենդանի է մնում, մարմնից բաժնուած ապրում է իր համար նշանակուած տեղում, սպասելով վերջին դատաստանին, Քրիստոսի գալստեան, որ մարմնի հետ միանալով, միւս աշխարհում ստանայ իր հատուցումը:

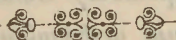
Նա հաւատում է, որ այս աշխարհից դուրս կայ ուրիշ պշխարհ, յաւիտեական հանդերձեալ կեանք. և իր կեանքի նւազատակն է ապրել այնպէս, որ միւս կեանքում արքայութեան արժանանայ: Պա այն տեղն է, որ նշանակուած պահուած է բոլոր արդարների համար: Նրան ասել են, որ այս աշխարհում բոլոր նեղութիւն, աշխատանք, տանջանք ու հալածանք քաշողները—միւս կեանքում խաղաղ ու հանգիստ կեանք են անցնելու, առանց արևի ու ցրտի տակ տանջուելու և մի կրտոր հացի համար ողջ տարին հոյի ու քարի հետ կռուելու: Եւ նա սպասում է միամիտ սրտով, անշէջ յոյսով, այդ յաւիտեական հանգստին, երբ պէտք է վերջապէս վերջ տրուի նրա չարքաշ կեանքին, հանգիստ կեանք սկսուի նրա համար առանց հացի համար կիսամաշ մտածմունքների:

Պրա համար նա այս աշխարհում օր առաջ պատրաստւում է. իրան մաքուր է պահում, աշխատում է քիչ հայհոյել, թէև անիծած Հոգի գործն այնպէս է, որ եթէ չը հայ-

Հոյի, գործը առաջ չի գնալ: Տանեցոց «չը քֆրի» ծուլութիւն կանեն, բան չեն անիլ: մալին կը հայհոյէ առաջ չի գնալ: Ինչ, արած. ինչքան կարող է իրան զսպում է, մեղանչած ժամանակն էլ մատաղ կանէ, Աստծու հետ կը հաշտուի, տէրտէրին «Թաբախ» կը տայ, խուսկ ու մոմ կը վառէ, զրբերին կը դիմէ բարեխօսութեան համար, «ծունր» — աղօթքը անպակաս կանէ, կը զղջայ, սրբութիւն կառնէ իր ժամանակին և վերջապէս տէրտէրից ու պապերից լսած ու իմացած օրէնքները կը կատարէ, որ չը լինի, թէ դժոխքի բաժին, դառնայ: Նա շատ է վախենում գրանից. այս կեանքն ամբողջապէս աշխատանք-տանջանքով անցնել, վերջն էլ յաւիտենական տանջանք ժառանգել, — ո՞վ չի վախիլ:

Մեռնելուց յետոյ մարդուն միւս կեանքում մաղէ կամըրջից անցկենալ կըտան: Արդարը վրայից հանգիստ ու թեթեւ կանցնի, իսկ մեղաւորի անցած ժամանակ՝ մաղը մէջտեղից կը կոտորի, մեղաւորը կընկնի տակը, ձիթով լիքը ամանի մէջ: Ամանում ձիւթը մշտապէս եռ է գալիս. նրանում պիտի խաշխըշուի ախքան, մինչև որ ցորենի հատիկի չափ դառնայ. նոր մէկանց էլի սատանաների շնորհով — մեծանայ, առաջուան չափ դառնայ, էլի փոքրանայ ցորենի չափ և այդպէս անվերջ պիտի տանջուի — գէհէնի հուրի մէջ. դա է դժոխքը, կամ ինչպէս իրանք են ասում, «Ջէհնամը»:

Իսկ յաւիտենական արքայութիւնը — դրախտը մի հրաշալի ալգի է, լի մշտադալար ծառերով, ծաղիկներով ու քաղցրահամ աղբիւրներով: Այնտեղ ոչ ցանում են, ոչ էլ հացի հոգս քաշում. այնտեղ ոչ բանել կայ և ոչ էլ այստեղի պէս տանջուել: Այնտեղ յաւիտենական հանգստութիւն կայ. մարդու կեանքն անցնում է ազատ ու խաղաղ Աստծու, նրա հրեշտակների և արդար հոգիների հետ միասին:

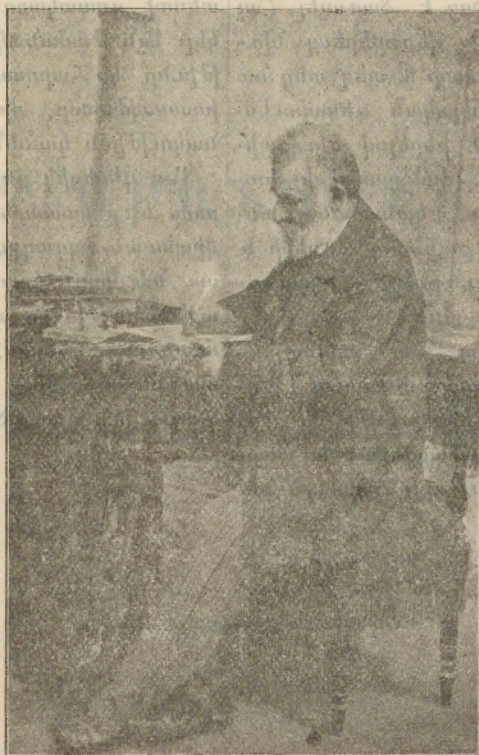

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՐՃ ՊԻՕՋԵԱՆ

Նրա քառասնամյայ յօրելեանի առիթով

Անցեալ մայիս ամսի 16-ին Թիֆլիսում տօնուեց պ. Պ. Պիօճեանի գրականական գործունէութեան քառասնամեակը: Հայ հասարակութիւնը սրանով ցոյց տուեց, որ գիտէ գնահատել իւր գրական արդիւնաւէտ մշակին, և ապահովացնել նրան ծերութեան հասակում: Պ. Պիօճեան բազմաթիւ ուղղերձներին, շնորհաւորական նամակներին և հեռագիրներին զատ ստացաւ նաև մօտ 9000 ռուբլի նուէր: Պ. Պիօճեան

իւր քառասնամեայ գրական գործունէութեան ընթացքում, զգալի օգուտ է տուել առաւելապէս հայ ազգագրութեան:

Հետեւելով իւր անդուգական ուսուցիչ Խ. Աբովեանին, նա իւր բազմաթիւ վէպերի մէջ աշխատել է լուսանկարել հայ գեղջկական տունը իւր բոլոր առանձնայատկութեամբ և ամենաչնչ մանրամասնութեամբ:

Նրա «Սօս և Վարդիթերը», «Կուռաճաղիկը» և միւս վէպերը մի ամբողջական, կատարեալ պատկեր են տալիս Աշտարակ գիւղի: Այստեղ ընտանեկան ճրջ-

տութեամբ դուրս են բերուած հայ գիւղացիների գրեթէ բոլոր տիպերը, — գիւղացին, տէր-տէրը, վաշխա-

առն, երիտասարդը, գեղջկուհին, և ալն, այստեղ կայ հարսանիքի, ընտանեկան կեանքի, թաղման, նշանաւոր տօների, պարապմունքի, նիստ ու կացի և ալն նկարագրութիւնը մոռացուած չէ նաև բազմաթիւ նախապաշարմունքները, աւանդութիւնները, ժողովրդական երգերը և ալն: Մի խօսքով՝ այստեղ նկարուած է կեանքը իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, իւր լաւ ու վատ կողմերով:

Այսպիսով վէպը պ. Պռօշեանի համար իբր միջոց է ծառայել հայ ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթեր տալու, ուստի և տեղ տեղ նա մեղանչել է վիպական գեղարուեստի դէմ, առաջ բերելով գիւղացիների երկար ու ձանցրացուցիչ խօսակցութիւններ, զանազան, անմիջական կապ չունեցող ծէսերի և նախապաշարմունքների նկարագրութիւններ և ալն:

Միւս կողմից հայ ազգագրութիւնն էլ մասամբ վնասուել է, որովհետև նիւթերը ոչ թէ մի որոշ սխտեմով դասակարգուած և պարզաբանուած են, այլ յարմարեցնե-

լով վէպի պահանջներին, ցրուել և տեղ տեղ բանաստեղծական գոչն են ստացել, որով և կորցրել են իրենց բուն, գիտական նշանակութիւնը:

Արդ՝ առանց նուազեցնելու պ. Պռօշեանի այս բեղմնաւոր գործունէութեան մասնաւորապէս հայ ազգագրութեան համար ունեցած մեծ արժէքը՝ անհրաժեշտ ենք համարում նրա բոլոր վէպերի միջից հանել ազգագրութեան վերաբերեալ բոլոր նիւթերը և նրանց որոշ սխտեմով դասակարգելով հրատարակել: Այն ժամանակ հայ ազգագրութիւնը կը հարստանայ և մի աշխատութեամբ, որ գիտական նշանակութիւն կունենայ:

Այս գեղեցիկ գործը մենք խրնդրում ենք կատարել իրեն, չարգելի վիպասան-ազգագրագէտին, որովհետև նա միայն կարող է լրացնել իւր աշխատութիւնը այն բոլոր մանրամասնութիւններով, ինչ որ վէպի պահանջները թույլ չեն տուել մրցնելու իւր գրուածքների մէջ:

Ե. Լ.

Հրատարակիչ՝ Երուանդ Լալայեան

Handwritten text in the first paragraph, appearing to be a list or series of entries.

Handwritten text in the second paragraph, continuing the list or series of entries.

Handwritten text in the third paragraph, continuing the list or series of entries.

Handwritten text in the fourth paragraph, continuing the list or series of entries.

Handwritten text in the fifth paragraph, continuing the list or series of entries.

Handwritten text in the sixth paragraph, continuing the list or series of entries.

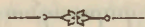
ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

**ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԷՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ. *)**

Ա. ՊՕԶՈԴԱՅԻ.

Թ. ԳԼՈՒԽ

ԱՐԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ.—ՏԵՂԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՀԻՄՆՈՒԱԾ ՀԱՍԱՐԱ-
ԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.—ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.—ՍԿԶԲԵԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒ-
ԹԵԱՆ ԲԵՆԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.—ՀԵՐԲԵՐԻ ՍՊԵՆՍԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔԸ.

Մոռանում են, որ մինչև անգամ տարրական հասարակու-
թիւնների մէջ միութիւնների նորոգման մշտատեւ շարժման
կողքին, որով նրանք առաջանում են, կայ նաև տւականու-
թեան, կայունութեան (stabilité) մի տարր: Առանձնացած ան-
հատների սեռերի հակադրութիւնը նրանց ստիպում է միանա-
լու, կազմելու քիչ թէ շատ յարակից, աւելի լաւ ասած՝ ըն-
տանեկան զոյգեր: Բայց այս անհատները չեն ծագել միայնա-
ւորութիւնից, նրանք մասն են կազմում ուրիշ աւելի հին մի-
ութիւնների, որ երբեմն, ղեռ էլի գոյութիւն են ունենում:
Ուրեմն տոհմը և գուցէ կլանը **) պէտք է նկատել իբրև հասա-
րակութեան կայունութեան հասարակական արտայայտութիւնը,
որը հակառակ գերդաստանի մէջ նկատուող երևոյթին, որ է
հանդչել մի սերունդով,—շարունակւում է սերնդից սերունդ:

*) Տես Ազգ. Հանգ. գիրք Դ.

**) Յիշելու է մեր ասածը կլանի մասին.—սա մի միութիւն է, հիմ-
նուած ազգակցութեան գաղափարի վրայ, թէկուզ այս ազգակցութիւնը առ-
երևոյթ էլ լինի և համակեցութիւնից կախուած:

Ինձ անհնարին է նկարագրել այստեղ հասարակական զարգացումը. նա, անշուշտ, փոփոխւում է, նայելով մարդուն և նրա միջավայրին: Երբ մարդկային հասարակութեան կենդանական զրուծիւնից ենք սկսում, չենք կարող խօսել հայհա-
 չերդած հասարակութիւնների—(institution) մասին: Անկերպա-
 րանութիւնը (amorphisme) աւելի յատուկ է սկզբնական էակ-
 ներին, էվոլյուցիայի սաղմին: Պարզ Բնաշխարհը, որ սկսում է
 գործել՝ (raisonner), ստիպում է մարդկանց յագուրդ տալ ի-
 րենց կարիքներին, նայելով թէ ինչ է պահանջում նրանց ան-
 հատական բնաւորութիւնը, և ինչ է թոյլ տալիս միջավայրը:
 Այս բնական զրուծիւնը, որ աւելի առաջ է քան հայհա-
 չերդած զրուծիւնը և որի վրայ մտնանալիչ են արել Հոբսն ու Ռուս-
 սոն, գուցէ ամենաորոշն է: Այս զրուծիւնից մարդիկ դուրս չեն
 գալիս յանկարծակի և ոչ էլ մի դաշինքով. մարդկութիւնը նը-
 րանից ազատուում է փոքր առ փոքր, առանց միատեսակ պրո-
 ցէսի ենթարկուելու: Այն ժամանակ ամէն մարդ հայհա-
 չելով իւր ուժերին, որոնց զարգացում է համաձայն իւր բնազ-
 դումների, սխալ կերպով դատողութիւններ անելով, որ առաջ է
 գալիս՝ ընդհանրապէս իրերը չճանաչելուց. նրա դատողութիւնը
 լոգիկական է և հաստատ, բայց վատ հիմնաւորուած: Այս ա-
 ռաջին միջոցում հայհա-
 չելու զրուծիւնից, որով արտայայտուում է մարդու եռանդը իւր մի-
 ջավայրում, և այս վերջինիս նպաստաւոր և աննպաստ պայ-
 մաններից: Ենթադրել ընդհանուր անտարբերութեան մի ստի-
 պողական զրուծիւն, ինչպիսին է խառնակեցութիւնը, կամ այն՝
 որ ծագում է տղամարդի ստորագրման վիճակից՝ նշանակում է
 դատապարտել նախնական մարդուն հայհա-
 չելու, որով էվոլյուցիան չէ կարող բացատրուել: Պէտք է սեռական
 յարաբերութիւնների, ինչպէս և սկզբնական յարաբերութիւնների,
 մէջ տեսնել հաւասարակշռութեան անհաստատութիւն, ներդաշ-
 նակութեան պակասութիւն, համահմանութեան անհաստատութիւն,
 որ ըստ Սպինոզի կարող էր յառաջացած լինել անհատականու-
 թեան առանձնայատկութիւնից, միջավայրի մարդու վրայ արած
 ազդեցութեան եղանակից, որին մարդն ստիպուած յարմարեցնում

Քիւր կեանքը: Նախնական ժամանակները սեռական զգացումներին գոհացում տալիս ներգործում էին ծածուկ ոյժեր, որոնք որոշելով անհատական սիրոյ բնագոյական ձգողութիւնը միացնում էին սեռերին և այս սիրոյ ոյժը գործում էր այս ուղղութեամբ, մինչև որ ուրիշ բնագոյումներ կամ ուրիշ ոյժեր նրան չեզոքացնէին: Ահա, ուրեմն, կեանքի մի կենդրոն և լուծիչ տարրեր, ահա նաև պատճառը այն բազմազան երևոյթների, որոնք արտայայտում են սկզբնական ուժերի զանազան յերկրումները (combinaison): Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, ասենք, որ բազմակնութիւնը, բազմայրութիւնը, լեւիւրատը, առևանգմամբ ամուսնութիւնը, մայրիշխանութիւնը, ինքնագլխի կառավարութիւնը, ժողովներով կառավարելը, ինչպէս նաև շատ ուրիշ յերկրումներ, այնպիսի ձևեր են, որոնք ոչ թէ ենթադրում են մի միակ համաշխարհային առաջադիմութիւն, այլ արտայայտում են սկզբնական ուժերի հակադրութիւնը լուծելու զանազան ձևեր: Վերջապէս այս բոլոր ասածներից լստոյ չի կարելի ընդունել, որ մարդկային հասարակութեանը իբրև սկիզբ ունեցած լինի գերդաստանը: Արեան բնագոյական ուժին, սեռական միութեան տարրական անհրաժեշտութեան վրայ պէտքէ աւելացնել և յերկրել համակեցութիւնը՝ (symbiose), որ ձգտում է տերրիտորիալ դառնալու, և յառաջանում է ինքնապաշտպանութեան հիմնական կարիքից. այս համակեցութիւնը ենթադրում է ընդհանրական գործակցութիւն, յարաբերութիւններ՝ որոնք յառաջանում են հաճոյքից, համակրանքից ուրիշների պահանջներին դիջելու անհրաժեշտութիւնից. նա ենթադրում է նաև ընդհանրական գործակցութիւն, ոչ թէ մարդու և կնոջ, հօր և որդու մէջ, այլ մարդը մարդու հետ:

Ուրեմն հասկանալի կը լինի, թէ պետութեան, կամ աւելի լաւ, քաղաքացիական հասարակութեան ծագման ինդիքը ինչ լուծում պիտի ունենայ: Սպենսէրը, որ այս կէտի վերաբերութեամբ յաճախ շատ որոշ հայեացքներ ունի՝ Սիւմներ Մէնին քննելով մի նկատողութիւն է անում, որի վրայ պէտք է ու-

շաղրութիւն դարձնել *)։ Մէնը, պնդելով արեան կապակցութեան սկզբնականութեան զաղափարի վրայ՝ ասում է. «Պէտք է ընդունել, որ նախնական բոլոր հասարակութիւնները իրենց համարում էին միեւնոյն ծագումից յառաջացած. այսպէս անհնարին է բացատրել նրանց քաղաքական միութեան պահպանութիւնը.... սկզբում արեան կապակցութիւնը միակ հնարաւոր պատճառն է եղել քաղաքական գործակցութեան...»։ Սուրան Սպենսէրը պատասխանում է. «Եթէ նախնական հասարակութիւն ասելով հասկանանք նրանց, որոնց մասին ունենք պատմական տեղեկութիւններ, և եթէ սահմանափակուենք միայն սեմական և արիական հասարակութիւններով, — այս դէպքում այդ ենթադրութիւնը ընդունելի կլինի. բայց նա չի կարող հաստատուել ուրիշ ժողովուրդների վերաբերութեամբ։ **)

Քաղաքական գործակցութեան բնաւորութիւնը յայտնի լինելով՝ (որ ըստ Սպենսէրի, առաջանում է հասարակական տարբեր խմբերի մէջ ծագող ընդհարումներից), — տեսնում ենք, որ նա աւելի հեշտութեամբ հաստատուում է այնտեղ, ուր ժողովուրդը կազմուած է միեւնոյն նախնիքից առաջացած անձերի համախմբումից. բայց և այնպէս՝ մի քանի դէպքերում մենք այն գրոտնում ենք նաև այնտեղ, ուր անհատների մէջ այսպիսի ոչ մի յարաբերութիւն գոյութիւն չունի։» Աւստրալիական մի տոհմի անդամները, որոնք միանում են մի ժամանակաւոր առաջնորդի տակ, մի ուրիշ տոհմի դէմ պատերազմելու համար, չեն սերուած մի ընդհանուր նախնիքից, և նրանց մէջ չկայ ոչ մի ազգակցական կապ։... Հիւսիսային Ամերիկայի կրիկները, որոնց մէջ մարդիկ տարբեր աստիճանի ունին, որը ցոյց է տալիս թէ տարբեր նախնիքներ են ունեցել, և որոնք 20,000 չափ են, 70 գիւղերի մէջ ցրուած՝ կազմակերպել են մի շատ բարդ, ընդհանուր կառավարութիւն»։ ***)

Պէտք է նկատել, որ Սպենսէրի այս դիտողութիւնը, թէև շատ ճիշտ, բայց բաւական պարզ չէ և մի ընդհանուր արժէք չունի։ Նա պարզ չէ, որովհետև լաւ չէ հասկացւում, ինչպէս

*) Principes de Sociologie Vol. I. p. 321.

**) Անդ. եր. 321.

***) Principes de sociologie V. II. եր. 321.

և Principes de sociologie-ի շատ տեղերում, թէ Սպենսերը պետութեան մասին խօսելիս արդեօք նրան վերցնում է իբրև քաղաքական հասարակութիւն, թէ իբրև իսկական կառավարութիւն. այս վերջինս միշտ մի գործիք (instrument), մի դեկավարող միջոց չէ, ձևացած և կազմակերպած այնպէս, ինչպէս Սպենսերն է ասում՝ որովհետև իրեն յատկանիշ բնաւորութեամբ նա գոյութիւն չունի տարրական և քիչ կցորդ հասարակական կազմակերպութիւնների մէջ: Այսպէս՝ յիշատակելով քաղաքական կազմակերպութեան ամենասկզբնական և տարրական դրութիւնները, ուր, նրա ասելով, այս կազմակերպութիւնը գոյութիւն չունի՝ նա օրինակ է բերում էսքիմոսներին, որոնք ապրում են առանձին խմբերով, և որոնք, ըստ չերնի՝ «մի կատարեալ ազատութեան մէջ են դառնում, ոչ ոք չէ ձգտում իշխանութիւն բանեցնել և չէ կամենում մի ուրիշի իշխանութիւնը ճանաչել»։ Չիպէվէյներին, որոնց մէջ չկայ ուրիշ հեղինակութիւն, քան բնաւորութիւնը, որ շատ բան չէ. նոյնպէս և Պապուասներին, Ալֆուրուներին և ուրիշ տոհմեր: Բայց Սպենսերը յարձակումը և պաշտպանութիւնը համարում է այնպիսի մի ոյժ, որ որոշում է կառավարչական գործիքի կազմակերպութիւնը. «ամէն տեղ հասարակութիւնների մէջ ծագած պատերազմները ստեղծում են կառավարութեան գործիքը և ծնում են ուրիշ պատերազմներ, որոնք կատարելագործում են այս գործիքը, որը աւելացնում է կօլլէկտիւ գործունէութեան ազդեցութիւնը շրջապատող հասարակութիւնների դէմ:» *)

Բացի դրանից, քաղաքական կազմակերպութիւն ասելով պէտք է հասկանալ հասարակական կազմակերպութեան այն մասը, որ զիտակցաբար կատարում է կառավարողի և սանձի դեր յօգուտ հասարակութեան» **): Բայց կան տարրական հասարակութիւններ, ուր երևան չեն գալիս հասարակական շահեր, ինչպէս և

*) Principes de sociologie V. III. 27. Զատ սխալ է այս կարծիքը, թէ պետութիւնը կախուած է կռուի կարիքից: Պետութիւնը, որպէս մի ներքին իրաւական միութիւն, յառաջանում է ներքին կապերից և համակրական շարժառիթներից:

**) Անդ. V, III. p. 336.

կան հասարակութիւններ առանց քաղաքական կազմակերպութեան:

Միւս կողմից՝ պետութեան և նրա գործունէութեան (fonction) գաղափարը՝ ըստ Սպինոէի՝ համապատասխանում է նրան հատականութեան կրիտերիումին, որի շնորհիւ այս գործունէութիւնը յանդում է ամէն մի անհատի ազատութիւնների ըստ Կանտի իրաւաբանական կրիտերիումի ճշմարիտ գոյութիւնը ապահովելու և հասարակութիւնը արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու, այսպիսով պետութիւնը դառնում է ստիպողական ոյժի օրգան: Այս գաղափարը գտնւում է քաղաքական հիմնարկութիւնների կազմակերպութեան մասին նրա յայտնած կարծիքներից շատերի մէջ: Սպինոէի հայեացքով, այս հիմնարկութիւնները միշտ արտայայտում են ոյժ, ստիպողական զօրութիւն, հարկադրող իշխանութիւն *):

Բայց հակառակ Սպինոէի այս տիրող գաղափարին՝ երբեմն կարելի է կասկածել, որ այն, ինչ «աղահալան» է՝ չէ կարող բնորոշուել որպէս ստիպողական: Այդ նկատւում է՝ երբ ուսումնասիրում ենք այն տարբերութիւնը, որ կայ պատերազմական տարրի կամ օրգանի (արտաքին պաշտպանութիւն) և բուն քաղաքական տարրի մէջ, որը դառնում է այսպիսի, հէնց որ սկսում է հրամայել և կարգադրել հասարակութեան ներքին կեանքը **):

Յամենայն դէպս, քաղաքական հասարակութիւնը որոշելիս, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է, աւելի քիչ նշանակութիւն տալ իշխանութեան գործիքին, քան իրեն, քաղաքական հասարակութեան, պետութեան և նրա էական դերին: Տարրական հասարակութիւնների մէջ գուցէ նոյն-իսկ չկայ կառավարութեան յատուկ գործիք, և սակայն կայ պետութիւն, որովհետեւ այս հասարակութիւնը քաղաքական է, քանի որ նրա գոյութեան իրական շարժառիթը ուրիշ է քան արեան շարժառիթը: Մի քանի տոհմեր, «ինչպէս Պապուասները, Ալֆուրունե-

*) Principes de Sociologie և. III. գլ. 4. Տես նաև Justice, և L'Individu contre l'Etat.

**) Անդ. և. II. եր. 102 և յաջ.

քը, և Դալրիմալ կղզու բնիկները» չունին պետ. այստեղ մարդիկ ապրում են այնքան հաշտ և եղբայրաբար, որ կարիք չունին ուրիշ իշխանութեան՝ բացի իրանց նախնիքների որոշումներից: Տոդաները չունին զինուորական կազմակերպութիւն, ոչ էլ քաղաքական պետ, նրանք խաղաղասէր են, մեղմ և քաղցրաբարոյ *): Արդեօք կարելի է ասել, թէ այս հասարակութիւնները պետութիւններ չեն: Ո՛չ, որովհետև նրանց մէջ գոյութիւն ունի մարդկային յարաբերութիւնների մի որոշ կարգ: Իսկապէս, պետութիւնը միևնոյնը չէ՝ ինչ որ *l'Etat* (appareil gouvernemental), միւս կողմից, քաղաքական հասարակութիւնը մի միայն ենթադրում է շատ թէ քիչ ուժգին, ընդհանուր գործակցութիւն, նա յառաջանում է համակեցութիւնից, որ ձգտում է դառնալու, և դառնում էլ է տերրիտորեալ, ինչպէս և գործակցութեան հասարակական ձևի տեսականութիւնից, այն ձևի՝ որ հիմնուած է ներկայ ազգաբնակութիւնից առաջ, և շարունակում է իւր գոյութիւնը կանոնաւոր կերպով, նաև երբ այս ազգաբնակութիւնը մեռնում է, թողնելով կենդանի սերունդ: Ի նկատ առնելով ամենասկզբնական հասարակութիւնների ներքին համանմանութիւնը, կարելի է հասկանալ, որ այդտեղ գոյութիւն ունի գործողութիւնների (fonction) և օրգանների զանազանումն, թէև անկատար աստիճանի, որ խանգարում է պետութիւնը պարզութեամբ տեսնելու: Բայց այս համանմանութիւնը բացարձակ չէ, որովհետև, եթէ այդպէս լինէր՝ հասարակութիւնը գոյութիւն չէր ունենայ: Կայ նախ և առաջ սեռերի հակադրութիւն, որ դառնում է անմիջական պատճառ, ընտանեկան (domestique) գործակցութեան, կայ և հասակի ու ընդունակութիւնների հակադրութիւն. հասակի հակադրութիւնը որոշում է ընտանեկան, ինչպէս և հասարակական գործակցութիւնը. նա է անկասկած գերդաստանական և քաղաքական կեանքերի ուղղման իստեանակութեան պատճառը. իսկ ընդունակութիւնների

*) Յիշեալ գիրքը. եր. 28. Սպինսէրը շատ դէպքերում յիշում է այն ընդհանուր միտքը, թէ կան հասարակութիւններ, առանց կառավարութեան: *Seules l'individu contre l'Etat.*

և ճաշակների հակադրութիւնը պատճառ է լինում հասարակական ընդհանուր, ընդարձակ գործակցութեան, որով բնորոշում է քաղաքական պետութիւնը՝ որպէս օրգան: Հետեւապէս և՛ կարող էր գոյութիւն ունենալ նախնական, հասարակական քաղաքական մի անորոշ ձև: Այս ձևի մէջ՝ քաղաքական կապը թուում է հիմնուած պէտք է լինէր ընդարձակ գործակցութեան վրայ, մի ընդհանուր նպատակի համար, և այս գործակցութիւնը պէտք է պահպանուէր համակեցութեամբ մի ուրոշ երկրի վրայ, որ փոփոխական է՝ եթէ հասարակութիւնը թափառական է, և հաստատուն՝ եթէ նա նստակեաց է: Այստեղ պետութիւնը կայանում է հասարակական էակի զրութեան մէջ, համաձայն նրա մարդկային մտաւոր կեանքի սկզբունքներին՝ կոպիտ և նիւթական ձևը, որ նա կրում է, քիչ նշանակութիւն ունի. ուստի միայն թույլ է տալիս ենթադրելու, որ բանականութիւնը նրան դեռ չէ լուսաւորում, բայց այդ ամենակոպիտ արտաքինը պարունակում է բանական ապագայի սաղմ: Այդ տեղ կայ պատմական անհրաժեշտ պայման, որ նա ապագայում աւելի մեղմ և աւելի խոր իրաւաբանական ձևեր ընդունէ: Սրանից հետեւում է, որ փորձի և արտաբանութեան, և բանականութեան ոչ ամբողջական զարգացման պատճառով, վայրենի մարդը մեծ մասամբ կենդանական կեանքով է ապրում. բայց երբ այս պատճառները մեղմում են քաղաքայի արդիւնքների համեմատ, որ մեղ յայտնի են՝ տեսնում ենք, որ այս նախնական և անկապ ձևերը, այս նիւթական և կոպիտ հաստատութիւնները, միակ հնարաւոր և բանականն են եղել այն ժամանակուայ պարագաների մէջ: Այս բոլորի մէջ միշտ հետամուտ են լինում, թէև տարբեր ճանապարհներով, ձեռք բերելու հասարակչաւորութիւն, ներդաշնակութիւն, մարդկային կարգ ու կանոն, որը և միշտ կազմում է պետութեան նպատակը:

Նախնական (rudimentaire) ժողովուրդներից կարելի է շատերին լիշել, որ բնութեամբ քաղցրաբարոյ են և բարի, վարմունքի մէջ անկեղծ են և եղբայրական և բնազդումներով մեղմ: Նրանց համար հարկաւոր չէ ստիպողական ոյժը՝ ինչպէս

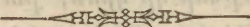
այդ պնդում է Սպենսէրը: Կարելի է լիշել Բողոսներին և Թիմաշներին, որոնք, ըստ Հոգսոնի, անյաղթելի յամառութեամբ ընդդիմադրում են վատ հակումներին. — Լեպշաներին, որոնք աւելի շուտ մեծ զրկանքներ կը կրեն, քան թէ յանձն կառնեն ճնշում և անարդարութիւն. — Սանտալներին, որոնք պարզ են, և արդարութեան ամենաջերմ զգացումն ունին. Սումատրա կրդղու հարաւային մասի ժակիւսներին, որոնք միանգամայն անվնաս, քաջ, բայց խաղաղ ժողովուրդ են և հպատակում են միմիայն ժողովրդից ընտրուած պետերին: Այս բոլորի, ինչպէս և շատ ուրիշ այսպիսի ժողովուրդների մէջ, նկատուում է այն, ինչ որ Սպենսէրը այսպէս է որոշում: «Իրենց իրաւունքներէ ջերմ զգացմունքի հետ միաժամանակ մի հաղուազիւտ պատկառանք դէպի օտարի իրաւունքը»:

Սրանից յետոյ, երբ այս յատկութիւններին որոշ աստիճան գիտակցութիւն վերագրենք, կարելի է արդեօք մերժել իրաւաբանական կապը, որ յառաջացնում է պետութիւնը *):

Դեռ միւս, մատերիալիստական, բարդ, ուժեղ, սերտ մութիւն ունեցող ժողովուրդների մէջ էլ կարելի է տեսնել, բուն մարդկային յատկութիւններ և այն երևոյթը, որ փոքր առփոքր իրականանում է, — այսինքն եղբայրութեան և արդարութեան մարդկային իդէալը: Եթէ մենք նախ ի նկատ առնենք անասնութեան մօտիկ, խիստ, բնազդմամբ զործող մարդուն և ապա դառնանք դէպի մարդկային իդէալը՝ որ ընկերացած է ազատ և իրաւական գործակցութեան սկզբումքով, մենք կը համոզուինք, որ այս պարզ, բարի բնազդումներով օժտուած, բայց տարրական և յետամնայ հասարակութիւնները բաւական չէին գոհացում տալու մարդկային ձգտումներին և որ ցանկալի իդէալին չէ կարելի հասնել առանց երկար աշխատանքի: Եւ ինչ է իրաւի պատմութիւնը, կամ, աւելի լաւ՝ ինչն է մարդկային էվոլիւցիայի արդիւնքը, եթէ ոչ մի յարատեւ և դժուարին դաստիարակութիւն, անընդհատ պատրաստութեամբ բարձ-

*) Մարդկութիւնը իրաւունքը (պետութեան պաշտօնն ու նպատակը), յաղթանակել տալու համար բոլոր միջոցները գործադրելուց յետոյ ձգտում է պատժագրքի երկիւղով յառաջացնել հասարակութեան մէջ արդարութիւն:

րանալու նախնական կոպտութիւնից դէպի ամենաբարձր և ամենակատարեալ բանական վիճակը:

Ժ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—ՄԻՋՆՈՐԴՆԵՐ.—ՖԻՍԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆԱԿԱՆ.—ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ.

Քաղաքական պետութեան ծագումը որոշելիս գուցէ անյաղթելի արդելք է հանդիսանում այն հանգամանքը, որ նախնական ժողովուրդները իրենց կարիքները շատ խառն և անկապակից ձևով են յագեցնում, և որ հասարակական էվոլյուցիայի մէջ պակասում է միակ և միատեսակ պրոգրէս: Անհնարին է որևէ դէպքում, և որևէ ժամանակ, անտես առնել արեւակցութիւնը, համայնակեցութիւնը և սրանցից յառաջացած անհատական գրութիւնը: Սրանք են բոլոր հասարակական միութիւնների մնալիւն կապերը, որովհետև յենուած են մարդու «անհատական հարկերի վրայ»: Արեւակցութիւնը անհրաժեշտօրէն գերազանցութիւն է տալիս նախածնողներին, կամ նրանց՝ որոնք համարում են այդպիսի: Համակեցութիւնը միւսնոյն տեղում տալիս է դերազանցութիւն տաղանդներին, որոնք ծագում են ընդունակութիւնների տարբերութիւնից: Այս տարբեր գրութիւնները հասարակութեան մէջ նկատուած ներդաշնակութեան բացակայութեան սաղմերն են կազմում, հասարակութիւնը զանազան միջոցներով որոնում է մի կանոնաւորուած գրութիւն, որոշեալ կարգ ու կանոն, հաւասարակշռութիւն, որ, միշտ անկալուն լինելով հանդերձ՝ ձգտում է կայունութեան, իւր ուժերի և տարրերի ծաւալման պատճառով:

Բայց այս երկու, արեւակցութեան և համակեցութեան, գաղափարները, որ մեզ այժմ այնպէս պարզ և որոշ են երև-

ւում, միշտ այդպէս չեն երևացել մարդուն, և մահաւանդ նախնական մարդուն: Արենակցութիւնը այժմ յառաջացնում է ընտանիքը (երեք ձևի տակ՝ ինչպէս որոշել է Ջտարկը): Հսկմակեցութիւնը այն անձանց, որոնք արդէն Հասել են անհատական զարգացման և որոնք ազգակցական կապեր չունին, յառաջացնում է զանազան քաղաքական Հասարակութիւններ, իրենց պետութիւններով Հանդերձ: Միւս կողմից, մարդկային ձգտումների և գաղափարների զանազանումը (differentiation) յառաջացնում է զանազան ընկերակցութիւններ (կրօնական, արդիւնաբերական, գիտական): Այս տարբերութիւնները Հէնց սկզբից զոյւթիւն չեն ունեցել, նրանք չեն յառաջացել Հէնց որ բանականութիւնը սկսել է աղօտ կերպով փայլել մարդկային մտքի մէջ: Հէնց այս պատճառով տեսնում ենք շատ անգամ, որ կրօնը անպէս ազդել է Հասարակական կեանքի վրայ, որ նրանով կարելի է բացատրել սրա բոլոր Հիմնարկութիւնները: Նախնական համայնքը, Ֆիւսիլ գը կուլանժի ասելով *), չէ կարող Հասկացուիլ առանց կրօնական զարկի: Ուրիշ բան են սեպհականութեան գաղափարները, որոնցից առաջ է գալիս Ֆեօդալական կրիտերիում. ուրիշ է նիւթական ուժի տիրապետութիւնը, որ յառաջացնում է գինուորական մի կլանող տիպ, ուրիշ է, վերջապէս, ժառանգութեան գաղափարը իւր Հայրենական (patrimonial) ձևով և այլն... **):

Այն երկու գաղափարները, որոնց որոշելը նախնական Հասարակութիւնների մէջ անկասկած ամենադժուարն է՝ արենակցութիւնն ու Համակեցութիւնն են միևնոյն տեղում, փոփոխական կամ Հաստատուն ծաւալով: Ես ասացի, թէ ինչպէս առաջինը ընտանիքի բնական Հիմունքն է կազմում, իսկ երկրորդը՝ քաղաքական Հասարակութեան: Սակայն, նախնական անորոշութեան և անկերպարանութեան մէջ այս երկու գաղափարները շփոթւում և միանում են, շնորհիւ մարդու արհամարհան և «խառն դատողութեան և անհատականութեան այն

*) La Cité Antique.

**) Նախնական և չզարգացած Հասարակութիւնները մօնօլիդիստ են, ինչպէս երեխան:

զօրեղ ուժի՝ որ կուռում է զանազանութիւն, համար: Կարելի էր անշուշտ, կարծել, թէ հիւնական իրողութեանը, որ նախ և առաջ որոշում է հասարակական միութիւնը, ծնունդը լինելով, նա պէտք է հաստատէր հասարակական ամենաանմիջական յարակցութիւններից մինը. սակայն որովհետեւ այս իրողութիւնը միակ և առանձնացած չէ, այլ ընդհակառակը, մարդիկ ծնունդ և միաժամանակ կենդանի են, ուստի այս երկրորդ իրողութիւնը նոյնպէս որոշում է հասարակական յարակցութեան մի ուրիշ տեսակը: Միայն այս իրողութիւնները շփոթում են և, հանգամանքներին նայած, մարդկանց զանազան խմբումների մէջ երևան են ելնում տարբեր ուժգնութեամբ:

Այս երկու ազդեցութիւնների համաժամանակ լինելուն մի ապացոյցն էլ ազգակցութեան ընդլայնումն է և նրանց համայնական նախնական բնութիւնը: Եթէ արեան կապը միակը լինէր՝ ազգակցութիւնը կը սահմանափակուէր երկու իսկաւորի մէջ. բայց որովհետեւ գերդաստանը կազմում է համակցութեան և զանազան յարաբերութիւնների մի հասարակական խումբ, ուստի, մի ուրիշ գաղափար խառնելով է արեան գաղափարի հետ, և յառաջացնում է այնքան ընդարձակ համայնական ազգակցութիւնները: Այս շփոթման մէջ էական և յարատւ կարիքը, (մարդկային կեանքի, խմբի հետքի խաղաղութեան) որին համապատասխանում է պետութիւնը, գոհացումն է ստանում կարելի եղած չափով, ոչ մէշտ մի յատուկ և մասնաւոր օրգանի (կառավարութիւն) օգնութեամբ, այլ այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող, որեւէ միջոցներով. հետեւապէս և ընդհանրապէս ձեռով, կամ, աւելի լաւ, ընտանեկան համարուած յարաբերութիւնների (ինչպէս սեռը, gens) կեդրիքով, իրազորւում են ոչ միայն գերդաստանական պետութեան ֆունկցիան, այլ և քաղաքական ֆունկցիաները, և այսպիսով, սահմանում են այնպիսի յարաբերութիւններ, որոնք, խիստ դատելով, ընտանեկան չեն և չեն լինում իսկական ազգակցութեան վրայ:

Արիստոտէլը *) նկարագրելով գերդաստանի և քաղաքական պետութեան ծնունդը՝ գերդաստանի մէջ ընդունում է ա-

*) Politique գիրք I. գլ. I.

րեան կապակցութիւնից տարբեր անդամներ և յարաբերութիւններ. — «Այս կրկնակի կապը, ասում է նա, այսինքն մարդու և կնոջ, ~~որոնք~~ ~~և~~ ~~որոնք~~ մէջ՝ կազմում է գերդաստանը»: Այս երկրորդ կապը անշուշտ Համակեցութիւնն է, գերդաստանի սահմաններում շրջափակուած, բայց որը ենթադրում է աւելի լայն Հասարակութիւն, որ պարունակում է Համակեցութեամբ միացած անդամներ: Յետոյ նա խօսում է գերդաստանների միութեան և՛ ի վերջոյ՝ պետութեան մասին: Անտարակոյս, այս գերդաստանական կապը արդէն մի պետութիւն է, թէև ենթարկուած արեան ազդեցութեան. լիրաւի, այնտեղ գտնւում են ընդունակութիւնների հակադրութիւն, պաշտպանութեան կարիքներ և ամէն ինչ, որ որոշում է ոչ արեականից միութիւնը, ինչպէս և անհատական արժանիքի գործարարութիւնը, այսինքն իրաւաբանական յարաբերութիւնների մի Համագումար, որոնք կազմակերպւում են քաղաքական սկզբունքների Համեմատ:

Չպէտք է մոռանալ, որ այս բոլոր յարաբերութիւնները երևան չեն գալիս Հաւասար ուժով: Քաղաքացիական զարգացման մէջ միշտ ՚ի նկատի պէտք է ունենալ ֆիզիքական միջավայրի պատահական ազդեցութիւնները, որոնք ներգործում են մարդու սկզբնական, որոշ բնաւորութեան վրայ: Այս ազդեցութիւնների կարևորութիւնը ճանաչուած է, սկսած Սրիստոտէլից մինչև Մոնդէսքիէօ և Տէն: *) Սպենսէրը դրանից օգտուեց՝ ցոյց տալու Համար արդիւնաբերական և զինուորական տիպերի էվոլիւցիան (երկուսն էլ քաղաքական): Դրանց շնորհիւն է, իսկապէս, որ որոշուել են ընտանեկան և քաղաքական տիպերի միջև եղած միջանկեալ տիպերը իրենց տարբեր բնաւորութիւններով:

Սկզբում, անկասկած, ընտանեկան կապերը և Համակեցութիւնը խառնուած են լինում: Քաղաքական պետութեան որոշուելը կատարւում է Հանգամանքների ազդեցութեան տակ: Սիւմներ—Մէնի, Սպինսէրի, Ժիրօ-Տէօյլոնի կարծիքով, և վերջապէս՝ նոյն ինքն Հասարակութիւնների էվոլիւցիայի փաս-

*) Aristote, Politique. Montesquieu, Esprit des Lois. Taine, Histoire de la Litterature anglaise Vol. I. introduction.

տերի հիման վրայ՝ պետութիւնը յառաջանում է նաև այն տարբերութիւնից, որ կայ արեան և երկրի կամ, աւելի ճիշտ՝ հողի կամ արածաւելան կապերի մէջ: Գերզաստանը (կամ խումբ-գերզաստանը), որի մասին խօսում է Սպենսէրը, ինչպէս նախնակալ, անկապակից խմբից գէպի հասարակական որոշ խումբն անցնող մի ձև, արդէն ունի շատ պարզ որոշուած «առարկան» բնաւորութիւն, նրանում նկատուում է նախընթաց խմբերի խառնուրդը, և այն կապը, որ նրանց միացնում է, անտարակոյս քաղաքական է: Այս տարբերութիւնը ևս աւելի պարզ նկատելի է դառնում՝ երբ Լաֆաշեան կեանքը փոխում է նոստակեաց կեանքի, որին ուղեկցում են հողային որոշ յարաբերութիւններ և բնակիչների աճումը *): Հասարակական տիպի այս ձևափոխութիւնը չէ կարելի համարել իբր արեան միակ և բացառիկ սկզբունքի իսկական ձևափոխութիւն տեւրիտորիալ տիրող սկզբունքի: Այս երկու սկզբունքները գոյութիւն ունին, մինչև անգամ տեխնիկականութեան (technicisme) կամ գերզաստանական կեանքի գաղափարների տակ: Աւելի ասինք. այս գերզաստանական կեանքի վրայ տիրապետում և նրան փոփոխում է համայնակեցութիւնը, որ մի բնական և նախնական իրողութիւն է: Այս ձևափոխութիւնը կատարւում է՝ տարբերելու համար հասարակութիւնը արեան և համակեցութեան՝ երկու սկզբունքների ամենամեծ զարգացմամբ և անհատական անձնաւորութեան աճող հասարակարկ (specialisation): Այս է, կարելի է ասել, Սպենսէրի տիրապետող կարծիքը, թէև անքան պարզ կերպով արտայայտուած չէ **):

Կարելի է կարծել, որ այս գերզաստանը, որպէս անկախ և բաժանուած էրիշ, որպէս «արհաւիրան» ծայրագոյն խումբ, (որովհետև ուրիշ ոչ մի խումբ նրան չէ ներփակում,) միմիայն անունով է գերզաստան: Իսկապէս՝ սա մի քաղաքական խմբակցութիւն է, թէև տողորուած է ընդհանուր արեան գաղափարով: Այն գերզաստանը, որի մասին խօսում է Ֆուստել դը Կուլանժը՝ միևնույն բանն է. «շնորհիւ բնտանական կրօնի,

*) Sociologie, vol. III. p. 616.

**) Անդ, գլ. 9.

ասում է նա, գեղգաստանը կազմում էր մի փոքրիկ օլղանա-
կախ մարմին, ինչպիսիք Հասարակութեան, ունենալով իւր պէսը,
իւր Հասարակութեանը: Մեր արդի Հասարակութեան մէջ ոչ
մի բան չէ կարող գաղափար տալ այս Հայրական իշխանու-
թեան մասին» *): Եւ յետոյ նա աւելացնում է. «Ուրիշ որեւէ
Հասարակութեան բացակայութիւնից այն է հետեւել որ նախ-
նական կողմացած գերդաստանը տարածուել, զարգացել և ճիւ-
ղաւորուել է»: սա այն ձևն է, որի մէջ իրականանում է Հա-
սարակական իդէալը: Մեր խօսքը այնպիսի գերդաստանի մա-
սին է, որ թէև կոչուում է գերդաստան, բայց եթէ խորը քն-
նենք՝ կը տեսնենք, որ իսկապէս այն չէ: Սպենսէրը, նկա-
րագրելով գերդաստանական խմբերը, որոնք ոչ այլ ինչ են,
բայց եթէ տեղական քաղաքական կեանքի կենդրոնների սաղ-
մեր՝ խօսում է նրանց կառավարութեան և նրանց գրեթէ հա-
շտակունքի ինքնիշխանութեան մասին:

Այն զրոյցներից, որոնք ամենից լաւ որոշել են ընդհանրա-
պատասխան Հասարակութեան բնաւորութիւնը, այսինքն փերո-
սիան-դիստո-թիւնը՝ թէև սահմանափակուելով հռովմէական իրա-
ւաբանութեան պատմական ուսումնասիրութեամբ, — մէկն է Ի-
հերինգը: Այս նշանաւոր իրաւագէտն ասում է, թէ «պետու-
թիւնը մի բնական անհրաժեշտութիւն է, նա միշտ կայ»: **) Բայց
այս անհրաժեշտութիւնը կատարուած է՝ իւրաքանչիւր
շրջանում գոյութիւն ունեցող միջոցների համեմատ. նա կայա-
նում է համայնքի կազմիչ տարրերի համադրութեան (coordination)
մէջ և ձգտում է համայնքը իրեն ստորակարգել (subordina-
tion): Ահա ինչու ես վերը ասում էի, թէ նիւթական և ստի-
պողական ուժի հիմնարկութիւններից շատերը պէտք է նկա-
տուեն որպէս մարդկանց մէջ քաղաքական սովորութիւնների
հաստատողներ ***): Իհերինգի կարծիքով հռովմէացիների զինու-
որական կազմակերպութիւնը մի որոշ կարեւորութիւն ունի,

*) La Cité Antique եր. 96.

**) Esprit du droit romain, հատ. I, եր. 179.

***) Այս երկու, համադրութեան և ստորադասութեան, գաղափարները շատ կարե-
ւոր են: Համադրութեան իդէալն է. ստորադասութեան՝ անհրաժեշտ է
Հասարակութեանը հասկանալու համար, բայց պէտք է ի նկատի ունենալ, որ

այն տեսակէտից, որ առաջացրել է ստորակարգումն: Հին պետութեան արմատները գերդաստանի մէջ են, իսկ նրա կատարն ու ճիւղերը խառնուում են զինուորական կազմակերպութեան հետ: Ուրիշ խօսքով. սեուր (gente) և այն դրութիւնը, որ ունի անհատը նրա մէջ՝ հիմնուած են գերդաստանի գաղափարի վրայ: Կուրիաները, տոհմերը, իրենց պետերով ու թագաւորներով, հիմնուած են զինուորական շահէ վրայ: Գերդաստանը, բացի դրանից, կեանքի ստորին աստիճաններում շատ տարբեր դեր է խաղացել քան այժմ: Իսկապէս դա չէ եղել սիրոյ, արեան, ազգակցութեան վրայ հիմնուած գերդաստան: Ընդհակառակը, նա մի քանի նախնական հանգամանքներով պատճառով, «պետութեան համագօրն է» (succedané) և «քանի նա շարունակում է այդպէս լինել՝ նա կարիք ունի շատ աւելի հաստատուն կազմակերպութեան, քան երբ պետութեան ձևերի և ուժի կատարեալ դարգացման պատճառով նա ազատւում է այս պաշտօնից (ֆունկցիայից): Լինելով պետ-ըին փոքր դերում՝ նա պէտք է ունենայ պետութեան կազմակերպութիւն. ազգակցական կապերը չեն կարող ամբողջովին սիրային լինել, նրանք «ազատիւն» կապեր են: *)» «Ժամանակի ընթացքում պետութեան սկզբունքի վրայ հիմնուած գերդաստանը ձևափոխւում է գերդաստանի սկզբունքի վրայ հիմնուած պետութեան. շատ գերդաստաններ միանում են. միևնույն գերդաստանը դառնում է ցեղ և սկիզբ շատ ճիւղերի և գերդաստանների: Եւ ահա այսպէս է ծագում ցեղերի քաղաքական միութիւնը» **):

Այս կէտի վերաբերութեամբ եղած զիտողութիւնները ցոյց են տալիս ընտանեկան և քաղաքական բնութիւնների այս նախնական շփոթումը: Յետոյ Իհերինգը նշանակում է նահապետական պետութիւնը որպէս գերդաստանի և պետութեան հատարական բաժանման (désintégration) մի տարր:

այս ստորակարգումը ոչ այլ ինչ է, բաց Եթէ համակարգման հասնելու միջոց: Եւ հէնց այս է, որ «ազատիւն» չեն հասկանում:

*) Յիշ. աշ. I հ. եղ. 180-181.

**) Անդ. հ. I. եր. 181.

Յիշատակելու համար ամենակարևորն այն է՝ ինչ որ ասում է Իվերինգը «Ես» մասին: Նշանակութիւն չունի սրա բնութիւնը, որի մասին մինչև այսօր բազմաթիւ վիճաբանութիւններ են լինում: Լինի նա ճշմարիտ ազգակիցների բացառիկ համախմբում, թէ մի քաղաքական կապակցութիւն մի քանի բնտանիքների մէջ, կամ որևէ ուրիշ բան՝ հետաքրքրականը Իվերինգի հետևեալ եզրակացութիւնն է. «Ես»-ը «այն է՝ ինչ որ գերդաստանը և պետութիւնը. սա, այսպէս ասած, մի գերդաստան է՝ քաղաքական բնաւորութիւն զգեցած կամ մի հասարակութիւն, որ գերդաստանական բնաւորութիւն ունի: Նտ ծագում է գերդաստանից, միանգամայն պահպանելով իւր նուութիւնը. բայց միւս կողմից՝ նա դառնում է մի քաղաքական հաստատութիւն *):

Նրա քաղաքական բնաւորութիւնը երևան է գալիս նրանում, «որ սեռը կազմող կապը ընդգրկում է անհատի ամբողջ գոյութիւնը: Բոլոր այն շահերը, որ յուզում են անհատի կեանքը՝ յարաբերութիւն ունին սեռի հետ և նրա մէջ գտնում են եթէ ոչ կատարեալ յաղութդ, գոնէ յենման կէտեր-աստուածների պաշտամունքը, զինուորական ծառայութիւնը, և քաղաքական իրաւանց գործադրութիւնը» **)... Սեռը լինելով միջանկեալ վիճակ քաղաքական և բնտանեկան դրութիւնների մէջ՝ նրա բնաւորութիւնը չպէտք է ի նկատ առնուի միայն այն տեսակէտից որ նա ունի սեռերից կազմուած պետութեան մէջ: Սեռը կամ նախնական գերդաստանը աւելի հին լինելով քան պետութիւնը, որի մէջ համակարգուած են զանազան սեռեր՝ եսականօրէն կղզիացել է, չկարողանալով թողնել իւր քաղաքական բնաւորութիւնը այն ժամանակ, երբ սեռը բարձրագոյն հասարակութիւնն էր, այսինքն, ինչպէս Ֆիլսոփէլ դը Կուլանժն է ասում, ***)) երբ հասարակութիւնը դեռ ևս գոյութիւն չունէր: Այն բոլորին, երբ մի հասարակական խմբի անդամները միանում են ոչ միայն սեռական յարաբերութեան ձգտումով

*) Esprit du droit romain 4. I. եր. 135.

**) Անդ. եր. 183.

***) La cité antique եր. 124.

կամ հասակների կախումով, այլ և միևնույն (հաստատուն կամ փոփոխական) բնակավայրն ունենալով՝ նրանք կազմում են ոչ միայն ընտանիքն այլ և հաշտակալ խումբ: Այս բնակավայրերն ունին, ինչպէս տեսանք՝ կլանը, իրլանդական սեպտերը, զիւղական համայնքները, սեռերը և բոլոր փոքր ի շատէ նախնադական ընկերակցութիւնները, որոնք, թէև չհաշտակալ կառավարւում են ազգակցական կապերով, բայց իրարէ՝ պահպանւում են արեան ընդհանրութեամբ և բնակավայրի համայնքութեամբ:

Ե Զ Ր Ա Վ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ես այլևս չեմ խօսելու քաղաքական հասարակութեան բնութեան և ծագման մասին: Սակայն հարկաւոր է պարզ կերպով համառօտել այս երկար ու բարդ հետազոտութեան արդիւնքները: Քաղաքական հասարակութիւնը հաշտակալ է, որովհետև նա պատասխանում է մարդկային կեանքի մի մշտաւե կարիքին, որ է ապրել համայնքով մի փոփոխական կամ հաստատուն տեղում, և միացած լինել մի կապով, որ իրահաշտակալ տարբեր լինի արեանակցական կապից: Քաղաքական հասարակութիւնը սկզբում շփոթւում է ընտանեկան հասարակութեան հետ. երկար ժամանակ սրանք հաշտակալ չեն որոշուում և բացատրւում են միմեկի միմեկով: Իսկապէս պարզ որոշումը տեղի է ունենում՝ երբ նախնական խառնաշփոթ և անկերպարան համայնքը աւելի կամ պակաս զիտակցաբար զանազանակերպութիւնով կազմում է երկու տիպ. 1) ընտանեկան համայնք կամ գերդաստան, հետևանք սեռերի միութեան բնազդական գործակցութեան, որի նպատակն է հաշտեցնել (consilier) հասակի

*) Պէտք է բոլոր հասարակական խմբերի մէջ, ինչպէս անհատի մէջ, միջնային ներքին տարրի հետ միասին ի նկատ առնել և որոշել. ինչպէս որ անհատի կեանքը արդիւնք է նրա եռանդի, աւելացրած միջավայրի՝ աշխատի և խմբինը արդիւնք է նույն միջավայրի՝ իւր բոլոր բարդ տարրերով:

տարբերութիւնները. և 2) միեւնոյն տեղում ապրելու հասարակութիւնը, որ ձգտում է հաստատուն դարձնել այս բնակութիւնը մի որոշ երկրի վրայ. սրանից է առաջ գալիս բոլոր զրոյներին ճանաչուած այն կարեւորութիւնը, որ ունի ժափառական կեննքը նստակեացի փոխուելը՝ իսկապէս քաղաքական հասարակական կազմակերպութիւն հաստատուելու համար: Այս տեղիտորիալ համայնակեցութիւնը, բացի զրանից, հաստատում է իրաւաբանական մի կորիզ, որ յայտնւում և ձեւակերպւում է ընդհարումներից ուրիշ նմանների հետ, որի ժամանակ նա կատարելագործում է իւր կառավարչական կազմուածքը, եթէ միայն ինքը չէ յաղթւում և նոյն իսկ կազմալուծւում: Այս հասարակայն երկաւորումը յառաջանում է պատմութեան մէջ հասարակայն իրաւունքի և հասարակ իրաւունքի բաժանման ժամանակ, բայց առաջինի, (քաղաքական իրաւունքի) տիրապետութիւնից յետոյ և շնորհիւ ոչ այնքան պետութեան գոյութեան (որ այն ժամանակ քաղաքական կը լինէր), որքան նոյն ինքն հասարակական համայնակեցութեան: Բացի իրանից պէտք է նկատել իրաւունքի մի զինամիական կենտրոն, անհատական անձնաւորութեան աճող զօրեղացումը:

Այն յառաջ խաղացութիւնը կամ աւելի լաւ՝ այն էփոխացիան, որով հասարակական նախնական, անկապ և անկերպարան զրութիւնից զուրս են գալիս ընտանեկան հասարակութիւնը, քաղաքական զանազան հասարակութիւնները և նրանք, որոնք ունին մասնաւոր նպատակներ՝ այս տարբեր տիպերի համար նոյն է միայն հիմնական սկզբունքներով: Պէտք է նկատել որ հասարակութիւնը արդիւնք է այն ներգործութեան, որ միջաւայրը առնեցել է ցեղի «էթնոսի» հոգեւունքէն:

Միմիայն հիմնական գծերի համադրական (synthétique) խմբումով, որոնք վերջիվերջոյ յառաջացնում են քաղաքական հասարակութիւններ, և ի նկատ առնելով գլխաւորապէս նրանց ներքին բարդութեան աստիճանը և նրանց նպատակի ընդարձակութիւնը՝ կարելի է երեւակայել (հասկանալ) մի այնպիսի իդէալական կազմակերպութիւն, որ բովանդակէր բոլոր հասար-

րակութիւնները— այդ ինքնօրէն քաղաքները (municipe)՝ շրջանները, ազգերը, ազգերի միութիւնը, և մարդկային համաշխարհական պետութիւնը (Կրաուզէ, Giner):

Սրանից կարելի է տեսնել, որ տեքստի տրուած բնաւորութիւնը, որը ստանում է մարդկային հասարակութիւնը որպէս քաղաքական հասարակութիւն՝ բաւական արժէք չունի՝ բնորոշ և առանձին պետութիւն կազմելու համար: Ճիշտ է, չէ կարելի մեթոքել, որ «էֆալան», որոշ «սահմաններով երկրը» քաղաքական պետութեան պայմանն է. դեռ աւելի, համախմբուելու (collectivité) զարգացումը այս երկրի վրայ՝ պատճառ է դառնում քաղաքական պետութեան կազմակերպութեան. այս մի միջոց է մարդկային կեանքը երկրի վրայ կազմակերպելու: Այս պատճառով է, որ երկիրը այնպիսի բացառիկ կարեւորութիւն է ստանում. նա երբեմն, ինչպէս յունական հասարակապետութիւնների մէջ, դառնում է պետութեան շրջապատը, երբեմն, ինչպէս ուրիշ տեղեր, նրա բացառիկ սեփականութիւնը. տեքստի տրուած գաղափարը վերջի վերջոյ այնպիսի ոյժ է ստանում, որ երկրի առանձնական տիրապետութիւնը դառնում է քաղաքական իշխանութեան հիմքը: Բայց ինչպէս որ պետութեան գաղափարը ինքն ըստ ինքեան խորապէս աննիւթ է, քանի որ նրա նպատակն է միմիայն մարդկային կեանքի ազատ և փոխադարձ կարգաւորումն, այնպէս էլ քաղաքական պետութեան գաղափարը չէ նիւթականանում երկրով, հանդերձ այն բացառականութեամբ, որ նրան վերագրում են ներկայումս: Երկիրը, որպէս պետութեան նիւթական և արտաքին արտայայտութիւն, մի քաղաքական պայման է, որովհետեւ պետութիւնը սահմանափակում է երկրով. բայց պետութիւնը չէ կարող լիովին որոշուել իւր մի որեւէ թանձրացեալ արտայայտութիւնով, ընդհակառակը՝ նա նրանց ընդգրկում է և բոլորին ներդաշնակութեան մէջ դնում. ուրեմն երկիրը և համայնքի ունեցած առանձին յարաբերութիւնները իւր բնական երկրի հետ՝ միայն քաղաքական բնութեան որոշիչ նշաններ են և ոչ պետութեան բնութեան: Այժմ սկսե՛ք ձեռք առնել հասկանալ նոյն իսկ գործնականապէս, չնայած այն Բարբարոսական, որ

դեռ տիրում է քաղաքական և գլխավորապես՝ տերրիտորիալ պարաբերութիւնների մէջ: Պէտք է ի նկատ առնել զանազան սահմանադրական պետութիւնների մէջ օրից օր աճող հագեցանալիքը (pénétrabilité psychologique), միևնոյն երկրի վրայ գտնուած զանազան, մեծ և փոքր, պետութիւնների մէջ անդադար աճող ներդաշնակութիւնը, և այն ընդհանրականութիւնը, որով պետութեան զաղափարը ներկայանում է իբրև օրէնքի համաշխարհային կարգ: «Այն մարդը, ասում է Իհերինգը, որ այսօր ցանկանում է թողնել այն պետութիւնը, որին նա պատկանում էր, յետ չէ կանգնում իւր գլխավորութիւնից՝ իւր իրաւունքները կորցնելու երկիւղից, որովհետև ամէն տեղ նա գտնում է մի իրաւական մթնոլորտ, և ուր որ գնայ՝ իւր հետ տանում է իւր իրաւահասութիւնը: Ընդհակառակը, հին ժամանակները, օրինակ Հռոմում, ով որ կամենում էր դուրս գալ այն պետութիւնից, որին պատկանում էր՝ պէտք է հրաժարուէր իւր իրաւունքներից և դուրս պէտք է գար այն իրաւական մթնոլորտից, որը միայն այն պետութեան մէջ էր շնչում, և պէտք է ընկնէր մի դատարկութեան մէջ, որ ամէն կողմից շրջապատում էր նրան. նա դուրս էր գալիս օվազիսից՝ որպէսզի կորչի անապատում... Իրաւունքը և ազատութիւնը այսօր նոյնն են՝ ինչպէս օդն ու ջուրն են՝ նրանք res communes omnium (ամենքի ընդհանուր ստացուածքն են), որից օգտւում են բոլորը, բնիկ լինին թէ օտար երկրացի. սրանք այնպիսի բաներ են, որ մենք հեշտութեամբ ենք մոռանում, որովհետև մենք նրանց գտնում ենք ամեն տեղ, և ուրոնք մեզ չեն կաշկանդում կապում մեր հայրենիքի հետ ինչպէս այն ժամանակներում, երբ միայն մեր հայրենի հողի վրայ կարող էինք նրանց գտնել *):»:

Կայ մի կէտ, որի վերաբերութեամբ քաղականութեան փիլիսոփաները, մինչև անգամ իդիալիզմի ամենահակառակորդները, համաձայնուում են, այսինքն, որ մարդկային մրցումները ոչնչացնելու միակ ամենալաւ միջոցն է՝ կազմել աւելի ընդ-

*) Esprit du droit romain. 2. I էր. 231.

արծակ և աւելի միատեսակ միութիւններ: Այն պետութիւնը, որ Հիմնուած է իրաւունքի վրայ յատկապէս այն Հասարակական օրգանն է, որ ազատ յարաբերութիւնների անթերի կազմակերպութեան շնորհիւ, սրբագործում է բոլոր միութիւնները, որոնց մէջ այս մրցութիւնները ոչնչանում են:

Ե. Հայայեան

(Փրանսերէնից)

ՏԱՐԵՐՔ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

պ r o Փ. Ռ ա s g է լ ի

IV

Հ Ե Ձ Ո Ն

«Մարդուս ձիրքերը, Հանգամանքներն ու պատմութիւնն այնպէս են դասաւորուել, որ լեզուն ամեն տեղ և առանց բացառութեան միմիայն նրա սեպհականութիւնն է դարձել: Եւ որովհետև լեզուն յատուկ է ամեն մարդու, այդ պատճառով և մարդկութեան արտօնութիւնն է. միմիայն մարդս լեզու ունի»: (Հերդեր) Մարդիկ թէև տարբեր աստիճաններով են տիրասէտուծ լեզուին, տակաջն այդ տարբերութիւնն էական չէ: Ամեն ազգ կարող է մի ուրիշ ազգի լեզուն սովորել. մենք ամեն օր տեսնում ենք օրինակներ, որ մարդիկ լիակատար կերպով տիրապետում են օտար լեզուներին: Այս բանում քաղաքակիրթ ազգերն անպայման չեն զերազանցում բնական ազգերին. շատ բարձր դիրք ունեցող վաղանդաներ խօսում են կիզ-ու-ահիլի, ամանք էլ արաբերէն. բազմաթիւ վանիամվեղիներ նոյն լեզուն են սովորել: Աթրիկայի արևմտեան եզրների վաճառաշահ կենդրոններում բաւականին թուով նեղրոսներ կան, որ երկու, նոյն խակ երեք լեզու են խօսում. կանադայի հնդիկների դպրոցներում միսիօնարներին զարմանք է պատճառում այն Հանգամանքը, որ հնդիկ պատանիները մեծ գիւրութեամբ են սովորում անգլիերէն և ֆրանսերէն:

Լեզուի միջոցները, այսինքն հնչիւնն ու դրա հետ կցուած շարժմունքը, միմեանց շատ նման են ամբողջ երկրի վրայ և նոյն խակ լեզուի ներքին կազմութիւններն էլ շատ չեն տարբերուած միմեանցից: Կարելի է ասել, որ մայրական լեզուն մէկն է միայն արմատով, որ խորը տարածուած է մարդու հոգու

մէջ, սակայն բաժանուած է բազմաթիւ և շատ տարբեր ճիւղերի ու ոստերի: Կան անթիւ լեզուներ, որ ամեն մի աստիճանում տարբերում են միմեանցից. բազմաթիւ բարբառներ, քոյր կամ դուստր լեզուներ, ինքնուրոյն լեզուատոհմեր փոփոխակի հնչիւններով լցնում են մարդկանց խրճիթներն ու անտառները: Մի քանի ազգեր կարողանում են մօտաւորապէս հասկանալ միմեանց. մի քանի լեզուներ էլ, թէև միմեանց այնքան մօտ չեն, սակայն հարևանցի դիտողութիւնից լետոյ արդէն նմանութիւն են ցոյց տալիս, միւս կողմից էլ կան լեզուներ, որոնց նմանութիւնն այնքան աննշմարելի է, որ միմիայն գիտութիւնը կարող է որոշել: Եւ վերջապէս կան մեծ քանակութեամբ լեզուներ, որ լայն երևոյթին բոլորովին տարբեր են միմեանցից՝ ոչ միայն բառերով, այլ նաև կազմակերպութեամբ, արտայայտիչ յարաբերութեամբ և նախադասութեան տարբեր կազմութեամբ: Սակայն այս տարբերութիւնները բոլորովին չեն համապատասխանում խօսողների հոգեկան զանազանութիւններին: Զբաղական ընդունակութեանց տէր անհատները միեւնոյն բարբառն ինքն զործածում, միւս կողմից էլ միեւնոյն ընդունակութեանց և ուղղութեան տէր անհատները միմեանց չեն հասկանում: Այդ տարբերութիւնները չեն համապատասխանում նաև աշխարհագրական զանազանութիւններին և յաճախ չեն համապատասխանում նոյն իսկ ցեղական տարբերութիւններին: Որչափ հեռու է բուն անդլիացուց անգլիներէն խօսող նեգրոսը, նոյնչափ էլ հեռու է լեզուով բոլորովին տարբերուող չինացին Փոքր կղզիաբնակներից: Ազգերի հետազօտութեան տեսակէտից՝ լեզուի նշանակութիւնը բոլորովին այլ տեղ պէտք է որոնել և ոչ թէ լեզուների ազգակցութիւնն ապացոյց համարել նաև ազգերի ազգակցութեան: Լեզուն միշտ և գլխաւորապէս պէտք է համաշուի մարդկութեան ամեն սեսակ փառափախքական գործի կանխապայմանը: Լեզուն կարելի է անուանել մարդու առաջին և ամենակարևոր, այո՛, նոյն իսկ որոշիչ գործիքը: Բայց այդ էլ նոյնչափ փոփոխական, որչափ մի որ և է այլ գործիք: Մի բառ կարող է դարերի ընթացքում շատ տարբեր նշանակութիւններ ստանալ, կարող է բոլորովին անյայտանալ

և դրան կարող է փոխարինել բարիչ նոր հնարուած, կամ թէ մի այլ լեզուից վերցրած բառ: Լեզուն կարելի է գործիքի նման թողնել և նորից բնորոշել: Միայն անհատներ չէն, որ մոռանում են իւրեանց մայրենի լեզուն, ինչպէս օրինակ տասերկու տարեկան հասակում Աստորալիայի բնիկ դարձած ֆրանիացի Նաթիլիզ Պելլետիէրը և Սկկա Միամիսը, որ մանկական հասակում իտալիա բերուեց և մի քանի տարուայ ընթացքում բոլորովին մոռացաւ իւր մայրենի լեզուն: Եւրոպայ ազգեր թողնում են իւրեանց լեզուն և բնդունում են մի ուրիշ լեզու, ինչպէ՛ս որ մարդ փոխում է իւր զգեստները: Կան քաղաքակրթութեամբ ձեռք բերուած ուրիշ յատկութիւններ, որոնք լեզուից աւելի յարատւ են, օրինակի համար անասնաբուծութեան զիտութիւնը: Զանազան ազգերի կրօնները համեմատելով՝ շարունակ նկատում ենք, որ թէև անունները փոխւում են, սակայն իրը միշտ նոյնն է մնում: Եւ այս ամենալաւ ապացոյց է, որ լեզուն համեմատելով ուրիշ ազգազրական յատկանիշների հետ, ամենից շատ է փոփոխութեան ենթարկւում: Ազգերի կեանքը ճանաչողների համար այս ինքն ըստ ինքեան հասկանալի երևոյթի մասին մենք այս բան երկար չէինք կանգ առնի, եթէ մինչև այժմ էլ շարունակ լեզուաբանական դասակարգութիւնները մարդաբանական—ազգագրական հետ չչփոթէին: Չէ՞ որ նոյն իսկ Լեպսիուսի նման մի լեզուագէտ հեղինակութիւն կարևոր է համարել բողոքել այն ըմբռնման դէմ՝ որպէս թէ ազգերն ու լեզուները՝ ծագմամբ և ցեղակցութեամբ համապատասխանում են իրար, ինչպէս որ շատերն ենթադրում են ցայժմ: Հասկանալի է, որ այսպիսի խորագննին հայեցողութեան շնորհիւ՝ ոչ միայն կորցնում են իւրեանց արժէքը, այլ բոլորովին մերժելի են դառնում: Հնրդկագետ մանակայն ցեղ, սեմիտական ցեղ, բանտու ցեղ և այլն գաղափարները, որովհետև դրանք ախալեցնում են մեզ և որչափ որ անհամեմատ մեծ արժէք է ազգեցութիւն ունեցած ինին լեզուները՝ իբրև քարոզութեան հոգեկան դարդացման առաջին նեցուկներ, այնչափ ևս անհամեմատ չնչին է դրանց նշանակութիւնը՝ մարդկութեան ներքին տարբերութիւններն

ապացուցանելու համար: Մինչդեռ բուշման վայրենի և սրսորդ ժողովուրդը խօսում է հարուստ և նուրբ կազմութիւն ունեցող լեզուով, չինացիները, որ Ասիայի ամենաբարձր և ամենալարատու քաղաքակրթութեան ծաղկեցնողներն են եղել, խօսում են իւրեանց չորսհարիւրլիցուն անփոփոխ մնացող արմատակոն բառերով: Այսպիսի հանգամանքներում թէև կարելի է լեզուների մի ճիւղագրութիւն կազմել սակայն թող չհաշւատացնեն մեզ, որ դրանով մարդկութեանը մի որևէ օղուտ բերած կլինին, երբ տեսնում ենք, որ բարձր զարգացման տէր ազգերը խօսում են ամենանոսր կազմութիւն ունեցող լեզուով և ընդհակառակը՝ ստորին զարգացումն ունեցող ազգերը խօսում են փսեմ կազմութիւն ունեցող լեզուով:

Լեզուի ընդհանրացումը մի պարզ հետևանք է այն իրողութեան, որ մարդկութեան բոլոր մասերն այնչափ երկար տևականութիւն են ունենում, որ կարողանում են իւրեանց լեզուական ընդունակութեանց սաղմերն այն աստիճանի զարգացման հասցնել, որ մենք արտայայտում ենք լեզու կազմաբով: Միայն Հէքէյի «ալալի»-ն չէ, որ վաղուց արդէն մոռացութեան է տրուել. նաև նրանք, որ չունկատար խօսելով, թութովելով հետևեցին դրան, չկան այլևս: Սակայն ընդհանրացումն այստեղ աւելի հեռուն է հասնում, այժմեան լեզուները մէջ կազմակերպութեան աստիճանների տարբերութիւնները շատ չնչին են: Այս տեսակէտից լեզուն նմանում է որոշ ընդհանրական արհեստների և գործիքների, որոնք բնական ազգերի մօտ աւելի փոտ չեն, քան քաղաքակիրթ ազգերի մօտ: Նոյն կերպ չեն ընդհանրանում կրօնական գաղափարները, արուեստներն ու հասարակ անօթները: Լեզուի հիմքն է հաղորդակցութեան բնական ձգտումը. միդ պատճառով և լեզուն չէ արգասիք անհատական մարդու՝ ինչպէս հասարակութեան, նոյնպէս և պատմութեան մէջ: Հաղորդակցութեան համար և միջոցով ենք ձեռք բերում մեր սկզբնական ծանօթութիւնները՝ հաղորդակցութիւնն է զարգացնում և ճիւղացնում լեզուն, նա է ստեղծում լեզուի միութիւնը՝ սահմանափակելով բարբառները և փոփոխութեանց բազմաքանակը: Մենք խօսում ենք, որպէս

ղի ուրիշները հասկանան մեզ լսում և սովորում ենք, որպէս
 զի հասկանաք. մենք խօսում ենք այն, ինչ որ հասկանալի
 է ուրիշների համար և ոչ թէ միայն մեզ համար: Այս տե-
 սակէտից լեզուն ամենապայք և ամենաքնդկանից կերպով
 ցոյց է տալիս ընկերական կեանքի անհատականը սահմանա-
 փակող ազդեցութիւնը: ԵՄԵՐՈՆԻԱՆԻ ՄԱՍԻՆԻՆԻ
 Այժմեան բոլոր լեզուները հիմ են ըստ ինքեան, կամ թէ
 ծաղում են հին սերունդներից. բոլորն էլ կրում են պատմա-
 կան զարգացման հետքերը, բոլորն էլ շատ հեռու են սկզբնա-
 կան ծագումից և զոցա նշանփութիւնը բացատրելու հա-
 մար լեզուաբանութիւնն արդէն մի կողմն է ձգել «վառա-
 վառ»-ի տեսութիւնը: Լեզուն կենդանի փարդու շնորհալի
 շրթունքներից արտահոսելով և մօտիկ մնալով հրդու, որ
 կեանքի արտայայտութեանց սկզբնակէտն է, կենդանութեան
 դրօշմն է կրում—յարատե փոփոխութեանց է ենթարկում:
 Թէև նա աւելի երկար կեանք է ունենում, քան այդ լեզուով
 խօսող սերունդները՝ բայց այնուամենայնիւ ապրում է նրանց
 հետ և փոփոխութեանց ենթարկում: Եւ վերջապէս լեզուն էլ
 է մեռնում: Հին եգիպտական լեզուն եգիպտական քաղաքա-
 կրթութիւնից աւելի վաղ մեռաւ, հին յունարէնն աւելի եր-
 կար տեղութիւն չունեցաւ, քան յոյների ինքնուրոյն գոյու-
 թիւնը. հռոմի հետ ընկաւ նաև լատիներէնը: Այստեղ լի-
 շուած երեք լեզուներն ախպաւակ չմեռան. դրանք շարունա-
 կում են իրենց կեանքը կոպտերէն, նոր յունարէն և բոմանա-
 կան լեզուների մէջ: Զատ հազիւ է պատահում, որ լեզուներն
 անժառանգ մեռնին, ինչպէս օրինակ գոթականը:

Միևնոյն ժամանակ իւրաքանչիւր լեզուի կեանքի ըն-
 թացքում տեղի է ունենում աստիճանաբար մահացումն և
 վերանորոգութիւն զանազան ձևերով: Բառերը հնանում, գոր-
 ծածութիւնից դուրս են ձգում, կամ թէ չէ ապրում են մի-
 միայն քահանաների և բանաստեղծների բերանում: Ապացու-
 ցուած է, որ 1611 թուից սկսած անգլիերէն լեզուի մէջ հնա-
 ցել են երեք հարիւր ութսուն և ութը բառ: Դրա վրայ պէտք
 է աւելացնել նաև արտասանութեան, ուղղագրութեան և մըտ-

քի բազմաթիւ փոփոխութիւնները՝ Բնական ազգերի մտքերով աղքատ կեանքում յաճախ պատահում է, որ շարունակում են գործածել այնպիսի խօսքեր, որոնց նշանակութիւնը վաղուց արդէն պնդասկանալի է դարձել: Այսպէս օրինակի համար՝ կռուի միջոցին մտրտի հրաւիրող Ֆիդշին աղաղակում է զէպի իւր հակառակորդը. «Sai tava; sai tava! Ka jau mxi ka javia ք bure!» («Կտրիր, կտրիր, տաճարն ընդունում է»): Բայց ոչ ոքի յայտնի չէ այդ խօսքերի միտքը, որ ասեմենքի կարծիքով շատ հին է: Բայց միւս կողմից թէ ինչպէս նոր իրերի հետ ի միմասին նոր բաներ և դարձուածքների են մտնում լիզովի մէջ՝ պարզ ցոյց տոբեց փրկաթուղիների և շոգենաւների դարաշրջանը. այդ միջոցով բոլոր քաղաքակրթւած ազգերի լեզուները հարկւրաւոր նոր բառերով խոսացան: Ազանդենները պնդում են, որ շատ խօսքեր, որոնք գործածական էին իրենց նախնիքների ժամանակ, այժմ այլևս չեն գործածւում: Ինչէն ընդհանրապէս ընդունում է աֆրիկական լեզուների արագ փոփոխումն, իսկ Լեպոտա մեծ արժէք չէ տալիս այդ լեզուների բառարանին և ցոյց է տալիս նրանց նոյն իսկ համաձայնական կանոնների աչքի ընկնող փոփոխութիւնները: Հարկաւ փոփոխութիւններն աւելի մեծ են այն լեզուներին մէջ, որոնք գիր չունին, որովհետեւ գիրը, կարելի է ասել, քարացման ազդեցութիւն է ունենում լեզուի վրայ: Եւ թէ իրաւացի համարենք լեզուաբանների պնդածը՝ թէ լեզուի կեանքը եռում է ոչ թէ գրաւոր լեզուի, այլ բարբառների մէջ, և թէ բարբառների մէջ են ներհում նոր լեզուներով կազմութեան սաղմերը, այն ժամանակ կհասկանանք թէ ինչպէս կարելի է վերջապէս լեզուներին վերագրել այն փոփոխական յօրինուածութիւնը, որ յատուկ է բոլորին և կենդանիներին: Մինչդեռ գիրը ձգտում է մի որոշ լեզու հաստատելու, միւսն ունի ժամանակ գիր ունեցող ազգերի հաղորդակցութեան նպատակն է՝ մի բարբառի կամ լեզուի տարածութեան շրջանն ընդարձակել: Կարելի է հաստատ ասել, որ գիր չունեցող ազգերը միայն բարբառներով են խօսում, մինչդեռ լեզուն գործ են ածում միմիայն գիր ունեցող ազգերը: Սակայն դրն է լե-

զօսի և բարբառի մէջ եղած սահմանըս Լեզու ասելով այսօր
հասկացում է մի բարբառ, որ զրի շնորհիւ հաստատուն կեր-
պարանք է ստացել և հաղորդակցութեան միջոցով՝ ընդարձակ
ծաւալով տարածուել: Գրականական լեզուն առհասարակ աւե-
լի արուեստական, քան թէ բնական ձևն է խօսակցութեան:
Քարբառները թւում են մեզ աւելի աղքատ, աւելի պակաս
հաստատուն և կանոնաւորուած, այդ պատճառով և աւելի
մեծ չափով ենթակայ փոփոխութեան, նոյն իսկ կամայակա-
նութեան և այդպիսով՝ ստորադաս լեզուներ: Քայց այդպէս են
թւում զրանք մեզ՝ միայն երբ համեմատում ենք զրանցը գը-
րաւոր լեզուների հետ: Արդեօք բազմալեզուեան Կօլխիսի երեք
հարիւր ցեղերից—որոնց համար հռովմայեցիները, ըստ Պլի-
նիոսի, հարիւր երեսուն թարգման էին գործածում—հրն էր
չեզու գործածում և հրը բարբառով խօսում: Այդ աստիճանի
վրայ միայն բարբառներով են խօսում. իւրաքանչիւր ցեղ ու-
նի իւր յատուկ բարբառ. և եթէ նոր յունարէն լեզուին եօ-
թանասուն բարբառ է վերագրում, այլևս այնքան էլ զար-
մանալի չպէտք է թուան մեզ Կօլխիսի բազմաթիւ բարբառ-
ները: Թէ ի՞նչն է լեզու առաջ բերում և բարբառներ պաշ-
պանում՝ շատ լաւ կերևայ, եթէ համեմատենք բիրմանական
լեզուի ընդարձակ ծաւալուիլը Բիրմայի, Պեզուի և Արակսնի
խտաբնակ, հաղորդակցութեամբ հարուստ երկրներում և վե-
րին Իրաւպղիի հենց զրանց մերձակայ լեռնոտ երկրներում,
որտեղ Գոյ-ճու միմիայն Մանիպուրի շրջանում տասներկու բար-
բառներ յայտնագործեց և որտեղ յաճախ երեսուն կամ քառա-
սուն ընտանիք խօսում են իրենց յատուկ ու միւս ընտանիք-
ների անհասկանալի բարբառով: Այս մաշտաբով պէտք է չա-
փուին այն տեղեկութիւնները, որ յաճախ փոքր ազգերին վե-
րագրում են չափից դուրս շատ լեզուներ: Բուշմանների խօսած
բարբառների բազմաթեւակութեան և նոյն իսկ միմիայն բլրակ-
ների շղթայով կամ թէ գետի հոսանքով միմեանցից բաժանուած
խմբերի լեզուների տարբերութեան պատճառը Մօֆֆաթը համա-
րում է քաղաքակրթութեան այն աստիճանը, որի վրայ գտնու-
ում են զրանք. ոչ ընդհանուր կենդրոն ունին զրանք և ոչ

ընդհանուր շահ. կարճ ազնվով՝ դրանք չուժին այն միջոցները, որ նպաստում են լեզվի գործածութեան հաստատուելուն: Յետաքրքրական երևոյթ է՝ թէ ինչպէս «բեչուան-իւլչմաններ»-ի լեզուն, (բալակաների, որոնք իբրեւ Պարիա ցեղին պատկանող բեչուաններն մէջ են ապրում), շատ փոփոխական և ցեղից-ցեղ տարբեր ցատկովթիւններ արտայայտող գաւառաբարբառ է, մինչդեռ բեչուանները, դրանց իշխողները, հրապարակային խորհուրդներում և յաճախ նաեւ խմբական խօսակցութիւններն և երգերն միջոցին մաքուր պահպանում են իւրեանց զիջուանան և սերնդէ սերունդ շարունակում:

Սակայն սխալ կլինի՝ եթէ նշանակութիւն չտրուի այն լեզուին, որ միւսնոյն ժամանակ պահպանողական ոյժ է ներկայացնում, և ընդհակառակն առանց քննութեան ընդունուի շատ հեշտութեամբ փոփոխուող լեզուի ձևերը: Զվայնֆուրտի շնորհիւ արդէն գիտենք, որ Զուր և Ֆելլանա ցեղերը՝ չնայելով իրենց տարածական բաժանմանը, համարենք թէ անփոփոխ են պահել շիլլուկ լեզուն: Ի նկատի պէտքէ ունենալ նաեւ հեռաւոր բանտու բարբառների չնչին տարբերութիւնները: Մենք կարող ենք միայն իբրեւ գիտողութեան կոպիտ սխալ ընդունել, որ Վալդէկը, ինչպէս որ նա գրում էր Եօմարդին Պալէնքէ երկրից, 1833 թ. այլևս չէր կարողանում օգտուել այն բառացուցակից, որ կազմուել էր 1820 թուից յետոյ միայն:

Սակայն այնուամենայնիւ միշտ կարելի է իբրեւ կանոն ընդունել, որ որչափ մեծ է մի ազգ, որչափ սերտ նրա հաղորդակցութիւնը, որչափ հաստատուն է կազմակերպուած նրա հասարակական բաժանմունքը, որչափ սերտ միութիւն են կազմում նրա սովորութիւններն ու հայեացքները, այնչափ ևս անփոփոխ է նրա լեզուն: Հրապարակական ժողովներում ասած ճառերը, ժողովրդական երգերը, ազգային օրէնքներն ու պատգամախօսութիւնները փոքր չափով նոյն ազդեցութիւնն են ունենում, ինչ ազդեցութիւն որ ունի գիրը: Պրանք որոշ սահման են դնում բարբառների բնական բազմաճիւղ ծաւալմանը և տեականութիւն են տալիս լեզուի այնպիսի կազմակերպու-

թիւներին, որոնք առանց այդ արտաքին ազդեցութիւնների շատ վաղանցուկ կլինէին:

Այս իրողութիւնները պարզ ցոյց են տալիս՝ թէ ռրտեղ պէտք է որոնենք լեզուների զարգացման ճշմարիտ և էական տարբերութիւնը: Յարատեւ աճումը բարձրացնում է թէ քաղաքակրթութեան և թէ լեզուի արժէքը: Այն լեզուն կհասնի զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, որն ընդունակ է ամեն տեսակ արտայայտութիւնների՝ առանց միտքը մթնացնելու և որը թէ վերացական և թէ իրական գաղափարներն արտայայտում է ամենալիակատար, ամենահասկանալի և ամենակարճ ձևերով: Այստեղից կարելի է հետևեցնել նաև, որ լեզուի և քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ զուգակշռութիւն կայ, որովհետև *ամենաբարձր քաղաքակրթութեանը պէտք է լեզուի ամենաբարձր զարգացումը:* Ուրեմն ամենաբարձր քաղաքակրթութեանը ներկայացուցիչ ազգերը, առանց լեզուի կազմութեան տարբերութեանը վնասելու, կարող են խօսել այնպիսի լեզուներ, որոնք արժանի են «գերազանց գործիք» կոչմանը: Գերազանց գործիք ստելով այստեղ չենք հասկանում այնպիսի գործիքներ, որոնք իրենց որոշ նպատակին ամենալաւ կերպով են հասնում, որովհետև աւտորալիացիների հասարակ պահանջների համար լիակատար կերպով բաւական են իրենց ազգատ լեզուները: Լեզուները մենք համարում ենք իբրև առանձին «յօրինուածութիւններ» իրենց յատուկ զարգացմամբ: Ինչպէս որ մենք մեքենական գործիքների դասակարգում գութանն աւելի բարձր աստիճանի վրայ ենք դնում, քան թէ կացինը—թէև վերջինս հասարակ պահանջներին նոյնչափ բաւարարութիւն է տալիս, որչափ առաջինը մեծ պահանջներին—այդպէս էլ աւելի մեծ նշանակութիւն ունին մեզ համար հնդկագիտական ցեղի ճկուն, պարզ և ճոխ լեզուները, քան թէ բանտու ցեղի աղքատիկ լեզուները:

Թէև մի ազգի լեզուն համարւում է մասշտաբ նրա քաղաքակրթութեան աստիճանի, սակայն միայն զգուշութեամբ պէտք է լեզուի զարգացումից եզրակացնել նաև քաղաքակրթութեան զարգացումը, որովհետև շատերի թւում, լեզուն

միայն մի արտայայտութիւն է և ունի իւր յատուկ կեանքը՝ Նա մանաւանդ որոշ գաղափարների լեզուական գործածութիւնը չի կարելի իբրև այդպիսի մասշտաբ ընդունել: Համարելն ու հաշուելը հարկաւ շատ կարևոր բաներ են, որոնց զարգացումից կախումն ունի ազգերի հոգեկան և դրանով նոյնպէս քաղաքակրթութեան զարգացման մեծ մասը: Ինչ վերաբերում է այն խնդրին, որ իբրև թէ՛ բնական ազգերից շատերն անընդունակ են երեք կամ հինգ թուից աւելի մտածելու, պէտք է ընդհանրապէս ձեռնադրութիւն դարձնել այն հանգամանքի վերայ, որ մի որևէ գործիքի անբաւարար լինելուց դեռ ևս չի կարելի եզրակացնել, թէ՛ շարժուող ձեռքն է ընդունակութիւնից զուրկ: Զարունակ կրկնում է թէ՛ որովհետև այդ ազգերի լեզուներն երեքից աւելի թիւ արտայայտող բառ չունին, ուրեմն և այդ ազգերն երեքից աւելի չեն կարող համարել: Բլէէֆն իրաւամբ նկատում է, որ եթէ այս եզրակացութիւնը ճիշտ համարենք այդ գէպքում պէտք է ընդունենք, որ Ֆրանսիացիք անընդունակ են տասից կամ քսանից աւելի համարելու, որովհետև ցործ են ածում dix-sept կամ quatre-vingt թուերը: Գերմանական լեզուն էլ չունի տասը հազար թուի համար առանձին բառ ինչպէս որ ունի հին յունարէնը. չունենք նոյնպէս հարիւր հազարի (լակ) և տասը միլիոնի (կօր) համար առանձին բառեր, թէև հնդկական լեզուների մէջ կան այդ գաղափարները: Նուրբացիներն իրենց լեզուի մէջ ունին մինչև քսան թիւը, աւելի մեծ թուերի համար գործ են ածում արաբական բառեր, սակայն հարիւրի համար ունին նուիրական «իմիլ» խօսքը: Ճիշտ նոյն հանգամանքն ունին նաև 4-րդ դարի արաբացիները. շատ բնական ազգեր և հնագոյն դարերի ժողովուրդներ շատ քիչ այդպիսի բառեր ունին և բառերի այս սակաւութիւնից անմտաբար եզրակացրել են, թէ ուրեմն և դրանք գոյների սակաւ զգայութիւններ պէտք է ունենային: Այստեղ առաջնորդւում էին այն չափացուցուած ենթադրութեամբ, թէ արտայայտութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է զգայութեանը, այսինքն թէ գոյներ արտայայտող բառերի քանակութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է այն տարրեր գոյ-

ների աստիճանաւորութեանց թուինք ցանցաջրի թաղան-
 թի շնորհիւ ի գիտակցութիւն են գալիս: Որչափ որ սխալ է
 այդ ենթադրութիւնը, այնչափ ևս հրահանգիչ է լեզուի իսկ
 կական էութիւնն ըմբռնելու համար այն Հետազոտութիւնը,
 որ շատ կոշտ կողմիւ բնական ազգեր, արտասովոր մեծ քանա-
 կութեամբ գոյներ արտայայտող բառեր ունեն: Այդպիսի թէ ճո-
 խութիւնը և թէ ազգատութիւնը ծագում են տհասութիւ-
 նից: Ինչպէս որ յաճախ միւսնոյն անունը գործ է դրում դա-
 նազան գոյների համար, նոյնպէս և ամենաթարբեր անունները
 գործ են ածուում միւսնոյն գոյնի համար: Այս ուրեմն խառնա-
 շփոթութեան ճոխութիւն է և ոչ թէ բարձրագոյն զարգաց-
 ման նշան: Այս արտասովոր ճոխութեան առաջացման եղանա-
 կի վրայ լոյս է սփռում այն իրողութիւնը, որ այն աֆրիկացի
 նեգրոպները, որոնք, ինչպէս հերէրօները և դինկաները, սիրով
 են անասնաբուժութեամբ պարապում, իրենց հօտերի համար
 խիստ մեծ քանակութեամբ բառեր ունին՝ թուխ, դեղձան,
 սպիտակ, խայտաբղետ ու այլն գոյների համար: Հերէրօն իւզճի
 դէմ բան չէ համարում՝ մարդապետնի և երկնքի գոյնը միւս-
 նոյն բառով արտայայտելու, սակայն նա հոգեկան անընդունա-
 կութեան մեծ ապացոյց կհամարէր այն հպարտամանքը, եթէ որ
 մէկը տարբեր կովերի թուխ գոյնի զանազակ աստիճանաւորու-
 թիւնները մէկ բառի մէջ ամփոփէր: Հետազոտուած է, որ սպօ
 մօեղներն իրենց արագընթաց եղջերուների գորշ և թուխ գոյ-
 ների աստիճանաւորութիւնները տարբերելու համար տասն և
 մէկ տասն և երկու բառ ունին: Նոյնպիսի բարձր զարգացման
 է հասել մալայեան և պոլինեզեան կղզիների բնակչաց նաւա-
 կան բառագիտութիւնը: Սակայն միւս կողմից տեղի ունին և
 դրա հակառակ երևոյթներ. ոչ թէ միայն բնական ազգերն են
 տարբեր գոյների համար մի բառ գործածում, այլ նոյն իսկ
 բարձր զարգացման տէր ազգերի լեզուները մէջ ևս նկատելի է
 այդ թերութիւնը. դերմանական դեղջուկը յաճախ մպնուշա-
 կագոյնն ըմբռնում է թուխի տիղ, իսկ ջապօնացին կապուտը՝
 կանաչի տեղ:

Գրեթէ բոլոր լեզուներում էլ համարժեք տարբերակներ չկան միև
 իրար հետ միևնույն մտքի արտայայտման համար: Երբեմն միևնույն
 մտքի արտայայտման համար տարբերակներ կան միևնույն լեզուի մեջ:

Կարիքն է որոշում լեզուի հարսութիւնը: Եւրոպայի այժմեան ամենաքաղաքակրթուած ազգերի համար իբրեւ կանոն ընդունուած է, որ միջին վարգացման տէր անհատներն իրենց լեզուի բառարանի միայն շատ քիչ մասն են խսկապէս գործածում: Անլիական լեզուն մօտ հարիւր հազար բառ ունի, սակայն անգլիացի երկրագործն ըստ սովորականին բաւականաւորում է երեք հարիւր բառով: Ուր ուր բարձր քաղաքակրթութեան տէր ազգերը շփոււմ են քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի վրայ եղող ազգերի հետ, վերջիններն լեզուն զլուրութեամբ աղքատանում է, որովհետեւ ահազին քանակութեամբ բառեր է փոխառնում առաջիններից: Սակայն այդ դէպքում լեզուի աղքատանալուց զեռ ևս չի կարելի եղրակացնել նաեւ քաղաքակրթութեան աստիճանի անկումը: Իբրեւ օրինակ կարելի է առաջ բերել բազմաթիւ արաբական բառերով բարդուած նուբիական լեզուն: Արևի, յուսնի և աստղերի համար նուբիացիներն առանձին բառեր ունեն, սակայն ժամանակ որոշող գաղափարները՝ տարի, ամիս, օր, ժամ փոխ են առել արաբական լեզուից. ջուր, ծով և զետ գաղափարները նրանք արտայայտում են միմիայն էսսի բառով, սակայն Նեղոսը կոչւում է Տօսսի: Տեղական բոլոր ընտանի և վայրենի կենդանիների համար նրանք ունին սեպհական բառեր, իսկ տների և նաւերի շինութեան վերաբերեալ բոլոր բառերն արաբերէն են: Աստուած, հոգի, ստրուկ, ազդակցութիւն ցոյց տուող գաղափարները, մարմնի մասերը, զէնքերը. դաշտային նրբուղիները և ինչ որ չկրաբերում է հաց պատրաստելուն—բոլորն արտայայտւում են նուբիական անուններով. իսկ ընդհանրապէս ծառայ, բարեկամ, թշնամի, տոճար, աղօթիկ, հաւատալ, կարգալ բառերն արաբերէն են: Բոլոր մետաղներն արաբական անուններ են կրում, բացի երկաթից՝ «Նրմնք հարուստ են բերէր լեզուով, աղքատ են արաբերէնով»:

Թէ լեզուի խառնուրդները մի անտիճանի հարստացնում են լեզուներն և նպաստակարմար զարճնում եւրոպական լեզուների մէջ ամենից լաւ ապացուցանում է անգլիերէնը, որի մէջ համարեա թէ նոյն չափով գերմանական ծագումն ունեցող

բառեր՝ կան, որչափ ումանական: Աստուհամբաւ օտար բա-
ռերից շատերն այնուամենայնիւ անհրաժեշտ են: Յիշենք մի-
այն թէ՛ որպիսի քաւելուածների պէտք ունեցան աֆրիկական,
աւստրալիական և ամերիկական լեզուները, որպէս զի միսիո-
նարները կարող լինէին Սուրբ Գրքի նոյն իսկ հասարակ պատ-
մութիւնները և քրիստոնէական հաւատի հիմնական գրուած-
ները թարգմանել: Իւրաքանչիւր քարոզչութեան շրջանում մի-
միայն Աստուած գաղափարի թարգմանութիւնն ունի իւր դը-
ժուար և սխալներով հարուստ պատմութիւնը:

Մենք զանց ենք առնում այն ծանր նեղութիւնները, որ
վրում են բնութիւնից լեզուագուլիները, համրները, ցիշեյնում
ենք միայն այն հետաքրքրական իրողութիւնը, որ Վագէմբէ-
սի պետութեան մէջ Լիւիսգստօնը գտաւ մի խուլ ու համր,
որ ճիշտ նոյն նշաններով էր խօսում, ինչ նշաններ որ գործ
են անում եւրոպարեակ անկիրթ խուլ ու համրերը: Ինքն ըստ
ինքեան հասկանալի է, որ նշաններով և դիմագծերով խօսելն այն-
քան աւելի գործածական է դառնում, որչափ աղքատ ու պարզ
է իսկական լեզուն, որչափ աւելի քիչ բաղմազան ու վերացա-
կան են այն գաղափարները, որոնք պէտք է արտայայտուին:
Յաճախակի գործածման շնորհիւ այս տեսակ լեզուն էլ կարող
է այնպիսի կատարելագործութեան հասնել, որ մենք չենք էլ
կարող երևակայել՝ չնայելով որ հաղարաւոր բառեր ունինք
պատրաստի: Քաղաքակրթութեամբ աղքատ ազգերն ամենա-
հասարակ նշաններով ու դիմագծերով աւելի շատ բան են հա-
կանում, քան թէ մենք: Խորամանկ և միւլենոյն ժամանակ
լուսեաց հնդիկների մէջ դարգացել է նշանացի խօսակցութիւ-
նը և լիախան «ազգանշանների սխտեմի» վերածուել: Մալ-
չէրին իւր՝ հնդիկների նշանացի և դիմագծերով խօսելու մա-
սին գրած մեծ աշխատութեան մէջ առաջ է բերում մի շարք
պիտաւոր նշաններ, որոնց բարդութիւններից կազմւում են բազ-
մատեսակ նախալատութիւններ ու մտքեր: Սրանց յիշում կա-
րելի է դառնել նաև հրդեհի և ծուխի ազգանշանները, Դոմե-
րայի սրնգի լեզուն, որով հովիւները միմեանց հետ զրուցաւո-
րում են հեռաւոր տարածութիւններից, պատուէրներ են տա-

լիս՝ միմեանց և այլն։ Ամերիկայի հնդիկները յաճախ մի ձեռքի վրայ դաջած կրում են մի լիակատար մասշտաբի զանազան ստորաբաժանումներով։ Սրանք արդէն գրի սկզբնական ծշաններն են։

Երկրիս բոլոր ազգերն ունին՝ գաղափարները տեսանելի դարձնելու հասարակ միջոց. այդ պարզ միջոցն է պատկերազարդ կամ նշանադրաբան։ Այդ երկուսն էլ յայտնի են բոլոր ազգերի մասնակներին։ Մեր տղայքն էլ են դորձ ածում պատկերազարդ մինչդեռ նրանք իրենց չսիրած ընկերոջ տան դռան վրայ իշի գլուխ են նկարում։ Սակայն չափահասնեղը, որոնք անտեղեակ են գրի աւելի բարձր տեսակին, կարողանում են միմեանց մօտ շաղկապ ապականելով աւելի քան առանձին գաղափարները։ Եբբ այս պատկերներն ընդհանուր համաձայնութեամբ դաշնագրական բնաւորութիւն ստանալով՝ աւելի ընդարձակ շրջաններին հասկանալի են լինում, դառնում են պատկերազարդ։ Սակայն այդ նշանները կարող են միայն համաձայնութեամբ որոշուած մի նպատակի ծառայել, ինչպէս՝ օրինակ սեպհականութեան նշանները կարող են միայն արտայայտել այն իրողութիւնը, որ այն առարկան, որ մեր կարուած կամ փորագրուած է, պատկանում է մի որոշ մարդու։ Զատ նշաններ, որ դրուաղի բնաւորութիւն ստանալով՝ մօտենում են արուեստին և հաղիւ են ճանաչուած, կարող են առաջացած լինել այդպիսի սեպհականութիւն ցոյց տուող նշաններից կամ թէ նպատակ ունին մի որեւէ գաղափար մեկնել։ Ինչպէս օրինակ մի որոշ ուղղութեամբ գնացող ոտքը կամ նշան ցոյց տուող ձեռքը՝ ճանապարհ են ցոյց տալիս։ Այդ նշաններն արդէն այն սահմանի վրայ են, որտեղից հասնում են աւելի բարձր զարգացման աստիճանին։ Գրի բոլոր բարձր տեսակներն առաջացել են պատկերազարդից։ Գրի այդպիսի ծաղոնձը այսօր ևս նկատելի է Մեքսիկայի և Եգիպտոսի մեհենազրերի մէջ, բայց չինական գրի մէջ աննշմարելի է դարձել։ Սակայն դրա հետքերն ամեն տեղ կարելի է գտնել։ Նման իսկ բեւեռայ գրերի մէջ նկատուում են այն պատկերազարդի հետքերը, որից առաջացել են։ Եգիպտական մեհենազրերի մէջ նկատուած եղբ

կամ աստղը ցոյց է տալիս առարկան, բայց նոյնպէս և որոշ հնչիւններ. այս հնչիւններ արտայայտող նկարները գոյութիւն ունին նոյն իսկ ամենահին, Քրիստոսից երեք հազար տարի առաջ գրուած արձանագրութիւնների մէջ: Մեքսիկայի պատկերագրերի մէջ նոյնպէս խառը նկարուած են իր և հնչիւն արտայայտող նշաններ: Զինացիների միավանկանի լեզուն, որ միւլենոյն վանկով տարբեր բառեր է արտայայտում, հարկաւ գործ է ածում հազիւ նշմարելի՝ իր ցոյց տուող նշաններ, որպէս զի որոշէ ձայնական վանկանիշը: Ընդհակառակը ջապոնացիք՝ իրենց բազմավանկ և ձայնական դրութեան աւելի յարմար լեզուի համար՝ չինական տառերից կազմեցին մի լուկական ձայնական գիր: Նոյնն աւելի հաստատուն կերպով արին փիւնիկեցիները՝ եգիպտական պատկերագրից դուրս թողնելով աւելորդ իր ցոյց տուող նշանները և ընդունելով միմիայն հրնչիւններ գրելու համար կարեւոր մեհենագրերը: Փիւնիկեցիների տառերի անունները վերցրին յոյները և ապա կազմեցին արեւմտեան երկրների բոլոր «այբուբեն»-ները: Այսպէսով պատկերագրի բազմատեսակ սկզբնաղբութիւններից առաջացաւ տառագիրը՝ երկրի միայն մի վայրում. և այս գիրն եղաւ մարդկային մտածողութեան ամենանշանաւոր գործիքներից մէկը, ամենաճկունը, բոլոր լեզուներին յարմարուող, հեռագրի և սրղագրութեան գործածման միջոցին ամենահամառօտագրութեան հասնող տառագիրը: Տառագրի գիւտի շնորհիւ մարդկութեան զարգացման ընթացքը մի արտաքոյ կարգի նշանաւոր քայլ արաւ. որովհետեւ գիրը հաստատելով և ապահովելով աւանդութիւնը, հաստատեց և ասլահովեցրեց նոյն իսկ քաղաքակրթութիւնը, որի էութեան մէջ դտնում ենք իբրեւ կենդանի, կարելի է ասել, հոգեւոր միջուկ՝ աւանդութեան վերայ հիմնուած սերունդների կապակցութիւնը:

Այսպէս ուրեմն՝ այն լեզուները միայն կհասնեն, զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, որոնք ընդունակ են մտքերն արտայայտել պարզ, կարճ և հասկանալի ձևերով:

Ամենաբարձր քաղաքակրթութեան համար անհրաժեշտ է

ամենաբարձր զարգացման ընդունակ մի լեզու և ընդհակառակը՝ լեզուի ամենաբարձր զարգացման համար ևս կարևոր է ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնը:

Գերլ. թարգ.

Խ. Յարութիւնեանց.

ՍՏԱՑՈՒՍԾ ԳՐԻՆԵՐ

Հնորհակալութեամբ ստացել ենք.

1) Марръ: Сборники притчъ Вардана. Матеріалы для исторіи средневѣковой армянской литературы. Спб. 1899 г.

Ս. Մալխասեան. Սերէսի պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի. Թիֆլիս. 1899 թ.

Աղ. Ծատուրեան. Բանաստեղծութիւններ. Բ. Հատոր: Մոսկուա. 1898 թ.

Հրատարակչական Հնկերութիւնից՝

Գալիլէյ՝ կազմեց Առաքելեան:

Դլադստոն՝ Լէօի:

Վանայ սազ, Զերենցի:

Հանրիէտ Կոպպէի:

Բերբերեան՝ Հայոց նորագոյն բանաստեղծները. Ռոստով Դոնի վրայ. 1898.

С. П. Зелинский: Народно-юридическіе обычаи у Армянъ Закавказскаго края. Тифлисъ, 1899.

Տեղեկագիր Ազգային Կրթարան—որբանոցի ի Կիպրոս. Գահիրէ. 1899.

Ի՞նչ է կարգում ժողովուրդը և ինչպէս է վերաբերում նա դէպի ուսումնարանը և դիրքը. ըստ Պրուգապինի՝ Ս. Ա. Թիֆլիս. 1899.

Յ. Յակոբեան. Բանաստեղծութիւններ. Թիֆլիս, 1899 թ.

Ն. Մամիկոնեան. Հաստութիւն. Թիֆլիս 1899.

Լևոն Մսերեան, Հայերէն բառախօսութիւն.

Բժշկ Սիմէօն Ջահ-Նազարեանց 1) Երևանի Հայոց թեմական հոգևոր դպրանոցը և հասարակութիւնը. 2) Ճառ դպրանոցին ներկայանալիս. 3) Դպրանոցի աշակերտներին. Մոսկուա 1899:

Գ. Խալաթեան, Գիրք Մնացորդաց, ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան: Մոսկուա. 1899. Գինն է 2 ռ.

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Մեծ. պ. պ. Ա. Ծատուրեանին և Յ. Մելիքեանին, որոնք թեթևացրին խմբագրութեանս դիֆիցիտը (իւրաքանչիւր գրքում 500 ռուբլի, տարեկան՝ 1000 ռուբլի) նուիրելով առաջինը 200, իսկ երկրորդը՝ 100 ռուբլի:

ԱՋԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ

Ե. ԳՐԱԴԻ ԲՈՎԱՆԳԱՅԻՆԻԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՋԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակից, Ե. Լալայեան: Համառօտ տեսութիւն հայ ազգագրութեան, Ե. Լալայեան: Մանկացոց տղութիւնը ըստ Վարդեմար Բեհլի, Լ. Բ.: Խոջալուի գերեզմանները, Լ. Բաբայեան. Խճկեմք, Արպէ: Կոլկանի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Ռ. Վիրխով, Թարգմ. Լ. Բաբայեան:

Ջաւախք Ե. Լալայեան:

1) Պատմական համառօտ տեսութիւն: 2) Ջաւախքի աղագրութիւնը: 3) Հնութիւններ: 4) Բնակիչներ: 5) Վիճակագրական տեղեկութիւններ, Ազգաբնակչութեան շարժումն, 7) Տնտեսական դրութիւն, 8) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը, 9) Հայ գիղացիների բնակարանները, 10) Զգեստ և զարդ:

11) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն. բ) Տղաւերք և կնուէք. գ) Մանկանց դաստիարակութիւն, դ) Ընտանեկան կեանք, ե) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական շարքերութիւնը, զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն, է) Ժողովրդական դեղեր, ը) Մահ, թաղումն և մեռելոց:

12) Հաւատք:

ա) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական գրուածքներ: բ) Հրեշտակներ և ոգիներ երարի և չար: գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարրերի, Ֆիզիքական երևոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին: դ) Արքայաւանդութիւն, կախարհներ և կախարհութիւն, է) Սնոտիապաշտութիւններ, զ) Բախտի և ճակատագրի մասին. է) Պատեր, ուխտ և ուխտապնացութիւն:

Ժողովրդական եղանակներ, ձայն՝ Կարա-Մուրզա:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութեան պատմական զարգացումն, պր. Պետրի: Ամուսնութեան զարգացումն, պր. Զ. Լետուրնօ: Արակը, Բժ. Քր. Օհանեան: Ծրագրի հարսանիքի մասին նիւթեր հաւաքելու:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1) Հեթում Բ. Թագաւորի հաւաքած նշխարների տուփը. 2) Ախալքաւքեցի հայ օրիորդ: 3) Վարձիւ: 4) Ախալքաւք: 5) Պրօֆ. Զ. Լետուրնօ: 6) Պրօֆ. Ռ. Վիրխով: 7-11) Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

Բ. ԳՐՔԻ ԲՈՎԵՆԳԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

ԱՅԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վարանդա.— Խմբագրեց Ե. Լալայեան.

1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.: 2) Տեղագրութիւն Ե. Լ.: 3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի: 4) Տնտեսական գրութիւն, Ղ. Տէր-Ղազարեանի: 5) Լուսաւորութիւն, Ե. Լ.: 6) Ընտանեկան բարք. ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.: բ) Տղաբերք և կնունք, Յ. Վ.: գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ թաղումն և մեռելոց, զ) Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին:

Կ) Հաւատք, Ե. Լ.

ա) Լեռների պաշտամունք: բ) Քարի պաշտամունք: գ) Արակի պաշտամունք: դ) Ջրի պաշտամունք: ե) Ծառերի պաշտամունք: զ) Կենդանիների պաշտամունք: է) Լուսաւորների պաշտամունք: ը) Ոգիների պաշտամունք. թ) Կախարչութիւն. ժ) Սնոտիապաշտութիւններ:

Տաւալիք, Ե. Լ.

1) Նշանաւոր տօներ. 2) Հայ գրչագրներ:

Նախապաշարմունքներ Եղիշէի կանոններում, Միսրոպ վարդապետի. „Խալիբը“ անունը, Լեմանի թարգմ. Լ. Բ. Ղարաբուլաղի գերեզմանները, Ե. Լ. Բանանց գիւղի գերեզմանները, Ե. Համամէ. Խ. Աբովեան որպէս ազգագրագէտ: Սուրմալուի ժողովրդ. երգեր, Ահարոն. Կենդանա՛լան վէպ, Ե. Լ. Գրախօսութիւն—Յուդակ ձեռագրաց, Սեպաձեւ արձանագրութիւններ, Մե. Բ. վարդ. Այլ և այլք:

ՄԱՐԴԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութիւն, Կանեստրինի: Մարդաբանական գրքեր: Յայտաբաշխութիւններ:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

I. 1) Զուշի, 2) Զուշեցի հայ կինն ու իւր թուր, 3) Զուշեցի աչանն ու հարսը, 4) Զուշեցի կինը փողոցում, 5) Մոլլան ազան տալիս, 6) Զէնքեր, 7) Զուշու ջրկիր, 8) Վարանդեցի հայ գեղջիւհի, 9) Վարանդեցի հայ կին, 10) Խ. Աբովեան:

II. 11—13) Նեգրական տիպեր. 14) Մոնգոլական տիպ, 15) Ամերիկական տիպ, 16—18) Կովկասեան տիպեր—լեզգիներ, 19—20 Հայեր, 21) Բուլղարահի, 22) Հրէաներ, 23) Հնդկաստանյի, 24) Հրէայ, 25) Եգիպտացի, 26) Ռուս:

Գ. ԳՐԱԳՐԻ ԲԱՎԵՆԳՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՅԳՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողով. արհեստագործութիւնը՝ Ս. Թառաւեանի. ա) Ներածութիւն. բ) Գլխական ընտանիքի արհեստագործութիւնը. գ) Վարպետի արհեստագործութիւնը. դ) Գումարատէրը:

Հայ-բոշաներ, Վ. Փափաղեանի. Ջաւախք, բանաւոր գրականութիւն Ե. Լ. և Ազնաւորեանի:

Ախիւան Ե. Լալայեան:

1) Պատմական տեսութիւն. 2) Տաթև—ա) Բնագրութիւն: բ) Քաղաքական մասն: 3) Հորածոր—ա) Բնագրութիւն: բ) Քաղաքական մասն: 4) Սիսիւան—Բնագրութիւն: 5) Նշանաւոր տեղեր և գլուղեր: 6) Նշանաւոր վանքեր: 7) Բնակիչներ: 8) Բնակարան: 9) Զգեստ և զարդ: 10) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն. բ) Տղամերք և կնոսք. գ) Ընտանեկան կեանք. դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն, և) Մահ, Թաղումն և մեռելոց. զ) Նշանաւոր տօներ է) Ժողովրդական երգեր. ը) Աւանդութիւններ:

Սանահին, Ի. Յարութիւնեանի. 1) Սանահինի գիրքը և կլիման, 3) Սանահինի գլուղը. 3) Պատմական տեղեկութիւններ. 4) Սանահինի վանքը. 5) Վանքի մասերը 6) Աղբիւրները. Սանահինի կամուրջը. 7) Վանքի սրբութիւնները. 8) Վանքի ձեռագիրները:

Կայան բերդ և Կայենայ ձոր, Գ. ք. Երզնկեանի. Լոռուայ հարպանիք, Գ. ք. Երզնկեանի. Վարանդա՝ Նշանաւոր տօներ, Ե. Լալայեանի. Հայկական երաժշտութեան մասին. Վ. Փափաղեանի. Գործիքներ, մասնաւորապէս Թառ. Հայ գեղջուկի ակումբ, 3. Մակիսսեանի 1) Մի քանի խօսք Ջաւախքի դաշտային պարապմունքների մասին. 2) Դաշտային գործիքներ:

Գրախօսութիւն: Ս. Լիսիցեանի—Նկարագրութիւն հոգևորական վարուց Յովասափու որդւոյ Թագաւորին Հնգկաց, գրեալ Յոհաննու կրօնաւորի. աշխ. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան:

ՄԱՐԴԱՅԵԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին Ա. Պողոսեանի, Թարգմ. Ե. Լալայեանի, 1) Յաւաջաքան Ռ. Վորմի. 2) Ներածութիւն. 3) Հասարակութեան ծագման աշխատեան տեսակէտը. 4) Հայրիշխանութեան տեսութիւնը չտեղադրուած Սիւնիէ-Մէնի. 5) Հայրիշխանութեան դէմ տեսութիւնները, նրանց ընդհանուր բնաւորութիւնը, Բախոֆէնի, Մակ-Լէնինսկի և Մորգանի տեսութիւնները. 6) Ժիրո-Տէօյօնի տեսութիւնը. 7) Լէքեօկի տեսութիւնը:

Օգիւստ Կօնտ, Ս. Թառաւեանի 1) Աշակերտական տարիներ. 2) Ապրուստի միջոցների սղութիւնը. 3) Ամուսնութիւն և խակական սէր. 4) Կօնտը գործնական կեանքի մէջ:

Սօցիոլոգների միջազգ. ինստիտուտ. Գ. Ղարաջեանի. Նորութիւններ

ժողովրդի գրականութիւնից. Ծրագիր տղաքերի և նորածին մանկան. Դիզիքական դաստիարակութեան մասին նիւթեր հաւաքելու, Ս. Զելինսկու. Զայտարարութիւններ:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1) Սիսիանի քարտեզը. 2) Տաթևի ձորը Որոտնայ վանքի կողմից. 3) Սատանի կամուրջը. 4) Տաթևի վանքը. 5) Սիւն-գաւազան. 6) Մանհիրներ և գլմէններ. 7) Սիսիանցիներ. 8) Սիսիանցի գերդաստանը. 9) Բնակարան և չարդարանք. 10) Սանահնի վանքը. 11) Սանահնի կամուրջը. 12) Երաժշտական գործիքներ. 13) Թառ. 14) և 15) Սափորներ. 16) Դուլթան. 17—27) Դաշտային գործիքներ. 28) Դնչուհի:

Գ. ԳՐԷԻ ԲԱՎԱՆԴԱԳՐԱԹԻՒՆԸ

ԱՋԳԱԳՐԱԹԻՒՆ

Զանգեզուր, Ե. Լալայեանի. Պատմական համառօտ տեսութիւն 7. Պատմական աւանդութիւններ 16. Տեղագրութիւն. Բնագրութիւն 19. Քաղաքական մասն 26. Բնակիչներ 51. Ընտանեկան բարք 66, Ամուսնութիւն 66. Տղաքերք և կնուք 85. Ընտանեկան կեանք 91. Ժողովրդական գեղեր 96. Մահ, թաղումն և մեռելոց 100. Նշանաւոր տօներ 106. Ժողովրդական երգեր 115:

Համշէնցի հայեր, 3. Մուրադեանցի. Համշէնցի հայերի կեանքից ու աշխարհից 117. Տեղագրութիւն 119. Վիճակագրութիւն 121. Համշէնցի հայերի կազմութիւնը, բնակչութիւնը, զգեստն ու բնակարանը 123. Պարագմունքը և տնտեսական վիճակը 128. Սովորութիւններ 133:

Քիւրդերը իրանց տանը. Հ. Առաքելեանի. Ղիրակի ժողովրդական երգեր, Մ. Իսահակեանի. Ծածկալեզուներ, Ե. Լ. Բոյսերի գործածութիւնը Երևանի Նահանգում, Ս. Զելինսկու.

Հայ-Բոշաներ, Վ. Փափագեանի. Ծագումն 203, Մարդաբանական տեղեկութիւններ 219. Բնակարան 222. Կենցաղ և զբաղմունք 226. Լեզու 232. Սովորութիւններ 238. Բանաւոր գրականութիւն 249. Իրաւաբանական սովորութիւններ 253. Բաւարսն 261.

Վաթնային արդիւնքներ. Ա. Քալանթարի. Գրախօսութիւն „ՅՅОВЪ. Сношенія Петра Велика съ Армянскимъ народомъ“ Ս. Լիսիցեանի.

Մարդաբանութիւն՝ Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին, Ը. Պողոտայի. Թարգմ. Ե. Լալայեանի:

Տարերք ազգագրութեան, պրօֆ. Ռատցելի, Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի. Ծրագիր հիւանդութեան և բժշկութեան մասին նիւթեր հաւաքելու համար, Ս. Զելինսկու, Զայտարարութիւններ:

1) Զանգեզուրի քարտեզ. 2) Ջրվեժ «Ղոռան»։ 3) Դորլա. 4) Քարահունջցի կին. 5) Դորիոնցի. 6) Միծեռնավանք. 7) և 8) Պղնձէ անօթներ. 9) «Ճոճք»։ 10) Կաթնատնտեսական գործիքներ։

ՏԱՐԱԶ

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ. ԺԱ. տարի 1900 թ.

Բաժանորդագինն է՝ 6 ռուբ.

Հասցեն՝ Тифлисть Редакция журнала „ТАРАЗЪ“. Tiflis,
Rédaction du journal „TARAZ“.

ՓԻՔՆԻՔ

Հանդես կիսամսեայ

Բաժ. 5 ռուբլի.

Հասցեն՝ Direction de la Revue Arménienne „PHÉNIX“ institu-
tion centrale. Le Caïre.

ՓՈՒՆԶ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ.

Բաժ. 2 1/2 արծ. մէճիտ

Հասցեն՝ H. S. Aladjadjian Directeur du journal Pountch, Constan-
tinople.

ԺՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

կազմեց Գ. ԽԵԼԵԹԵԸՆ

Գինն է 50 կոպ.

ՄԱՍԻՍ

Կիսամսեայ Հանդէս.

Բաժանորդագիրն է՝ 12 Գրանկ,

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue „MAËSIS“ Stamboul.
Bible House

ՄՇԱԿ

Օրագիր: Ի՛նչ տարի 1900. Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի
Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция „МШАКЪ“. Tiflis, Rédaction
du journal arménien „MSCHAK“.

Ըմսագիր. ԺԲ. տարի 1900 Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի.
Հասցէն՝ Тифлисъ Редакция журнала „МУРЧЪ“ Tiflis.
Rédaction de la revue „MURTCH“

ՊԱՏԿԵՐ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԻՍԵՐՍԵՆՑ.

Բաժ. 50 դահեկան.

Հասցէն՝ Rédaction du „BADGUÈRE“. Constantinople, Péra.

ԱԶԳԱՅԻՆ

Պատկերազարդ մանկական ամսագիրը.

Բաժանորդագիրն է՝ 3 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция журнала „АГВЮРЪ“. Tiflis
Rédaction du journal „AGPUR“

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ԱՄՍԵԼՅ

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris. 6 Place de l'Odéon.

Ամսագիր 1Ա տարի. 1900

Բաժանորդ. 4 ռ. Հասցեն՝ Редакция „Арапатъ“ Вагаршапатъ

ԱՐԵՎԵԼԿ

ՕՐԱԳԻՐ.

Բաժ. 16 ռուբլի.

Հասցեն՝ Rédaction du journal «ARÈVELK». Constantinople.

ԲԱՋՄԱՎԵՐ

Ամսաթիւթ. Բաժանորդագրինն է՝ 10 ֆր. (4 ռբ.)
Հասցէն՝ Rédaction de la Revue „Basmavep“, Venise
(Italie), St. Lazare.

„ԲԱՆԱՍԵՐ“

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ
Բաժանորդագրինն է՝ 20 ֆրանկ.
Հասցէն՝ Basmadjian. 112 B. Rochechouart. Paris

„ԲԻՒՐԱԿՆ“

ՀԱՐԱԹԱԹԵՐԹ
Բաժանորդագրինն է՝ 12 ֆրանկ.
Հասցէն՝ Rédaction du journal „BURAKN“ Constantinople.
gazasker han, Rahdjo Kapou,

ՕՐԱԹԵՐԹ.

Բաժ. 23 ֆր.

Հասցէն՝ Rédaction du journal arménien «DZAGHIK». Constan-
tinople, Galata, Perchémé-Bazar, Hamdi-Pacha Han.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

ԺԴ. տարի. 1900

Բաժանորդագրինն է՝ 4 րուբլի, կամ 10 ֆրանկ.
Հասցէն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“ Au Cou-
vent des RR.PP. Méchitharistes. Vienne, VII/, Mechitaristengasse 4.

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒԹ Է

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԱԶԳԱՅԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ

Դ. ՏԱՐՈՒԱՅ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

№ 2 Լոյս կը տեսնի գեկտեմբերի վերջին.

ԵՐԿՈՒ ԳՐԷԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆ Է 3 Ր. ԿԱՄ 10 Ֆ.

Դիմել՝ *Ерванду Лалаянц*, Тифлисъ, Семинарія Нерсисянъ.
Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase). Séminaire Nersissian.